

2016

XXVI Міжнародна науково-практична інтернет-конференція

30 – 31 травня 2016 р.

Секції:

Біологічні науки

Географія та геологія

Державне управління

Екологія

Економіка

Історія

Математика

Мистецтво

Педагогіка

Політологія

Право

Психологія

Соціологія

Технічні науки

Сучасні інформаційні технології

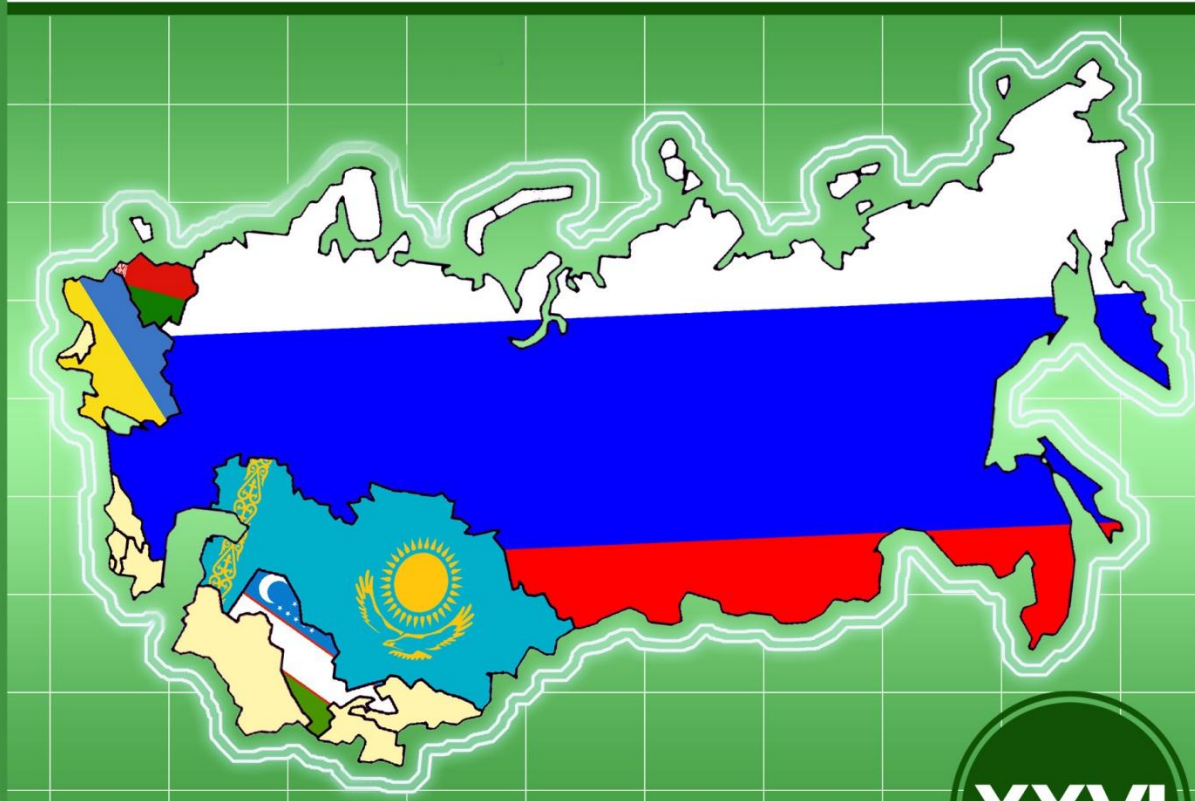
Соціальні комунікації. Медіа.

Фізична культура та спорт

Філологічні науки

Філософія

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
НАУКИ НА ПОЧАТКУ ТРЕТЬОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ
У КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА АЗІЇ

Переяслав-Хмельницький
2016

XXVI

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»

молодіжна громадська організація
«НЕЗАЛЕЖНА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДІ»

студентське наукове товариство історичного факультету
«КОМІТЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ»

МАТЕРІАЛИ

XXVI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
**«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у
країнах Європи та Азії»**

30 – 31 травня 2016 р.

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ УКРАИНЫ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»

молодежная общественная организация
«НЕЗАВИСИМАЯ АССОЦИАЦИЯ МОЛОДЕЖИ»

студенческое научное общество исторического факультета
«КОМИТЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ»

МАТЕРИАЛЫ

XXVI Международной научно-практической интернет-конференции
**«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в
странах Европы и Азии»**

30 – 31 мая 2016 г.

СБОРНИК НАУЧНЫХ РАБОТ

Матеріали XXVI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»** // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2016 р. – 356 с.

Материалы XXVI Международной научно-практической интернет-конференции **«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии»** // Сборник научных трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2016 г. – 356 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,
ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор исторических наук, профессор, действительный член НАПН Украины, ректор ГВУЗ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды».

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

С.М. Рик – к.ф.н., доцент;

Т.М. Боголіб – д.е.н., професор;

Г.Л. Токмань – д.п.н., професор;

Н.В. Ігнатенко – к.п.н., професор;

В.В. Куйбіда – к.біол.н., доцент;

В.А. Вінс – к.псих.н.;

Ю.В. Бобровнік – к.і.н.;

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

С.М. Рик – к.ф.н., доцент;

Т.М. Боголиб – д.э.н., профессор;

Г.Л. Токмань – д.п.н., профессор;

Н.В. Игнатенко – к.п.н., профессор;

В.В. Куйбида – к.биол.н., доцент;

В.А. Винс – к.псих.н.;

Ю.В. Бобровник – к.и.н.;

Члени оргкомітету інтернет-конференції:

Ю.В. Бобровнік,

А.П. Король,

Ю.С. Табачок.

Члены оргкомитета интернет-конференции:

Ю.В. Бобровник,

А.П. Король,

Ю.С. Табачок.

Упорядники збірника:

Ю.В. Бобровнік,

А.М. Вовкодав.

Составители сборника:

Ю.В. Бобровник,

А.М. Вовкодав.

СЕКЦІЯ: БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

Nurmatova M., Bozorov B.
(Samarqand, O'zbekiston)

MAHALLIY USULDA TAYYORLANGAN ACHITQILARNING NON MAHSULOTLARINING ORGANOLEPTIK VA FIZIK-KIMYOVIY XUSUSIYATLARIGA TA`SIRI

Har bir viloyat, tuman va hattoki qishloqning non yopishdagi tajribalari o`ziga xoslik an`analari mavjud. Texnologik nuqtai nazardan non tayyorlashda achitqilardan foydalanish katta ahamiyat kasb etdi. Shu o`rinda non tayyorlash jarayonida achitqi dastlab havodan tushgan desak xato bo`lmas. Ko`p mamlakatlarda non unga achitqi, tuz, shakar va ozroq yog` yoki margarin qo`shib tayyorlanadi. Bu komponentlar achitqini tez rivojlanishi uchun zarur va oqibatda nonning sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Bugungi kunda milliy urf-odatlar, to`yimlilikni ko`tarish, parhez, to`y-xasham va boshqa ehtiyojlardan kelib chiqqan holda nonga boshqa komponentlar ham qo`shiladi [wikipedia.ru].

Oxirgi yillarda non tayyorlashda anchagina o`zgarishlar yuz bermoqda, eng avvalo bu xamir qoradigan va unga ishlov beradigan mashinalarga taaluqlidir. Nonvoychilikning yanada kengayib borishi, bu jarayonni tezlashtiruvchi barcha yangi usullardan foydalanishni taqozo etadi. Xuddi shu maqsadga erishish uchun xamirga ko`proq achitqi zamburug`lari va ferment preparatlari aralashtirilmog`da. Bunday nonning sifati esa avvalgilardan past bo`lmasligini e`tibordan tashqarida qoldirish mumkin emas [Q. Davranov, 2013]. Achitqilarning selektiv shtammlarini ajratish maqsadida mahalliy sharoitda tayyorlangan selektiv achitqilardan foydalanib tayyorlangan nonlarning organoleptik va fizik-kimyoviy xususiyatlarini o`rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Yuqorida tahlil qilingan ma`lumotlardan kelib chiqib, biz K3 (Kattaqo`rg`on tumanida mahalliy sharoitda tayyorlangan achitqilardan ajratib olib o`stirilgan), S2 (Samarqand tumanida mahalliy sharoitda tayyorlangan achitqilardan ajratib olib o`stirilgan) va U2 (Urgut tumanida mahalliy sharoitda tayyorlangan achitqilardan ajratib olib o`stirilgan) izolyatlarining nonlar organoleptik va fizik-kimyoviy xususiyatlariga ta`sirini o`rgandik. Bunda nazorat varianti esa keng iste`moldagi sanoat darajasida ishlab chiqarilgan qadoqlangan achitqilar foydalanildi. Non tayyorlash jarayoni umumiy texnologiya asosida olib borildi. Nonning sifat ko`rsatkichlari, ya`ni organoleptik ko`rsatkichlari va fizik-kimyoviy xususiyatlari L. Puchkova (1982) va Noinboyev (2002) usullaridan foydalanilgan holda SamDU Genetika va biokimyof kafedrasining laboratoriyasida aniqlandi.

Tayyorlangan non mahsulotlarini sifat jihatdan tahlil qilishda ularning organoleptik xususiyatlari muhim ahamiyatga ega. Bu ko`rsatkichlarga nonning ustki qatlam holati, rangi, yumshoqligi va elastikligi, ta`mi hamda hidi kiradi. Tajribalarimizda nonning ustki qatlam holatini baholashda 3 xil darajadan (qalin, o`rtacha va yupqa) foydalandik. Non mahsulotlarini rangi tekshirilganda uning sifatli ekanligini belgilovchi asosiy ranglar oq, kulrang va qoramtir ranglar hisoblanadi, uni boshqa har qanday rangda bo`lishi nonning sifatsizligini ifodalaydi. Nonni yumshoqligi va elastiklik jihatdan yaxshi hisoblash uchun uni biror qismini barmoq bilan bosib ko`rilganda shu qism yana o`z joyiga qaytishi lozim, aks holda non bu xususiyat bo`yicha sifatsiz deb topiladi. Non mahsulotlarining ta`mi va hidi eng asosiy ko`rsatkichlar hisoblanadi. Agarda non achitqi hidi ufurib tursa, bunday non ta`m va hid jihatdan sifatsiz deb topiladi. Tekshirish natijalari 1-jadvalda keltirilgan. 1-jadvalda keltirilgan ma`lumotlarni tahlil qilish asosida quyidagilarni bayon qilish mumkin:

– mahalliy sharoitda tayyorlangan achitqi kulturalaridan foydalanilib tayyorlangan nonlarning organoleptik ko`rsatkichlari, jumladan mahsulotning ust qismi holati bo`yicha tahlil qilinganda, Kattaqo`rg`on tumani hududlarida tayyorlangan achitqi ishtirokida tayyorlangan 4 ta nondan 3 tasi (ya`ni 75 %) ijobiy xususiyatga ega bo`ldi. Bu ko`rsatkich Samarqand va Urgut tumani hududlarida tayyorlangan achitqi ishtirokida tayyorlangan nonlarda 50 %ni tashkil etdi. Eslatish joizki, nazorat variantida ham bu ko`rsatkich 75 % teng bo`ldi;

1-jadval

Mahalliy usulda tayyorlangan achitqi kulturalari asosida tayyorlangan nonlarning organoleptik ko`rsatkichlari*

Organoleptik ko`rsatkich	Ko`rsatkich darajasi	Mahalliy usulda tayyorlangan va non tayyorlashda foydalanilgan achitqi izolyati nomi												Nazorat (paketlangan achitqi)			
		K3				S2				U2							
		1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Ustki qismi holati	Qalin (5-8 mm)						+						+			+	
	O`rtacha (3-5 mm)	+	+	+		+		+		+	+			+	+		+
	Yupqa (3 mmdan kam)				+				+			+					
Rangi	Oq, kulrang, qoramtir	+		+	+	+	+		+		+	+		+	+		
	Boshqa rang		+					+		+			+			+	+
Yumshoq va elastikligi	Yaxshi			+	+	+			+	+	+		+				+
	Yomon	+	+				+	+				+		+	+	+	

Ta'mi	Yaxshi	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Yomon										+					
Hidi	Yoqimli	+	+	+		+		+	+			+	+	+	+	+
	Yoqimsiz				+		+			+	+					+

*xulosalar tajribali mutaxassis (novvoy) tomonidan berildi

– Tayyorlangan nonlar rang bo'yicha tahlil qilinganda, Kattaqo'rg'on tumani hududlarida tayyorlangan achitqi ishtirokida tayyorlangan 4 ta nondan 3 tasi (ya'ni 75 %) ijobiy xususiyatga ega bo'ldi, ya'ni ularning rangi oq, kulrang va qoramtirroq bo'ldi. Bu ko'rsatkich Samarqand va Urgut tumani hududlarida tayyorlangan achitqi ishtirokida tayyorlangan nonlarda mos tarzda 75% va 50 %ni tashkil etdi. Nazorat variantida ham bu ko'rsatkich 50 % teng bo'ldi;

– Tayyorlangan nonlar yumshoqligi va elastikligi bo'yicha tahlil qilinganda, Urgut tumani hududlarida tayyorlangan achitqi ishtirokida tayyorlangan 4 ta nondan 3 tasi (ya'ni 75 %) ijobiy xususiyatga ega bo'ldi, ya'ni ularda elastiklik yuqori darajada ekanligi ayon bo'ldi. Kattaqo'rg'on va Urgut tumani hududlarida tayyorlangan achitqi ishtirokida tayyorlangan nonlarda bu ko'rsatkich 50 %ni tashkil etdi. Ajablanarlisi, nazorat variantida bu ko'rsatkich atigi 25 % teng bo'ldi;

– Tayyorlangan nonlar ta'mi bo'yicha tahlil qilinganda, tajribali mutaxassis tomonidan bildirilgan fikrga ko'ra tahlil qilinayotgan 16 ta nonning 15 tasi ta'mi juda yaxshi holatda bo'ldi;

– Tayyorlangan nonlar hidi bo'yicha tahlil qilinganda, Kattaqo'rg'on va Samarqand tumani hududlarida tayyorlangan achitqi ishtirokida tayyorlangan 4 ta nondan 3 tasi (ya'ni 75 %) ijobiy xususiyatga ega bo'ldi, Urgut tumani hududlarida tayyorlangan achitqi ishtirokida tayyorlangan nonlarda bu ko'rsatkich 50 %ni tashkil etdi. Nazorat variantida bu ko'rsatkich 75 % teng bo'ldi.

Yuqorida tahlil qilingan ma'lumotlarga asosanib xulosa qilish mumkinki, mahalliy usulda tayyorlanayotgan achitqi kulturalari ishtirokida tayyorlangan nonlarning organoleptik ko'rsatkichlari sanoat darajasida ishlab chiqarilayotgan achitqilar asosida tayyorlanayotgan nonlarning ushbu ko'rsatkichlaridan kam emas. Ayniqsa, Kattaqo'rg'on hududlarida tayyorlanayotgan achitqi kulturalari ayrim ko'rsatkichlari bo'yicha sanoat darajasida ishlab chiqarilayotgan achitqilardan ko'proq ijobiy hususiyatlarga ega. Non mahsulotlarining asosiy sifat ko'rsatkichlariga ularning fizik-kimyoviy ko'rsatkichlari, jumladan ularning namligi va g'ovakligi kiradi. Tadqiqotlarimiz davomida biz ushbu ko'rstkiclarni aniqladik. Tajriba natijalari 2-jadvalda keltirilgan.

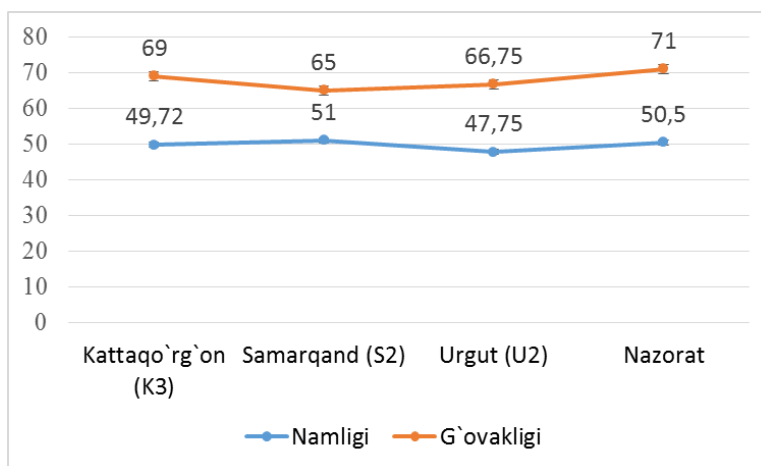
2-jadval

Mahalliy usulda tayyorlangan achitqi kulturalari asosida tayyorlangan nonlarning fizik-kimyoviy ko'rsatkichlari

Variant	x_i (takror)	Namligi*, %	G'ovakligi**, %
K3	1	49	60
	2	46	75
	3	54	63
	4	50	78
	$M \pm m$	$49,72 \pm 1,27$	$69,0 \pm 3,42$
S2	1	45	58
	2	58	66
	3	48	72
	4	53	64
	$M \pm m$	$51,0 \pm 2,21$	$65,0 \pm 2,23$
U2	1	42	70
	2	48	59
	3	54	64
	4	47	74
	$M \pm m$	$47,75 \pm 1,90$	$66,75 \pm 2,55$
Nazorat	1	48	76
	2	51	72
	3	49	66
	4	54	70
	$M \pm m$	$50,5 \pm 1,02$	$71,0 \pm 1,61$

*DAST 21091-75 bo'yicha 48-51 % bo'lishi shart;

**DAST 5669-51 bo'yicha 55-70 % bo'lishi shart;

1-rasm. Mahalliy usulda tayyorlangan achitqi kulturalari asosida tayyorlangan nonlarning fizik-kimyoviy ko'rsatkichlari (%) da

2 – jadval va 1-rasmdagi ma'lumotlarda ko'rinib turibdiki, o'rganilgan barcha variantlardagi non mahsulotlarining fizik-kimyoviy ko'rsatkichlari standart ko'rsatkichlariga to'liq mos keladi. Tayyorlangan nonlar namligi bo'yicha tahlil qilinganda, Kattaqo'rg'on tumani hududlarida tayyorlangan achitqi ishtirokida tayyorlangan nonlarda namlik o'rtacha 49,72 % teng bo'lgan bo'lsa, Samarqand va Urgut tumani hududlarida tayyorlangan achitqi ishtirokida tayyorlangan nonlarda bu ko'rsatkich mos tarzda 51,0 % va 47,75 %ni tashkil etdi. Nazorat variantida bu ko'rsatkich 50,5% teng bo'ldi. DAST 21091-75 bo'yicha nonlarning namligi 48-51 % bo'lishini hisobga olsak, yuqoridagi ko'rsatkichlar qoniqarli darajada deyishimiz mumkin. Tayyorlangan nonlar g'ovakligi bo'yicha tahlil qilinganda, Kattaqo'rg'on tumani hududlarida tayyorlangan achitqi ishtirokida tayyorlangan nonlarda namlik o'rtacha 69,0 % teng bo'lgan bo'lsa, Samarqand va Urgut tumani hududlarida tayyorlangan achitqi ishtirokida tayyorlangan nonlarda bu ko'rsatkich mos tarzda 65,0 % va 67,75 %ni tashkil etdi. Nazorat variantida bu ko'rsatkich 71,0% teng bo'ldi. DAST 5669-51 bo'yicha nonlarning g'ovakligi 55-70 % bo'lishini hisobga olsak, yuqoridagi ko'rsatkichlar standart talabiga to'liq javob beradi. O'tkazilgan tajribalar va ularning natijalaridan kelib chiqqan holda mahalliy sharoitda tayyorlangan achitqi kulturalari nonlarning sifat ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir ko'rsatmaydi deb hisoblaymiz.

Bahritdin Bazarov, Nargiza Qodirova, Baxtiyor Qodirov
(Samarqand, O'zbekiston)

QORAKO'LCHILIKNI RIVOJLANTIRISH VA UNING ISTIQBOLLARI

Ma'lumki, bugungi kunda jahonda 659 ta hisobga olingan qo'y zotlari mavjud, ulardan turli xildagi; jun, go'sht, teri, sut kabi mahsulotlarni olinadi. Ammo mana shunday turli xildagi ixtisoslashgan zotlar orasida faqatgina qorako'l qo'y zoti o'zining yuqori sifatli barra terisi bilan dong taratgan. O'zbekiston Respublikasi O'rta Osiyo mamlakatlari (Turkistonda) orasida qorako'l qo'ylarini urchitish borasida eng qadimgisi hisoblanadi va shu bois, qorako'lchilikda yaratilgan juda ko'plab zavod tiplari, ranglar va boshqalar mamlakatimiz shaharlari va viloyatlarining nomlari bilan atalgan bo'lsa kerak (Buxoro, Forish, Surxondaryo, Qoraqalpoq surlari, Nishon, Ayoq agitma va hakoza zavod tiplari). Bugungi kunda O'zbekistonda 100 dan ortiq qorako'lchilik shirkat xo'jaliklari faoliyat ko'rsatmoqda. Ulardan 20 tasi naslchilik zavodi, 18 tasi naslchilik xo'jaligi maqomiga ega. Keyingi yillarda olimlarimiz chorvadorlar bilan hamkorlikda qorako'l qo'ylari naslini yaxshilash, yaylovlar hosildorligini oshirish bo'yicha salmoqli natijalarga erishdilar. Qorako'l qo'ylarining sakkizta yangi zoti yaratildi. Yaylovlar hosildorligini oshirish uchun besh xil o'simlik navi yaratilib, elita urug'chiligi yo'lga qo'yildi.

Ma'lumki, qorako'l zotli qo'ylar eng qadimgi zot hisoblanadi. Uzoq vaqtlargacha O'rta Osiyoga bu xildagi qo'ylar XIII asrda arablar tomonidan keltirilgan deb hisoblanar edi. Lekin qorako'l qo'ylarning kelib chiqish tarixini o'rganish shuni ko'rsatdiki, bu zot hozirgi O'zbekiston hududida chiqarilgan bo'lib, keyinchalik boshqa respublikalarga va chet mamlakatlarga tarqalgan. Hozirgi vaqtda qorako'l qo'ylarining kelib chiqishi to'g'risidagi bu gipotezani mamlakatimizdagi barcha ko'zga ko'ringan qorako'lchi mutaxassislar va hatto chet ellik olimlar ham tasdiqlamoqda. Qorako'l qo'y zoti jahonda eng yaxshi qorako'l barra terisini yetkazib beradi. Qorako'l tovarshunosligi deb nomlanuvchi mo'ynachilik sanoatida va sotuvida, qorako'lga bo'lgan talab barcha mamlakatlarda juda yuqori, shu bois ham qorako'l zoti juda keng ko'lamda tarqalib ketgan va Osiyo, Afrika, Evropa va Amerika qit'alarining ellikdan ortiq mamlakatlarida urchitilmoqda. Qorako'l qo'y zotlari va ular tipidagi duragaylarning jahondagi soni o'rtacha – 30 mln boshdan ortiq, qorako'l terisi ishlab chiqarish esa 9 – 10 mln donani tashkil qiladi.

Qorako'l qo'ylar juda chidamli bo'lib, cho'l yaylovlarida o'tlatib boqish va asrash uchun yaxshi moslashgan. Ular asosan, qora (80 %) bo'ladi, kul rang, sur tusli, jigar rang, zangori va oq rangli qo'ylar ham urchitiladi. Kul rang qorako'l qo'ylari konstitutsiyasining bir oz bo'shligi, hayotchanligining pastroqligi bilan xarakterlanadi. Shunga

ko'ra, ular boqish va asrash sharoitiga ancha talabchan bo'ladi. Sur tusdagi qorako'l qo'ylar xo'jalik jihatdan katta ahamiyatga ega. Jigar rang qorako'l qo'ylar juda ozchilikni tashkil etadi, shu tufayli ularning qo'chqorlari naslchilik uchun qoldiriladi. Qorako'l qo'zilari 1,5 – 2 yoshligida biologik jihatdan yetiladi, aynan mana shu muddatdan boshlab, ular to'la qimmatli avlod qoldirish qobiliyatiga ega bo'ladi. Keskin o'zgaruvchan iqlim sharoiti qorako'l qo'ylarining deyarlik yuqori bo'lmagan, serpushtililigi ta'min etadi va har 100 bosh ona sovlidan o'rtacha 100 – 105 ta qo'zi olish imkoniyatini yaratadi. Oziqa va iqlim jihatidan noqulay kelgan yillari esa uning miqdori 30 % ga kamayadi, qulay kelgan yillarda esa o'rtacha 10 – 12 % ga ortishi kuzatiladi. Sovliqlarning tirik massasi o'rtacha 40 – 42 kg ni tashkil etsa qo'chqorlarniki esa 65 -70 kg ni tashkil etadi, shunga mos holda ulardan qirqib olinadigan junning miqdori ham o'zaro mos holda 2,0 - 2,5 va 2,5 – 3,5 kg ni tashkil etadi.

Qorako'l qo'ylari nisbatan qisqa muddat davomida (bahordan kuzning oxirigacha) juda tez va yaxshigina semiradi. Keyingi yillari qorako'l qo'ylarining go'sht uchun so'yiladigan kontingentlarini bo'rdoqiga boqish keng ommalashmoqda. Qorako'l qo'y zotidan homilaning embrional rivojlanish davridagi muddati bo'yicha tug'ilajak qo'zilarning yoshiga qarab turli turdagi terilar olinadi – golyak, korako'lcha, qorako'l – qorako'lcha, qorako'l, yoqabob, pustak qo'y terisi olinadi. Qorako'l qo'y zotlari bosh sonining ortishi mahalliy dag'al junli qo'y zotlariga qorako'l zotining qonini singdirish hisobiga amalga oshdi. Qorako'l qo'ylarining genetik tabiati, uning barralik xususiyatlarini tiplarini nasldan-naslga o'tish xarakteri mahalliy dag'al junli qo'y zotlarini juda tez barra tipli hayvonlarga aylanishini ta'min etdi. Iqlimiy, tabiiy yaylov sharoitlari, xo'jalik – iqtisodiy talablar va saralash – juftlashlarning yo'nalishi o'z ta'sirini ko'rsatdi va qorako'l zotli qo'ylarning o'ziga xos spetsifik tomonlarini aniqlab berdi. Mahsuldorlik sifatlarini namoyon qilish uchun paratipik omillar singari, genotipik omillar ham kuchli ta'sir ko'rsatdi, ya'ni bular qorako'l qo'ylarining turli –tuman shakllari va barra mahsulotlarining sifatida o'z aksini topdi. Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishda cho'l chorvachiligi O'zbekistondagi eng muhim tarmoqlardan biri bo'lib hisoblanadi va uni yanada barqaror rivojlantirishning beqiyos imkoniyatlari mavjud. Hozirgi kunda O'zbekistonda ishlab chiqarilayotgan yalpi go'sht mahsulotlarining 40 % dan ortiqroq qismi, sut mahsulotlarining 20 %, jun mahsulotlarining 100 %, po'stinbop terilar ishlab chiqarishning 80 %, qorako'l terilar ishlab chiqarishning 100 % va shirdon yoki qorincha fermentlari ishlab chiqarishning 100 % aynan cho'l chorvachiligi ulushiga to'g'ri keladi. Sohaning asosiy ishlab chiqarish vositalari – chorva mollari va ularni amalda yil davomida oziqa bilan ta'minlovchi tabiiy cho'l yaylovlari hisoblanadi. Har ikkala omil bir – biri bilan uzviy bog'langan bo'lib, birining rivojlanishi albatta ikkinchisini rivojlanishini ta'minlaydi. Shu bois cho'l chorvachiligi samaradorligi va uning barqaror rivojlanishi tabiiy cho'l yaylovlarining hosildorlik va yaylov oziqalarning to'yimlilik qiymatiga bog'liq (Rabbimov F., Sherov J., Abdurahmonov M. 2012). Mamlakatimizning cho'l va adirli hududlarida qorako'lchilikka ixtisoslashgan yirik xo'jaliklar joylashgan. Ma'lumki, qorako'lchilik O'zbekiston chorvachiligining salmoqli sohalaridan biri hisoblanadi. Bundan tashqari cho'l va adirlarning tabiiy o'simlik qoplami qorako'lchilikning asosiy oziqa manbai vazifasini o'taydi. O'zbekistondagi mavjud 23,1 million gektar yaylov va pichanzorlarning 17,5 million gektari cho'l yaylovlari sifatida qorako'lchilikda foydalanilmoqda.

Людмила Диптан
(Київ, Україна)

ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ПРОЯВ ЦУКРОВОГО ДІАБЕТУ I ТА II ТИПУ

У розвинутих країнах світу щорічно реєструється 2...6 % хворих на цукровий діабет (ЦД) від загальної кількості населення. За даними Всесвітньої федерації цукрового діабету (IDF), Україна належить до числа країн з високими темпами прогресування захворюваності на ЦД [1].

Цукровий діабет – це група метаболічних захворювань, що характеризуються гіперглікемією, яка є результатом дефектів секреції інсуліну, дії інсуліну або обох цих факторів. В результаті цього можуть виникати хронічні ускладнення, що призводять до пошкодження або відмови різних органів, зокрема, очей, нирок, серця та кровоносних судин [2].

Цукровий діабет I типу (інсулінозалежний) – захворювання аутоімунної природи, що характеризується виробленням в організмі людини антитіл до β-клітин підшлункової залози, що приводить до загибелі всіх цих клітин. В результаті цього інсулін перестає вироблятися, а концентрація глюкози в крові підвищується. З'являється потреба у введенні штучного гормону.

Цукровий діабет II типу (інсулінонезалежний) – хронічне захворювання обміну речовин неімунної природи.

Основний механізм розвитку – зниження чутливості тканин організму до власного інсуліну [3]. На самому початку захворювання рівень глюкози в крові не зростає, оскільки β-клітини не так сильно ушкоджені, і для подолання інсулінорезистентності інсулін синтезується в підвищеній кількості. Виникає гіперінсулінемія, що до певного часу, хоч і підтримує нормальний рівень глюкози в крові, але сприяє зниженню функції β-клітин. Інсулінорезистентність порушує ліпідний і вуглеводний обмін, у результаті цього виникають різні патологічні процеси. Вони сприяють пригніченню роботи клітин, які продукують інсулін, і збільшують негативні наслідки інсулінорезистентності [4].

Даний тип цукрового діабету може виникнути внаслідок процесів, що можуть негативно вплинути на підшлункову залозу (панкреатит, травма, рак підшлункової залози та ін.) [2]. Крім цього, діабет може викликати тривале вживання певних медикаментів [3].

Узагальнені характеристики цукрового діабету обох типів наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Основні характеристики цукрового діабету I та II типу

Ознаки	I тип (інсулінозалежний)	II тип (інсулінонезалежний)
Поширеність захворюваності	0,2 – 0,5 %, обидві статі вражаються однаково	2 – 4 %, жінки хворіють частіше за чоловіків
Вік	Діти, молоді люди	Дорослі
Сезонність	Осінньо-зимовий період	Відсутня
Початок хвороби	Гострий, можлива кома	Повільний, поступовий
Перебіг захворювання	Лабільний, часто тяжкий	Стабільний
Кетоацидоз	Схильні	Рідко
Статура людей	Худі	Часто ожиріння
Втрата ваги	Відбувається	Схуднення дуже рідко
Концентрація інсуліну в крові	Низька або не визначається	Часто нормальна; може бути підвищеною
Пізні ускладнення	Мікроангіопатії	Макроангіопатії
Антитіла до β -клітин	Наявні	Відсутні
Кількість β -клітин	2-10 %	80 %
Зв'язок з аутоімунними захворюваннями	Часто	Відсутній
Зв'язок з HLA	B8, B15, Dw3, Dw4; DR3 та DR4 (майже у 95 % хворих)	Немає
Лікування	Інсулінотерапія	Дієта; сульфонілсечовинні та цукрознижувальні препарати; інсулінотерапія

Не зважаючи на те, що однозначних причин цукрового діабету на сьогодні не виявлено, існують певні фактори ризику розвитку даного захворювання. Вони являють собою сукупність факторів схильності. Їх розуміння допомагає в ряді випадків правильно скласти прогноз перебігу та розвитку захворювання, а інколи й попередити виникнення цукрового діабету.

Аналізуючи фактори ризику розвитку цукрового діабету I типу, треба зазначити, що досі досліджені кілька причин: віруси; брак грудного вигодовування й раннє годування дитини коров'ячим молоком; наявність азотистих речовин, токсинів у їжі та воді; недостатня опірність організму деяким антигенам, зумовлена, наприклад, надмірним очищенням води в розвинених країнах, однак остаточних причин виникнення діабету I типу не знайдено.

Отже, основні причини розвитку інсулінозалежного цукрового діабету:

- Вірусні інфекції – до вірусних інфекцій, які можуть ініціювати діабет, належать наступні: краснуха; вітрянка; епідемічний паротит (свинка); вірус Коксакі В3, В4; вірусний гепатит; реовірус типу-3; цитомегаловірус; вірус енцефаломіокардиту, інфекційного мононуклеозу тощо [4].

- Брак грудного вигодовування — досить вагомий фактор ризику. Дослідження, проведені у Фінляндії, засвідчили, що всіх дітей, які занедужали діабетом цього типу, у дитинстві матері не годували грудним молоком [4].

- Раннє вигодовування дитини коров'ячим молоком. Коров'яче молоко містить речовину білкової природи, названу вченими «аббос». Ця речовина сприяє утворенню антитіл, що руйнують β -клітини підшлункової залози [4]. Дослідження останніх років виявили в крові 100 % дітей з цукровим діабетом 1-го типу імунні тіла до бичачого сироваткового білку. Крім того, білок коров'ячого молока (β -казеїн) має деякі спільні ознаки з будовою клітин підшлункової залози, що виробляють інсулін. Тому якщо в крові людини з'являються антитіла до даного білка, вони можуть руйнувати не тільки сам казеїн, а й β -клітини [5].

- Поштовхом для аутоімунних реакцій можуть бути й є *генетичні (вроджені) передумови*. Імовірність виникнення діабету цього типу в дітей, батьки яких (один або обоє) мають цю недугу, статистично вірогідно більша [4].

- *Нервовий стрес*. Особливо слід уникати нервового та емоційного перенапруження особам із спадковою схильністю до цукрового діабету [3].

- *Незбалансоване харчування*.

- *Токсичні речовини*, які можуть руйнувати β -клітини, наприклад: *нітрозаміни* – що часто знаходяться в копчених та ковбасних виробах[2]; *алоксан* – речовина, що здатна викликати вибірковий некроз β -клітин острівців підшлункової залози; *стрептозотоцин* – антибіотик, що також здатен селективно руйнувати β -клітини; *дитізон* – введення даного препарату тваринам, спричиняє порушення депонування та секреції інсуліну [6]; *пестициди, нітрати, тяжкі метали* та ін).

- Тяжкий гострий панкреатит або травма підшлункової залози [5].

Серед факторів ризику розвитку цукрового діабету II типу - цукрового діабету, на який на сьогодні хворіє близько 90 % людей, найзначущими є ожиріння та фізична інертність. Симптоми цукрового діабету II типу можуть бути схожими із симптомами діабету I типу, але найчастіше є менш вираженими [7].

Основні фактори ризику наведено нижче:

- вік понад 40 років;
- надмірна маса тіла й ожиріння;
- переїдання [3];
- низька фізична активність [5];
- патологія вагітності (плід масою понад 4 кг, природжені вродженості плоду, мертвонародження [3], вага при народженні менше 2,3 кг [5]);
- виражений атеросклероз, гіпертонічна хвороба, інфаркт міокарду, порушення мозкового кровообігу;
- епізодичні гіперглікемії та глюкозурії, що виявлені під час стресових ситуацій (операцій, травм тощо) [3];
- ендокринні захворювання: гіпо- та гіпертіреоз (порушення роботи щитовидної залози), підвищена функція кори наднирників [5];
- хронічні захворювання печінки, підшлункової залози, нирок; пародонтоз, фурункульоз;
- тривале вживання медикаментів (глюкокортикоїдів, тiazидних діуретиків, гіпотензивних препаратів, оральних контрацептивів тощо) [3].

Розвиток вищенаведених факторів здатен спричинити цукровий діабет обох типів та в подальшому ініціювати ускладнення. До них належать нейропатія, мікро- та макроангіопатії. На сьогодні, для запобігання розвитку ускладнень широко використовують наступні засоби: 1) дієто- та цукрознижувальну терапію; 2) прийом лікарських засобів різних фармакологічних груп; 3) фізіотерапевтичні методи; 4) санаторно-курортне лікування; 5) лікувальну фізкультуру; 6) фітотерапію; 7) ентеросорбцію; 8) голкорексфлексотерапію та ін [3]. Всі ці методи є досить давніми тому, доцільно проводити пошук та дослідження нових дієвих засобів лікування та профілактики цукрового діабету.

Література:

1. Посохова К.А., Стечишин І.П., Підгірний В.В. Вплив кварцетиновмісних сполук на стан міокарда при цукровому діабеті 2 типу / К.А. Посохова, І.П. Стечишин, В.В. Підгірний // Здобутки клінічної і експериментальної медицини. – 2014. – № 2. – С. 17-21
2. Scobie Ian N Atlas of Diabetes Mellitus. 6-th edition. Informa Healthcare / Ian N Scobie. – Abington, Oxon. – 2013.
3. Кузишин О.В., Ковалишин Н.В., Алмашина Х.В. Біохемія цукрового діабету / О.В. Кузишин, Н.В. Ковалишин, Х.В. Алмашина // Медична хемія. – 2010. – № 10. – С. 74-115.
4. Фадєєв П.О. Цукровий діабет / П.О. Фадєєв. – Тернопіль: Навчальна книга Богдан. – 2011. – 168 с.
5. Карамышева Т.Е. Диабет. Как правильно снизить дозы лекарств / Т.Е. Карамышева. – Москва: Эксмо. – 2015. — 224 с.
6. Грицюк М.І., Бойчук Т.М., Петришен О.І. Порівняльна характеристика експериментальних моделей цукрового діабету / М.І. Грицюк, Т.М. Бойчук, О.І. Петришен // Світ медицини та біології. – 2014. – № 2 (44). – С. 199-203
7. Галицкая В.В. Болезнь цивилизации: сахарный диабет / В.В. Галицкая // Природна медицина. – 2014. – № 1. – С. 53-54.

Науковий керівник:

кандидат технічних наук, доцент Красінько В. О.

Валентин Моцар
(Київ, Україна)

СВОЙСТВА И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИКЛОДЕКСТРИНОВ

Способность циклодекстринов образовывать комплексы с веществами различной химической природы, возможность совершенствования свойств различных веществ определяют пристальное внимание исследователей к работам по использованию циклодекстринов [1].

Для этого используют новый метод стабилизации и доставки лекарственных препаратов с помощью природных олигосахаридов – циклодекстринов (ЦД). Циклодекстрины – углеводы, циклические олигомеры глюкозы, которые получают ферментативным путем из крахмала, т.к. химический синтез очень сложный и экономично не выгодный. Биохимический синтез циклодекстринов проводят из крахмала с помощью фермента циклодекстринглюканотрансферазы (ЦГТ-азы), который выполняет гидролиз линейных и циклических поли-1,4-α-глюканов, циклизацию і конденсацію оліго-1,4-α-глюканів с образованием α-, β-, γ-циклодекстринов (ЦД), что содержат соответственно 6, 7 и 8 остатков α-D-глюкозы. Как правило, при гидролизе крахмала, амилозы или амилопектина ЦГТ-азой образуется смесь всех трех ЦД в разных соотношениях. Поэтому ЦГТ-азы подразделяют на α-, β-, γ- специфические, в зависимости от того, какой вид ЦД образуется [2].

Как правило, при гидролизе крахмала, амилозы или амилопектина ЦГТ-азой образуется смесь всех трех ЦД в разных соотношениях. Поэтому ЦГТ-азы подразделяются на α-, β-, γ- специфические, в зависимости от того, какой вид ЦД преимущественно синтезируется [2]. Синтезированные ЦГТ-азами

циклодекстрины, с следствии своей уникальной формы (гидрофильная поверхность и гидрофобная внутренняя молекулярная полость), в жидком или твердом состоянии способны образовывать комплексы включений с разными органическими и неорганическими молекулами. Эти соединения имеют новые физико-химические свойства, которые не характерны для веществ отдельно и способны проявлять такие изменения, как стойкость к нагреванию и окислению, увеличению растворимости, и т.д. [2, 5].

Уникальное свойство ЦД образовывать комплексы включения с молекулами самых разнообразных веществ обуславливает огромный научный и практический интерес к этим соединениям [3].

Тот факт, что ЦД являются продуктами ферментативно модифицированного крахмала, открывает широкие возможности их применения в пищевой промышленности, в первую очередь для улучшения потребительских качеств продуктов: повышения питательной ценности, вкусовых качеств, реологических свойств, увеличения срока сохранности. Чаще всего ЦД применяют как пищевые добавки [4].

Вещества, определяющие вкус и аромат пищи, часто не очень стабильны и разлагаются, поэтому комплексообразование с ЦД приводит к стабилизации ароматических веществ и специй. Изготовление таких комплексов ароматических веществ с ЦД решает многие вопросы технологии приготовления приправ, их хранения, составления диет, санитарии и т.п. Сухие концентраты комплексов ЦД с пищевыми компонентами достаточно стабильны и в водной среде диссоциируют [5].

Приготовление бета-ЦД-комплексов вкусовых и ароматических веществ пищи - достаточно освоенный процесс в промышленном масштабе. Так, Венгрия производит серию экстрактов вкусовых приправ (укроп, лук, чеснок, тмин) в ЦД-формах, которые отличаются высокой стабильностью [4, 5].

На способность ЦД и их производных повышать растворимость веществ, с которыми они образуют комплексы, основывается использование их в ряде биотехнологических и химических процессов. Процесс биоконверсии стероидов, в частности, гидрокортизона, ускоряется в 3-4 раза в растворе ЦД вследствие того, что растворимость гидрокортизона резко возрастает, скорость реакции увеличивается и конечный продукт получается более гомогенным. Использование ЦД при ферментативном гидролизе триглицеридов также значительно интенсифицирует процесс [3].

Удаление радионуклидов из сточных вод - важная задача в охране окружающей среды. И это может быть осуществлено с помощью ЦД. Радионуклиды реагируют с добавленным в сточные воды трибутилфосфата, который образует комплексы с бета-ЦД. После присоединения радионуклидов комплексы становятся практически нерастворимыми, их отделяют, разлагают термической обработкой, и ЦД, таким образом, могут быть использованы вновь [5].

В косметике применение ЦД в основном аналогично применению их в пищевой промышленности. ЦД замедляют окисление и разрушение косметических средств под действием тепла и света, стабилизируют эмульсии, придают устойчивость запахам и тем самым уменьшают летучесть отдельных компонентов ароматических веществ. При введении в кремы, пудры, дезодоранты, зубные пасты, шампуни, комплексов ЦД с лекарственными и ароматизирующими веществами наблюдается эффект пролонгации и стабилизации [6].

Перспективными являются медицинские аспекты использования ЦД для создания комплексов включения с лекарственными средствами [6].

Использование ЦД в медицине направлено в первую очередь на повышение качества лекарственных препаратов, что выражается в стабилизации лекарственных средств, в улучшении их биофармацевтических и физико-химических свойств, в изменении агрегатного состояния, в снижении побочного действия. ЦД применяются в этом случае или для образования комплексов, или в качестве вспомогательных веществ - носителей, разбавителей, растворителей. Для улучшения растворимости лекарств и их стабилизации используются также производные ЦД [7].

Существенным является то, что комплексообразование ЦД с лекарственными веществами может быть осуществлено достаточно просто. Первый способ комплексообразования предусматривает полное растворение ЦД в воде, после чего в этот раствор вносят лекарственное вещество, перемешивают, охлаждают и кристаллизуют; при этом условия для образования комплекса подбираются экспериментально. По второму способу ЦД смешиваются с водой только до состояния пасты, и в эту массу вносят лекарственное вещество или его раствор. В этом случае происходит быстрая трансформация кристаллов ЦД в кристаллы соединений включения [6].

Комплексообразование с ЦД используется также для диагностики и в аналитической химии с помощью ЦД, например, усовершенствована методика определения антител. В тонкослойной хроматографии полимеры с альфа-ЦД и бета-ЦД используются как эффективные подвижные фазы, поскольку обычными хроматографическими методами некоторые вещества, например простагландин, не разделяются [2].

Таким образом, анализ литературы по получению ЦД и перспективам практического использования этих уникальных комплексов включения показывает, что научные исследования в этой области требуют дальнейшего развития, и в первую очередь в биотехнологии микробных ЦГТ-аз.

Література:

1. Омельченко И.А.; Ярных Т.Г., Борщевский Г.И.; Борщевская М.И. Использование циклодекстринов в фармацевтической технологии// Ліки України. – 2015. – №1. – С 54–57
2. Федорова П.Ю. Гильванова Е.А., Усанов Н.Г. Сравнение кинетических свойств различных циклодекстринглико-канотрансфераз // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2011. – Т.13, № 5(3). – С. 203–206.
3. А. В. Астахова, Н. Б. Демина. Современные технологии лекарственных форм: получение. Исследование и применение комплексов включения лекарственных веществ с циклодекстринами (обзор)// Химико-фармацевтический журнал. – 2004. –№2. –46-49
4. Загоруйко Г.Є. Харчові добавки у складі лікарських препаратів// Вісник проблем біології і медицини. – 2012. – №1. – С 54-60.
5. Варламов В.П. Ферментные системы и технологии получения циклодекстринов // В мире науки. – 2006. – № 11. – С. 80–82.
6. П.Ю. Федорова, Р.К. Адресон, Е.К. Алехин, Н.Г. Усанов. Природные циклические олигосахариды – циклодекстрины в системах доставки лекарств// Медицинский вестник Башкортостана.– 2011. – №4. – С. 125–131.
7. Н.О. Ветютнева, М.В. Римар. Дослідження механізмів взаємодії ібупрофену з β-циклодекстриномнапівемпіричними методами квантово-хімічних розрахунків.//Актуальні питання фармацевтичної і медичної науки та практики. – 2013. – №2. – 83-86

Науковий керівник:

кандидат технічних наук, Волошина Ірина Миколаївна.

**Катерина Покойовець
(Київ, Україна)**

ВПЛИВ ПРОБІОТИЧНОГО ПОКРИТТЯ НА ЯКІСТЬ ХЛІБОБУЛОЧНИХ ВИРОБІВ

На сьогодні на світовому ринку зростає частка функціональних харчових продуктів, які окрім свого основного призначення здійснюють також лікувально-профілактичну дію. Одним із шляхів створення таких продуктів є введення до їх складу мікроорганізмів з пробіотичними властивостями. Проте термообробка може значно знизити позитивний вплив пробіотиків через втрату життєздатності, мікроорганізмів, що входять до їх складу [1, 2].

Одним з найбільш поширених способів підвищення життєздатності пробіотичних бактерій є мікрокапсуляція пробіотиків та включення їх до складу мікрокапсул [3]. Так, високу ефективність показало застосування їстівних плівок до складу яких входять мікроорганізми з пробіотичними властивостями. У харчових продуктах з таким покриттям спостерігали збільшення терміну придатності завдяки уповільненню шкідливих реакції, наприклад ферментативних, фізичних і хімічних порушень [4]. В останні роки їстівні плівки почали застосовуватися як ефективні носії для біологічно активних сполук – вітамінів, антиоксидантів і пробіотиків [5]. За результатами останніх досліджень в галузі хлібопекарства, плівки і покриття можуть використовуватися як нові способи внесення в харчові продукти чутливих до нагрівання біологічно активних компонентів, одними з яких є пробіотики [1]. Крім того, їстівні плівки застосовуються як інгібітори росту шкідливої мікрофлори.

З літератури відомо, що за рахунок синтезу кислот, бактеріоцинів та сполук бактерицидного походження молочнокислі бактерії здатні проявляти сильну антагоністичну активність проти різних груп [1]. Більшості лактобактерій притаманна здатність виділяти біоциди, які можуть проявляти значну інгібуючу дію ні інших представників мікрофлори, в тому числі тих, які спричиняють псування хліба [9, 10]. Так, *Lactobacillus plantarum*, *Lactobacillus helveticus* і *Lactobacillus casei*, які використовуються як в хлібопекарній промисловості, так і для підтримання нормальної мікрофлори кишківника людини, пригнічують розвиток *Pseudomonas aeruginosa*, *Escherichia coli*, *Enterobacter cloacae* та *Proteus mirabilis* [7,8]. Окрім яскраво вираженої бактерицидної дії, молочнокислі бактерії володіють протигрибковою активністю, яка може свідчити про здатність до синтезу фунгіцидних речовин [11].

Метою роботи була оцінка якості хлібобулочних виробів, з пробіотичним покриттям, а саме мікробіологічна стійкість досліджуваних зразків хліба.

Матеріали і методи. Для виготовлення покриття використовували модифікований крохмаль з високоамілозних сортів кукурудзи, желатин, гліцерин та порошок пробіотика «Симбілакт Vivo» (виробник Інститут продовольчих ресурсів Національної академії аграрних наук України). Зразки хліба випікали безопарним методом, маса кожного зразка становила 250 г. Невелику кількість покриття наносили на поверхню свіжоспеченого хліба намазуванням (можливе розпилення).

Загальну кількість мікроорганізмів та кількість молочнокислих бактерій на скоринці хліба визначали висівом на м'ясопептонний агар (МПА) і середовище MRS відповідно. Культивування проводили при температурі 37° С протягом 3 діб. Із ізольованих колоній готували препарати, фарбували за Грамом та мікроскопіювали. Молочнокислі бактерії є грампозитивними коками та паличками.

Вміст пліснявих грибів та дріжджів перевіряли висівом на сусло-агарі з антибіотиком. Культивування проводили при температурі 28°C протягом 5 діб. Посів здійснювали через 3 год після випікання і 48 год, 86 год зберігання [6].

Для виявлення кількості молочнокислих бактерій в пробіотику «Симбілакт Vivo» використовували середовище MRS. Кількість бактерій становила 7×10^8 КУО/г.

Мікробіологічну безпеку хліба перевіряли за допомогою провокаційного тестування (імітація того, що може статися з продуктом під час його виробництва, реалізації та зберігання). Для цього були вибрані наступні тест-культури музею кафедри біотехнології та мікробіології: *Bacillus subtilis* БТ-2, *Penicillium chrysogenum* Ф-7, *Aspergillus niger* Р-3. В ході дослідження використовували суспензію грибів *A. niger* БТ-2 концентрацією $3,7 \times 10^4$ конідій, суспензію грибів *P. chrysogenum* Ф-7 концентрацією $9,4 \times 10^4$ в 1 мл і суспензію бактерій *B. subtilis* БТ-2 концентрацією $1,02 \times 10^6$ КУО/мл. На м'якуш і скоринку хліба (приблизна площа 12 см²) наносили по 1 мл суспензії вказаних вище мікроорганізмів. Зразки поміщали в термостат при 37°C (*B. subtilis* БТ-2), и 28°C (*P. chrysogenum* Ф-7, *A. niger* Р-3). Результати спостерігали через 24 год і 48 год.

Результати. Досліджування мікробіологічної безпеки зразків хліба за показниками кількості МАФАМ, молочнокислих бактерій, а також грибів і дріжджів, наведені у табл. 1, 2, 3 відповідно.

Таблиця 1. Зміни обнасіненості хліба під час зберігання

Зразок хліба	Загальна кількість МАФАМ, КУО/г		
	3 год	48 год	86 год
Контроль (без покриття)	$1,5 \times 10^2$	$4,5 \times 10^3$	$6,3 \times 10^3$
Зразок з покриттям	$6,5 \times 10^2$	$4,5 \times 10^2$	$3,3 \times 10^2$

У зразку хліба з покриттям кількість мезофільних аеробних та факультативно-анаеробних мікроорганізмів (МАФАМ) на порядок нижча, на відмінну від контрольного зразка, де МАФАМ збільшується.

Таблиця 2. Наявність молочнокислих бактерій під час зберігання хліба

Зразок хліба	Кількість молочнокислих бактерій, КУО/г		
	3 год	48 год	86 год
Контроль (без покриття)	$1,2 \times 10^3$	$5,3 \times 10^2$	$2,8 \times 10^2$
Зразок з покриттям	1×10^5	$9,3 \times 10^3$	$4,7 \times 10^3$

Як правило, кількість молочнокислих бактерій при зберіганні хліба, зменшується у зв'язку з відсутністю сприятливих умов для їх існування. Використання пробіотичного покриття (табл. 3) сприяє збереженню життєздатних молочнокислих бактерій при тривалому зберіганні хліба.

Таблиця 3. Наявність пліснявих грибів та дріжджів під час зберігання хліба

Зразок хліба	Кількість пліснявих грибів та дріжджів, КУО/г		
	3 год	48 год	86 год
Контроль (без покриття)	<10	1×10^2	<10
Зразок з покриттям	<10	<10	<10

Гриби та дріжджі в досліджуваних зразках не було виявлено, за винятком контрольного зразка через 48 год зберігання, в якому відбулася контамінація.

Для більш детальної ідентифікації мікроорганізмів проводили аналіз морфолого-культуральних ознак. Результати представлені на рисунку 1.

Рисунок 1. Аналіз морфотипів колоній

В результаті аналізу морфотипів колоній на МПА, видно, що вони характеризуються великими, малими і середніми розмірами, білим та жовтим кольорами, рівними і нерівними краями, клітини яких розміщуються поодинокі або скупченнями.

Таблиця 4. Провокаційне тестування скоринки хліба

Тест-культура	Площа зараження через 3 год, см ²	Площа зараження через 24 год, см ²
	48 год	
<i>Aspergillus niger</i> P-3 (контроль)	12,6 ± 0,3	13,8 ± 0,3
<i>Aspergillus niger</i> P-3	7 ± 0,2	9,6 ± 0,2
<i>Penicillium chrysogenum</i> Ф-7 (контроль)	8 ± 0,2	12,6 ± 0,3
<i>Penicillium chrysogenum</i> Ф-7	5,7 ± 0,2	4,9 ± 0,1

Аналіз даних із таб. 4, показав, що через 3 год площа зараження зразків з додаванням пробіотика менша на 22,4 % для *A. niger* P-3 і 9,2 % для *P. chrysogenum* Ф-7 в порівнянні з контрольним зразком хліба без покриття. Через 24 год після випікання площа зараження хліба з про біотичним покриття зменшилася на 16,8 % і 30,8 % для *A. niger* P-3 і *P. chrysogenum* Ф-7, відповідно.

Таблиця 5. Результати зараження м'якушки хліба

Тест-культура	Площа зараження через 3 год, см ²		Площа зараження через 24 год, см ²	
	24 год	48 год	24 год	48 год
<i>Aspergillus niger</i> P-3 (контроль)	4,9 ± 0,1	7,0 ± 0,2	7,5 ± 0,2	12,5 ± 0,3
<i>Aspergillus niger</i> P-3	4,1 ± 0,1	5,7 ± 0,2	3,5 ± 0,1	7,0 ± 0,2
<i>Penicillium chrysogenum</i> Ф-7 (контроль)	4,5 ± 0,1	6,1 ± 0,2	6,6 ± 0,2	11,3 ± 0,3
<i>Penicillium chrysogenum</i> Ф-7	3,1 ± 0,1	4,9 ± 0,1	4,5 ± 0,1	6,1 ± 0,2
<i>Bacillus subtilis</i> БТ-2 (контроль)	4,9 ± 0,1	7,0 ± 0,2	7,0 ± 0,2	12,5 ± 0,3
<i>Bacillus subtilis</i> БТ-2	6,1 ± 0,2	3,8 ± 0,1	3,5 ± 0,1	7,0 ± 0,2

Аналіз отриманих даних показав, що площа зараження хліба, випеченого з додаванням пробіотика, менша на 47 %, 13 % і 11,5 % для *A. niger* P-3, *P. chrysogenum* Ф-7 і *B. subtilis* БТ-2 відповідно, в порівнянні з контрольним зразком (48 год, зразки через 3 год після випікання). Така ж тенденція збереглася для досліджуваних зразків (48 год, зразки через 24 год після випікання): на 27 %, 17,5 % і 20,5 % менше для *A. niger* P-3, *P. chrysogenum* Ф-7 і *B. subtilis* БТ-2 відповідно в порівнянні з контрольним зразком. Це свідчить про те, що використання покриття з пробіотиком для оброблення хліба здійснює високу фунгіцидну дію.

Результати досліджень свідчать про мікробіологічну безпеку хліба з пробіотиком, тому можна зробити висновок про можливе внесення пробіотика до складу їстівної плівки для покриття хліба, так як пробіотик не шкодить властивостям хліба, а навпаки покращує їх.

Література:

1. Saad N. An overview of the last advances in probiotic and prebiotic field / N. Saad, C. Delattre, M. Urdaci, J. M. Schmitter, P. Bressollier // Food Science and Technology. – 2013. – № 50(1). – P. 1 - 16.
2. Bustos P. Influence of osmotic stress and encapsulating materials on the stability of autochthonous *Lactobacillus plantarum* after spray drying / P. Bustos, R. Bórquez // Drying Technology. – 2013. – № 31(1). – P. 57 - 66.
3. Burgain J. Encapsulation of probiotic living cells: From laboratory scale to industrial applications / J. Burgain, C. Gaiani, M. Linder, J. Scher // Journal of Food Engineering. – 2011. – V. 104. – № 4. – P. 467 - 483.
4. Falguera V. Edible films and coatings: structures, active functions and trends in their use / V. Falguera, J. P. Quintero, A. Jiménez, J.A. Muñoz, A. Ibarz // Trends in Food Science & Technology. – 2011. – V. 22(6). – P. 292 - 303.
5. Kanmani P. Development and characterization of novel probiotic-residing pullulan/starch edible films / P. Kanmani, S.T. Lim // Food Chemistry. – 2013. – V. 141(2). – P. 1041 - 1049.
6. Грегірчак Н.М. Мікробіологія харчових виробництв: Лаб. практикум. – К.: НУХТ, 2009. – 302 с.
7. Пашенко Л., Коломникова Я. Влияние лизоцима на микробиологическую чистоту хлебобулочных изделий // Хлебопродукты. – 2007. – № 8. – С. 42-43.
8. Перміловська З., Кисельова О., Подв'язникова Н. Ацетат кальцію і якість хліба // Зерно і хліб.— 2000.— №1.— С.30-31.
9. Юсупова Г. Обеспечение микробиологической безопасности муки и хлеба энергией СВЧ-поля // Хлебопродукты. - 2008. - №11. - С. 54-56.
10. Юсупова Г.Г. Берестов А.П., Цугленок Н.В., Коман О.А. Экологически чистый метод предупреждения картофельной болезни хлеба // Федеральные и региональные аспекты в области здорового питания: Мат-лы Междунар. симп. – Кемерово, 2002. – С. 89–91.
11. Нилова Л., Науменко Н. Активация воды как способ повышения микробиологической безопасности хлебобулочных изделий // Хлебопродукты. — 2007.—№5.—С. 54-55.

Науковий керівник:

кандидат технічних наук, доцент Грегірчак Наталія Миколаївна.

**АЙРИМ УМУРТҚАСИЗ ҲАЙВОНЛАР ЛИЧИНКАЛАРИ ТАНАСИДАГИ АЗОТЛИ ОРГАНИК
БИРИКМАЛАРНИ МИҚДОРИЙ ЎРГАНИШ**

Табиатда барча тирик мавжудодлар доимо рўй бериб турадиган мутациялар туфайли уларнинг яшаш тарзи турлича мослашган ва уларнинг органлари ҳам шу яшаш шароитига қараб ўзгарган. Бундай хилма хилликни умуртқасиз ҳайвонларда кузатганимизда жумладан: эхинококкнинг личинкалик даврида, март кунғизининг личинкалик даври, қорамол гижжасида, тут ипак қуртида, ёмғир чувалчанги ва Калифорния чувалчанглирини олишимиз мумкин.

Бу турдаги организмларни яшаш муҳитини ҳам, озиқланиш маҳсулотлари жиҳатдан ҳам хилма – хилдир. Шундай экан буларнинг таркибидаги биокимёвий ўзгаришлар ҳам турлича бўлиши табиийдир деб ҳисоблаймиз. Бу турдаги организмларда учрайдиган азот ва оқсилларни миқдорий жиҳатдан аниқлашда эхинококк суюқлигидаги азот ва оқсилли азотларни Беурит реакцияси усули билан аниқлаш мумкин. Бу усулда барча оқсиллар ишқорий муҳитда CuSO_4 , билан бинафша рангли бирикма ҳосил қилади. Эритманинг ранги оқсил миқдorigа тўғри пропорциянал. Буялган эритма коллорометрланганда топилган эритма зичлигига кўра аввалдан тайёрланган ўлчов эгри чизигидан оқсил миқдори билан солиштирилади.

Қолган умуртқасиз ҳайвонлар ва уларнинг личинкалари Кельдал усули билан аниқланади. Биокимёвий тадқиқот этишга олинган умуртқасиз ҳайвонлар таркибидаги оқсилни умумий азот миқдори бўйича аниқланади. Бунда оқсилли ёки аминокислоталар, полипептидлар, аммиак, сийдикчил, сийдик кислотаси каби метоболетлар таркибидаги қолдиқ азотни трихлорсирка кислотанинг 20% ли эритмаси таъсирида, ҳайвонлар танасидан тайёрланган гомогенат таркибидаги оқсилли моддалар, чўктириш йўли билан аниқланади. Бунинг учун намуна олинган объект Кельдол усули бўйича бажарилади. Бу йўл билан барча азотли бирикмалар концентрилланган сульфат кислота таъсирида сульфатли ионларга айланади. Эритмага ўтган NH_4 ионлари Несслер реактиви таъсирида, ишқорли муҳитда ранген бирикмасига айланади. Ҳосил бўлган оч сариқ қизил рангли эритмани 20 марта суюлтириб ФЭК да кўк рангли колораметирда олинган оптик зичлик тўғрисидаги ФЭК кўрсатмалари стандарт эритма билан аниқланган эгри чизикқа қиёслаш йўли билан топилади. Таҳлил натижалари бўйича аниқланган оқсилсиз, оқсилли азот миқдорлари ҳолида текширилган материаллар таркибидаги оқсилнинг умумий миқдорини аниқлашда оқсил массасини 14% ни азот ташкил этишини ҳисобга олиш лозим (1-жадвал).

1-жадвал

Баъзи умуртқасиз ҳайвонлар таркибидаги азотли моддалар миқдори

№	Текширилувчи материаллар	Азот мг%		Оқсиллар
		Қолдиқ азот	Оқсилли азот	
1	Эхинококк суюқлиги <i>E. granulosus</i>	1240±12,0	322,0±26,0	2,01±0,16
2	Қорамол гижжаси личинкаси <i>Systielrcus bovis</i>	640,0±0,8	186,0±14,0	1,16±0,87
3	Март кўнғизи личинкаси <i>Melolontha melolontha</i>	5296,0±55,0	1539,0±31,0	9,60±0,24
4	Тут ипак қурти ғумбаги <i>Bombux mori</i>	6863,0±44,0	1994,0±28,0	12,44±0,33
5	Ёмғир чувалчанги <i>Zumbricus coliginasus</i>	4535,0±17,0	1317,0±77	8,22±0,22
6	Калифорния чувалчанги <i>Ensima foetiela</i>	866,0±20,0	1413,0±65	8,82±0,22

Ушбу жадвалдан кўриниб турибдики эхинококк суюқлиги таркибида қолдиқ азот миқдори оқсилли азотга нисбатан юқори эканли маълум бўлди. Худди шундай ўрганилган умуртқасиз организмлар таркибида оқсилли бирикмадаги азотнинг миқдorigа нисбатан эркин азотни миқдорий нисбати юқори эканлиги аниқланди. Тадқиқот қилинаётган организмларни таркибидаги оқсилларни миқдорий ўрганишимизда эхинококк суюқлиги таркибидаги оқсил миқдори 2,01; қорамол гижжаси личинкасида 1,16; март кўнғизи личинкаси 9,60; тут ипак қурти 12,44; ёмғир чувалчанги 8,22; Калифорния чувалчагида 8,82 % ни ташкил қилди. Бу кўрсаткичларни таҳлил қиладиган бўлсак энг кўп учраган оқсил миқдори тут ипак қуртида кузатилди. Умуман олганда ўрганилган организмларда оқсилларнинг миқдорий натижалари турлича эканлиги ва тўлқинсимон ўзгаришга эга.

Ушбу натижалардан кўриниб турибдики айрим умуртқасиз ҳайвонларнинг таркибидаги оқсилли ва оқсилсиз азот миқдори уларнинг озиқланиш жараёнига боғлиқ бўлар экан. Бунда ўсимликлар барги ва унинг қолдиғи билан озиқланган ҳайвонларда кўпроқ бўлади.

Адабиётлар:

1. Каримов Ш.И. «Проблема эхинококкоза в Узбекистане достижения и перспективы». Международный симпозиум. Хирургия эхинококкоза. Хива. 1994. С.1-6.
2. Эргашев Э.Х., Абдурахмонов А.Т. «Чорва молларининг гельминтоз касалликлари». Тошкент. «Меҳнат» 1992. 41-49.б.
3. Ўролов М.Ў. «Гельминтлар биокимёси». Тошкент; «Фан» 1991.
4. Қосимов А.Қ. ва бошқалар. Биохимиядан амалий машғулотлар. Тошкент. «Ўқитувчи». 1989.

Ҳайитов Д.Ғ., Намозов А.Р.
(Самарқанд, Ўзбекистон)

ECHINOCOCCUS UNILOCULARIS ОЗИҚЛАНИШИНИНГ ФИЗИОЛОГИК-БИОКИМЁВІЙ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ЖИГАРНИНГ ДИСТРОФИК ЎЗГАРИШЛАРИДАГИ ФАОЛЛИГИ

Маълумки, инсон саломатлиги ҳамда қишлоқ хўжалиги ҳайвонларини паразитар касалликлардан ҳимоялаш бугунги куннинг долзарб муаммоларидан бири бўлиб ҳисобланади. Кейинги йилларда ларвал эхинококкоз хасталиги кўп учрамоқда. Ларвал эхинококкоз кўзгатувчиси билан зарарланган қишлоқ хўжалик ҳайвонлари маҳсулдорлигининг пасайишига ва инсонларда сурункали касалликка чалиниши кузатилади. Паразитни юқтирган қоракўл қўйларини ва қорамолларни гўшти, ёғи, жигар, ўпка каби органларининг истимолга яроқсиз бўлиши, қўйлар жунинг камайиши кузатилади. Адабий маълумотларга қараганда (Журавлиева Н.А., 2004) Ўзбекистонда ҳар 100 кишидан 6-9 нафари эхинококк билан зарарланган ва миқдори ортиб бориши кузатилмоқда. Касалликни кўзгатувчисини кўпайишига сабабчи бўлган итларнинг сони ҳар 17 кишига 1 та ит тўғри келади. Бу маълумотлардан келиб чиққан ҳолда эхинококк личиналарини озиқланишининг физиологик-биокимёвий хусусиятларини ўрганиш, самарали профилактик тадбирларга олиб келади. Ўзбекистон табиий иқлими географик жойлашувига кўра ўзига хос хусусиятга эга, республика ҳудудида учрайдиган паразитлар ва уларни келтириб чиқарадиган касалликларни ўрганиш назарий ва амалий аҳамиятга эга. Айниқса инсонлар саломатлигини муҳофаза қилиш, чорва молларидан юқори, сифатли гўшт ва сут маҳсулотлари олишда паразит ҳайвонлар ва уларни келтириб чиқарадиган касалликларини йўқотиш алоҳида ўрин тутади.

Е. unilocularisнинг пуфаги ичидаги суюлиқни текширишда оқсилларни умумий миқдорини ўлчашда рефрактометрик усулда (А.Қ. Қосимов, 1989), аминокислоталар эса қоғоз хроматографияси усулида (А.Қ. Қосимов, 1989), глюкоза миқдорини Антрон усули ёрдамида (Р.Ғ. Султонов 1995), умумий липидларни Крицкий усули (Т.С. Соатов 2003) билан, умумий холестеринни Ильяка усули (Т.С. Соатов 2003) билан аниқланади. Азот ва азот бирикмалари фоторметрик (Р.Ғ. Султонов 1995) усул орқали олиб борилади.

Эхинококк пуфаги ички бўшлиғи тиниқ қуюқлашган суюқлик билан тўлган бўлиб у органик моддалар ва анорганик моддалардан иборат бўлади. Энг муҳими хўжайин ҳисобидан озиқланиши туфайли сон-саноксиз протосколексларнинг ривожланишини таъминлайди. Суюқлик таркибидаги оқсил ва оқсилли моддалар миқдори соф протосколексларини 9,2 % оқсилга тўғри келади, ҳар 100мл пуфак суюқлиги таркибининг 17,3-22,7 мг оқсилдан иборат бўлади. Эркин оқсиллар асосан пуфак суюқлигида услублар ёрдамида фракцияланган антегинларнинг ажратиш учун қўлланилганда концентрилланган пуфак суюқлигини электрофорез қилганда, зардоб оқсилларига ўхшаш оқсиллар ажратиб олинган. Пуфак суюқлиги таркибида 16 хил аминокислоталардан иборат бўлган оқсил молекулалари учрайди. Echinococcus granulosusнинг сколекслари гидролизатидан 18 хил аспирин, глутамин, серин, треонин, аланин, валин триптофан каби аминокислоталар ажратиб олинган.

Адабий маълумотлар (М.Ў. Ўролов, 1991, 2003, 2004) га қараганда суюқлик таркиби Na^+ , K^+ , Ca^{++} , Fe^{++} , O_2 , SO_4^- , PO_4^{-2} , CO_3^{-2} ионларининг жамғарилиши аниқланган. Айниқса Ca^{++} миқдори хўжайин организми қоннинг зардобига нисбатан 8 ойлик пуфак суюқлигида 23 марта кўп миқдорда жамғарилади. Шу билан бирга суюқлик таркибида 0,1% гача глюкоза ва бошқа карбонсувлар, 1,25% гача ёғ кислоталар, холестерин, глицерин, креатинин, мочевино, протеолетик ва глеколитик энзимлар ва 1249 мг% қолдиқ азот, 322мг оқсилли азот учрайди.

Е. unilocularisнинг физиологик ва биокимёсини ўрганиш жараёнида (М.Ў. Ўролов, 1991), уларнинг экстрактларидан, гелфелтиратцияси усулидан фойдаланиб 11 хил оқсиллар фракцияси ажратиб олинган, улардан 4 хили антегенли хусусиятга эга бўлган юқори молекулали иммуноглобулинлар эканлиги ўрганилган.

Эхинококк билан зарарланган организмда бир вақтнинг ўзида ўпканинг, талоқнинг, жигарнинг ва бошқа органларнинг зарарланиши жуда камдан-кам учрайди. Бироқ жигар билан ўпканинг бир вақтда зарарланиши кўпроқ учрайди. Эхинококк билан зарарланган 400 киши кузатилган бўлса, бундан 41таси (10,2%) қўшимча зарарланиш учрайди, шундан жигар билан ўпка 29 ҳолатда, ўпка билан қорин бўшлиғи 6 ҳолатда, ўпка билан буйрак 2 ҳолатда, ўпка билан бошқа аъзолар 4 ҳолатда зарарланиши кузатилган.

Инсонларда жигар эхинококкози хасталиги кўп учрамоқда. Кўпчилик тадқиқотчилар фикрига кўра жигар эхинококкози энг кўп 44,2-84,2% гача учраши маълум қилинган. Одатда жигар эхинококкози бир неча йиллар мобайнида ривожланади. Эхинококк юққандан сўнг бир неча йил ўтгач биринчи белгилар пайдо

бўлади. Инсонларда иштаҳа юқолади, субфибрил ҳарорат кузатилади, тошмалар тошиши мумкин. Булардан ташқари қорин оғрийди, ўннг қовурғалар остида оғирлик сезилади, қўнғил айнийди, қайд қилади. Ўз вақтида этибор қилинмаса асоратлар юзага келади. Эхинококк пуфаги йиринглаб жигар абсесси ривожланади, абсес ёрилиб, плевра бўшлиғига, ошқозонга, ичакка, бронхга тушиши мумкин. Яллиғланмаган эхинококк пуфаги ёрилиши натижасида аллергик реакциялар пайдо бўлади, баъзан шок юз бериши мумкин. Эхинококк пуфаги V-porta (жигарга кирувчи вена) ва V-soka inferior (жигардан чиқувчи вена)ни сиқиб кўяди. Эхинококк пуфаги жигарнинг ташқаридаги ўт йўллари ҳам сиқиб кўяди, сариқлик пайдо бўлади. Жигарда бундай ўзгаришлар бўлиши бошқа аъзоларга ҳам таъсир этади. Ўт йўллари сиқилиши натижасида ҳосил бўлган ўт суюқлиги жигарга сўрилади ва жигар заҳарланади, ўт суюқлигининг фаолияти бузилиши натижасида 12- бармоқ ичақда овқат ҳазим қилиш ва ичакларда сўрилиш жараёни бузилади. Натижада организмда ўзгарувчанлик юз беради. Жигар ўз фаолиятини бузилишидан қонни фелтирлаши ўзгаради, глюкозани глюкогенга айланиши, глюкогенни энергияга айланиши ўзгаради ва бир қанча аллергик реакцияларни келтириб чиқариши кузатилади(Ш.И.Каримов 1991, 1994).

Эхинококк қорақўл кўйларида сурункали оқимда кечиб йиллаб давом этади. Килиник белгиларида эхинококк пуфагининг жойлашган ўрни, унинг миқдори ва ривожланиш даражасига боғлиқ бўлади. Жигар шикастланганда, ҳайвон ориқлайди, отардан ортда қолади, кўринадиган шиллиқ пардалар сарғайади, юпқа ёғ пардалик, ич ўтиши кузатилиб, жигарнинг катталашуви, кўп касалланиши дамлаш(тимпания) ва кавшашнинг сустлашуви қайд этилади.

Зарарланган органларнинг ҳажми катталашиб, баъзан жигарнинг вазни миёридан 400-500 г ўрнига 6-7 кг га этади(Э.Ҳ.Эргашев 1992).

Кўпчилик кўйлар, эчкилар, қорамолларда эхинококк ва бошқа паразитлар билан касалланганда, уларга ташхис кўйиш қийин бўлганлиги туфайли, оқибатда ҳайвонлар, нобуд бўлишини айтиб ўтиш лозим.

Килиб айтганда ларвал эхинококкоз жойлашган ҳўжайин организмнинг ички аъзосида пуфак ҳосил қилади. Пуфак қуюқлашган биологик суюқлик билан тўлиб боради, унинг таркибида оқсиллар, карбонсувлар, липидлар, витаминлар, эркинаминокислоталар ва ионлар мавжуд бўлади. Эхинококк протосколекслари манашу тайёр озиқ моддалардан диффузия йўли билан озиқланади. Ларвал эхинококкознинг бундай таъсири қишлоқ ҳўжалик ҳайвонларининг маҳсулдорлигини пасайишини ва инсонларнинг сурункали касалликларга чалинишини келтириб чиқаради.

Адабиётлар:

1. Каримов Ш.И. Хирургик касалликлар. Тошкент; «Ибн Сино» 1991. 361-368.б.
2. Каримов Ш.И. «Проблема эхинококкоза в Узбекистане достижения и перспективы». Международный симпозиум. Хирургия эхинококкоза. Хива. 1994. С.1-6.
3. Эргашев Э.Ҳ., Абдурахмонов А.Т. «Чорва молларининг гельминтоз касалликлари». Тошкент. «Меҳнат» 1992. 41-49.б.
4. Ўролов М.Ў. «Гельминтлар биокимёси». Тошкент; «Фан» 1991.
5. Соатов Т.С. Нормал ва потологик ҳолатларда липидлар алмашинуви.// ўқув кўлланма. Тошкент- 2003.
6. Султонов Р. Ғ. «Биокимёдан амалий машғулотлар». Тошкент. «Ибн Сино»1995.
7. Қосимов А.Қ. ва бошқалар. Биохимиядан амалий машғулотлар. Тошкент. «Ўқитувчи». 1989.

СЕКЦІЯ: ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

Наталія Древицька
(Івано-Франківськ, Україна)

МОНІТОРИНГ НЕБЕЗПЕЧНИХ ГЕОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ В МЕЖАХ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ВЕРХОВИНСЬКИЙ РАЙОН)

Особливість системи раціонального природокористування і управління природними ресурсами полягає у необхідності переходу до системи управління, побудованої на принципах планування ведення господарства по водозборах рік, регулювання обсягів використання ресурсів на основі екологічних нормативів і обмежень з урахуванням екологічних функцій ресурсу у структурній організації ландшафту [1].

Господарська діяльність на території області істотно вплинула на природні ландшафти глибокі зміни структурно-функціональної організації. Вигідне географічне положення, різноманітні природні умови і природні ресурси, їх структура, доступність і ступінь концентрації були і залишаються важливими факторами, які визначили рівень освоєності природних ландшафтів, інтенсивність використання природних ресурсів.

При вирубці лісу і пошкодженні поверхні ґрунтів сильно зростає інтенсивність ерозійних процесів внаслідок зниження інфільтраційних можливостей ґрунтів після вирубки лісу на лісосіках, спостерігається струменистий поверхневий стік [2, 3].

Значна частина обстежених потоків характеризується паводками селевого типу. За динамічними властивостями переважають турбулентні селі. Вміст твердих наносів в таких паводках становить 10-34%, місцями до 70% від загального об'єму. Швидкість руху селевого потоку 3-4 м/с, а тривалість дії 1,5-2 год.

Як показали дослідження, більшість селів – це особливий тип вододерев'янокам'яних потоків.

Тільки незначна частина бокових кришок третього порядку характеризується акумуляцією водокам'яного і грязевого типу. Внаслідок переміщення продуктів вивітрювання вниз по схилах (розсипи, обвали, зсуви та інтенсивний змив) значна кількість уламкового матеріалу концентрується в руслах потоків, посилюючи селеву небезпеку.

Наявність в акумулятивних селевих наносах великої кількості залишків деревини свідчить про важливу роль в селеутворенні розробок лісосік.

В Горганах селеві потоки перетинають ділянки обвальо-осипних схилів і інтенсивного площинного змиву. Більшість з них характеризується дуже великими нахилами (300-500 м). Класичною формою селевих наносів є віялоподібні конуси виносу, в яких наноси характеризуються наступним розподілом фракцій: крупна галька (7-48%, середня (2-27%), валуни (2-21%), пісок (5-19%). Селепроявам сприяють наступні фактори:

1. Інтенсивний розмив уступів низьких терас, який приводить до послаблення природньої стійкості схилів і утворення зсувів, обвалів, розсипів.
2. Локальні вітровали, які сприяють інтенсифікації ерозійних процесів і утворенню заторів в руслах.
3. Лісосічні роботи на крупних обвальо-небезпечних кам'янистих схилах.

Обвальо-осипні процеси широко розповсюджені на хребтах Горган, в Чивчинських горах. Первинне порушення рівноваги схилів відбувається внаслідок розливу їх нижньої частини водотоками, крім того, стійкість схилів послаблюється в окремих випадках через сейсмічну активність гір.

В Горганах на ділянках виходів ямненських пісковиків кам'яні розсипи складені крупноуламковим матеріалом. Особливо широко кам'яні розсипи поширені в найбільш високій частині Горган на схилах хребтів Магури, Хом'яка, Синяка, Довбушанки, Скалки, Максимця, Поярина, Короткана, Станимира, Чортки, Таупширки. Ямненські пісковики виходять тут в лобових частинах Скиби Парашки-Апшиці, яка насунена в пн.сх. напрямку на Оровську скибу.

У зв'язку з цим, гірські хребти асиметричні-південно-західні схили їх пологі, північно-східні-круті. Більш пологі південно-західні схили покриті розсипами із крупноуламкового матеріалу діаметром 1-2 м і більше. Ці розсипи повільно рухаються вниз по схилу і утворюють в нижній частині конуси, кам'яні потоки. На північно-східних схилах кам'яні розсипи закріплені у верхній частині схилів гірською сосною, а в нижній-смерековими лісами з домішками сосни і берези. В тих місцях, де вирубані ліси і знищені зарослі гірської сосни, кам'яні розсипи починають рухатися вниз.

В Чивчинських горах обвальні деформації призводять до загального порушення стійкості дуже крутих, місцями обривистих уступів з кристалічних сланців, конгломератів і метаморфізованих вапняків.

Розвиток зсувів пов'язаний з близьким заляганням ґрунтових вод і перезволоженням підстеляючих глинистих порід, які виконують функцію дзеркала сковзання. Зсувні явища часто супроводжуються розривом ґрунту на глибину всього профілю. В структурі зсувів звичайно виділяють різко виражену стінку зриву (висотою від 1-1,5 м до 6-10 м і більше), а також дрібногорбисту поверхню тіла зсуву, часто змінену вторинними деформаціями.

В гірських умовах зсуви зустрічаються на схилах річкових долин і в місцях значного нагромадження алювіально-делювіальних відкладів, де на поверхню виходять піщано-глинисті породи фліту і просочуються ґрунтові води [4].

Зсуви і обвали приурочені, головним чином, до алювіально-делювіальної частини відкладів в зоні кристалічних порід Чивчинських гір.

З метою стабілізації зсувних схилів необхідно виконувати роботи по регулюванню поверхневого стоку, раціонально планувати територію, проводити лісомеліорації, у випадках необхідності використовувати інженерні споруди (підпірні стінки і дренажі).

Після узагальнення вищевказаних матеріалів можна запропонувати перелік заходів по зменшенню навантаження на природні ресурси екзогенних геологічних процесів:

1. Лісомеліоративні заходи: лісові насадження виконують ряд протиерозійних та водоохоронних функцій – регулюють нагромадження снігу та його танення; покращують гідрологічний стан річок; попереджують ерозійні розмиви, зсуви, обвали; служать своєрідним фільтром від поверхневого забруднення. В лісових насадженнях затримується в середньому від 50 до 90 % завислих частинок під впливом кальматуючих властивостей лісової підстилки, а також відбувається зниження швидкості водного потоку під дією дерев та чагарників.

Найбільшого ґрунтоводоохоронного ефекту можна досягти при формуванні на водозборах закінченої системи захисних лісових насаджень. Система захисних лісових насаджень – це створений в межах водозбору лісових полос і масивних насаджень, що забезпечують меліоративний ефект регулювання поверхневого стоку і зниження інтенсивності ерозійних процесів, захист водних об'єктів від замулення.

Покрита лісом площа повинна рівномірно розподілятися по всьому басейну, але з більш високою концентрацією лісових насаджень вздовж берегів рік, а також в місцях переміщення концентрованого поверхневого стоку.

Вершинні насадження сприяють поповненню річкового стоку, захищають джерела від замулення, зменшують випаровування. Конструкція щільна, з густим підліском. Всі джерела розчищають, устатковують водозливами, огорожують плотом з живих вербових стовпчиків і гілок, а навколо джерел створюють деревно-кущову смугу шириною 5-10 м. При заляганні ґрунтових вод на глибині 2-3 см висаджують білу тополя, вербу білу, вільху чорну, черемху, горобину. По зовнішньому краю вершинних насаджень вводять колючі кущі – акацію жовту, глід звичайний, терен, шипшину, барбарис та ін.

2. Бутобетонні загати: частина рік і їх притоки, що знаходяться на території Верховинського НПП характеризуються паводками селевого типу, де вміст твердої складової може становити 30% і більше. В місцях великих нахилів днища і крутих схилів гір, де найбільш інтенсивно утворюється і легко виноситься уламковий матеріал, який відкладається потім у вигляді конусів виносу, передбачається будівництво наносозатримуючих загат. Вони будуються з метою:

- затримки уламкового матеріалу;
- зменшення кута нахилу днища річки і одночасного зменшення швидкості води;
- зменшення донної і бокової ерозії.

Укріплюючи днище водотоку, загати запобігають від руйнування підніжжя схилів.

Частіше всього загати будують на звужених ділянках гірських потоків в місцях, де близько до поверхні підходять корінні скельні породи, які відрізняються добрими несучими властивостями.

Форма загат залежить від поперечного профілю долини, а також від матеріалу, який використовують при будівництві.

Загати звичайно будують у виді дуги, випуклої догори по потоку.

Кожна загата складається з трьох частин:

- горловини через яку переливаються води потоку;
- вертикальної стінки, яка складається з корпусу та крил;
- водорозливу, який оберігає днище і береги потоку від розливу.

Крім того, днище потоку охороняється від розливу бетонною плитою. Місцями нижче запуди будують лоток з кам'яної кладки з поперечним профілем, розрахованим на пропуск максимальної кількості води.

- терасування схилів – застосовують на ділянках з інтенсивним площинним зливом в гірських умовах.

Лісові насадження виконують наступні протиерозійні і водоохоронні функції:

- попереджують утворення поверхневого стоку з критичними швидкостями;
- регулюють нагромадження снігу і його танення;
- покращують гідрологічний стан річок;
- попереджують ерозійні розмиви, зсуви, обвали;
- служать своєрідним фільтром від поверхневого забруднення.

Основне правило, яке забезпечує необхідність управління геологічним середовищем (геологічними процесами), полягає в забезпеченні оптимальних умов функціонування природно-техногенних систем. Важливою категорією управління є контроль за результатами здійснених управлінських рішень. Способом контролю за реакцією системи є моніторинг. При моделюванні геологічного середовища необхідно враховувати два взаємопов'язаних принципи: правильного вибору логічної системи для оцінки стану геологічного середовища в межах природно-техногенної системи, що аналізується, та побудови концептуальної моделі об'єкта; об'єктивної побудови імітаційної системи об'єкта, що досліджується. За допомогою викладених матеріалів можна реально оцінити, проаналізувати і зробити прогноз стану та розвитку екзогенних геологічних процесів в гірських лісних екосистемах Українських Карпат.

Література:

1. Приходько М.М. Регіональні геоекологічні дослідження і раціональне природокористування (на прикладі Івано-Франківської області) / М.М. Приходько // Наукова монографія за редакцією проф. О.М. Адеменка. – Івано-Франківськ, 2006. – 245 с.
2. Голояд Б.Я. Ерозійно-денудаційні процеси в Українських Карпатах/ Б.Я. Голояд, Р.О. Сливка, В.М. Паневник. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 32-104.
3. Голояд Б.Я. Методики оценки продуктивности и влияния факторов воздействия на древостой в условиях Украинских Карпат при исследовании эрозионных процессов/ Б.Я. Голояд, И.Я. Лиёпа, В.М. Паневник. – Ивано-Франковск, 1993. – С. 3-30.
4. Древицька Н.Ю. Дослідження небезпечних екзогенних геологічних процесів на території Верховинського національного природного парку / Н.Ю. Древицька // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Екологічні засади збалансованого регіонального розвитку». – Івано-Франківськ: «Симфонія форте», 10-11 травня 2016 р. – С. 164-167.

Науковий керівник:

доктор технічних наук, професор Семчук Ярослав Михайлович.

**Ірина Михайлів, Анна Мазур, Юрій Коник
(Івано-Франківськ, Україна)**

ВИЗНАЧЕННЯ ТОЧНОСТІ ПІД РАХУНКУ ЗАПАСІВ НА РІЗНИХ СТАДІЯХ ГЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ РОДОВИЩА

Підрахунок запасів нафти і газу, як складовий елемент геолого-економічної оцінки, є завершальною стадією геологічного вивчення надр на будь-якому етапі геологорозвідувальних робіт. Його метою є визначення кількості нафти і газу придатних для промислового освоєння, що, в свою чергу, є основою для подальшого економічного розвитку держави. Тому питання визначення точності і достовірності підрахунку запасів на сьогодні є дуже актуальним.

Точність підрахунку і, як наслідок, повнота використання цих запасів при розробці залежить від того, наскільки повно буде вивчена приуроченість запасів до різних типів колекторів та встановлена пошарова неоднорідність продуктивних пластів. Така детальність вивчення геологічної будови родовища є кінцевою метою розвідувального процесу, що має забезпечити підготовку запасів розвіданих категорій.

Кількість і якість інформації необхідної для підрахунку запасів залежить від багатьох чинників, однак повнота відомостей про поклад завжди пропорційна кількості пробурених на них свердловин, при умові їх повної інформативності. Зважаючи на те, що середні показники, на яких заснований найбільш широко застосовуваний об'ємний метод підрахунку запасів, представляють поклад здебільшого ідеалізованим, тобто свідомо однорідним і рівноцінним щодо видобувних можливостей по всій його площі. Тому, при вивченні покладів нафти і газу необхідно визначати такі параметри, які найбільш точно характеризують природну неоднорідність пластів і фактичний стан покладу в природних умовах.

Основним показником, який дозволяє визначати величину запасів і обумовлює максимальну частку похибки їх оцінки, є питомий нафто- або газонасичений об'єм ($V_{\text{пит}}$) [1, 2]. Він являє собою добуток ефективної товщини, пористості і нафтогазонасиченості продуктивного пласта та вважається випадково розміщеним по площі покладу. Цілком логічно його використовувати для визначення точності підрахунку запасів, нехтуючи такими параметрами, як густина нафти, об'ємний коефіцієнт і інші, частка яких у похибці оцінки запасів невелика.

Оскільки, всі поклади характеризуються більшою чи меншою мінливістю ознак, значення в окремих свердловинах будуть варіювати і, природно, представляти справжню величину параметра як генеральну сукупність з достатньо великою похибкою. По мірі збільшення кількості свердловин ця похибка буде зменшуватися.

Визначення питомих нафтонасичених об'ємів дозволяє оцінювати запаси нафти або газу починаючи з самої ранньої стадії розвідки за наявності 1-2 розвідувальних свердловин. На відміну від багаторазово усереднених величин параметрів, якими оперує об'ємний метод в традиційній його формі, значення $V_{\text{пит}}$ – є величина фактична. Тоді накопичені значення $V_{\text{пит}}$ по кожній з свердловин, що беруть участь у підрахунку, також є фактичними величинами. Ця особливість буде відігравати певну роль при оцінці точності підрахунку.

Залежність між точністю підрахунку запасів і кількістю свердловин в більшій чи меншій мірі ускладнюється такими факторами, як мінливість $V_{\text{пит}}$ по площі покладу, точність вимірювання параметрів в розвідувальних свердловинах, ступінь і характер нерівномірності розташування свердловин по площі тощо.

Шукана нами залежність між заданою точністю підрахунку і необхідною для її досягнення кількістю свердловин найбільш чітко проявляється в таких статистичних характеристиках, як середньоквадратична похибка середнього значення та довірча оцінка параметра.

Окремо слід зазначити, що положеннями “Інструкції...” [3] регламентовано нормативні похибки визначення кількості запасів залежно від групи складності геологічної будови родовища та ступеню його геологічного вивчення.

Визначення точності підрахунку запасів залежно від ступеня геологічного вивчення, відповідно, і кількості свердловин, виконано на прикладі нафтового покладу надроговикового горизонту Орів-Уличнянського родовища, з яким пов'язані запаси промислового значення. Родовище розташоване у Дрогобицькому районі Львівської області та приурочене до першого ярусу структур північно-західної частини Бориславсько-Покутської зони Передкарпатського прогину (табл. 1).

Таблиця 1 – Ступінь геологічного вивчення Орів-Уличнянського родовища

Рік	Історія вивчення		Стан фонду свердловин	Ступінь геологічного вивчення
1962	відкриття родовища	розвідка	4 - розвідувальні	
1965	підрахунок запасів		16 - розвідувальних	C ₁ – 5780 тис. т C ₂ - 25662 тис. т
1969	введення в промислову розробку	розвідка	64 свердловини, з яких: 45-розвідувальних; 18-оціночних; 1 - експлуатаційна	
1972	закінчення розвідки		86 свердловин, з яких: 49 - розвідувальних; 20 - оціночних; 16 - експлуатаційних; 1 - нагнітальна	
1978	підрахунок запасів	промислова розробка	104 свердловини, з яких: 4* - пошукові (на інші горизонти); 50 - розвідувальних; 21 - оціночна; 27 - експлуатаційних; 2 - нагнітальні	A+B – 22820 тис. т C _{1пзбл} - 4038 тис. т
2009	підрахунок запасів		116 свердловин, з яких: 9* - пошукових (на інші горизонти); 50 - розвідувальних; 21 - оціночна; 34 - експлуатаційні; 2 - нагнітальні	C ₁ - 24002 тис. т

Для родовища розглядалися вибіркові сукупності значень $V_{\text{пит}}$ по свердловинах, дані яких використовувалися при підрахунку запасів, починаючи з двох перших, з подальшим збільшенням кожен раз по одній свердловині. Для всього ряду вибірових сукупностей значень $V_{\text{пит}}$ розраховувалися основні статистичні характеристики:

- середнє арифметичне значення питомого нафтогазонасиченого об'єму як оцінка істинного його значення $\bar{V}_{\text{пит}}$;

- емпіричний стандарт як оцінка середнього квадратичного відхилення окремих вимірювань $\bar{V}_{\text{пит}}$:

$$s_n = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (V_{\text{пит}i} - \bar{V}_{\text{пит}})^2},$$

де n – кількість свердловин;

- коефіцієнт варіації ω_n : $\omega_n = \frac{s_n}{\bar{V}_{\text{пит}}} \cdot 100\%$,

- середньоквадратична похибка: абсолютна ($s_{\bar{V}_{\text{пит}}}$) та відносна ($\omega_{\bar{V}_{\text{пит}}}$):

$$s_{\bar{V}_{\text{пит}}} = \frac{s_n}{\sqrt{n}}, \quad \omega_{\bar{V}_{\text{пит}}} = \frac{\omega_n}{\sqrt{n}} \cdot 100\%;$$

- довірча оцінка істинного значення $V_{\text{пит}}$ ε : $\varepsilon = t_{(p,k)} s_{\bar{V}_{\text{пит}}}$,

- гранична похибка визначення $V_{\text{пит}}$ при $p=0,95$: $z = t_{(p,k)} \omega_{\bar{V}_{\text{пит}}}$;

$t_{(p,k)}$ - таблична величина коефіцієнта Ст'юдента для заданої довірчої ймовірності p і до ступенів свободи k (в даному випадку $k=n-1$) [4].

У практиці геологопромислових робіт 95%-ва надійність оцінки параметра вважається цілком достатньою і найбільш часто задається.

З виразів для ε та z видно, що вони тісно пов'язані з кількістю свердловин n , тому гранична помилка, вельми значна при малих n , поступово зменшується і при великих n асимптотично наближається до подвоєної середньоквадратичної похибки середнього значення.

Результати розрахунків перерахованих характеристик показані в табл. 2. З усіх свердловин, пробурених на родовищі використовувались лише інформативні по $V_{\text{плт}}$ для надроговиконого горизонту.

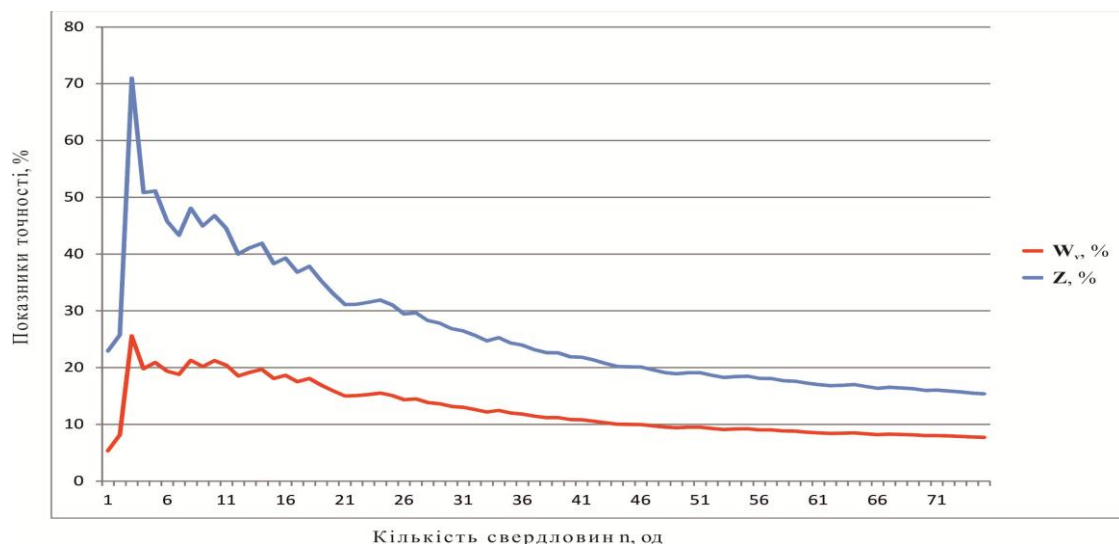
Таблиця 2 - Статистичні характеристики вибіркової сукупності питомих нафтонасичених об'єктів Орів-Уличнянського родовища

п, од,	$V_{\text{плт}}, \text{м}^3/\text{м}^2$	$s_n, \text{м}^3/\text{м}^2$	$w_n, \%$	$s_v, \text{м}^3/\text{м}^2$	$w_v, \%$	$\varepsilon, \text{м}^3/\text{м}^2$	$z, \%$
1	2	3	4	5	6	7	8
2	2,468	0,201	7,5	0,142	5,325	0,611	22,909
3	3,488	0,411	14,0	0,238	8,074	0,756	25,690
4	0,348	1,172	51,1	0,586	25,559	1,627	70,952
5	3,463	1,118	44,2	0,500	19,781	1,285	50,837
6	0,954	1,159	51,2	0,473	20,891	1,157	51,099
7	1,425	1,098	51,2	0,415	19,350	0,982	45,756
8	1,123	1,071	53,1	0,379	18,778	0,874	43,302
9	0,185	1,156	63,7	0,385	21,244	0,872	48,057
10	4,245	1,311	63,8	0,415	20,161	0,924	44,921
11	0,338	1,339	70,4	0,404	21,235	0,888	46,739
12	1,085	1,296	70,7	0,374	20,415	0,815	44,481
13	2,303	1,247	66,7	0,346	18,510	0,747	39,988
14	5,562	1,530	71,7	0,409	19,172	0,877	41,121
15	0,41	1,536	76,1	0,396	19,649	0,845	41,881
16	3,479	1,525	72,3	0,381	18,077	0,808	38,306
17	0,298	1,537	76,7	0,373	18,614	0,786	39,272
18	4,338	1,584	74,3	0,373	17,510	0,784	36,787
19	0,193	1,599	78,8	0,367	18,071	0,768	37,822
20	2,829	1,566	75,7	0,350	16,918	0,731	35,290
21	2,791	1,534	72,9	0,335	15,909	0,696	33,075
22	3,405	1,522	70,3	0,324	14,994	0,673	31,096
23	0,71	1,516	72,2	0,316	15,049	0,654	31,131
24	0,468	1,518	74,7	0,310	15,246	0,640	31,467
25	0,357	1,522	77,4	0,304	15,487	0,627	31,896
26	1,436	1,495	76,8	0,293	15,070	0,604	31,030
27	2,871	1,476	74,6	0,284	14,351	0,583	29,446
28	0,487	1,475	76,6	0,279	14,469	0,571	29,639
29	2,819	1,457	74,5	0,271	13,829	0,553	28,282
30	1,134	1,439	74,6	0,263	13,621	0,537	27,819
31	4,013	1,462	73,2	0,263	13,155	0,536	26,866
32	1,123	1,447	73,5	0,256	12,986	0,521	26,439
33	1,897	1,424	72,4	0,248	12,600	0,505	25,655
34	2,442	1,404	70,9	0,241	12,158	0,489	24,707
35	0,121	1,418	73,5	0,240	12,431	0,487	25,263
36	3,149	1,412	72,0	0,235	11,994	0,477	24,325
37	4,742	1,463	71,8	0,241	11,810	0,488	23,951
38	2,497	1,445	70,5	0,234	11,442	0,475	23,162
39	1,856	1,426	69,8	0,228	11,174	0,462	22,620
40	0,755	1,422	70,7	0,225	11,178	0,455	22,592
41	2,998	1,413	69,4	0,221	10,836	0,446	21,901
42	0,847	1,407	70,1	0,217	10,814	0,438	21,823
43	1,905	1,390	69,3	0,212	10,573	0,428	21,336
44	3,121	1,384	68,2	0,209	10,275	0,421	20,709
45	2,366	1,369	67,2	0,204	10,014	0,411	20,182
46	0,881	1,364	67,8	0,201	9,993	0,405	20,115
47	0,845	1,360	68,4	0,198	9,977	0,399	20,083
48	2,224	1,346	67,5	0,194	9,746	0,391	19,596
49	3,508	1,349	66,6	0,193	9,520	0,387	19,141
50	1,398	1,338	66,5	0,189	9,406	0,380	18,893

51	0,363	1,344	67,9	0,188	9,509	0,378	19,100
52	0,81	1,340	68,5	0,186	9,500	0,373	19,081
53	2,613	1,330	67,6	0,183	9,281	0,367	18,642
54	2,312	1,319	66,8	0,179	9,084	0,360	18,246
1	2	3	4	5	6	7	8
55	0,3	1,325	68,1	0,179	9,189	0,358	18,415
56	0,591	1,325	69,0	0,177	9,222	0,355	18,480
57	2,263	1,314	68,2	0,174	9,036	0,349	18,107
58	0,835	1,310	68,7	0,172	9,019	0,345	18,074
59	2,829	1,305	67,8	0,170	8,830	0,340	17,695
60	0,94	1,300	68,1	0,168	8,797	0,336	17,597
61	2,534	1,291	67,3	0,165	8,622	0,331	17,247
62	3,85	1,303	66,9	0,166	8,496	0,331	16,994
63	1,433	1,295	66,7	0,163	8,405	0,326	16,813
64	0,567	1,295	67,5	0,162	8,439	0,324	16,880
65	0,433	1,298	68,5	0,161	8,493	0,322	16,988
66	2,472	1,290	67,7	0,159	8,337	0,317	16,649
67	2,703	1,284	67,0	0,157	8,184	0,313	16,343
68	0,224	1,291	68,2	0,157	8,273	0,313	16,520
69	1,232	1,283	68,2	0,155	8,209	0,309	16,393
70	1,186	1,277	68,2	0,153	8,151	0,305	16,277
71	2,347	1,269	67,5	0,151	8,014	0,300	15,984
72	0,559	1,269	68,2	0,150	8,040	0,298	16,035
73	1,457	1,261	68,0	0,148	7,958	0,294	15,872
74	1,468	1,253	67,8	0,146	7,877	0,291	15,710
75	1,881	1,245	67,3	0,144	7,770	0,287	15,496
76	1,232	1,239	67,2	0,142	7,713	0,283	15,383

За даними розрахунку статистичних характеристик вибірових сукупностей значень $V_{\text{пит}}$ при послідовно зростаючому обсязі вибірки n побудовано графік залежності між n і показниками точності – середньо-квадратичною похибкою і граничною похибкою визначення $V_{\text{пит}}$ (рис. 1). Користуючись цим графіком, шляхом екстраполяції можна встановити який рівень точності визначення $V_{\text{пит}}$ забезпечується тією чи іншою кількістю n практично на будь якій стадії вивчення родовища.

Аналіз динаміки зміни показників точності підрахунку запасів загалом показує відповідність вимогам «Інструкції...» [3], де зазначено, що для родовища другої групи складності геологічної будови нормативна похибка визначення кількості розвіданих запасів змінюється в межах 8-15 %. Така точність підрахунку була досягнута протягом розвідки родовища, однак ціною буріння значної кількості свердловин. Уточнення запасів проходило в процесі промислової розробки і після буріння свердловин резервного фонду.

Рисунок 1 – Динаміка точності визначення фактичної середньоквадратичної похибки $V_{\text{пит}}$ (W_v , %) та граничної похибки визначення $V_{\text{пит}}$ (z , %)

Також слід зазначити, що не дивлячись на значний обсяг проведених геологорозвідувальних робіт, родовище виявилось недостатньо вивчене, а інформація отримана по свердловинах не завжди відповідає

вимогам, що неї висуваються, на що вплинуло: безсистемне розміщення свердловин, що не дозволило висвітлити продуктивність південно-західної частини площі; недостатній винос керну у свердловинах; у комплексі ГДС відсутній метод мікрозондування, а радіоактивний каротаж малоакисний; не проведено поінтервального випробування розрізу; недостатньо вивчені гідрогеологічні умови і властивості нафт в пластових умовах тощо.

Література:

1. Ковальчук Н.Р., Предтеченская Н.С. Подготовка нефтяных и газовых месторождений к подсчету запасов и разработке. – М: «Недра». – 1977. – 199 с.
2. Фролов Е.Ф. Результаты предварительных исследований точности подсчета запасов нефти // «Труды Всесоюз. нефтегаз. науч.-исслед. ин-та», 1962, вып. 36 с. 154-166.
3. Інструкція із застосування Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр до геолого-економічного вивчення ресурсів перспективних ділянок та запасів родовищ нафти і газу. Київ, 1998. – 45 с.
4. Лозинський О.Є., Лозинський В.О., Маєвський Б.Й., Гладун В.В., Чепіль П.М. Математичні методи в нафтогазовій геології. Підручник. – Івано-Франківськ: Факел, 2008. – 276 с.

**Оксана Притула, Христина Сітко
(Івано-Франківськ, Україна)**

ІМІТАЦІЙНЕ МОДЕЛЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ПІДРАХУНКУ ЗАПАСІВ НАФТИ

Для позначення ступеня впевненості про наявність у надрах певної території нафти і газу та їх величин, що встановлені за даними геологорозвідувальних робіт або в процесі розробки, використовують такі поняття, як «ресурси» і «запаси».

Ресурси – це очікувана кількість нафти, газу і конденсату у ще не виявлених родовищах досліджуваного геологічного об'єкта.

Запаси – це кількість нафти, газу та конденсату, що знаходяться в нафтогазоносних пластах виявлених покладів [2. с. 119].

Оцінка природних ресурсів – це визначення кількості природних ресурсів з метою оцінки їх якості та доцільності їх видобутку. Включає в себе декілька методів.

Підрахунок запасів нафти найчастіше здійснюють об'ємним методом. Цей метод дозволяє зробити підрахунок запасів по нафтових покладах, які працюють на різних режимах і знаходяться налюбій стадії розвіданості. За допомогою об'ємного методу підраховуються запаси нафти у насиченому об'ємі пустотного простору колектора покладу або окремої його частини, приведених до стандартних умов.

Проте даний метод являється недосконалим за рахунок використання усереднених даних.

Для вирішення практичних завдань найчастіше застосовують моделювання необхідних функцій методом Монте-Карло. Метод Монте-Карло, або метод імітаційного статистичного моделювання, дозволяє нам врахувати усі варіації параметрів для підрахунку запасів нафти.

Імовірно-статистичні методи оцінки ресурсів і запасів.

Визначити підрахункові параметри з високою точністю неможливо, оскільки при оцінці ресурсів вони всі засновані на аналогіях. Це має місце і при оцінці запасів тільки з тією різницею, що по мірі збільшення категорій від С2 до С1, В і А достовірність таких оцінок збільшується. Але для будь-якого параметра існує деяка межа точності його визначення, перевищити яку неможливо по об'єктивних причинах. Так, відкрита пористість одного і того ж взірця керна, виміряна декілька разів підряд може мінятися, наприклад, від 16 до 20%, а якщо говорити про декілька десятків взірців, взятих практично із одного і того самого інтервалу, то різниця буде ще більш помітна. Розрахована пористість за даними інтерпретації каротажу свердловин може мати ще більшу розсіяність в залежності від методів каротажу і параметрів осереднення кривих і не співпадати з вимірами на взірцях.

Вибір максимального значення пористості, по якому розділяються колектори і не колектори часто неможливо точно пояснити, а тому її величина багато в чому суб'єктивна. А це в свою чергу означає, що величина ефективної товщини, яка напряму залежить від максимального значення відкритої пористості, також визначається з великою похибкою. Все вище сказане стосується результатів розрахунків в одній окремо взятій свердловині, а якщо говорити про врахування закономірності зміни цих параметрів в міжсвердловинному просторі, то звідси випливає, що такі оцінки вираховуються з великою похибкою. Площа структури, яка найчастіше визначається по структурних картах, отриманих за даними сейсморозвідки, редаговані з врахуванням буріння, теж часто мають чималі похибки. І це не пов'язано з технічними помилками, а є наслідком неоднозначності в кореляції сейсмічних горизонтів. Як результат, об'єм покладу, який залежить від площі продуктивності і ефективної товщини, обидві з яких досить не точні, розраховуються із ще більшими похибками, яким ніяк не можна нехтувати, навіть при достатній вивченості родовища. Що стосується інших коефіцієнтів, то їх визначають зі ще меншою точністю. А тому розрахувати запаси родовища, не говорячи вже про ресурси, з тією точністю, яка наводиться в офіційних

розрахункових таблицях, об'єктивно неможливо. Очевидно, що існуючу систему потрібно доповнити хоча б мінімальним набором параметрів, які характеризують достовірність оцінок запасів і ресурсів.

Для цього використовують незалежне імітаційне статистичне моделювання кожного із підрахованих параметрів в заданих інтервалах, визначених похибкою оцінок цих самих параметрів. Тоді результат підрахунку буде представлений у вигляді гістограми, де по осі абсцис відкладені інтервали оцінки запасів, а по осі ординат – частота попадання оцінок у відповідний інтервал.

Якщо вони розподілені на загальну кількість статистичних випробувань, то ця гістограма фактично представлятиме собою щільність вірогідності оцінок запасів, а графік накопиченої (інтегральної) вірогідності характеризуватиме вірогідність того, що реальні запаси виявляться більшими, ніж запаси в поточному інтервалі.

По цьому графіку можна визначити будь-які "межові" оцінки ресурсів або запасів, задавши "межею" інтегральній вірогідності. Наприклад, 90% мінімальна оцінка, 50% краща або базова, 10% максимальна. Такі межі прийняті у більшості закордонних систем [1, с. 48].

Підрахунок запасів у нашому випадку проводився для Орів-Уличнянського родовища. Як ви можете бачити у формулі підрахунку було використано масиви даних трьох параметрів, а саме ефективної товщини, коеф. нафтонасиченості та коеф. пористості, решта параметрів що входять у формулу підрахунку - усереднені. Для порівняння були виконані підрахунки за методом Монте-Карло та об'ємним методом.

Розглянемо, для прикладу, Орівський блок даного родовища. Ми отримали діапазон значень від 2000 до 98000 (запаси в тис. т). Результати підрахунку були представлені у вигляді тривимірної матриці за допомогою програмного забезпечення Excel. За даними матриці ми побудували гістограму розподілу значень частотності запасів. З імовірністю в 90% запаси будуть сягати близько 14000, з імовірністю 10% - 92000. Базова оцінка складає близько 50 000. За об'ємним методом початкові запаси склали 22 495 тис. т.

Висновок:

Ми рекомендуємо даний метод для підрахунку запасів нафти, газу та конденсату тому, що він дозволяє враховувати різну складність геологічної будови, враховує похибку при вимірах, а також дає можливість оцінити запаси в діапазоні від мінімальних до максимальних.

Література:

1. Ампилов Ю.П., Герт А.А. Экономическая геология. - М., Геоинформмарк, 2006. – 400 с.
2. Маєвський Б.Й., Лозинський О.Є., Гладун В.В., Чепіль П.М. Прогнозування, пошуки та розвідка нафтових і газових родовищ. – Київ, «Наукова думка», 2004. – 446 с.
3. Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Геологія 47/2009. Проф. Б. Маслов, доц. Я. Ляшенко та ін.

СЕКЦІЯ: ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

Елеонора Гуськова
(Херсон, Україна)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ «МОВИ ВОРОЖНЕЧІ» В УКРАЇНІ

Незважаючи на поширеність мови ворожнечі у багатьох сферах публічного та приватного життя людини, та велику кількість дискусій про можливість чи неможливість її законодавчого регулювання й заборони, – на сьогодні досі не існує єдиного загального тлумачення виразу «мова ворожнечі». Відомо, що мову ворожнечі широко почали застосовувати у другій половині ХХ сторіччя. У період підйому руху за громадянські права (антирасистські і антиімперіалістичні) було створено Конвенцію щодо ліквідації усіх форм расової дискримінації (ООН), згідно з якою держави-учасниці:

– оголошують злочином, що карається за законом, всяке поширення ідей, основаних на расовій перевазі або ненависті, всяке підбурювання до расової дискримінації, а також усі акти насильства або підбурювання до таких актів, спрямованих проти будь-якої раси чи групи осіб іншого кольору шкіри або етнічного походження, а також подання будь-якої допомоги для проведення расистської діяльності, включаючи її фінансування;

– оголошують протизаконними і забороняють організації, а також організовану і всяку іншу пропагандистську діяльність, які заохочують расову дискримінацію та підбурюють до неї, і визнають участь у таких організаціях чи в такій діяльності злочином, що карається законом;

– не дозволяють національним чи місцевим органам державної влади або державним установам заохочувати расову дискримінацію чи підбурювати до неї [1, с. 4].

У посібнику «Преступления на почве ненависти: предотвращение и реагирование» ОБСЄ мову ненависті визначає як: «Різноманітні види висловлювань, засновані на ворожнечі, що демонструють чи розпалюють ворожнечу по відношенню до групи осіб (чи окремої особи з причини її приналежності до групи) зазвичай називають мовою ворожнечі (від англійського «hate speech», що також можна перекласти як «мова ненависті» чи «пропаганда ненависті»)» [2].

Комітет міністрів Ради Європи мову ворожнечі визначає як «усі форми висловлювань, які поширюють, підбурюють, заохочують чи виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм або інші форми ненависті, що ґрунтуються на нетерпимості, у т. ч. нетерпимості, що знаходить своє вираження у войовничому націоналізмі й етноцентризмі, дискримінації та ворожості щодо меншин, мігрантів і осіб іммігрантського походження» [3].

За словами російської дослідниці Галини Кожевникової «Мова ворожнечі – це будь-які некоректні висловлювання на адресу етнічних, конфесійних чи інших соціальних груп чи спільнот, або окремих осіб як представників/ представниць цих спільнот» [4].

Організація Проект «Без кордонів» оприлюднив свій звіт моніторингу мови ворожнечі в Україні. Аналіз включав матеріали ЗМІ за 2014 рік, і вказав 45 груп, виокремлених за ознаками етнічності, релігійних поглядів, гендеру, громадянства, сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, регіонального походження, сімейного стану та соціального становища, по відношенню до яких застосовувалася мова ворожнечі в нашій країні. На першому місці – самі українці, росіяни – на другому [5].

Носіями мови ненависті можуть бути, як звичайні люди (приватний вид мови ненависті), так і публічні: державні службовці, політики, громадські діячі, письменники, відомі зірки шоу-бізнесу та інші (публічний вид мови ненависті). Наведемо приклад, який на нашу думку, яскраво демонструє ужиток мови ненависті публічними особами. Народний депутат України Ф. Ф. Негой у 2012 році під час прес-конференції назвав представників кавказької національності – азербайджанців, грузинів, які торгують на ринках «раковою пухлиною» [6]. Заява парламентаря набула широкого розголосу у ЗМІ, як місцевого так і всеукраїнського рівнів. Вживання неетичної ворожої лексики Негоєм Ф.Ф. викликало негативну реакцію зі сторони Конгреса азербайджанців України (КАУ). Також народний депутат України, засновник "Інституту прав людини, протидії екстремізму і ксенофобії" Олександр Фельдман звернувся до генерального прокурора України Віктора Пшонки з проханням розібратися з ксенофобськими висловлюваннями новообраного депутата [7]. Між тим Ф.Ф.Негой публічно вибачитися лише за кілька тижнів після інциденту і то невдало, звинувативши журналістів у перекручуванні слів [8]. Проте відеозапис не підробиш. Подібні висловлювання нардеп Ф.Ф. Негой дозволяв собі і раніше. Так, цього ж року у липні під час конференції Асоціації с/г виробників Таврії, яку він очолював, сказав: "Вы посмотрите, что у нас на рынке делается. Азербайджанцев, каждый год их все больше и больше... Они же как саранча лезут!" [9].

У більшості випадків (53%) трансляторами мови ненависті є ЗМІ, тобто коли журналісти цитують інших спікерів, які використовують у своїх виступах мову ненависті, наводять їх синхрони чи дозволяють їм під час прямого ефіру виступати із заявами, що розпалюють ворожнечу. Контент-аналіз ТОП-50 українських ЗМІ (за кількістю аудиторії) засвідчив, що найбільше вдаються до «мови ворожнечі» такі медіа: «Корреспондент.net», 24tv.ua; TSN.ua, «Цензор.net», «Голос України», «Укрінформ», «ЛігаБізнесінформ», «Газета по-українськи» та «Сьогодні.ua» (дослідження, є таблиця). Найбільш уживаними в українських ЗМІ є 9 груп слів і виразів, які мають принизливу оцінку, для висвітлення подій на Донбасі, Криму та Росії, а

саме: «ватнік», «москаль», «рашизм»/«рашист», «мордор», «лугандон», «колорад», «раша»/«рашка», «кацап» і «московіт» [10].

Експерти Центру «Сова» поділяють мову ворожнечі на: жорстку та м'яку. Жорстка включає у себе заклики до насильства щодо групи; заклики до дискримінації, завуальовані заклики до насильства та дискримінації; заклики не дати групі закріпитися у регіоні. М'яка мова ворожнечі – це: створення негативного іміджу етнічної чи релігійної групи; твердження про неповноцінність тієї чи іншої етнічної чи релігійної групи як такої; твердження про моральні недоліки тієї чи іншої етнічної або ж релігійної групи; згадування етнічної чи релігійної групи чи її представників як таких у принизливому чи образливому контексті; цитування явно ксенофобських висловлювань. Як приклад наведемо реальний інцидент, який описується Волдроном у його книзі «Шкода від мови ненависті». Випадок стався у Нью-Джерсі. Мусульманин, ідучи вулицею зі своїми двома дітьми, несподівано побачив напис: «Мусульмани та 11 вересня! Не обслуговуйте їх, не розмовляйте з ними, не підпускайте їх!». Батько не знав, як пояснити дітям цей та інші вияви ворожості до мусульман. Волдрон описує ці знаки загалом як «мову ненависті», ставлячи їх поряд із расистськими графіті, спаленими хрестами й табличками, призначеними вигнати євреїв із фешенебельних районів Флориди: «Євреям і собакам вхід заборонено». Цей приклад антимусульманських висловів важливий із двох причин. Перша – він не має нічого спільного із насильством. Автор нікому не погрожує, і нічого не вказує на те, що ті, проти кого він спрямований, вдадуться до насильницької відповіді, або що його прихильники нападуть на мусульман [11].

Дослідник Волдрон наполягає на урядовому регулюванні такої мови. Адже принципова причина полягає не тільки в захисті адресатів мови ненависті від образи, а скоріше в охороні інклюзивного характеру суспільства, яке повинно поважати гідність кожного зі своїх членів. Волдрон вважає, що закон про мову ненависті стосується не агресивних думок, а їх агресивного вираження. Протилежної думки Ентоні Льюїс. У своїй роботі «Про свободу вираження ненависних нам думок» він стверджує, що нам слід навчитися толерувати мову ненависті, оскільки закони для її контролю створять небезпеку надмірного примусу, що може поставити під загрозу висловлення непопулярних ідей узагалі [12].

В Україні були зафіксовані спроби правового регулювання мови ворожнечі. 21 грудня 2012 року народним депутатом Колісніченком В. В. був зареєстрований проект постанови «Про заборону мови ворожнечі і висловлювань, що принижують людську гідність» (щодо образливих висловів «жид», «хохол», «москаль» тощо) №1152, але для його прийняття не вистачило кількох голосів [13]. Проект постанови передбачав дати визначення і заборонити вище згадані слова в органах державної влади, установах і організаціях, на підприємствах у закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики тощо.

На сьогоднішній день в Україні питання законодавчого регулювання мови ворожнечі залишається відкритим і дискусійним. Ми ж притримуємося думки, що усунення проявів мови ненависті в суспільстві приведе до покращення нашого життєвого середовища. Наші лідери повинні не тільки самі уникати використання мови ненависті, але й засуджувати, коли її вживають інші. Адже як пише Волдрон: «Громадський порядок значить більше, ніж просто відсутність бійок: він передбачає миролюбний уклад громадянського суспільства і шанобливу взаємодію людей між собою у щоденних справах, в обміні й на ринку, ґрунтовану на «принципі поданої руки».

Втім журналісти самі можуть багато чого зробити, аби покращити ситуацію. Усвідомлення громадянської відповідальності журналістики та її ролі у суспільно-політичних процесах може не лише сприяти розвитку професійної медіа-спільноти, а й спричинити позитивний вплив на найближчі перспективні сценарії українського суспільства в цілому.

У мирному толерантному суспільстві, рівень довіри один до одного зростає, і як наслідок до влади також. Державні установи та органи влади, а також офіційні особи, політики несуть особливу й особисту відповідальність за висловлювання мовою ворожнечі у засобах, або такі, що сприяють легітимізації, поширенню чи стимулюванню расової ворожнечі, ксенофобії, антисемітизму, інших форм дискримінації, що базуються на нетерпимості. Саме тому такі висловлювання мають бути публічно засуджені в разі їх оприлюднення.

Джерела:

1. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_105
2. Рекомендація № R 97 (20) Комітета міністрів Совета Европы государствам-участникам по вопросам «разжигания ненависти» [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_093
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_043
4. Г. Кожевникова. Язык вражды: типология ошибок журналиста // Прикладная конфликтология для журналистов. М., 2006. С. 95-105.
5. М. Буткевич, О. Бондаренко. Звіт за результатами моніторингу мови ворожнечі в українських ЗМІ (2014). К., 2015. – 36 с.
6. Заява народного депутата Ф. Ф. Неґоя щодо азербайджанців. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Jwabv1nqoWE>

7. Фельдман просит разобраться с депутатом, который назвал азербайджанцев и грузинов "раковой опухолью" [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://gazeta.ua/ru/articles/politics/feldman-prosit-razobratsya-s-deputatom-kotoryj-nazval-azerbajdzhancev-i-gruzinov-rakovoj-opuholyu/471723?mobile=true>
8. Нардеп извинился за сравнение азербайджанцев с раковой опухолью. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/ukraine/Nardep-izvinilsya-za-sravnenie-kavkazcev-s-rakovoy-opuholyu.html>
9. Ф. Негой назвал азербайджанцев саранчой і раковою пухлиною. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://youtu.be/KKfX8pDDTu0>
10. Дослідження «Практика використання "мови ворожнечі" (hate speech) українськими ЗМІ». [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/doslidzhennya-praktika-vikoristannya-movi-vorozhneci-hi-hate-speech-ukrainskimi-zmi/>
11. Джеремі Волдрон. Шкода від мови ненависті. Лондон 2012. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://danielwharris.com/teaching/394/Waldron.pdf>
12. Anthony Lewis's. Freedom for the Thought That We Hate. The New York Review. 2008. - 221с.
13. Проект Постанови про заборону мови ворожнечі та висловів, що принижують людську гідність (стосовно образливих висловів "жид", "хохол", "москаль" тощо). №1152 від 21.12.2012. [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45240

Науковий керівник:

кандидат політологічних наук, Ситник Світлана Володимирівна.

**Наталія Обушна
(Київ, Україна)**

СУТНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПАРАДИГМИ ПУБЛІЧНОГО АУДИТУ

Обґрунтування вдосконалення процесу державного управління в Україні за рахунок впровадження та розвитку такого модернізаційного механізму як інститут публічного аудиту актуалізує необхідність наукового аналізу тих організаційно-економічних механізмів, які вже використовуються державою для реалізації своїх основних публічних функцій. Важливою в цьому контексті є створена в суспільстві система фінансово-економічного контролю за виробництвом, розподілом і перерозподілом суспільного продукту та іншими сферами суспільного життя, яка покликана забезпечувати рівновагу та збалансованість у процесі функціонування суспільства. При цьому, згідно ст. 1 Лімської декларації "запровадження контролю є невід'ємною складовою управління публічними фінансовими ресурсами, яка забезпечує відповідальний та підзвітний характер цього управління" [1]. Це означає, що зростання конструктивної ролі аудиту в публічному управлінні є логічним наслідком модернізації створеної системи державного фінансового контролю (ДФК) у країні.

У зв'язку з цим за існуючих умов розвитку теоретико-методологічних та прикладних засад ДФК в Україні виникає завдання наукового осмислення, формування та систематизації окремих його теоретичних положень, які можуть прояснити зміст поняття "державний фінансовий контроль" у контексті становлення парадигми публічного аудиту, яка є характерною для більшості демократичних країн світу.

Загалом в українську мову слово "контроль" прийшло з німецького "kontrolle" (XVIII ст.) або з французького "controle" (список, який ведеться у двох примірниках), що у загальному значенні тлумачиться як перевірка відповідності контрольного об'єкту встановленим вимогам [2, с. 569]. Поряд з цим побутує думка, що термін "controle" утворився від лат. "contra" (префікс, що означає "протидію" або "протилежність" тому, що виражено у другій частині слова). Звідси, у другій частині слова "контроль" міститься слово "роль" (від лат. "role"), тобто "міра впливу, значення, ступінь участі в чомусь" [3, с. 12].

Водночас трактування сутності такої змістовної та багатогранної категорії як "контроль" істотно відрізняється, особливо в європейському й українському контекстах та традиціях державного управління. У даному контексті слід відзначити, що існуючі підходи не стільки націлені на спробу дати універсальне визначення контролю, скільки є підтвердженням існування різноманітних напрямків наукових знань – філософських, управлінських, економічних, юридичних та інших. У відповідності до цього й контрольні функції в суспільстві є досить різноманітними, причому сфера їх поширення у процесі формаційного й цивілізаційного розвитку суспільства постійно зростає. Все це дозволяє розглядати контроль як один із найважливіших елементів соціального управління в суспільстві, що обумовлює підвищення ефективності влади та налагодження діалогу з суспільством через зворотній зв'язок, адже держава через свої контрольні органи одночасно виступає інструментом контролю та механізмом реалізації прав і свобод громадян.

Існуюча універсальність підходів трактування сутності контролю є причиною поширення самої дефініції "державний фінансовий контроль". Пояснюється це тим, що:

– по-перше, контроль у цілому виступає невід’ємним елементом надбудови суспільства, який зазнає серйозних змін у процесі розвитку політичної системи, органів державного й господарського управління, законодавчої та виконавчої влади;

– по-друге, ДФК в умовах функціонування ринкової економіки виступає одночасно як різновид фінансового контролю та як особлива сфера діяльності, що забезпечує на підконтрольному об’єкті дотримання законності, результативності, ефективності й економічності управління публічними фінансовими ресурсами та усунення фінансових правопорушень і прийняття управлінських рішень у сфері публічної фінансово-економічної діяльності найбільш ефективним способом (рис. 1). Водночас ДФК дозволяє розв’язати проблеми фінансової безпеки держави, підвищити стандарти життя й добробуту громадян, знизити рівень тінізації економіки й корупції та ін. Враховуючи таку унікальну роль ДФК у суспільному житті П. Гарасим [4] взагалі розглядає його як “парадигму національного менеджменту”;

Контроль (у широкому розумінні) – процес цілеспрямованого впливу на об’єкти управління, який передбачає систематичний нагляд, спостереження за їх діяльністю для виявлення відхилень від встановлених норм, правил, вимог чи завдань у процесі їх виконання.

Фінансовий контроль – комплексна фінансово-правова діяльність, що здійснюється законодавчими та виконавчими органами влади всіх рівнів, а також спеціально створених установ, для забезпечення законності та ефективності формування, розподілу, перерозподілу та використання фінансових ресурсів з метою захисту фінансових інтересів держави, місцевого самоврядування, суб’єктів господарювання та громадян, а також успішного досягнення поставлених цілей у сфері фінансів.

Державний фінансовий контроль – різновид фінансового контролю, що здійснюється органами державної влади, а також спеціалізованими державними та суспільними органами фінансового контролю, спрямований на встановлення фактичного стану справ на підконтрольному об’єкті щодо забезпечення законності, результативності, ефективності й економічності управління публічними фінансовими ресурсами та на усунення фінансових правопорушень і прийняття управлінських рішень у сфері публічної фінансово-економічної діяльності найбільш ефективним способом.

Рис. 1. Співвідношення понять в системі “контроль – фінансовий контроль – ДФК” [удосконалено автором з використанням [5]]

– по-третє, як засвідчує передова зарубіжна практика, цілі, об’єкти, механізми й інструменти модернізованої ДФК, яка представлена такою моделлю як “публічний аудит”, в багатьох аспектах відіграють суттєву роль у створенні умов безпечного функціонування демократичної держави та розвитку засад громадянського суспільства. Зокрема це є досить важливим в сучасних умовах децентралізації влади, що має забезпечити переміщення значної частини державних фінансів на рівень місцевих громад. Однак збільшення кількості коштів ще не означає збільшення результативності та ефективності їх використання. Тому для цільового та максимально ефективного використання цих коштів потрібні нові прозорі процедури формування місцевих бюджетів, жорсткий механізм контролю за їх використанням і багатоступеневість перевірки, за яких ДФК обов’язково буде доповнюватися зусиллями представників громадянського суспільства.

У даному контексті досить прогресивним виглядає підхід французького вченого і практика фінансового контролю А. Баріларі [6], який наголошує на тому, що контроль за бюджетними коштами є ключовим елементом сучасної демократії. На нашу думку, таке твердження виводить державний фінансовий контроль на нову публічну інноваційну площину, значно розширюючи його значення й роль для держави та суспільства.

На думку Слободяник Ю. [7], державний фінансовий контроль є однією з найбільш важливих функцій державного управління, яка полягає у сприянні реалізації фінансової політики держави, забезпеченні процесу формування і ефективного використання фінансових ресурсів держави для досягнення поставлених нею цілей у сфері розподільчих відносин.

У свою чергу ряд вітчизняних науковців (Стефанюк І., Калюга Є. та ін.) розглядають ДФК як результат практичного використання державою контрольної функції фінансів (внутрішньої властивої їм риси – можливості виступати засобом контролю за виробництвом, розподілом і використанням сукупного суспільного продукту і національного доходу), що є завершальним етапом процесу державного управління централізованими та децентралізованими фінансовими ресурсами. Тобто, якщо контрольна функція розкриває сутність фінансів, то ДФК розкриває сутність самого державного управління. Разом з цим, зважаючи на об’єктивність контрольної функції фінансів, вважаємо, що фінансовий контроль є

суб'єктивним явищем, оскільки у країнах з розвинути традиціями демократії та лібералізму його виконавцями виступають органи управління (або окремі суб'єкти), наділені такими повноваженнями не лише від держави, а насамперед від імені громадянського суспільства. Пояснюється це тим, що в розвинутому громадянському суспільстві здійснення фінансово-економічного контролю задовольняє потреби не лише органів виконавчої влади, але й потреби суспільства щодо контролю за діяльністю самої виконавчої влади, перш за все, в матеріально-фінансовій сфері.

Загалом студіювання викладених в науковій літературі розробок вчених щодо визначення сутності державного фінансового контролю на підставі використання морфологічного аналізу дозволяє виокремити декілька основних підходів, серед яких домінуючими є такі:

- ДФК як вид державного контролю за фінансовими ресурсами на макро- і макрорівнях (Мельничук В., Грачова О., Соколова Е.);
- ДФК як функція державного управління (Степашин С., Столяров Н., Жуков В., Слободяник Ю.);
- ДФК як вид діяльності з нагляду та перевірки (Басанцов І., Воронова Л., Кучерявенко М., Малєїн М.);
- ДФК як система (Шохін С., Стефанюк І., Фещенко Л., Шевчук О.);
- ДФК як спосіб захисту публічної власності (Стоянов І.) та ін.

При цьому "за допомогою використання фінансових важелів впливу на перебіг різноманітних соціально-економічних процесів, їх кількісні та якісні показники фінансовий контроль може реалізовувати самостійну функцію регулювання соціально-економічних процесів та змінювати у заданому напрямі розвиток всієї економічної системи держави" [8, с. 28].

Отже, результати аналітичного узагальнення, засвідчили, що ДФК дійсно має надзвичайно складну сутність та багатовекторність прояву. У зв'язку з цим сукупність морфологічних одиниць, які визначають зміст ДФК, є значною мірою неоднорідною і потребує подальшого комплексного дослідження насамперед в такій "системі координат" як:

"Мета → Механізм досягнення (спосіб, інструмент) → Кінцевий суспільний результат"
(в контексті ефективності, економічності та результативності), (1)

Використання такого системного підходу для обґрунтування особливостей та проблем функціонування ДФК в Україні обумовлює з'ясування передумов для формування та становлення модерної парадигми ДФК, яка передбачає перетворення парадигмальних засад адміністративно-дисциплінарного контролю ("контроль заради дисципліни") у напрямку впровадження та використання прогресивної парадигми публічного аудиту ("контроль заради результативності та ефективності"), що виступає одним із найважливіших елементів публічного управління. Відповідно головним принципом, що визначає зміст даної модерної парадигми, є поширення діалогу держави й суспільства, який обумовлює активну участь громадськості у контролі за діяльністю органів публічної влади.

Узагальнюючи вищевикладене, ДФК з усіма його складовими у практичному аспекті пропонуємо розглядати як регламентований нормами права вид діяльності органів державної влади, а також спеціалізованих державних та суспільних органів фінансового контролю, що спрямований на встановлення фактичного стану на підконтрольному об'єкті щодо забезпечення законності, результативності, ефективності й економічності управління публічними фінансовими ресурсами, а також на усунення фінансових правопорушень і прийняття управлінських рішень у сфері публічної фінансово-економічної діяльності найбільш ефективним способом.

Отже, опираючись на результати аналізу створеної вітчизняної системи ДФК та прогресивного міжнародного досвіду у системі публічного фінансово-економічного контролю, можна зробити висновок, що одним із найважливіших стратегічних завдань для України, яка прагне до світової спільноти, є формування єдиної незалежної та відкритої системи публічного фінансового контролю. Реалізувати це завдання вбачається можливим як за рахунок модернізації внутрішніх чинників (пов'язаних з необхідністю формування більш гнучкої, прозорої та відкритої для зовнішнього публічного контролю системи публічних фінансів), так і за рахунок виконання зобов'язань, які Україна взяла на себе в процесі інтеграції до ЄС.

Література:

1. The Lima Declaration (ISSAI 1). Approved at IXth Congress of INTOSAI, Lima/Peru 1977; INTOSAI Professional Standards Committee [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.issai.org/media/12901/issai_1_e.pdf.
2. Великий тлумачний словник української мови (з дод і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.
3. Лученко Д. В. Контрольне провадження: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 "Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право" / Д. В. Лученко. – Х., 2003. -180 с.
4. Гарасим П. Державний фінансовий контроль як парадигма національного менеджменту / П. Гарасим, Н. Лобода. – 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: sophus.at.ua/publ/...paradigma.../40-1-0-773.
5. Максимова В.Ф. Організація державного фінансового контролю: Навчальний посібник. – Одеса: ОНЕУ, 2012. – 276 с.
6. Barilari A. Les controles financiers comptables, administratifs et juridictionnels des finances publiques. Paris, 2003. P. 14.

7. Слободяник Ю.Б. Державний аудит в Україні: теорія, методологія, організація. Дис. д.екон.наук: 08.00.09. // Ю.Б. Слободяник. – Одеса: 2014.
8. Піхоцький В. Система державного фінансового контролю в Україні: концептуальні засади теорії та практик / В. Піхоцький // дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук. – Львів, 2015 р.

СЕКЦІЯ: ЕКОЛОГІЯ

Сергій Бєляков, Анастасія Пастушенко
(Київ, Україна)АНАЛІЗ ДАНИХ ВІДБРАНОЇ ФІТОМАСИ НА ТЕРИТОРІЇ ВОДОДІЛУ (ПЛАКОРУ) ДІЛЯНКИ «СТАРА» БЗ
«АСКАНІЯ-НОВА» У 2015 РОЦІ

Біосферний заповідник «Асканія-Нова» ім. Ф.Е. Фальц-Фейна забезпечує збереження єдиної в Європі ділянки типчаково-ковилового степу з переважаючою рослинністю дернових злаків [2]. Асканійський степ позиціонує себе модельним об'єктом комплексного аналізу та різнобічних оцінок екзо- та ендегенетичних сукцесій рослинності, з огляду на глибину його стаціонарного геоботанічного пошуку - з 1 пол. 19 ст. - та початок охорони з 1898 р. (діл. «Стара»).

Абсолютно заповідні, або еталонні ділянки цілинного степу - Успенівський степ (1042 га), ділянка Стара (518 га) - виділяються в межах південної частини заповідника. Вони являють собою еталон продуктивності природи - оптимального використання життєво важливих ресурсів для конкретної екосистеми в конкретних еколого-географічних умовах. Збережена цілинна ділянка «Стара» наразі знаходиться у західній частині масиву «Південний». Територія ділянки «Стара» приурочена до водозбірної басейну Великого Чапельського поду з підпорядкованими йому геоморфологічними елементами нижчого таксономічного рангу. Загальне горизонтальне розчленування рельєфу незначне; амплітуда висот складає 25,0-29,5 м н.р.м. Центральну частину ділянки «Стара» репрезентують плакорні місцини, її західну частину - пологі схили до Чапельського поду з виразними водозбірними улоговинами, східну окраїну займає безіменний під середнього розміру, потенційно сполучений із Великим Чапельським подом через 'перекидну' улоговину. Ґрунтові води у межах плакору (28 м н.р.м.) залягають на глибині 20-21 м [2].

Переважно для дослідження функціонування екосистем та продукційних процесів використовується показники біомаси [1, 4, 8, 10]. При цьому досить часто губиться із поля зору роль мортмаси, як значного джерела поживних речовин для збагачення ґрунтового покриву. Мортмаса - відмерлі рештки рослинного походження, які не втратили зв'язок із кореневою системою та знаходяться у вертикальному положенні (сухостій) або такі, що втратили зв'язок із кореневою системою та перейшли до приґрунтового шару (підстилка). Щільність та об'єми мортмаси впливають на температурні процеси ґрунтових шарів, збереження та транспортування поживних речовин, вологи тощо.

Надземна фітомаса досліджувалася на території ділянки "Стара" в умовах плакору (N 46°27'29.64"; E 33°54'23.04") 25 травня 2015 року у розпал вегетації рослин-едифікаторів. Ділянка "Стара" (520 га) є найстарішою за часом заповідання (з 1898 р.) територією, що входить до природного ядра Біосферного заповідника "Асканія-Нова". Відбір укісних зразків проводився згідно усталеної методики [5] на ділянках з площею 0,5 м² в п'ятикратній повторності, додатково отримані результати перемножались на два заради конвертування отриманого показника в г/м.кв. Отримані зразки фітомаси являють собою суму живої та мертвої рослинної органічної речовини, тому додатково виділялися біомаса та мортмаса. Окремо, біомаса включала в себе рослини-однорічники, рослини-багаторічники, рослини-едифікатори, рідкісні види. Визначення рослин проводилось за "Определителем высших растений Украины". Номенклатурні назви рослин відповідають чеклісту судинних рослин України [9]. Фітоценотична приуроченість видів рослин встановлена за останнім флористичним зведенням для території природного ядра заповідника [7].

Отримані зразки були розділені на фракції, зважені та просушені в сушильній шафі. Після підсушування зразки були переміщені до сухого приміщення, де висушувалися природним шляхом до стабільно сухої маси, і остаточно зважені 3 вересня 2015 року.

Зважування відбувалося за допомогою електронних вагів RADWAG WPS-300, значення округлювалися до сотих.

Таблиця 1.

Показники сухої біомаси та мортмаси зразків території вододілу (плакору) ділянки «Стара», г/м²

Назва фракції зразка	Зразок 1	Зразок 2	Зразок 3	Зразок 4	Зразок 5	lim	Середнє значення	Стандартне відхилення
<i>Stipa ucrainica</i>	11.06	44.3	29.58	1.68	33.2	1.68 - 44.3	23.96	17.27
<i>Koeleria cristata</i>	118.4	0	135.3	0	22.4	0 - 135.3	55.22	66.29
<i>Festuca valesiaca</i>	0	50.14	97.86	79.28	108.2	0 - 108.2	67.09	43.51
<i>Galatella villosa</i>	0	0	1.54	2.78	0	0 - 2.78	0.86	1.26
Однорічники	31.84	30.72	9.96	0.44	8	0.44 - 31.84	16.19	14.23
Багаторічники	37.84	26.82	19.4	155.9	57.84	19.4 - 155.9	59.56	55.76
Загальна біомаса	199.14	151.98	293.64	240.08	229.64	151.98 - 293.65	222.896	52.29

Мортмаса	38.64	29.9	48.46	0	38.24	0 - 48.46	31.04	18.5
Загальна фітомаса	237.78	181.88	342.1	240.08	267.88	181.88 – 342.1	253.94	58.33

Середня вага сухої біомаси п'яти зразків становить 222.896 г/м², мортмаси - 31.048 г/м², загальної фітомаси складає 253.944 г/м².

Рис. 1. Склад фітомаси, на основі середніх значень фракцій з п'яти повторів (зразків) на території вододілу (плакору) ділянки «Стара», %

На основі значень показника біомаси п'яти повторів було розраховано середнє значення, представлено на рис.1., яке дало змогу визначити домінуючі види та дослідити склад зразків. Домінуючим видом, який становить 26% являється *Festuca valesiaca*, на другому місці знаходяться інші багаторічні види рослин, які складають 24% біомаси, далі *Koeleria cristata*, яка становить 22%, фракція мортмаси 12%, *Stipa ucrainica* 10%, однорічні види 6% і *Galatella villosa*, масова частка якої становить менше 1%. Відмічається загальне переважання багаторічних видів рослин, які відповідно складають 83% сухої маси зразків.

Література:

- Быстрицкая Т. Л. Почвы и первичная биологическая продуктивность степей Приазовья (на примере заповедника "Хомутовская степь") [Текст] / Т. Л. Быстрицкая, В. В. Осычнюк // Институт агрохимии и почвоведения АН СССР. - М.: [б. и.], 1975. - 112 с.
- Біосферний заповідник «Асканія Нова» [Електронний ресурс]. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: <http://pryroda.in.ua/step?s=Асканія+Нова>.
- Гильманов Т. Г. Первичная продуктивность экосистем солонцового комплекса глинистой полупустыни Северного Прикаспия / Т. Г. Гильманов, А. И. Иващенко // Изв. АН СССР. Сер. биол., 1990. - № 4.- С. 600 – 611.
- Раменский Л. Г. Учет и описание растительности (на основе проективного метода): избранные работы / Л. Г. Раменский. – Л., 1971. – С. 57–100.
- Соколов В. Е. Заповедники СССР: Заповедники Украины и Молдавии / В. Е. Соколов, Е. Е. Сыроечевский., 1987. – 271 с.
- Шапаренко С. Громадськість захищає Асканію-Нова від «абсолютної заповідності» [Електронний ресурс] / Сергій Шапаренко // Майдан. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://maidan.org.ua/2014/09/hromadskist-zahyschaje-askaniyu-nova-vid-absolyutnoji-zapovidnosti/>.
- Шаповал В. В. Матеріали до оцінки розподілу надземної фітомаси у корінних фітоценозах асканійського степу / В. В. Шаповал, О. П. Гофман // Наукові записки природного заповідника «Мис Мартьян», вип. 4: матер. міжнар. наук. конф. «40 років природному заповіднику «Мис Мартьян», 14–17 травня 2013 р. – Ялта, 2013. – С. 157
- Bazilevich, N. I. Conceptual balance models of natural and seminatural ecosystems of the Central Chernozem Biosphere Reserve. / N. I. Bazilevich, T. G. Gilmanov // In: Conservation, Science and Society (Natural Resources Research XXI, Vol.2) UNESCO-UNEP. – 1984. – P. 347-350.
- Mosyakin S. L. Vascular plants of Ukraine: a nomenclatural Checklist / S. L. Mosyakin, M. M. Fedoronchuk / Ed. S. L. Mosyakin. – Kiev: M. G. Kholodny Institute of Botany, 1999. – 346 p.
- Sims P. L. The structure and function of ten western North American grasslands. II. Intra-seasonal dynamics in primary producer compartments / P. L. Sims, J. S. Singh // Journal of Ecology 66. – 1978. – P. 547-572.

Науковий керівник:

кандидат біологічних наук, доцент Вишенська Ірина Георгіївна.

**Фароғат Эргашева, Комила Ишонкулова, Махбуба Умматова
(Гулистан, Узбекистан)**

СИРДАРЁ ВИЛОЯТИНИНГ СУВ РЕСУРСЛАРИ ВА УЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси марказий аппарати тизимида Ер ва сув ресурслари, кенг тарқалган фойдали қазилма бойликларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш, чиқиндилар билан ишлаш Бош бошқармаси фаолият юритади. Маскур бошқарма атроф-муҳит муҳофазаси, сув ва ер ресурслари, кенг тарқалган фойдали қазилма бойликларини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш чиқиндилар билан ишлаш соҳасида давлат назорати сиёсатини амалга ошириш ва идоралараро бошқариш бўйича ишларни амалга оширади, атроф табиий муҳит ҳолати, ер ва сув ресурслари, кенг тарқалган фойдали қазилмаларни муҳофаза қилиш, улардан оқилона фойдаланиш ва чиқиндилар бўйича назорат инспекцияси хизматлари фаолиятини бошқаради. Шунингдек мувофиқлаштириш вазифаларни, услубий ёрдам кўрсатишни амалга оширади, ер ва сув ресурсларини, кенг тарқалган фойдали қазилма бойликларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш, чиқиндилар билан ишлаш соҳасида меъёрий ва ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқади. Шу мақсадда одамларда сувга нисбатан экологик маданиятни ривожлантиради ва унга бўлган эътиборни янада кучайтиради (1-4).

Дарҳақиқат Сирдарё вилояти Республикамиз халқ хўжалигида муносиб ўринга эгаллиги билан фахрланамиз. Бу вилоятдагилар юксак даражада ишлаб чиқариш имкониятларига, деҳқончиликнинг бой тажрибаларига эга. Саноат ва қурилишнинг катта имқониятлари мавжуд. Чунончи Ўзбекистонда ишлаб чиқарилаётган электр қувватининг қарийб учдан бир қисмини Сирдарё ГРЭСи етказиб беради.

1956 йил Қайрақум сув омбори қурилди. Вилоятимиз томонида қон бўлиб ҳисобланган Дўстлик ва Саркисов номли Жанубий Мирзачўл каналлари ва сув омборидан оби-ҳаёт олади. Ана шу каналларнинг бўйларида ўт-ўланлар, тераклар, толлар ва буталар ўсади. Канал бўйларининг ўт-ўланлар, буталар ва дарахтлар билан қопланганлиги химоя зонаси ҳисобланади. Бундай ерларни ўсимликлар тупроқ эрозиясидан сақлайди. Шу билан бирга бундай манзарали хуштабиат ерлар турли хил қушларнинг кўпайишига имкон яратали. Демак, бундай ерлар атроф-муҳитнинг ҳавоси мусаффо бўлади. Табиий ва одамлар орасидаги мутаносиблик ва уйғунлик сақланади.

Вилоятимизда ичимлик сувларидан фойдаланишда алоҳида эътибор берилмоқда. Вилоятда 2956 та артезиан кудуқлари мавжуд бўлиб, уларнинг 2181 таси ишлаб турибди.

Ер ости сувлари вилоят сув манбаларининг асосий қисмини ташкил этади. Вилоят ҳудудида 4 та катта ер ости чуқук сув манбалари мавжуд. Уларнинг захираси бир кеча-кундузда 2876 минг куб метрни ташкил этади. Шу сувнинг 315 минг куб метри ичимлик ва хўжалик эҳтиёжлари учун сарфланмоқда.

Ўсимлик ва ҳайвонот оламининг ривожини-сув манбаларининг мўл-кўллиги билан белгиланади. Шу мақсадда вилоятда ўсимлик ва ҳайвонот оламининг ривожлантириш ишларига жиддий аҳамият билан қаралмоқда. Бу борада сув ҳавзаларидан самарали фойдаланишга, мавжуд сув ҳавзаларини авайлаб-асрашга эътибор берилмоқда. Масалан, шу нуқтаи назардан ёндошадиган бўлсак, вилоятда сув ҳавзаларининг узунлиги қуйидагича:

1. Сирдарё 90 км
2. Дўстлик канали 73 км
3. Серкисов номли Жанубий Мирзачўл канал 92 км
4. ЦТК зовури 84 км
5. Боёвут зовури 30 км
6. Еттисой зовури 35 км
7. МГК асосий ўзани 20 км
8. ЮГК ўнг қирғоқ ўзани 7 км
9. Шўр ўзак зовури 53 км
10. ЦК-6 зовури 16 км
11. ЦК-7 зовури 44 км
12. Бош ушланган зовур 73 км

Булардан ташқари вилоятимизда бир қатор катта-кичик қўллар ҳам мавжуд бўлиб:

1. Меҳнатобод туманида жойлашган “Жиравлинный” кўли. Майдони 30 гектарни ташкил этади.
2. Сайхунобод туманида жойлашган “Соленое” кўли. Бу кўлнинг умумий майдони 150 гектарни ташкил этади. Шу тумандаги “Обитовленное” кўлининг умумий майдони 100 гектарни ташкил этади.
3. Сирдарё туманида жойлашган “Пастки қолгансир” кўли. Бу кўлнинг умумий майдони 350 гектарни ташкил этади. Шунингдек, вилоятдаги баъзи қўлларда балиқ етиштирилади. Чунончи Мирзаобод тумани ҳудудида жойлашган Сирдарё балиқчилик хўжалиги мавжуд. Бу хўжаликнинг умумий ер майдони 270 гектарни ташкил этади.

Янгиер балиқчилик хўжалиги 1140 гектарлик ерга жойлашган бўлиб, улар бир неча қўллардан ташкил топган. У ердаги ҳовузларнинг майдони 370 гектардан иборатдир.

Шунингдек, вилоятда хаваскор овчиларнинг балиқ овлашлари учун ҳам етарли шароитлар яратиб берилган.

Демак вилоятимизнинг бебахо бойлиги-сувдан авайлаб-асрашимиз хаммамизнинг Она-замин олдидаги муқаддас фуқоролик бурчимиздир.

Адабиётлар:

1. Дониёров С.А – Табиат муҳофазаси. Т. 1988 й. Б. 8-12
2. Дониёров С.А – Мирзачўл воҳа ўсимликлари. Гулистон. 2010 й.
3. Турдиқулов А – Сирдарё табиатнинг ранг-баранглиги. Тошкент. 2010 й.
4. Яковев Д.И – Флора Голодной степи. М. 1960 г.

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКАТетяна Боднарчук
(Кам'янець-Подільський, Україна)**СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО УПРАВЛІННЯ ПРОЕКТНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ**

За сучасних умов динамічного розвитку економічного середовища та суттєвого посилення конкуренції з метою ефективного провадження підприємствами виробничої практики виникає необхідність застосування проектного механізму, який дозволяє планувати, організувати та управляти наявними виробничими ресурсами у напрямку максимізації матеріальних вигод. Сам процес реалізації проекту є достатньо складним та потребує ґрунтовного аналізу, результатом якого має стати вироблення найбільш оптимального підходу до управління проектною діяльністю підприємства.

У вітчизняній та іноземній літературі теоретичний зміст поняття проекту трактується досить широко. З одного боку, проект розглядається як сукупність концептуальної і формальної моделі, пакет документів, який подає опис на предметній мові того, що і як повинно бути зроблено [1, с. 137]. З іншого, проект являє собою своєрідний план, задум реалізації майбутньої діяльності [2, с. 259]. Узагальнене трактування визначає проект як комплекс взаємозалежних «одномоментних» заходів, спрямованих на досягнення поставлених цілей при обмежених часових, бюджетних, кадрових та інших ресурсах.

У свою чергу, проектна діяльність розглядається у науковій літературі як конструктивна і продуктивна діяльність особистості, спрямована на розв'язання життєво значущої проблеми, досягнення кінцевого результату в процесі формування цілей, планування і здійснення проекту. Проектна діяльність належить до унікальних способів людської практики, пов'язаної із передбаченням майбутнього, створенням його ідеального образу, здійсненням та оцінкою наслідків реалізації задумів. Проектування виступає як творча, інноваційна діяльність, оскільки завжди спрямована на створення об'єктивно і суб'єктивно нового продукту [2, с. 259].

Сучасною наукою та практикою розроблено низку підходів, що лежать в основі системи управління проектною діяльністю, серед яких, найперше, слід відмітити такі: системний, сценарний, проектний та процесний. Одним із домінантних підходів щодо управління проектною діяльністю є системний, який носить досить загальний та комплексний характер. Системний підхід являє собою специфічну форму мислення, загальну методологію вивчення цілісних явищ, предметів та процесів, встановлення залежностей та закономірностей, структури та зв'язків, унікальну концепцію, яка об'єднує знання різних наук [3, с. 127].

Системний підхід дозволяє розглядати проект як множинність взаємопов'язаних елементів, як систему, яка формується в надзвичайно мінливому середовищі. Системний підхід передбачає використання законів поведінки систем (синергії, єдності, аналізу, синтезу, композиції тощо), враховує властивості систем (динамічність, комплексність, саморегулювання), дозволяє визначати процеси, які перетворюють вхід системи на кінцевий продукт, враховує обмеження процесу управління проектами [4, с. 22].

Системний підхід в управління проектами базується на таких основних принципах:

- узгодженості цілей – цілі зацікавлених осіб повинні бути узгоджені з метою та завданнями проекту;
- певної системи в проектній діяльності – рівень деталізації завдань повинен відповідати поставленим цілям;
- єдиної основи – в організації повинна використовуватися система термінів та визначень, що мають однакову трактовку в рамках проекту;
- розвитку та сатисфакції – будь-які дії та зміни в проекті повинні бути скеровані на розвиток та задоволення усіх зацікавлених сторін;
- комплексності – розв'язання проблемних питань з урахуванням історії виникнення, наслідків та орієнтації на кінцевий результат;
- безперервного процесу коригування цілей – необхідність постійного відслідковування рівня досягнення цілі проекту у фактичних умовах та коригування [3, с. 129].

Застосування системного підходу до управління проектною діяльністю передбачає врахування його аспектів, а саме: системно-елементного або системно-комплексного, що полягає у виявленні елементів, утворюючих дану систему; системно-структурного, що полягає у з'ясуванні внутрішніх зв'язків і залежностей між елементами даної системи і дає змогу отримати уявлення про внутрішню організацію досліджуваної системи; системно-функціонального, що припускає виявлення функцій, для виконання яких створені та існують відповідні системи; системно-цільового, що означає необхідність наукового визначення цілей і підцілей системи, їх взаємного узгодження; системно-ресурсного, що полягає в ретельному виявленні ресурсів, потрібних для функціонування системи, для вирішення системою тієї чи іншої проблеми; системно-інтеграційного, що обумовлюється сукупністю якісних властивостей системи, які забезпечують її цілісність і особливість; системно-комунікаційного, що означає необхідність виявлення зовнішніх зв'язків даної системи з іншими, тобто її зв'язків з навколишнім середовищем; системно-історичного, що дозволяє з'ясувати умови в часі виникнення досліджуваної системи, пройдені нею етапи, сучасний стан, а також можливі перспективи розвитку [5, с. 70].

Процесний підхід до управління проектною діяльністю пов'язаний з необхідністю регламентації та уніфікації дій менеджерів проекту, приведення їх до процесного вигляду із вхідними та вихідними параметрами. Даний підхід враховує функціональне скерування системи управління проектами та чинники зовнішнього середовища, що дозволяє швидко адаптуватися в умовах постійних змін. Процесний підхід може застосовуватися окремо, а може бути структурною частиною вище охарактеризованого системного підходу.

Інший підхід, сценарний, пов'язаний із процесом підготовки та прийняття рішень в управлінні проектами. Сценарій забезпечує своєрідне перенесення найкращих результатів практичної діяльності в різноманітні процеси проектної діяльності.

Поряд із системним підходом досить поширеним у практиці реалізації проектної діяльності є проектний підхід, який характеризується чітким скеруванням на досягнення поставлених цілей – створення «продукту проекту», розглядає управління процесами впровадження нового проекту в умовах ринку обмежених ресурсів, передбачає управління як фазами життєвого циклу, так й процесами проекту. Інструменти управління проектами обираються з урахуванням унікальності проекту та забезпечення досягнення цілей в заданій системі критеріїв.

Перевагою проектного підходу є те, що він забезпечує професійне ставлення до управління проектами, розвитку організації та переводить організаційну систему на наступні етапи розвитку, попереджаючи її старіння та розпадання. Це досягається завдяки використанню спеціальних знань та навичок, що дозволяють реалізовувати проекти у межах визначеного бюджету, часу та якості, адже сьогодні ці параметри є основними перевагами в конкурентній боротьбі [4, с. 23].

У свою чергу, проектний підхід до управління проектною діяльністю поділяється на такі основні типи, а саме: функціональний, динамічний та предметний. Відповідно до функціонального підходу процес управління проектною діяльністю включає низку послідовних етапів щодо реалізації проекту:

- аналіз проекту – охоплює усі етапи та елементи (фінансовий стан, забезпечення матеріальними ресурсами, управління кадрами, вчасне виконання проекту тощо) реалізації проекту;
- планування проекту – присутнє в усіх ключових процесах реалізації проектної діяльності від етапу задуму до моменту остаточного завершення;
- організація проекту – включає процес формування управлінських структур та ієрархій, визначає характер взаємозв'язків між учасниками проекту тощо;
- контроль проекту – в основі лежить компаративний аналіз реальних результатів роботи та запланованих показників;
- регулювання проекту – передбачає розробку норм і правил, обов'язкових для усіх учасників проектної діяльності.

Динамічний підхід скерований на розгляд процесів щодо реалізації проектної діяльності в часі, передбачає реалізацію низки етапів: комплексний аналіз поставлених завдань, створення та розробка концепції проекту, безпосередній процес проектування, практична реалізація проекту, ліквідація проекту. Предметний підхід акцентує увагу на необхідності розробки системи ефективного управління об'єктами проекту, які поділяються на дві основні групи: виробничі об'єкти та об'єкти, що безпосередньо пов'язані з процесом забезпечення реалізації проекту (сфера фінансів, кадрове забезпечення, аналіз інвестиційних ризиків, облік матеріальних ресурсів, рекламна діяльність, аналіз якості продукції та робіт тощо) [6].

Сьогодні у практиці підприємницької діяльності найбільш перспективним в проектному менеджменті визнається проактивний підхід до управління проектами. Проактивний підхід дає змогу на основі точних і актуальних даних запобігти можливим проблемам або миттєво реагувати на них у випадку виникнення та мінімізувати наслідки. Проактивне управління на відміну від реактивного (ситуативного) – це ідентифікація, планування і вплив на хід подій у проекті, а не на їх наслідки. Проактивне управління припускає всебічний облік специфічних характеристик проекту, які визначають його структуру, а отже, і організацію [5, с. 68].

Досить поширеним є застосування програмно-цільового та логіко-структурного підходів до управління проектною діяльністю. Суть методології програмно-цільового управління полягає в таких аспектах: формування системи цілей управління та завдань вирішення кожної проблеми; визначення шляхів вирішення завдань і вибору оптимального варіанту; розробка програми або стратегічного плану вирішення проблем, усунення перешкод для досягнення поставлених цілей; визначення необхідних ресурсів і строків виконання програми й досягнення кінцевої мети [7, с. 107–108]. Логіко-структурний підхід являє собою універсальний підхід до планування будь-якої проектної діяльності, спрямований на вирішення поставлених проблем, а також управління та контроль над цією діяльністю. Результатом використання даного підходу має стати логіко-структурна схема – попередній план роботи над вирішенням проблеми (досягненням цілей).

У сучасній практиці достатньо поширеним є компетентнісний підхід або так званий «підхід стержневих компетенцій» до управління проектами. Стержневі компетенції розглядаються як результат колективного досвіду організації в цілому, координації дій з виробництва широкої номенклатури продукції, інтеграції різноманітних технологічних навичок. Носієм стержневих компетенцій виступає персонал, який володіє відповідними знаннями, уміннями, навиками, мотивацією. Необхідними умовами розвитку компетенцій є взаємозв'язок людського та структурного капіталу, а критеріями розвитку – зростання споживчого капіталу, інвестиційна привабливість підприємства тощо [8, с. 63–64].

Таким чином, сучасна теорія та практика проект-менеджменту пропонує різноманітні підходи до

управління проектною діяльністю. Застосування кожного з них у тому чи іншому конкретному випадку дозволяє суттєво підвищити ефективність проектною діяльності та отримати позитивні кінцеві результати реалізації проекту.

Література:

1. Гитман Е. Проект в образовательной области «Технология» / М.Гитман // Школьные технологи. – 2002. – №6. – С. 136–137.
2. Уйсімбаєва М. Проектна діяльність: теоретичні аспекти / М. Уйсімбаєва // Витоки педагогічної майстерності. – 2014. – Вип. 13. – С. 258–263.
3. Медведєва О.М. Ціннісно-орієнтоване управління взаємодією в проектах як науковий напрямок в управлінні проектами та програмами / О.М. Медведєва // Управління проектами та розвиток виробництва: зб. наук. праць. – Луганськ, 2012. - №3(43). – С. 124–136.
4. Дорош М.С. Інтеграція систем управління проектами в систему організації на різних етапах розвитку / М.С. Дорош, А.В. Ребенок // Управління проектами та розвиток виробництва: зб. наук. праць. – Луганськ, 2009. - №4(32). – С. 21–28.
5. Олексієнко М.М. Проактивний підхід до управління екологічними проектами / М.М. Олексієнко // Управління розвитком складних систем. – 2013. - №14. – С. 68 – 71.
6. Три современных подхода к управлению инвестиционным проектом // Инвестиционные проекты. – 2013. [Електронний ресурс] – Режим доступу: printinvest.ru/tri-sovremennykh-podkhoda-k-upravleniyu-investicionnyum-proektom
7. Білоног Т.В. Управління інвестиційними проектами промислового підприємства на засадах програмно-цільового методу / Т.В. Білоног // Актуальні проблеми економіки. – 2012. - №6(132). – С. 106–110.
8. Россошанська О.В. Оцінка рівня розвитку організації з позиції компетентнісного підходу до управління проектами / О.В. Россошанська // Управління проектами та розвиток виробництва: зб. наук. праць. – Луганськ, 2010. - №3(35). – С. 61–67.

Воробйов В.В.
(Львів, Україна)

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ФІНАНСОВИХ ПОКАЗНИКІВ З РІВНЕМ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

В сучасних умовах невизначеності важливим є обґрунтування шляхів підвищення інвестиційної привабливості підприємства.

Основними вихідним положеннями визначення альтернативних заходів щодо підвищення інвестиційної привабливості підприємств в умовах невизначеності виступають наступні критерії (КА): максимінний критерій (КА₁); максимасний критерій (КА₂); критерій Гурвіца (КА₃); критерій Лапласа (КА₄); критерій Байєса – Лапласа (КА₅); критерій Ходжеса – Лемана (КА₆). Крім того із застосуванням AS Exspert Systems, основними інструментами якої виступають SWOT-аналіз та матриця “GE/McKinseu” (характеризуються широким рівнем придатності для підприємств). Дозволяють виявити, проаналізувати та оцінити основні альтернативні заходи щодо підвищення інвестиційної привабливості підприємств.

Аналізуючи основні висновки науковців [1, 2, 3] щодо застосування наукових підходів для розв'язання економічних задач в практичній площині у різних сферах економічної діяльності, можна стверджувати, що рівень інвестиційної привабливості напряму залежить від фінансово-економічних показників (рис. 1).

Рівень інвестиційної привабливості в значній мірі залежить від умінь експертів вибрати та застосовувати правильні методи роботи та чіткого поділу фінансових ресурсів. Разом з тим, освоєння керівниками методів покращення інвестиційної привабливості сприятиме підвищенню рівня фінансового стану підприємства, в основі якого лежить принципи системності, комплексності та зростання економічної ефективності.

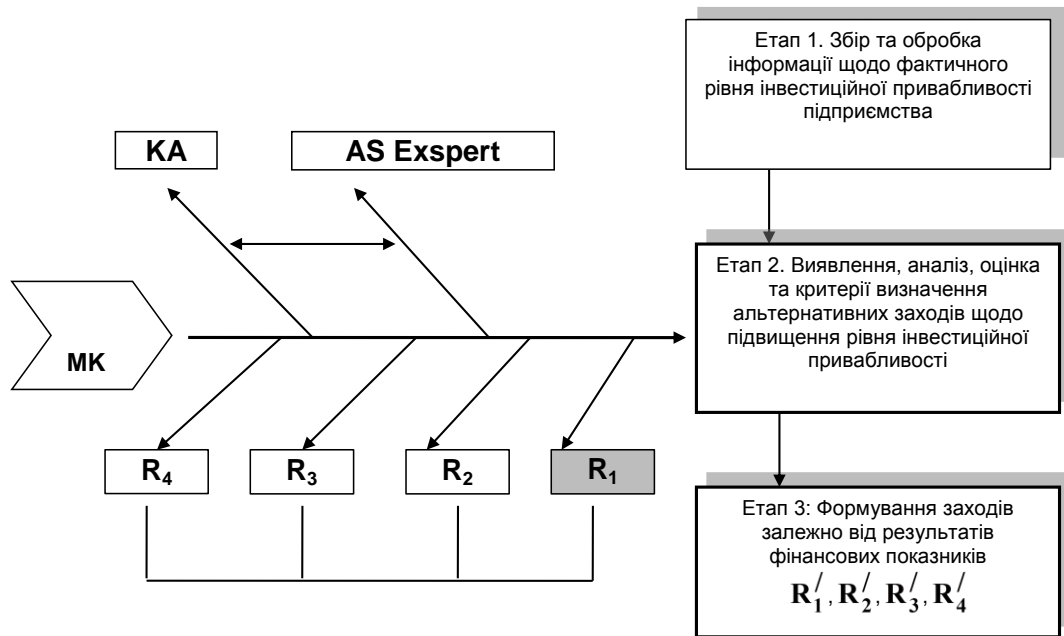

Рис. 1. Взаємозв'язок фінансових показників з рівнем інвестиційної привабливості підприємства

Зазначимо, що особливе значення для покращення інвестиційної привабливості має і чинник часу тобто вчасне виявлення та вирішення підприємством усіх існуючих проблем вже сьогодні. Це дозволить забезпечити ефективне управління, вдосконалити поточну діяльність підприємства, підвищити надійність його як партнера і загалом отримати стабільні доходи і додаткові прибутки в умовах ринкових перетворень в Україні.

Отже, за результатами дослідження виявлено, що фінансові показники прямо пропорційно залежать від рівня інвестиційної привабливості.

Література:

1. Бланк И.А. Управление использованием капитала / И.А. Бланк. – К.: Эльга-Н, Ніка-Центр, 2000. – 652 с.
2. Федоренко І.К. Дослідження операцій в економіці / І.К. Федоренко, О.І. Черняк, О.О. Карагодова та ін. – К.: Знання, 2006. – 720 с.
3. Садеков А.А. Инвестиционная привлекательность предприятия / А.А. Садеков, Н.А. Лисова. – Донецк: ДонГУЭТ им. М. Туган-Барановского, 2001. – 272 с.

Бауыржан Исмаилов
(Астана, Қазақстан)

2013-2015 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУЛИКАСЫНЫҢ АРҒАРЛЫҚ СЕКТОРДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР

2013 жылы ауыл шаруашылығы құралымдары өсімдік шаруашылығы өнімін өткізуден 156458,6 млн.теңге жалпы табыс алды (пайдалылық деңгейі 36,6% құрады), соның ішінде бидайды өткізуден – 59857,6 млн.теңге (30,7%), мал азықтық дақылдарды – 16034,6 млн.теңге (47,2%), көкөністердер – 14263,9 млн.теңге (38,1%), картопты – 12538,6 млн.теңге (49,6%), арпаны – 9506,2 млн.теңге (37,2%), бақша дақылдарды – 7879,7 млн.теңге (50,8%), күнбағыс тұқымдарын – 6128,7 млн. теңге (55,9) [1].

Барлық өңірлердің ауыл шаруашылығы құралымдары өсімдік шаруашылығы өнімдерін табыспен өткізді. 2013 жылы ең үлкен табыс Алматы (34479,4 млн.теңге, пайдалылық деңгейі 61,1%), Оңтүстік Қазақстан (тиісінше 25652,2 млн.теңге, 35,1%), Солтүстік Қазақстан (22769,0 млн.теңге, 29,7%), Ақмола (19353,6 млн.теңге, 30,3%), Қостанай (15026,1 млн.теңге, 26,0%), Шығыс Қазақстан (10 993,7 млн.теңге, 53,6%) және Жамбыл (10409,3 млн.теңге, 37,3%) облыстарының ауыл шаруашылығы құралымдарына тиесілі [2].

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындары өсімдік шаруашылығы өнімдерін өткізуден 45388,2 млн.теңге табыс (пайдалылық деңгейі 22,4% құрады) алды, шаруа немесе фермер қожалықтары – 111070,4 млн.теңге (49,2%).

2013 жылы ауыл шаруашылығы тауар өндірушілердің барлық санаттары 1548,7 мың тоннаны (тірідей салмақта) мал мен құсты союға өткізді, бұл 2012 жылға қарағанда 2,6%-ға көп. Ірі қара малды союға өткізу 2,5%-ға, қойды – 0,7%-ға, ешкіні – 0,1%-ға, жылқыны 8,2%-ға, құстарды - 9%, түйелерді - 4,4%-ға өсті. Шошқаны союға өткізу 5,47%-ға азайды [3].

2014 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша шаруашылықтардың барлық санаттарында жылқы саны өткен жылғы сәйкес күнмен салыстырғанда- 5,8%-ға өсіп және 1784,5 мың бас, ірі қара мал 2,8%-ға

және 5851,2 мың бас, құстар – 2,1%-ға және 34,2 млн. басты құрады. Қой мен ешкі басы 0,4%-ға азайды және 17560,6 мың басты, түйе – тиісінше 2,4%-ға және 160,9 мың бас, шошқа – 10,6%-ға және 922,3 басты құрады.

Мал негізінен жұртшылық шаруашылықтарында шоғырландырылған. Олардың қолында 4034,5 мың бас ірі қара мал бар немесе республикадағы мал басының жалпы санынан 69,0%, қой мен ешкі – тиісінше, 10996,2 мың бас және 65,1%, шошқа – 562,4 мың бас және 61,0%, жылқы – 995,0 мың бас және 55,8%, түйе – 91,7 мың бас және 57,0%, құстар – 12400,1 мың бас және 36,3%.

Шаруа немесе фермер қожалықтарындағы ірі қара малдың саны 1393,6 мың басты (республика бойынша жалпы санның (23,8%) құрады, қой мен ешкі – 5760,0 мың бас (32,8%), шошқа – 111,4 мың бас (10,8%), жылқы – 589,0 мың бас (34,9%), түйе – 53,8 мың бас (33,4%), құстар – 353,6 мың бас (1,0%).

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында 423,1 мың бас ірі қара мал (жалпы саннан 7,2%), 804,4 мың бас қой және ешкі (4,6%), 252,6 мың бас шошқа (27,4%), 110,8 мың бас жылқы (6,2%), 15,4 мың бас түйе (9,6%), 21,4 млн. бас құстар (62,7%) ұсталды [4].

2014 жылы ауыл шаруашылығы дақылдарының анықталған егістік алқабы жалпы 21244,6 мың гектарды құрады, бұл өткен жылға қарағанда 0,1%-ға азайды. Дәнді (күрішті қосқанда) және бұршақты дақылдардың жиналған алқабы 14654,5 мың гектарды немесе анықталған егістік алқаптан 95,8% құрады, майлы дақылдардың – тиісінше 1981,9 мың гектар және 86,2%, ашық топырақта өсірілген көкөністердің – 136,5 мың гектарды және 99,1%, картоптың – 185,1 мың гектарды және 99,1%, мақтаның – 127,6 мың гектарды және 100%.

Тазалағаннан кейінгі салмақта дәнді (күрішті қосқанда) және бұршақты дақылдарды жалпы жинау 2013 жылдың деңгейімен салыстырғанда 5,9%-ға азайды және 17162,2 мың тоннаны құрады. Майлы дақылдар 2013 жылғы деңгеймен салыстырғанда 3,3%-ға, картоп – 2%-ға, ашық топырақтағы көкөністер – 5,3%-ға, бақша дақылдары – 12,6%-ға артық жиналды.

2014 жылы жылы дәнді (күрішті қосқанда) және бұршақты дақылдардың анықталған егістік алқабы 15 291,5 мың гектарды құрады, бұл бұл өткен жылға қарағанда 3,7%-ға төмен. Дәнді (күрішті қосқанда) және бұршақты дақылдардың жиналған алқабы 14 654,5 мың гектарды немесе анықталған егістік алқаптан 95,8% құрады.

Өткен жылмен салыстырғанда дәнді (күрішті қосқанда) және бұршақты дақылдардың түсімділігі ұқсатудан кейінгі салмақта 11,7 ц/га құрады және 0,8%-ға өсті. Жыл бидай (түсімділіктің өсуі 1,3%-ға), күріш (2,8%-ға), кептірілген бұршақ (9,9%-ға), масақтылардың қоспасы (14%-ға), қара бидай (25,7%-ға) үшін түсімді болды.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетімен 2014 жылы дәнді дақылдардың түсімділігіне өткізілген мамандандырылған зерттеу (Әдіснамалық түсініктемелер қарау) жалпы респонденттерден алынған бидай мен күріштің жалпы жинауы және түсімділігі туралы деректер расталды. Жалпы республика бойынша және 9 облыста түсімділікке мамандандырылған зерттеу деректерінің респонденттер деректерінен нақты ауытқу норма шегінде.

Жол берілетін ауытқудың кейбір асуы Оңтүстік Қазақстан (бұдан әрі - ОҚО) және Павлодар облыстарында байқалды.

ОҚО бидай мен күріштің егістерінде көктеудің бірқалыпты болмағанына және іріктеменің көп санының түсімділігі төмен егісіне түсуіне байланысты жол берілетін ауытқу нормадан жоғары қалыптасты.

Павлодар облысында жауын-шашынның мол түсу салдарынан шаруашылықтарда астықты жинау созылды, бұл түсімділіктің қорытынды көрсеткіштеріне әсерін тигізді [5].

2015 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша шаруашылықтардың барлық санаттарында жылқы саны өткен жылғы сәйкес күнмен салыстырғанда – 8,6%-ға өсті және 1937,9 мың бас, түйе 3,1%-ға және 165,9 мың бас, ірі қара мал 3,1%-ға және 6032,7 мың бас, құстар – 2,5%-ға және 35 млн. бас, қой мен ешкі 2%-ға және 17914,6 мың басты құрады. Шошқа саны 4,1%-ға азайды және 884,7 мың басты құрады [6].

Мал негізінен жұртшылық шаруашылықтарында шоғырландырылған. Олардың қолында 3916,5 мың бас ірі қара мал бар немесе республикадағы мал басының жалпы санынан 64,9%, қой мен ешкі – тиісінше, 10883,5 мың бас және 60,8%, шошқа – 521 мың бас және 58,9%, жылқы – 1040 мың бас және 53,7%, түйе – 91 мың бас және 54,9%, құстар – 11,8 млн. басты және 33,5%.

Шаруа немесе фермер қожалықтарындағы ірі қара малдың саны 1656,9 мың басты (республика бойынша жалпы санның (27,5%) құрады, қой мен ешкі – 6253,8 мың бас (34,9%), шошқа – 101,7 мың бас (11,5%), жылқы – 779,2 мың бас (40,2%), түйе – 59,3 мың бас (35,7%), құстар – 0,4 млн. бас (1,3%).

2015 жылды өткен жылғы деңгеймен салыстырғанда дәнді (күрішті қосқанда) және бұршақты дақылдардың түсімі 0,8%-ға өсті және 11,7 ц/га құрады. Жыл картоп (түсімділігі 1,5%-ға өсті), бақша дақылдары (2,4%-ға), ашық топырақтағы көкөністер (1,9%-ға) үшін аса өнімді болды [7].

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасындағы ауыл, орман және балық шаруашылығы 2010-2014жж.Статистикалық жинақ.Астанақаласы- 2015 ж.
2. 2013 жылы Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығы дақылдарын жалпы жинау. Бюллетен.Астанақаласы - 2014 ж.
3. 2013 жылы Қазақстан Республикасында дәнді дақылдарды жалпы жинау. Бюллетен.Астанақаласы - 2014 ж.

4. 2014 жылы Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығы дақылдарын жалпы жинау. Бюллетен.Астанақаласы - 2015 ж.
5. 2014 жылы Қазақстан Республикасында дәнді дақылдарды жалпы жинау. Бюллетен.Астанақаласы - 2015 ж.
6. 2015 жылы Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығы дақылдарын жалпы жинау. Бюллетен.Астанақаласы - 2016 ж.
7. 2015 жылы Қазақстан Республикасында дәнді дақылдарды жалпы жинау. Бюллетен.Астанақаласы - 2016 ж.

Роман Логоша
(Вінниця, Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ РИНКУ В УМОВАХ ПОСТІНДУСТІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Термін «постіндустріальне суспільство» виник ще на початку ХХ століття. Проте, тоді він використовувався не для виокремлення нової стадії суспільно-економічного розвитку, а для протиставлення індустріальному суспільству з його глибокими суперечностями і конфліктами. Різноманітні дослідження поступово сприяли змістовому наповненню цього поняття, яке дедалі більше стало відбивати реалії сучасного життя. У науковий оборот термін «постіндустріальне суспільство» було введено у 1958 році американським соціологом Д. Рісменом, що виявив розуміння внутрішнього змісту теорії постіндустріального суспільства.

Попри те, що поняття «постіндустріальне суспільство» народилося у другій половині ХХ столітті, однак сама теорія постіндустріального суспільства як породження цивілізаційного прогресу сягає далеко в глибину віків. Тому що ознаки, властиві вищій стадії суспільно-економічного прогресу, є результатом багатоміліардної історії розвитку людства. Постіндустріальне суспільство базується на інтелектуально-інформаційних технологіях, знаннях, і їхніх елементах, що виникли разом із розвитком цивілізації і збагачувалися із зростанням продуктивних сил, науки та освіти. Проте, слід зазначити, що головний зміст постіндустріального суспільства із наростаючою інтенсивністю формувався в останні два з половиною сторіччя [1, с. 11].

Сьогодні існує два підходи до формування теорії постіндустріального суспільства. Одна група дослідників вважає, що ця теорія є втіленням довготривалої наукової традиції, яка бере свій початок ще в епоху «Просвіти». Саме в той період дослідники почали зосереджувати увагу не стільки на проблемах політичного устрою суспільства або його духовної сфери, скільки на економічних аспектах життя суспільства і на проблемах технології виробництва. Удосконалення технології виробництва сприяє формуванню та подальшому розвитку нового типу ринку, який постійно змінюється. Наприклад, у книзі Ж.-А. де Кондорсе «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» автор визначає етапи технологічного та господарського прогресу цивілізації, намагаючись при цьому пов'язати їх із періодами еволюції людського розуму [2, с. 91]. Слід зазначити, що в ті часи А. Сміт, А.-Р.Ж. Тюрго та інші розробляли важливі проблеми економічної теорії в розрізі становлення і розвитку ринку.

Із розгортанням промислового перевороту, який відкрив індустріальну епоху, впровадження ідей часів «Просвіти» набуває більш широкого характеру: розкривається сутність індустріалізму, значення індустріальної цивілізації, її зв'язок і відмінності стосовно попередніх епох. На перших етапах ідеологи індустріального суспільства вважали, що нова соціально-економічна система убезпечена від гострих класових суперечностей, притаманних попередньому суспільству. Причому перевага нового суспільства вбачалася у відсутності:

- 1) класу, який би володів не лише землею як головним засобом виробництва, а частково і людьми;
- 2) особистої залежності і позаекономічних методів привласнення суспільного продукту.

На зміну цьому класу прийшли промисловці, підприємці, люди, які організують виробництво, створюють продукт, що призначений для задоволення потреб людей тим самим формують новий етап розвитку ринку. З огляду на це А. де Сен-Сімон обґрунтував необхідність усілякої підтримки організації промисловості і оцінив зростаючу роль технічних і наукових знань, їх активного нагромадження і використання в інтересах розвитку виробництва й суспільства загалом. Ідеї рівності, рівноправ'я, проголошені ідеологами «Просвіти», обумовили заперечення прав наслідування та привілеїв, властивих попереднім суспільствам, визначення становища людини в суспільстві тільки від її праці, особистих здібностей та майстерності [3, с. 53].

Отже, із вищевикладеного очевидно, що перший підхід до формування теорії постіндустріального суспільства є підґрунтям подальшого розвитку ринкових відносин, який проголошує пріоритет економічної сфери і навіть технології виробництва, що є цілком логічним і обґрунтованим.

Інша група дослідників вважає, що теорія постіндустріального суспільства базується на зростанні продуктивності праці, що зумовлює глибокі зміни у структурі економіки у цілому. Якщо підхід, який розкриває роль знання в розвитку економіки, виявляє зростання продуктивності праці та її вплив на зміни в суспільстві, то другий підхід класифікує сектори економіки і встановлює закономірності зміни

співвідношення між ними, виявляє визначальну роль певного сектора економіки на певній стадії суспільно-економічного розвитку.

У сучасних умовах, коли розкриті методологічні принципи і суттєві риси постіндустріального суспільства, цілком реально передбачити, що подальші дослідження конкретних економічних, соціальних та політичних проблем нового соціуму дозволять подалі збагатити теорію постіндустріального суспільства. До того ж розвиток нового, постіндустріального суспільства постійно породжує нові проблеми.

Сучасний глобальний соціальний порядок постіндустріалізму має в своїй основі глибоку і зростаючу соціальну нерівність, яка все більш реально загрожує самому існуванню цього порядку, але яка одночасно є неодмінною, природною його рисою.

Слід також зазначити, що нинішня модель економічного зростання в цілому вже майже вичерпала себе, а в її надрах неухильно визрівають передумови нової цивілізації. Людство опинилось на рубежі двох епох – індустріальної і ноосферно-космічної, що завжди супроводжується серйозними і глибокими потрясіннями, кризовими явищами в усіх сферах економічного і соціального життя. Кризові процеси охоплюють нині продуктивні сили світу, виробничі відносини, політику, ідеологію, культуру, тощо.

Отже, кризові явища поширюються так чи інакше на всі країни світового співтовариства й систему їхніх економічних відносин, що зумовлено передусім переломним характером епохи, зародженням нової цивілізації, формуванням якісно іншої моделі розвитку ринку, загостренням проблеми ресурсів виробничого та особистого споживання тощо [4, с. 16].

Ринок постіндустріального суспільства це глобальна і національна реальність. Він складається з економіки послуг і економіки знань, інформації, контролю, управління, його визначають як ринок, що заснований на знаннях.

Заснований на знаннях ринок постіндустріального суспільства відрізняється від попередніх суспільних формацій наступними ознаками:

1) На цій стадії знання в продуктах і послугах формує велику частину створюваної вартості. Цей процес розвивається через зростання наукоємкої продукції, що виробляється і через розвиток ринку інтелектуальних товарів та послуг. Інтелектуалізація використовуваних технологій забезпечує різке підвищення продуктивності праці.

2) Діяльність, що пов'язана, з виробництвом, зберіганням, передачею і використанням знань, набуває все більш істотного значення. Особлива роль в цій діяльності належить освіті, характер і значення якого змінюються найбільшою мірою. У сучасному ринку освіта розглядається як форма інвестицій в людський капітал, від якої залежить його якість і успіх виробництва.

3) Характерною рисою ринку, заснованого на знаннях, є перетворення працівників, зайнятих виробництвом, передачею і використанням знань, в домінуючу групу в загальному числі зайнятих [5, с. 76].

Глобалізація ринку, зростання числа транснаціональних компаній, нові технології, що полегшують вихід на нові ринки, тиск, що росте, з боку акціонерів – все це породило гіперконкуренцію, що вийшла за межі національних ринків. В умовах гіперконкуренції особливого значення набуває

конкурентоспроможність учасників ринку.

Все це дозволяє визначити якісні особливості ринку постіндустріального суспільства, що характеризують його як спосіб суспільного відтворення:

- темпи і масштаби науково-технічного прогресу такі, що зміни в матеріальній базі виробництва і якості трудових ресурсів не встигають за зростанням науково-технічних можливостей.

- зростання транзакційних витрат.

- значне зростання ролі менеджменту в області інтелектуальних ресурсів.

- в умовах постійного оновлення знань і жорсткої конкуренції люди виявляються перед необхідністю постійного навчання [6, с. 50].

Головним структуроформуючим чинником постіндустріального ринку став потужний потік інновацій. Він передусім пов'язаний з бурхливим розвитком інформаційно-інтелектуальних технологій. Зокрема, завдяки комп'ютеризації відбулося прискорення переходу від існуючих технологічних рішень до більш досконалих та стрімке скорочення часового інтервалу між появою нової технології і її впровадженням у масовому виробництві. Ці тенденції стали причиною швидких структурних змін. Так, у розвинутих країнах світу понад 50% ВВП створюється в інтелектуальному секторі виробництва, а понад 70% приросту ВВП обумовлюється поширенням нових інформаційних технологій та підвищенням освітнього рівня працівників.

Висновки. Початок XXI сторіччя постає кінцем індустріальної цивілізації, яка завершує останній етап в циклі свого розвитку. На цьому етапі індустріальна цивілізація водночас досягає і своєї зрілості і свого неминучого кінця. Це означає завершення перетворень економіки країни, результати яких уможливають її участь у розбудові планетарного суспільства та виробництва зокрема. Нова епоха несе з собою якісні засади розвитку людини і людства, виробництва. Це зумовлено зміною часу і простору, цінностей і переконань, що усе разом сприяє переорієнтуванню окремої країни та групи країн на глобальний простір розвитку.

Проте визначальною основою, що відрізняє постіндустріальну епоху від її попередниць та ідентифікує початок подальший розвиток ринкових відносин, є інтелектуально розвинена людина, а саме її положення в суспільстві та нові можливості у виробництві. Тому означена епоха об'єктивно потребує здійснювання перетворень – еволюційних, еволюційно-революційних або революційних – у розвитку самої

людини та суспільства. Власне, це і є викликами постіндустріальної цивілізації людині, суспільству і людству загалом, виробництву, техніці і технологіям.

Література:

1. Єрохін С. А. Структурні трансформації постіндустріальної економіки / С. А. Єрохін. Актуальні проблеми економіки. – 2014. – № 8. – С. 10-17.
2. Базилевич В.Д. Фундаментальна монографія з проблем постіндустріальної економіки / В.Д. Базилевич. Економіка України. – 2004. – № 3. – С.91-95.
3. Мочерний С.В. До питання про постіндустріальне суспільство / С.В. Мочерний. Економіка України. – 2012. – № 9. – С. 52-58.
4. Генералова Ю.В. Економічне зростання в умовах переходу до постіндустріального суспільства / Ю.В. Генералова. Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 11. – С. 14-21.
5. Шнипко О.В. Постіндустріальна глобалізація: сутність, чинники, тенденції та суперечності розвитку / О.В. Шнипко. Економіст. – 2005. – № 4. – С. 76-80
6. Чухно А.А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А.А. Чухно. Економіка України. – 2001. – № 11. – С. 42-49.

**Леся Максимчук
(Київ, Україна)**

ПРОБЛЕМИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ

За сучасних ринкових умов господарювання, з метою забезпечення ефективного функціонування економіки України, важливого значення набуває активізація інноваційних процесів. Перехід до інноваційного типу розвитку агропромислових підприємств супроводжується зростанням значущості інноваційної політики держави, важливого елемента системи державного регулювання економіки, спрямованого на створення умов стабільного соціально-економічного розвитку та нарощування конкурентоспроможності.

Інноваційний розвиток являється фактором нарощування ефективності діяльності підприємства на основі впровадження та реалізації інновацій.

Як наукове визначення, термін «інновація» має чимало багатомірних визначень та інтерпретацій. Зокрема, у Законі України «Про інноваційну діяльність» термін «інновація» визначається як новостворені або вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і/або соціальної сфери [1]. На думку Г. Андрощука, інновація – техніко-економічний процес, який, завдяки практичному використанню продуктів розумової праці – ідей і винаходів, приводить до створення кращих за властивостями, нових видів продукції та нових технологій, які, з'явившись на ринку як нововведення, можуть дати додатковий дохід [3]. На думку В. Плаксина, інновація являє собою систему, що виникла в процесі створення, використання та реалізації результатів наукових досліджень і розробок, спрямованих на вдосконалення технічних, організаційних, економічних, соціальних і правових відносин в галузі науки, виробництва, культури, освіти та ін [7].

Узагальнюючи, можна сказати, що інновація являється економічною категорією, яка характеризує перетворення потенційного науково-технічного прогресу в реальний, втілений у нових продуктах чи технологіях. Іншими словами, інновація являється кінцевим результатом інноваційної діяльності – діяльності, пов'язаної з трансформацією наукових досліджень і розробок, інших науково-технологічних досягнень у новий чи покращений продукт, новий чи покращений технологічний процеси підхід.

У підприємствах агропромислового комплексу інноваційні процеси можуть відбуватися у різних формах (Рис.1).

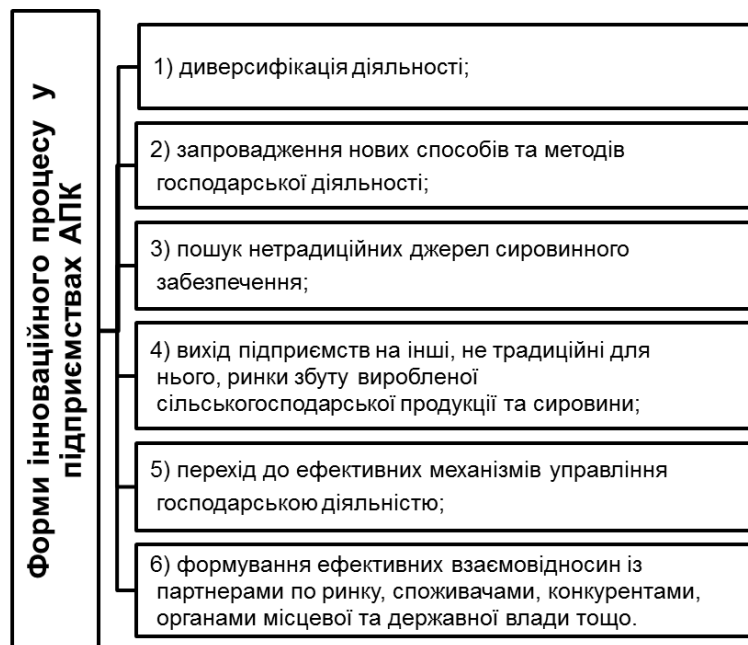

Рис.1. **Форми інноваційного процесу у підприємствах АПК**
Джерело: Власна розробка

Інноваційна діяльність підприємств агропромислового комплексу України полягає у формуванні та реалізації цілеспрямованої інноваційної політики, завданням якої є стимулювання, накопичення та розвиток інноваційного потенціалу. Відповідно до Концепції науково-технічного розвитку галузей агропромислового виробництва України, основними завданнями науково-технічного та інноваційного розвитку агропромислового виробництва можна вважати [2]:

- підвищення ролі наукових та технологічних факторів у подоланні кризових явищ галузей агропромислового виробництва, забезпеченні їхнього економічного зростання, здійсненні переходу агропромислового виробництва на інноваційну модель розвитку;
- створення ефективних механізмів збереження, ефективного використання та розвитку національного науково-технічного потенціалу в аграрній сфері;
- технологічне переоснащення і структурна перебудова виробництва з метою нарощування випуску товарів, конкурентоспроможних на світовому і внутрішньому ринках;
- збільшення експортного потенціалу за рахунок наукоємних галузей виробництва, зменшення залежності економіки України від імпорту;
- органічне включення інноваційних факторів розвитку галузей агропромислового виробництва до процесу соціально-економічного розвитку держави, збереження довкілля та ефективного використання природних ресурсів, сприяння створенню в економіці достатньої кількості робочих місць, у тому числі для випускників навчальних закладів, фахівців, які внаслідок економічної кризи втратили свої робочі місця у виробництві, науці, освіті тощо;
- відродження творчої діяльності винахідників і раціоналізаторів агропромислового виробництва;
- створення та поширення високопродуктивних сортів і гібридів сільськогосподарських культур;
- поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища щодо забезпечення здорових і безпечних умов праці на виробництві, запобігання виробничого травматизму та професійних захворювань, збереження життя і здоров'я людини в процесі праці.

Світова практика стверджує, що для забезпечення стабільності розвитку національної інвестиційної системи, витрати на науково-технічні розробки повинні складати не менше 3% ВВП, а в Україні – майже в три рази менше. Підтвердженням такого стану є статистичні дані Таблиці 1 [5].

Таблиця 1

Питома вага витрат державного бюджету на інноваційну діяльність у структурі ВВП України

Показник	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.
ВВП, млн.грн	1316600	1411238	1451876	1566700	1979500
Загальна сума витрат держ.бюджету на інноваційну діяльність, млн.грн	149,2	224,3	24,7	344,1	55,1
Питома вага витрат державного бюджету на інноваційну діяльність у структурі ВВП України, %	0,011	0,015	0,001	0,022	0,003

Джерело: [5]

Аналіз інноваційного розвитку аграрного сектору України дозволяє виділити проблеми, які перешкоджають використанню інноваційного потенціалу та гальмують нарощування конкурентоспроможності галузі [6]:

- 1) відсутність обґрунтованої та дієвої інноваційної політики держави;
- 2) відсутність системного управління інноваційним процесом з боку державних органів;
- 3) недосконалість, суперечливість нормативно-правової бази регулювання інноваційної діяльності;
- 4) зменшення обсягів фінансування інновацій за рахунок державного бюджету (Таблиця 2);

Таблиця 2

Джерела фінансування інноваційної діяльності

Рік	Загальна сума витрат	У тому числі за рахунок коштів			
		власних	державного бюджету	іноземних інвесторів	інші джерела
млн.грн.					
2007	10821,0	7969,7	144,8	321,8	2384,7
2008	11994,2	7264,0	336,9	115,4	4277,9
2009	7949,9	5169,4	127,0	1512,9	1140,6
2010	8045,5	4775,2	87,0	2411,4	771,9
2011	14333,9	7585,6	149,2	56,9	6542,2
2012	11480,6	7335,9	224,3	994,8	2925,6
2013	9562,6	6973,4	24,7	1253,2	1311,3
2014	7695,9	6540,3	344,1	138,7	672,8
2015	13813,7	13427,0	55,1	58,6	273,0

* дані наведені без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: [5]

5) нерозвинутість ринку технологій, незрілість інноваційної інфраструктури, що має надавати посередницькі, інформаційні, юридичні, експертні, фінансово-кредитні та інші послуги;

6) недоліки нормативно-правової бази інноваційної діяльності;

7) відсутність (або недоступність) систематизованої інформації про нові технології, що мають потенціал комерціалізації, а також про стан та прогностичні оцінки кон'юнктури ринків збуту інноваційної продукції;

8) низький інноваційний потенціал підприємства, нестача кваліфікованого технічного та управлінського персоналу на тлі незрілості консалтингової та інжинірингової інфраструктур;

9) висока вартість нововведень, невизначеність строків інноваційного процесу, значний економічний ризик інноваційної діяльності, тривалі строки окупності нововведень, низький платоспроможний попит на вітчизняну інноваційну продукцію та інші.

Вирішення існуючих у АПК проблем потребує державної підтримки у сфері наукового, технологічного розвитку АПК, а також у сфері виробництва. Зокрема, серед інструментів державного впливу підтримки інновацій та, як наслідок, підвищення конкурентоспроможності у сфері агропромислового виробництва, можна виділити наступні [4]:

1) пряма фінансова підтримка інноваційних процесів підприємств АПК;

2) фіскальні пільги для інноваторів;

3) правові, інфраструктурні, економічні та політичні інструменти підтримки інновацій у АПК.

Отже, на інноваційну діяльність підприємств агропромислового комплексу України впливають негативні фактори зовнішнього та внутрішнього характеру. Зовнішні перешкоди реалізації моделі інноваційного розвитку значною мірою зумовлені невідповідністю у прийнятті рішень щодо інноваційної, аграрної та конкурентної державної політики, нерозвинутою системою фінансування і кредитування та високим ризиком інноваційної діяльності агропромислового сектору України. Серед чинників внутрішнього середовища варто виділити незадовільний фінансовий стан аграрних підприємств, зниження якості науково-дослідних робіт, рівня інтеграції науки з виробництвом. Все це зумовлює відхилення реалізації моделі інноваційного розвитку аграрного сектора економіки України від заданого напрямку і потребує різновекторного державного регулювання в рамках інноваційної політики держави.

Література:

1. Закон України «Про інноваційну діяльність» від 4 липня 2002 р. №40-IV// Відомості Верховної Ради України. – 2002. - №36. – С. 266.
2. Концепція науково-технічного розвитку галузей агропромислового виробництва України на період до 2015 року від 10 квітня 2008 р. №240. [Електронний ресурс]. – Доступний з <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
3. Андрощук Г.О. Інноваційна діяльність в Україні: економічний механізм стимулювання / Г.О. Андрощук // Інтелектуальна власність. – 2000. – №12. – С. 23–28.
4. Гальчинський А., Львовичин С. Становлення інвестиційної моделі економічного зростання України// Економіка України.– 2004.– №6.– С.4–10.

5. Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. – Доступний з <http://www.ukrstat.gov.ua>.
6. Панченко І. Ключові проблеми інноваційного розвитку України та методи їх вирішення / І. Панченко // Тези Інтернет конференції. – 2012 р. [Електронний ресурс]. – Доступний з <http://www.stelmaschuk.info>.
7. Плаксин В. И. Основы системы инновационной деятельности предприятия: монография / В.И. Плаксин, О.В. Горбачева. – Симферополь: ДиАйПи, 2009. – 333 с.

Артем Сіньковський
(Черкаси, Україна)

КОНТРОЛЬ БЕЗПЕЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ КОРПОРАТИВНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ SAP НА ПІДПРИЄМСТВІ

ERP-система є ядром кожної великої компанії – в ній знаходять відображення всі критичні для бізнесу процеси, починаючи від закупівлі, оплати і доставки та закінчуючи управлінням людськими ресурсами, продуктами і фінансовим плануванням. Вся інформація, що зберігається в ERP-системах, має величезне значення, і будь-який неправомірний доступ до неї може понести за собою втрати аж до зупинки бізнесу.

У загальному випадку впровадження SAP-системи в компанії-це досить складний, дорогий і трудомісткий процес. При цьому багато хто часто забуває або вважає за краще заощадити на перевірці безпеки системи перед її запуском в промислову експлуатацію. Згодом ця система працює за принципом «Asis» – «працює-не чіпай». При такому підході система впроваджується з великою кількістю налаштувань за замовчуванням, з надлишковими правами користувачів, з постійно включеними «тимчасовими» обліковими записами, відкриттям непотрібних і небезпечних сервісів і т. д [1].

Для кожного конкретного проекту впровадження ERP в залежності відпоточних внутрішніх і зовнішніх вимог, буде спроектована своя підсистема контролю. Можна виділити загально прийняті етапи побудови такої системи:

- визначення цілей контролю і стратегії відстеження ризиків.
- аналіз ризиків.
- визначення засобів контролю.
- знаходження відповідних засобів контролю для кожного з ризиків.
- моніторинг і аудит роботи системи контролю.

На першому етапі визначається стратегія системи контролю, заснована на внутрішніх і зовнішніх вимогах до інформаційної безпеки.

На другому етапі складається список ризиків, які будуть відслідковуватися.

На третьому етапі визначаються всі доступні в даній ERP-системі механізми контролю. SAP R/3 в якості засобів контролю може використовуватися системний журнал, в який заносяться наступні події:

- відкриття/закриття сесії користувачем;
- запит на доступ до захищеного ресурсу;
- створення та знищення об'єкта;
- дії по зміні правил розмежування доступу.

Існують також засоби вибіркового ознайомлення з цієї реєстраційної інформацією.

На четвертому етапі для кожного з раніше ідентифікованих ризиків підбирається засіб його відстеження.

П'ятий етап — безпосередня експлуатація розробленої системи контролю [2].

Додатковою загрозою для ERP- систем є відсутність або слабкість пароліної політики та відсутність контролю дій користувачів. Варто також відзначити відсутність практики реєстрації подій системи, що не дозволяє е активно проводити розслідування інцидентів в безпеці. При цьому сучасні SIEM-системи не забезпечують повноцінний збір і аналіз подій з SAP-систем вбудованими засобами, особливо враховуючи високий ступінь адаптації SAP-систем в кожному конкретному впровадженні.

Для забезпечення безпеки SAP-системи використовуються засоби автоматизації. Вони дозволяють:

- контролювати безпеку вихідного коду SAP-систем на мовах ABAP, Java, C#;
- виявляти в разливості і помилки конфігурацій в безлічі системних і базових компонентів SAP-систем;

- аналізувати конфлікти повноважень і критичних привілеїв користувачів;

- реєструвати події пов'язані з інформаційною безпекою[1].

Платформа SAP NetWeaverJ2EE Engine являє собою сервер стандарту J2EE, який дозволяє розміщувати програмні продукти, написані на Java. Його можна порівняти зі знайомим всім Apache Tomcat, але в кілька разів складнішим, внаслідок чого неодмінно з'являються вразливі ділянки. На даному сервері, власне, і розташовуються самі бізнес-системи, такі як SAP Portal, SAP XI, SAP PI або, наприклад, Solution Manager. Такі великі системи складаються з більш дрібних програмних продуктів, які за складністю часто можна порівняти з повноцінним Web-проектом[3].

SAP-система, як основний інструмент управління корпорацією викликає великий інтерес і зацікавленість у зловмисників, котрі шукають можливості отримати приватні дані для власної користі. До основних вразливих ділянок SAP-системи можна віднести:

Обхід аутентифікації за допомогою `InvokerServlet`. Ця вразливість була виявлена на платформі `J2EE SAP NetWeaver`. Вона дозволяє анонімному хакеру обійти обмеження безпеки веб-сервісів SAP і безпосередньо викликати критичні функції за найменуваннями їх класів. Близько 30 додатків вразливі до даної атаки. Залежно від конкретного програмного продукту можна додавати в систему нових користувачів, читати системні файли, в тому числі файли бази даних, або розкривати критичну інформацію.

Ще однією проблемною ділянкою, котру було виявлено-це вразливість переповнення буфера при виклику ядра `ABAP`. Її можна експлуатувати шляхом виклику звіту `ABAP`, який використовує уразливу ділянку виклику ядра і передає в нього дані, введені користувачем. Ця вразливість дозволяє користувачеві з правами `BASIS` скомпрометувати ОС і виконувати будь-які команди з правами адміністратора.

Рішення для аналізу вихідного коду SAP-додатків на наявність уразливостей, що дозволяє підрозділу інформаційної безпеки брати участь у процесі розробки безпечного вихідного коду SAP-системи, включає в себе:

- пошук, підтримка та надання рекомендацій щодо усунення уразливостей вихідного коду SAP-систем, розроблених на мовах `ABAP`, `Java`, `C#`;
- управління життєвим циклом забезпечення безпеки та якості розроблюваного програмного забезпечення;
- скорочення витрат на виявлення і усунення уразливостей в розробках для SAP-систем;
- дозволяє захистити бізнес від фінансових втрат, пов'язаних з недосконалістю використовуваного програмного забезпечення.

Рішення для комплексної оцінки захищеності та відповідності стандартам для платформи SAP, яка має статус `SAP Certified`, включаючи можливість аналізу `ABAP`-коду, аналізу конфліктів повноважень і критичних привілеїв користувачів.

«Оцінка безпеки коду `ABAP`»: інструмент `SAST`, розроблений спеціально для мови `ABAP`, здатний виявляти критичні проблеми та програмні закладки у вихідному коді власної розробки.

Модуль «`SoD`»: аналіз конфліктів повноважень і критичних привілеїв. З допомогою цього модуля легко знайти користувачів, що мають права на виконання критичних дій, які можуть призвести до шахрайства[4].

Система контролю захищеності та відповідності стандартам, об'єднує в одному рішенні комплекс механізмів оцінки безпеки ERP-платформи, а саме:

- інвентаризація всіх компонентів SAP-системи,
- контроль прав доступу користувачів SAP-системи.
- контроль змін у SAP-системи.
- контроль оновлень SAP-системи.
- контроль дій користувачів та адміністраторів.
- оптимізація параметрів системи в частині забезпечення інформаційної безпеки.
- аналіз ОС і СУБД, які використовуються компонентами SAP-системи.
- аналіз клієнтського програмного забезпечення, на предмет наявності уразливостей і небезпечних налаштувань[4].

Отже, можна сказати, що найбільша загроза IT-безпеки сьогодні виходить зсередини організації. Співробітники компанії — інсайтери — мають набагато більше можливостей завдати шкоду організації ніж хакери чи які-небудь зовнішні зловмисники. У той же самий час багато ERP-системи мають тільки засоби захисту від несанкціонованого доступу, але не від інсайдерів. Тому слід доповнювати функціональність ERP-систем спеціальними рішеннями для виявлення і запобігання витoku конфіденційної інформації.

Література:

1. Безопасность ERP-систем на базе SAP [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: http://elvis.ru/services/application/sap_erp/ (дата звернення 13.05.2016) – Назва з екрана.
2. Зырянов Юрий, Информационная безопасность ERP-систем[Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://citforum.ru/gazeta/49/> (дата звернення 25.05.2016) – Назва з екрана.
3. Поляков Александр Безопасность SAP: мифилиреальность? [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://www.itsec.ru/articles2/Oborandteh/bezopasnost-sap-mif-ili-realnost> (дата звернення 20.05.2016) – Назва з екрана.
4. Безопасность SAP в цифрах[Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: <https://habrahabr.ru/company/dsec/blog/146967/>(дата звернення 18.05.2016) – Назва з екрана.

Науковий керівник:

кандидат фізико-математичних наук, доцент Денисенко Віктор Сергійович.

Шодибоева М.К., Махліє Мисрбекова
(Гулистан, Узбекистан)

ANCIENT TRADE-PRODUCT EXCHANGING ROADS IN CENTRAL ASIA

“Irrigation farming by early agricultural communities produced a noticeable surplus and that stimulated the development of the economic system as a whole. It led to the exchange of experience and resource material. But the greatest change was in the development of social life. Small-scale trade in precious stones such as jade, shells and other sundries is evident in this period. Larger-scale long-distance trade appears only at the next stage when the use of metal led to mining and metallurgy.” That’s way, the early internal trade routes played so important role to connect ancient mines with places. In that time, demanding product-barter between places of the Central Asia was becoming higher. This process led to farmation of ancient trade routes in mining places to gain and find precious stones and metal. As we know, the Central Asia was rich in natural sources, like rare minerals, precious stones and other mining products which were in great demand in the Middle East and other places of ancient world. Thus, in the beginning of Neolithic period, Badakhshan was widely known with its lazurite (Lapis Lazuli) the beginning of contacts and exchange links is referred to the III – I millennium BC, these links were worked out in connection with exploitation of deposits of lazurite in the mountains of Badakhshan and of deposits of nephrite in the upper stream of river Yarkent-Daria, in Khotan region. Lazurite, extracted in Badakhshan was exported to Iran, Mesopotamia, Anatolia, Egypt and Syria. This part had the name “Lazurite Road”(Lapis lazuli is found in limestone in the Kokcha River valley of Badakhshan province in northeastern Afghanistan, where the Sar-e-Sang mine deposits have been worked for more than 6,000 years. Afghanistan was the source of lapis for the ancient Egyptian and Mesopotamian civilizations, as well as the later Greeks and Romans. “During the height of the Indus valley civilization about 2000 BC, the Harappan colony now known as Shortugai was established near the lapis mines. In addition to the Afghan deposits, lapis has been extracted for many years in the Andes (near Ovalle, Chile), the Lake Baikal region of Russia; Siberia; Angola; Argentina; Burma; Pakistan; Canada; India; and in the USA in California and Colorado). It connected Central Asia and Middle East with Mediterranean and India. Also existed so-called “Nephrite Road” which connected East Turkestan with China. Finding this kind of evidences in Central Asia was proved two main facts. First of all, the existence of “Lazurite Road” and secondly, the use of mine was begun in IV B.C.” There are many ancient places which were found the products made from lazurite. For example, “sarazm”(Masson B.M, 2000 C 114) “, in “the culture of Zamanbaba”(Sagdullaev A.C, 2004, 32-33 pages), “Anov”, “Altin tepe” and “Namazgah” all of in southern Turkmenistan (Masson B.M. 1981, c 84; Kurbansakhatov K, 1987, c 149) and this place gives information about existence of “Lazurite Road.” At the same time, the regions natural conditions also emphasized the value of irrigated agriculture, in most places the only possible way to farm or at any rate the most profitable, given the arid climate and the usual additional complication of a particular distribution of precipitation. The potential of irrigated agriculture is assessed on the basis of three factors: temperature, topography and water supply. Of great importance to the developing cultures in ancient times was the availability of roads. In the case of India and Pakistan, this problem has been studied by B.Subbarao, who identified three types of region: focal or central, relatively isolated and completely isolated regions. The problem has also been specially examined in relation to Bronze Age cultures by A.H. Dani. In Central Asia the major routes for cultural and commercial contacts, the dispersal of tribal groups and subsequently the movement of military forces generally circumvented the harsh mountain countries and the waterless deserts. Of the large rivers, the Indus in Pakistan and the Amu Darya in Central Asia were used transport in various parts. With its convenient anchorages, the coastline of interregional sea commerce, which is attested even during the Harappan civilization and which figured prominently both in Roman times and in the Middle Ages. But the chief role in all periods was played by the overland roads, and from the early agricultural periods, caravan paths threaded their way along the mountain systems that the Iranian plateau. For archaeologist they are mapped by the settlement of early farming tribes that were dispersed along them. Harder to overcome was the barrier of Paropamisos and the Hindu Kush with its high passes that lay across the way from Central Asia to Pakistan and India. Yet they too, like the southern coastal shipping route, were conquered no later than the period of the Harappan civilization, as indicated by the discovery of a Harappan trading post at Shortugai on the middle course of the Amu Darya, which confirmed the close links between the cultures of the Bronze Age Indus valley and of the northern Kopet Dag plain that had previously been established from close parallels in their material cultures and finds imported artefacts: for instance, the distribution of stone vessels with artistic reliefs, some of which were made in Tepe Yahya in south-eastern Iran, the Indus Valley, Mesopotamia.

And now, it is important to mention some ancient connection roads, Gorno-Badakhshan – Sarazm. This connection road was consist of two main parts. First part passed by Paropamisos mountains, Temir Darvaza in Surhkandarya region and second part was by southern Sogd.

Gorno-Badakhshan- the culture of Zamanbaba. this way also had two main parts, they are from Gorno-Badakhshan- northern Afghanistan (Dashli)- the middle point of the Amu Darya- the lower valley of Zarafshan or Gorno-Badakhshan- northern Afghanistan (Dashli)-Surkhan region (Sapally)-the lower valley of Kashkadarya- the Culture of Zamanbaba. The evidence showed the second road was most widely-used in II millennia B.C.

Gorno-Badakhshan- southern Turkmenistan. This connection road was used in Neolithic Age and Bronze Age: Barakhshan –Shurtukai- Myndygak- Namazgah-Oltintepe but from II millennia B.C that road was from Badakhshan – northern Afghanistan the left coast of the Amu Darya until Odoytepe, and from here the valley of Murgab – southern Turkmenistan.

Central Asia's another internal road that connected by Murgob played great role in linking between southern and central region. Firstly, this road was used to link the places of southern Turkmenistan with the Murgob river.

As we mentioned before, "there existed proto-urban civilizations in III millennia B.C in southern Turkmenistan and II millennia B.C in southern Uzbekistan. With the recent evidence, it can be known that Sappaly and Jarkoton Culture appeared because of some ancient routes. Some scholar believed that the creation of Sappaly connected the migration from Anau-Namazga. The migrated people from Kapetdog to Margyona placed in two coast of Amu Darya in Bacteria and formated two cultural places in Afghanistan (Dashli) and in Surkhandarya (Sappaly).(Askarov A.1977, c 156-158) ".Above opinions can be informed us about the route of migration; Namazga-Murgob- Dashly(Northern Afghanistan)- Sopolly(Sherabod). The opening of II millennia B.C, ancient connection route which linked the valley of Fargana with region's southern parts became more widely-used. Because, metal findings and other evidence in Chust Fargana are similar with southern Turkmenistan's or Iran's.

Thus, in the Bronze Age, along the water places of Central Asia formated some ancient internal routes from southern part to the north-east. This communication roads appeared in the rivers of region: the Amu Darya, Zarafshan, Syr Darya and other crossed-places of rivers and this process led to use of some means of water transport. With combining given information above, there were many connection roads used in Neolithic Age and Bronze Age in Central Asia.

1) Kapetdog- Murgob – low Zarafshan–high Zarafshan. This communication route was widely-used in Neolithic Age and Bronze Age.

2) Kapetdog – Murgob - Khoesm this road was used in Bronze Age in III-II millennia B.C

3) Kapetdog – low Murgob- middle Murgob-northern Afghanistan- Surkhan valley. this road played so important role in the process of urbanization in the end of III- the beginning of II millennia B.C

4) Surkhandarya- Kashkadarya- Zarafshan -Northern Tajikistan-Fargana Valley the demand of this road was so high in the middle of II millennia B.C

5) Northern Afghanistan and Surkhandarya- the coasts of the Amu Darya- Khoesm this road used after Bronze Age and the along two coasts of the Amu Darya was wide trade routes

6) High Zarafshan- low Zarafshan- Khoesm this road was began to use in Neolithic Age and Bronze Age)"

First reason of creating ancient route is to connect mining places with other parts, second reason is migration because of demand of irrigational places.

And, as we all know that there were so many external roads in Central Asia. Before beginning to list of them, I should give some general information about what reason was to create for external trade routes.

This transcontinental trading way largest in the history of mankind connected Europe and Asia and in days of old was stretched from antique Rome to ancient capital of Japan Plank beds. Certainly, trade between the East and the West was conducted from time immemorial, but it were separate pieces of the future great way. Occurrence of commercial relations was promoted in many respects by working out in mountains of the Central Asia of deposits of semiprecious stones - lazurite, a nephrite, a cornelian, turquoise, valued in the east. "So, existed "lazurite" way on which of the Central Asia to Iran, Mesopotamia and even to Egypt delivered this stone. Simultaneously with it developed "nephrite" way connecting areas of Hotana and Yarkand with areas of Northern China. Besides, the cornelian was taken out to the countries of Forward Asia from Sogdiana and Bactria, and from Khoesm - turquoise. All these routes, eventually, have joined the Great silk way." If to speak about the history of Silk Road, the beginning of contacts and exchange links is referred to the III – I millennium BC, these links were worked out in connection with exploitation of deposits of lazurite in the mountains of Badakhshan and of deposits of nephrite in the upper stream of river Yarkent-Daria, in Khotan region. Lazurite, extracted in Badakhshan was exported to Iran, Mesopotamia, Anatolia, Egypt and Syria. This part had the name "Lazurite Road". It connected Central Asia and Middle East with Mediterranean and India. Also existed so-called "Nephrite Road" which connected East Turkestan with China. This road delivered the nephrite, so popular in the yards of Chinese Emperors, to China.1)

In the middle of I millennium BC "The Steppe Road" began to function. By the description of Herodotus, we can follow its direction: from Black Sea region to the shores of Don River, than to the lands of Sauromates to South Ural region, to Irtys and lake Zaisan. Furs and leather, Iranian carpets items of pressure stones were spread by this road.2)

Not long ago it was considered that invention of silk and trade of silk is referred to the I millennium BC. But the Chinese archaeologists, who excavated in the province Chzhetszyan, near the lake Taikhu, found silk fabrics, belts and yarn, referring to the epoch of neolith. The age of fabric – 2750 (+- 100) year BC. Its analysis is the evidence that almost five thousand years ago silk growing was already developed. "In the VI-V cc BC the Chinese silk began to be exported to the other countries, including west. Silk horse-cloth with the embroidered phoenixes on it was found during excavations of one of "Tsar" burial mounds of Pazyryk in 2 In Neolithic and Bronze Age, some very important events occurred to make faster the process of civilization in the ancient world (Mesopotamia, Egypt, Elam, Indus Valley, Central Asia and etc.)." For instance, the use of metallurgy, irrigational farming, proto-

urban –cities and large united countries, and inventions in means of water and land transport(horse, donkey, camel). For that kind of reason, Central Asia was able to communicate with the ancient Middle East and several economic factors caused to motivate Central Asia in the creation of ancient trade routes with the Middle East. Especially, the metal, none-metal, precious stones, rare mineral of ancient Bacteria and Sagdiana were high demand in the Middle East. Lapis lazuli was so appreciative stone in Mesopotamia, Egypt. As we mentioned before, main lapis lazuli mine was located in Central Asia. Lapis lazuli was being mined in the Badakhshan province of Afghanistan as early as the 3rd millennium BC,^[2] and there are sources that are found as far east as in the region around Lake Baikal in Siberia. Trade in the stone is ancient enough for lapis jewelry to have been found at Predynastic Egyptian and ancient Sumerian sites, and as lapis beads at Neolithic burials in Mehrgarh, the Caucasus, and even as far from Afghanistan as Mauritania. The ancient Aryans played very important role to spread that precious stones.

Bibliography:

1. Karimov I.A. "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" T.7. - T. O'zbekiston1993-yil.
2. Herodotus (5th century BC): Histories. Translated with notes by George Rawlinson. 1996 edition. Ware, Hertfordshire, Wordsworth Editions Limited.
3. Polo M. Il Milione. "NEW YORK" 1998

Анар Акирова, Асет Абжаков
(Талдыкорган, Республики Казахстан)

ОБ УРОВНЕ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА

В послании Президента Республики Казахстан Назарбаева Н.А. народу Казахстана говорится: «Казахстан XXI века – страна, созданная с «нуля» всего за два десятилетия талантливым, трудолюбивым, толерантным народом! Мы приняли Стратегию-2050, чтобы казахстанцы крепко держали в своих руках штурвал будущего страны. Сегодня по долгосрочным планам работают многие успешные страны - Китай, Малайзия, Турция. Стратегическое планирование в XXI веке является правилом номер один. Стратегия-2050, как путеводный маяк, позволяет нам решать вопросы ежедневной жизни людей, не теряя из виду нашей главной цели. Это означает, что мы ежегодно, а не через 30-50 лет, будем улучшать жизнь людей...» [1].

Уровень жизни является одной из самых важных социальных категорий. Уровень жизни (уровень благосостояния) — степень удовлетворения материальных и духовных потребностей людей массой товаров и услуг, используемых в единицу времени.

На современном этапе развития экономики Казахстана тема уровня жизни населения и доходов, очень актуальна. Показатели уровня жизни отражают не только общее социально-экономическое благосостояние населения и степень дифференциации общества, но и эффективность государственной политики в области экономического развития. Всестороннее изучение этих показателей, а также факторов, влияющих на уровень жизни, способствуют правильной выработке мер, направленных на дальнейшие преобразования в стране, и, в конечном счете, установлению экономической стабильности в обществе.

Казахстан занимает 63 место в рейтинге по качеству жизни. Крупнейшая в мире база пользовательского контента Numbeo составила рейтинг стран мира по уровню жизни, передает [КазТАГ](#). «В списке из 86 стран Казахстан занимает 63-е место», — говорится в публикации.

Между тем, лидерами рейтинга стали Швейцария, Дания, Германия, Финляндия, Швеция, Саудовская Аравия, Оман, Австралия, Норвегия, США, Австрия, Канада, Нидерланды, Исландия, Люксембург и Великобритания.

Самый низкий уровень жизни отмечен в таких странах как Куба, Венесуэла, Гана, Монголия, Мьянма, Вьетнам, Уганда, Камбоджа, Кения, Перу, Бангладеш, Сальвадор, Египет, Непал и Сирия.

Индекс качества жизни определялся по таким критериям, как уровень покупательской способности, стоимость недвижимости, состояние здравоохранения и транспортной инфраструктуры, уровень безопасности и состояния экологии.

При этом, по мнению Numbeo, второе место по значимости отводится безопасности жизни, потому что для человека важнее чувствовать себя в безопасности, чем в достатке.

Организацией Объединенных Наций рекомендован перечень условий жизнедеятельности, которые в совокупности составляют понятие «уровень жизни»:

Рождаемость, смертность, продолжительность жизни.

Санитарно-гигиенические условия жизни.

Уровень потребления продовольствия.

Жилищные условия.

Возможности образования и культуры.

Условия труда и уровень занятости.

Баланс доходов и расходов.
 Потребительские цены.
 Обеспеченность транспортом.
 Возможности для отдыха.
 Система социального обеспечения.
 Обеспечение прав и свобод человека.

Не все из этих условий можно представить в количественном виде. Зачастую для оценки уровня жизни применяют показатели, охватывающие не все, а лишь несколько параметров.

Одним из основных показателей рассматривают размер дохода на душу населения. Этот показатель позволяет сравнивать уровень жизни как групп населения в одной стране, так и между странами. На современном этапе в экономической литературе используется множество терминов, имеющих отношение к социально-экономическому положению населения, в том числе применяемые при его анализе в разрезе домохозяйств. Возникает необходимость образования домохозяйств. Домохозяйство (дворохозяйство, крестьянский двор, домашняя группа, хозяйственная группа) — обособленная ячейка общества, в рамках которой происходит производство общественного продукта, его потребление, а также воспроизводство рабочей силы, то есть самого человека [2].

Уровень жизни характеризует доступ к ресурсам, необходимым для достойного существования, и рассматривается как средство, расширяющее возможности выбора. При этом в менее развитых странах и странах с переходной экономикой материальный уровень жизни оказывается ключевой характеристикой, т.к. именно отставание в этом измерении предопределяет общий низкий уровень развития человеческого потенциала.

Условия жизни – объективные обстоятельства жизнедеятельности населения (занятость, характер труда, формы расселения, характер жилища, доходы и имущественная обеспеченность семей; развитие системы социальных выплат и отраслей социальной сферы и т.д.);

Качество жизни - это понятие, характеризующее, с одной стороны, самого субъекта общественной жизни и потребностей – человека (например, продолжительность жизни, уровень физического и психического здоровья, образования, культурный и интеллектуальный потенциал); а с другой, комфортность, удобство жизненных условий, состояние среды обитания людей [3].

Проблема оценок благосостояния людей крайне сложна и пока далека от разрешения. Объективная оценка благосостояния (с использованием количественных методов) может быть основана на определении некоего стандарта жизни и оценки соответствия этому стандарту условий и уровня жизни населения. Однако определение стандарта само по себе является трудноразрешимой задачей, поскольку и ресурсы, и потребности людей сильно различаются. Субъективные оценки благосостояния основываются на личных нуждах и ценностях индивидов, но подобные оценки сложно агрегировать. Поэтому чаще всего в основе оценок благосостояния лежат показатели дохода. Выбор показателей дохода в качестве меры контроля над ресурсами обусловлен и тем, что, в отличие от других параметров благосостояния, информация о национальных или личных доходах собирается практически во всех странах мира. При изучении вопроса об уровне жизни основной проблемой является проблема неравенства благосостояния, а также порождаемого ею социального напряжения в обществе. Разрыв в уровне жизни зависит от различной ценности принадлежащих людям факторов производства и эффективности их использования [4].

Из всего вышеизложенного вытекает вывод, целевая установка государственной политики на повышение устойчивости благосостояния домохозяйств означает выработку условий для стабильного функционирования домохозяйств и развитие его ресурсной базы, возможностей для наращивания человеческого капитала и выработка внутренних механизмов, способствующих росту показателей уровня и условий, качества жизни, а в целом социально-экономической политики Казахстана - индикатор качества жизни населения.

Литературы:

1. Стратегический план развития Республики Казахстан до 2050 года
2. Оценка основных индикаторов в сфере занятости Казахстана.
3. Доскалиева Б.Б./http://www.rusnauka.com/21_NIEK_2007/Economics/24066.doc.htm;
4. Церковникова Е.А.- <http://group-global.org/>

Научный руководитель:

к.э.н., доцент Москвитин Андрей Иванович.

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ

Ізольда Балян
(с. Велика Бакта, Україна)

**ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІКА М.М. КУЛЕШОВА У ДРУГИЙ ХАРКІВСЬКИЙ ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД
(1945–1968)**

Після війни вчений-рослиник М. М. Кулешов багатим теоретичним, практичним науково-організаційним досвідом повертається з Сибіру в Україну, де продовжує напружену працю, а також знаходить заслужене визнання свого генію та вагомим наукових здобутків. З травня 1945 р. й до останніх днів свого життя майже чверть віку Микола Миколайович знову в Харкові. Повертається до науково-дослідної, науково-педагогічної роботи – він очолює кафедру рослинництва Харківського сільськогосподарського інституту ім. В.В. Докучаєва (ХСГІ). Відомо, що в дослідній справі найважливіший метод – польовий. Пам'ятаючи ще зі своїх студентських років навчання в Київському політехнічному інституті заняття в науковому гуртку Агрономічного відділення, а також усвідомлюючи важливість поєднання лекційного навчання в аудиторіях і науково-дослідної роботи студентів в дослідному господарстві інституту, в 1948 р. М. Кулешов втілює подібний дослідно-навчальний принцип – організував дослідницьке поле на території навчального господарства ХСГІ. Воно дійсно стало основною експериментальною базою агрономічних кафедр закладу і відіграло важливу роль у методичній підготовці студентів. Тут і виконувалися основні дослідження аспірантів та викладачів.

На кафедрі рослинництва в ті роки панувала атмосфера дружби та взаємної поваги, не дивлячись на різнохарактерний її склад. Заступником завідувача кафедри був професор Г. В. Пилипець, людина суто практичного і ділового напрямку, глибоко та ґрунтовно знаючи найменші конкретні особливості тогочасного рослинництва та безпосередньо впливаючи на нього. Він деякою мірою являв собою протилежність Миколі Миколайовичу, котрий був прихильником широких ґрунтовних енциклопедичних та теоретичних знань, глибокого вивчення біологічних та екологічних особливостей сільськогосподарських культур, уміння бачити та знати загальні закономірності розвитку рослин та на основі цього вирішувати конкретні задачі на виробництві. На кафедрі дотримувалися думки, що неможливо дати студентам готові відповіді на всі випадки життя. Потрібно так підготувати їх, щоб у майбутньому як у спеціалістів у них не було несподіванок у будь-яких умовах і вони самі могли б творчо вирішувати, як діяти в тих чи інших ситуаціях. Підготовка агрономів велася не тільки для Харківської області, їм давалися такі знання, щоб не розгубитися і в умовах Нечорнозем'я, Полісся, Середньої Азії і навіть Африки. В роки діяльності Кулешова в ХСГІ на кафедрі працювало 4 доценти, 2 викладачі, 15 наукових співробітників та аспірантів, а також 3 лаборанти (табл. 1).

Таблиця 1

Персональний склад кафедри рослинництва Харківського сільськогосподарського інституту ім. В. Докучаєва (1945–1968)

Завідувач	Заступник	доценти	Викладачі	Наукові співробітники та аспіранти
1. проф. М. М. Кулешов	1. проф. Г. В. Пилипець	1. Г. Ф. Наумов, 2. Г. В. Коренєв, 3. А. Ф. Якименко, 4. В. С. Цибулько	1. М. С. Априлєва, 2. В. І. Григор'єв	1. Л. А. Марченко, 2. М. А. Бобро, 3. В. К. Чуйко, 4. А. Т. Гуленко, 5. В. М. Костромітін, 6. Е. В. Шпорт, 7. П. Я. Серєда, 8. Д. І. Фурсов, 9. А. К. Фурсова, 10. Н. К. Іжик, 11. А. В. Друженко, 12. А. Г. Шевченко, 13. Н. П. Васильєв, 14. Н. П. Шикова, 15. Є. Єрмантраут
Лаборанти кафедри: Н. О. Малигіна, А. Д. Майборода, А. П. Нікітіна				

Усі вони отримали творчий та інтелектуальний багаж на кафедрі, багато хто у майбутньому стали докторами наук, професорами, керівниками інститутів, кафедр та інших наукових колективів. М. М. Кулешов завжди залюбки ділився враженнями від численних поїздок по країні та за кордон, про особистізустрічі з різними вченими і спеціалістами. З тривогою висловлював інколи надто обережно думки про невірний напрям розвитку біологічної науки, очолюваної Т. Лисенком. Надзвичайно багато було в нього споминів про М. І. Вавилова і його соратників, з якими Микола Миколайович пліч-о-пліч працював у ВІРі.

Як досвідчений педагог і лектор академік М. М. Кулешов помітно відрізнявся від багатьох вчених того часу тим, що він ніколи не використовував у своїх лекціях один і той же давно заготовлений матеріал. До кожної лекції готувався старанно щоразу заново, хоча курс рослинництва читав упродовж більше 40 років, перед кожним виходом до студентів або спеціалістів помітно переживав і хвилювався. Лекції читав захоплено, вкладаючи в них увесь новітній матеріал, останні досягнення науки, свій багатющий досвід. Завжди посилався на досвідчених своїх учнів, обов'язково називав при цьому їх імена та по батькові. Коли він розповідав про географію та походження сільськогосподарських культур, то слухачі разом з ним як би здійснювали подорож, що було не менш цікаво, ніж дивитися телепрограму.

Слід відзначити особливий талант М. Кулешова як лектора. Його виступи користувалися значною популярністю не тільки в студентських аудиторіях, а й навіть серед агрономів, практичних працівників, які мали вже неабиякий досвід. Вчений завжди подавав матеріал цікаво, оригінально, неочікувано, з актуальними новинами у науці, і що головне – зрозуміло та обґрунтовано для практичного впровадження. А от після читання лекцій студентам не завжди був задоволений собою. До четвертого курсу коли читалося рослинництво, студенти звикали сприймати більше те, що їм безпосередньо було необхідно для складання іспитів. Але Микола Миколайович подавав матеріал значно ширше та глибше, ніж у підручниках з тією метою, щоб надані знання обов'язково прислужилися студентам у майбутньому та щоб сільськогосподарська дослідна справа стала улюбленою, професор намагався викликати любов до наукової творчості власним прикладом. Він зазначав: «Те, що в підручниках, ви прочитаєте без мене, а те, що я даю на лекції, ви ніде не прочитаєте» [1, с. 13]. За професором не завжди вдавалося законспектовувати, адже він говорив інколи так захоплено та цікаво, що через декілька хвилин після початку лекції, забувалося, що потрібно записувати.

М. Кулешов вів активне науково-організаційне життя на кафедрі, не тільки як досвідчений блискучий педагог, лектор. Його діяльність була надзвичайно багатогранною. Він завжди умів знайти, відчутти у розвитку наукової думки все найкраще, найпрогресивніше, найсуттєвіше. Особисто надто був захоплений науково-дослідною роботою з рослинництва і надавав їй першочергової ваги. Так, наприклад, проводячи свої наукові пошуки на дослідному полі Інституту, він кожен тиждень виїздив туди та оглядав у полі як досліди, закладені особисто, так і досліди всіх співробітників кафедри, а інколи і суміжних кафедр. При цьому він робив свої зауваження і давав рекомендації з удосконалення проведення дослідницької роботи.

Захоплення улюбленою справою передавалося також через практичні заняття. Пам'ятаючи свій досвід навчання в агрономічному гуртку зі студентських років, професор велику увагу приділяв роботі діючого студентського наукового гуртка Харківського сільськогосподарського інституту ім. В.В. Докучаєва та особисто очолював його. У засіданнях цього гуртка активну участь брали не тільки студенти, але й викладачі кафедри. Заслуховувалися доповіді студентів, це було корисно для закріплення їхньої підготовки та ґрунтовного засвоєння знань, йшло жваве обговорення результатів наукової роботи, тим самим прививалося прагнення постійного наукового пошуку на все життя.

Діяльність Кулешова на кафедрі охоплювала взаємоспівпрацю з багатьма іншими колективами. Зокрема, піклуючись про удосконалення педагогічної та наукової роботи викладачів кафедри, М. Кулешов систематично організовував семінари, на яких з науковими доповідями та повідомленнями виступали вчені Інституту та інших ВНЗ, а також наукових установ про останні досягнення науки по тому чи іншому питанню. Тут заслуговувалися повідомлення учасників нарад і семінарів республіканського і всесоюзного значення з наукових та виробничих питань сільського господарства [2].

Поряд із роботою в сільгоспінституті академік М.М. Кулешов за сумісництвом був заступником директора по науковій роботі в Інституті генетики та селекції АН України, починаючи від часу його організації – у 1946 р. й до моменту реорганізації цього інституту та Харківської селекційної станції у 1956 р. в Український науково-дослідний інститут рослинництва, селекції та генетики. До останніх днів життя він був членом Ученої Ради цього славетного закладу.

Микола Миколайович – це один із засновників екологічного напрямку в рослинництві. У зв'язку з цим до структури інституту рослинництва, генетики та селекції була включена очолювана ним лабораторія екології (пізніше – відділ агроекології та рослинних ресурсів). У 1962 р. аналогічна лабораторія була створена ним при кафедрі рослинництва в сільськогосподарському інституті.

Майже у 60 років вчений вів активну наукову діяльність, а також у 1949 р. здійснив наукову експедицію в Закарпаття, а в 1951–1954 рр. керував частиною комплексної експедиції АН України щодо вивчення резервів сільського господарства Півдня України.

Другий харківський період діяльності академіка М.М. Кулешова був особливо плідний: серед 60 його публікацій – фундаментальні статті, брошури та навчальні посібники. Він був редактором багатьох капітальних наукових праць, здійснював велику роботу з підготовки науково-педагогічних кадрів. Під його керівництвом виконано й захищено понад 70 кандидатських та 5 докторських дисертацій. Він допомагав у підготовці дисертацій 50 науковим працівникам інших вузів та наукових установ.

Науково-педагогічна та громадська діяльність академіка М.М. Кулешова відзначена високими урядовими нагородами – трьома орденами Леніна, Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, медаллю "За доблестний труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.", а також двома золотими і трьома бронзовими медалями ВДНГ СРСР.

19 січня 1968 р. Микола Миколайович помер. Численні його учні та послідовники успішно працюють у багатьох місцях нашої Батьківщини. Вони розвивають та примножують наукові і громадянські традиції академіка М.М. Кулешова.

Література:

1. Асыка Н. Р. Светлая пам'ять о Николае Николаевиче Кулешове становится все ярче / Н. Р. Асыка // Воспоминания о Николае Николаевиче Кулешове академиком АН УССР, соратнике Н. И. Вавилова. К 100-летию со дня рождения / Харьк. гос. аграр. ун-т им. В. В. Докучаева, Каф. растениеводства; редкол.: М. А. Бобро[отв. ред.] и др. – Х., 1991. – С. 9–14.
2. Вспоминает профессор А. Ф. Якименко // Там само. – С. 6–7.

Боєчко Владислав
(Черкаси, Україна)

БОРОТЬБА ЗА ЗАХІДНІ ТА ПІВДЕННІ КОРДОНИ ДРУГОЇ РЕЧИПОСПОЛИТОЇ (1919–1921 рр.)

Перебіг подій наприкінці Першої світової війни вкрай загострив міжнародну ситуацію на політичній карті Європи, а наслідки конфлікту призвели до глибоких зрушень у політичному і громадському житті на польських землях. Відновлення незалежності Польщі відбувалося за умов активізації демократичного і революційного руху й піднесення національних настроїв у всій Європі.

У цей час діяльність польських правлячих кіл була спрямована на вирішення таких важливих питань, як утвердження і зміцнення незалежності шляхом визначення структури державної влади й розгортання державотворчих процесів, перебудови всього внутрішнього життя на демократичних засадах, формування центральних органів влади, забезпечення об'єднання польської етнографічної території і населення в єдиному державному організмі, оскільки польський народ змушений був жити розділеним між трьома державами, ліквідаціями післявоєнної розрухи, економічної, соціальної та політичної кризи в країні, підвищення матеріального добробуту населення та ін.

Мета дослідження полягає в аналізі процесу визначення кордонів Другої Речі Посполитої у 1919 – 1921 рр.

Найбільш вагомим питанням, що визначало особливості взаємин Польщі з сусідами, було територіальне. Друга РічПосполита стала складовою частиною нової післявоєнної Європи й Версальської системи облаштування міжнародного життя. Водночас, перемога країн Антанти у Першій світовій війні сприяла розбудові Польської держави у добу її національного становлення. Міжнародні чинники та зовнішньополітичний вплив відіграли важливу роль на всіх етапах формування новітньої польської державності.

Зазначимо, що польську незалежність швидко визнала формально міжнародна спільнота [1-2]. Долю країни неодноразово обговорювали і вирішували під час міжнародних переговорів. Важливу роль у відродженні й визнанні Польської держави, встановленні її кордонів відіграла зустріч країн-переможниць у Парижі в січні-червні 1919 р.

Наприкінці Першої світової війни основними центрами вирішення польського питання стали, з одного боку, власне країна та її народ, а з іншого, держави Антанти і Сполучені Штати Америки. Особливого резонансу в світі набрало послання В. Вільсона Конгресу США 8 січня 1918 р. Тринадцятий пункт якого визначав кордони майбутньої Польщі й проголошував необхідність створення незалежної Польської держави з приєднанням до неї територій, де проживало польське населення з вільним і надійним доступом до моря [3, с. 233]. Це положення, після визнання Німеччиною й Австро-Угорщиною програми В. Вільсона як платформи для перемир'я, стало міжнародно-правовою базою, на основі якої світове співтовариство погодилося виправити несправедливість щодо поляків, допущену при поділах Речі Посполитої на Віденському конгресі 1815 р. [4, с. 127].

Західні країни вважали, що Польща має отримати лише ті території, на яких за етнічним складом переважали поляки. Незважаючи на це, у більшості програм, присвячених відновленню державності, польські політичні діячі зверталися до традицій великої держави, яка існувала до поділів. Тому надалі виникали значні диспропорції між планами та сподіваннями польських політичних сил і реальними можливостями для їх реалізації. Цілковито поділяємо думку Л. Зашкільняка, що «через великодержавну традицію, яка тягнулася від часів шляхетської Речі Посполитої та передбачала приєднання до неї територій із переважанням непольського населення, і яка проявлялася у діяльності перших керівників Польщі, країні довелося пройти у 1918–1920 рр. складний шлях випробувань, що коштував полякам 250 тис. вбитих, сотні тисяч поранених і скалічених» [5, с. 457].

Комп'єнське перемир'я передбачало відведення німецьких військ на лінію кордону 1914 р. Проте польське населення Великої Польщі й Верхньої Сілезії не бажало надалі миритися з німецьким пануванням. Наприкінці грудня 1918 р. у Великій Польщі розпочалося повстання, яке тривало до середини лютого 1919 р. У другій половині січня 1919 р. повстанці визволили від німців Познань та провінцію. Головна народна рада офіційно перебрала владу над цією територією, адміністрацію очолив В. Тромпчинський. Командував повстанськими частинами майор С. Тачак. 16 січня головнокомандувачем,

за пропозицією Ю. Пілсудського, призначили генерала Ю. Довбур-Мусницького, який почав реорганізовувати повстанські загони, формуючи регулярну армію [6, с. 342].

16 лютого 1919 р. загальний договір про перемир'я між Німеччиною та коаліцією продовжили. Його постанови стосувалися воєнних дій у Великопольщі. Так, повстанські відділи визнали частиною військових формувань коаліції, встановили демаркаційну лінію між уже визволеною територією та тією, що перебувала під владою німців. Визнання польських повстанських центрів на визволених землях мало вплинути на рішення мирного договору щодо західних кордонів Польщі [7, с. 40–42].

Головна народна рада управляла на звільнених територіях до серпня 1919 р. У цей час згадані землі офіційно ввійшли до складу Польської держави, хоча ще певний час мали спеціальний статус-представництво, т. зв. Міністерство колишньої Пруської області. На східному Помор'ї польська адміністрація поставала по мірі виведення німецьких військ. 10 лютого 1920 р. генерал Ю. Галлер провів в урочистій обстановці на Балтійському морі символічну церемонію «заручення Польщі з Балтикою», кинувши у морські хвилі перстень із польським орлом [8, с. 2–3].

Після утворення уряду І. Падеревського Другу Річ Посполиту визнали та встановили з нею дипломатичні зв'язки: США – 30 січня 1919 р., Франція – 24 лютого 1919 р., Великобританія – 25 лютого 1919 р. та інші держави [4, с. 129]. Проте, остаточне територіальне «обличчя» післявоєнної Європи, насамперед Центральної і Східної, формувалося шляхом збройної боротьби та дипломатичних переговорів на Версальській конференції, яка закінчилася 28 червня 1919 р. підписанням мирного договору.

Однак її місце й роль у міждержавних взаєминах в означений час залишалися недостатньо визначеними внаслідок неготовності провідних держав до Паризької мирної конференції, а надалі – у зв'язку зі суперечностями внутрішнього і зовнішнього курсу Польщі.

У роботі Паризької мирної конференції взяли участь представники 27 держав, серед яких 9 активних учасників війни на боці Антанти; 15 оголосили війну Німеччині, але не брали участі у воєнних діях, 3 нововідновлені країни – Польща, Чехословаччина й Королівство сербів, хорватів та словенців. До розроблення умов повоєнного врегулювання не було залучено Німеччину та її союзників у війні, а також Радянську Росію. На порядку денному конференції були питання про укладення мирних договорів із Німеччиною та її союзниками, утворення Ліги Націй, розподіл колишніх колоній Німеччини й Туреччини між країнами-переможцями. Окремо обговорили питання про утворення незалежної Польської держави та її кордони.

Зауважимо, що у роботі Паризької мирної конференції брала участь і Польща, оскільки з 4 травня 1917 р. на території Франції діяла польська армія, яка у завершальний період війни була залучена до воєнних дій проти Німеччини. Польську делегацію до травня очолював Р. Дмовський, а згодом – Прем'єр І. Падеревський. На випадок відсутності останнього першим заступником призначили, як і раніше, К. Длуського [4, с. 130].

Державотворчий процес у Польщі означеної доби зумовлював захист національних пріоритетів, визначення кордонів та утвердження польської держави на міжнародній арені як самостійної країни. Зауважимо, що у контексті цих завдань винятково важливе значення для польської делегації на Паризькій мирній конференції мало обговорення і подальше вирішення питання щодо кордонів Польської держави. Міжнародне обговорення польських справ на конференції відкрилося 29 січня 1919 р. пам'ятним виступом Р. Дмовського. Посилаючись на традиції Речі Посполитої, він вимагав приєднання до відродженої Польщі всієї Галичини і Волині, Верхньої та Середньої Сілезії, Познанщини, Помор'я, Вармії і Мазур, Литви, переважної частини Білорусі, теренів Полісся й Поділля [9; 10]. Стало очевидним, що Польща домагається відновлення території в межах її історичних кордонів до поділів, де житимуть усі народи, які населяли той величезний простір. Позиція інших держав до Польщі не було прихильною. США, Франція, Велика Британія намагалися знайти прийнятне для них рішення щодо взаємних суперечностей у справах Польщі. Вони вважали власною заслугою вже те, що сприяли утворенню Польської. Стверджували, що Польща зі своїми претензіями на півдні, півночі, сході й заході створює надмірно великі труднощі, порушуючи творення і розгортання міжнародних відносин у Європі [10, с. 41].

Д. Ллойд Джордж і В. Вільсон акцентували на становищі, за яким до Польщі мали бути приєднані тільки ті території, де проживали поляки. Це стосувалося і західного та східного кордонів. Найсприятливішу позицію для поляків щодо визначення західних рубежів Польщі займав Ж. Клемансо, позаяк головною метою Франції було якнайшвидше послаблення Німеччини [11, с. 184]. Питання щодо східного кордону вирішували з позиції американців і англійців, хоча на перший план виставляли позицію Франції.

Основою для Паризької конференції був принцип права націй на самовизначення. Головною причиною слабкості польського становища на мирній конференції була суперечливість позицій європейських країн. Зокрема, у розпалі дебатів Ж. Клемансо відверто заявив: «Коли було порушене питання про утворення Польської держави, малося на увазі не лише загладити один із великих злочинів, а й створити бар'єр між Німеччиною і Росією...» [12, с. 35].

Велика Британія, як і Франція, розглядала Польщу крізь ставлення до Німеччини і Росії. Англійці не ставилися до Польщі як до гідного підтримки партнера, вбачаючи, однак, у ній насамперед союзника Франції, внаслідок чого польські інтереси неодноразово страждали від англо-французьких суперечок. Розбудова Польщі за французьким зразком означала посилення в Європі Франції. Д. Ллойд Джордж повторював, що нам «не потрібно створювати нову Ельзас-Лотарінгію» [13, с. 35].

Позиція США щодо вирішення питання про кордони Польщі була на Паризькій мирній конференції подібною до британської. Такий підхід мав на меті посилити вплив Сполучених Штатів у Європі й тому протидіяв бажанню Франції зміцнити своє становище на європейському континенті. Утвердження Польщі за рахунок передачі їй важливих польських земель не відповідало інтересам американських представників на мирній конференції у Парижі [11, с. 11].

Отже, долю Польщі вирішували країни-переможниці, насамперед Велика Британія, Франція, США, відповідно до їхнього бачення власних позицій і впливу в повоєнному світі. У цьому контексті варто зазначити, що важливу роль відігравали становище та подальший розвиток ослаблених, але доволі могутніх сусідів – Німеччини і Росії, національні інтереси поляків при цьому відсували на другий план.

Література:

1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – № 44. – Poz. 267.
2. Woolsey L. H. The Polish Boundary Question / L. H. Woolsey // American Journal of International Law. – Т. XXXVIII. – 1944. – S. 441 – 448.
3. Halecki O. Poland's Place in Europe, 966–1966 / O. Haleski // D. Wandycz (ред.). Studies in Polish Civilisations. – New York, 1986. – S. 15 – 22.
4. Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
5. Селютіна Н. Ф. Можливості методології соціокультурного підходу в державному управлінні / Селютіна Н. Ф. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2013-1/doc/1/10.pdf>
6. Архив полковника Хауза. Подготовлен к печати профессором истории Иэйлского университета Чарлзом Сеймуром. – Т. III / Пер. с англ. В. В. Прокунина. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1939. – 320 с.
7. Lasocki Z. Wspomnienia szefa administracji Polskiej Komisji Likwidacyjnej i Komisji Rządzącej / Z. Lasocki. – Kraków, 1931. – S. 95–97 (załącznik nr 5).
8. Jędruszczak T. Problemy odbudowy niepodległego Państwa Polskiego w 1918 roku / T. Jędruszczak // Polska odrodzona 1918–1939. – Państwo. Społeczeństwo. Kultura / Pod red. Jana Tomickiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. – S.13 – 54.
9. Monitor Polski, nr. 34, 12. II. 1920.
10. Nr 6 1919 marzec 3, Paryż. – Nota Delegacji Polskiej na Konferencję Pokojową w sprawie granicy zachodniej Polski // Dokumenty z dziejów... – S. 35 – 38.
11. Krasuski J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919 – 1945 / J. Krasuski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – 347 s.
12. Sowa A. U progu wojny. Z dziejów spraw wewnętrznych i polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej / A. Sowa. – Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1997. – 322 s.
13. История дипломатии: В 3 т./ Под ред. В. П. Потемкина. – Т. 3: Дипломатия в период подготовки второй мировой войны (1919–1939 гг.). – М. – Л.: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1945. – 884 с.

Жавохир Бўронов
(Гулистан, Узбекистан)

YAPON ORDENLARI TARIXIDAN

Qadimdan davlat oldida alohida xizmat ko'rsatgan shaxslar hukmdorlar tomonidan maxsus taqdirlanib kelingan. Moddiy ko'rinishdagi mukofotlash, asosan pul yoki yer-mulk, g'arbda feod, sharqda suyurg'ol, jogir shaklida bo'lgan. Antik davrdan boshlab yuksak xizmatlari uchun turli shakldagi nishonlar berila boshlanib, o'rta asrlarda Yevropadagi diniy-ritsarlar ordenlari paydo bo'lgach, maxsus ordenlar tizimining shakllanishi boshlandi. Keyinroq ordenlar tizimi davlatlarning ichki va tashqi siyosat, xalq tarixi va ma'naviyatida muhim o'rin tuta boshladi. Fuqorolarni orden va medallar bilan taqdirlanishi, bu ko'p yillik davlat va jamiyat oldidagi xizmatlar, turli sohadagi yutuqlarni baholanishi bo'lib xizmat qilgan. Ordenlar o'z nufuzi bilan Yaponiya tarixida ham muhim o'rin tutadi. XIX asning 50-yillarida Yaponiya tashqi dunyodan uzilgan, Tokugava sulolasi syogunlari boshqaruvidagi qoloq davlat edi. 1854-yil Metyu Perri boshliq AQSH kemalari Tokioni o'qqa tutgach, 1638-yilda syogun Tokugava lemisu o'rnatgan "yopiq eshiklar" siyosati barbod bo'ldi. Yaponiya chet el davlatlari bilan aloqalar o'rnatila boshlaganidan so'ng, syogun ukasi Akitake boshchiligidagi elchilarini 1866-yil Parijga, 5-butun dunyo ko'rgazmasiga yuboradi. Syogunni raqibi Ryukku oroli knyazi Simadzu Sasuma elchilari ham ko'rgazmaga kelishib, yashirin tayyorlangan ilk yapon ordenini Napoleon III va boshqa davlat rahbarlariga berganlar. Bu orden besh yulduzli, markazidagi xochga Sasumani oilaviy gerbi tushirilib, orqasiga "Sasuma-Ryukku davlati" va "Fuqorolar va harbiy amaldorlari uchun" iyeroglifi, gulga o'xshash, yumaloq matoga taqilib, oq bog'ichga ulangan. Fransuz hukumatini Sasumaga qiziqib qolganidan, syogunni Fransiyadagi elchisi X.Mukayama, hukumatga ikki ajdar va malva gullari tushirilgan, Tokugava ordenini yaratishni maslahat beradi. Ammo 1867-yildagi janub

knyazlari ko'magida o'tkazilgan imperatorning to'ntarishi, bu rejani yo'qqa chiqardi. 14 yoshli, 122-imperator Mutsixito (1868-1912) hokimiyatga kelgach, bir qator islohatlar o'tkazib, Yaponiyani kapitalistik davlatga aylanishiga yo'l ochdi. Davlat unvonlari tizimini shakllanishi uchun 1873-yilda maslahatchi Xosokava boshliq guruh tuziladi. Guruh g'arbdagi ordenlar tizimi an'analarini o'rganib, uni Yaponiya uchun mosladi. 1875-yildagi imperator reskriptida "davlat oldida alohida xizmat ko'rsatgan shaxslarga, ordenlar bilan taqdirlash tizimini joriy etishga qaror qildik" deyilib, 10-aprelda "Porlayotgan Quyosh" ordeni - birinchi yapon davlat unvoni joriy etildi. 31-dekabrda bo'lib o'tgan marosimda, bu orden bilan imperator va uning yetti nafar oila a'zosi taqdirlandi. Uning sakkiz darajasi bo'lib, harbiy va fuqorolarga berilgan. Ordenni markazida quyosh ramzi, doira tushirilgan. Uni atrofni 32 uzun-qisqa nur o'rab, ular sakkiz qirrali yulduz ichida. Lentasi oq rangda, 6 mm, eni dastlab 36 mm, keyinroq 30 mmga tushirilgan. 1877-yil ordenning 1-darajasi 840, 8-darajasiga 40 yena yillik va umrbod nafaqa (1967-yil bekor etildi) belgilandi. 1888-yil 4-yanvarda "Porlayotgan Quyosh" ordeni mukammallashtirilib, unga pavloniya gullari va katta lenta qo'shildi. Ordenning hajmi 76-112 mm, yulduzini diametri 91 mm bo'lib, pavloniya guli imperator ramzi bo'lgan. Asosan kumushdan, chet elliklar uchun oltindan yasaliib, orqasiga "xizmatlari uchun" iyeroglifi tushirilgan. Lentasi 106 mm, qizil ipakdan. Bu orden bilan imperator va uning oilasi, oliy zodagonlar, chet el davlat boshliq va arboblari taqdirlandi. Mukofotlanganlar orasida AQSHlik harbiylar Duglas Makartur va Britaniyalik Duglas Xeyg bor. Orden jami 4 mldan ziyod yaponlarga berilgan. Oliy mukofot - "Xrizantema" ordeni ikki darajasi bor: katta lentada va zanjirli. Katta lentadagi ordenni Davlat Majlisi qarori bilan 1877-yil 25-dekabrda joriy etiladi. Bu orden bilan imperator, oliy zodagonlar, milliy qahramonlar, xorijiy davlat rahbarlariga, xususan imperator og'illari 7 yoshida, boshqa shahzodalar 15 yoshga to'lgachgina taqdirlandi. Hozirgi imperator Akixito orden bilan 1952-yilda, valiahdlik marosimida mukofotlangan. Ordenni hajmi 76-106 mm, yulduzi 91 mm, oltin aralash kumushdan yasashgan. Lentasi qizil rangli ipakdan, uzunligi 106 mm. Orden bilan imperator oilasidan tashqari, 13 yapon fuqorosi mukofotlangan bo'lib, ular orasida bosh vazirlar Iosida Sigeru va Sato Eysakular, chet elliklardan GFRning sobiq prezidenti G.Xeynemann, gersog Filipp Edinburglik va shahzoda Charlz bo'lgan. Ordenning zanjirli darajasi 1888-yil 4-yanvarda imperator farmoni bilan ta'sis etilib, katta lenta darajasi orden sohiblariga berilishi belgilangan. Ordenning zanjirini diametri 290 mm, undagi 12 bo'lak oltindan ishlangan. Ordenni diametri 60 mm, zanjiri 290 mm, yulduzi 91 mm hajmda. Markazida qizil emaldan doira quyilib, uni atrofni xoch o'rab turadi. Xochga 16 barg va sariq emaldan xrizantema gullari yopishtirilgan. Orqa tomonida "Xizmatlar uchun katta mukofot" iyeroglifi tushirilib, yasaliishida 22-karatli, 950 darajali, 300 gramm oltindan foydalanilgan. "Xrizantema" zanjirli ordeni bilan chet elliklardan AQSH prezidentlari D.Eyzenxaur (1960), R.Reygan, Buyuk Britaniya qirolichasi Yelizaveta II (1962), shahzoda Charlz, Tailand qiroli Pumipon Adulyadet taqdirlandi. Har ikkala darajadagi orden bilan bir vaqtda faqatgina imperatorning davlat darajasidagi rasmiy safarida berilishi mumkin. Xususan, 1952-yil Efiopiya qiroli Xayle Selassiya, 1956-yilda Eron shohi Rizoshoh Pahlaviylarga shunday mukofotlangan. 1888-yil 4-yanvarda yana bir orden "Muqaddas toj" joriy etildi. Bu ordenni sakkiz darajasi bor bo'lib, asosan davlatga xizmat ko'rsatgan ayollarga berilgan. Bularga asosan, imperator va qirollar oilasi, zodagonlar vakillari kirgan. Ordenning 1-darajasi 15 yoshga to'lgan imperator qizlariga, shahzodalarning xotinlariga nikoh marosimidan so'ng berilgan. Ordenning markazida oltin bosh kiyimi, uni ustida afsonaviy qush Xao (Qaqnus) ta'sviri tushirilgan. Uning atrofi ovalsimon uzuk, ikki qator zumrad bilan o'ralgan. Shuningdek, bambukni yashil bargi, sakurani oq-pushti gullari bor. 1-darajalisining diametri 67 mm, markazi oltin, qolgani kumushdan yasalgan. Markazdagi beshburchakli yulduz, 120 zumrad ila bezatilib, yoniga pushti sakura guli va bargi bilan to'ldirilgan. Bu orden bilan chet elliklardan sobiq Buyuk Britaniya bosh vaziri Margaret Tetcher (1995-yilda) taqdirlangan. "Muqaddas xazina" ordeni 1888-yil 4-yanvarda yaratildi. Uning ham sakkiz darajasi bor, fuqorolar va harbiylarga berilgan. Ordenning ramzida Yapon imperatori xazinasidagi ko'zgu va qimmatbaho toshlar ta'svirlangan. Afsonaga ko'ra, Amaterasu (quyosh ilohasi) akasi Susano (shamol, bo'ron xudosi) ning qilmishlaridan ranjib, g'orga kiradi. Dunyoni zulmat qoplab olgach, barcha ilohlar yig'iladilar. Iloha Amena Udzume bronza ko'zgu bilan ilohani chiqarib oladi. Bu buyumlar yillar o'tib, Yapon davlati asoschisi Dzimmuga nasib etgan. Ko'zguning ta'sviri kumushdan qilinib, atrofi qora-ko'k emallangan. Qimmatbaho toshlar ham qizil toshlar bilan o'ralib, qizil chiziq bilan o'ralgan. Orqa tarafi an'anaviy tekis, "xizmat uchun mukofot" iyeroglifi bor. "Muqaddas xazina" ordenining 1888-1910 yillar oralig'ida yasaliishida, ancha ingichka metall, sariq-oq emal, qimmatbaho toshlarni yorqinsiroqlaridan foydalanilgan bo'lsa, keyingilari yo'g'onroq shaklda bo'lib, metalli yahshi quyilgan. Ordenni xorijda ishlanganlarida, markazdagi ko'zgu o'rnida ko'proq xrizantema ishlatiladi. Lentasini uzunligi 37 mm, eni 100 mm, ipakdan yasaliib, dastlab yorqin moviy rangda, imperator Yosixito davrida (1912-1926) to'q-ko'k rangga o'zgartirilgan. "Muqaddas xazina" ordenining 1-daraja katta lentadagisi diametri 67 mm, yulduzi 76 mm, kumushdan yasalgan. Lentasini uzunligi 10 sm, ipakdan qilinib, ayollarniki 7,9 sm, unga bantik ulanadi. 1-darajasini yulduzini diametri 76 mm, kumushdan qilingan. Bu orden bilan taqdirlanganlar orasida, Susima va Tinch okeanidagi janglarda qatnashgan, yapon admirali Yamamoto Isoroku (1884-1943) bor. "Oltin Lochin" ordeni 1890-yil 12-fevralda joriy etildi. Bu orden bilan bog'liq ikki afsona bor. Birinchisi: afsonaviy Dzimmu boshqa qabilalarni boshliqlarini yengsada, Nagasunexikodan mag'lub bo'ladi. Shunda xudolar o'z elchilari bo'lgan lochinni yuborishgan. O'z bayrog'iga lochinni qo'ndirib, tong otishida hujum qilgan Dzimmu, g'alaba qozongan. Ikinchisi: Mog'ullar hukmdori Xubilay Yaponiyani egallash uchun, 900 kemali flotni yubordi, ammo 1274-yil 21-oktabr tunida bo'lgan kuchli to'fon, uning 200 kema va qo'shinini cho'ktirib yuborgan. 1281-yil 4400 kemadan iborat flotga ega mo'g'ullar yana hujum boshladi. Bu vaqtda Kyusyu orolida turgan imperator xudolarga iltijo qilgan. Natijada, yana to'fon bo'lib, mo'gullarni 4000 kema va 100 ming jangchisi halok bo'ladi. "Ilohiy shamol" xushxabarini imperatorga oltin lochin yetkazgan ekan. Ordenning asosiy qismida, ikki qadimiy samuray qalqoni bo'lib, ular orasi qora-qizil emal bilan to'ldirilgan. Qalqon ichida kumushdan qilingan qilich va oybolta surati bor.

Ordenni yuqorisida qanot yoygan lochin ta'svirlanib, bularni bari sakkizburchakli yulduz ichiga joylashtirilgan. Lentasi yashil va oq rangda bo'lib, yashil imperator xazinasini deb hisoblangan Kusanagi qilichining timsoli bo'lgan. Ordenning 1-darajalisini hajmi 76-81 mm, yulduzi 91 mm, lentasi 101 mm, kumushdan yasalgan. Orden bilan faqatgina yapon harbiylari urush davrida taqdirlanganlar. Qoida bo'yicha, oddiy askarlar 7-5-daraja, serjantlar 6-4-daraja, kichik ofitserlar 5-3-daraja, ofitser, mayor, polkovniklar 4-2-daraja, faqatgina generallarga 1-darajali orden berilgan. 1894-yilgi qaror bilan, ordenni nishondorlari yillik 1500 dan 150 yenagacha nafaqa olishlari belgilangan. Urushdan keyin, ya'ni 1946-yilda 10300 kishiga 100 ming yena nafaqa to'lanib, bu an'ana bekor etildi. Ordenni sohiblari orasida, xitoy-yapon urushi qatnashchilari generallar A.Yamagota va I.Oyama, rus-yapon urushi qahramonlari general M.Nogi va admiral X.Togolar kabi, mashhur imperiya sarkardalari joy olgan. 1945-yilgacha 1 mlndan oshiq harbiylar bu orden bilan taqdirlanganlar. 1-darajali orden jami 42 kishiga berilgan. 1947-yil 3-mayda urush va militarizm ramzi bo'lgan bu orden hukumat tomonidan bekor etildi. "Madaniyat" ordeni 1937-yil 11-fevralda imperator Xiroxito (1926-1989) farmoni bilan joriy etilib, madaniyat sohasiga xissa qo'shgan shaxslar taqdirlangan. Ordenni tashqi ko'rinishini yasashda, boqiylik ramzi mandarin daraxtini guli olingan. Bu timsolni shaxsan imperator tanlagan bo'lib, sababi yapon mandarini doimo yashil tusda va yoqimli hid taratishidir. Ordendagi mandarin bargi qizil medalyon ichiga joylashtirilib, barglari oq emaldan, gullari oltindan ishlangan. Medalyondagi uch oq emalli tomchilar imperator xazinasini anglatadi. Ordenning hajmi 66 mm, bog'ichi oq-pushti, ipakdan, 37 mmli. Shuni aytish joizki, ordenni darajasi bo'lmasa ham, hozirda oliy mukofotlardan biri. Urushdan keyin, 1949-yildan boshlab, har yili 3-noyabrda Tokiodagi imperator saroyida bu orden beriladigan bo'ldi. 1937-yil 19-aprel (imperatorni tug'ilgan kuni)da, 9 kishi ilk bor bu orden bilan mukofotlangan. Ulardan biri fizik olim N.Nagaoka bo'lgan. Chet elliklardan 1969-yi 31-oktabrda, Oyga qo'nishga erishgan AQSH kosmonavtlari N.Armstrong, E. Oldrin, M. Kollinziar "Madaniyat" ordeni bilan taqdirlanganlar. Uch imperatorlar Meydzi, Yosixito, Xiroxitolar davrida Yaponiya Osiyoning qudratli davlatiga aylandi. 2-jahon urushida, Yaponiya Britaniya va Fransiyani Xitoy, Hindixitoy, Tinch okeani orollaridan siqib chiqarishga erishgan bo'lsada, AQSHni yenga olmadi. 1945-yil 6-9 avgust kunlari Xirosima va Nagasakiga atom bombasi tashlanishi bilan, 15-avgustda Yaponiya imperiyasini quyoshi botdi. AQSH okkupatsiyasi o'rnatilgach, militarizm va harbiy tuzilmalar tugatila boshlandi. Uning ramzi bo'lgan ordenlar tizimi inqirozga uchradi. Aholidan mashhur yapon qilichlari va qisman ordenlar yig'ishtirilib olindi. Ordenlar "qora bozorlar"ga chiqib ketdi. Ahvol shu daraja bordiki, odamlar itlarini bo'yinbog'lariga ordenlardan taqib qo'yishar edi. 1947-yilda qabul qilingan konstitutsiyada "Madaniyat" ordenidan boshqa, barcha unvonlar, nafaqalar bekor etilgani qayd etildi. Bularning o'miga bosh vazirlar Katoyama va Asida hukumatlari, cheklangan darajali, ordenlar islohatini o'tkazishni taklif etdilar. Ammo buni parlament rad etdi. 1952-yilgi San-Fransisko shartnomasidan so'ng, bosh vazir S.Iosido hukumati "Xrizantema", "Porlayotgan Quyosh" ordenlarini tiklash va "Sanoat" ordenini yaratish loyihasini taqdim etsa ham, parlament palatalarida yetarli ovoz ololmadi. 1953-yilda suv to'foni zararini tiklash va xayriyalar qilishga jonbozlik qilganlarni taqdirlash uchun, hukumat ordenlarni yana umbrod berishni joriy etdi. Nihoyat, 1963-yilda bosh vazir Ikedi hukumati qarori bilan, eski ordenlar tizimi qayta ta'sis etildi. Qarorga ko'ra, ordenlarning oliy va 1-darajasi bilan shaxsan imperator, qolganlarini bosh vazir va vazirlar berishi belgilab qo'yildi. 1964-yil bahorida urushdan oldingi bahorgi va kuzgi mukofatlash an'anasi asosida, 29-aprel va 3-noyabr (Madaniyat kuni) da, 197 kishiga ordenlar taqdim etildi. Shu tariqa zamonaviy Yaponiya ordenlari tizimi yo'lga qo'yildi. O'zbekiston va Yaponiya o'rtasida iqtisodiy va madaniy aloqalar rivojlanib bormoqda. Xususan, yapon arxeologlari O'zbekiston janubidagi budda madaniyatlarini o'rganishga katta yordam berishayotganini hisobga olib, O'zbekiston prezidenti I. Karimov 2002-yil 28-31 may kunlarida Yaponiyaga rasmiy safari vaqtida professor Kyudzo Kato va Vaseda universiteti prezidenti Takayasi Okushimalarni "Do'stlik" ordeni bilan taqdirladi. O'zbekiston rahbariga esa Vaseda va Soka universitetlari faxriy doktori unvoni berildi.

Xulosa qilib aytganda, Yaponiya ordenlari shu xalqning uzoq va boy tarixi, madaniyatining ramzidir. O'ziga xos bezaklari, chiroyi, tayyorlanishi jihatidan bu ordenlar dunyo davlatlari mukofotlari orasida alohida o'rin tutadi. Eng muhimi, asos solinganiga bir asrdan oshgan ordenlarining hamon mukofotlash tizimi amaliyotida qo'llanilayotgani, avdodlar tomonidan ajdodlar an'analarning e'zozda ekanligining yorqin namunasidir.

1. “Porlayotgan Quyosh” ordeni
2. “Xrizantema” ordeni katta lentada
3. “Muqaddas xazina” ordeni

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Розанов О. Япония: История в наградах.- Москва: Российская политическая энциклопедия, 2001. С. 83, 85, 88, 90, 93, 96, 97.
2. Потрашков С. Ордена и медали стран мира.- Москва: Эксмо, 2007. С. 116
3. Афонькин С. Все о самых знаменитых орденах мира.-Санкт-Петербург: Кристалл, 2008. С. 200-202

Асемгуль Коскеева, Задаш Дукенбаева
(Астана, Казахстан)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОПРОСА В КАЗАХСТАНЕ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Национально-освободительное (протестное) движение казахского народа в XX веке долгое время не являлось предметом объективного целостного исследования. По словам М. Койгельдиева, это объяснялось прежде существовавшей глубокой убежденностью в отсутствии достойной альтернативы большевистской идеологии, способной найти пути выхода из общественного кризиса, а также великодержавными традициями российской и советской историографии в изучении истории национально-освободительных движений своих национальных окраин. Присоединение народов к России, колонизация оценивались официальной идеологией как прогрессивный факт, а национально-освободительные движения – как движения реакционные, «феодально-монархические». Деятельность национальной политической элиты в Казахстане начала XX в. характеризовалась как проявление буржуазно-националистической тенденции [1, с. 14].

Сегодня кардинальным образом пересматриваются методологические основы изучения советского периода в истории Казахстана. Так, в современной историографии Казахстана апробируются качественно новые подходы в исследовании таких проблем, как «целинная эпопея» и «хрущевское десятилетие» в целом, кризис так называемого периода «брежневского застоя», «горбачевская перестройка» и т.д. Исследователи отходят от формационного подхода и переходят к цивилизационному подходу. Методология современных исторических исследований характеризуется расширением междисциплинарных связей, использованием, к примеру, методов социологии (ретросоциология) для изучения мнений общества и отдельных его слоев [2, с. 3-10].

Как известно, в чистом виде национального вопроса не существует, он тесным образом переплетается с разнообразными социально-классовыми, экономическими, культурными отношениями людей. Но нельзя не замечать относительную самостоятельность национального фактора, который проявляется, например, в существовании национальных интересов, специфическом для каждого народа видении своей судьбы в истории, огромном значении в общественной жизни национального языка, традиций, национальной культуры, национального сознания. А это предполагает взвешенный научный анализ роли и места национального фактора в общественной жизни в прошлом, настоящем и в перспективе, и осуществление на этой основе действенной и дальновидной политики. Попытки же реализовать национальную жизнь теми или иными произвольными актами и указами, как показала история, оказали самое пагубное влияние на межэтнические отношения. Именно проникновение в логику и историю национального вопроса позволяет глубже понять его сущность и значение, в том числе выявить корни допущенных ошибок.

Идеологизированная концепция национального вопроса была подвергнута конструктивной критике во второй половине 80-х годов XX в. Теперь большинство специалистов отказывается от данной типологии.

Термин «национальная политика», пожалуй, относится к числу перегруженных в смысловом отношении, расплывчатых, эвфемистичных терминов. В этом роль сыграла советская традиция его смыслового употребления. Понятие «*национальная политика*» продолжает традиционно применяться в постсоветских государствах. Согласно традиции, национальная политика (в современном понимании, точнее заменить термином «этнополитика») понимается как система законодательных, социально-экономических, политических, организационно-правовых и других мер по своевременному учету, согласованию и реализации национальных интересов, разрешению противоречий в сфере национальных отношений [3, с. 34].

На Западе, в странах Азии, Африки принят термин «этнополитика». Национальная политика выступает как интегративное выражение экономики, политики и культуры общества, с точки зрения современного положения и самочувствия этносов, перспектив их развития и сотрудничества в данном государстве [4, с. 32].

А термин «национализм» называется некоторыми авторами символом, и как символ он неоднозначен, не определен. Это понятие принадлежит к числу слов, по поводу значения которых еще идет острая борьба. Одни авторы пишут о национализме с явной симпатией, другие – со столь же явной антипатией. Понятно, что удержаться от проявления личных эмоций, когда затрагиваются такие деликатные вопросы, как этническая (национальная) идентичность и солидарность, вообще невозможно. Та или иная языковая традиция употребления данного термина также накладывает отпечаток на его восприятие и интерпретации. К примеру, в англо-американской литературе распространено нормативно-нейтральное понимание национализма, не содержащее оттенка ни неодобрения, ни одобрения. Как известно, Э. Геллнер дал блестящие идеи и суждения о естественной природе национализма, формах его проявлений. Он рассматривал национализм и как политическую идеологию и практику массовых движений, и социально-психологическую характеристику масс, и индивидуальное сознание [5, с. 123].

Такой же строго отрицательный смысл имело в советский период понятие «национализм». Национализм в СССР был враждебной социализму силой. С национализмом как буржуазным явлением, политикой и идеологией велась самая беспощадная война. Тоталитарным режимом в корне пресекались любые проявления национальных чувств, если они были направлены на защиту национальных традиций, языка, культуры, требовали полного учета национальных интересов. Все это расценивалось как «национализм», «националистические проявления». Главным врагом социализма, советской власти в Казахстане на всем протяжении существования тоталитарного режима был казахский национализм. «Самостихийно» возникшей в советских условиях национальной идеей казахского народа была идея этнического самосохранения народа. Сильный национальный дух позволил нации не потерять себя. Президент Казахстана Н.А. Назарбаев в своей книге «В потоке истории» так писал об этом: «Консервация» традиционного уклада жизни вплоть до начала XX века, несмотря на все давления и деформации, способствовала сохранению мощного этнокультурного сознания. Несмотря на жесткий социокультурный прессинг, никому не удалось сломить механизмы национально-культурного воспроизводства. Работа национального духа, часто не заметная за казенщиной тоталитарных излишеств лояльности, продолжалась всегда. Казахи не поменяли за долгие годы ни своей конфессиональной, ни этнической идентичности» [6, с. 20- 25].

Характеризуя современный уровень знаний о национализме, следует отметить, что существуют различные подходы и оценки его различных проявлений и свойств. Выявлено множество граней национализма: как психологии, политики, идеологии, социальной практики и др. Восприятие его зависит и от того, живем мы в бывшей метрополии или бывшей колонии, принадлежим этнокультурному большинству или меньшинству и т.д. К примеру, в казахском языке для выражения естественного чувства уважения к национальному, любви к своему народу и его культуре есть несколько терминов («ұлтшыл», «ұлтжан» и др.), в которых нет ничего отрицательного. В этих понятиях нет выражения этнического эгоизма и исключительности, пренебрежения к другим этносам и противопоставления своей культуры иным культурам.

Нельзя смешивать национализм как естественную заботу о национальном с национальным экстремизмом. Такой воинствующий национализм представляет особую опасность. Не менее вредны «территориальный», а также «бытовой» национализм, основанный на чувстве национальной исключительности, пренебрежении национальным достоинством других народов.

В современной казахской историографии выделяется несколько работ, посвященных конкретно проблеме типологизации национально-освободительных войн и движений казахского народа. В работах Э.Ж. Валиханова [7], Х.М. Абжанова [8], С.Ф. Мажитова [9], Касенова Е.Б. [10] подчеркивается необходимость изучения проблемы методологического аспекта национально-освободительных движений казахов. Х.М. Абжанов акцентирует внимание на значении лидера в социальном потрясении, взаимодействия национально-освободительных движений с властью. С.Ф. Мажитов определяет типологизацию национально-освободительных движений и войн. В кандидатской диссертации Касенова Е.Б. основными критериями типологизации национально-освободительных войн и движений являются явные и скрытые признаки борьбы. К числу критериев отнесены основная цель, формы борьбы, сферы

проявления, пространственные и временные границы, уровень организованности, характер идей, наличие качественных сдвигов во времени.

История знала в лице СССР уникальный опыт тоталитарного общества, который продолжает привлекать внимание исследователей своими вновь открывающимися гранями. Так, известные российские историки М. Геллер и А. Некрич характеризуют: «История Советского Союза – это история общества и государства, поработанного партией, это история государства, поработившего общество, это история партии, овладевшей государством для создания такого типа человека, который позволил бы ей вечно сохранять Власть, это история Сопротивления Человека» [11, с. 735].

Еще одна суть тоталитаризма, проявленная в его отношении к национальному вопросу, так выражена Н.А. Назарбаевым: «Можно отметить одно бесспорное качество тоталитаризма – его жестокость «в решении национального вопроса» по сравнению со всеми предшествующими эпохами» [6, с. 231].

На протяжении настоящего исследования прослеживается история Сопротивления Человека, общества, его мыслящей части – интеллигенции – тоталитарному режиму. Человек, обладающий интеллектом, тонко чувствует справедливость. Ему бывает нелегко. Власть предрасположена пытаться править всеми, прежде всего интеллектуалами нации. Сегодня эта борьба продолжается. Общество и цивилизация нуждаются в лидерах, которые способны мыслить оригинально и действовать нестандартно. Мотив их стремления: не отставать от требований современности и опережать ход общественного развития. Современность нуждается в новаторских идеях и мировоззренческих ориентирах.

С обретением Независимости началась и сегодня продолжается дальнейшая многотрудная и сложная работа по формированию правдивой национальной истории, нового исторического сознания казахстанцев. Среди актуальных тем важное место занимает проблема деятельности казахской политической и культурной элиты в русле национальной идеи. Великие сыны нации на различных переломных этапах истории придавали особое значение формированию и воспитанию поколения высокого национального духа.

Резюмируя вышеизложенное, следует отметить, что процесс концептуального переосмысления с новых методологических позиций истории формирования и развития идей по национальному вопросу, выявления, анализа и публикации новых источников по разным периодам этой истории еще не завершен. Конкретно-историческая картина формирования и развития национальной политики, межнациональных отношений, судьбы отдельных народов остается неполной, неравномерно изученной. Исследование ставит задачу дальнейшего глубокого и детального изучения состояния умонастроения общества как по обозначенным в работе направлениям, так и другим, более частным, но не менее важным аспектам социально-экономической и политической жизни.

Необходимо дальнейшее изучение постановки национального вопроса в идеологии и практике национальных движений, судьбы и роли казахского народа в формировании межэтнических отношений в ходе становления и развития казахстанской советской государственности. По-прежнему актуальной задачей остается включение результатов исследований в практику политической жизни. Особенно необходимо знание национальной проблематики представителям государственной власти, деятелям политических партий и общественных движений. В целом актуально расширение и углубление исследовательской разработки национальной проблематики.

Литература:

1. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж. - желтоқсан 1917 ж. Движение Алаш. Сборник документов и материалов. Апрель 1901 г. – декабрь 1917 г. – Алматы: «Алаш», 2004. – Т. 1. – 552 б.
2. Абылхожин Ж.Б. История Казахстана советского периода в новой концептуальной версии // Shygys. – 2005. - № 2. – С. 49 - 52; Алимова Д. Современные парадигмы и некоторые «болезни роста» исторической науки // Shygys. – 2005. - № 2.
3. Кыдыралина Ж.У. Становление и судьбы идей по национальному вопросу в Казахстане (1917-1991): исторический анализ. Дис. на соиск. уч. ст. докт. ист. наук. 07.00.02. – Астана, 2008.
4. Политическая энциклопедия. В 2-х т.: Т. 2 / Национальный научно-общественный фонд. Рук. проекта Г.Ю. Семигин. – М.: Мысль, 2000. – 701 с.
5. Геллер Э. Нации и национализм // Вопросы философии. – 1989. - № 7.
6. Назарбаев Н.А. В потоке истории. - Алматы: Атамұра, 1999. – 296 с.
7. Валиханов Э. Кенесары. – М.: Молодая гвардия, 2004. – 232 с.
8. Әбжанов Х. Бекмаханов және ұлт-азаттық қозғалыстары зерттеу әдіснамасы // Қазақ тарихы. – 2006. - № 3. – 3-8 б.
9. Мажитов С.Ф. Народно-освободительное движение в Казахстане XVIII – начала XX вв.: проблемы истории, теории и историографии: автореф. ...докт.ист.наук: 07.00.02. – Алматы, 2007. – 48 с.
10. Касенов Е.Б. Проблема типологизации национально-освободительных войн и движений казахского народа в исследованиях XIX - XX вв.: автореф. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Алматы, 2007. – 27 с.
11. Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. – М.: Изд-во «МИК», 2000. – 856 с.

**ӘЗІЛ-ҚАЛЖЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ҚАШҚАҚТАУ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫМЕН
БАЙЛАНЫСЫ**

Әзіл-қалжың қарым-қатынастары мен қашқақтау қарым-қатынастарының функционалдық байланысына зерттеу назарын алғаш жұмылдырған А.Р. Рэдклифф-Браун болатын (Рэдклифф-Браун, 1940). «Қашқақтау» (немесе «жалтару») ұғымы арнайы этнографиялық термин болып табылады және бізге қолжетімді түсіндірме сөздіктерде ол жайлы айтылмаған. Этнографиялық термин ретінде «Әлем халықтары мен діндері» энциклопедиясында О.Ю. Артемова «Қашқақтауға» келесідегідей анықтама береді: «Қашқақтау (ағылш. avoidance) – нақты санаттардағы туыстар мен жекжаттардың арасында байланыстарға шектеу қоятын немесе тыйым салатын норма» (1998: 885-886). Бұл мағынада осы термин дәстүрлі қоғамдардағы нысандандырылған қашқақтаулар туралы айтылған кезде қолданылатын болады.

Біздің басты назарымызда әзіл-қалжың қатынастары болады, бірақ егер солай болса бұл қарым-қатынастардың мағынасы көбінесе олардың қарым-қатынастардағы шектеулермен, қашқақтаулармен бірге үйлестікте қарастырғанда ғана ашылады, ал соңғылары да сондай-ақ біздің талқылауымызда маңызды орын алады. Дәстүрлі емес қоғам өкілдерінің тұлғааралық және топаралық өзара әрекеттестіктерінде әзілдесулер мен қашқақтаулар арасында байланыс қадағалана ма, біз алдағы уақытта жұмыстың кезекті бөлімдерінде анықтауға тырысамыз.

Қашқақтаулар, әзілдесулер сияқты, рұқсат етілген және нысандандырылған болуы мүмкін немесе олай емес, нысандандырылмаған сипатта болуы мүмкін. Алғашқысы бірыңғай дерлік салыстырмалы түрде этникалық құрамы жағынан шағын және біртекті дәстүрлі қоғамдарға тән. Нысандандырылған қашқақтаулар туралы нақты әлеуметтік мәртебені иеленушілер жағдайлардың нақты, қатаң суреттелген түрлерінде өздерін белгілі түрде тыйыуға тиісті болғанда айтылады: байланыстардың әлсіз шектеулерінен олардың толық жойылуына дейін. Кейде қашқақтаушыларға бар болғаны бір-бірінің көзінше әдепсіз қалжыңдасуға немесе бір-бірінің көзіне тіке қарауға болмайды, кейде бір-бірімен сөйлесуге, бір-бірінің аттарын атауға, қолдан-қолға зат беруге және т.с.с. болмайды, кейде – кездесуге, бір уақытта бір жерде болуға болмайды. Осындай нұсқауларды бұзу немесе оларды басқа, «келіспейтін» формаларда іске асыру – әртүрлі азды-көпті қатаң жазалау шараларымен қудаланады. Мысалы, якуттарда дәстүрлі жағдайларда келін мен қайын атаның арасындағы қатынастарды реттейтін қатаң нормалар болды. Екеуі де бір-бірімен байланыс кезінде көптеген ұсақ-түйек тыйымдарды сақтауға тиіс болды: бір-біріне дененің қолдың білекке дейінгі басы мен беттен басқа бөліктерін көрсетпеу керек, шашты ашып жүрмеу керек, қатты дауыс шығарып сөйлемеу керек, әдепсіз сөздер айтпау керек, бір-бірінің жеке аттары мен лақап аттарын қолданбау керек және т.с.с. «Барлық осы және басқа ережелер, – деп жазады бақылаушы, – рәсімдік, сыртқы бір нәрсе сияқты емес, қайта орындаудан бақыт және бақытсыздық туындайтын әбден маңызды және қасиетті бірдеңе ретінде орындалады» (Горохов, 1883; цит. по: Максимов, 1908: 71-72).

Ұқсас мысалдар этнографиялық әдебиеттерде таусылмас көп, олар әлемнің ең әр алуан бөлігіндегі халықтарда аса біркелкі. Қосымша тек бірнешеуін, ерекше айқындарын келтірейік.

Кавказ бен Күнгей Кавказдың көптеген халықтарында (мысалы, армяндарда, адыгейлерде, абхаздарда) әйелді күйеуге шыққаннан кейін бірден жеке тұрғын үйге немесе күйеуінің үйінің оқшауланған бөлігіне орналастырған, оның бір немесе одан да көп жыл бойы күйеуінің туыстарының көзіне көрінбеу керек болды, олармен тек делдалдар арқылы сөйлескен. Уақыт өте келе тыйымдар азайды, бірақ бірқатар шектеулер «өлгенге дейін» сақталды (Косвен, 1961: 73-83).

Шорлықтарда, алтайлықтарда, телеуіттерде келінге тек қайын атасының атын ғана емес, сонымен қатар оның аты мен тегіне ұқсас сөздерді де айтпау керек болды. Егер, айтар болсақ, қайын атасының тегі Мальтусов болса, онда келін «малта» (балта) деген сөзді айтпауға тиіс болды, егер оның тегі Коноков болса, онда ол «конок» (шелек) деп айта алмады. Оған осы заттарды аттап өтуге, оларды басуға тыйым салынды. Қайын атасы келінімен әзілдеспеуге тиіс болды, қандай жағдай болмасын оның төсегіне отыра алмады, тіпті оның төсегінің алдында тұра алмады және орындыққа отыра алмады, сондай-ақ оның артынан келуге, оған қолдан-қолға заттар беруге тыйым салынды және т.с.с. (Дыренкова, 1926:256-257; 1926a:262-263; 1936:101-115). В.П. Дыренкова осы және осыған ұқсас ережелерді психикалық тыйымдар деп атаған болатын.

Осындай ережелердің болуы көп жағдайларда тылсым жазалау шаралары дейтінге –ерікті немесе еріксіз түрде бұзғаны үшін жоғарыдан жіберілетін жазаға деген сеніммен түйіндескен болатын. Осылай, сол якуттарда келін мен қайын атаның арасындағы қарым-қатынастардағы ережелерді сақтамау «қатаң жазаға – дененің жалаңаш бөліктеріне немесе тіпті барлық денені іріңді қотыр қаптауға...» апарып соғады деген сенім болды (Горохов, 1883; цит. по: Максимов, 1908:71-72).

Нақты этнографиялық материалды зерттегенде көп жағдайларда не қашқақтаулар, не әзілдесулер тән болып табылатын диалогтық туыстық және жекжаттық қарым-қатынастар оңай ерекшеленеді. Бұл, белгілі мағынада, оппозициялық жұптар мен оппозициялық қатынастар. Осылайша, өте жиі сол бір қоғамда жұбайлардың бірі мен оның жұбайының ата-аналары, сондай-ақ оның басқа да үлкен туыстары бір-бірінен «қашқақтайды». Әсіресе, көбіне тыйымдар әртүрлі жынысты және әртүрлі жастағы жекжаттардың қарым-қатынастарында беріледі. Классикалық жұптар: қайын ене мен күйеу бала, қайын

ата мен келін, қайын аға мен келін, қайын бике мен күйеу бала. Кей жағдайда ерлі-зайыптылар бір-бірінің үлкен туыстарынан қашқақтайды. Өте жиі жағдайда қашқақтаудың нақты элементтері балалар мен ата-аналардың (мысалы, Кавказ бен Күнгей Кавказдың көп халықтарында; мәліметті қара.: Косвен, 1961:73-88), сондай-ақ әртүрлі жыныстағы сиблингердің (мысалы, тұрғылықты австралиялықтардың көптеген этнолингвистикалық қауымдастықтарында: Элькин, 1964; Берндт, Берндт, 1977) қарым-қатынастарын суреттейді. Кейде уақытша (анда-санда және өмір бойы) нақты шектеулер ерлі-зайыптыларға белгіленген (Смирнова, Першиц. 1978: сонымен қатар, Кавказ халықтарында: мәліметті қара.: Косвен. 1961:73-88). Бірақ, көбіне күйеулері мен әйелдері, сондай-ақ барлық әлеуетті некелік жұптар әзілдесуші жұптарды құрайды. Әдетте, немерелер мен аталары, жиі нағашы апалары мен жиендері, нағашылары мен жиендері, бір жыныстағы және жастағы жекжаттар, бір жыныстағы сиблингер әзілдеседі (мысалы, австралиялықтарда: Берндт және Берндт. 1977:40-50). Бірқатар қоғамдарда әзілдесу және қашқақтау қарым-қатынастары жасанды туыстықтың әртүрлі формаларына да таралған.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Артемова, 1998 — Артемова О.Ю. Избегание // Народы и религии мира. М., 1998
2. Горохов, 1883 — Горохов Н. Кинитти Известия Восточно-сибирского отдела Русского географического общества, Т. 14. Иркутск, 1883
3. Максимов, 1908 Максимов А.Н. Ограничения отношений между одним из супругов и родственниками другого // ЭО, 1908, № 1-2, С. 1-77. Цит. по: Максимов А.Н. Избранные труды. М., 1997
4. Косвен М.О. Этнография и история Кавказа. Исследования и материалы. М., 1961
5. Дыренкова Н.П. Род, классификационные системы родства и брачные нормы у алтайцев и телеут // Материалы по свадьбе и семейно-родовому строю народов СССР. JL, 1926. Вып.1, С. 247-259
6. Дыренкова Н.П. Родство и психические запреты у шорцев // Материалы по свадьбе и семейно-родовому строю народов СССР. JL, 1926. Вып.1, С. 260-265
7. Дыренкова Н.П. Отражение борьбы материнского и отцовского начала в фольклоре телеутов и кумандинцев // Советская этнография, 1936, № 6, С. 101-115
8. Берндт Берндт, 1977 — Berndt R.M., Berndt C.H. The World of the First Australians. Sydney, 1977
9. Элькин, 1964 — Elkin A.P. The Australian Aborigines. NY, 1964, P. 122 Эриксон, 1963 Erikson E.H. Childhood and Society - N.Y.-L., 1963. Цит. по: Эриксон Э. Детство и общество. СПб., 1996
10. Смирнова, Першиц, 1978 Смирнова Я.С., Першиц А.И. Избегание: формационная оценка или «этический нейтралитет»? // Советская этнография, 1978, №6, С. 61-70

Ғылыми жетекші:

тарих ғылымдарының докторы, профессор Артықбаев Жамбыл Омарұлы.

Іван Рудянин, Андрій Д'яченко
(Луцьк, Україна)

СИСТЕМА ОБОРОНИ ДЕРЖАВИ, ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ЇЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Протягом останніх десятиліть система оборони багатьох регіонів перенесла значні зміни. Великою мірою це пов'язано із складними трансформаційними процесами, які спостерігаються у відносинах провідних міжнародних гравців, таких як США, Російська Федерація, ЄС та КНР, а також посиленням екстремізму та тероризму на фоні фальшивого трактування релігій. Окрім того, прагнення деяких держав зберегти свій стратегічний вплив в окремих регіонах стало результатом існуючих «заморожених» конфліктів на сучасному етапі розвитку пострадянського простору. На превеликий жаль, не стала винятком у цьому плані і наша держава, яка за участю Кремля розділила долю Азейбарджану, Молдови та Грузії, отримавши статус країни із «внутрішнім конфліктом».

На сьогоднішній день провідну роль в системі оборони України відіграє РНБО, до складу якої входять керівники усіх силових відомств держави [1, с. 28-29]. При цьому, головну функцію по забезпеченню територіальної цілісності та недоторканості кордонів нашої країни виконують Збройні сили України та Національна Гвардія. Інші органи відіграють допоміжну роль у захисті суверенітету України та у випадку прямої зовнішньої агресії. В мирний час вони діють в інтересах вищезгаданих вітчизняних оборонних відомств.

Нав'язане Україні Російською Федерацією сьогоднішнє військове протистояння на Сході є результатом системного, і подекуди, навмисного ослаблення обороноздатності Вітчизни, як у середині, так і поза її межами. Яскравим підтвердженням цього слід вважати ситуацію з поетапним витісненням українського війська із кримського півострова, а також низький рівень боєздатності ЗСУ на початку військових дій на Сході України, коли великою проблемою стало оснащення армії найнеобхіднішими засобами для виконання нею своїх безпосередніх обов'язків [2].

Небажаних наслідків вдалося уникнути завдяки небаченій до сьогодні масовій згуртованості українського суспільства. Організація волонтерської діяльності, збір коштів для української армії «через мобільні телефони» коли українці в екстреному порядку поповнювали бюджет та матеріальну базу ЗСУ та

добровольчих військових формувань [3]. Найважливішим є той факт, що усі українці, не зважаючи на соціальний чи матеріальний статус, надали важливу підтримку у процесі відновлення обороноздатності країни. Добровольці з ДУК «Правого сектору», «Азову», «Айдару», «Дніпро 1 та Дніпро 2» ті ін., відіграли надзвичайно важливу роль у захисті українських кордонів. Вчорашні учителі, студенти, робітники, підприємці, усі вони стали на захист державного суверенітету, і, з честю та гідністю виконали обов'язок, покладений на них, надавши тим часом змогу уряду переоснастити Збройні сили України та мобілізувати усі сили для оборони Вітчизни [4].

Варто відзначити, що подекуди військові операції, проведені добровольчими військовими формуваннями були настільки вдалими, що вони в подальшому будуть розглядатися у процесі вивчення військової історії України як приклад правильного ведення військових дій. Однією із таких є славнозвісна оборона Донецького аеропорту, коли добровольчі батальйони разом із Збройними силами на протязі 242 днів утримували летовище, не зважаючи на багатократну військову перевагу з боку російсько-терористичних військ, за що були названі «Кіборгами», тобто незламними [5]. Таким чином ми можемо спостерігати створення нового для України сегменту у системі національної оборони, а саме ефективної взаємодії добровольчих військових формувань та силових відомств України.

На сьогоднішній день нинішню систему оборони держави все ще важко назвати ефективною, насамперед через ідеологічну розрізненість українського суспільства, перш за все її політичного бомонду, який не хоче осмислити і визнати сам факт подальшого існування загрози територіальної цілісності України з боку її «Північного сусіда». Даний чинник значно ослаблює обороноздатність України перед зовнішнім ворогом та не дозволяє ефективно реагувати на існуючі небезпеки українського суспільства. У цьому контексті варто зауважити, що влада не завжди приділяє достатньо уваги питанню консолідації українського суспільства.

За теперішньої суспільно-політичної ситуації у середині держави нашій владі буде досить важко переконати українське суспільство у близьких перспективах відновлення цілісності території України, у високорозвинене європейське середовище, безвізовий режим тощо. Вказане у негативному руслі позначається на обороноздатності країни в рамках мотивації необхідності захисту України від зовнішніх загроз на фоні розпаду політичної еліти, і, на жаль, тривалого процесу «очищення» усіх гілок влади [6].

Дієвою системою оборони держави у військовому плані можуть виявитися вольові кадрові рішення щодо призначення на керівні посади силових військових структур військовослужбовців, які найбільш професійно та рішуче проявили себе в ході проведення АТО. З політичної точки зору вкрай необхідно є трансформація цього середку можливо і за допомогою громадських неурядових організацій, які рішуче відстоювали права і свободи українських громадян під час буремних подій на Майдані та брали фактичну участь у захисті національної цілісності і незалежності України на її східних теренах. Саме такі рішення здатні корінним чином забезпечити міць обороноздатності України і створити новий, якісний контингент справжньої політичної еліти, яка не на словах, а на ділі турбуватиметься про українське суспільство і долю держави в цілому. Отож бачимо, що відображенням ефективності системи оборони держави є уміння органами влади миттєво реагувати на будь-які виклики для населення чи території держави.

У системі державного устрою існує багато високоефективних моделей оборони країни. Однак заради забезпечення її результативності, потрібно також запозичувати досвід організації державної оборони у наших найближчих сусідів. Одним із таких є білоруський досвід. Наприклад організація територіальної оборони за рахунок резервістів, а також чітко прописаних дій та правил для військового командування з обласними виконавчими комітетами населених пунктів. Зокрема кожен керівник області є відповідальним за оборону свого регіону. При цьому, окремі групи Збройних сил Республіки Білорусь надаються у розпорядження обласних чиновників для ефективної організації оборони підпорядкованої їм частини регіону. За таких умов рівень відповідальності перед центральною владою у високопосадовців значно зростає. Деякі моделі передбачають підпорядкування підрозділів одних силових відомств іншим, для ефективнішої протидії загрозам національної безпеки [7, с. 259-262], [8].

В Україні подібний принцип відсутній, і захист держави в основному покладається на Збройні сили України, Національну гвардію та інші силові відомства держави, які в умовах загрози діятимуть в інтересах Генерального штабу Збройних Сил України.

Література:

1. Сальнікова О. Роль оборонно-промислового комплексу в системі національної безпеки / О.Ф Сальнікова. // Державне управління. – 2014. – №4. – С. 28–32.
2. Анексія Криму. Головні наслідки для України (ДОСЛІДЖЕННЯ) [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ebed.org.ua/uk/novina/aneksiya-krimu-golovni-naslidki-dlya-ukrayini-doslidzhennya>.
3. Українці надіслали понад 2,5 млн. SMS на підтримку армії [Електронний ресурс] Режим доступу до ресурсу: http://zaxid.net/news/showNews.do?ukrayintsi_nadislali_ponad_25 mln_zmz_na_pidtrimku_armiyi&objectId=130496
4. Звіт: Добровольчі батальйони. Виникнення, діяльність, суперечності [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://antikor.com.ua/articles/46226_zvit_dobrovoljchi_bataljoni_viniknennja_dijaljnistj_superechnosti.
5. 242 дні героїчної оборони Донецького аеропорту [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://na.mil.gov.ua/28819-242-dni-gero%D1%97chno%D1%97-oboroni-doneckogo-aeroportu>.

6. Виконання закону «про очищення влади» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://ukroboronprom.com.ua/uk/pro-kontsern/ker/vykonannya-zakonu-ukrayiny-pro-ochyshhennya-vlady>.
7. Луньков А. В. Організація територіальної оборони в Росії та Білорусі / А. В. Луньков, О. П. Гулима. // Військово-науковий вісник. – 2015. – №23. – С. 253–265.
8. Лукашенко створює ще одну армію чисельністю 120 тис. осіб [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://dt.ua/POLITICS/lukashenko_stvoryue_sche_odnu_armiyu_chiselnistyu_120_tis_osib.html.

Сағындықова А.Ә.
(Шымкент, Қазақстан)

КЕҢЕСТІК БИЛІКТІҢ КӨП ӘЙЕЛ АЛУ ИНСТИТУТЫНА ҚАРСЫ ЖҮРГІЗГЕН САЯСАТЫ

Қазақ халқының үйлену ғұрпының бір негізгі салты, ол «қызға берілетін» яғни «қыз үшін төленетін мал, дүниелер» болмақ. Қалыңмал туралы әртүрлі, әр жақты түсініктер бар. Бір тобы «қызды заттай көріп, сатып алу», әбестік, әйел адамды қорлау, тозығы жеткен ғұрып десе, енді біреулері қыздың жасауы, әртүрлі той тілеуі, кәделерге, киім-кешектеріне жігіт жағынан төленетін төлем деседі. Ал, енді біреулер қазақтардың құдаласуының қаражаты тең келеді. Жігіт жағы қалыңмал берсе, қыз жағы жасау береді. Шамасы тең төлемдер, мұнда сөкеттік жоқ деседі. Неде болса қазақ қазақ болғалы қалың мал, жасау беріліп келеді.

Бұл салт-дәстүрлер кеңестік дәуірде ескіліктің сарқыншағы ретінде айыпталып, «Әйелдердің құқығын шектейді» деген түсініктің негізінде зорлық жағдайда тыйылды [1, 91-б.]. Отбасы қарым-қатынасын жаңарту және әйелдердің әлеуметтік статусын қарастыру мақсатында Кеңес уақытында ауқымдылығы жағынан ірі ғылыми тәжірибе іске асырылды. Ғасырлар бойы құрметтеліп келген әдет-ғұрыптар, «залалды» деп жарияланып қана қоймай, мемлекеттік деңгейде тыйым салынып, шектетілді. Кеңес үкіметінің айтуынша, қалың мал, көп әйел алу, әмеңгерлік, кәмелетке толмағандардың некелесуі сияқты «ескіліктің залалды қалдықтары» шешілген сұрақтар тобына өткізілді. Бірақ дәстүрлі тәртіптерге тыйым салу тұрмысты ұйымдастырудағы әлеуметтік және экономикалық жаңа мәселелерді тудырды. Ғасырлар бойы дәстүрлі заңдар бойынша өмір сүрген қоғам, еріксіз «жаңа өмірге» қадам басты.

Бірқатар ғылыми әдебиеттерде қазақтардың кейде 9-10 жасар балаларын үйлендіре беретіні туралы мәліметтер келтіріледі. Мәселен, Қазақтардың әдет-ғұрыптарын зерттеген Д.Н. Самоквасов «Сборник обычного право сибирских инородцев» еңбегінде қазақ қыздарының 15 жасында тұрмысқа шыққандығын жазса, П.Е. Маковецкий «Материалы для изучения юридических обычев киргизов» Тәуке ханның «Жеті жарғысында» қазақ қыздары үшін некелесу жасы – 16 жас болғандығын дәлелдейді. Ендеше халқымыздың некелесу жасы жөніндегі көне дәстүрінде бүгінгі күннің мөлшерінен көп ауытқу бола қоймағандығын ашық айту керек.

Қалай дегенмен де, революцияға дейін қазақ қыздарының малға сатылғаны да, теңін таппай «етімді шал сипаған құрт жесін деп», күйікке шыдамай, көкірегі қарс айрыла мұңдық күй кешкендігі де рас. Сондықтан Кеңестік кезеңдегі Қазақ Республикасының алғашқы декреттерінің бірі қалыңмалды жоюға арналды. ҚАССР Орталық Атқару комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесі 1920 жылдың 28 желтоқсанында «Қалыңмалды жою туралы» декрет қабылдап, қалыңмалды кеңестік өмір салтымен сыйыспайтын, ескіліктің сарқыншақты жат әдеті ретінде бағалады. Бұл декрет бойынша, қалыңмал алған адамнан ешқандай кедергісіз конфискеленіп, екі жақты (мал беруші мен алушы) бір жылға дейін бас еркінен айыру жазасын белгіледі. Декретті жүзеге асыру мақсатымен «Жойылсын қалыңмал!» атты ұйым құрылды. Көп ұзамай, бұл ұйымның губерниялық, уездік, болыстық және ауылдық бөлімшелері құрылып, декретте белгіленген шараларды жүзеге асыру үшін білек сыбанып, іске кірісіп кетті. Ұйым республикада «Қазақ әйелінің бостандық алған күні» мерекесін белгілеп, оны Қазақстан көлемінде кеңінен атап өтуге күш салды.

Қалыңмалды жою жөніндегі қазақ әйелдерінің күресі нәтижесінде 1921 жылы 17 қаңтарда ҚАССР Халық Комиссарлар Кеңесі «Көп әйел алушылықты жою» туралы декрет қабылдады. Онда: «Қазақ әйелінің адамгершілік қасиеттерін барынша кемсітетін оның жеке басын күндікке салып қанайтын салт ретінде көп әйел алушылыққа тыйым салынады» деп атап көрсетілді. Көп ұзамай ҚАССР Халық Комиссарлар кеңесі көп әйел алушыларды бір жыл мерзімге дейін бас бостандығын айыратындығы жөнінде заң шығарды. Мұның бәрі республикалық баспасөзде қалыңмал төлеу, көп әйел алушылық сияқты ескілікті әдет-ғұрыптарға қарсы батыл күреспен ұштасты [2, 29-б.].

Кеңес өкіметінің орнауымен қазақ даласында сан ғасырлардан қалыптасып, өмір сүріп келе жатқан әдет-ғұрып құқығының институттары мен нормалары патриархалдық-феодалдық сарқыншақ деп бағаланды және жойылуға тиіс болды. Әмеңгерлік жүйесі де сол сарқыншақтың, кері таңба институтының кейпін киіп, құдалауға ұшырады. Әмеңгерлік жүйесі кеңестік кезеңде жалпы әдет-құқығының нормалары мен институттары. Жою саясатының аясында құдалауға ұшырап күрес жүргізді. Әмеңгерлік институтымен күрес туралы нақты нормалар Қазақ АССР-нің 17 қаңтар 1921 жылы қабылданған «О брачном праве киргиз» атты декретінде қарастырылды. Оның 12 бабында осы әмеңгерлікке байланысты былай делінген: «ст. 12 декрета была направлена против института аменгерства – нормы адата, согласно которой вдова после смерти мужа становилась женой одного из его братьев или, при отсутствии их, - другого

родственника. В этой статье говорилось: «Жесыр (вдова – ред.) вправе располагать собой по своему усмотрению. Она может вторично выйти замуж, хотя бы новой ее муж принадлежал к тому роду, из которого происходит умерший супруг».

Көрсетілген декрет қазақ қоғамындағы әмеңгерлік институтын жоюға бағытталған болса, екіншіден, әмеңгерлік нормаларын қазақ ішінде қолданғаны үшін қылмыстық жауапкершілік беліленген. Әрине бұл декреттің мәні басқа мақсатты көздегенмен, тәжірибеде кері салдары болды. Кеңестік заң бойынша әйелдер ерлерімен ажырасуға ресми құқық алды. Кеңестік биліктің алғашқы жылдарынан бастап ақ қазақтар арасында ажырасулар саны артты. Қалың малдың арқасында өздері ұнатпайтын күйеуге шыққан әйелдер, сонымен қатар әмеңгерлік бойынша неке құрған әйелдер өздерінің өміріндегі қайғы-қасіреттен ұмыту үшін ажырасуға арыз беру фактілері осымен байланысты болды. Көптеген қазақ отбасылары арасында әйелдерінің немесе қыздарының дәстүрлі құндылықтарды елемей, өз қызығушылықтарын отбасылық бақыттан жоғары қойып, күйеуімен ажырасқандығын ұят көріп, әйелдерді ұрып немесе өлтіріп жатқан жағдайларды да біз тарихқа көз жүргізу арқылы көре аламыз.

Тарихшылар бұл заңның келесі бір жағымсыз қырын да атап көрсетті. Ата-аналары қыздарын қыздары үшін екінші рет қалың мал алу мақсатында қызын бірінші күйеуімен ажырасуға көндіріп екінші рет тұрмысқа берген. Негізінен көп жағдайда тұрмысы нашар кедей ер азаматтардың әйелдері тұрмысы жақсы ерлерге заңсыз полигамдық неке құру мақсатында ажырасуға арыз беріп отырды.

Кеңес үкіметінің жариялаған бұл заңдары әйелдердің құқықтық және экономикалық дәрежесін XIX ғасырмен салыстырғанда тез көтеріп жіберді. Сол кездегі заңмен әйел мүлікке де қол сұғуға құқылы болды. Қазақ әйелі сол кезде отбасылық мүлікке араласуға толық мүмкіндік алды. Күйеуімен ажырасқан кезде немесе күйеуі қайтыс болған жағдайда әйелдер енді күйеуінің туыстарының шешіміне қарамай өзіне тиісті мүлікті алып кете алатын. 1921 жылдың 29 қыркүйегіндегі КСРО Халық Комиссарларының бекіткен декреті шыққаннан бастап ажырасқан әйелдер өзімен бірге өздеріне тиесілі төсек орынмен қатар мал-мүлікті, тұрмыс заттары мен киім-кешектерін алып кетуге құқылы болды. Әрине бұл жағдай бастапқы жылдары дұрыс жүзеге аспады. Бірақ бұл декрет әйелдерді еркектермен отбасылық мүлікке тең құқылы еткен ең алғашқы заңдардың бірі болды [3, 104-б.].

Қалыңмалға, көп әйел алушылыққа қарсы күрес басталғаннан кейін Қазақстан компартиясы Орталық Комитетінің әйелдер бөліміне кедейлер мен әйелдер правосына қол сұғушылық туралы мәліметтер ағылып түсе бастады. Осыған байланысты Марксизм-ленинизм институтының Қазақ филиалының парт-архивінің мәліметтері бойынша бірнеше мысал келтірейік:

«Бөкей губерниясы Жаңғали уезі, Ахмет болысындағы №11 ауылдың тұрғыны екі әйелі бар Мансұр Көлбаев дейтін 1924 жылдың 9 декабрінің түнінде, жанында он шақты ауыл ақсақалдары бар, бесатармен қаруланып алған, өзінің туысы кедей Бисенғали Мұстафиннің әйелін тартып өкеткен».

«Жаңғали уезі Тұрдықұл болысының тұрғыны Мәрәлі Ізбасаров жасының 65-ке келгеніне қарамастан, төрт әйелі бола тұрып, соның үстіне 15 жасар жетім қызға үйленген».

Темір уезі, Ембі-Темір болысының №3 ауылының тұрғыны Оспан Біржанов өзінің қызын азамат Беженбай Тәуіковке берген. Қалыңмалға 8 сиыр, 2 ат, 4 түйе, 30 қой алған» [2, 30-б.].

Жиырмамыншы жалдары қалыңмал, көп әйел алу жөніндегі жаңа заңдылықтарды бұзушылық жасырын түрге көше бастайды. Мәселен, қалыңмал беру енді сыйлық түрінде, ақша түрінде берілетін болды. Дәстүрлі әдет-ғұрыптар мен қалыңдықтың өмір заңнамаларына қарсы тыйым салған бірқатар заңдар болғанына қарамастан халық өз дәстүрлерін ұстануын жалғастыра берді. Көп әйел алу, әмеңгерлік, қалың мал сияқты ерте неке түрлері XX ғасырдың 30-40 жылдары да, одан кейінгі жылдарында да жалғасып отырды [4, 74-б.]. Кеңес үкіметі «Ерлердің қазақ әйелдерін пайдалануын жою» туралы ашық насихаттағанымен, кеңес шенеуніктері мен партия жұмысшыларының өздері көбіне бұрынғы ескі дәстүр бойынша қалыңмал төлеп, заңсыз түрде екінші және үшінші әйелдер алып, әйелдердің білім алуында қоғамдық бостандығын шектеді. Көп әйел алу туысқандық, жалшылық түрлерімен бүркемеленді. Қалыңмал беру енді сыйлық түрінде, ақша түрінде берілетін болды. Рулық қоғамның мұндай өрескел қалдықтарын жергілікті халықтың өз күшінсіз, қазақ әйелдерінің ат салысуынсыз жоюға болмайтын еді [5, 105-б.].

Жыл өткен сайын республика пракуратурасы мен сот органдарындағы әйелдер саны өсе түсті. Әйелдер бөліміне әр түрлі мәселелер бойынша түсінік алу үшін халық көп келетін болды. Сондықтан сот орындарының, клубтардың, қызыл отаулардың жанынан юристік консультациялар ұйымдастыру қажет болды. 1924 жылы ондай юристік консультациялардың саны Қазақстанда бесеу еді. Оның келесі жылдары қаулап өсе бастағанын мына мәліметтерден білуге болады.

1926-1927 жж. – 92

1927-1928 жж. – 125

1928-1929 жж. – 144

Қазақстанда 1927-1928 жылы «Қалыңмал мен көп әйел алушылық жойылсын» атты қоғам жұмыс жасай бастады. Қалыңмал жойылған күн жыл сайын мейрам ретінде аталып өтетін. 1924 жылы 1 қаңтарда Семейде «Бостандық әйел», Қарқаралы уезінде «Еңбекші әйел» атты газеттері қазақ тілінде шығып тұрды. «Степная правда» газетінде «Қазақ еңбекші әйелдерінің өмірі» дейтін арнайы бөлім құрылды. Ол аптасына бір рет шығып тұрды. «Қалыңмалдың жойылу күніне» арналып жыл сайын әр түрлі плакаттар, ұрандар шығарылатын, балалар бақшалары, күндікханалар берілетін, әйелдер консультациялары ұйымдастырылатын. 1925 жылы «Қалыңмал жойылған күнін» тойлау үшін бір ғана Ақмола губерниясында мыңдаған дана брошюра, сондай-ақ «Бостандық туы» газетінің арнайы саны шықты. Дәл сол кезде уезде

төрт әйелдер бұрышы ашылды, екі қазақ қызы комсомолға қабылданды, аудандық мектеп жанынан 25 әйелге арналған сауатсыздықты жою пункті ашылды. Осы күндерде ауыл-селоларда губерниялық соттың көшпелі сессиясы өткізілді. Ол сессиялар 1925 жылы 1736 істі қараған. 1926 жылы «Қалыңмалдың жойылу күнін» атап өткен салтанатты жиналыстарға 5 мыңнан артық қазақ әйелі қатысқан [2, 32-б.].

БК(б)П Қазөлкекомның хатшылығы 1928 жылы 3-шілдедегі бұйрығымен «Қалың мал мен көп әйел алушылық жойылсын» деген Қазақ Өлкелік қоғамының Жарғысын бекітеді [6].

Сол кездегі баспасөздің көкейкесті негізгі мақсатының бірі – қалыңмалды жою үшін күрес мәселесі. Қалыңмалды жою жолында қолдан келгеннің бәрі жасалды. Баспасөздің қалыңмалды жоюда атқарған ролі мен істеген қызметі қыруар. Әйел теңдігі мәселесін сөз етіп, тиянақты жәрдем берген журналдың бірі «Лениншіл жас» еді. Журналдың бүкіл дүние жүзі жұмыскер әйелдерінің күніне арнап жазған ұжымдық мақаласы. В.И. Лениннің әйелдер тағдырына арналған әлеуметтік пікірлерін көпшілікке түсіндіріп берді [2, 35-б.].

«Лениншіл жас» журналы 1927 жылғы сандарында әйел теңдігіне арналған құнды-құнды материалдар жариялап отырды. Сол мақалалардан әйелдерге теңдік аулдың жолы сауат ашу, әлеуметтік-қоғамдық істерге белсенді қатысу арқылы ғана екендігін айқын, ашық жазып, насихаттағанын көреміз.

1928 жылы Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің III сессиясында әйелдерге теңдік әперу жөнінде арнаулы мәселе қаралған. Сессия әйелдер еңбегін көтермелеу туралы алдымен кооперация, қосшы ұйымы арқылы ауылға көбірек машина, саймандар жіберсін деді.

Қыздардың малға сатылуы кеңес өкіметі орнағанда ғана тиылды. Бұны бірі құптап, екіншісі наразы болып жатса да, қалыңмал беру заңмен қудаланды. Ал қыздар болса, бұған іштей қуанды. Қалыңмал беру дегеніміз - адамды сатып алу, яғни күндікте ұстау құралы деп саналатын болды. Осылайша, 1960 жылдың 1-қаңтарында Қазақ КСР Қылмыстық кодексінің 106-бабы бойынша әйелдердің некелік құқығына шек қою әрекеті айыпталып, жауапқа тартылды. Бүгінде қалыңмалдың тек сарқыншақтары ғана қалған, немесе қыз жасауының құнына

Қорыта келгенде Кеңес үкіметі кезінде Қазақстанда екі жақты жағдай қалыптасты. Бір жағынан мемлекет әйелдердің теңдігі, езгіден азат етілу мәселесін көтерді, ал екінші жағынан мемлекет тарапынан қатты қысым болғанның өзінде үй іші жағдайында дәстүрлі этикалық нормалар көбінесе ауылды аймақтарда ресми емес деңгейде өмір сүруін жалғастырды.

Әдебиеттер:

1. Кәмалашұлы Б. Қазақ халқының туыс-туғандық жүйесі, ұрпақ өсіру, тәрбиелеу дәстүрі, үйлену ғұрыптары. Алматы, Өнер – 2013. 128 б.
2. Ахметова Л. Қарлығаш қаламдастар: Көмекші оқу құралы. – Алматы, «Қазақ университеті», 1993. – 112 б.
3. Стасевич И.В. Социальный статус женщины у казахов: традиции и современность. — Санкт-Петербург: Наука, 2011. — 202 стр.
4. Х.Аргынбаев. Свадьба и свадебные обряды у казахов в прошлом и настоящем // Советская этнография. 1974. №6. – ст. 69-77.
5. Сагиндикова А.А. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы көп әйел алу дәстүрі: Гуманитарлық ғылымдар магистрі атағын алу үшін жазылған магистрлік диссертациясы. – Астана, 2015. – 87 б.
6. Аман Ш. Дәстүрдің озығы мен тозығы // www.jasqazaquni.kz

Гулноза Рафикова
(Наманган, Узбекистан)

УЗБЕКСКО-КАЗАХСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В НАУЧНОМ СФЕРЕ

Сотрудничество в данной сфере осуществляется в соответствии с межгосударственным Договором о вечной дружбе от 31 октября 1998 года, межправительственным Соглашением об углублении сотрудничества в области культуры, здравоохранения, науки, образования, туризма и спорта от

10 января 1994 года, межправительственным Соглашением о сотрудничестве в сфере науки и технологий от 20 марта 2006 года и др.

В ходе государственного визита Президента РУ в Казахстан в марте 2010 года была подписана Программа сотрудничества между правительствами двух стран в культурно-гуманитарной сфере на 2010-2012 гг., согласно которой проводятся гастроли театральных, творческих организаций, встречи и семинары учителей, сотрудничество в области архивного дела и др. Важным вопросом в двусторонних отношениях остается положение казахского населения в Узбекистане. По данным официальных органов Республики Узбекистан, в стране проживает около 1 млн. казахов. Казахское население, в основном, сосредоточено в Республике Каракалпакстан, Ташкентской, Навоийской, Джизакской, Сырдарьинской, Бухарской и Хорезмской областях.

Ежегодно Министерство образования и науки РК выделяет для казахских кол РУ учебники и учебно-методические комплексы в рамках специальных программ. Между научными и учебными заведениями

двух стран поддерживаются прямые связи в области обмена преподавателями и студентами, учебно-методическими материалами.

В частности, в 2006 году подписан Меморандум о сотрудничестве между Академией Маъмуна Хорезма и Институтом востоковедения имени Р. Сулейманова Министерства образования и науки Казахстана. В мае 2007 года Ташкентский институт архитектуры и строительства подписал соглашения о взаимном сотрудничестве с Казахстанским архитектурно-строительным институтом и Южно-Казахстанским Государственным институтом имени М. Ауэзова.

Представители Узбекистана и Казахстана на регулярной основе принимают участие в различных культурных мероприятиях, проводимых в обеих странах. Между театральными коллективами двух стран налажены прямые контакты и осуществляются гастрольные поездки. При этом, согласно данным Агентства по статистике Республики Казахстан, численность населения Республики Казахстан по данным по состоянию на 2009 год официально составила 15 млн. 847 тыс. 952 человек, из них 435 тыс. узбеков (2,8% от всего населения), и они являются четвертым по численности народом страны. 90% от их численности компактно проживает в Южно-Казахстанской области, где они составляют 18% населения (около 400 тыс. человек), проживающих в основном в сельских округах Сайрам, Кара-Мурт, Кара-Булак, Манкент, в которых доля узбекского населения составляет более 90% от общего числа жителей.

По данным Мониторинга состояния кадров государственной службы Республики Казахстан, проводимого Агентством по состоянию на 1 октября

2008 года, 446 узбеков занимают государственные должности, что составляет 0,47% от штатной численности государственных должностей по республике. В парламенте узбеки представлены одним депутатом, в лице президента Ассоциации общественных объединений узбеков Казахстана Рузикула Халмурадова, выдвинутого в депутаты от Ассамблеи народов Казахстана.

В системе образования Республики Казахстан из 7951 дневных государственных общеобразовательных школ 78 с узбекским языком обучения. В средних школах за государственный счет обучается 2 546 тыс. человек, из них 1 542 тыс. - на казахском языке, 903 тыс. - на русском, 79 тыс. - на узбекском. Обучение на узбекском языке в вузах не ведется.

Имеется узбекский театр, издается газета на узбекском языке. Ведется вещание по ТВ и радио на узбекском языке. Все финансирование театра, газеты и вещания осуществляется за счет государства.

Также в данной сфере в 1998 году Казахстан ратифицировал Международную конвенцию о ликвидации всех форм расовой дискриминации. В Конституции Республики Казахстан заявлено о гарантиях защиты интересов всех граждан независимо от этнической, расовой, религиозной или иной принадлежности. Приоритеты обеспечения межэтнического и межконфессионального согласия отражены в программной работе Президента Н.А. Назарбаева «Идейная консолидация общества как условие прогресса Казахстана», Стратегии развития Казахстана до 2030 года, Концепции формирования государственной идентичности РК.

Кроме того, по поручению Н. Назарбаева приняты Государственная программа развития и функционирования языков на 2001–2010 годы, Стратегия Ассамблеи народа Казахстана на среднесрочный период (до 2011 года) и другие документы. Одним из главных инструментов национальной политики является созданная в 1995 году Ассамблея народа Казахстана (АНК), объединяющая 818 этнокультурных объединений. Их руководители входят в состав АНК, а также малых ассамблей. 46 этносов имеют свои этнокультурные центры.

В 2007 году в рамках конституционной реформы Ассамблея получила право избирать девять депутатов Мажилиса Парламента. Таким образом, введен конституционный механизм представительства интересов этнических групп в парламенте. В начале ноября 2009 года предложена к всенародному обсуждению Доктрина национального единства, разработанная в целях реализации поручения Президента Республики Казахстан, данного на XIV сессии Ассамблеи народа Казахстана 23 октября 2008 года. В Доктрине изложены цели, задачи, принципы национальной политики, а также основные направления ее реализации, она является основой для разработки программ, законодательных и других нормативных правовых актов, направленных на формирование благоприятных условий для дальнейшей консолидации общества. Указом Президента республики 22 сентября объявлен Днем языков народов Казахстана.

Казахская диаспора в Узбекистане является самой крупной по численности в СНГ и второй в мире после казахской диаспоры Китая. При этом ее численность сильно варьируется: примерно от 1 млн. человек по официальной статистике, до полутора миллионов по данным казахстанских демографов и мнению представителей самой диаспоры.

По численности казахское население Узбекистана занимает четвертое место, уступая узбекскому, русскому и таджикскому этносам. Удельный вес казахской диаспоры составляет порядка 4 процентов от всего населения республики. Для сравнения: удельный вес узбекского населения страны составляет - 73, русского - 7,8 и таджикского - 4,8 процента. Казахская диаспора в Узбекистане проживает сравнительно компактно и населяет в основном приграничные с Казахстаном территории. Это исторически сложившееся этнотерриториальное расселение в целом сохраняется и в настоящее время. Ни в одном регионе Узбекистана казахские диаспоры не составляют этнического большинства. Наиболее высок удельный вес казахов в Каракалпакстане (24,8%), Ташкентской (13,7%), Навоийской (10,2%) и Джизакской (6,6%) областях. То есть почти 90% узбекских казахов в основном сосредоточено в Ташкенте и вышеназванных

областях. В Узбекистане функционируют более 520 средних школ с казахским языком обучения, в 234 из них преподавание ведется только на казахском языке. Созданы Республиканский Казахский культурный центр и более 30-ти областных и районных подразделений.

При этом узбекская диаспора Казахстана, так же как и казахская в Узбекистане, проживает компактно и населяет в основном приграничные территории. Так, по официальным данным, из 435 тыс. человек всей узбекской общины Казахстана 400 тысяч, или почти 90%, населяют Южно-Казахстанскую и примерно 20 тыс. - Жамбылскую область. Если в общей численности населения Казахстана представители узбекской национальности составляют всего около 2,5%, то в ЮКО пропорциональность резко меняется и достигает 17% от общей численности населения региона. Однако так же, как и в случае с казахской диаспорой Узбекистана, ни в одном регионе Казахстана узбеки не составляют этнического большинства. Наибольшее количество представителей узбекской диаспоры сосредоточено в Сарыагашском, Туркестанском и Сайрамском районах, а также в городах Шымкент и Туркестан. Узбеки по численности находятся там на втором месте после казахов.

Практически все местные узбеки имеют родственников в Узбекистане и поддерживают с ними тесные контакты. В то время когда останавливались сотни предприятий, население страдало от безработицы и безденежья, местные узбеки занимались постоянно востребованным делом, что позволяло им иметь небольшой, но стабильный доход. Более того, в последние годы узбеки заметно продвинулись и в традиционных для казахов сферах, например, в животноводстве, и составляют последним серьезную конкуренцию, занимая сегодня около 50% рынка торговли живым скотом в ЮКО.

Понятно, что у казахстанских узбеков, как и у любой другой диаспоры, имеются определенные проблемы. В основном это касается отсутствия остаточного количества газет и журналов, издаваемых на узбекском языке, недостаточной трансляции телеканалов из Узбекистана.

Таким образом, дав краткую характеристику каждой из диаспор и обозначив некоторые, возможно небесспорные, выводы относительно положения казахов в Узбекистане и узбеков в Казахстане можно сказать, что одним из ключевых в контексте отношений двух государств - Казахстана и Узбекистана - является вопрос о том, насколько позитивно или негативно можно рассматривать диаспоральный фактор. С одной стороны, само по себе наличие данных диаспор не является негативным моментом в узбекско-казахских отношениях. Более того, при осмысленной политике диаспоры смогут стать именно тем мостиком в двусторонних отношениях, которого не достает нам вот уже долгое время.

Информационные ресурсы сети Интернет:

1. УзА/3/2010г., <http://www.anons.uz/article/politics/1943/>
2. Новости\4\2008, <http://old.press-service.uz/ru/content.scm?contentId=38758>
3. <http://old.gov.uz/ru/content.scm?contentId=35834>\УзА
4. Праздничные дни Республики Казахстан, <http://www.calend.ru/holidays/0/0/789/>
5. Словари и энциклопедии на Академике, <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1305913>
6. Кадиров Диас\Алматы, <http://www.continent.kz/2002/20/12.html>

**Шукрулло Насриддинов
(Наманган, Узбекистан)**

ЎЗБЕКИСТОНДА МОДДИЙ МАДАНИЯТ МЕРОСИ ОБЪЕКТЛАРИНИНГ МУҲОФАЗАСИ БЎЙИЧА ОЛИБ БОРИЛЁТГАН ИСЛОХОТЛАР

Халқимизнинг қадим ўтмиши ва тарихи, аждодларимиздан қолган нодир маданий меросни илмий ўрганиш, уни асраш ва ундан фойдаланиш бўйича янгича ёндашув, талаб ва вазифалар мустақилликнинг дастлабки даврларидан бошлаб давлат миқёсида кун тартибига қўйилди. Айниқса, Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовнинг 1998-йилда республикамизнинг бир гуруҳ етакчи тарихчи, археологлари билан ўтказган учрашуви ва ушбу учрашув натижаси ўлароқ, Республика Вазирлар Маҳкамасининг “ЎзР ФА Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида” чиқарган қарори истиқболда, тарихчи, археологлар томонидан ўтказиладиган тадқиқотларнинг дастури амали бўлиб хизмат қилди. Мазкур қарорнинг қадимги тарих, хусусан археологияга оид бандларидаги вазифалардан келиб чиққан ҳолда, 2001 йили ЎзР ФА Археология институтида “Ўзбекистонда Археология фанини ривожлантириш концепцияси” ишлаб чиқилди. Икки бўлимдан иборат ушбу концепциянинг I қисмида Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизацияси тизимидаги аҳамиятли ўрни тарихий ва археологик тадқиқотлар орқали асосланди. Шунингдек, мазкур қисмда Ўзбекистон археологиясининг келгусидаги истиқболли вазифалари бегиланган. Концепциянинг II қисмида қадимги даврлардан темурийлар давригача ўзбек давлатчилиги ва цивилизациясининг пайдо бўлиши, шаклланиши ҳамда ривожланиш босқичларининг асосий хусусиятлари, даврий чегаралари, тараққиёт ва инқироз замонлари, уларни ўрганишнинг асосий йўналишлари белгилаб берилди. Концепция яратилган кундан бошлаб ўзбек археологиясининг бугунги кундаги бош мақсади, халқимизнинг ўтмиши ҳақидаги ҳаққоний манзарани яратиш, унинг энг қадимги даврларидан темурийлар замонигача бўлган бой тарихини жаҳон тарихидан ажратмаган, унга қарама-қарши қўймаган ҳолда ўрганиш, Шарқ билан Ғарб ўртасидаги иқтисодий, маданий мулоқотларга катта хизмат қилган ўзбек халқининг жаҳон маданияти хазинасига

кўшган ҳиссасини кўрсатиш ва Марказий Осиё халқлари маданияти, давлатчилигини шаклланишида ажодларимизнинг хизматларини аниқлашдан иборат бўлди. Бунинг натижасида, ўзбек давлатчилигининг пайдо бўлиши илдизлари, ривожланиш босқичлари, тараққиёти даражасига доир илмий тадқиқотлар амалга оширилиб салмоқли ютуқларга эришилди ва бу тадқиқотлар давом эттирилмоқда.

Республикаимиз худуди бўйича археология мероси объектларининг сони саккиз мингдан зиёд ҳисобланиб, уларни ҳимоя қилиш ва келажак авлодга етказиш мақсадида самарали ишлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси IX боб 49-моддасида “Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар. Маданият ёдгорликлари давлат муҳофазасидадир” деб қатъий белгилаб қўйилган. Шунингдек, 2001 йил 24 июнда “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида” ҳамда 2009 йил 13 октябрда “Археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси қонунларининг қабул қилиниши археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни қонуний тартибга солинишига асос бўлди.

“Археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси қонуни Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси томонидан 2009 йил 16 июнда қабул қилинган ва Сенат томонидан 2009 йил 29 августда маъқулланган бўлиб 5 боб 34 моддадан иборат.

Қонуннинг умумий қоидалардан иборат бобида унинг мақсади, археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари, археология соҳасида қўлланиладиган асосий тушунчалар ҳамда археология мероси объектларига бўлган мулк ҳуқуқи қонуний белгилаб қўйилган.

Археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқаруви тартиблари кўрсатилган бобида эса Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги ваколатлари, археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги махсус ваколатли муассасалар фаолияти ҳақида қонуний тартиблар белгиланган.

Археология мероси объектларини давлат томонидан муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тартиблари белгиланган бўлимида археология меъроси объектларининг давлат томонидан муҳофаза қилинишини таъминлаш ва улардан фойдаланиш, археология объектини моддий маданий мерос объектларининг давлат кадастрига киритиш ва давлат кадастридан чиқариш, археология ашёларини давлат ҳисобига олиш ва сақлаш, археология ашёлари давлат каталогини юритиш, археология ашёларини археология ашёлари давлат каталогида рўйхатдан ўтказиш ва давлат каталогида рўйхатдан ўтказилган археология ашёларини тасарруфдан чиқариш, археология ашёларини давлатга топшириш ҳамда фан, маданият ва таълим муассасаларига бириктириб қўйиш, фан, маданият ва таълим муассасаларига бириктириб қўйилган археология ашёларидан фойдаланиш, археология ашёларини асраш чора-тадбирлари консервациялаш, таъмирлаш ва реконструкция қилиш, археология ашёларини Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқиш тартиблари кўрсатиб ўтилган.

Археология меъроси объектларида олиб бориладиган археология тадқиқотларини ташкил этиш тартиблари ҳақида қонунда алоҳида тўхталиб ўтилган бўлиб, археология қидирувлари, археология қазилмалари ва археология назоратини амалга ошириш шартлари, археология қазилмаларини режалаштириш ва ташкил этишдаги устуворлик, археология қазилмаларини режалаштиришда устуворликка риоя қилиш ва бундай устуворликка мувофиқ археология қазилмалари, аввало, табиий емирилиш ва қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳар қандай бошқа ҳаракатлар ҳамда ҳолатлар хавф туғдираётган археология объектларида ёки археология ёдгорликларида амалга оширилиши, археология тадқиқотлари олиб бориш учун очиқ варақ ва рухсатнома бериш тартиби ҳамда шартлари, очиқ варақнинг шакллари ва амал қилиш муддати, очиқ варақ ва рухсатнома олган археологнинг ҳуқуқлари, очиқ варақ ва рухсатнома олган археологнинг мажбуриятлари, археология объектларида махсус асбоб-ускуналардан фойдаланиш, фан, маданият ва таълим муассасаларига бириктириб қўйилган археология ашёларининг археология тадқиқоти, илмий ҳисобот тузишга доир талаблар қонун доирасида белгиланган.

Қонуннинг яқунловчи қоидалардан иборат сўнги бобида археология меъроси объектларини давлат томонидан муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишни молиялаштириш, шунингдек халқаро ҳамкорликни ташкил этиш, қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик масалаларини ва келиб чиққан низоларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳал этиш кўрсатилган.

Юқорида қабул қилинган қонунлар асосида юртимиз худудларида жойлашган барча археология мероси объектларини 2017 йилнинг сўнгига қадар давлат рўйхатига олиш, ер кадастр ҳужжатларини тайёрлаш ва ёдгорлик ҳимоя зоналарини белгилаш шунингдек Республикаимизнинг вилоят, шаҳар, туман ва қишлоқларида жойлашган ёдгорликларнинг умумий харитасини тузиш борасидаги тадқиқотлар жадаллик билан олиб борилмоқда.

Адабиётлар:

1. А.Э. Бердимуродов, М.Ҳ. Пардаев Мустақиллик йилларида Ўзбек археологиясининг тараққиёти // ИМКУ. Вып.37. Самарқанд, 2012. –Б. 7-12.
2. Ширинов Т.Ш. Ўзбекистонда археология фанининг ривожлантириш концепцияси //ИМКУ.Вып.32.Ташкент, 2001. –Б. 7-11.

3. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси Ташкент, 2012. –Б. 10.
4. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 й., 42-сон, 448-модда
5. Археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонуни. Тошкент ш., 2009 йил 13 октябрь, УРҚ-229-сон
6. Ширинов Т.Ш., Бердимуродов А.Э., Пардаев М.Х. Ўзбекистонда археология фанининг шаклланиши ва ривожланиши тарихидан // Археология Узбекистана. №1. Самарканд, 2010. –Б. 4-15.

Мадина Мамажанова
(Наманган, Ўзбекистан)

МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИКНИ ТАМИНЛАШДА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА БАЙНАЛМИНАЛ МАРКАЗЛАРНИНГ ЎРНИ

Халқимиз маънавиятни юксалтиришда миллий урф-одатларимиз ва улар замирида мужассам бўлган меҳр-оқибат, инсонни улуғлаш, тинч ва осойишта ҳаёт, дўстлик ва тотувликни қадирлаш, ва турли муаммоларни биргалашиб ҳал қилиш каби ибратли қадирятлар тобора муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистон ҳудудида қадимдан кўплаб миллат ва элат вакиллари баҳамжиҳат истиқомат қилиб келган. Улар ўртасида асрлар давомида миллий низолар бўлмагани халқимизнинг азалий бағрикенглигидан далолатдир. Миллатлараро тотувлик ғояси эса умумбашарий қадрият бўлиб, турли халқлар биргаликда истиқомат қиладиган минтақа ва давлатлар миллий тараққиёти, шу жойдаги тинчлик ҳамда барқарорликнинг кафолати бўлиб хизмат қилади. Буни Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёт йўли давомида турли соҳаларда эришаётган юксак марралари мисолида яққол кўриш мумкин. Бинобарин, Президентимиз таъкидлаганидек, “халқимиз тинчлик ва фаровонлик, ҳамкорлик ва ҳамжиҳатлик ғояларини маслак ва мақсад этиб яшамоқда”.

Ўзбекистонда 130 дан зиёд миллат ва элат вакиллари яшайди. Ана шу кўп сонли миллат ва элат вакилларининг биргаликда, ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб умр кечириши натижасида уларнинг ҳар бири маънавий ва маданий жиҳатдан бойиб, ўзаро муносабатлар таъсирида кўп миллатли халқимизнинг турмуш тарзи янада юксалмоқда. Бошқача айтганда, миллатлараро тотувлик ғояси жамиятимизда яшаб, ягона мақсад йўлида меҳнат қилаётган турли миллат ва элатларга мансуб кишилар ўртасидаги ўзаро ҳурмат, дўстлик ва ҳамжиҳатликнинг маънавий асосига айланмоқда. Бу ғоя – ҳар бир миллат вакилининг истеъдоди ва салоҳиятини тўла рўёбга чиқариш учун шароит яратиш, уни Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги каби эзгу мақсадлар сари сафарбар этмоқда.

Бош Қомусимизнинг 4-моддасида қайд этилганидек, “Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади. Ўзбекистоннинг бу борада олиб бораётган оқилона сиёсати Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги каби умуммиллий ғояларни барча юртдошларимиз билан ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб амалга оширишимизда муҳим аҳамият касб этмоқда. Зеро, неча минг йиллик тарихимиз шундан гувоҳлик берадики, олижаноблик ва инсонпарварлик, миллатлараро тотувликка интилиш халқимизнинг энг юксак фазилатларидандир. Шу муносабат билан Ўзбекистонда Миллий маданий марказлар фаолиятини мувофиқлаштириш мақсадида 1992 йил январда Ўзбекистон ҳукумати қарорига асосан Маданият вазирлиги қошидаги Республика миллатлараро маданий маркази ўрнига Байналминал маданий маркази ташкил қилинди.

Ўзбекистонда 1992-йили 10 та миллий-маданий марказ ўз фаолиятини олиб борган бўлса, 2000-йилга келиб, вилоятлар билан ҳисоблаганда уларнинг сони 138 тани ташкил этган, бўлса Хуррият журнали муҳбирининг малумотга кўра ҳозирда ушбу кўрсаткич 140 дан ортиқни ташкил этади. Республикадаги барча миллий-маданий марказлар ўз аждодларининг Ватани томонидан Ўзбекистонда очилган элчихоналар билан мустаҳкам алоқа ўрнатган бўлиб, айрим масалаларни ҳал этишда бир-бирларига кўмаклашмоқдалар. Бунинг асосида 1995- йил 21-июлда Республика Байналминал маданият марказида Украина Республикаси Президенти Л.Д. Кучма билан украинлар жамоасининг аъзолари ўртасида дўстона учрашув, 1999-йил 12-декабрда эса Россия Федератсия Президенти В.В. Путин билан Руслар маданият марказининг аъзоларининг дўстона учрашув бўлиб ўтди. Шунингдек, Корея, Грузия, Озарбайжон, Гретсия ва бошқа мамлакат раҳбарларининг юртимиздаги ташрифларида буни кўриш мумкин.

Қисқа давр мобайнида марказ томонидан бир қатор тадбирлар ўтказилди. Жумладан, 2000-йилнинг 24-сентябрда Республика Байналминал маданият марказида ўтказилган биринчи болалар рақс фестивалини мисол сифатида келтириш мумкин. Шунингдек, Болгар миллий маданий маркази ҳар йили “Дўстлик” миллий фестивалини ўтказиб келади. 2000-йил 1-августда эса Туркистон саройида АҚШ ва канадалик Бухоро яҳудийлари томонидан “Ўзбекистон – маним Ватаним” рукнида хайрия контсerti ўтказилди. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг биринчилардан бўлиб, қозоқ, қирғиз, тожик, уйғур, дунган ва Бухоро-яхудийлари миллий маданий марказлари ташкил этилган эди. Айни пайтда Ўзбекистонда яҳудийларнинг 6 та маданий маркази фаолият юритаётган бўлиб, улар Тошкент ва Самарқандда 2 та, Бухоро ва Андижонда 1 тадан иборатдир.

Ўзбекистонда қирғизлар эмин-еркин яшаш билан биргаликда ўз она тилларида таълим олиш ҳуқуқига ҳам эга. Айни пайтда, республикада қирғиз миллатига мансуб 235 мингдан зиёд аҳоли Андижон,

Фарғона, Наманган, Сирдарё, Жиззах, Тошкент вилоятлари ва Тошкент шаҳрида яшаб келмоқда. Қирғиз миллий маданий марказлари республиканинг бешта вилоятида фаолият кўрсатиб, асосан қирғиз тили, маданияти, урф-одатларини сақлаш ва ривожлантириш борасида фаолият олиб боради. Бугунги кунда Ўзбекистонда қирғиз тилида олтинчи тўртта мактаб, Андижон Давлат университетидида қирғиз филологияси факультети мавжуд.

Ўзбекистонда қадимдан ўзбеклар билан бирга ёнма-ён яшаб келаётган халқлардан бири тожиклар бўлиб миллий урф-одатларини сақлаб, ривожлантириб келмоқдалар. Тожик ва ўзбек халқи нафақат бир-бирларини урф-одат, анъаналариига, балки тилларига ҳам хурмат билан қараганлиги тарихий манбалардан маълум. Айниқса бу борада ўзбек намоёндалари С. Айний, Х. Ҳ. Ниёзий, Фитрат каби ёзувчи шоирларни мисол қилиб келтириш мумкин. Улар ўз асарларини ўзбек ва тожик тилларида ёзган ва ҳар икки тилни мукамал билган. Таниқли адиб Ғофур Ғулом эса тожик тилида эркин сўзлаша олган ва кўплаб асарларни форс-тожик тилларидан ўзбек тилига таржима қилган.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда бир миллиондан ортиқ тожиклар истиқомат қилади. Ўзбекистонлик тожиклар ҳам ўз бирликларини сақлаб қолиш, миллий урф-одат ва анъаналарни ривожлантириш мақсадида 1990 йил 8 июнда “Ориёно” марказини ташкил қилди. Ўзбекистон ҳудудининг тожиклар кўп яшайдиган қисмида тожик тилида газеталар нашр этилади ва радио эшитириш, кўрсатувлар эфирга узатилади. 2000 йилдан бошлаб радио ва телевидениеда тожик тилидаги эфир ҳажми кўпайтирилди. Бундан ташқари, 2000 йил 25 апрелда тожик миллий ансамбли “Ирфон” жамоаси ташкил топди. Ўзбекистонда айрим бошқа миллатлар қатори тожик тилли мактаблари ҳам мавжуд бўлиб, улар керакли ўқув-қўланмалар билан доимий таъминланиб борилади.

Юқорида келтирилган маълумотларга таяниб шунини айтиш мумкинки халқлар маданиятни шакллантиришнинг асосий ёъналишларидан бири бу албатта уларнинг ўзаро эркинликни таъминлашдир. Бугунги кунда улар давлатимиз мутақиллигини мустаҳкамлаш, демократик жамият куриш ва ривожланган бозор иқтисодиётини шакллантиришга муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Айни пайтда, уларга ўз тили, маданияти ва санъати, халқ хунармандчилиги, урф-одатлари ва анъаналарини ривожлантириши учун барча имкониятлар яратилмоқда.

Адабиётлар:

1. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat –yengilmas kuch.-T.Manaviyat,2008. - B. 96.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T. 2012.-B.4.
3. Мустақиллик: Изоҳли илмий-оммабоп луғат. – Т.: Шарқ, 2006. – Б. 445.
4. Ўзбекистон Республикаси Байналмилал маданият маркази жорий архиви.
5. Ўзбекистон – умумий уйимиз... – Б. 50.
6. Михайлов В. Возрождая национальную культуру // Қудратимиз – бирлик ва хамжихатликда; Республика илмий-амалий конференция материаллари (31 март 2007 йил) – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2007.– 48 б.
7. Ўзбекистон – бағри кенг диёр... – Б. 210.
8. Культура, нравственность, человек. – Т.: Фан, 1991. – С. 86.
9. Набиев Т. Древнейший народ Турана // Узбекистан на пути межнационального саягация. – Т.: Университет, 1996. – С. 133.
- 10.Ўзбекистон Республика Байналмилал маданият маркази жорий архиви.

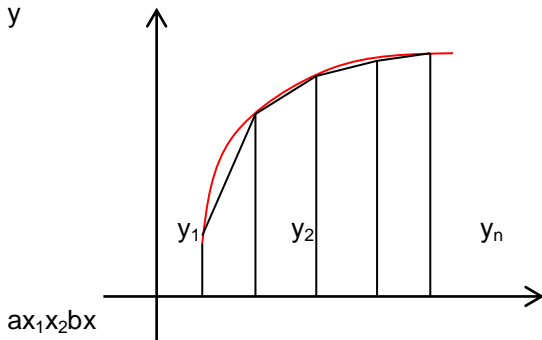
СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

Nilufar Sharipova, Mustafu Toshmukhammedov
(Karshi, Uzbekistan)

APPROXIMATE CALCULATION OF EXACT INTEGRALS IN "MS EXCEL" PROGRAM

From course of "Principles of mathematical analysis" it is known that, it may be shown as a sum of exact integral view. In general, according to integrals tariffs the view looks as $S_n = \sum_{i=1}^n f(\varepsilon_i) \Delta x_i$. There are some methods of finding numeric sum of approximate calculation of exact integrals.

One of them is trapezoidal method.

$$\int_a^b f(x) dx \approx \frac{y_0 + y_1}{2} \Delta x + \frac{y_1 + y_2}{2} \Delta x + \dots + \frac{y_{n-1} + y_n}{2} \Delta x$$

$\Delta x = \frac{b-a}{n}$. For being exact integral sum we have to take n as large as possible.

Besides this, from formula above we can reach our mission with putting $y_{i+\frac{1}{2}}$ instead of trapezoidal middle line greatness $\frac{y_i + y_{i+1}}{2}$. We will use approximate calculation of integral formula for below tasks.

$$F(a, b) = \int_a^b f(x) dx = \sum_{i=1}^n \Delta x f\left(\frac{x_{i+1} + x_i}{2}\right)$$

$$\Delta x = \frac{b-a}{n}$$

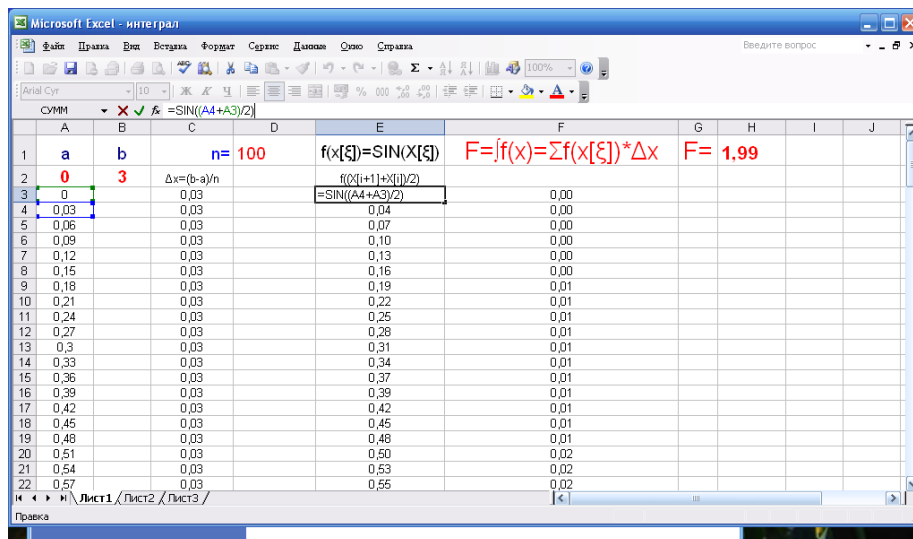
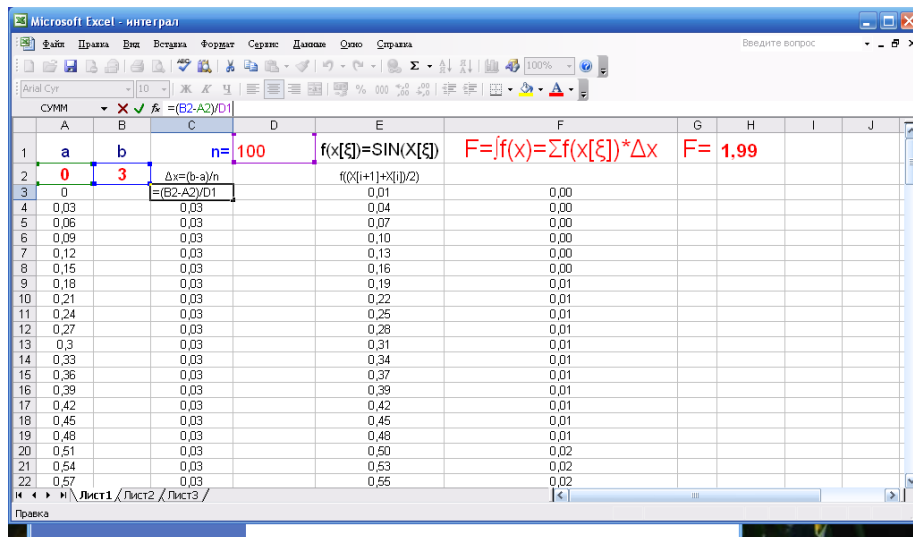
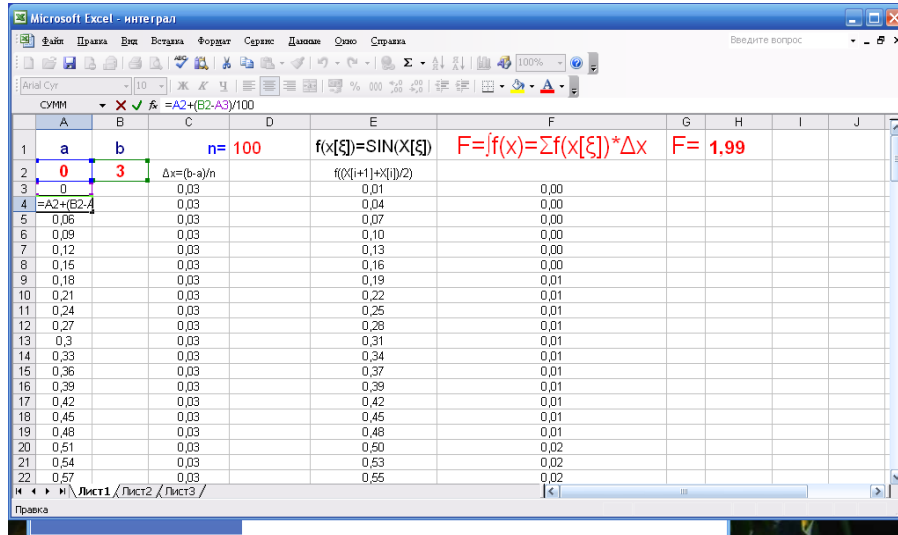
In our calculation the exactness will depend on number n. Now we will take n=100. This will be enough to start necessary calculation.

Now with the help of previous task calculation method we will realize approximate calculation of exact integrals in "MS Excel" program.

First of all we will put greatness known to us to any cell of «MS Excel» worksheet. It is shown in the picture.

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
1	a	b	n = 100	f(x[S])=SIN(X[S])	F=∫f(x)=Σf(x[S])*Δx	F = 1.99			
2	0	3	Δx=(b-a)/n	f((i+1)+i)/2)					
3	0	0.03		0.01	0.00				
4	0.03	0.03		0.04	0.00				
5	0.06	0.03		0.07	0.00				
6	0.09	0.03		0.10	0.00				
7	0.12	0.03		0.13	0.00				
8	0.15	0.03		0.16	0.00				
9	0.18	0.03		0.19	0.01				
10	0.21	0.03		0.22	0.01				
11	0.24	0.03		0.25	0.01				
12	0.27	0.03		0.28	0.01				
13	0.3	0.03		0.31	0.01				
14	0.33	0.03		0.34	0.01				
15	0.36	0.03		0.37	0.01				
16	0.39	0.03		0.39	0.01				
17	0.42	0.03		0.42	0.01				
18	0.45	0.03		0.45	0.01				
19	0.48	0.03		0.48	0.01				
20	0.51	0.03		0.50	0.02				
21	0.54	0.03		0.53	0.02				
22	0.57	0.03		0.55	0.02				

Then step by step we will fill beginning cells with the help of formula.

1	a	b	n = 100	f(x[ξ])=SIN(X[ξ])	F = f(x) = Σf(x[ξ])*Δx	F = 1.99
2	0	3	Δx=(b-a)/n	f((xi+1)+xi)/2)		
3	0	0.03		0.01	=C3*E3	
4	0.03	0.03		0.04	0.00	
5	0.06	0.03		0.07	0.00	
6	0.09	0.03		0.10	0.00	
7	0.12	0.03		0.13	0.00	
8	0.15	0.03		0.16	0.00	
9	0.18	0.03		0.19	0.01	
10	0.21	0.03		0.22	0.01	
11	0.24	0.03		0.25	0.01	
12	0.27	0.03		0.26	0.01	
13	0.3	0.03		0.31	0.01	
14	0.33	0.03		0.34	0.01	
15	0.36	0.03		0.37	0.01	
16	0.39	0.03		0.39	0.01	
17	0.42	0.03		0.42	0.01	
18	0.45	0.03		0.45	0.01	
19	0.48	0.03		0.48	0.01	
20	0.51	0.03		0.50	0.02	
21	0.54	0.03		0.53	0.02	
22	0.57	0.03		0.55	0.02	

After taking sum of beginning cells we will move copies to below lines (this works used to solve previous tasks). With this we will create sum sign below elements at F column formula. At last our job will be to put in any cell the sum of F column and finally the result in cell will be the end. In our task the sum is placed in H1.

1	a	b	n = 100	f(x[ξ])=SIN(X[ξ])	F = f(x) = Σf(x[ξ])*Δx	F = 1.99
2	0	3	Δx=(b-a)/n	f((xi+1)+xi)/2)		
3	0	0.03		0.01	0.00	
4	0.03	0.03		0.04	0.00	
5	0.06	0.03		0.07	0.00	
6	0.09	0.03		0.10	0.00	
7	0.12	0.03		0.13	0.00	
8	0.15	0.03		0.16	0.00	
9	0.18	0.03		0.19	0.01	
10	0.21	0.03		0.22	0.01	
11	0.24	0.03		0.25	0.01	
12	0.27	0.03		0.26	0.01	
13	0.3	0.03		0.31	0.01	
14	0.33	0.03		0.34	0.01	
15	0.36	0.03		0.37	0.01	
16	0.39	0.03		0.39	0.01	
17	0.42	0.03		0.42	0.01	
18	0.45	0.03		0.45	0.01	
19	0.48	0.03		0.48	0.01	
20	0.51	0.03		0.50	0.02	
21	0.54	0.03		0.53	0.02	
22	0.57	0.03		0.55	0.02	

Literature:

1. Т. Azlarov, N. Mansurov. Matematik analiz. 1- qism. Toshkent «Uqituvchi», 1986.
2. Г.Н. Берман. Сборник задач по курсу математического анализа. Москва, «Наука», 1885.

Зебинисо Ашурова, Шохрух Яхшибоев, Дилшодбек Каххоров
(Самарканд, Узбекистан)

О НЕКОТОРЫХ СВОЙСТВАХ БИГАРМОНИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ ДВУХ ПЕРЕМЕННЫХ

Работа посвящена выяснению дифференциальных свойств полигармонических функций второго порядка (т.е. для бигармонических функций), в полуплоскости $\{-\infty < y_1 < \infty; y_2 \geq 0\} = R_2^+$ в зависимости от дифференциальных свойств граничных функций.

Мы будем рассматривать краевую задачу для уравнения

$$\Delta^2 u = 0 \quad (0.1.1)$$

($\{-\infty < y_1 < \infty; y_2 \geq 0\}$) при условии

$$u(y) = F_0(y), \quad \Delta u(y) = F_1(y), \quad y \in S,$$

(0.1.2)

$$\frac{du(y)}{d\bar{n}} = G_0(y), \quad \frac{d\Delta u(y)}{d\bar{n}} = G_1(y), \quad y \in S,$$

где $\Delta \equiv \frac{\partial^2}{\partial y_1^2} + \frac{\partial^2}{\partial y_2^2}$ – оператор Лапласа, $S = \{-\infty < y_1 < \infty; y_2 = 0\}$, $F_i(y), G_i(y)$ $i = \overline{0, 2}$ заданные на S непрерывные функции, $\bar{n}$ – внешняя нормаль к ∂D требуется восстановить $u(y)$ в D .

При произвольных начальных данных это задача неразрешима. Если S часть границы ∂D и начальные данные аналитичны, то аналитическое продолжение во внутрь области существует и единственно. Так как такое продолжение неустойчиво (как заметил Адамар), то данная задача относится к числу некорректно поставленных задач.

Первый результат в этом направлении в 1926 году получил Т.Карлеман для класса ограниченных функций в области D одного специального вида.

Это направление комплексного анализа активно разрабатывается и в настоящее время. Что касается задачи Коши для уравнения Лапласа из-за неустойчивости ее решения, исследования Т.Карлемана в течение долгого времени не имело продолжения. Однако неустойчивые задачи, часто возникали в приложениях ([8]).

Прошло 17 лет со времен исследований Т.Карлемана, когда в 1943 году А. Н. Тихонову удалось выяснить истинную природу некорректных задач. Он указал на практическую важность неустойчивых задач и показал, что если сузить класс возможных решений до компакта, то из существования и единственности следует устойчивость решения т.е. задача становится устойчивой.

Другой метод, основанный на аппроксимации ядра интегрального представления, предложил М. М. Лаврентьев. Начиная с 1956 года в серии работ М. М. Лаврентьев для ряда задач математической физики, корректных по Тихонову, указал способ выделения класса корректности и разработал устойчивые методы их решения.

Будем предполагать, что решение задачи существует (тогда оно единственно), непрерывно дифференцируемо и данные Коши заданы точно. Для этого случая устанавливается явная формула продолжения.

Используя идеи М.М. Лаврентьева, Ш. Ярмухамедов впервые предлагает метод построения семейства фундаментальных решений уравнения Лапласа, исчезающего в пределе вместе со своими производными любого порядка вне произвольного фиксированного конуса.

Кроме того, с помощью построенного фундаментального решения можно строить формулы продолжения полигармонической функции двух переменных в области по ее данным Коши на части границы, для растущих полигармонических функций.

Для таких ограниченных областей $-D_\rho$ Ш. Ярмухамедов построил функции Карлемана которая позволяет написать регуляризованное решение задачи для полигармонических функций порядка n .

В 2006 году А. Абдукаримов для ограниченной цилиндрической области.

В 2009 году Н.Ю.Жураева для некоторых неограниченных областях лежащих в нечетномерных пространствах, а в 2011 году совместно с У.Ю.Жураевой построили функцию Карлемана для полигармонических функций порядка n лежащих в четномерных пространствах.

В настоящей работе строится функция Карлемана для полигармонических функций второго порядка определенных в области $D = \{y : y = (y_1, y_2), y_2 \geq 0\} \subset R^2$.

Функции $\varphi_\sigma(y, x)$ и $\Phi_\sigma(y, x)$, при $s > 0$, $\sigma \geq 0$ определим следующими равенствами:

$$c_2 \varphi_\sigma(y, x) K(x_2) = \int_0^\infty \operatorname{Im} \left[\frac{K(i\sqrt{u^2 + s} + y_2)}{i\sqrt{u^2 + s} + y_2 - x_2} \right] \frac{udu}{\sqrt{u^2 + s}}, \quad (1.0.0)$$

где $c_2 = 2^{-1} \pi \omega_2$, ω_2 – площадь единичного шара в R^2

$$K(\omega) = \frac{\exp[-\sigma(\omega + 1)^{\rho_1}]}{(\omega + x_2)^2} \quad \omega = i\sqrt{u^2 + s} + y_2, \quad \varepsilon > 0, y_2 > 0, 0 < \rho_1 < 1.$$

Здесь берется регулярная ветвь аналитической функции ω^ρ в плоскости с разрезом вдоль вещественной отрицательной полуоси, которая вещественна при вещественном ω .

$$\Phi_\sigma(y, x) = c r^2 \varphi_\sigma(y, x) \quad (1.0.1)$$

где, $c \in R$ $\rho_1 > 0, \sigma > 0$ в дальнейшем через c -обозначаем все постоянные

числа,
$$K(x_2) = \frac{\exp[-\sigma(x_2 + 1)^{\rho_1}]}{(2x_2)^2} \neq 0$$

Теорема 1. Функция $\Phi_\sigma(y, x)$ определенная формулой (1.0.1) имеет вид

$$\Phi_{\sigma}(y, x) = -r^2 \int_0^{\infty} \frac{[\beta(\beta^2 - \eta^2) - 2\beta\eta^2] \cos \lambda \, udu}{(u^2 + r^2)(u^2 + r_1^2)^2 \exp\{A\}} - r^2 \int_0^{\infty} \frac{\sin \lambda [(\beta^2 - \eta^2) + 2\beta\eta^2] udu}{(u^2 + r^2)(u^2 + r_1^2)^2 \exp\{A\}}$$

где

$$\lambda = \left\{ \sigma \left((y_2 + 1)^2 + \eta^2 \right)^{\frac{\rho_1}{2}} \sin \rho_1 \operatorname{arctg} \frac{\eta}{(y_2 + 1)} \right\} \quad A = \left\{ \sigma \left((y_2 + 1)^2 + \eta^2 \right)^{\frac{\rho_1}{2}} \cos \rho_1 \operatorname{arctg} \frac{\eta}{(y_2 + 1)} \right\}$$

$$, \eta^2 = u^2 + \alpha^2, r^2 = \alpha^2 + (y_2 - x_2)^2, r_1^2 = \alpha^2 + (y_2 + x_2)^2$$

Действительно:

$$\exp \sigma \left((y_2 + 1) + i\eta \right)^{\rho_1} = \exp \left\{ \sigma \left\| (y_2 + 1) + i\eta \right\|^{\frac{\rho_1}{2}} \exp i \rho_1 \operatorname{arctg} \frac{\eta}{(y_2 + 1)} \right\} =$$

$$= \exp \left\{ \sigma \left((y_2 + 1)^2 + \eta^2 \right)^{\frac{\rho_1}{2}} \left(\cos \rho_1 \operatorname{arctg} \frac{\eta}{(y_2 + 1)} + i \sin \rho_1 \operatorname{arctg} \frac{\eta}{(y_2 + 1)} \right) \right\} =$$

$$= \exp \left\{ \sigma \left((y_2 + 1)^2 + \eta^2 \right)^{\frac{\rho_1}{2}} \cos \rho_1 \operatorname{arctg} \frac{\eta}{(y_2 + 1)} \right\} \exp i \left\{ \sigma \left((y_2 + 1)^2 + \eta^2 \right)^{\frac{\rho_1}{2}} \sin \rho_1 \operatorname{arctg} \frac{\eta}{(y_2 + 1)} \right\} \quad \text{Тогда так, как}$$

$$-\pi < \arg \omega < \pi, \quad \cos \rho_1 \operatorname{arctg} \frac{\eta}{(y_2 + 1)} \geq \delta_0 > 0$$

$$c_2 \varphi_{\sigma}(y, x) K(x_2) = \int_0^{\infty} \operatorname{Im} \frac{K(\omega)}{(y_2 - x_2 + i\eta) \eta} udu =$$

$$= \int_0^{\infty} \operatorname{Im} \frac{1}{(y_2 - x_2 + i\eta)(y_2 + x_2 + i\eta)^2 \exp[\sigma(\omega + 1)^{\rho_1}]} \frac{udu}{\eta}$$

Поэтому

$$\varphi_{\sigma}(y, x) = \int_0^{\infty} \operatorname{Im} \frac{\left[(y_2 - x_2)(y_2 + x_2)^2 - \eta^2 \right] - 2(y_2 + x_2)\eta^2 - i\eta \left[(y_2 + x_2)^2 - \eta^2 \right] + 2(y_2 - x_2)(y_2 + x_2)}{(\sin \lambda - i \cos \lambda)^{-1} (u^2 + r^2)(u^2 + r_1^2)^2 \exp\{A\}} \frac{udu}{\eta}$$

$$c_2 \varphi_{\sigma}(y, x) K(x_2) = \int_0^{\infty} \operatorname{Im} \frac{(y_2 - x_2 - i\eta)(y_2 + x_2 + i\eta)^2 (\sin \lambda - i \cos \lambda)}{[(y_2 - x_2 + i\eta)(y_2 + x_2 + i\eta)^2] \exp[\sigma(\omega + 1)^{\rho_1}]} \frac{udu}{\eta}$$

и

$$\varphi_{\sigma} = - \int_0^{\infty} \frac{[(y_2 - x_2)(y_2 + x_2)^2 - \eta^2] - 2(y_2 + x_2)\eta^2 \cos \lambda \, udu}{(u^2 + r^2)(u^2 + r_1^2)^2 \exp\{A\}} -$$

$$- \int_0^{\infty} \frac{[(y_2 + x_2)^2 - \eta^2] + 2(y_2 - x_2)(y_2 + x_2) \sin \lambda \, udu}{(u^2 + r^2)(u^2 + r_1^2)^2 \exp\{A\}}$$

А $\Phi_{\sigma}(y, x) = c_0 r^2 \varphi_{\sigma}(y, x)$ имеет вид

$$\Phi_{\sigma}(y, x) = c_0 r^2 \varphi_{\sigma}(y, x) = -c_0 r^2 \int_0^{\infty} \frac{[(y_2 - x_2)(y_2 + x_2)^2 - \eta^2] - 2(y_2 + x_2)\eta^2 \cos \lambda \, udu}{(u^2 + r^2)(u^2 + \alpha^2 + (y_2 + x_2)^2)^2 \exp\{A\}} \frac{udu}{\sqrt{u^2 + \alpha^2}} -$$

$$-c_0 r^2 \int_0^{\infty} \frac{[(y_2 + x_2)^2 - \eta^2] + 2(y_2 - x_2)(y_2 + x_2) \sin \lambda \, udu}{(u^2 + r^2)(u^2 + \alpha^2 + (y_2 + x_2)^2)^2 \exp\{A\}}$$

Когда $\beta_1 = (y_2 + x_2)$, $\beta = (y_2 - x_2)$ тогда

$$\Phi_{\sigma}(y, x) = -r^2 \int_0^{\infty} \frac{[\beta(\beta^2 - \eta^2) - 2\beta\eta^2] \cos \lambda \, udu}{(u^2 + r^2)(u^2 + r_1^2)^2 \exp\{A\}} - r^2 \int_0^{\infty} \frac{\sin \lambda [(\beta^2 - \eta^2) + 2\beta\eta^2] udu}{(u^2 + r^2)(u^2 + r_1^2)^2 \exp\{A\}}$$

Лемма 1. Функция $\varphi_\sigma(y, x)$, определенная формулой (1.0.0), при $\alpha > 0$ - является гармонической функцией по переменной y .

Лемма 2. $\Delta r^2 \varphi_\sigma(y, x) = \psi_\sigma(y, x)$ где $\psi_\sigma(y, x) = 4r \frac{\partial \varphi_\sigma(y, x)}{\partial r} + 4\varphi_\sigma(y, x)$

гармоническая функция в R^2 по переменному y включая и точку x , $r^2 \varphi_\sigma(y, x)$ является бигармонической функцией: $\Delta^2 r^2 \varphi_\sigma(y, x) = 0$

Доказательство:

$$\begin{aligned} \Delta r^2 \varphi_\sigma(y, x) &= r^2 \Delta \varphi_\sigma(y, x) + 4 \sum_{k=1}^2 y_k \frac{\partial \varphi_\sigma(y, x)}{\partial y_k} + 4\varphi_\sigma(y, x) = \\ &= r^2 \Delta \varphi_\sigma(y, x) + 4r \frac{\partial \varphi_\sigma(y, x)}{\partial r} + 4\varphi_\sigma(y, x) \end{aligned}$$

Кроме того $\Delta \left(r \frac{\partial \varphi_\sigma(y, x)}{\partial r} \right) = \sum_{j=1}^2 \sum_{k=1}^2 \frac{\partial^2}{\partial y_j \partial y_k} y_k \frac{\partial \varphi_\sigma(y, x)}{\partial y_k} = \left(r \frac{\partial}{\partial r} + 2 \right) \Delta \varphi_\sigma(y, x)$

$$\Delta^s r^2 \varphi_\sigma(y, x) = r^2 \Delta^s \varphi_\sigma(y, x) + 4sr \Delta^{s-1} \varphi_\sigma(y, x) + 4s^2 \Delta^{s-1} \varphi_\sigma(y, x)$$

Теперь мы можем утверждать:

Теорема 2. Функция $\Phi_\sigma(y, x)$, определенная формулой (1.0.1) при $\alpha > 0$ - является полигармонической функцией второго порядка (т.е. является бигармонической функцией) и справедлива равенство

$$\Phi_\sigma(y, x) = c \left(r^2 \ln \frac{1}{r} + r^2 G(y, x) \right) \tag{1.0.2}$$

где $G_\sigma(y, x)$ гармоническая функция по переменной y , включая и точку x .

Для функции $\varphi_\sigma(y, x)$ и $\Phi_\sigma(y, x)$ имеет места представление

$$\varphi_\sigma(y, x) = c \left(\ln \frac{1}{r} + G(y, x) \right) \quad \Phi_\sigma(y, x) = cr^2 \left(\ln \frac{1}{r} + G(y, x) \right).$$

Теорема 3. Для функция $\Phi_\sigma(y, x)$, определенная формулой (1.0.0), справедливо равенство:

$$|\Phi_\sigma(y, x)| \leq \frac{c}{\exp \left[\sigma_0 \left(\sqrt{\alpha^2 + (y_2 + 1)^2} \right)^{\rho_1} \right]} \tag{1.0.4}$$

$$\left| \frac{\partial \Phi_\sigma}{\partial n} \right| \leq \frac{c}{r_1 \exp \left[\sigma_0 \left(\sqrt{\alpha^2 + (y_2 + 1)^2} \right)^{\rho_1} \right]} \tag{1.0.5},$$

Литература:

1. Yarmukhamedov. Sh. Ya. a Task Cauchy for polyharmonic of the equation. The reports of WOUNDS 2003 volumes 388, №2, with 102-165.
2. Mazhya. B. G., About the decision of a task Cauchy for the equation Laplace (uniqueness, approximation). Works ММО, 1974, т.30, with 61-114).
3. Жураева Н.Ю. Об интегральном представлении полигармонических функций. Ташкент. ДАН РУз № 3, 2008 г. с. 18-20.

**Зебинисо Ашурова, Умидахон Жураева, Хусен Файзуллоев
(Узбекистан, Самарканд)**

О БИГАРМОНИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ ДВУХ ПЕРЕМЕННЫХ

В данной работе строится функция Карлемана для полигармонических функций второго порядка (т.е. для бигармонических функций), определенных в области $D = \{y : y = (y_1, y_2), y_2 \geq 0\} \subset R^2$.

Функции $\varphi_\sigma(y, x)$ и $\Phi_\sigma(y, x)$, при $s > 0$, $\sigma \geq 0$ определим следующими равенствами

$$c_2 \varphi_\sigma(y, x) K(x_2) = \int_0^\infty \operatorname{Im} \left[\frac{K\left(i\sqrt{u^2 + s + y_2}\right)}{i\sqrt{u^2 + s + y_2 - x_2}} \right] \frac{udu}{\sqrt{u^2 + s}}, \quad (1.0.0)$$

где $c_2 = 2^{-1} \pi \omega_2$, ω_2 – площадь единичного шара в R^2

$$K(\omega) = \frac{\exp\left[-\sigma(\omega+1)^{\rho_1}\right]}{(\omega+x_2)^2} \quad \omega = i\sqrt{u^2 + s + y_2}, \varepsilon > 0, y_2 > 0, 0 < \rho_1 < 1.$$

Здесь берется регулярная ветвь аналитической функции в ω^ρ плоскости с разрезом вдоль вещественной отрицательной полуоси, которая вещественна при вещественном ω .

$$\Phi_\sigma(y, x) = c r^2 \varphi_\sigma(y, x) \quad (1.0.1)$$

где, $c \in R$ $\rho_1 > 0, \sigma > 0$ в дальнейшем через c -обозначаем все постоянные числа,

$$K(x_2) = \frac{\exp\left[-\sigma(x_2+1)^{\rho_1}\right]}{(2x_2)^2} \neq 0$$

Лемма 1.0.1 Функция $\Phi_\sigma(y, x)$ определенная формулой (1.0.1) имеет вид

$$\Phi_\sigma(y, x) = -r^2 \int_0^\infty \frac{\left| \beta(\beta^2 - \eta^2) - 2\beta\eta^2 \right| \cos \lambda \quad udu}{\left(u^2 + r^2 \right) \left(u^2 + r_1^2 \right)^2 \exp\{A\}} \frac{udu}{\eta} - r^2 \int_0^\infty \frac{\sin \lambda \left| \beta(\beta^2 - \eta^2) + 2\beta\eta^2 \right| udu}{\left(u^2 + r^2 \right) \left(u^2 + r_1^2 \right)^2 \exp\{A\}}$$

$$\text{где } \lambda = \left\{ \sigma \left((y_2 + 1)^2 + \eta^2 \right)^{\frac{\rho_1}{2}} \sin \rho_1 \operatorname{arccotg} \frac{\eta}{(y_2 + 1)} \right\}$$

$$A = \left\{ \sigma \left((y_2 + 1)^2 + \eta^2 \right)^{\frac{\rho_1}{2}} \cos \rho_1 \operatorname{arccotg} \frac{\eta}{(y_2 + 1)} \right\}, \quad \eta^2 = u^2 + \alpha^2, r^2 = \alpha^2 + (y_2 - x_2)^2, r_1^2 = \alpha^2 + (y_2 + x_2)^2$$

Лемма 1.0.2 Функция $\varphi_\sigma(y, x)$, определенная формулой (1.0.0),

при $\alpha > 0$ - является гармонической функцией по переменной y .

Лемма 1.0.3. $\Delta r^2 \varphi_\sigma(y, x) = \psi_\sigma(y, x)$ где $\psi_\sigma(y, x) = 4r \frac{\partial \varphi_\sigma(y, x)}{\partial r} + 4\varphi_\sigma(y, x)$

гармоническая функция в R^2 по переменному y включая и точку x , $r^2 \varphi_\sigma(y, x)$ является бигармонической функцией:

$$\Delta^2 r^2 \varphi_\sigma(y, x) = 0$$

Теорема 1. Функция $\Phi_\sigma(y, x)$, определенная формулой (1.0.1) при $\alpha > 0$ - является полигармонической функцией второго порядка (т.е. является бигармонической функцией).

Теорема 2. Для функции $\Phi_\sigma(y, x)$ определенная формулой (1.0.1) ($\alpha > 0$), справедлива равенство $\Phi_\sigma(y, x) = c \left(r^2 \ln \frac{1}{r} + r^2 G(y, x) \right)$, где $G_\sigma(y, x)$ гармоническая функция по переменной y , включая и точку x .

Доказательство: Теперь для разности $\varphi_\sigma(y, x) - \frac{1}{2\pi} \ln \frac{1}{r} = G_\sigma(y, x)$ имеем

$$G_\sigma(y, x) = -\frac{\exp\left[\sigma(x_2+1)^{\rho_1}\right]}{8\pi x_2^2} \int_0^\infty \operatorname{Im} \left[\frac{\exp\left[-\sigma\left(i\sqrt{u^2 + s + y_2 + 1}\right)^{\rho_1}\right]}{\left(i\sqrt{u^2 + s + y_2 - x_2}\right) \left(\left(i\sqrt{u^2 + s + y_2}\right) + x_2\right)^2} \right] \frac{udu}{\sqrt{u^2 + \alpha^2}} - \frac{1}{2\pi} \ln \frac{1}{r} =$$

$$\begin{aligned}
 &= -\frac{\exp[\sigma(x_2+1)^{\rho_1}]}{8\pi x_2^2} \int_0^1 \operatorname{Im} \left[\frac{\exp\left[-\sigma\left(i\sqrt{u^2+s+y_2+1}\right)^{\rho_1}\right] - \frac{8\pi x_2^2}{\exp[\sigma(x_2+1)^{\rho_1}]}}{\left(i\sqrt{u^2+s+y_2-x_2}\right)\left(i\sqrt{u^2+s+y_2}+x_2\right)^2} \right] \frac{udu}{\sqrt{u^2+\alpha^2}} \\
 &- \frac{\exp[\sigma(x_2+1)^{\rho_1}]}{8\pi x_2^2} \int_1^\infty \operatorname{Im} \left[\frac{\exp\left[-\sigma\left(i\sqrt{u^2+s+y_2+1}\right)^{\rho_1}\right]}{\left(i\sqrt{u^2+s+y_2-x_2}\right)\left(i\sqrt{u^2+s+y_2}+x_2\right)^2} \right] \frac{udu}{\sqrt{u^2+\alpha^2}} - \\
 &- \frac{\exp[\sigma(x_2+1)^{\rho_1}]}{8\pi x_2^2} \int_0^1 \operatorname{Im} \left[\frac{1}{\left(i\sqrt{u^2+s+y_2-x_2}\right)} \right] \frac{udu}{\sqrt{u^2+\alpha^2}} - \frac{1}{2\pi} \ln \frac{1}{r}
 \end{aligned}$$

Так как первое и второе слагаемое в правой части изображает непрерывную функции точки u в R^2 , включая и точку $u=x$, и кроме того

$$\int_0^1 \frac{udu}{u^2+\alpha^2} - \ln \frac{1}{r} = -\frac{1}{2} \ln(1+r^2)$$

Таким образом, функция $G_\sigma(y, x)$ как разность двух гармонических функций гармонична в $R^2/\{x\}$ и непрерывна в R^2 , значить она является гармоническая функция в R^2 .

Для функции $\varphi_\sigma(y, x)$ и $\Phi_\sigma(y, x)$ имеет места представление

$$\varphi_\sigma(y, x) = c \left(\ln \frac{1}{r} + G(y, x) \right) \quad \Phi_\sigma(y, x) = cr^2 \left(\ln \frac{1}{r} + G(y, x) \right).$$

Лемма 1.0.4. Для функции $\varphi_\sigma(y, x)$, определенная формулой (1.0.0), имеет место неравенство

$$|\varphi_\sigma(y, x)| \leq \frac{c}{r \eta \exp \left[\sigma_0 \left(\sqrt{\alpha^2 + (y_2+1)^{2\rho_1}} \right)^{\rho_1} \right]}$$

Доказательство: Для того чтобы получить эту оценку, преобразуем подынтегральное выражения

$$c_2 \varphi_\sigma(y, x) K(x_2) = \int_0^\infty \operatorname{Im} \left[\frac{K\left(i\sqrt{u^2+s+y_2}\right)}{i\sqrt{u^2+s+y_2-x_2}} \right] \frac{udu}{\sqrt{u^2+s}}, \quad K(\omega) = \frac{\exp\left[-\sigma(\omega+1)^{\rho_1}\right]}{(\omega+x_2)^2} \quad \text{где } c_2 = 2^{-1} \pi \omega_2,$$

ω_2 – площадь единичного шара в R^2 , $\omega = i\sqrt{u^2+s+y_2}$, $\varepsilon > 0$, $y_2 > 0$, $0 < \rho_1 < 1$. в виде:

$$\|K(\omega)\| = \frac{\exp \operatorname{Re} \left[-\sigma(\omega+1)^{\rho_1} \right]}{\|(\omega+x_2)\|^2} = \frac{\exp \left[-\sigma \left(\sqrt{u^2+\alpha^2+(y_2+1)^{2\rho_1}} \right)^{\rho_1} \cos \lambda \right]}{u^2+\alpha^2+(y_2+x_2)^{2\rho_1}}$$

Тогда так, как $-\pi < \arg \omega < \pi$ $\cos \rho_1 \operatorname{arccotg} \frac{\eta}{(y_2+1)} \geq \delta_0 > 0$

$$\text{Поэтому } \|K(\omega)\| \leq \frac{\exp \left[-\sigma \left(\sqrt{u^2+\alpha^2+(y_2+1)^{2\rho_1}} \right)^{\rho_1} \cos \lambda \right]}{\left(u^2+\alpha^2+(y_2+x_2)^{2\rho_1} \right)} \leq \frac{\exp \left[-\sigma \|(\omega)\|^{\rho_1} \cos \lambda \right]}{\|\omega\|^{2\rho_1}}$$

Из последних неравенств получим

$$\begin{aligned}
|\varphi_\sigma(y, x)| &\leq c \int_0^\infty \frac{\exp\left[-\sigma_0\left(\sqrt{t^2 + (y_2 + 1)^{2_1}}\right)^{\rho_1}\right] dt}{\alpha \sqrt{t^2 + \alpha^2 + (y_2 + x_2)^{2_1}} \sqrt{t^2 + (y_2 - x_2)^{2_1}}} \leq \\
&\leq c \frac{\exp\left[-\sigma_0\left(\sqrt{\alpha^2 + (y_2 + 1)^{2_1}}\right)^{\rho_1}\right]}{\sqrt{(\alpha^2 + (y_2 + x_2)^{2_1})}} \int_0^\infty \frac{dt}{\alpha \sqrt{t^2 + (y_2 - x_2)^{2_1}}} \leq c \frac{\exp\left[-\sigma_0\left(\sqrt{\alpha^2 + (y_2 + 1)^{2_1}}\right)^{\rho_1}\right]}{r\eta_1}
\end{aligned}$$

$$\text{Следовательно, } |\varphi_\sigma(y, x)| \leq \frac{c}{r\eta_1 \exp\left[\sigma_0\left(\sqrt{\alpha^2 + (y_2 + 1)^{2_1}}\right)^{\rho_1}\right]}.$$

Следствие. Для функция $\Phi_\sigma(y, x)$, определенная формулой (1.0.0),

$$\text{справедлива равенство: } |\Phi_\sigma(y, x)| \leq \frac{c}{\exp\left[\sigma_0\left(\sqrt{\alpha^2 + (y_2 + 1)^{2_1}}\right)^{\rho_1}\right]}$$

Лемма 1.0.5. Для функции $\varphi_\sigma(y, x)$, определенная формулой (1.0.0), имеет место неравенство

$$\left\| \frac{\partial \varphi_\sigma(y, x)}{\partial y_i} \right\| \leq \frac{c}{r\eta_1^2 \exp\left[\sigma_0 \sqrt{\alpha^2 + (y_2 + 1)^{2_1}}^{\rho_1}\right]}$$

$$r = \sqrt{(y_1 - x_1)^2 + (y_2 - x_2)^2}, \eta_1 = \sqrt{(y_1 - x_1)^2 + (y_2 + x_2)^2}$$

Доказательство: Так, как

$$\begin{aligned}
\varphi_\sigma(y, x) &= -\frac{\exp[\sigma(x_2 + 1)^{\rho_1}]}{8\pi x_2^2} \operatorname{Im} \int_0^\infty \frac{\exp\left[-\sigma\left(\left(i\sqrt{u^2 + s} + y_2\right) + 1\right)^{\rho_1}\right]}{\left(i\sqrt{u^2 + s} + y_2 - x_2\right)\left(\left(i\sqrt{u^2 + s} + y_2\right) + x_2\right)^2} d\sqrt{u^2 + s} = \\
&= -\frac{\exp[\sigma(x_2 + 1)^{\rho_1}]}{8\pi x_2^2} \operatorname{Im} \int_0^\infty \frac{\exp\left[-\sigma(it + y_2 + 1)^{\rho_1}\right]}{\alpha \left(it + y_2 - x_2\right)\left(it + y_2 + x_2\right)^2} dt
\end{aligned}$$

При $x_1 < y_1$

$$\frac{\partial \varphi_\sigma(y, x)}{\partial y_1} = \frac{\exp[\sigma(x_2 + 1)^{\rho_1}]}{8\pi x_2^2} \operatorname{Im} \frac{\exp\left[-\sigma\left(\left(i(y_1 - x_1) + y_2\right) + 1\right)^{\rho_1}\right]}{\left(i(y_1 - x_1) + y_2 - x_2\right)\left(i(y_1 - x_1) + y_2 + x_2\right)^2}$$

При $x_1 > y_1$

$$\begin{aligned}
\frac{\partial \varphi_\sigma(y, x)}{\partial y_1} &= -\frac{\exp[\sigma(x_2 + 1)^{\rho_1}]}{8\pi x_2^2} \operatorname{Im} \frac{\exp\left[-\sigma\left(\left(i(x_1 - y_1) + y_2 + 1\right)^{\rho_1}\right)\right]}{\left(i(x_1 - y_1) + y_2 - x_2\right)\left(i(x_1 - y_1) + y_2 + x_2\right)^2} \\
\frac{\partial \varphi_\sigma(y, x)}{\partial y_2} &= -\frac{\exp[\sigma(x_2 + 1)^{\rho_1}]}{8\pi x_2^2} \operatorname{Im} \frac{\exp\left[-\sigma\left(\|x_1 - y_1\| + y_2 + 1\right)^{\rho_1}\right]}{\left(i(y_2 - x_2) - \|x_1 - y_1\|\right)\left(i\|x_1 - y_1\| + y_2 + x_2\right)^2} = \\
&= -\frac{\exp[\sigma(x_2 + 1)^{\rho_1}]}{8\pi x_2^2} \operatorname{Re} \frac{\exp\left[-\sigma\left(\|x_1 - y_1\| + y_2 + 1\right)^{\rho_1}\right]}{\left(i\|x_1 - y_1\| + y_2 - x_2\right)\left(i\|x_1 - y_1\| + y_2 + x_2\right)^2}
\end{aligned}$$

Следовательно

$$\left\| \frac{\partial \varphi_\sigma(y, x)}{\partial y_i} \right\| \leq c \left\| \frac{\exp[-\varepsilon((y_1 - x_1) + y_2 + 1)^{\rho_1}]}{(i(y_1 - x_1) + y_2 - x_2)(i(y_1 - x_1) + y_2 + x_2)^2} \right\| \leq \frac{c}{r_1^2 \exp[\varepsilon_0 \sqrt{\alpha^2 + (y_2 + 1)^2}^{\rho_1}]}$$

$$\begin{aligned} \frac{\partial \varphi_\sigma(y, x)}{\partial y_2} &= -\frac{\exp[\sigma(x_2 + 1)^{\rho_1}]}{8\pi x_2^2} \operatorname{Im} \frac{\exp[-\sigma(\|x_1 - y_1\| + y_2 + 1)^{\rho_1}]}{(i(y_2 - x_2) - \|x_1 - y_1\|)(i\|x_1 - y_1\| + y_2 + x_2)^2} = \\ &= -\frac{\exp[\sigma(x_2 + 1)^{\rho_1}]}{8\pi x_2^2} \operatorname{Re} \frac{\exp[-\sigma(\|x_1 - y_1\| + y_2 + 1)^{\rho_1}]}{(i\|x_1 - y_1\| + y_2 - x_2)(i\|x_1 - y_1\| + y_2 + x_2)^2} \end{aligned}$$

Лемма 1.0.6. Пусть $\bar{n}$ - внешняя нормаль к границе ∂D . Тогда для функции $\Phi_\sigma(y, x)$ справедливы неравенства:

$$\left\| \frac{\partial \Phi_\sigma}{\partial \bar{n}} \right\| \leq \frac{c}{r_1 \exp[\sigma_0 (\sqrt{\alpha^2 + (y_2 + 1)^2})^{\rho_1}]}$$

Доказательство: Так как $\frac{\partial \Phi_\sigma}{\partial \bar{n}} = \frac{\partial \Phi_\sigma}{\partial y_1} \cos \alpha_1 + \frac{\partial \Phi_\sigma}{\partial y_2} \cos \alpha_2$, $j = 1, 2$ из полученных оценок для $|\varphi_\sigma(y, x)|$,

$$\left\| \frac{\partial \varphi_\sigma(y, x)}{\partial y_i} \right\|, \quad \frac{\partial \Phi_\sigma}{\partial y_j} = \frac{\partial r^2}{\partial y_j} \varphi_\sigma(y, x) + r^2 \frac{\partial \varphi_\sigma(y, x)}{\partial y_j}$$

получим
$$\left\| \frac{\partial \Phi_\sigma}{\partial \bar{n}} \right\| \leq \frac{c}{r_1 \exp[\sigma_0 (\sqrt{\alpha^2 + (y_2 + 1)^2})^{\rho_1}]}$$

Литература:

1. Yarmukhamedov. Sh. Ya. a Task Cauchy for polyharmonic of the equation. The reports of WOUNDS 2003 volumes 388, №2, with 102-165.
2. Mazhya. B. G., About the decision of a task Cauchy for the equation Laplace (uniqueness, approximation). Works MMO, 1974, т.30, with 61-114).
3. Жураева Н.Ю. Об интегральном представлении полигармонических функций. Ташкент. ДАН РУз № 3, 2008 г. с.18-20.

Григорій Цегелик, Леся Фундак, Світлана Костенко, Надія Грипинська
(Львів, Хмельницький, Україна)

ВИКОРИСТАННЯ АПАРАТУ МАЖОРАНТ І МІНОРАНТ ФУНКЦІЙ, ЗАДАНИХ ТАБЛИЧНО, ДЛЯ ОПТИМІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ

Вступ. В [1] побудовано апарат неklasичних мажорант і діаграм Ньютона функцій, заданих таблично, який використано для апроксимації функцій; побудови чисельних методів розв'язування задачі Коші для звичайних диференціальних рівнянь та їх систем, точних на певних класах функцій (якщо не враховувати операцій заокруглення); розробки чисельних методів оптимізації як гладких, так і негладких та розривних функцій. За так звані точки зображення значень функції $f(x)$ взято $(x_i, -\ln|f(x_i)|)$. Зауважимо, що в класичному підході до побудови апарату мажорант і діаграм Ньютона степеневих рядів чи рядів Лорана функцій комплексної змінної за точки зображення взято $(v, -\ln|A_v|)$, що відповідають членам ряду $A_v z^v$ [2, 3].

У статті розглядається побудова одночасно апарату мажорант і мінорант та їхніх діаграм функцій, заданих таблично, де за точки зображення значень функції $f(x)$ беруться точки $(x_i, f(x_i))$. Такий підхід значно спрощує побудову апарату та й чисельні методи, розроблені з використанням цього апарату, будуть ефективнішими.

1. Поняття апарату мажорант і мінорант та їхніх діаграм. Розглянемо функцію дійсної змінної $y = f(x)$, яка задана своїми значеннями у деяких точках x_i ($i = 1, 2, \dots, n$):

$$f(x_i) = y_i \quad (i = 1, 2, \dots, n). \quad (1)$$

Нехай

$$|y_i| \leq M \quad (i=1,2,\dots,n), \quad (2)$$

де M – деяка стала.

Означення 1. Точку $P_i(x_i, f(x_i))$ з координатами $x = x_i$, $y = f(x_i) = y_i$ в площині xu назовемо *точкою зображення* значення функції $y = f(x)$ в точці $x = x_i$.

Припустимо, що точки зображення $P_i(x_i, f(x_i))$, $i=1,2,\dots,n$, в площині xu побудовані. Множину цих точок позначимо через S , а її опуклу оболонку – через $C(S)$. На рис.1 побудована опукла оболонка множини S , яка складається з дев'яти точок P_i .

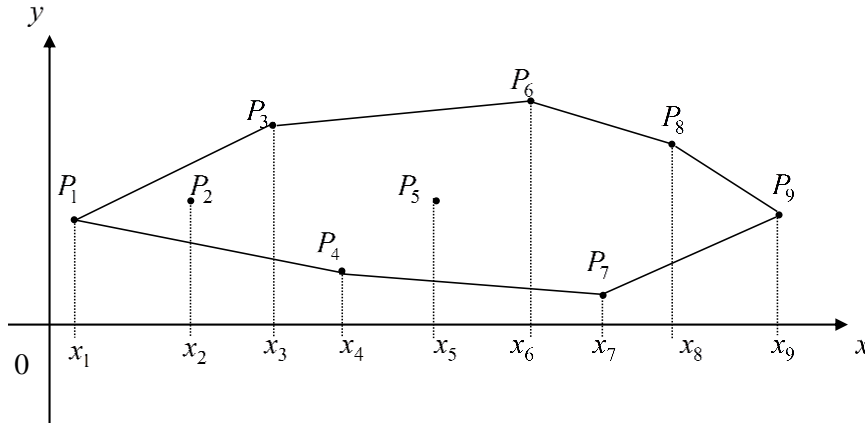

Рис. 1. Опукла оболонка множини точок P_i .

Для кожного $x \in [x_1, x_n]$ визначимо дві точки $B_x(x, \alpha_x)$ і $D_x(x, \beta_x)$, де

$$\alpha_x = \sup_{(x,y) \in C(S)} y, \quad \beta_x = \inf_{(x,y) \in C(S)} y.$$

Множина точок $B_x(x, \alpha_x)$, $x \in [x_1, x_n]$, утворює лінію $\mathcal{G}_f$, яка обмежує $C(S)$ зверху, а множина точок $D_x(x, \beta_x)$, $x \in [x_1, x_n]$, утворює лінію $\mathcal{D}_f$, яка обмежує $C(S)$ знизу. Ці лінії є неперервними ламаними лініями і їхні рівняння мають відповідно вигляд

$$y = \alpha(x) \quad \text{і} \quad y = \beta(x),$$

де $\alpha(x) = \alpha_x$, $\beta(x) = \beta_x$.

Із побудови $\mathcal{G}_f$ і $\mathcal{D}_f$ випливає, що:

- кожна вершина $\mathcal{G}_f$ і $\mathcal{D}_f$ розміщена в одній із точок зображення P_i значення функції $y = f(x)$ в точці x_i ($i=1,2,\dots,n$);
- кожна точка зображення P_i ($i=1,2,\dots,n$) знаходиться на $\mathcal{G}_f$ або $\mathcal{D}_f$, або між ними.

Позначимо

$$M_f(x) = \alpha(x), \quad m_f(x) = \beta(x), \quad x \in [x_1, x_n].$$

Тоді для кожного x_i ($i=1,2,\dots,n$) виконуються нерівності

$$f(x_i) \leq M_f(x_i), \quad f(x_i) \geq m_f(x_i).$$

Означення 2. Функції $y = M_f(x)$ і $y = m_f(x)$, визначені на проміжку $[x_1, x_n]$, називатимемо, відповідно, *мажорантою* і *мінорантою* функції $y = f(x)$ на цьому проміжку.

Означення 3. Ламані лінії $\mathcal{G}_f$ і $\mathcal{D}_f$, визначені на проміжку $[x_1, x_n]$, називатимемо, відповідно, *діаграмою мажоранти* і *діаграмою міноранти* функції $y = f(x)$ на цьому проміжку.

Нехай

$$M_f(x_i) = T_i, \quad m_f(x_i) = t_i \quad (i=1,2,\dots,n).$$

Означення 4. Величини

$$R_i = \frac{T_{i+1} - T_i}{x_{i+1} - x_i}, \quad r_i = \frac{t_{i+1} - t_i}{x_{i+1} - x_i} \quad (i=1,2,\dots,n-1; R_n = -\infty, r_n = \infty)$$

називатимемо, відповідно, i -им числовим нахилом діаграми $\mathcal{G}_f$ та i -им числовим нахилом діаграми δ_f .

Означення 5. Якщо точка зображення P_i ($i=1,2,\dots,n$) розміщена у вершині $\mathcal{G}_f$ або δ_f , то індекс i називатимемо, відповідно, *вершинним індексом* $\mathcal{G}_f$ або δ_f . Якщо точка зображення P_i ($i=1,2,\dots,n$) знаходиться на $\mathcal{G}_f$ або δ_f , то індекс i називатимемо, відповідно, *діаграмним індексом* $\mathcal{G}_f$ або δ_f . Індекси $i=1$ та $i=n$ віднесемо до вершинних індексів.

Множину всіх вершинних індексів $\mathcal{G}_f$ і δ_f позначимо, відповідно, через I_1 та I_2 , а множину діаграмних індексів, відповідно, через G_1 і G_2 . Очевидно, $I_1 \subset G_1$, $I_2 \subset G_2$ і $T_i = f(x_i)$ для всіх $i \in G_1$, $t_i = f(x_i)$ для всіх $i \in G_2$.

Якщо φ_i – кут між відрізком $B_{x_i} B_{x_{i+1}}$ діаграми $\mathcal{G}_f$ і додатним напрямком осі абсцис, то кутовий коефіцієнт відрізка $B_{x_i} B_{x_{i+1}}$ визначатиметься за формулою

$$k_i = \frac{\alpha_{x_{i+1}} - \alpha_{x_i}}{x_{i+1} - x_i} = \frac{T_{i+1} - T_i}{x_{i+1} - x_i} = R_i = \operatorname{tg} \varphi_i.$$

Якщо ψ_i – кут між відрізком $D_{x_i} D_{x_{i+1}}$ діаграми δ_f і додатним напрямком осі абсцис, то кутовий коефіцієнт відрізка $D_{x_i} D_{x_{i+1}}$ визначатиметься за формулою

$$k_i = \frac{\beta_{x_{i+1}} - \beta_{x_i}}{x_{i+1} - x_i} = \frac{t_{i+1} - t_i}{x_{i+1} - x_i} = r_i = \operatorname{tg} \psi_i.$$

Якщо $\{i_k\}$ ($k=1,2,\dots,s$; $s \leq n$) – послідовність вершинних індексів $\mathcal{G}_f$, то

$$R_1 = R_{i_1} > R_{i_2} > \dots > R_{i_s} = R_n = -\infty.$$

Якщо $\{i_k\}$ ($k=1,2,\dots,m$; $m \leq n$) – послідовність вершинних індексів δ_f , то

$$r_1 = r_{i_1} < r_{i_2} < \dots < r_{i_m} = r_n = \infty.$$

Нехай p і q – два послідовні вершинні індекси $\mathcal{G}_f$, а індекс i задовольняє умову $p < i < q$.

Розглянемо відрізок $B_{x_p} B_{x_q}$ діаграми $\mathcal{G}_f$. Тоді

$$\frac{\alpha_{x_q} - \alpha_{x_p}}{x_q - x_p} = \frac{\alpha_{x_i} - \alpha_{x_p}}{x_i - x_p},$$

або

$$\frac{T_q - T_p}{x_q - x_p} = \frac{T_i - T_p}{x_i - x_p}.$$

Звідси

$$T_i = \frac{x_q - x_i}{x_q - x_p} T_p + \frac{x_i - x_p}{x_q - x_p} T_q.$$

Якщо $f(x_p) = a_p$, $f(x_q) = a_q$, то

$$T_i = \frac{x_q - x_i}{x_q - x_p} a_p + \frac{x_i - x_p}{x_q - x_p} a_q.$$

Аналогічно одержуємо формулу для мажоранти $M_f(x)$ на проміжку $[x_p, x_q]$:

$$M_f(x) = \frac{x_q - x}{x_q - x_p} a_p + \frac{x - x_p}{x_q - x_p} a_q.$$

Якщо тепер r і s – два послідовні вершинні індекси δ_f , а індекс i задовольняє умову $r < i < s$, то розглядаючи відрізок $D_{x_r} D_{x_s}$ діаграми δ_f , аналогічно одержуємо

$$t_i = \frac{x_s - x_i}{x_s - x_r} a_r + \frac{x_i - x_r}{x_s - x_r} a_s$$

і формулу міноранти $m_f(x)$ на проміжку $[x_r, x_s]$

$$m_f(x) = \frac{x_s - x}{x_s - x_r} a_r + \frac{x - x_r}{x_s - x_r} a_s,$$

де $f(x_r) = a_r$, $f(x_s) = a_s$.

Твердження. Якщо для функції $y = f(x)$, заданої таблицею значень (1), виконується умова (2), то

$$\max_{1 \leq i \leq n} f(x_i) = \max_{x \in [x_1, x_n]} M_f(x), \quad \min_{1 \leq i \leq n} f(x_i) = \min_{x \in [x_1, x_n]} m_f(x).$$

У цьому разі якщо

$$\max_{1 \leq i \leq n} f(x_i) = f(x_l), \quad \min_{1 \leq i \leq n} f(x_i) = f(x_s),$$

то

$$\max_{x \in [x_1, x_n]} M_f(x) = M_f(x_l) = T_l, \quad \min_{x \in [x_1, x_n]} m_f(x) = m_f(x_s) = t_s,$$

де $l \in G_1$, $s \in G_2$.

2. Алгоритм оптимізації негладких функцій однієї дійсної змінної. Розглянемо алгоритм відшукування максимуму строго вгнутої функції, використовуючи апарат мажорант функцій, заданих таблично, та алгоритм відшукування мінімуму строго опуклої функції, використовуючи апарат мінорант функцій, заданих таблично.

Нехай функція $y = f(x)$ визначена на проміжку $[a, b]$. Виберемо на цьому проміжку систему точок

$$x_i = x_0 + ih, \quad i = 0, 1, \dots, n, \quad \text{де } x_0 = a, \quad h = \frac{b-a}{n}. \quad \text{Позначимо } f(x_i) = a_i, \quad i = 0, 1, \dots, n.$$

Нехай функція $f(x)$ є строго вгнутою на $[a, b]$. Тоді алгоритм відшукування максимуму функції полягає в наступному. Спочатку обчислюємо $R_0 = \frac{a_1 - a_0}{h}$. Якщо $R_0 < 0$, то точка x_0 з точністю h є точкою, в якій досягається максимум функції, і на цьому робота алгоритму завершується.

Припустимо, що $R_0 > 0$. Тоді обчислюємо $R_{n-1} = \frac{a_n - a_{n-1}}{h}$. Якщо $R_{n-1} > 0$, то максимум функції з точністю h досягається в точці x_n .

Нехай $R_0 > 0$ і $R_{n-1} < 0$. Тоді обчислюємо $R_i = \frac{a_{i+1} - a_i}{h}$, $i = 1, 2, \dots$ доти, поки для деякого $i = k$ не виконається умова $R_k > 0$ і $R_{k+1} < 0$. Тоді точка x_k з точністю h буде точкою максимуму функції.

Якщо функція є строго опуклою на проміжку $[a, b]$, то алгоритм відшукування мінімуму функції $f(x)$ є таким. Спочатку обчислюємо $r_0 = \frac{a_1 - a_0}{h}$. Якщо $r_0 > 0$, то точка x_0 з точністю h є точкою, в якій досягається мінімум функції, і на цьому робота алгоритму завершується.

Припустимо, що $r_0 < 0$. Тоді обчислюємо $r_{n-1} = \frac{a_n - a_{n-1}}{h}$. Якщо $r_{n-1} < 0$, то мінімум функції з точністю h досягається в точці x_n .

Нехай $r_0 < 0$ і $r_{n-1} > 0$. Тоді обчислюємо $r_i = \frac{a_{i+1} - a_i}{h}$, $i = 1, 2, \dots$ доти, поки для деякого $i = l$ не виконається умова $r_l < 0$ і $r_{l+1} > 0$. Тоді точка x_l з точністю h буде точкою мінімуму функції.

Література:

1. Цегелик Г. Г. Апарат некласичних мажорант і діаграм Ньютона функцій, заданих таблично, та його використання в чисельному аналізі: монографія / Г. Г. Цегелик. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 190 с.
2. Ostrowski A. Recherches sur la Méthode de Graeffe et les zéros des polynomes et des séries de Laurent / A. Ostrowski // Acta math. – 1940. – Vol. 72. – P. 99-257.
3. Костовский О. М. Локализация по модулям нулей ряда Лорана и его производных / О. М. Костовский. – Львов. – 1967. – 208 с.

СЕКЦІЯ: МИСТЕЦТВО

Хусан Тошбоев
(Гулистан, Узбекистан)

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА МОВАРАУННАХР ТАСВИРИЙ САНЪАТ УСТАЛАРИ

Амир Темурнинг 680 йиллигига бағишланади

Тасвирий санъат ёшлар онгига миллий маданият, маънавият, қадрият ҳамда анъаналаримизни сингдиришда кенг имкониятларга эга. Ҳар бир ўзбек хонадонидида тасвирий санъат усталарининг бирон-бир санъат асарининг доимо осиглиқ туриши ҳалқимизнинг санъатга бўлган чексиз ҳурмати ва ихлосидан дарак беради. Қолаверса, тасвирий санъат одамларнинг юрак туйғулари, руҳий кечинмалари билан чамбарчас пайванд бўлиб, ҳаётнинг ажралмас, узвий бир қисмига айланиб келган.

Тасвирий санъатнинг ижтимоий, бадиий ва тарбиявий имкониятларини тадқиқ қилиш, ўсиб келадиган ёш авлодни кенг тасвирий, ижодий билимлардан баҳраманд этиш орқали уларда юксак эстетик фазилярларни, ҳалқимизнинг бой миллий маънавиятимиз дурдоналарига қизиқиш ҳамда ҳурмат – эҳтиромини тарбиялаш долзарб аҳамиятга эга ҳисобланади. Бу борада олиб борилаётган ишларни янада кенгайтириш ижтимоий заруратга айланиб бормоқда.

Тарихга муурожаат этадиган бўлсак, Темурийлар даврида Моварауннаҳр тасвирий санъат усталарининг яратган асарларини инсон руҳий кечинмаларига руҳий – ҳиссий таъсири борасида келтирилган кўпгина фикр – мулоҳазаларини ўқишимиз мумкин. Қуйида биз Амир Темур ва Темурийлар даврида ижод этган тасвирий санъат усталари тўғрисида атрофлича тўхталиб ўтмоқчимиз.

Самарқанд миниатюра ва амалий санъати усталари Амир Темур ва Улуғбек даврида баракали ижод қиладилар. Улар: Устод Гунг, Хожа Абдулхай, Устод Шамсиддин, Пир Аҳмад Боғишамолий, Жунайд Наққош, Хожа Абдулқодир Гуянда кабилар деворий рангтасвир ва миниатюра жанрида ижод қилганлар.

Шунингдек, темурийлар даври тасвирий санъати тараққиётида пир Саид Аҳмад Табризий, Шаҳобиддин Абдулла, Захриддин Абзар, Бобо Наққош, Хожа Аҳмад Убайдулло, Низомиддин Аҳмад, Устод Жаҳонгир, Камоллиддин Бехзод, М. Музаҳиб кабилар ҳам ижод қилганлар.

Ўрта Осиё, умуман, Ўрта Шарқ маданиятида китобни безаш, хаттотлик ва миниатюра санъати тарихда ўзига хос, қайтарилмас жозибаси билан ажралиб туради. Бу санъат тараққиётида эса Эрон, Ўрта Осиё, Озарбайжон, Афғонистон рассомлари катта ҳисса қўшдилар.

Ўтмиш тасвирий санъати ҳақида фикр юритар эканмиз бугунги кунда кўп қўлланилаётган миниатюра сўзининг ўзига қисман тўхталиш лозим. Бу ибора деярли XIX аср бошларигача ишлатилмаган. “Миниатюра” – китобга ишланган сурат (мўжаз сурат) ёки кичик ҳажмдаги нафис тасвирларга нисбатан ишлатилиши анъанага айланиб борди.

Шарқ жумладан, Марказий Осиё ҳалқларининг тасвирий санъатидаги миниатюра ҳам ўзига хос намуналарига эга. Бу борада тавирий санъатимиз тарихида ўзининг ноёб намуналари ва ажойиб санъат вакиллари юзага келтирган Хирот “Нигористон” (нафис санъат академияси) мактаби жаҳон тасвирий саонъат мактаблари ичида олдинги сафларда туради. Айнан шу мактабда Камолиддин Бехзоддек буюк рассом камолга етган. Бу мактабнинг моҳияти ва мазмунини аниқроқ тушуниш учун унинг маъносини таҳлил қилмоғимиз керак. “Нигористон” иборасига келганда айтиш лозимки, бу нигорлар, чехралар, қиёфалар демакдир.

Самарқандда шаклланган тасвирий санъат мактаби Хирот орқали жаҳон ҳалқлари маданиятига таъсир ўтказганлигиалоҳида қайд этмоқ керак. Олим Наим Норқуловнинг маълумот беришича, бойсунқур мирзо хирот нафис ва тасвирий санъат анжумани (академияси) ни тузган. Номлари жаҳон тасвирий санъати тарихида муҳим ўрин эгаллаган Хўжа Ғиёсиддин Ҳаравий, Амиршоҳий сабзаворий, мирак наққош, Ҳалил Мирзо Шоҳруҳий, Султон Иброҳим, Султонали Машҳадий, Мавлон Жаъфар Турбатий Хирот академияси ташкилотчилари эдилар.

Бойсунқур Мирзо Хиротда нафис санъат мактабини яратишда бутун Шарқ ҳалқлари маданияти дурдоналаридан фойдаланади. Бу ишда унга отаси Шоҳруҳнинг қўшни мамлакатлар билан кенг кўламда олиб борган савдо, дипломатик ва маданий алоқалар катта ёрдам беради. Хуллас, бу мактаб Нигористон номи билан ҳам машҳур бўлди.

Шарқ тасвирий санъатининг йирик намоёндаси, мўйқаламнинг сеҳри билан нафосат оламига нур баҳшида этганбуюк мусаввир Камолиддин Бехзоднинг номи жаҳон тасвирий санъати тарихида алоҳида ўринни эгаллайди. Афсуски, бизгача Бехзоднинг ҳаёти, ижодий фаолияти ҳақида жуда кам маълумот сақланиб қолган. Бунинг турлича сабабалари бор. Биринчидан, мусаввир яшаган замон ҳийла мураккаб бўлиб, бу давр алломалари тасвирий санъат ҳақида батафсил адабиётлар ёзиб қолдиришолмаган. Хуллас, Бехзод яшаган даврда ҳам тасвирий санъат маълум бир илм ва санъат вакиллари, шоҳ саройлари атрофидагина эътиборга тушган холос. Ҳалқ орасида эса тасвирий санъат асарларининг ёйилишига етарли имконият бўлмаган. Шундай қилиб, мусаввир ижоди, ҳаёти қаламга олинган манбалар жуда оз, ҳатто Бехзоднинг туғилган йили ҳақида ҳам мунозаралар мавжуд.

Кейинги даврда бир қанча чет эл тарихчиларидан ташқари Ўзбекистонлик санъатшунослар ҳам Бехзод ҳақида тадқиқотлар яратишди. Булардан айниқса, ҳамид Суламонов, Галина Пугаченко, наим

Норқулов, Илёс Низомиддинов, Ориф Усмонов, Фозила Сулаймонова, Неъмат Абдуллаев, Абдумажид Мадраимов ва бошқа олимларнинг изланишларини эслаб ўтиш жоиз.

Тадқиқотчиларнинг тахминларига қараганда, Камолиддин Беҳзод 1455 йили Ҳиротда касиб – ҳунарманд оиласида дунёга келган. Жуда эрта етим қолган.

Шундай қилиб, мумтоз мусаввир Камолиддин Беҳзод нинг буюк санъаткор бўлиб етишишида дастлаб ана шу “Нигористон” тасвирий санъат академиясининг таъсири ҳал қилувчи аҳамият касб этган. Бу мактаб билан шуҳрат қозонган ўз даврининг машҳур устаси мусаввир Мирак Наққошнинг ижодхонасида камолиддин Беҳзод таълим оолгани маълум.

Беҳзод маданият ва санъатнинг раҳнамоси Алишер Навоий даҳосидан етарлича баҳраманд бўла олганлиги кўпгина адабиётларда таъкидланган. Ўз давридаёқ Алишер Навоий портретини яратиш боарсида Камолиддин Беҳзод самарали ижод қилади. Шунингдек, навоийнинг ҳаётига баҳишланган ва Навоий портрети тасвирланган асарлари туфайли Ҳирот маданият оламида танилади. Асат-секин Беҳзод Ҳиротда катта ҳурматга сазовор бўла бошлайди. У 1487 йили Хуросон ҳумкмдори Ҳусайн Байқаронинг Ҳиротдаги кутубхонасига раҳбар этиб тайинланди.

Мусаввир ижодидаги санъаткорларнинг сири замонавийликнинг ҳақиқий акс эттира олганида ҳамдир. Бунга Камолиддин Беҳзод ҳаётининг ва табиийликни самимий ҳамда уйғун кўрсата олиши билан эришган. Рассомнинг портретларидан ташқари кўплаб образ ва манзараларни ўз ичига олган асарларининг мушоҳадаси шундай фикрларга келишимизга асос бўла олади. 1495 йили Ҳиротда Низомийнинг “Хамса”си қайта кўчирилган ҳамда бунга Камолиддин Беҳзод томонидан бир қанча миниатюра расмлар ишланган. Ҳозирги пайтда Лондондаги Британия музейида сақланаётган бу қўлёзма ва ундаги мўжиза тасвирлар санъатимиз тарихида алоҳида аҳамиятга эга. Унинг шу туркум асарларидан бири Мачит қурилиш композиция диққатига сазовордир. Бундан ташқари, “Хамса”га ишланган “Искандар ва етти донишманд” номли машҳур асари ўзига хос бир бадиий қиймат касб этган. Асарда донолик, зукколик инсон тафаккурига хос фалсафий фарашлар тимсоллари билан бирга, меъморчилқдаги амалий безак санъати, шарқона амўхитга хос гўзал ва нафис турмуш манзараси жозибали тасвирланган. Табиат кучоғида шарқ алломаларининг анъанавий давра суҳбати акс эттирилган. Бу суратдаги ҳар бир образда камтарона такаллуф, зукколик каби нозик инсоний хусусиятлар яққол сезилиб турибди. Айниқса, суҳбатдошларнинг бир-бирига ўта ҳурмат билан мулоқотда эканликлари томошабинда ўзгача ҳайрат уйғотиш табиий.

Ҳиротда шаклланган нуфузли санъат мактабида Камолиддин Беҳзод ўнлаб мусаввирларга устозлик қилди. Умуман, Беҳзод ижодининг оламшумуллиги шундаки, у ўлмас мактаб ярата олди. Унинг ижодидан илхомланган Қосим Али, Султон Муҳаммад, Музаффар Али, Юсуф Мулло, рустам Али, Мирсаид али, Маҳмуд Музаҳҳид, Абдулло каби кўпгина мусаввирлар миниатюра санъати ва китобат санъати равнақи учун хизмат қилдилар. Хуллас, буюк мусаввир ижодида шундай нуқталар борки, уларни кузатиб санъат асарлари фақат ташқи дунёни билиш учунгина яратилмаслигини уқасиз. Бу асарлар одамларда ҳис-туйғу кўзгатади. Замонага, давр тарғиботларига нисбатан муносабатни шакллантиради. Беҳзод ва унинг илғор замондошлари ижодида дунёвий мавзу етакчи ҳисобланган. Бу мактаб ижодкорлари исломдан аввалги даврларга ҳам назар ташлай олганлар. Шундан илхомланиб, улар ўз замонлари мафкураларига зидроқ бўлса-да, дадил фаолият олиб борганлар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. “Амир Темур тузуклари” Т.; -2006 й.
2. Н. Абдуллаев “Ўзбекистон санъати тарихи” Т.; - 2007 й.
3. Ш. Ойдинов “Тасвирий санъат тарихи” Самарқанд – 2010 й.
4. О. Самадов, Ҳ.Халимова “Тасвирий санъат тарихи” Т.; -2010 й.

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА

Toshxonov A.
(Namangan, O'zbekiston)

BOSHLANG'ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARIDA FANLARARO ALOQAORLIK

Kadrlar tayyorlash milliy modelida oliy malakali, ilmiy salohiyatga ega pedagogik kadrlar tayyorlash, ularni jahon ilm-fani integratsiyasi darajasida ilmiy jihatdan infratuzilmasini vujudga keltirish va shu asosda umumta'lim maktablari ta'limi mazmunini yangilash, ta'lim sifatini ko'tarish, har bir fan bo'yicha o'quvchilarning nazariy bilimi, amaliy ko'nikma va malakalarini takomillashtirish ta'kidlangan. Mustaqil fikrlovchi, ijodkor, mamlakatimizning mustaqillik mafkurasiga sadoqatli bo'lgan barkamol shaxsni tarbiyalash maktablarda ta'lim samaradorligini oshirishni taqozo qiladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda axborot texnologiyalardan foydalanish uslubiyati yaratilishi, aloqadorlik tizimining tarkib topishi ta'limda istiqbolli vazifalar echimini ta'minlaydi.

Ma'lumki, keyingi o'n yilliklarda fanlararo aloqadorlik bo'yicha juda ko'p ilmiy-amaliy ishlar olib borildiki, bular o'z navbatida amaliyotda o'z tasdig'ini topmoqda. Jumladan, matematikaning boshqa fanlar bilan o'zaro aloqalarini o'rganish yuzasidan yetarlicha tajribalar to'plangan, bu yo'nalishda ayrim ijobiy yechimlar topilgan, ular amaliyotchi o'qituvchilar uchun dastlabki ko'rsatmalar vazifasini ado eta oladi. Buning uchun o'qituvchi faqat o'zi dars berayotgan predmet materiallari ichida chegaralanib qolmasdan, boshqa o'quv predmetlarining asosiy mazmuni bilan ham qiziqishi, ularning o'zaro aloqador nuqtalarini ko'proq topishi va amaliyotda ulardan foydalanishi kerak bo'ladi.

Fanlararo aloqalarga doir tadqiqotlarning asosiy muammosi sifatida mazmuni va xarakteri mutlaqo bir-biriga o'xshamaydigan, turli-tuman o'ziga xos metod va ko'rinishdagi tadqiq usullariga ega bo'lgan o'quv fanlari orasidagi asosiy bog'lanishlarni topishni asosiy muammo sifatida belgilashadi. Mazkur muammo yechilmasa tabiatan boshqa-boshqa xususiyatlarga ega bo'lgan fanlarni birlashtiradigan, bog'laydigan, ularning o'zaro munosabatga kirishish jarayonini ta'minlaydigan vosita va omillar haqida gapirish ham ortiqcha bo'ladi.

Fanlararo aloqadorlik nazariyasining taraqqiyotida tabaqalashtirilgan holat hukm sursa ham amaliyotda integratsiya, o'zaro aloqadorlik fanning ijtimoiy ahamiyatini yanada orttiradi. So'nggi yillarda amalga oshirilayotgan fanlararo aloqadorlik muammolari o'quvchilarni har bir o'rganilayotgan fanlar bo'yicha bilimlarni tez va puxta o'zlashtirishga, ko'nikma va malakalarini oshirishga muhim ahamiyat kasb etmoqda. So'nggi yillarda ta'lim sohasidagi islohotlar tufayli o'quv fanlarining mazmuni yangilanib bormoqda, maktablarda o'quv fanlari tizimida yangi fanlar tarkib topmoqda. Ularning o'zaro aloqadorligi asosida ta'limning samaradorlik darajasi ortib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi uzluksiz ta'lim tizimida umumiy o'rta ta'limning o'ziga xos, alohida o'rni borligi ekanligi hech kimga sir emas. «Umumiy o'rta ta'lim bosqichi bilimlarning zarur hajmini berishga, mustaqil fikrlashga, tashkilotchilik qobiliyati va amaliy tajriba ko'nikmalarini rivojlantirishga, dastlabki tarzda kasbga yo'naltirishga va ta'limning navbatdagi bosqichini tanlashga yordam beradi» Shunday ekan, o'sib borayotgan avlodga fan asoslarini mustahkam va chuqur o'zlashtirishlari uchun o'quv mashg'ulotlarini «zamon talabi» darajasida, jumladan, axborot kommunikatsiya texnologiyalari, bilimlarni mustahkamlovchi interaktiv mashqlar, elektron darsliklar asosida tashkil etish, ta'lim sifati va samaradorligini oshirish bilan birga, o'quvchilarga o'qish motivlarini rivojlantirishga yordam beradi. Hozirgi kunda umumiy o'rta ta'lim o'quv jarayonini takomillashtirish va qo'llab-quvvatlash uchun ishlab chiqilgan ko'pgina pedagogik dasturiy vositalar (kompyuter trenajyorlari, test dasturlari, o'rgatuvchi dasturlar) mavjud. Ulardan ba'zilar ta'lim jarayonida doimiy ravishda tadbiiq etilmoqda.

Bugungi kun o'qituvchisiga barkamol avlodni tarbiyalab voyaga yetkazishdek mas'uliyatli vazifa yuklangan bo'lib, ta'lim mazmunini takomillashtirishga qaratilgan vazifalarni belgilab olish, zamon bilan hamnafas bo'lib, ta'limning zamonaviy texnologiyalarini joriy etgan holda o'quvchilarda o'z faniga qiziqish uyg'otishlari, hurmat-ehтиrom tuyg'ularini shakllantirib borishlari talab etiladi.

Ta'limda ijobiy natijalarga erishish, eng avvalo, yosh avlodga ilmiy bilim asoslarini puxta o'rgatish, ularda dunyoqarash hamda tafakkur ko'lamini kengaytirish, ma'naviy-axloqiy sifatlarini shakllantirish borasidagi ta'limiy-tarbiyaviy ishlarni samarali tashkil etish bilan belgilanadi. Bu borada ta'lim-tarbiya jarayoniga ko'plab o'zgartirishlar kiritilmoqda, yangicha yondoshuvlar tadbiiq etilmoqda. Shulardan birisi, axborot-kommunikatsion texnologiyalardan foydalanib dars o'tishda mashg'ulotlar samaradorligini oshirishga erishish hisoblanadi.

O'quvchilarning fanlarga bo'lgan qiziqishini oshirish, ularning aqliy va ijodiy tafakkurini, intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish, fanlararo bog'liqlikni ta'minlash, bugungi pedagogikaning muhim vazifalaridan. Darslarni ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish, o'quvchilarni mustaqil ravishda faoliyat ko'rsata olishga, axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan oqilona foydalanishga o'rgatish, o'qitilayotgan fanni o'zlashtirish sifatini oshirish ustuvor vazifa hisoblanadi. Bu borada boshlang'ich ta'limni o'qitishda ham turlicha uslublar qo'llanilmoqda. Shulardan biri zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishdir.

Zamonaviy axborot texnologiyalarning jadal taraqqiy etib, ta'lim sohasiga jadal kirib kelishi, hayotimizda muhim ahamiyatga ega bo'lib borayotgani bu boradagi bilim va malakalarimizni ham mos ravishda shakllantirishni taqozo etadi. Shuning uchun, boshlang'ich sinflarda kompyuterdan foydalanib dars o'tish tavsiya qilinadi.

Dars jarayonining muhim yutuqlaridan biri kompyuter texnologiyalari komponentlaridan foydalanishni ta'minlovchi dasturiy vositalarning yaratilishi bo'ldi. Ayniqsa, o'quv jarayonining tashkil qilishda bu dasturiy vositalar alohida ahamiyatga ega. Matematika darslarida elektron qo'llanmalarning zamonaviy dasturiy

vositalardan foydalanib yaratilganligi qulaylik tug'dirmoqda. Chunki ular harakatlі, rangli, ovozli tasvirlar yaratish imkonini beradi. Bu esa boshlang'ich sinf o'quvchilarining mavzuni tez tushunib olishga, o'zlashtirish sifatini oshishiga yordam beradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun yaratilgan elektron darslik, qo'llanma va taqdimotlardan o'quv jarayonida keng foydalanilmoqda.

Matematika fanini o'qitishda axborot texnologiyalari yordamida turli xil ko'rgazmali slaydlardan dars jarayonlarida foydalanish mumkin. Masalan:

- matematika darslarida katta ekranda raqamlarni ko'rsatish va yozish usullarini sxematik ko'rsatib berish;
- matematika fanida oddiy amallardan foydalanib, slaydlar yordamida masalalar yechish, turli xil hisob-kitobli o'yinlar tashkil qilish;
- matematik masalalar haqida slaydlar yordamida tushunchalar berish mumkin.

Ushbu usullardan foydalanish yosh va bilimga chanqoq o'quvchining og'zaki nutqini rivojlanishiga, og'zaki hisoblash malakasini oshishiga, ijodkorlik, izlanish va fikrlash qobiliyatini rivojlanishiga turtki bo'ladi.

Elektron taqdimotlardan darsda namoyish va ko'rgazmali material sifatida foydalanish o'qituvchiga katta yordam beradi. O'quv materialining elektron taqdimotda animatsiyalar shaklida berilishi o'tilayotgan mavzuni tushunishni yengillashtiradi va ko'rgazmalilikni oshiradi. Namoyish slaydlarini o'quvchilarga tarqatma material sifatida ham berish mumkin.

Elektron darsliklarni matn va ovoz shaklida, slayd-shou ko'rinishda berish maqsadga muvofiq. Audio va video axborotlarning o'zaro birgalikda qo'llanishi o'qitish samaradorligini keskin yuksaltiradi.

"Sanashni o'rganamiz" – boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun matematika fanidan elektron o'quv vositasi. Mazkur elektron dars ishlanma orqali boshlang'ich sinf o'quvchilari 4 amalni bajarish ko'nikmasini hosil qilish bilan birgalikda kompyuterning "sichqoncha" qurilmasidan foydalanish ko'nikmasi shakllantiriladi.

"Aljabr" - 1-sinf matematika darslarida foydalanish uchun mo'ljallangan dastur hisoblanadi. Dastur orqali o'quvchilar 10 ichida raqamlashni, tartiblashni, qo'shish va ayirish amallarini bajarishni, taqqoslashni o'rganadilar. Dastur o'quvchiga og'zaki misol yechishning avtomatik darajada o'zlashtirish imkonini beradi. Shuningdek, mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Bugungi kun o'qituvchilariga qo'yilayotgan talab, dars jarayonlarida axborot texnologiyalarni qo'llay olishi, o'quvchilarni kompyuterdan erkin foydalanishga, zamonaviy bilimlarni puxta egallashga, ma'nan yetuk shaxs bo'lib yetishiga o'rgatishdan iborat. Bu bilan o'quvchilarda bilim va ko'nikmalarning sshakllanishi jadallashadi hamda ta'lim samaradorligi o'sadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash davr talabi. – Toshkent: O'zbekiston, 1997.
2. Karimo I.A. v. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: "Ma'naviyat", 2008.
3. Mirzaahmedov M., Ahmedov M. Masalalar yechish metodikasi. //Boshlang'ich ta'lim, 2004. – №6.
4. Jumayev M.E., Tojiyeva Z.G'. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. – T., 2007.
5. Jumayev M.E. Matematika o'qitish metodikasidan praktikum. – T., 2004.
6. Boshlang'ich ta'lim. 2010-2015 yillar,

Роман Бобовський
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

МУЛЬТИМЕДІЙНА ПРЕЗЕНТАЦІЯ ЯК ЗАСІБ НАВЧАННЯ МАТЕМАТИКИ

Інформатизація освіти – це впорядкована сукупність взаємопов'язаних організаційно-правових, соціально-економічних, навчально-методичних, науково-технічних, виробничих та управлінських процесів, спрямованих на задоволення освітніх, інформаційних, обчислювальних і телекомунікаційних потреб учасників навчально-виховного процесу і тих, хто цей процес забезпечує.

Мультимедійні технології є одним з найбільш перспективних напрямів розвитку інформаційних технологій. Із використанням таких технологій з'являються нові можливості реалізації принципово нових форм і методів навчання, які спрямовані на підвищення якості й ефективності навчальної та самостійно-пізнавальної діяльності учнів. Застосування мультимедійних технологій на заняттях надає можливість урізноманітнити подання інформації, поєднання тексту, звуку, графіки, ефектів моделювання. У зв'язку з цим виникає необхідність у розробці теоретичних засад використання мультимедійних технологій у процесі навчання.

Великі можливості містяться у використанні комп'ютерів при навчанні математики. Ефективність застосування комп'ютерів у навчальному процесі залежить від багатьох факторів, в тому числі і від рівня самої техніки, і від якості використовуваних навчальних програм, і від методики навчання, що застосовується учителем математики.

Варто погодитись із М.І. Жалдаком, В.В. Лапінським, М.І. Шутом [3] у тому, що перехід до нових комп'ютерно-орієнтованих технологій навчання, створення умов для їх розробки, апробації та впровадження, раціональне поєднання мультимедійних інформаційних технологій навчання з

традиційними – це складна педагогічна задача, яка потребує розв'язання цілого комплексу психолого-педагогічних, організаційних, навчально-методичних, технічних та інших проблем.

Проблеми використання мультимедійних технологій у навчальному процесі знайшли своє відображення в роботах Р. Гуревича, М. Жалдака, Б. Гершунського, М. Кадемії, В. Ковалевського, В. Красильникова, С. Сисоєвої, Ю. Дорошенка, С. Григор'єва та ін..

Поняття мультимедіа об'єднує різноманітні інформаційні об'єкти, такі як текст, графіка, відео, анімація та звук [5], які можуть використовуватися вчителями математики при проектуванні власних розробок. При цьому застосовуються інструментальні засоби розробки навчальних мультимедіа матеріалів для формування гіперпосилань між фрагментами змістовних частин, забезпечення інтерактивності та створення багатoshарових модульних структур, які включають цифрові фотографії, скановані зображення, фрагменти фільмів і текстів. Серед величезного різноманіття навчальних мультимедійних систем мультимедійні презентації – це один із найбільш функціональних та ефективних комп'ютерних засобів навчання математики.

Ефективність застосування нових інформаційних технологій на уроках математики обумовлена наступними факторами:

- 1) різноманітність форм представлення інформації;
- 2) висока степiнь наочності;
- 3) можливість моделювання за допомогою комп'ютера різноманітних об'єктів і процесів;
- 4) звільнення від рутинної роботи, що відвертає увагу від засвоєння основного змісту (побудова графіків, фігур і т.д.);
- 5) можливість організації колективної та індивідуальної дослідницької роботи;
- 6) можливість диференціювати роботу учнів у залежності від рівня підготовки, пізнавальних інтересів та ін.; використовуючи сучасні інформаційні технології;
- 7) можливість організувати комп'ютерний оперативний контроль і допомогу з боку вчителя;
- 8) можливості комп'ютера дозволяють учню активно приймати участь у процесі пізнання.

Презентація, як комп'ютерний документ, являє собою послідовність слайдів. Демонстрація такого документу може відбуватися на екрані монітору комп'ютера чи на великому екрані за допомогою спеціальних пристроїв мультимедійного проектора, екрану тощо. Учні бачать чергування зображень, на кожному з яких можуть бути текст, фотографії, малюнки, діаграми, графіки, відео-фрагменти, і все це може супроводжуватися звуковим оформленням – музикою чи голосовим коментарем вчителя. При демонстрації об'єкти можуть відразу відображатися на слайдах, а можуть з'являтися на них поступово, в певний час, визначений вчителем математики для підсилення наочності викладання матеріалу та акцентування на особливо важливих моментах його змісту. За потреб вчитель може порушити визначену заздалегідь послідовність демонстрації слайдів і перейти до будь-якого з них в довільному порядку.

Для створення мультимедійних презентацій з математики використовуються різноманітні програми, але найбільш доступним засобом для отримання власних комп'ютерних навчальних продуктів є програма PowerPoint, яка входить до складу інтегрованої системи Microsoft Office.

Вчитель математики може перетворити презентацію в захоплюючий спосіб залучення учнів до освітньої діяльності. До того ж презентація може стати своєрідним планом уроку, його логічною структурою, тобто може бути використана на будь-якому етапі уроку або на будь-якому уроці: вивчення нового матеріалу або закріплення, контроль знань або під час виконання домашнього завдання та ін. Презентація дає можливість вчителю проявити творчість, індивідуальність, креативність. Застосування мультимедійних презентацій на уроках математики має важливе значення, свідченням чого є: інтенсифікація всіх рівнів навчально-виховного процесу; багатоаспектний розвиток школяра; ефективність використання навчального часу; можливість забезпечення зворотного зв'язку з кожним учнем; унаочнення запропонованого навчального матеріалу; оперативність одержуваної інформації; підсилення мотивації навчання шляхом активного діалогу учня з комп'ютером.

Відомо як відбувається запам'ятовування інформації: якщо інформація сприймається тільки слухом, засвоюється 20% її обсягу; якщо лише за допомогою зору, запам'ятовується 30% матеріалу. За умови комбінованого поєднання «включення» слухового та зорового каналів інформації учень спроможний засвоїти до 60% інформації. А застосування мультимедіа дає змогу об'єднати текст, звук, графічне зображення, відео-зображення та ще й улюблену дітьми анімацію (мультиплікацію). Таким чином, використання мультимедіа значно сприяє засвоєнню навчальної інформації кожним школярем.

Мультимедійна підтримка заняття з математики може бути різноманітною, зокрема:

- відео- й анімаційні фрагменти демонстрації фізичних явищ, класичних експериментів;
- комплекти задач для самостійної та групової роботи із зразками розв'язувань і можливістю перевірки результатів;
- включення в хід заняття історичного, довідкового, табличного матеріалу;
- набори нестандартних творчих завдань креативного типу, для виконання яких студентам потрібно мати можливість проводити додатковий пошук та здійснювати перетворення інформації;
- анімаційні демонстрації, які використовуються в процесі пояснення, закріплення, систематизації навчального матеріалу.

Під час створення мультимедійної презентації необхідно враховувати не тільки відповідні принципи класичної дидактики, але й специфічні підходи використання комп'ютерних мультимедійних презентацій. Фахівцями на сьогодні вироблені певні вимоги до підготовки презентацій. Їх дизайн повинен бути простим, але ефективним. Презентація слугує лише фоном для усного повідомлення матеріалу, вона не повинна відволікати увагу від лектора, аудиторія має слухати й сприймати матеріал, а не лише переглядати картинку на екрані. Задля цього всі слайди навчальної презентації слід оформлювати в єдиному стилі, який при цьому не відволікатиме від самої презентації, а керівні кнопки не робити яскравішими за основний зміст слайда.

Розглядаючи вимоги до змісту презентації, зауважимо, що всі слайди повинні витримуватись в єдиному стилі. Часто верхня і нижня частини слайду погано відображаються на екрані, тому не потрібно розміщувати там важливу інформацію. Необхідно визначити стиль, шрифт і спосіб представлення тієї інформації, яка буде повторюватись від слайду до слайду. Найбільш важлива інформація: висновки, визначення, правила тощо, представляється великим і виділеним шрифтом. Доцільно використовувати різні прийоми для виділення найбільш важливої інформації; слайди не повинні бути занадто яскравими, зайві прикраси лише створюють бар'єр на шляху ефективного передавання інформації; інформація на слайді повинна бути добре структурована [1].

Крім того, під час оформлення презентації не доцільно використовувати:

- надто яскраві кольори;
- більше, як три кольори на одному слайді;
- значну кількість анімаційних ефектів;
- довгі речення і формулювання;
- невиразні й непомітні заголовки;
- завелику чи за малу кількість слайдів [1].

Презентація дає можливість вчителю з математики виявити творчість, індивідуальність, уникнути формального підходу до проведення занять. Вона забезпечує вчителю можливість для:

- інформаційної підтримки;
- ілюстрування;
- використання різноманітних вправ;
- економії часу й матеріальних засобів;
- розширення освітнього простору заняття.

Завдяки використанню презентацій в учнів спостерігається:

- концентрація уваги;
- включення всіх видів пам'яті: зорової, слухової, моторної, асоціативної;
- більше швидке й глибоке сприйняття матеріалу;
- підвищення інтересу до вивчення предмета;
- зростання мотивації до навчання.

Отже, систематичне використання комп'ютерних презентацій на уроках знімає актуальне питання наочності з математики. Більше того, постає інше питання – чи варто витратити невеликі шкільні ресурси для придбання наочності, зокрема традиційних таблиць, плакатів тощо, якщо можна подати їх у вигляді презентації.

Використання презентацій є доцільним на будь-якому етапі вивчення теми і на будь-якому етапі уроку. В роботі з учнями під час уроку можна використовувати різноманітні інформаційно-комунікаційні засоби: електронні підручники та словники; окремі типи файлів (зображення, відео-, аудіо-, анімації) тощо. Кожен навчальний мультимедійний засіб має відповідати всім дидактичним вимогам, а саме науковості, систематичності, послідовності, доступності, зв'язку із практикою, наочності.

Раціональне використання в учбовому процесі наочних засобів навчання відіграє важливу роль в розвитку спостережливості, уваги, мови, мислення учнів. Найкращі можливості для цього надають сучасні інформаційні комп'ютерні технології. На відміну від звичайних технічних засобів навчання ІКТ дозволяють не лише наситити учнів великою кількістю готових, строго відібраних, відповідним чином організованих знань, але і розвивати інтелектуальні, творчі здібності учнів.

Література:

1. Гаврілова Л. Класифікація лекційних презентацій та вимоги до них / Л. Гаврілова, І. Хижняк // Вісник Львів. — 2010. — № 50
2. Гуржій А.М., Биков В.Ю., Гапон В.В., Плескач М.Я. Інформатизації і комп'ютеризації загальноосвітніх навчальних закладів України – 20 років // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2005. – №5. – С. 3 – 6
3. Жалдак М.І., Лапінський В.В., Шут М.І. Комп'ютерно-орієнтовані засоби навчання математики, фізики, інформатики: Посібник для вчителів. – К.: – НПУ імені М.П. Драгоманова. – 2004. – 182 с.
4. Жалдак М. І. Мультимедійні системи як засоби інтерактивного навчання: посібник/ ав.: Жалдак М. І., Шут М. І., Жук Ю. О., Дементієвська Н. П., Пінчук О. П., Соколюк О. М., Соколов П. К. / За редакцією Жука Ю. О. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 112 с.
5. Пометун О.І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: наук. метод. посіб. / О.І. Пометун, Л.В. Пироженко. – К.: Видавництво А.С.К., 2004. – 192 с

6. Ястребов Л. И. Создание презентации и техника эффективного выступления [Электронный ресурс] / Ястребов Л. И. // Открытый класс. Сетевые образовательные сообщества. – 30 ноября 2010. –Режим доступа: <http://www.openclass.ru/node/185606>

Бойдадаев М., Акбаров И.Г., Мадрахимов А.
(Наманган, Узбекистан)

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА КАК ВИД УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И СПОСОБ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ И ТВОРЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ

Самостоятельная работа студента занимает определяющее место в процессе перестройки подготовки специалистов в технических вузах. Организация данного вида учебной деятельности сопряжена с целым рядом достаточно сложных педагогических проблем. Попробуем перечислить некоторые из них. Прежде всего это отсутствие четких методик по привитию навыков самостоятельной работы, по определению реального бюджета времени студентов и его рационального использования, по определению путей оптимального сочетания учебная познавательной и научной работы студентов в целостном учебном процессе высшей школы. Чаще всего в учебном процессе вуза отсутствует дифференциация характера самостоятельной работы в зависимости от специфики учебного предмета и специальности. Кроме того, не всегда прослеживается целевая практическая функция отдельной изучаемой дисциплины, тем более в контексте с научной актуальной проблематикой. Мало акцентируется внимания на подготовку преподавателя, способного путем применения активных методов обучения организовывать творческую самостоятельную деятельность студента, помогать ему в выборе профессиональных ориентиров. И это далеко не все проблемы современной высшей школы по организации творческой самостоятельной работы студентов.

Другим не менее важным аспектом самостоятельной работы является развитие навыков творчества, познавательной активности, самостоятельности и системности мышления для необходимости успешного решения жизненных и профессиональных задач, с которыми неизбежно столкнутся молодые специалисты. Необходимо отметить, что долгое время проблема самостоятельной работы решалась только применительно к процессу обучения в школе. Применительно к учебному процессу вуза проблема начала решаться гораздо позже. Для улучшения экспериментальной подготовки студентов самостоятельная работа рассматривалась в плане ее интенсификации, которая предполагает не только усиление деятельности преподавателя по повышению активности студентов, но и решение всего круга вопросов, касающихся повышения качества и эффективности самостоятельной работы.

Анализируя подходы к определению самостоятельной работы, можно видеть, что ее роль в учебном процессе стали осознавать давно. Еще Ф.А. Дистервег, рассматривая идею развития умственных сил учащихся, отмечал: «Развитие и образование ни одному человеку не могут быть даны или сообщены. Всякий должен достигнуть этого собственной деятельностью. То, чего человек не приобрел путем своей самостоятельности - не его». Однако до сих пор не осознается, что само понятие «самостоятельная работа» наполняется содержанием только в случае, если определена конкретная педагогическая система, в которой оно рассматривается. Все приведенные дефиниции, определяющие самостоятельную работу студентов, по существу сводятся к одному: «...когда учащиеся выполняют свою деятельность без непосредственного руководства со стороны педагога, говорят о том, что в учебном процессе применяется метод самостоятельной работы». Однако такой подход к определению самостоятельной работы не может быть удовлетворительным в системе развивающего обучения, так как он исходит лишь из формы организации учебного процесса, а не его сущностной стороны. Поэтому в работах А.В. Петрова указывается, что самостоятельная работа субъекта не исчерпывается ни фактом отсутствия педагога, ни даже способностью выполнить те или иные задания без помощи учителя. Она включает более существенную способность: без какой-либо помощи, сознательно ставить перед собой те или иные задачи, цели, планировать свою деятельность и осуществлять ее.

Именно такой подход к пониманию самостоятельной работы учащихся дает право относить его к системе развивающего обучения, определяется как формирование способности учащихся к самообразованию, самовоспитанию, саморазвитию сознательной регуляции личностной активности. Самостоятельность учения, в связи с этим, является главным показателем достижения цели развивающего обучения. Учитывая все это, мы останавливаемся на следующем понимании понятия - **самостоятельная работа - это такое учение, которое определяется способностью учащихся сознательно ставить перед собой те или иные задачи, цели, планировать свою деятельность, осуществлять ее и рефлексировать.** Учитывая, что каждый элемент, характеризующий такую деятельность, формируется и развивается в процессе обучения, самостоятельная работа должна рассматриваться как уровневое понятие: репродуктивная, продуктивная и творческая работа.

При определении сущности самостоятельной работы мы исходим из положения о том, что качества личности – интеллектуальные, эмоциональные и волевые – являются социально обусловленными и индивидуально выраженными. Это значит, что и такое свойство личности, как творческая самостоятельность, формируется в процессе образования и воспитания.

Современное состояние исследования проблемы позволяет говорить о трех, наиболее существенных компонентах творческой самостоятельности: **мотивационном, содержательно-операционном и волевом**. Состав компонентов творческой самостоятельной деятельности можно представить схематически (см. Схема 1). Все эти компоненты взаимосвязаны и взаимообусловлены, и в реальном процессе обучения их невозможно расчленивать. Разделение перечисленных компонентов можно провести лишь условно с целью углубленного изучения сущности исследуемого понятия.

Мотивационный компонент. Мотив представляет собой побуждение, которое обуславливает целенаправленную деятельность. Сам же мотив возникает на основе потребности и формируется в процессе осознания учащимся противоречия между возникшей потребностью в творчестве и невозможностью ее удовлетворить самостоятельно. Вторым компонентом самостоятельной деятельности является **содержательно-операционный**. Он включает в себя владение студентом системой ведущих знаний и способов учения. Сформированное устойчивое стремление к пополнению знаний и овладению новыми способами деятельности возможно только при условии овладения определенной системой ведущих знаний, если студент обладает умением самостоятельно их добывать. К ведущим знаниям относятся те, которые составляют основу для приобретения новых знаний и являются стержневыми в самой науке.

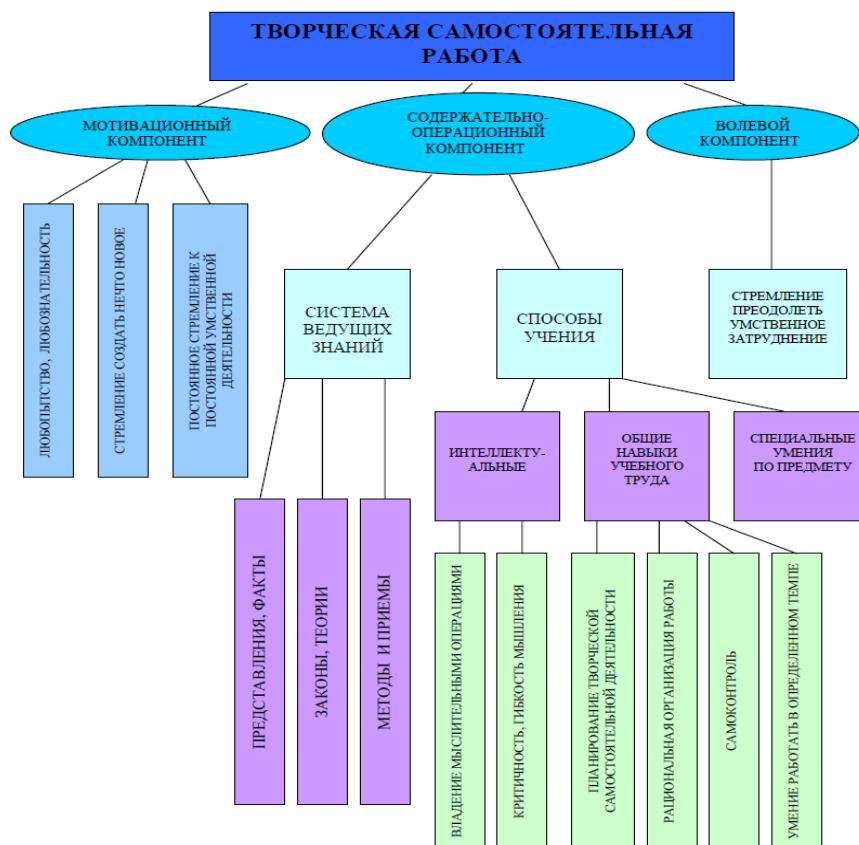

Схема 1. СОСТАВ КОМПОНЕНТОВ
ТВОРЧЕСКОЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Овладеть знанием – это не только понять и запомнить, но и уметь применять для решения практических задач, уметь перенести знание и способ деятельности в новую ситуацию. Основным средством достижения такого результата является организация самостоятельной работы студентов. Основной частью содержательно-операционного компонента являются и способы учения: интеллектуальные, общие и специальные. К интеллектуальным способам относятся владение такими мыслительными операциями как сравнение, сопоставление, анализ, синтез и т. д.

Самостоятельность студентов в учебной деятельности связана с формированием у них навыков учебного труда. В компоненты общих навыков последнего входят: умение планировать самостоятельную работу, рационально ее организовать, осуществить самоконтроль и умение работать в определенном темпе. Сформировать у студента творческую самостоятельность возможно только при условии, если учащийся научится преодолевать трудности в процессе приобретения знаний, а также на этапе их применения. Волевые процессы органически связаны с деятельностью, «зачатки воли заключены уже в

потребностях, как исходных побуждениях человека к действию». Из этого следует, что **мотивационный и содержательно-операционный** компоненты самостоятельной деятельности теснейшим образом связаны с **волевыми процессами**. Учитывая роль преподавателя в организации самостоятельной работы, очевидным является и то, что невозможно строить организацию самостоятельной деятельности студентов без учета их потребностей. В связи с этим возникает вопрос, насколько сами учащиеся удовлетворены собственной самостоятельной работой. Исследования последних лет показывают, что каждый пятый студент не удовлетворен обстоятельствами организации самостоятельной работы, ее результатами, обратной связью с преподавателями, контролем. В качестве же положительных моментов в организации самостоятельной работы студенты отмечают предоставление им возможности творческой самореализации личности; возможности попробовать себя в качестве педагога; познание нового как получение дополнительных знаний; развитие культуры мышления; более глубокое освоение материала; развитие индивидуальных качеств личности; выработку своей точки зрения по изучаемому вопросу, а также возможность для общения с товарищами в совместной учебе. Следовательно, студенты отмечают положительные моменты и с точки зрения обучающей функции самостоятельной работы, и с позиций интеллектуального развития, и с точки зрения самореализации личности и педагогического удовлетворения. Наряду с этим существует ряд трудностей, с которыми сталкиваются студенты в процессе самостоятельной работы. Вот лишь некоторые из них: отсутствие нужного умения самостоятельно работать; нехватка умения связывать теоретические знания с практикой. Это говорит о том, что проблема организации самостоятельной работы стоит достаточно остро. В целях изменения положения необходимо обогатить цели и содержание самостоятельной работы, что позволит изменить мотивацию у студентов. При этом изменятся и основные ориентиры самостоятельной деятельности: с желаний сдать экзамен или зачет в сторону реального обретения определенного профессионального, а, следовательно, и материального жизненного положения. В данном случае изменяется и общая стратегия учебного процесса. В настоящее время основная часть учебного времени студентов приходится на учебные аудиторские занятия. Объем их традиционно велик, и студенты в силу физических возможностей и реального бюджета времени не в состоянии заниматься регулярно и ответственно.

Однако в условиях интенсификации современного образовательного процесса достичь этого путем применения только традиционных средств обучения невозможно, особое признание в данном случае получают активные методы, а в частности, деловые игры, высокий творческий потенциал которых получил широкую поддержку педагогической и методической общественности. Их применение позволяет организовать творческую самостоятельную работу студентов, предлагая задания познавательно-поискового характера, вызывающие интеллектуальные затруднения, возбуждающие познавательный интерес, создающие условия для активного и самостоятельного усвоения новых знаний. Не менее важно, что использование активных методов обучения изменяет стереотип традиционного образовательного процесса, когда студент лишь воспроизводит то, что сообщается в лекциях, при этом не возникает установки на активную самостоятельную работу. В результате студенты, изучив теорию, не умеют применить свои знания на практике. Остановимся на основных выводах:

1. В настоящее время перед педагогами и исследователями в рамках организации самостоятельной работы стоят задачи по разработке такой системы обучения, при которой у студентов появится интерес к самостоятельному добыванию знаний, к самостоятельному решению нестандартных задач, что позволит формировать такие качества личности как самостоятельность и ответственность.

2. Решить данные задачи становится возможным путем обдуманного подбора методов обучения, при которых студенты включаются в изучаемую ситуацию, побуждаются к активным действиям, переживают состояние успеха и соответственно мотивируют свое поведение.

3. Всем этим требованиям на наш взгляд в наибольшей степени отвечают активные методы обучения, в частности деловые игры.

Литература:

1. Петров А.В. и др. Самостоятельная познавательная деятельность в системе развивающего обучения / Петров А.В., Петрова О.В., Цулая Л.В. // Наука, культура, образование. - № 8/9. – 2001. – С. 150 – 154.
2. Дистервег Ф.А. Избранные педагогические сочинения. – М.: Учпедгиз, 374 с.
3. Борисова Н.В. Новые технологии активного обучения: Сборник образоват–проф. программ. – М.: ИЦПКПС, 2000. – 146 с.

**Бойдадаев М., Акбаров И., Мадрахимов А.
(Наманган, Узбекистан)**

РОЛЬ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

В настоящее время признано, что сетевое обучение, по сравнению с очным обучением, имеет ряд новых образовательных характеристик:

«Преодоление барьеров в пространстве и времени, получение свежей информации и возможность обмена ей между педагогами и учениками; общение учащегося с удаленными педагогами-

професіоналами, консультації у спеціалістів високого рівня незалежно від місця їх знаходження; різке збільшення об'єму і різноманітності доступних освітніх і наукових масивів, швидкий і ефективний доступ до світових культурних скарбів з будь-якого населеного пункту, де є доступ до мережі Інтернет, використання кібербібліотек; професійне спілкування викладачів з колегами і ученими, незалежно від їх територіальної розташованості; обговорення психолого-педагогічних проблем з однодумцями з інших міст і країн; проведення спільних дистанційних занять; посилення активної ролі учасника в освіті при виборі засобів, форм і темпів вивчення різних освітніх областей; збільшення творчої складової навчального процесу за рахунок застосування інтерактивних форм занять, мультимедійних навчальних програм, індивідуалізоване навчання дистанційованих учасників; посилення сфери спілкування навчальних, наприклад, змагання з великою кількістю сверстників, розташованих в різних містах, країнах, при участі в дистанційних проєктах, конкурсах, олімпіадах, публікація в мережі і електронна відправка навчальних робіт, їх експертиза і оцінка; створення більш комфортних, порівняно з традиційними, емоційно-психологічних умов для самовираження учасника, можливість демонстрації учасниками продуктів своєї діяльності для всіх бажаючих,

зняття психологічних бар'єрів і проблем, усунювання помилок усного спілкування...».

Застосування дистанційних форм навчання розглядається з точки зору проєктної діяльності (метод проєктів), заснованої на пошукових, дослідницьких методах, що дозволяє організовувати різного роду спільні дослідницькі роботи викладачів, студентів, наукових працівників з різних навчальних закладів.

Включення навчальних дистанційних проєктів привносить в структуру навчального предмету, нові методи роботи з використанням нових інформаційних технологій, створює оперативну підтримку викладачів на робочому місці, умови для дослідницької роботи викладачів, нові засоби дослідницької діяльності як елемент змісту навчання.

Для реалізації цілей навчання викладачів були запропоновані «... наряду з традиційними методами (об'яснительно-ілюстративними, репродуктивними) наступні методи:

- метод інформаційного ресурсу;
- метод демонстраційних прикладів;
- метод проєктів;

Дистанційне навчання на основі засобів нових інформаційних технологій можливе як єдиний реальний механізм формування системи неперервного навчання. «Розвиток засобів нових інформаційних технологій і їх широке застосування в сфері освіти відкриває нові і практично неограничені можливості гармонізації індивідуальних ментальностей і ментальностей соціумів на основі вільного і свідомого вибору індивідуума, і тільки в цьому плані можна говорити про освіту як суцільному об'єктивно обумовленому менталеобумовлюючому детермінанті в інформаційному суспільстві».

Спів використання комунікаційних технологій в освітньому процесі виявляє ряд проблем і завдань, способи вирішення яких відсутні в класичній теорії класно-урочного навчання.

«Потрібні прийоми мотивації віддалених учасників, особливі методики проведення дистанційних занять, дидактичні підходи до організації дистанційного навчання і поєднання з очним». Багато дослідників відзначають таку особливість дистанційних технологій навчання, як багатифункціональність, оперативність, продуктивність, насиченість, можливість швидкої і ефективною творчої самореалізації учасників, наявність для них персональної освітньої траєкторії. «Це не тільки потужний засіб навчання, що дозволяє навчати роботу з інформацією, але, з іншої сторони, комп'ютерні комунікації – це особлива середовище спілкування друг з другом, середовище інтерактивного взаємодія представників різних національних, вікових, професійних і інших груп користувачів незалежно від їх місця знаходження. Відзначаючи високу ступінь інтерактивності, комп'ютерні комунікації створюють унікальну навчально-пізнавальну середовище, тобто середовище, використовувану для вирішення різних дидактичних завдань (наприклад, пізнавальних, інформаційних, культурологічних і пр.)»

В той же час дослідження показують, що ніякі комунікаційні технології і дистанційне навчання не можуть дати емоційних контактів, позитивних або негативних, як найважливіших складових факторів людського поведіння, використання засобів комунікаційних технологій, не «...предоставляет каждому обучаемому персонального педагога, роль которого выполняет компьютер».

Література:

1. Барболин М.П. Методологічні основи розвиваючого навчання. – М.: Вища школа, 2011. – 230 с.
2. Андреев А.А. Дидактичні основи дистанційного навчання в вищих навчальних закладах: Дисс. ... доктора пед. наук М., 2010.

Шарифа Бойчаева, Фарход Мусурманкулов
(Гулистан, Узбекистан)

КЕЛАЖАК АВЛОДНИ МУСТАҚИЛ ФИКРЛАЙДИГАН ҲАЛОЛ ВА ФИДОЙИЛИК РУҲИЯТИДА ТАРБИЯЛАШ

Мустақил фикрлайдиган инсон кўп жихатдан етакчи ўринлардан бирини эгайлайди ва Ватан довуғини жаҳонга таратади. Баркамол авлод келажагимиз пойдевори экан, уларнинг ҳар тамонлама етук, ўз фикрига эга, мустақил хулоса чиқара оладиган, мустақил ишлай оладиган бўлиши учун барча шароитлар яратилмоқда. Мустақил фикр эгасининг дунёқараши кенг, мулоҳазаси салмоқли, билимли кучли бўлади. Ана шундайлар ажойиб янгиликлар яратишга қодирдир. Бу эса Ватанимиз шаънини тобора кўтараверади. Куч билим ва тафаккурда, тафаккур эса мустақил фикрда дея жуда тўғри таъкидлаб келинган.

Муқаддас ўзбек диёримизнинг мустақилликка эришган шу кунларда, айниқса ёш авлодни мустақил фикрлайдиган инсон сифатида, ҳалоллик ва фидойилик руҳида тарбиялаш вазифаси турибди. Бу муборак ва мўътабар ишда, барча фаол иштирок этиб келишмоқда. Бинобарин, динга эътиқод ва виждон эркинлиги конституциямизда белгилаб қўйилгандир. “Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон ҳоҳлаган динига эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди” [1, 15-б]. Одамлар ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилиш баробарида ўзларига юклатилган бурч ва вазифаларни ҳам бажаришлари шарт. Бу бурч ва вазифалар бугунги кунда мустақиллигимизни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш ишига муносиб ҳисса қўшиш билан белгиланади. Ватанимиз кутиб турган ва кечиктириб бўлмайдиган улғувор ва муборак ишларни амалга оширишда қандай ҳолат бўлишдан қаътий назар ҳалоллик ва фидойилик билан ўлчанади. Шунинг учун ота-боболаримиз ҳаммиша ҳалол бўлишга, фидойилик кўрсатишга даъват этиб келишган, ҳалол билан ҳаромни фарқлаш тўғрисида насиҳат қилишган. Бу нарса ўзбек ҳалқининг ахлоқ-одоб қонуниятининг асосини ташкил қилади. Ўзбекистонда узоқ ўтмишдан бошлаб, барча болалар алифбони пухта эгаллаш биланоқ ахлоқ-одобга ўргатувчи тарбиявий асарларни мутолаа қилганлар. Бизнинг таълим-тарбия анъаналаримиз тарихи жуда узоқ “Авесто” даврига бориб тақалади. У даврда ҳам тарбиянинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлган, албатта уларнинг барчасида ҳалоллик одоби биринчи даражага кўтарилган.

Мустақил фикрлайдиган ҳалолликни ўзларига эп билган инсонлар учун рухсат қилинган ишлар, ҳатти-ҳаракатлар мажмуаси қолаверса, меҳнат эвазига топилган, шунингдек пок ва тоза озиқ-овқатлардир. Аслда ҳалоллик янада кенгроқ маъно касб этади, ҳаёт ва турмушдаги ҳалоллик, ўзаро муомала муносабатидаги ҳалоллик, жамоа орасидаги ҳалоллик, савдо-сотикдаги ҳалоллик кабилар. Бизнинг аждодларимиз ҳаром билан ҳалолни фарқлаш ва ҳаромдан ҳазар қилиш, ҳалолга доимо ошно бўлиш ва мустақил фикрлай билиш хусусида таълим берганлар. Буюк боболаримиз ўз асарларида аҳли инсонларни ва ёшларни ҳалол яшашга даъват этади. Авволем бор, ҳалол билан ҳаромни билиш, иккинчидан шубҳали нарсалардан сақланиш, миллат обрўсини пок сақлаш, давлат ва ҳукумат ман қилиб қўйган нарсаларга яқинлашмаслик, қонун-қоидалар доирасидан чиқмаслик, Ватанига содиқ бўлиш ҳар бир кишининг бурчидир. Дарвоқе, юраги тўғри ва ҳақ йўлдан юрган инсон ҳаммиша хотиржам бўлади, кўнгли равшан, доимо сиҳат-саломат юради. Хоразмлик қомусий олим, буюк аллома: Маҳмуд аз-Замахшарий бу ҳақда шундай насиҳат қилади: “Ҳалол-покиза киши доимо хотиржаму тинчликдадир, бировга хиёнат у ёмонлик қиладиган киши эса ҳалокатга гирифтордир” [4, 52-б].

Ҳозирги кун ёшларининг билим ва амалий фаолиятини оқилона, омилкорлик билан ташкил этишда мустақил фикрлаш ҳалоллик ва фидойилик алоҳида аҳамият касб этади. Ёшларнинг мустақил фикрлаш қобилияти ва фаолияти ижтимоий хусусиятга эга эканлиги билан ажралиб туради. Демак ёшларнинг мустақил фикрлашлари ва ишлашлари қуйидагича бўлиши мумкин.

1. Мустақил фикр юритиш, фаолиятида зарур бўлган жараён аниқланиб олиниши керак.
2. Муаммони ҳал қилиш учун зарур бўлган билимлардан тўлиқ фойдаланилади.
3. Маммога таалуқли бўлган тахминлар илгари сурилади, мулоҳазалар юритилади, турли хил фикрлар билдирилади, қиёслаш натижасида энг самарали ва ишончли белгилар асос учун ажратиб олинади.

4. Муаммо кўринишида қўйилган масалалар ечими бўлган мезонлар ёрдами билан текширилади. Уни текшириш учун ўзаро ўхшашлик ҳолатларнинг маънавий, шахсий, тузилмавий жихатлари таққосланади ва қиёсий солиштириш ўтказилади.

5. Муаммолар ечимини тўғри ҳал қилиш учун, олинган натижаларнинг тўғрилигига ишонч ва қаноат ҳосил қилиш, текшириш, мустақил фикр юритиш билан иш якунланади.

Ёшлар мустақил фикр юритишида қуйидаги босқичлардан ўтса самара янада ишончлироқ бўлиши мумкин:

- а) Муаммонинг ёшлар дунёқарашида пайдо бўлиши.
- б) Ёшлар томонидан муаммоли топшириқлар моҳиятининг англаниши.
- в) Ечимини кутаётган муаммога ўхшаш маълумотлар ва жараёнларнинг вужудга келиши.
- г) Тахминларни босқичма-босқич текшириш ва ҳақиқатни тасдиқлаш.
- д) Янги тахминларнинг юзага келиши ва такомиллашуви.
- е) Фаразлар ва муаммоларни қайта-қайта текшириш, таққослаш ва ечимини тўғри топиш.

Ижодий ва ижобий мустақил фикр ўргатиш учун муаммонинг маънавий, ақлий, тузилмавий жараёнларини эътиборга олган ҳолда жиддий ўргатилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Мустақил фикр юртиш ўзининг самарадорлиги, долзарблиги, универсаллиги билан ёшларни касбий тайёргарлик маҳоратини эгаллашга етаклайди, табиат ва жамият ҳодисаларини тўғри англаш учун пухта негиз тайёрлайди. Ёшларнинг мустақил фикрлаши, ҳалол ва фидоийлиги ҳали изланмаган, тўла фойдаланилмаган имкониятларга эга бўлиб, уларни тўла очиш, фан ва техника тараққиётини жадаллаштиришда хизмат қилади.

Фарзандларини мустақил фикрлайдиган, ҳалол ва фидоий қилиб тарбиялаш халқимизга хос хусусиятдир. Ўзбек ҳалқида “Қуш уясида кўрганини қилади” деган ҳикмат бор. Бола ҳам оилада нимани кўрса шуни қилади, нимани эшитса шуни гапирди. Бошқача айтганда ота-она, ака-укалар ҳалол ва покиза бўлмоқлари лозим. Ота-онаси ҳалол кун кечираётган оилалардаги аксарият фарзандлар ҳалоллик ва тўғрилиқ йўлидан четга чиқмайдилар. Оилада қиз болалар, айниқса, оналар изидан боришади ва уларга тақлид қилишади. Ҳолбуки, оилада аёллар ақлоқ-одоб манбаидир. Шу ерда айтиш жоизки, покиза хулқ-атвор, гўзал ахлоқ-одоб ва ҳалоллик маърифат манбаидир. Ҳалол ва маърифатли одамлар миллатнинг ёрқин кўзгусидир. Худди шундай инсонлар умумхалқ ва ўзи яшаётган давлат манфаати ва равнақи йўлида жон фидо қилиб хизмат қилишга қодирдирлар. Худди шундай одамлар ҳаёт ва турмушда, ўзаро муомила муносабатида ҳалол бўладилар. Улар одамгарчилик, мардлик ва мурувватлик каби фазилатларга эга бўладилар. Бу ҳақда қомусий олим Абу Райҳон Беруний куйидаги сабоқни беради: “Одамгарчилик, яъни мурувват кишининг ўзи уруғ-аймоғи ва ўз аҳволига таъсир этиши билан чегараланади, мардлик-мурувват эса ундан ҳам устун туриб, ўзидан ташқарига ҳам ўтади. Мурувватли мард киши ўзидаги ва ўзининг эканлигига ҳеч ким тортишиб ўтирмайдиган нарсдан бошқасига эгалик қилмайди” [5, 12-6]. Мустақил давлатимизга ҳозир ҳар соҳа ва ҳар бир мартаба учун ҳалоллик ва фидоийликни касб этган каби кишилар ва ҳодимлар жуда зарурдир. Чунки, шундай ҳалол ва фидоий инсонлар истиқлол мафкуриси ва унинг равнақи, мустақил давлат тараққиёти учун ўз ҳиссаларини қўша оладилар. Демак, бу нарсалар ёшларни дунё қарашини шакиллантиради, онгига ижобий таъсир қилади, ҳалқ ва ватанга фидоийлик туйғуларини ўстиришда муҳим аҳамият касб этади.

Келажак авлодни мустақил фикрлайдиган ҳалол ва фидоийлик руҳиятида тарбиялаш, ёшларимизда ўз буюк аجدодларимизга, улар меросига нисбатан ифтихор туйғусида тарбиялаш масалалари, уларни бунёдкорлик ғоялари билан озиклантириш мамлакатимиз олимлари олдида турган масалалардан бири бўлиб, улар ҳам бу билан шуғулланишган ва ҳозирда ҳам бу ишларини давом эттирмоқдалар. Инсон ҳаётида ва жамият тараққиётида ғоялар муҳим ўрин тутди. Шу маънода инсоният тарихи-ғоялар тарихидир дейилиши ҳам муболағасиз. Маълумки, ҳар қандай миллат, ижтимоий тузум ва давлат муайян бир тамойил ва қадриятлар асосида ҳаёт кечиради, ўз мақсадлари ва орзу-интилишларини кўзлаб ҳаракат қилади. Ушбу жиҳатлари билан инсон бошқа тирик мавжудотлардан фарқ қилади. Инсон онгини шартли равишда икки қисмга бўлиш мумкин: инсоннинг руҳий олами ва тафаккур олами. Инсон тафаккури воқеликни идрок этиш мобайнида турли фикрлар, қарашлар, ғоя ва таълимотлар яратади. Бинобарин, ғоя ҳам инсон тафаккурининг маҳсулидир. Лекин ҳар қандай фикр, мулоҳаза ёки нуқтаи назар ғоя бўла олмайди. Фақатгина инсониятни, мустақил фикрлайдиган, ҳалол ва фидоий этиб тарбиялайдиган, энг кучли ва таъсирчан фикрларгина ғоя бўлиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда мустақил фикрга эга бўлган баркамол авлоднинг иродаси, иймон – эътиқоди жуда мустаҳкам бўлади. Мустақил фикрловчи эркин шахсларга чақирқиқлар билан ҳеч қандай қора кучлар таъсир эта олмайди. Ёш авлодни мустақил фикрлайдиган ҳалол ва фидоийлик руҳиятида тарбиялаш порлоқ келажакка умид қилган ер юзидаги барча давлатлар олдидаги масъулиятдир!

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент, 2012.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
3. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Т.: Ўқитувчи, 2015.
4. Маҳмуд аз-Замаҳшарий. Нозик иборалар. Т.: “Камалак”. 1992.
5. Абу Райҳон Беруний. “Жавоҳирот китоби”. Т.: Мерос. 1991
6. Қуронов М. Қудратли элнинг болалари соғлом бўлур // Маърифат, 2014. - №3

**Тетяна Веретенко, Анастасія Лещенко
(Київ, Україна)**

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПІДГОТОВКИ СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО МАЙБУТНЬОГО СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ

Процес підготовки до сімейного життя повинен включати взаємодію педагогів, батьків та учнів, засновану на особистісних уявленнях про сімейне життя дітей і підлітків, сімейного досвіду їх батьків і діяльності педагога, що забезпечує формування нормативних знань про функціонування сімейного інституту.

Під умовами підготовки старшокласників до сімейного життя розуміється сукупність обставин, що впливають на перебіг досліджуваного процесу. Дані умови будуть педагогічними, оскільки вони свідомо конструюються педагогом, співвіднесені з його професійними діями, а предметом реалізації таких умов є сформованість особистості старшокласника.

Виходячи з аналізу досвіду підготовки школярів до сімейного життя, вивчення сучасного інституційного стану сім'ї існує чотири основних умови підготовки старшокласників до шлюбу і сімейного життя:

- *Фемілістична підготовленість педагогіє;*
- *Актуалізація вітагенного досвіду старшокласників;*
- *Активізація емоційної сфери учнів;*
- *Використання технології педагогічної підтримки.*

Охарактеризуємо виявлені умови підготовки старшокласників до сімейного життя.

Перша з висунутих соціально - педагогічних умов - фемілістична підготовленість педагогіє. Для визначення сутності поняття «фемілістична підготовленість» визначимо зміст кожного із складових - «фемілістика» і «підготовленість». Слово «фемілістика» походить від англійського «family» що в перекладі означає «сім'я». Фемілістика - загальна наука про сім'ю і сімейні феномени, загальне позначення всіх наук, які досліджують ті чи інші аспекти фемілістичних явищ. У вузькому сенсі - дисципліна, що займається вивченням фемілізму. Фемілізм - термін, що позначає спрямованість системи взаємозв'язаних цінностей на сім'ю і сімейний спосіб життя; на рівні суспільства, соціальних інститутів, спільнот, груп, індивідів характеризує пріоритет цінності сім'ї та дітей перед усіма іншими цінностями. Як зазначає Н. Ю. Шлейкова, «основні напрямки фемілістики вивчаються на факультетах соціальних наук і є невід'ємним атрибутом підготовки соціологіє, психологіє, економістів і соціальних працівників. Програми ж педагогічних вузів не передбачають освоєння основ фемілістики студентами - майбутніми вчителями, хоча нагальна потреба в цьому очевидна». Таким чином, фемілістична складова забезпечує спрямованість діяльності педагога на пріоритет цінностей сім'ї, дітей, шлюбу, відображаючи найбільш повно сферу знань про сім'ю. Далі зупинимось на понятті «підготовленість». В тлумачному словнику російської мови «підготовленість» визначається як «наявність підготовки до якоїсь справи, роботи. Підготовка - запас знань, отриманих в процесі навчання чому-небудь». Підготуватися, тобто 1) Запастися якимись матеріалами, відомостями, знаннями для чогось. 2) Налаштувати, розташувати себе до чого-небудь». Отже, «підготовленість» виступає як умова і регулятор дії, як передстартовий стан до тієї чи іншої діяльності, як ознака установки на якусь діяльність.

Таким чином, фемілістичну підготовленість ми визначаємо як інтегральну характеристику, що включає в себе: знання основ фемілістики, наявність потреби і умінь застосовувати їх у практичній діяльності, прагнення до самоосвіти і самовиховання в даному напрямку. Отже, для реалізації процесу формування фемілістичної готовності педагогіє необхідно вирішити такі завдання:

- Формувати систему фемілістичних знань;
- Сприяти становленню позитивних установок на збереження і зміцнення сім'ї, формування ціннісних орієнтацій на сім'ю;
- Розвивати прагнення до самоосвіти, самовиховання і самовдосконалення особистості педагога як сім'янина і як педагога - професіонала.

Друга з висунутих умов - актуалізація вітагенного досвіду старшокласників. Вітагенний досвід розглядається як особистісно значуща, найбільш часто актуалізуюча частина життєвого досвіду людини, складова життєво активної єдності його егоцентричного світовідношення. Звідси з'являється, з одного боку, можливість опори в процесі виховання на вітагенний досвід як на базовий, особистісно значущий. З іншого боку можливість цілеспрямованого педагогічного впливу на зміст вітагенного досвіду, на коригування помилкових уявлень і на розширення меж вітагенного досвіду.

Актуалізація вітагенного досвіду старшокласників є необхідною умовою підготовки старшокласників до сімейного життя, так як необхідна інтеграція всіх типів фемілістичних знань і особливе поєднання наукової форми даного знання з життєвою, що є результатом попереднього життєвого досвіду особистості. Важливо відповісти, що юнацький вік є періодом найвищої активності внутрішніх процесів розвитку особистості. Старшокласник здійснює активну внутрішню роботу з узагальнення та оцінки попереднього життєвого досвіду, вибору зразків та лінії поведінки. Дослідження показують, що важливим фактором, який впливає на формування сімейних планів молоді, надає досвід, який потрібен їм в батьківському домі: вплив батьків, їх приклад, характер відносин між батьками і дітьми, атмосфера рідної домівки. Більше значення мають і знання про типи сімей, одержувані юнаками і дівчатами в процесі контактів з сім'ями родичів, друзів, сусідів, однокласників. Цей досвід і знання виявляються надзвичайно суттєвими для підготовки старшокласників до сімейного життя.

Індивідуалізовані уявлення про інститут сім'ї можуть бути неправильними або перекоханими. Це може бути обумовлено цілою низкою чинників: наявність негативного досвіду, несприятливо складаються відносини батьків, неповна сім'я, відсутність одного з батьків, скупість естетичної і культурної освіти і т.д. Отже, виникає необхідність перебудувати, переробити їх. Крім того, наявність у людини колишнього досвіду призводить до того, що вплив середовища вже сам по собі не визначає його поведінки, як не визначають його тільки внутрішні стимули самого індивіда.

Звідси актуальне завдання педагога полягає в тому, щоб виявити поле особистого досвіду кожної дитини, звернутися до хвилюючих його життєвих проблем і створити такі умови навчання і виховання, які сприяли б особистісно значимому пізнанню навколишнього світу. Отже, при побудові освітнього процесу педагоги і психологи повинні спиратися на вітагенний досвід учнів, так як в ньому фіксується досвід емоційного життя людини, який засвоїти не можна а можна тільки прожити. Тому потрібно створювати ситуації, при яких можлива трансформація життєвого досвіду в цінності у старшокласників, так як тільки той новий досвід набуває цінність, який вони сприймають як особистісно значуще, що є самодостатньою цінністю для старшокласника. А це ті знання, які вони пізнали, випробували на практиці, що хотіли б зберегти в запасниках своєї довготривалої пам'яті, тобто те, що складає їх вітагенний досвід: пам'ять думок, пам'ять почуттів, пам'ять дій. Іншими словами, призначення вітагенного досвіду - створити ситуацію переживання, при якій має емоційний, особистісний уявлення знань під впливом відповідно експонованих цінностей, наявних в джерелах життєвої інформації.

Третя умова підготовки старшокласників до сімейного життя - активізація емоційної сфери старшокласників. Під активізацією емоційної сфери ми маємо на увазі створення ситуацій емоційно-ціннісного переживання, «процес, в результаті якого моральні норми стають актуальними, особистісно значущими для морального створення індивіда через сприйняття їх не тільки на раціональному, а й на емоційно-ціннісному рівні». Активізація емоційної сфери старшокласників здійснюється за допомогою спеціальних педагогічних емоційно-ціннісних засобів, тобто емоційних стимулів. За визначенням М.Г. Яновської, емоційні стимули - це «педагогічні засоби, що зосереджуються на емоційній сфері особистості, це зовнішні емоційно-ціннісні збудники, що впливають, перш за все, на почуття, і викликають в учнів адекватний емоційний відгук, моральне співпереживання».

У процесі підготовки старшокласників до сімейного життя необхідне використання вчителем різних технологічних прийомів емоційного стимулювання, які активізують емоційну сферу старшокласників.

Проблемно-пошукові стимули:

– Аналіз проблемних питань, тобто міні- завдань морального змісту. Наприклад, «Любов або обов'язок - чи можна знайти компроміс?»; «Самотня людина - чому? Він невдаха?»

Створення ситуацій - проб, пов'язаних з життєвими проблемами, що хвилюють молодь: «Неповна сім'я», «Втеча з дому», «Зрада», «В вас закохуються».

– Аналіз моральних конфліктних ситуацій на нейтральному матеріалі, взятому з художніх творів. Дискусія «Чоловік і жінка: дві половинки...».

– Розбір етичного змісту прислів'їв, приказок, афоризмів (Чоловік - голова, дружина - душа. Від поганой дружини зістаришся, від хорошої - помолодієш).

Емоційно-образні стимули:

– Добірка і аналіз художніх образів чоловіка, жінки, сім'ї (на матеріалі образотворчого мистецтва, художньої літератури, народного фольклору, музичних творів).

– Перегляд кінофільмів з подальшим аналізом.

– Роздуми над казками про цінності любові, про взаємини чоловіка і жінки.

– Малюнок «Генеалогічне дерево» з подальшою розповіддю про перекази, легенди, існуючі в роду, про людей ким пишається рід.

– Створення колажу: «Хто такий чоловік? Хто така жінка?».

– Скульптурна група «Сім'я». Після постановки сцени «художник» розповідає про те, хто зображений на картині, чим зайняті персонажі. Потім по черзі кожен учасник ділиться своїми почуттями.

Оціночно - рефлексивні стимули:

Зовнішні оцінки педагога, що виконують функцію емоційної підтримки: схвальні репліки, похвала, фіксація на несподіваних ракурсах бачення пізнавальної проблеми або культурної цінності.

– Твір: «Чи кожен здатний любити?», «Сучасний чоловік», «Сучасна жінка».

– Складання шлюбного оголошення для щасливого союзу.

– Тестування старшокласників: «Скільки в вас від чоловіка, скільки від жінки» (Діагностика маскуліності / фемінності); «Тест на готовність до любові», «Тест на превентивну задоволеність шлюбом», опитувальник С. Бем (модифікований), тест «Хорошою Ви будете дружиною?», Опитувальник «Що Ви думаєте про жіноче і чоловіче у вихованні?», Тест «прислів'я».

– Анкетування: «Що вас приваблює в сімейному житті або шлюбі?», «Моя любов в розрізі».

– Дидактична гра «Життя сімейне або холостяцьке?», Яка проводиться у вигляді диспуту між «противниками» сімейного способу життя (холостяками) і його «захисниками». Обидві команди повинні знайти контраргументи на свою користь.

– Гра «Проект зміцнення сім'ї»: учні діляться на кілька груп - «експертів», кожен з яких представляє свій проект - модель «ідеальної сім'ї» - ідеальної дружини (чоловіка), викладають схему вимог і дій подружжя.

– Етичні рольові ігри. Наприклад, етичний круглий стіл на тему «Сім'я», «Любов», «Ділова жінка або жіночна жінка», організований у формі телепередачі. Створюється уявна ситуація, вводяться ролі: телеведучий, група підтримки, скептики, критики, професор етики і психолог.

Таким чином використання емоційних стимулів забезпечує позитивний вплив емоційного фактора, що робить процес підготовки старшокласників до шлюбу і сімейного життя більш ефективним.

Основна увага приділяється четвертій умові даного процесу - використанню педагогічної підтримки, під якою розуміється ініціювання в освітньому процесі зусиль учнів по оволодінню ціннісним змістом інституту сім'ї та орієнтацією на нього в ситуаціях морального вибору. Ми спираємося на наукові ідеї О.Є. Газмана, М.М. Михайлової, які використовували положення особистісно орієнтованого підходу в обґрунтуванні концепції педагогічної підтримки.

Характерно, що більшість вчених приходять до думки про доцільність «підтримувати» в зростаючій людині її суб'єктивність, тобто здатність до перетворюючого відношення до власної життєдіяльності, а також її індивідуальність (неповторність, особливість людини, яка виділяє його з усіх інших і тим самим дозволяє їй залишатись самою собою). Закономірні посилання О.С. Газмана на «індивідуалізацію в освіті» як «систему засобів, що сприяють усвідомленню в зростаючій людині своєї відмінності від інших». Характерно, що виділення індивідуалізації веде за собою необхідність «особливого педагогічного процесу, що забезпечує педагогічну допомогу в підтримку дитини в індивідуальному розвитку, тобто в саморозвитку». Предметом педагогічної підтримки стає процес спільного з дитиною визначення її власних інтересів, цілей, можливостей і шляхів подолання перешкод, що заважають йому самостійно досягати бажаних результатів в навчанні, самовихованні, спілкуванні, способі життя».

З позиції культурології освіти підтримка розглядається в більш широкому соціокультурному контексті «як елемент будь-якої співпраці або взаємодії, оскільки вона є проявом позитивного ставлення до діяльності людини і готовності до сприяння її починанням і самореалізації, що передбачає не просто партнерські, а товариські взаємини.

Н. Б. Крилова виділяє наступні норми підтримки, які повинні бути закладені в професійній позиції педагога:

1) Любов до дитини, і як наслідок, безумовне прийняття її як особистості і індивідуальності, душевна теплота, чуйність, уміння бачити і чути, милосердя, співпереживання, терпимість і терпіння, вміння прощати.

2) Прихильність діалоговим формам спілкування з дітьми, вміння з ними говорити по-товариськи, вміння слухати, чути і почути.

3) Повага до гідності та довіра, віра в призначення кожної дитини, розуміння її інтересів, очікувань і прагнень.

4) Очікування успіху у вирішенні проблеми, готовність посприяти і пряма допомога при вирішенні проблеми, відмова від суб'єктивних оцінок і висновків.

5) Визнання права на свободу вчинку, вибору, самовираження, визнання волі дитини і його права на власне волевиявлення.

6) Вміння бути її товаришем, готовність і здатність бути на її боці і нічого не вимагати натомість.

Таким чином підготовка старшокласників до сімейного життя забезпечується комплексом взаємодоповнюючих умов: фемілістичною підготовленістю педагогів, актуалізацією вітагенного досвіду старшокласників, актуалізацією емоційної сфери учнів, використанням технології педагогічної підтримки.

Література:

1. Веретенко Т. Г. Роль мікросередовища у ефективній підготовці юнаків-старшокласників до виконання соціальних ролей чоловіка та батька / Т. Г. Веретенко, Н. І. Гусак. // // Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики: Наук.часоп. Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. – 2004. – №11. – С. 237–243.
2. Луцек Д. В. Подготовка старшекласников к созданию семьи и выполнению воспитательных родительских функций: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Луцек Дмитрий Васильевич – Киев, 1976. – 18 с.
3. Руденко Т. П. Молода сім'я в сучасній Україні: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 / Руденко Тамара Петрівна – Київ, 2004. – 18 с.
4. Бучак А. О. Соціальна робота з молоддю, яка вступає в шлюб / Ананій Олександрович Бучак. – Рівне, 2001. – 32 с.

Науковий керівник:

кандидат пед. наук, професор Веретенко Тетяна Григорівна.

Ахрорбек Ғаниев
(Наманган, Узбекистан)

SHARQ MUTAFAKIRLARI ILMIY MEROSIDA MAXSUS PEDAGOGIKAGA DOIR FIKRLARNING YORITILISHI

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni hamda "Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi" ta'lim-tarbiya, shu jumladan maxsus ta'lim-tarbiya oldiga bir qator vazifalarni qo'ydi. Milliy istiqolol g'oyalari va tamoyillariga asoslangan holda jamiyatimizning mustaqillik yillarida orttirilgan taraqqiyot tajribasi tahlil qilinganida, ijtimoiy hayotning muhim tarkibiy qismi sifatida barcha sohalarida ta'lim-tarbiya va uning mazmuni tubdan o'zgardir. O'zgarishlarning genezisi ta'lim sohasida davlat siyosatining huquqiy va metodologik asoslarini yaratib berishdan boshlanadi.

Bulardan eng muhimlari –ta'limning yangi tizimiga qo'yilgan hozirgi davr talablaridan kelib chiqqan holda mahsus pedagogika fanini yanada taraqqiy ettirish, rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni jamiyatning faol a'zolariga aylantirish hamda maxsus ta'lim sohasida yetuk mutahassislar tayyorlashdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov "Toki hayot davom etar ekan, ta'lim ham, tarbiya ham zamon o'rta qo'yayotgan yangi-yangi talablarga ko'ra muttasil ravishda o'zgarib, yangilanib boraveradi. Faqat biz bu sohadagi dastlabki qadamlarni to'g'ri qo'ya olsak, poydevorni mustaxkam qilib barpo etsak, men shunga ishonamanki, bugungi avlod bizning qilgan ishlarimizni extirom va minnatdorchiilik tuyg'usi bilan eslaydi."- deya e'tirof etadi.¹

Bolalar huquqlari haqidagi butun dunyo konvensiyasi, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Ta'lim to'g'risida"gi qonun uzoq muddat davolanishga muxtoj bolalarni o'qitish, tarbiyalash va davolash uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarini tashkil etish ta'kidlab o'tiladi. Chunki maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar me'yorida rivojlanayotgan tengdoshlariga nisbatan mustaqil ravishda o'z faoliyatlarini egallay olmaydilar.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining "Ta'lim hamma uchun nomidagi Solamanka deklaratsiyasi"ga javoban O'zbekiston Respublikasida 2005 yilda "Ta'lim hamma uchun" milliy dasturi tuzilib, ushbu dasturni joriy qilish bosqichlari belgilab olindi

Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati xar tomonlama rivojlangan shaxsni - fuqaroni uzluksiz ta'lim tizimi orqali shakllantirishni ko'zda tutadi, bunday uzluksizlik esa intellektual va ma'naviy - ahloqiy jixatdan yosh avlodni tarbiyalash bilan bog'liqdir. O'zbekiston Respublikasining ayni damdagi rivojlanish bosqichida yosh avlodni uyg'un tarzda har tomonlama rivojlangan qilib tarbiyalashga alohida e'tibor berilayotgan ekan, shu bilan bog'liq ravishda 1997 yil 29 avgustda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunning 23-moddasida ko'rsatib o'tilgan "Jismoniy yoki ruxiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar va o'zmirning ta'limi" haqidagi qonuni alohida yordamga muxtojbolalarning ham majburiy ta'limini nazarda tutadi.

Bu o'rinda alohida yordamga muxtoj bo'lgan bolalarni sog'lomlashtirish, ularni sog'lom tengdoshlari qatoriga qo'yish, ijtimoiy, moddiy jixatdan qo'llab-quvvatlash va mustaqil hayotga tayyorlash kabi masalalar bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri bo'lib, bu borada yurtimizda ko'plab salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda.

Hozirgi kunda yordamga muxtoj bo'lgan bolalar va yosh o'smirlarning ta'limiy, uslubiy yordam olishlari uchun qulay sharoitlar yaratish maqsadida davlatimiz tomonidan turli xil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Sog'lom avlod ota-ona faxridir. Sog'lom avlod orzusi ming yillardan beri ajdodlarimizdan o'tib kelayotgan oilamiz, hayotimiz, itilishlarimiz mohiyati asosiga aylanib ketgan, millatimizga xos ezgu qadriyatlarimizdan biridir.

Ma'lumki, Sharq mutafakkirlarining pedagogik qarashlarida ta'lim masalasiga jiddiy e'tibor qaratilgan. Buni Al-Xorazmiy, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sinolarning bola tarbiyasi haqidagi fikrlari, g'oyalari, bolani jismonan va aqlan sog'lom o'stirish borasidagi o'g'itlari, o'zlari amal qilgan didaktik metodlar hozirga qadar o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Ibn Sino o'z davrining nafaqat buyuk tabibi va olimi, balki sinchkov murabbiy sifatida ham mashhurdir. Uning bu qarashlari va g'oyalarida bolaga ta'lim tarbiya berishda uning jismoniy rivojlanishini ta'lim-tarbiya ishlari bilan uyg'unlashtirish talabi bosh o'ringa qo'yiladi. Shuningdek, olimning fikricha olib boriladigan o'quv mashg'ulotlarning mazmun-mohiyati ta'lim oluvchilarning yosh xususiyatlariga ham mos kelishi kerak va unda turli xil ta'lim metodlari va shakllaridan foydalanish zarur. Bu o'quvchilarda o'qishga bo'lgan ishtiyoqni kuchaytiradi, ta'lim sifatini oshiradi.

Abu Ali ibn Sino birinchi bo'lib, psixik funksiyalar miyadagi ma'lum markazlar faoliyatiga bog'liq degan fikrni ilgari surdi va uni ilmiy isbotlashga urindi. Uning fikricha, jonivorlar va insonlar, o'simliklar dunyosidan farqli o'laroq, tashqi ta'sir kuchlarini hissiy idrok etish qobiliyatiga ega. Bu qobiliyat uch xil kuch orqali namoyon bo'ladi: tanani harakatga keltiruvchi, harakatlantiruvchi kuch, umumiy kuch (u ko'rish, eshitish, xis etish, ta'm va hid bilish faoliyati bilan bog'liq) va aql kuchi (unga xayolot, xotira va aql-idrok kiradi). Mana shu kuchlarning har biri, miyaning ma'lum qismi bilan bog'liq hamda bosh miya biron qismining kasallanishi uning bilan bog'liq, kuch faoliyatining ishdan chiqishiga sabab bo'ladi.

Ibn Sino insonning tafakkur qobiliyatiga yuqori baho beradi. Inson aql-idrok orqali narsa va hodisalarni qiyoslash va absrtaksiyalash yo'li bilan bir-biridan ajratadi. "Tafakkur kuchi, - deb yozadi u,- ezgulik va adovat, haqiqat va yolg'onni farqlaydi hamda ularning foyda yoki zararini his etib tekshiradi". ("Tib qonunlari" 1-kitob). Ibn Sino "Tib qonunlari" ning uchinchi kitobida tafakkurga yetadigan zararlar va buning natijasida kelib chiqadigan kasalliklar haqida ham keng ma'lumot beradi. U asablarning asosiy vazifasi miya bilan turli xil sezgi va harakat organlari o'rtasida aloqani amalga oshirishdan iborat ekanini yaxshi tushungan. U sezgi organlari bilan asablar vositasida tashqi muhitning moddiy realligi idrok qilinishini asablarning biologik va fiziologik funksiyalarini ajratib ko'rsatib beradi. Asablarning foydasi ikki tomonlamadir. Birinchisi bevosita foyda: masalan, miya asablar vositasida hislar va harakatlarni boshqa organlarga yetkazadi; ikkinchisi bilvosita foyda: masalan, etni mahkamlash va tanaga kuch baxsh etish.

Ibn Sinoning pedagogik-didaktik ta'limoti bo'yicha bilishda qaysi metodlardan foydalanilmasin – u og'zaki ifodalash, bilimlarni tushuntirish, turli ko'rinishdagi suhbatni tashkil etish, tajribalarni uyushtirish bo'ladimi, ulardan ko'zlanadigan asosiy maqsad ta'lim oluvchida haqiqiy bilim hosil qilish, mustaqil, mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, olgan bilimlarini amaliyotga tadbir eta olish qobiliyatini tarkib toptirish bo'lmog'i lozim. Ibn Sino nutq

¹ I.A. Karimov "Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz" T., 1999-yil 93-bet

va xotiraning o'zaro bog'liqligiga e'tibor bergan va shunday degan edi: "Bolalar birga bo'lganda doim bir-birlari bilan gaplashadilar va bu bilan o'z xotiralari va nutqlarini rivojlantiradilar".²

Olim inson psixologiyasi, xulq-atvoridagi o'zgarishlar uning fiziologiyasi bilan bog'liq deb biladi. Masalan, agar yomon xulq odatga kirib qolsa, u mijoz buzilishini keltirib chiqaradi, kuchli g'azab qizdiradi, qayg'u ozdiradi, xulqning mo'tadilligi natijasida ham nafs, ham badan sog'lom bo'ladi deb o'qiradi.

Abu Nasr Forobiyning ta'kidlashicha, bilish nazariyasi, ya'ni insonning bilishini, ruhiy qobiliyatini miya boshqaradi, yurak esa barcha a'zolari hayot uchun zarur bo'lgan qon bilan ta'minlovchi markazdir. Inson barcha bilimlarni tashqaridan oladi. Buning uchun ko'plab vosita va imkoniyatlarga ega: bular sezgi, xotira, tasavvur, mantiqiy fikrlash, aql va nutq - shu vositalar yordamida inson ilmlarni o'zlashtiradi.

Abu Nasr Farobiy o'zining "Aql ma'nolari to'g'risidagi" risolasida shunday fikrlarni keltirib o'tgan:

– odamning barcha organlari shu darajada mukammal taraqqiy etgan bo'lishi zarurki, u bu organlari bilan bajarmoqchi bo'lgan barcha ishlarini osonlik bilan amalga oshira olsin;

– barcha masalani, muhokama va mulohazani tezda va to'g'ri tushuna oladigan, uning ma'nosini anglay oladigan, so'zlovchining maqsadi va aytilgan fikrining chinligini tezda payqay oladigan bo'lsin;

– xotirasi juda baquvvat bo'lsin, ko'rgan-eshitgan, sezgan narsalarining birortasini ham esidan chiqarmay, yodida saqlab qoladigan bo'lsin;

– so'zlari aniq bo'lsin, fikrini va aytmoqchi bo'lgan mulohazalarini ravon va ravshan bayon eta olsin.³

Barcha Sharq mutafakkirlari kabi, Beruniy asarlarida ijtimoiy hayotning, kishilik jamiyatining barcha jabhalari haqida fikr-mulohazalar bildirilgan. Shu jumladan olim ta'lim-tarbiya masalalariga ham katta e'tibor bergan. Beruniyning ilmiy bilimlarni yosh avlodga berish yo'llari, usullari haqidagi fikrlari hozirgi davr uchun ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Uning fikricha ta'lim oluvchilarga ta'lim berishda quyidagi tamoillarga amal qilish ta'lim sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi: ta'lim oluvchilarni zeriktirmaslik; bilim berishda bir xil narsani yoki bir xil fanni o'rgatavermaslik; ta'limda uzviylik va izchillik; tahlil qilish va taqqoslash; takrorlash; materialni ko'rgazmali bayon etish va b. Beruniy ta'lim berishda o'quvchilarning diqqati, o'qishga bo'lgan qiziqishini qo'llab-quvvatlash maqsadida ta'limda soddadan-murakkabga, ketma-ketlik tamoyillariga amal qilish kerak deb hisoblaydi va o'zining bu fikrini obrazli tilga quyidagicha izohlaydi: ta'lim oluvchilar bir fandan ikkinchisiga o'tishda bir bog'dan ikkinchi bir yangi bog'ga o'tganday bo'lsin. Shunda ta'lim samarali olib boriladi.

Buyuk adib Yusuf Xos Hojib odob-axloq, ta'lim-tarbiya hamda ma'naviy kamolotning yo'l-yo'riqlarini qomusiy asari "Qutadg'u bilig"da bilim zakovat sohibi bo'lishning asosiy kaliti tilda deb biladi. Allomaning fikricha, til tufayli kishi fikrini bayon etadi, o'z ilmi, aql-idroki, zakovatiga jilo beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I.A.Karimov "Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz" T.7 - T.,1999
2. "Alohida yordamga muxtoj bolalarni tarbiyalashda oila va maktab hamkorligi" Ilmiy-metodik to'plam, T - 2013
3. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. Uch jildlik, saylanma. Xalq merosi.1993.
4. Abu Nasr Forobiy. "Fozil odamlar shahri" \ tuzuvchi Mahmudov M. – T.: Xalq merosi. 1993.
5. D.A. Nurkeldiyeva, Z.I. Islambekova "Rivojlanishda nuqsoni bo'lgan bolalar diagnostikasi", T - 2013

**Валентина Горленко
(Гомель, Беларусь)**

СУЩНОСТНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТИЯ «ВОЛОНТЕРСТВО» И СОПУТСТВУЮЩИХ ЕМУ ТЕРМИНОВ

Широкий общественный резонанс в отношении популяризации волонтерства активизирует научный интерес к данной проблеме. Особенно востребованным является направление, связанное с изучением волонтерства как социально значимого феномена современного общества и разработкой его понятийно-терминологического аппарата. Исследования в данной области способствуют более углубленному и упорядоченному развитию педагогического знания, его теоретической стабильности. В связи с этим проанализируем разнообразные варианты понимания волонтерства, а также таких родственных ему терминов, как волонтер, доброволец, добровольчество, меценатство, филантропия. Синонимичными в этом ряду считаются понятия «волонтерство» и «добровольчество». При этом в европейской культуре чаще используются термины «волонтер» и «волонтерство», в славянской – «доброволец» и «добровольчество».

Волонтер и волонтерство. Слово «волонтерство» по-разному звучит в различных странах, но имеет схожий перевод: в английском – «volunteering», французском – «volontariat», итальянском – «voluntariato», шведском – «frivillig verksamhet», немецком – «ehrenamt». Само слово «волонтер» произошло с французского volontaire, которое в свою очередь восходит к латинскому voluntarius, и в дословном переводе означает *доброволец, желающий* [1, с. 31].

² SH. M.Amirsaidova "Maxsus pedagogika fani taraqqiyotida Sharq mutafakkirlari g'oyalarning o'rni va roli" (Abu Ali ibn Sino ta'limoti asosida) nomzod. dis. T.: 2006

³ Abu Nasr Forobiy. "Fozil odamlar shahri" \ tuzuvchi Mahmudov M. – T.: Xalq merosi. 1993.

В историческом контексте первоначально слова «волонтер» и «волонтерство» ограничивались одним видом деятельности – военной службой на добровольных началах. Так, энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона определял волонтера как лицо, «добровольно поступающее на военную службу охотником или вольноопределяющимся» [2, с. 83]. В некоторых государствах в XVIII – первой половине XIX в. система волонтерства до введения всеобщей воинской повинности была основным способом комплектования армий. Со второй половины XIX в. в большинстве государств система военного волонтерства потеряла свое значение, так как стали создаваться регулярные армии. В словарных статьях первой половины XX в. также подчеркивался военный аспект терминов «волонтер» и «волонтерство». Например, в Толковом словаре Д. Н. Ушакова (1935), где мы находим следующее определение: «волонтер – это доброволец, вольнослужащий; причисленный на своем иждивении и по своей воле, в военное время, к войску, но не вступивший в службу».

Сегодня волонтерами называют тех, кто добровольно вносит свой вклад в развитие широкого круга деятельности на благо общественности и без всякого денежного вознаграждения. Именно этот смысл вкладывается в понятие «волонтерство» в международных документах. «Всеобщая декларация волонтеров», принятая на 11-м Конгрессе Международной ассоциации волонтеров 14 сентября 1990 г. трактует волонтерство как «добровольный выбор, отражающий личные взгляды и позиции; активное участие гражданина в жизни человеческих сообществ; выражается, как правило, в совместной деятельности в рамках различного рода обществ, объединений, ассоциаций; способствует улучшению качества жизни граждан, личному процветанию и углублению солидарности» [3, с. 12].

Такую же сущностную характеристику имеют термины «волонтер» и «волонтерство» и в современных справочных изданиях. В Толковом словаре современного русского языка (2013) волонтер – это тот, «кто добровольно участвует в каком-либо деле (обычно новом, трудном, опасном для жизни)». В Большом толковом словаре официальных терминов (2004) помещена статья «Добровольческая деятельность (волонтерство)», где записано, что это «добровольная, безвозмездная, социально значимая деятельность физических, лиц-добровольцев, реализуемая от лица и/или по поручительству негосударственной некоммерческой организации». В современной энциклопедии социальной работы (2008) зафиксировано, что «волонтерство – это любой вид деятельности, направленный на оказание помощи людям (отдельной личности, группе, общности), не являющимися близкими родственниками волонтеров; реализацию социально значимых проектов; защиту окружающей среды».

На практике к нормативно закрепленному понятию волонтерства каждая из общественных наук подходит со своих позиций и добавляет ему свой специфический оттенок, расширяя таким образом предметную сферу, охватываемую данным понятием. Так, В. Н. Щербакова выделяет следующие подходы к содержанию данного феномена [4, с. 8]: а) *историко-правовой* (рассматривает сущность понятия с точки зрения периодов развития человеческого общества); б) *философский* (изучает волонтерство как способ построения гражданского общества и форму проявления альтруизма); в) *социологический* (раскрывает содержание волонтерства через организацию социальной помощи и благотворительности); г) *экономический* (определяет некоммерческие аспекты волонтерского движения); д) *психологический* (объясняет волонтерство как деятельность, организованную и побуждаемую системой высших ценностей и самых позитивных мотивов).

С точки зрения педагогической науки волонтерство трактуется как один из видов деятельности, форма социальной и гражданской активности личности, а также как действенное воспитательное средство в работе с детьми, подростками и молодежью, которое традиционно рассматривается как социально значимая деятельность. Эта деятельность обладает рядом преимуществ: во-первых, отсутствие материального вознаграждения обеспечивает развитие у молодых людей положительного отношения к любому социально необходимому труду, потребность в нем, способность к нему; во-вторых, добровольный характер деятельности дает возможность занять реальную субъективную позицию в анализе разнообразных социально-педагогических ситуаций; в-третьих, волонтерская деятельность в большой степени способствует выработке межличностного общения и коммуникации.

Доброволец и добровольчество. Как было уже отмечено выше, синонимами слов «волонтер» и «волонтерство» являются слова «доброволец» и «добровольчество», которые по своим сущностным характеристикам практически не отличаются друг от друга. В одном из словарей читаем: «Доброволец – лицо, осуществляющее благотворительную деятельность в форме представления своего безвозмездного труда по оказанию услуг, проведению работ, сбору благотворительных пожертвований». Добровольчество в самом общем виде понимается как модель социально значимой деятельности, осуществляемой без внешнего принуждения и преимущественно без поощрения отдельным человеком или организацией в конкретный исторический период сообразно с особенностями национально-культурного и социально-политического развития общества. Понятие «добровольчество» относится к разным социальным явлениям и процессам и отличается многозначностью понимания его сущности. Оно может рассматриваться и как деятельность, и как процесс, и как социально значимый феномен. Добровольчество как *вид деятельности* предполагает анализ таких составляющих, как цель, результат, субъект-объект, формы, методы добровольческой деятельности. Рассмотрение добровольчества как *процесса* в обязательном порядке должно учитывать временные характеристики, факторы и условия. Понимание добровольчества как *социально значимого феномена* акцентирует внимание исследователей на соотношении с другими общественными явлениями.

Близкими по значенню к рассмотренным выше понятиям являются термины «меценат» и «меценатство», «филантроп» и «филантропия». Рассмотрим эти термины.

Меценат и меценатство. Меценат – это «бескорыстный покровитель, способствующий развитию науки и искусства, выделяя для них материальную помощь из личных средств» [5, с. 316]. Меценатство – благотворительность, благотворительная деятельность в духовной сфере (в сфере образования, просвещения, науки, культуры, искусства, духовного развития личности). Словарь терминов некоммерческого сектора определяет меценатство как «добровольную бескорыстную деятельность физических лиц по материальной, финансовой и иной поддержке благополучателей». Целями меценатства являются: сохранение, создание и распространение духовных ценностей в обществе; содействие деятельности в сфере науки, культуры, искусства и образования, просвещения и духовного развития личности; охрана и должное содержание знаний, объектов и территорий, имеющих культурное, историческое и культовое значение.

Историческая справка. В Древнем Риме жил известный человек, соратник и советник римского императора Августа Меценат Гай Цильнис, который исполнял важные поручения императора: примирял противников, успокаивал народные волнения. Считается, что он использовал свое влияние, чтобы смягчить жестокость императора, которая могла бы повредить Августу. Лучшие поэты того времени (Вергилий и Гораций) пользовались поддержкой Мецената. Нередко он организовывал роскошные пиры и угощения для людей искусства. Имя Мецената как покровителя искусств стало нарицательным.

Филантроп и филантропия. Филантроп – человек, который занимается благотворительной деятельностью. В разговорной речи слово «филантроп» употребляется в широком смысле: имеется в виду человек, который просто любит людей, проявляет к ним расположение (греч. *phileo* означает «люблю», а *anthropos* – «человек»). В этом смысле филантропа противопоставляют мизантропу – человеконенавистнику. В более узком понимании филантроп – это тот, кто занимается благотворительной деятельностью, помогает неимущим, слабым, бедствующим. Слово «филантроп» в какой-то степени является синонимом слова «альтруист», что означает бескорыстную заботу о благе и пользе других.

Филантропия – это человеколюбие, благотворительность, благотворительная деятельность, социальная поддержка, покровительство и защита обездоленных граждан из милости – нищих, бездомных, неимущих, малообеспеченных, инвалидов и других, нуждающихся в посторонней помощи [6, с. 569]. Филантропия осуществляется в целях: борьбы с бедностью путем социальной поддержки, покровительства и защиты отдельных граждан и бедных семей с душевым доходом ниже официально установленного прожиточного минимума (ниже «черты бедности»); оказания помощи жертвам конфликтов и катастроф; реабилитации граждан с ограниченными возможностями и социально ущемленных групп населения (инвалидов, детей, пенсионеров и др.).

Историческая справка. В XVIII в. филантропизм представлял собой особое педагогическое течение, представители которого пытались реализовать на практике человеколюбивые идеи. Эти идеи коснулись коренных изменений в существовавшей системе обучения и воспитания как не соответствовавшие требованиям общественно-экономического развития той эпохи. Особое значение идеи филантропизма приобрели в Германии. Немецкие филантропы хотели связать школу с природой и жизнью, сделать обучение радостным, готовить из детей граждан-патриотов, деятельных и любящих жизнь людей.

Реализовать свои идеи представители филантропизма пытались в созданных ими учебно-воспитательных учреждениях нового типа – *филантропинах*. Это были своеобразные школы-интернаты, размещавшиеся среди роскошной природы. Первое такое учебное заведение – «школа человеколюбия и добрых нравов» – было открыто немецким педагогом-филантропом *И. Б. Базедовым* в 1774 г. в г. Дессау. В филантропинах обучались три категории воспитанников: а) академисты – дети знатных родителей, которые готовились к поступлению в университет; б) педагогисты – будущие учителя и гувернеры; в) фамулянты, которые были слугами у учащихся-богачей, а в будущем становились слугами в аристократических домах. Две последние категории составляли дети бедняков, они содержались за счет *благотворительности*.

В тезаурус, то есть словарь специальных терминов в области волонтерства, меценатства и филантропии, включаются также те понятия, которые лежат в основе проявления лучших черт и качеств волонтеров и добровольцев. К таким понятиям относятся: альтруизм, бескорыстие, благородство, гуманность, милосердие, отзывчивость, сострадание, толерантность, чуткость, эмпатия и др.

На основании вышеизложенного можно сделать следующие выводы. *Во-первых*, в историческом контексте первоначально «волонтерство» и «добровольчество» ограничивались одним видом деятельности – военной службой. *Во-вторых*, в XX в. терминологическое значение волонтерства и добровольчества смещается в область социальной поддержки и защиты. *В-третьих*, понятия «волонтерство» и «добровольчество» являются равнозначными и выступают как синонимы. *В-четвертых*, в настоящее время термин «волонтерство» является наиболее употребимым в связи с его широкой международной распространенностью и глобальным уровнем его использования. *В-пятых*, в словарных статьях термин «волонтерство» подразумевает социально значимую деятельность, которой человек занимается по доброй воле, своему желанию, собственному выбору; люди, реализующие такого рода деятельность, не ожидают какого-либо материального вознаграждения за результаты своего труда.

Література:

1. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер. – 2-е изд., стереотип. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 2. – 672 с.
2. Энциклопедический словарь: в 86 т. / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – С.-Петербург: Тип. АО «Брокгауз-Ефрон», 1892. – Т. 13. – 960 с.
3. Всеобщая декларация волонтеров // Вестник благотворительности. – 1995. – № 5. – С. 12–14.
4. Щербакова, Н. В. Научные подходы к понятию «добровольчество» / Н. В. Щербакова // Профессия волонтер: организация работы добровольцев в учебных заведениях: инструкт.-метод. пособие / авт.-сост. А. В. Волочаева, Н. В. Щербакова. – Чита: Забайк. гос. гум.-пед. ун-т, 2009. – С. 8–15.
5. Рапацевич, Е. С. Золотая книга педагога / Е. С. Рапацевич; под общ. ред. А. П. Астахова. – Минск: Современная школа, 2010. – 720 с.
6. Райзберг, Б. А. Современный социэкономический словарь / Б. А. Райзберг. – М.: ИНФРА-М, 2014. – 629 с.

Валерія Грановська
(Київ, Україна)

АНАЛІЗ ПРОГРЕСИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ФОРМУВАННЯ БАТЬКІВСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Постановка проблеми. В умовах колосальних змін у всіх сферах життя суспільства родина має змінити свою традиційну стратегію, насамперед у вихованні. Але враховуючи історичний досвід, у періоди соціальних зрушень саме інститут сім'ї проявляє консерватизм, інертність у прийнятті нових напрямів і тим самим в умовах загальних змін зберігає стабільність, наступність старих уявлень, зразків та норм поведінки. Зміни сучасної соціальної реальності в Україні передбачають реалізацію компетентнісного підходу, що є визначальним в процесі оновлення європейського освітнього простору.

Інтеграція України в Європейський союз зумовлює зміни не лише в економічній та політичній сферах країни, а й культурні зміни такі, як виховання дітей та удосконалення батьківської компетентності. Проблема батьківської компетентності знаходиться в полі зору науковців різних країн. Дослідження та аналіз моделей, що застосовуються в зарубіжних країнах, урахування прогресивних тенденцій сприятиме вдосконаленню системи формування батьківської компетентності у вітчизняній соціально-педагогічній роботі.

Аналіз зарубіжних досліджень свідчить про те, що увага вчених зосереджена на питаннях організації та змісту батьківської освіти (К. Деглер, А. Кахн, Дж. Ластер, С. Фоті); форм взаємодії батьків із соціальними педагогами та вихователями; стилів батьківського виховання та взаємодії батько-дитини (А. Адлер, Е. Фромм, Д., Д. Боулбі, С. Броді, І. Шефер, Р. Белл, О. Конне та ін.). Низький рівень батьківської компетентності призводить до порушень сімейного виховання, які мають серйозні наслідки для психічного розвитку дитини, формування її характеру, особистості в цілому.

Метою статті є окреслити прогресивні тенденції формування батьківської компетентності в зарубіжних країнах.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи загальні тенденції сучасної західної педагогіки можна виділити основні цілі виховання дітей у будь-якій західній країні:

- формування дружнього та позитивного ставлення до навколишнього середовища;
- розвиток самодіяльності і навчання взаємодії з іншими людьми (дітьми та дорослими);
- виховання в душі плюралізму та підготовка до діалогічного спілкування;
- пробудження почуття національної приналежності;
- виховання міжнародної солідарності. [2, с. 45]

У Західній Європі актуальною є просвітницька робота з сім'єю, яка здійснюється безпосередньо за місцем проживання клієнта: відвідання медичним працівником немовлят, спостереження за їхнім розвитком і консультування батьків, перевірка необхідності надання додаткових послуг сім'ї і допомога в їхньому одержанні, консультації з сімейного виховання, навчання ефективним методам виховання дітей, догляд за дітьми після школи. Широко використовується така форма роботи, яка передбачає надання допомоги батькам іншими батьками, які мали схожі труднощі у вихованні дітей та вже вирішили їх за допомогою соціальних працівників (прикладом цього може слугувати програма "Newpin"). Така робота спрямована перш за все на освіту батьків з питань попередження жорстокого поводження з дітьми, навчання толерантного ставлення до дітей.

Цікавими і корисними є громадські проекти допомоги у догляді за дітьми, які реалізуються в громадських центрах. Так, в Малаві такий проект озброює батьків знаннями щодо правильного харчування, збереження та зміцнення здоров'я дитини, попередження СНІДу. У Боснії, Герцеговині, Хорватії таким прикладом слугує проект «Врятувати дітей», що знайомить батьків з розвиваючими іграми для дітей віком від 0 до 10 років. Заняття проходять у спільних групах дітей та батьків [4, с. 22].

Громадські ініціативи поєднуються із зусиллями освітян, науковців, благодійних фондів. Так, на Тринідаді і Тобаго у дитячих садках батьків залучають до роботи в батьківських комітетах; ознайомлюють з правами дитини, регулярно проводяться збори, на яких роз'яснюється, що недостатня увага до дитини і дуже сувора дисципліна однаково можуть мати негативні наслідки; знайомлять з правилами гігієни і харчування тощо. Такий підхід сприяє розумінню прав дитини батьками, які мають контролювати, щоб ці права не порушувалися в дитячому садку [4, с. 30].

Надання педагогічної допомоги батькам, озброєння їх знаннями, підвищення педагогічної компетентності передбачено й програмою ICDP (міжнародною програмою дитячого розвитку), розробленою в Університеті Осло. В програмі особлива увага приділяється проблемам охорони здоров'я, організації харчування, догляду за дітьми віком до 3 років та їх психосоціальному розвитку на основі формування у батьків емпатії до дитини. Доведено, що спілкування батьків з дітьми відповідно програми сприяє підвищенню розумового розвитку дитини, більш якісному розв'язанню розумових задач навіть через кілька років. Саме тому Міжнародна програма дитячого розвитку (ICDP) поширює свою методику серед батьків, класних керівників, учителів, соціальних працівників з метою вивчення її впливу на дітей у навколишньому середовищі, особливостей організації спілкування з дітьми різного віку [6, с. 55].

Ще однією формою просвіти батьків, поширеною у країнах Західної Європи, є розповсюдження буклетів і брошур про права дитини, запобігання насильству в сім'ї, подолання стресу, конфліктів, дитячих капризів, навчання дітей безпечної поведінки. Ці буклети містять цитати з міжнародних документів про права дитини, роз'яснення їх, поради з їхнього застосування, адреси установ, куди слід звертатися у разі порушення цих прав, опис типових ситуацій і шляхи їхнього розв'язання, конкретні поради і рекомендації для батьків щодо поведінки в екстремальних ситуаціях.

У США основну відповідальність за систему по догляду за дитиною несе окремий штат. Кожний штат має свої власні правові й адміністративні структури та програми, які враховують потреби дітей та їх сімей. Тим не менш, штати повинні дотримуватися конкретних федеральних вимог і керівних принципів для того, щоб мати право на фінансування з федерального бюджету в межах певних програм. Починаючи із закону про Профілактику жорстокого поводження з дітьми (Child Abuse Prevention) та Актом по Догляду (Treatment Act), у 1974 році, Конгрес США прийняв низку законів, що мали істотний вплив на захист дітей і дитинства в державних службах. Таке законодавство вимагає від федеральних міністерств і відомств, таких як Дитяче Бюро (Children's Bureau) у складі Міністерства охорони здоров'я та соціальних служб, оформити або змінити федеральну політику й регулювання. Нове законодавство наголошує на відповідальності на державному рівні, у тому числі прийняття державного законодавства, розробки або перегляду політики, контролю державних установ і впровадження нових програм [1, с. 51; 3].

Акт Безпеки Дітей та Сімей (The Keeping Children and Families Safe Act) 2003 пропонує низку стипендій для організацій, що займаються питаннями профілактики жорстокого поводження з дітьми. Закон про Поліпшення Послуг для Дитини та Сім'ї (The Child and Family Services Improvement Act) був прийнятий у 2006 році, щоб допомогти існуючим закладам захисту дітей. Актуальними є питання домашнього покарання й заохочення. Американське законодавство прямо не забороняє тілесні покарання дітей, проте в суспільстві превалує думка, що такі виховні заходи є пережитком минулого та свідчать про невисокий інтелектуальний і моральний рівні батьків, які їх застосовують. Як покарання для неслухняних малюків практикується позбавлення розваг, солодощів, іграшок та інших задовольень, але якщо дитина скаржиться на це оточуючим, такий вчинок батьків може розцінюватися як «abuse» (протиправні дії, що спричинили фізичний або моральний збиток).

В Америці досить поширеними є різні клуби жінок із маленькими дітьми, у яких мами по черзі залишаються з малюками своїх подруг, сусідів і єдиновірців або зустрічаються на нейтральній території (клуб, церква, бібліотека тощо) для спілкування, обміну досвідом, та колективних дитячих ігор. Роль бабусь і дідусів у вихованні дітей зводиться до мінімуму. Американці вважають, що виховання дітей – це проблема батьків, а не старшого покоління [3].

На формування культури батьківства спрямована робота тренінгових груп. Серед принципових положень, на яких базується робота таких груп, слід відмітити:

1. У цілях і змісті педагогічного процесу виразними є традиційні родинні цінності: родина, подружня вірність, радість народження і виховання дітей, дитинолюбство, багатодітність, престиж материнства і батьківства, усвідомлення батьківства як творчої самореалізації.
2. Виділення вузлових етапів формування батьківської культури відповідально до етапів становлення дитячо-родинних відносин (перинатальний період, народження дитини, грудне годування, малюцтво, домашнє виховання, первинна соціалізація).
3. Розширення сфери родинної культури у процесі занять з батьками дітей (традиції родинного побуту, спільне навчання в родині, родинні і народні традиції, спільне проведення дозвілля, популяризація родинного досвіду).
4. Долучення батьків до світу дитинства, спільна діяльність батьків і дітей з першого року життя як домінанта спільного творення соціокультурного простору. Спільність переживань дітей і батьків за таких умов є способом створення альтернативи батьківському інфантилізму, пасивності і відчуження від дитини [5].

Висновок. Отже, аналізуючи прогресивні тенденції формування батьківської компетентності в зарубіжних країнах, можна сказати, що велика частина соціально-педагогічної роботи приділяється

сім'ям та формуванню батьківської компетентності. У країнах Західної Європи та США добре розвинена законодавча база з прав дитини, що дозволяє реалізовувати велику кількість проектів та програм. Активно використовуються такі методи роботи, які дозволяють проводити просвітницьку діяльність «на рівних» - від батька до батька, що підвищує ефективність соціально-педагогічної роботи, в цілому призводить до суспільного благополуччя держави.

Література:

1. Furman V. A. Behavior: Down with Kids / V. A. Furman, D. S. Alleq, O. P. Nab. – Cambridge: University of Cambridge, 2000. – 174 p.
2. Мікляєва Н.В. Дошкільна педагогіка: теоретико-методичні основи корекційної педагогіки / Н. В. Мікляєва, Ю. В. Мікляєва. Під ред. В.І. Селіверстова. – М., Видавництво ВЛАДОС, 2008. – 322 с.
3. Безрукова А. Р. Особливості виховання дітей у США / А. Р. Безрукова // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2015, № 3 (47) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.sspu.sumy.ua/biblioteka/naukovi_vydannya_universytetu/pedagogichni_nauky/2015-3.pdf
4. Семиченко В.А. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: [навч. посібн.] / В.А. Семиченко, В. С. Заслуженюк. – [2-е вид.] - К.: Веселка, 1998. – 214 с.
5. Сім'я і родинне виховання дітей у різних народів світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua-referat.com>.
6. Трубавіна І. М. Зміст та форми просвітницької роботи з батьками / І. М. Трубавіна. – К.: УДЦССМ, 2000. – 86 с.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент, Денисюк Олена Миколаївна.

**Тетяна Журавель, Олена Короленко
(Київ, Україна)**

ФАКТОРИ РИЗИКУ ТА ЗАХИСТУ ЩОДО НАРКОТИЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ

Явище вживання та поширення психоактивних речовин досі залишається гострою проблемою для українського суспільства. Особливо уразливою групою населення щодо вживання психоактивних речовин є підлітки та молоддь.

За даними Українського інституту соціальних досліджень 30% учнівської молоді мають досвід тютюнокуріння (серед хлопців – 36% та 25% серед дівчат пробували коли-небудь курити), перейшли від спроб до звички курити щодня 7% учнівської молоді, серед яких 46,2% – студенти ПТНЗ. 44,8% учнів принаймні один раз у житті вживали алкогольні напої (від 13,7% 10-річних учнів до 76,2% – 17-річних), майже 36,9% хлопців та 38,7% дівчат хоча б раз у житті випивали так багато алкоголю, щоб бути посправжньому п'яними. Майже кожен десятий підліток віком 13–17 років вживав марихуану протягом життя. Вік першого вживання марихуани найчастіше припадає на діапазон 15–16 років [6]. За оціночними даними, кількість споживачів ін'єкційних наркотиків в Україні становить від 287 до 387 тис осіб. Це найчисельніша група наркозалежних у Європі, за винятком Росії [10]. Негативні наслідки вживання наркотичних речовин дітьми та підлітками включають ряд фізичних, соціальних проблем та проблем із навчанням. Наркотичні речовини також відіграють важливу роль у схиланні до ризикованої сексуальної поведінки, в тому числі до небажаного та незахищеного сексу, окрім того, вживання наркотиків ін'єкційним шляхом значно підвищує ризик інфікування ВІЛ [8].

Метою статті є здійснення аналізу факторів ризику наркотизації підлітків та визначення факторів захисту.

Випадки епізодичного чи помірною вживання ряду речовин наркотичної чи стимулюючої дії без розвитку залежності від них носять назву *наркотизму або періодичної наркотизації* [4, с. 15].

Наркотизм визначається і як особливе негативне соціальне явище, сутність якого полягає у долученні до немедичного вживання наркотиків окремих груп населення» (В. М. Міхлін, Є. А. Дюбін) та «соціальне явище, яке охоплює все, що пов'язано з наркогенними речовинами, їхнім вживанням і його соціальними наслідками» (Д. В. Колесов, С. В. Турцевич) [9].

Наркотик – речовина, що при одноразовому вживанні може викликати приємний психічний стан (впливає на органи сприйняття та мислення, почуття та поведінку людини) [7, с. 4], а при систематичному – психічну та фізичну залежність [4, с. 15].

Отже, *наркотизацією підлітків* можна назвати рівень поширення наркотиків у підлітковому середовищі, який характеризується виникненням нових соціальних груп, нових форм соціальних відносин, особливої субкультури, заснованої на вживання наркотику.

Визнаючи проблему вживання психоактивних речовин як таку, що має епідемічний характер, фахівці, котрі займаються питаннями створення системи профілактики адиктивної поведінки неповнолітніх, значну увагу приділяють етіології цієї проблеми. Наукові дослідження та практика профілактичної роботи вказують

на те, що умови розвитку вживання неповнолітніми психоактивних речовин залежать від факторів ризику, які привертають до згубних звичок та формують наркотичну залежність [2, с. 22; 3].

Зазвичай виділяють три групи факторів, які збільшують шанси індивіда стати споживачем і залежним від психоактивних речовин (далі – ПАР), так звані **фактори ризику** – соціальні, психологічні та медико-біологічні. Соціальні фактори, у свою чергу, поділяються на макросоціальні і мікросоціальні. Крім того, сам підлітковий вік розглядається як загальний фактор ризику розвитку багатьох порушень поведінки, у тому числі адиктивної поведінки [5, с. 40].

При цьому, у профілактичній роботі важливо визначати не тільки фактори ризику, але й **фактори захисту (протективні фактори)** – обставини, що знижують шанси індивіда стати споживачем ПАР.

Тож розглянемо детальніше групи факторів ризику та відповідні їм фактори захисту.

Макросоціальні фактори відображають економічну, культурну, політичну і кримінальну ситуацію в суспільстві. Це умови, що характеризують функціонування суспільства в цілому. Серед них найбільш значущими є наступні:

- традиції суспільства, пов'язані з вживанням ПАР;
- погіршення соціально-економічної ситуації в країні;
- ціннісний плюралізм;
- доступність ПАР;
- мода на вживання ПАР;
- лояльність закону про ставлення до зловживання ПАР [5, с. 14].

Відповідно факторами захисту на цьому рівні можуть бути:

- популяризація здорового способу життя;
- профілактичні програми для підлітків та молоді у навчальних закладах;
- розуміння природи ЗМІ, критичне ставлення до повідомлень, реклами;
- зменшена доступність наркотиків;
- збільшені через оподаткування ціни на легалізовані наркотики;
- підвищений вік дозволу на придбання та вживання тютюну, алкоголю [2, с. 32].

Наступна група соціальних факторів ризику – **мікросоціальні**. Це умови, що характеризують найближче оточення дитини і підлітка (сім'я, освітній заклад, дозвільні установи, найближче соціальне оточення, місцеве співтовариство).

Найбільш значуще місце в розвитку особистості займає **сім'я**. Вона відіграє провідну роль у розвитку психологічної самостійності дитини, що є базисом для її подальшого розвитку. Важливий досвід спостереження за членами сім'ї, який є основою формування певних моделей поведінки. Починаючи з раннього етапу розвитку дитини, чинники сімейного неблагополуччя є найбільш небезпечними [5, с. 14].

Брак батьківських виховних навичок може бути передумовою для вживання дітьми ПАР. У сім'ях, де батьки вживають наркотики, діти також перебувають під високим ризиком, старші брати та сестри впливають на молодших ще більше, ніж батьки, слабкі зв'язки між батьками та дітьми підвищує ризик вживання останніми ПАР [2, с. 35].

Конфліктна атмосфера в сім'ї породжує комплекс психологічних проблем у дитини, що сприяє до «відходу» в наркотизацію від реальної ситуації, з якою їй не впоратися.

Також факторами ризику є: постійна зайнятість батьків, неухважне ставлення до дітей, що призводять до втрати довірливих відносин, насильство в сім'ї (психологічне, сексуальне, фізичне, економічне) [5, с. 15].

Факторами захисту на цьому рівні є: позитивні зв'язки з сім'єю; батьківська турбота, що включає душевне тепло та відсутність жорсткої критики, довіру, послідовні очікування, участь дітей в ухваленні сімейних рішень та розподілі обов'язків; емоційно сприятливе сімейне оточення, включаючи батьківську увагу до інтересів дітей, впорядковані відносини між батьками та дітьми [2, с. 31].

Також до мікросоціальних факторів відносять **вплив на рівні освітнього середовища** (школи, ПТНЗ, ВНЗ тощо).

У освітньому середовищі виділяються наступні фактори ризику: надмірно боязка або агресивна поведінка в класі/групі, невдала участь у навчально-виховних заходах, нездатність впоратися з громадськими завданнями, позитивне ставлення до вживання ПАР в школі і в суспільстві.

Факторами захисту на рівні навчального закладу можуть бути:

- забезпечення високого рівня безпеки тих, хто навчається у школах,
- відсутність доступу до школи сторонніх;
- здійснення контролю над поведінкою учнів з боку школи, чіткі і зрозумілі понятійні норми шкільної поведінки, які виховуються з першого класу;
- різноманітні шкільні заходи і залучення до них всіх дітей;
- усвідомлена участь батьків в житті школи;
- проведення систематичних комплексних профілактичних програм;
- раннє виявлення підлітків, які вживають ПАР;
- співпраця школи знеурядовими організаціями, реалізація спільних, профілактичних програм, а також організація спільної роботи з підлітками, які мають фактори ризику до споживання ПАР [7, с. 9].

Важливо також розглянути групу факторів ризику на **рівні однолітків**. Приклад негативної поведінки друзів і однолітків, спілкування з однолітками, які вживають наркотики, є одним із найбільших індикаторів, який вказує на можливість вживання ПАР підлітками, незалежно від того, мають місце чи ні інші фактори ризику. Якщо друзі випивають, це є суттєвим аргументом на користь того, що підліток, можливо, буде зловживати алкоголем [7, с. 9]. Така ситуація зумовлена особливостями підліткового віку – емансипація від впливу дорослих, збільшення авторитету однолітків, бажання «влитися» у групу тощо.

Факторами захисту на цьому рівні є: приклад відповідальної поведінки і здорового способу життя з боку однолітків, участь підлітків, молодих людей в соціально-активних, позитивно направлених організаціях однолітків (об'єднання гайдів, скаутів, волонтерські організації), обмеження спілкування з однолітками, які вживають ПАР [7, с. 8].

До **біологічних факторів** ризику відносяться: спадкова схильність. Особлива увага приділяється спадковій обтяженості психічними та наркологічними захворюваннями батьків і найближчого оточення дитини; органічні ушкодження головного мозку; інтелектуальна недостатність; низька ступінь стресостійкості [5, с. 13].

Наступна група факторів ризику – **психологічні**. Це те, що представляє для первинної профілактики особливий інтерес. Необхідно акцентувати увагу на особливості підліткового віку, які можуть стати факторами ризику і сприяти формуванню адиктивної стратегії взаємодії дитини з навколишнім світом. Підлітковий вік при кризовому розвитку може характеризуватися низкою специфічних особливостей, які можуть стати факторами ризику формування адиктивної поведінки: підвищений егоцентризм; тяга до опору, упертості, протесту, боротьби проти виховних авторитетів; амбівалентність характеру, тобто одночасно наявність двох і більше протилежних рис характеру (наприклад, прагнення бути схожим на дорослого і неприйняття думки дорослого); прагнення до невідомого, ризикованого; загострена пристрасть до дорослішання; прагнення до незалежності та відриву від сім'ї [5, с. 13].

Факторами захисту на цьому рівні є: повна освіченість щодо наркотичних речовин та наслідків від їх вживання; знання своїх психологічних особливостей і вміння їх контролювати; духовний розвиток; розвиток мотиваційної сфери; сформованість емоційної сфери; активна суспільна позиція; ведення здорового способу життя; вміння та навички долати конфліктні, психологічно складні ситуації; надання своєчасної підтримки психологічно і фізично слабким підліткам з боку батьків і фахівців; задоволення потреб підлітків і молодих людей під час ризику іншими способами [7, с. 5].

Отже, можемо зробити висновок, що існує низка факторів, які можуть вплинути на ризик вживання ПАР підлітками, ці чинники пов'язані між собою і зачіпають всі сфери життя людини, проте на кожному рівні існують і фактори захисту, знання і розуміння яких, поряд із факторами ризику, допоможуть проводити ефективну профілактичну роботу та запобігти наркотизації підлітків.

Література:

1. Вієвський А. М. Біологічні передумови формування феномену вживання психоактивних речовин у дітей та підлітків в аспекті розробки комплексної багаторівневої системи його медико-соціальної профілактики / А. М. Вієвський // Український медичний альманах. – 2012. – Т. 15, № 2. – С. 35–38.
2. Дієва профілактика: метод. посіб. / [Л.М.Завацька, Л.В.Рень, В.В.Рябуха] – Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2016. – 112 с.
3. Єгоров А. Ю. Клініка і психологія девіантної поведінки / А.Ю. Єгоров, С.А. Ігумнов. – СПб.: Мова, 2010.
4. Напрєєнко О.К. Наркологія: навч.-метод. посіб. / О.К. Напрєєнко, Г.Т. Сонник. – Полтава, 2005. – 424 с.
5. Організація роботи з попередження вживання психоактивних речовин серед учнівської та студентської молоді: методичні рекомендації // Бєглова Т.С., Брусенко О.Л., Журавель Т.В.; за ред. Журавель Т.В. – К.: ТОВ «ОБНОВА КОМПАНІ», 2013. – 86 с.
6. Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків: 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/Analytical_report_HBSC_2015_fin_UA.pdf.
7. Профілактика вживання наркотиків серед учнівської та студентської молоді: метод. посіб. / [Т.В. Журавель, В.В. Самусь, К.В. Сергєєва та ін.; за ред. Т.В. Журавель]. – К.: ФО-П Буря О.Д., 2014. – 96 с.
8. Профілактика поширення наркозалежності серед молоді: Навчально-методичний посібник / За ред. В. В. Бурлаки. – Київ: Герб, 2008. – 224 с.
9. Сердюк О. О. Соціологічне визначення категорії наркотизму та пов'язаних з нею понять // Український соціум. – 2005. – № 4. – С. 46–51.
10. Щорічна доповідь про стан здоров'я наслення, санітарно-епідеміологічну ситуацію та результати діяльності охорони здоров'я України: 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uiph.kiev.ua/download/Vidavnictvo/Shchorichna%20dopovid/Shchorichna%20dopovid.2015.pdf>.

ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНЕ ЕНГІЗУ ЖОЛДАРЫ

Қазіргі заман талабына сай білім беру - бұл қоғам мүшелерінің адамгершілік, интеллектуалдық, мәдени дамуының жоғары деңгейлік және кәсіби біліктілігін қамтамасыз етуге бағытталған тәрбие беру мен оқытудың үздіксіз үрдісі екендігі белгілі.

Осы орайда оқушылардың танымдық қабілетін дамыту, білім сапасын арттырумен қатар ақыл-ой шығармашылық белсенділіктерін жетілдіру үшін жеке пәндерді оқытудың тиімді әдістері мен тәсілдерін іздестіру, қазіргі білім беру саласының алдындағы өзекті мәселелердің бірі болып отыр. «Біз өзіміздің болашағымызды, жеке балаларымыздың болшағын қандай күйде көргіміз келеді осыны айқындап алатын уақыт жетті» деп көрсетілген Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2030 жылға арналған стратегиялық бағдарламасында. Сондықтан еліміздегі ұлттық қоғамды кемелдендіру ел болашағы-жас ұрпақты жаңа инновациялық әдісте рухтық тәлім және білім негіздерімен қаруландырып, қалыптастыру қажет. Білім мен тәрбие ажырамас егіз ұғым. Ұлы данышпан Әл-Фараби «Тәрбиесіз берген білімнің күні қараң» деген сөзі осының дәлелдесе керек. сондықтан бүгінгі ұрпақтарға, білім-ғылым нәрін берумен қатар, өз халқымсыздың тығылым қағидаларын жеке тұрғыда үйретіп, игерудің маңызы зор. Себебі, бүгінгі бала ертеңгі ата-ана, бала тәрбиелеуші, халық өкілі, ел намысын қорғаушы, ата- бабалардың ісін жалғастырушы мәңгілік күш. сол себепті жалпы білім беретін орта мектептерде бұл мәселені жолға қою, яғни егеменді елімізге қазақ қоғамын қалыптастыру –басты міндет.

Парасатты да саналы азамат болу үшін бүгінгі таңдағы жас ұрпақтың білімін терең әрі жан-жақты болғанына не жетсін. елбасы 2030 жылға арналған бағдарламасында жас ұрпаққа жан-жақты білім беру, оны дамытудың ерекшелігі айтылған. Мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқыту үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияның түрін, қолдану ерекшелігін ендіруді міндеттеп отыр. Ал инновация дегеніміз- белгілі бір жүйедегі ішкі өзгерістер. Педагогикалық инновация дегеніміз- педагогикалық жүйедегі жаңашылдық.

Сабақ - оқытуды ұйымдастырудың негізгі түрі. Демек, әрбір сабақ - оқу үрдісіндегі шешуші буын, сондықтан ол- оқытуды жетілдіру, қажетті түрлендірулер мен мақсатты нәтижеге жетуді ойластыратын орталық, сонымен бірге жоғары шеберлікті үнемі қажет ететін, дамуды керек ететін, даму үстіндегі сапалы оқуды іздестіретін үрдіс. Осыған орай, оқыту барысында әр түрлі педагогикалық технологиялары жасалып, мектеп практикасына енгізілуде:

- Іскерлік ойын технологиясы
- Проблемалық және интеграциялап оқыту;
- Шаталовтың интенсифті оқытуы;
- Дьяченконың ұжымдық технологиясы
- Эрдниевтің блоктап оқытуы;
- Деңгейлеп оқыту;
- Модульдеп оқыту;
- Дамыта оқыту технологиясы және т.б.

Ал енді жоғарыда айтылған оқытудың педагогикалық технологияларын оқу-тәрбие процесіне біртіндеп енгізетін болсақ, онда білім сапасын арттыруға, оқушылардың дамуына бақылау жасауға, оған сәйкес бағалауға, басқару тиімділігін жетілдіруге мүмкіндік болатыны дәлелденіп отыр. Сондықтан да бірқатар мектептерде жүргізіліп жатқан тәжірибелердің басты міндеті дәл осындай оқытудың жаңа педагогикалық технологиясын оқыту процесіне енгізу болып отыр.

Математикалық ойындар - сыныпта жүргізілетін жұмыстардың ең қызықтысы. Ойынның қандайда түрі болмасын өзіне тартады. сыныптағы оқушылардың ойлау қабілеттері бірдей болмайды. Сондықтан да математика сабағынада әр сыныптағы оқушының жас ерекшеліктеріне қарай және білім деңгейіне сай сабақтың түрін тауып, сол тақырыптарды игеруді мақсат ету керек. Бұған оқушылардың қызығушылығын арттырудың бір-көзі – математикалық ойын элементтерін қолдану. Бұл айтып отырған мәселе оқушылардың ойлау қабілеттерін арттырады. «Ойын дегеніміз ұшқын, білімге құштарлық пен еліктеудің маздап жанар оты» деп В.Ф.Сухомлинский айтқанындай ойын ақылды, ойды, тапқырды алғырлықты дамытады. Сабақта ойын элементтерін пайдалану оқушылардың ой-өрісін, танымдылық белсенділігін арттырады. Теорияны практикамен ұштасшытруға жол ашады. Алайда ойынды үнемі оқу процесінде қолдануға, ұзақ уақыт созуға болмайды. Ойын белгілі бір уақытта жүзеге асырылып, сабақ кездерінде нұқсан келтірмейтіндей жымдасып жатуы тиіс.

Ж. Қараев оқушылардың оқу материалын меңгеру деңгейін 4 түрге бөліп отыр:

1. **Репродуктивті деңгей.** Жалпыға бірдей стандартты білім негізіндегі тапсырмалар беріледі. Мұнда тапсырмалар оқушылардың алдыңғы сабақта алған білімдерінде және оқулықта бар мәселелерге байланысты құрылады.

2. **Алгоритмдік деңгей.** Мұнда оқушылар мұғалімнің түсіндіруімен қабылдағын жаңа ақпаратты пайдалана отырып, тапсырманы орындайды.

3. **Эвристический уровень.** Оқушы өзі ізденіп, қосымша әдебиеттерді пайдалана отырып, жауап береді. Бұл тапсырманы орындауға оқушының ой белсенділігі негізгі қызмет атқарады.

4. **Шығармашылық деңгей.** Оқушы таза өзіндік дағдысын білім сапасының дамуын қамтамасыз етеді. Жаңа тақырыпты балалар шығармашылық ізденіс үстінде өздігінен меңгеруі қажет.

Мен бұл әдісті, әсіресе, оқушының сабаққа деген қызығушылығын арттырумен құнды деп есептеймін. Оқушылар тапсырмаларды орындау барысында өзара бәсекелесе отырып жұмыс істейді. Іс-әрекеттің ең өнімдісі- 3,4 деңгей, яғни эвристический, шығармашылық сатылары. Бұл технология бойынша оқушының осы шығармашылық сатыға жету жолдары тек мұғалім арқылы емес, оқушының өзі, іс-әрекеті арқылы жүзеге асырады. Технологияның негізі де, тиімділігі де осында. Бала білімін оқушы деңгейінен шығармашылық деңгейге жетелеуде дамыта оқыту, проблемалық оқытудың орны да ерекше. Дамыта оқыту технологиясын қарастыратын болсақ, ол ең алдымен «Нені дамыту керек?» деген сұрақтарға жауап іздестіруіміз керек.

1. Сезімін, түйсігін.
2. Қабылдауын, тұшынуын, ынтасын.
3. Зейінін, еске ұстауын.
4. Ұғынуын.
5. Ойлау, қиялдау, болжау қабілетін.
6. Ерік қайратын.
7. Оқу, іс-әрекетін, дағды, машықтарын.
8. Жауапкершілігін, дербестігін, өз бетінше ізденісін дамытады.

Модульдік оқыту технологиясының артықшылықтарына мына төмендегілерді жатқызуға болады:

1. Оқу мазмұнының мақсатының алдын-ала қойылуы, нақтылануы оқу нәтижесін бағалаудың объективтілігін арттырады;
2. Оқушының пәндер бойынша барлық класстағы оқу-танымдық қызметінің мазмұны мен структурасын анықтайтын оқу процесінің жобасы жасалады;
3. Дидактикалық процестің бүтіндей берілуі іске асырылады;
4. Педагогикалық қызметтегі мұғалім мен оқушының қарым-қатынасының, өзара түсіністігінің жаңа жүйесі қалыптасып интерактивтік әдістеме жүзеге асырылады;
5. Инновациялық қызметтің ұйымдастырылуының жаңа формасы мен оның негізгі принциптері жасалады;
6. Бұл жүйе оқушылардың білім алуға деген қызығушылығын арттырып, білім сапасын тұрақтандыруы тіпті оны көтеруі де мүмкін;
7. Оқу пәнін танып-білу, оқушылардың танымдық-шығармашылық қызметінің белсенділігін арттыратын дидактикалық модуль жасалады;
8. Мұғалім- шығармашылық жұмысқа-ақпараттық дамытушы модуль жасауға төселеді.

Ахмет Байтұрсынұлы өзінің «Мектеп керектері» деген еңбегінде былай деп жазған: «...мұғалім қандай болса, мектеп нем сондай болмақшы. Яғни, мұғалім білімді болса, білген білімін басқаға үйрете білетін болса, ол мектептен балалар көбірек білім біліп шығады. Солай болған соң, ең әуелі, мектепке керегі-білімді педагогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім». Қазіргі мектеп жағдайында оқыту мен тәрбиенің соңғы тәсілдерін игерген, нақты тәжірибелік іс-әрекет үстінде өзіндік даңғыл жол салуға икемді шығармашыл педагог-зерттеуші, сондай-ақ интегративті ойлауға қабілетті ойшыл мұғалім қажет.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев мемлекетіміздің болашақ дамуына арналған «Қазақстан-2030» бағдарламасында жоғары білімнің сапалылығы, адамсүйгіштігі және ғаламдануы арқылы мәдениет жасауға, интеграцияға ерекше мән бергені белгілі. Интеграциялық оқытуды жүзеге асыру, оның ғылыми деңгейін арттыру, тұтастылығында оқушылардың танымдық әрекетіне тән дағдыларды қалыптастыру міндеті қазіргі кезде алдымызға қойылған мәселелердің бірі болып табылады. Интеграциялық оқытуды жүзеге асыру оқушылардың танымдық қызығуы мен білім сапасын арттырумен қатар, бір сабаққа бірнеше оқу пәндері мақсатының бірігуіне мүмкіндік береді. Бұл әр пәндік мазмұнды қосып біріктіріп жіберу немесе бірнеше пәнді бір пәнмен алмастыру емес, әрі пәндік құрылымды жоққа шығармайды, керісінше, оған қондырғы ретінде қызмет етеді.

Жалпы қарастыратын болсақ, интеграция дегеніміз - пәндердің өзара байланысын жоғары деңгейде нақтылы түрде іске асыру. Интеграция тұтастықты қалыптастырып, білімді жүйелеу мен жинақтауда әр түрлі ғылымдарды біріктіреді. Пәндердің өзара байланыс деңгейі оқушылардың білімін зерттеу, талдау, жүйелеу сияқты негізгі дидактикалық міндеттер арқылы шешіледі. Мұғалімдердің тәжірибесінде жиі кездесетін интеграцияны жүзеге асырудың жолы- сабақтарды бір мұғалім арқылы жүргізіп, бірнеше пәндер бойынша біріккен сабақтар білімнің жинақталуы яғни әр түрлі пәндерден алған білімдерін синтездеу.

Демек, бүгінгі мектептің мақсат-міндеті әр оқушының жеке тұлғалық қадамына жол ашу болып отыр. Мұндағы бар салмақ мектеп айнасы болып есептелетін мұғалім иығына түспек. Мектеп, білім бер усаласындағы мақсат, міндеттер мұғалім санасынан, мұғалім жүрегінен шықпайынша, белгілі бір нәтиже береді деп айту артық болады.

Баланы дарынды, бойында күш-қуаты жеткілікті екендігіне сендіру ұстаз бойындағы құдіретті күш. Өйткені, сенім үлкен жеңіске жетелейді.

Әдебиеттер:

1. Мейрманқұлова Т. Білім берудегі инновациялық технологиялар – Алматы, «Үш Қиян», 2005
2. Кемелжанова М. Деңгейлеп оқыту. //Бастауыш мектеп. №9, 2005, 45-46 бет.
3. Әбдіғалиева Қ. Осы заманғы педагогикалық технология. //Қазақстан мектебі – 2001 №2 8-13 бет.

Кадиша Камысбаева
(Ақтөбе, Қазақстан)

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ЖОҒАРЫ БЕЛСЕНДІЛІКТІ ДАМУ ТӘДІСІН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Қазіргі уақытта әрбір жаңа заманғы адам компьютерді біледі, оны жұмыста да, үйде де қолданады. Компьютерлік технологиялардың жаңа заманғы әлем бізге өте үлкен көлемді есептерді шешуге мүмкіндік береді, аз уақыт ішінде ақпараттың өте үлкен санын өңдеуге көмектеседі. Компьютер құрамдастардың даму жылдамдығы тек математикалық, графикалық есептерді шешіп қана қоймайды. Бүгінгі күні видео және аудио ақпаратты өңдеу және бейнероликтерді құру аса қиындыққа соқпайды.

Компьютерлік оқыту дегеніміз - оқытудың техникалық құралдарының бірі компьютер мүмкіндіктерін қолдану болып табылады. Оны келешекте электронды оқыту деп атауды кейбір маман ғалымдар ұсынуда. Электронды оқыту жүйесі рецептивті және интерактивті болып екіге бөлінеді. Интерактивті жүйе дербес компьютерді қолдану, бейнемагнитофон, бейне дискілі құрал, теледидар кешендері негізінде құрылады, білім алушы мен техника құралдары арасында екі жақты қарым-қатынас орнайды, көрнекілік пен кері байланысты қамтамасыз етеді. Олай болса, оқытудың жаңа ақпараттық технологияларын техникалық және адам ресурстарын және олардың өзара әрекеттесуін ескере отырып, білім беру формаларын оңтайландыру үшін рецептивті немесе интерактивті түрдегі электронды оқытуды жасау және жүзеге асырудың жүйелі әдісі деп санауға болады.

Қазіргі кезде компьютерлік технологияның даму деңгейі жаңа дәуірдің мультимедиялық, телекоммуникациялық мүмкіндіктері мен артықшылықтарын көрсететін, толыққанды сапалы, нақты алғышарттар болып табылады.

Елбасымыздың Қазақстан халқына жолдауында ХХІ ғасырда ақпараттық қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында төмендегідей міндеттерді шешу керектігін атап көрсетті: «Компьютерлік техниканы, интернет, телекоммуникациялық желі, электрондық және телекоммуникациялық құралдарды, мультимедиялық электрондық оқулықтарды оқу үрдісіне тиімді пайдалану арқылы білім сапасын көтеру керек»- деген еді.

Елімізде білім беру саласында жаңа ақпараттық технологияларды қолдану басты мақсат болып отыр. Ол тек қана техникалық құрал емес, сонымен бірге жаңа ақпараттық коммуникациялық технология және білім беру жүйесіндегі сабақ берудің жаңаша әдісі болып табылады.

Қазіргі заман мұғалімі тек өз пәнінің терең білгірі болу емес, тарихи-танымдық, педагогикалық-психологиялық сауатты, саяси-экономикалық білімді және ақпараттық-коммуникациялық технологияны жан-жақты меңгерген ақпараттық құзырлы маман болу керек. Әр оқытушы интерактивті тақтамен жұмыс жүргізуді толығымен меңгеруі қажет. Мен өз сабақтарымда интерактивті тақтаны пайдалану арқылы оқушылардың жаңа ойларын, әсерлі идеяларын тартымды етіп көрсететінін аңғардым. Жаңа материалдарды бірігіп талдауда маңызы зор. Бұл тақта арқылы оқушы жаңа ақпараттарды жеңіл түрлендіреді, жаңа нысандарды жасауға және жылжыту тиімділігіне жеткізеді. Кейбір идеяларды түсіну үшін қойылған дұрыс сұрақтар дискуссияны өрбітіп оқушылардың материалдарды жақсы түсінулеріне жетелейді. Сонымен қоса талдау жүргізуді басқара отырып пән мұғалімі оқушылардың шағын топтарда жұмыс жасауына жол сілтейді. Осыны басшылыққа ала отырып мен барлық оқушылардың интерактивтік тақтаға назарын аударып, алдын ала дайындалған материалдарды жеңіл түсінулеріне, кей қиындығы жоғары есептердің шығарылу жолдарын тақтадан көрсету арқылы уақытты үнемдеуге ықпал жасай аламын.

Сабақ беру барысында компьютерлік желілер технологияларын қолдана отырып, бұл материалдарды түсіндіру кезінде оқушылардың компьютердің негізгі құрамымен бірге интернет желісінен ақпарат іздеуді меңгеру машықтығы көрінеді. Интернеттен кез келген аудиовизуалды ақпарат алуға және оны оңайлықпен қолдануға, сонымен қатар мұғалім мен оқушының арасында ақпаратты қарым –қатынас орнатуға кең мүмкіндік береді.

Ақпараттық технологияның мұғалімдерге берер мынадай мүмкіндіктері байқалды:

- мұғалім үздіксіз ізденіс үстінде жүреді;
- жеке тұлғаны қалыптастыруда жауапкершілігі артады;
- инновациялық технологияларды қолдану іскерлігі, әдіс-тәсілі артады, жас мамандардың қызығушылығын туындатады;
- мектептегі басқа пән мұғалімдерімен тәжірибе алмастыру арқылы ұжымның ұйымшылдығының ұйтқысы бола алады;

- интернетке кіру жүйесі арқылы әлемдік деңгейде іс-тәжірибе алмасуды қалыптастырады және оқытудың түрлі әдіс тәсілдерін игеруге қол жеткізеді;
  - мұғалім сабақты қызықты, жүйелі түрлендіріп өткізуге машықтанады.
- Ақпараттық технологияның оқушыларға берер мүмкіндігі:
- түрлі ақпараттық, бейнелік, дыбыстық анықтамалар арқылы білімін жан-жақты жетілдіреді, дамытады;
  - өз бетінше онлайн тест тапсырмаларын орындайды;
  - тақырыптан қалып кеткен немесе дұрыс түсінбеген тақырыптарды қосымша қайталап алуға мүмкіндік беріледі;
  - пөнге қызығушылығы, үздіксіз ізденісі артады;
  - ойлау, есте сақтау, пікір сайыстық қабілетті дамиды;
  - өз ойын сызба, сурет, кескіндеме, кесте, графикалық моделдер түрінде жеткізеді;
  - түрлі бейнелік, сілтемелік, нұсқаулық тапсырмаларды орындайды;
  - түрлі деңгейдегі тест тапсырмаларын орындап өзінің алған білімін тексереді.

Ақпараттық технологияның мүмкіндіктерін айта келе, осы технологияны меңгерудегі мұғалімнің кәсиби шеберлігі, ақпараттық технологияны дұрыс және ұтымды қолдана алуы басты мәселе. Әрбір ұстаздың мақсаты – оқытудың барлық компоненттерін пайдалана отырып оқушыға жалпы орта білім деңгейінде терең білім беру, әрбір оқушыны жан-жақты құзыретті етіп тәрбиелеу. Математика - ерекше құдіретті ғылым, ал математика пәнінің мұғалімі баланың бойындағы ақыл, білім, парасат, сабырлық, шығармашылық қасиеттерін бойынан аша білетін тұлға. Қазіргі уақытта математика ғылымы кең етек алып дамуда. Сондықтан математиканы оқытудың мазмұнын ашуды жүзеге асыру үшін жаңа ақпараттық технология құралдары ауадай қажет. Қазіргі ақпараттық технологияның озық жетістіктерін математика сабағында қолдану арқылы танымдылық іс-әрекеттерін ұйымдастыра отырып, оқушылардың құзіреттілігін дамытуға болады.

Оқыту үрдісінде оқушылардың пөнге қызығушылықтарын арттыру, оқу материалын игеруді тиімді жолдары мені жаңа материалды баяндауда барлық жаңа технологиялар, әдістер және жаңа жолдар ерқашан қызықтырады, қазіргі ақпараттық технологиялар мұғалімге оқытуды жоғары деңгейге жетуіне мүмкіндік береді. Педагогикалық оқытуда ақпараттық технологияларды пайдаланудың бірнеше жолдары бар, солардың ішінде өз тәжірибемдегі қолданып жүрген әдіс-тәсілім мынадай: күнделікті сабақтарымда электронды оқулықтарды, флипчарттарды, түрлі презентацияларда анимацияларды, интернет желілерін, ұялы телефонның өзінен интернетке кіріп түрлі ақпараттарды алып оқушылардың қызығушылығын арттырып отыратыныма сенімдімін. Үйге берілген тапсырмалардың өзін электронды почта және т.б. қазіргі жаңа технологияларды қолдану арқылы алыстан оқушылармен ақпарат алмасып, тапсырмаларын бірге талдап, түсінбеген сұрақтарына жауап беріп отырамын.

Мен өзімнің сабақтарымда оқытудың ұйымдастыру формаларының жеке, жұптық, топтық, ұжымдық жұмыс жасау түрлерін пайдаланамын. Сабақта жақсы оқитын оқушылар компьютерге жеке тәртіптермен кезекпен жұмыс істейді және тапсырмаларды орындап болғаннан кейін жоғары деңгейлі күрделі жаттығуларды орындайды. Мұғалім бұл уақытта топпен үйрену деңгейіндегі материалын жан-жақты зерттейді. Мұндай сабақ оқушылар тобының сабақтан жалығуына, бос отыруына мүмкіндік бермейді, керісінше жеке тапсырмамен жұмыс жасауға жағдай жасайды. Сонымен берілген тапсырмалардың да саны шектелмеген, оқушының жұмысы ұтымды екініне жетеді; үйренудің деңгейлі жетістігіне оңай жетеді; оқушының бүкіл сабақ бойы белсенділігі мен қызығушылығы артып отыратынын байқауға болады. Сабақта, сабақтан тыс кезде оқушылардың шығармашылықпен айналысуына, өз бетінше есептерді орындауына мүмкіндік жасауымыз керек.

Математика сабағында компьютерді, мультимедиялық және электронды оқулықтарды және интерактивті тақтамен презентацияны бірге қолданған сабақтарым өте нәтижелі өтуде.

Оқушыларды сырттай мемлекеттік бақылауларға, ұлттық бірыңғай тестілеуге дайындауда пән мұғалімі математика пөніне деген өзінің көз қарасын түсіндіріп жеткізуі және математиканы санақ жүйесі немесе қандайда-бір өлшеуші құрал ретінде ғана қарастырмай, біріншіден ғылым екендігін түсіндіріп, ал екіншіден кез келген оқушы жігерлік танытып, бар күш-қайратын салып талаптанса ғана меңгеретіндігі туралы бойларына сезім тудыру қазіргі кезеңдегі мектептің ең күрделі психологиялық мақсаты деп білу өте орынды. Математика арқылы оқушыға мұғалім күнделікті іс-әрекетін ғылыми стильмен жеткізу, оларды адамгершілікке, өз-өзіне сын көзімен қарауға, сонымен қатар, жауапкершілік пен адалдыққа бейімдейді. Бұл қасиеттерді бойына сіңірген оқушы келешекте қиындыққа және уақытша психологиялық қолайсыздыққа төзімді болады.

Білім беру жүйесін ақпараттандырудың бағыты жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаға бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарлатуды көздейді.

Мұғалімнің алдындағы ең басты мақсат - бұл оқушыға сапалы білім мен саналы тәрбие беру. Мұғалімдер жұмысының нәтижелі етіп, әрі оқушының білім сапасын көтеру үшін ұстаздар қауымына жаңа ақпараттық технология құралдарын сабақтарда қолданудың тиімділігіне көз жеткіземіз.

Ұлы педагог Ушинский: «Бала балқытылған алтын, оны қандай қалыпқа салып құям десе де мұғалімнің қолында», - дегені шәкіртті тәрбиелеп оқытуда әр ұстаздың шеберлігімен әдіс-тәсіліне қойылатын көрсеткіші деп білемін. Ал ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы білім беру оң

нәтежесін беріп отыр. «Еңбексіз талант - тұл» дегендей уақыт көшінен қалмай, әлемнің дамыған 30 мемлекетінің қатарына енуімізге өз үлесімізді қосып, ұрпақ алдындағы борышымызды шығармашылық еңбегімізбен жүзеге асыра берейік.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Математика және физика журналы №3 2009ж
2. Математика және физика журналы №7 2012 ж
3. Математика және логика
4. Интернет желісі

Степан Лабудько
(Суми, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Зростаючий обсяг нових знань, поява новітніх інформаційних технологій та засобів комунікації потребують широкого впровадження дистанційних технологій навчання у систему традиційної освіти. Технології дистанційного навчання сприяють підвищенню ефективності навчання учнів та організації навчально-виховного процесу. Тому особливої актуальності набувають дослідження, спрямовані на вивчення ефективності нових форм, методів, технологій та методик дистанційного навчання.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Окремі аспекти поняття «дистанційне навчання» вивчали такі вчені, як М. Томпсон, М. Мур, А. Кларк і Д. Кіган [1]. Та лише Десмонд Кіган зробив спробу поєднати більшість визначень і на цій основі сформулював сутність поняття дистанційного навчання.

Під дистанційним навчанням (ДН) ми будемо розуміти новий засіб реалізації процесу освіти, в основі якого закладено використання сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій, що дозволяють навчатись на відстані без прямого, особистого контакту між учителем та учнем.

Наукове забезпечення ДН, проблеми й напрями досліджень цієї галузі в Україні розглядають В. Биков, Ю. Дорошенко, М. Жалдак та ін. Організаційно-педагогічні основи дистанційної освіти в Україні та за її межами у своїх працях розкрили Р. Гуревич, В. Олійник, Ю. Пасічник, О. Собаєва, П. Таланчук. Технологіям створення дистанційних курсів, контролю знань та їх оцінюванню присвячено роботи, авторами яких є Г. Балл, О. Григорова, В. Дейнеко, В. Кухаренко, О. Рибалко, Н. Сиротенко, О. Сорока та ін. Однак перспективи впровадження дистанційного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах (ЗНЗ) України дослідженні ще недостатньо.

Мета статті: привернути увагу педагогічної громадськості до дистанційного навчання та з'ясувати особливості його використання у загальноосвітніх навчальних закладах.

Виклад основного матеріалу. Як було зазначено вище, дистанційне навчання – це відкрита система навчання, що передбачає активне спілкування між учителем і учнем за допомогою сучасних технологій та мультимедійних засобів. Така форма навчання дає свободу вибору місця, часу та темпу навчання.

Мета дистанційного навчання – надання освітніх послуг шляхом застосування у навчанні сучасних інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) за певними освітніми або освітньо-кваліфікаційними рівнями відповідно до державних стандартів освіти; за програмами підготовки громадян до вступу у навчальні заклади, підготовки іноземців та підвищення кваліфікації працівників [4].

Завдання ДН – забезпечення громадянам можливості реалізації конституційного права на здобуття освіти та професійної кваліфікації, підвищення кваліфікації незалежно від статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я, місця проживання відповідно до їх здібностей.

Технології ДН навчання складаються з педагогічних та інформаційних технологій. Педагогічні технології ДН – це технології опосередкованого активного спілкування вчителів (викладачів) з учнями (студентами, слухачами) з використанням телекомунікаційного зв'язку та методики індивідуальної роботи учнів (студентів) зі структурованим навчальним матеріалом, представленим у електронному вигляді. Інформаційні технології ДН – це технології створення, передачі і збереження навчальних матеріалів, організації та супроводу навчального процесу дистанційного навчання за допомогою телекомунікаційних засобів зв'язку.

Дистанційна форма навчання у ЗНЗ, ПТНЗ запроваджується відповідно до рішення педагогічної ради, погодженого з органом управління освітою, у сфері управління якого перебуває відповідний навчальний заклад (для навчальних закладів комунальної та державної форми власності), та за наявності кадрового і системотехнічного забезпечення [2].

Для організації дистанційного навчання ЗНЗ можуть створювати у своєму складі класи (групи) з дистанційною формою навчання, яке організовується відповідно до робочих навчальних планів ЗНЗ, що затверджуються наказом керівника ЗНЗ за погодженням з органом управління освітою.

Дистанційне навчання організовується для учнів (вихованців), які:

1) з будь-яких причин (стан здоров'я, проживання за межею пішохідної доступності до ЗНЗ, надзвичайні ситуації будь-якого характеру, воєнний конфлікт, проживання за кордоном, на тимчасово окупованій території України або у населених пунктах, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють або здійснюють не в повному обсязі свої повноваження, тощо) не можуть відвідувати навчальні заняття в ЗНЗ;

2) за результатами річного оцінювання навчальних досягнень опанували програмовий матеріал відповідного класу на високому рівні (10, 11, 12 балів).

Зарахування (переведення) на дистанційну форму навчання здійснюється за письмовою заявою повнолітньої особи або одного із батьків, або законного представника неповнолітньої особи. Приймання відповідних заяв учнів випускних класів ЗНЗ закінчується до початку другого семестру навчання. Рішення щодо навчання учня за дистанційною формою приймається педагогічною радою та оформлюється наказом керівника ЗНЗ.

Особливості організації навчального процесу ЗНЗ за дистанційною формою навчання. У ЗНЗ використання технологій дистанційного навчання зорієнтоване насамперед на такі категорії учнів (вихованців):

- особи з особливими потребами;
- обдаровані діти та молодь, які спроможні самостійно або прискорено опанувати навчальні програми;
- особи, які проживають у географічно віддалених і важкодоступних до ЗНЗ населених пунктах;
- учні вечірніх шкіл, які за умовами праці перебувають тривалий час за межами населеного пункту, де розташований ЗНЗ, та учні, які за сімейними обставинами (декретна відпустка тощо) не можуть систематично відвідувати школу;
- особи, які бажають отримати додаткові знання паралельно з навчанням у школі;
- особи, які готуються до вступу до ВНЗ;
- громадяни України, які тимчасово або постійно проживають за кордоном.

Технології дистанційного навчання можуть використовуватись ЗНЗ при проведенні занять через мережу Інтернет під час карантину; вивченні додаткових (факультативних) предметів; навчанні учнів під час хвороби; виконанні науково-дослідницьких робіт у Малій академії наук України; участі у дистанційних олімпіадах, конкурсах; отриманні консультацій тощо [3].

Перелік предметів чи тем навчальних програм, видів навчальних занять, які здійснюються за технологіями дистанційного навчання, визначаються ЗНЗ за погодженням із законними представниками учня (вихованця).

Навчання осіб із особливими потребами (у тому числі з порушеннями зору, слуху, опорно-рухового апарату, психічними розладами) передбачає залучення додаткових технологій ДН при здійсненні всіх видів підготовки, включаючи професійно-практичну, з урахуванням особливостей розвитку учнів (вихованців).

Основними видами навчальних занять за дистанційною формою навчання є: лекція, семінар, урок, практичні заняття, лабораторні заняття, консультації та інші, що проводяться з учнями дистанційно у синхронному або асинхронному режимі. Отримання навчальних матеріалів, спілкування між суб'єктами дистанційного навчання під час навчальних занять, що проводяться дистанційно, забезпечується передачею відео-, аудіо-, графічної та текстової інформації у синхронному або асинхронному режимі.

Практичне заняття, яке передбачає виконання практичних або контрольних робіт, відбувається дистанційно в асинхронному режимі. Окремі практичні завдання можуть виконуватись у синхронному режимі.

Лабораторне заняття проводиться очно у спеціально обладнаних навчальних лабораторіях або дистанційно з використанням відповідних віртуальних тренажерів і лабораторій.

Практична підготовка учнів, які навчаються за дистанційною формою навчання, проводиться за окремо затвердженою навчальним закладом програмою.

Контрольні заходи з навчального предмета включають тематичний, підсумковий та інші визначені ЗНЗ контролю знань, умінь та навичок, набутих у процесі навчання. Усі контрольні заходи можуть здійснюватись (за рішенням навчального закладу) дистанційно з використанням можливостей ІКТ, зокрема відео за умови забезпечення аутентифікації того, хто навчається, або очно.

Державна підсумкова атестація учнів (вихованців) здійснюється відповідно до Положення про державну підсумкову атестацію учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти, затвердженого наказом МОН України від 30 грудня 2014 року № 1547, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 14 лютого 2015 року за № 157/26602.

Забезпечення дистанційного навчання. Науково-методичне забезпечення дистанційного навчання включає: 1) методичні (теоретичні та практичні) рекомендації щодо розроблення та використання педагогічно-психологічних та інформаційно-комунікаційних технологій дистанційного навчання; 2) критерії, засоби і системи контролю якості дистанційного навчання; 3) змістове, дидактичне та методичне наповнення дистанційних курсів навчальної програми підготовки [4].

Педагогічні, науково-педагогічні працівники та методисти навчальних закладів, в яких організована дистанційна форма навчання, повинні підвищувати свою кваліфікацію щодо організації та володіння технологіями дистанційного навчання (не рідше одного разу на 5 років та обсягом не менше 108

академічних годин). Кваліфікація працівників, які підвищували свою кваліфікацію, має бути підтверджена документом про підвищення кваліфікації за тематикою дистанційного навчання.

Системотехнічне забезпечення дистанційного навчання включає:

1) апаратні засоби (персональні комп'ютери, мережне обладнання, джерела безперебійного живлення, сервери, обладнання для відео конференц-зв'язку тощо), що забезпечують розроблення і використання веб-ресурсів навчального призначення, управління навчальним процесом та необхідні види навчальної взаємодії між суб'єктами дистанційного навчання у синхронному і асинхронному режимах;

2) інформаційно-комунікаційне забезпечення із пропускну здатністю каналів, що надає всім суб'єктам дистанційного навчання навчального закладу цілодобовий доступ до веб-ресурсів і веб-сервісів для реалізації навчального процесу у синхронному та асинхронному режимах;

3) програмне забезпечення загального та спеціального призначення (у тому числі для осіб з особливими потребами), яке має бути ліцензійним або побудованим на програмних продуктах з відкритими кодами;

4) веб-ресурси навчальних дисциплін (програм), що необхідні для забезпечення дистанційного навчання, можуть містити методичні рекомендації, документи планування навчального процесу, відео- та аудіо-записи лекцій, семінарів тощо, мультимедійні лекційні матеріали, термінологічні словники, практичні завдання, віртуальні лабораторні роботи, віртуальні тренажери, пакети тестових завдань для проведення контрольних заходів, ділові ігри, електронні бібліотеки чи посилання на них, бібліографії.

Обов'язково повинен бути створений дистанційний курс, що об'єднує зазначені вище веб-ресурси навчальної дисципліни єдиним педагогічним сценарієм. Перелік веб-ресурсів навчальних дисциплін, необхідних для забезпечення ДН, визначається навчальним закладом. Для забезпечення ДН учнів навчальний заклад може створювати власні веб-ресурси або використовувати інші веб-ресурси, що підлягають перевірці у цьому навчальному закладі.

Висновки. Отже, використання ІКТ та дистанційного навчання відкриває нові можливості для забезпечення відкритості освіти, робить навчання більш доступним для учнів з обмеженими можливостями. Інтерактивні можливості дистанційного навчання, дозволяють налагодити і стимулювати зворотний зв'язок, забезпечити діалог і постійний інтерес учнів ЗНЗ до навчання.

Література:

1. Жовта І. Дистанційна освіта набирає обертів: в Україні і світі: [Про дистанц. форму навчання в Нац. авіац. ун-ті] / І. Жовта // Освіта України. – 2004. – 9 квіт. (№ 27/28). – С. 2.
2. Лист МОН України «Щодо використання технологій дистанційного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах» №1/9-26 від 22.01.15 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/45548/
3. Лист МОН України «Щодо організації навчання у ЗНЗ осіб, що проживають на тимчасово окупованій території в Автономній Республіці Крим, місті Севастополі та у місцях проведення антитерористичної операції в Донецькій і Луганській областях» №1/9-535 від 14.10.14 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/43287/
4. Наказ МОН «Про затвердження Положення про дистанційне навчання» № 466 від 25.04.13 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Dist_osv/2999/

**Надія Ліснічук
(Київ, Україна)**

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ САМООСВІТНЬОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ

Важливим при формуванні самоосвітньої компетентності майбутніх соціальних педагогів є визначення ефективних педагогічних умов формування самоосвітньої компетентності майбутніх соціальних педагогів, що і є метою нашого дослідження.

Для формування у майбутніх соціальних педагогів самоосвітньої компетентності необхідними є його мотивація як суб'єкта діяльності, стимулювання його досягнень і успіхів. З цією метою, українська дослідниця А. Ратушинська радить у навчальному процесі моделювати професійні ситуації із включенням студентів у виконання певних ролей [3, с. 99].

Сутність розвитку позитивної мотивації самоосвітньої діяльності полягає у створенні умов, за яких студент стає суб'єктом процесу навчання, тобто розвиток мотивації самоосвітньої діяльності перетворюється з хаотичного процесу в спеціальний, і це вважаємо найважливішим завданням як викладача, так і студента. Під час дослідження було з'ясовано, що для розвитку мотивації самоосвітньої діяльності необхідне створення ситуацій успіху, розвивального простору, в якому будуть складатися міжособистісні (спільна діяльність), технологічні (дослідницька діяльність) та оцінні (рефлексія, самооцінка) відносини [2]. Ефективним засобом розвитку позитивної мотивації сфери майбутніх соціальних педагогів є моделювання професійних ситуацій, прийняття й виконання різних ролей, оскільки в такому разі студент займає активну суб'єктну позицію. Отже, першою педагогічною умовою формування самоосвітньої

компетентності майбутніх соціальних педагогів визначаємо цілеспрямоване формування внутрішніх мотивів особистості студента до здійснення самоосвіти та самовдосконалення.

Першочерговим завданням при формуванні самоосвітньої компетентності майбутніх соціальних педагогів є формування у студентів умінь спостерігати, збирати факти, пов'язувати їх у єдине ціле, потім робити правильні узагальнення та висновки. Студент має орієнтуватися у системі соціально-педагогічної інформації, володіти вміннями і навичками її пошуку та опанування. Отже, володіння вміннями продуктивної роботи з інформацією є основною здатністю студента здійснювати самоосвіту.

Нам імпонує думка О. Романовської про те, що самоосвіта як засіб інтелектуального розвитку особистості відбувається шляхом читання різноманітної літератури (наукової, художньої, періодичної тощо) [4].

Викладач має розуміти, що матеріал можна вважати засвоєним лише за умови, коли студент виділяє та глибоко усвідомлює основне і другорядне в прочитаному, відчуває суперечливість фактів. Це можливо, якщо студент не просто уміє читати, а володіє вміннями раціонального читання, характерними рисами якого є: читання з правильним, адекватним розумінням прочитаного (читання можна вважати досконалим, коли існує повна відповідність між думками автора і читача); раціональне читання характеризується високою продуктивністю (засвоювати текст із найменшою затратою часу і енергії, а не лише розуміти його); раціональне читання передбачає наявність вміння фіксувати зміст прочитаного таким чином, щоб ним можна було скористатися в різних формах.

Формування самоосвітньої компетентності майбутніх соціальних педагогів передбачає застосування різноманітних форм самоосвітньої роботи: пошук та опрацювання додаткової інформації в комп'ютерних мережах та бібліотеках, перегляд наукових відеофільмів, опрацювання теоретичного матеріалу, написання самостійних робіт (курсіві, реферати, доповіді тощо), оброблення результатів навчально-пошукової роботи, робота з програмами щодо розробки презентацій результатів своєї самоосвітньої діяльності тощо. Зазначені форми самостійної роботи передбачають наявність у студентів відповідних знань, умінь, навичок та здатностей ефективного здійснення самоосвіти. Отже, систематичність формування у майбутніх соціальних педагогів умінь та навичок здійснення самоосвітньої діяльності виокремлюємо як другу педагогічну умову формування їх самоосвітньої компетентності.

Зазначимо, що важливим чинником для розвитку особистості є середовище, що її оточує. Середовище, у якому знаходиться особистість (сім'я, родина, друзі, навчальний та трудовий колективи тощо), цілеспрямовано або стихійно впливає на її розвиток. Психологи стверджують, що змінюючи середовище, в якому знаходиться особистість, відповідно до потреб діяльності людини можна впливати на її розвиток. Це положення дозволяє визначити питання організації навчально-виховного середовища як важливий чинник організації навчального процесу. Педагогічний досвід дозволяє стверджувати, що вплив середовища на студента має найпотужніший ефект, порівняно з безпосередніми виховними впливами.

Вплив освітнього середовища на самоосвітню діяльність студента відбувається через певні виховні ситуації. Варто створювати такі виховні ситуації, щоб студент почувався комфортно у навчальному колективі. Як приклад, коли під час адаптації у ВНЗ студент може опинитися у ситуації неприйняття групою, що негативно вплине на його самопочуття в групі, та, як результат, зниження успішності й мотивації до навчання, заниження або завищення самооцінки, прояв агресивності тощо. Отже, створення сприятливих умов освітнього середовища вищого навчального закладу, спрямованих на формування самоосвітньої компетентності майбутніх соціальних педагогів є третьою домінантною умовою ефективного формування їх самоосвітньої компетентності.

Четвертою педагогічною умовою формування самоосвітньої компетентності майбутніх соціальних педагогів виокремлюємо сприяння активній позааудиторній діяльності, адже самоосвіта має різнобічний характер: вона охоплює не лише професійну діяльність, а й діяльність поза професійною сферою. Володіючи прогностичною функцією в навчальній та науковій діяльності, позааудиторна робота, з її раціональною організацією, повинна сприяти розвитку особистості майбутнього педагога.

Насамперед зауважимо, що аналіз психолого-педагогічної літератури дає підстави стверджувати, що самоосвіта виконує дві головні функції: освітню і виховну. У процесі здійснення освітньої функції самоосвіта є інструментом набуття професійного досвіду, що ґрунтується на опануванні й практичному застосуванні різних педагогічних знань (теоретичних, прикладних). У процесі застосування цих знань відбувається їх поглиблення, закріплення, конкретизація, синтез тощо. Зосереджуючись на освітній функції, низка дослідників окреслюють самоосвіту як самостійну (самокеровану) діяльність, спрямовану на здобуття знань, які виходять за межі навчальних планів і програм.

У разі виконання виховної функції самоосвіта спрямована на духовний розвиток особистості, її самовдосконалення, розширення кругозору, ерудиції, світоглядних позицій. Самоосвіту визначають і як важливу складову самовиховання. Як стверджує С. Єлканов, у процесі самоосвіти людина пізнає себе, розвиває свої інтелектуальні здібності, волю, самодисципліну, наполегливість, цілеспрямованість [1, с. 27].

Самостійна робота студента, зокрема майбутнього соціального педагога, та розуміння сутності її комплексного взаємопроникнення в процес навчання уможливорює позааудиторну роботу на рівні трансформації знань студентів, що визначає її вагому роль. Позааудиторна робота є необхідною складовою навчально-виховного процесу майбутніх соціальних педагогів, під час якої студент самостійно виконує навчальні завдання, творчі роботи професійного змісту, бере участь у студентських наукових

конференціях та різного роду волонтерській діяльності, а також здійснює професійну самоосвіту і самовдосконалення.

Враховуючи особливості структурних компонентів самоосвітньої компетентності та специфіку професійної підготовки майбутнього соціального педагога, вважаємо, що ефективними формами позааудиторної роботи щодо формування самоосвітньої компетентності є волонтерська, дозвіллева діяльність, навчально-дослідна та науково-дослідна робота студентів, співробітництво з молодіжними організаціями тощо.

Разом з тим, ефективність позааудиторної роботи майбутніх соціальних педагогів безпосередньо залежить від умов, які створені у ВНЗ для здійснення цього виду діяльності взагалі та від науково-педагогічних працівників, які не лише її забезпечують, а ще і керують нею.

Додамо, що самостійна позааудиторна робота дозволяє сформувати у студентів уміння володіти прийомами аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння; розвиває гнучкість мислення; відкриває можливості для розвитку позитивних мотивів учіння для активізації процесу оволодіння професійними знаннями і вміннями і формування особистості фахівця, сприяючи розвитку його самоосвітньої компетентності.

Отже, за результатами теоретичного обґрунтування до педагогічних умов, що забезпечують ефективне формування самоосвітньої компетентності майбутніх соціальних педагогів віднесено: цілеспрямоване формування внутрішніх мотивів особистості студента до здійснення самоосвіти та самовдосконалення; систематичність формування у майбутніх соціальних педагогів умінь та навичок здійснення самоосвітньої діяльності; створення сприятливих умов освітнього середовища ВНЗ, спрямованих на формування самоосвітньої компетентності майбутніх соціальних педагогів; сприяння активній позааудиторній діяльності.

Література:

1. Єлканов С. Б. Основи професійного самовиховання майбутнього вчителя / С. Б. Єлканов // Педагогічна творчість і майстерність: хрестоматія. – К.: ІЗМН, 2000. – С. 7–13.
2. Маркова А. К. Формирование мотивации учения / А. К. Маркова, Т. А. Матис, А. Б. Орлов. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.
3. Ратушинська А. С. Формування самоосвітньої компетентності майбутнього вчителя початкових класів: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Анастасія Сергіївна Ратушинська; Переяслав-Хмельницький, 2013. – 231 с.
4. Романовська О. О. Самовдосконалення особистості викладача як основний шлях становлення його професійної компетентності / О. О. Романовська // Теорія і практика управління соціальними системами. Щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2007. – № 3. – С. 94–101.

Науковий керівник:

доктор пед. наук, Васюк Оксана Вікторівна.

Ольга Лобода
(Київ, Україна)

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ІНШОМОВНОЇ ЛЕКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЯК СКЛАДОВА ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

У статті розглянуто теоретичні та методичні основи формування іншомовної лексичної компетентності дітей дошкільного віку як складової підготовки фахівців дошкільної ланки освіти.

Актуальність дослідження. Процес формування лексичної компетентності дітей дошкільного віку займає одну з пріоритетних ланок у системі навчання дітей іншомовному спілкуванню. Знання іноземної, а саме англійської мови, поєднується із знанням слів, а володіння мовою – з лексичними навичками, які і складають зміст іншомовної освіти.

Навчання іноземної мови дошкільників в умовах нової парадигми дошкільної освіти спрямоване на створення умов для ранньої комунікативно-психологічної адаптації до нової мови і можливості її використання як засобу комунікації. Відповідно зростає потреба у фахівцях, які спроможні забезпечити максимальну реалізацію можливостей і талантів дитини у процесі введення її у світ іншої культури через іноземну мову. Висококваліфікованим вчителям іноземної мови слід володіти високою професійною компетентністю і новітніми методиками формування іншомовної лексичної компетентності дітей дошкільного віку зокрема.

Аналіз наукових досліджень і публікацій останнього десятиліття дозволяє дійти висновку, що багато вчених зосереджують свої наукові пошуки на вивченні проблеми методичної підготовки вчителя іноземної мови для системи початкової та середньої освіти. Педагогічні, психологічні і методичні аспекти щодо передумов формування іншомовної комунікативної компетентності майбутніх учителів, достатньо широко висвітлено в науково-педагогічній літературі та періодичних виданнях (А. Басіна, В. Буренко, О. Вишневський, Н. Гальскова, Н. Гез, В. Куліш, С. Ніколаєва, Є. Маслико, В. Редько, П. Сисоев, В. Яніна

та інші). Увага науковців зосереджена на аналізі теоретичної бази формування комунікативної компетенції майбутніх фахівців з іноземних мов, специфіці формування мовної та мовленнєвої компетенції учнів відповідно до ступеня навчання, викладання іноземних мов у ВНЗ згідно засад особистісно-орієнтованого навчання, формування іншомовної комунікативної та методичної компетентності студентів-майбутніх учителів відповідно до вимог сучасних професійно-кваліфікаційних стандартів навчання та ін. Дослідженню поняття "професійна компетентність вчителя", його змісту, номенклатури складників, рівневої організації, більшість дослідників (Н. Кузьміна, І. Зимняя, А. Кузьминський, Н. Тарасенкова, С. Скворцова, І. Малова, І. Акуленко, О. Лебедева, Т. Руденко, О. Зубков, Л. Мітіна та ін.) виділяють у її складі методичну компетентність як окремого її виду [1, с. 146-147].

Виокремлення аспектів проблеми, які ще недостатньо вивчені. Проблеми підготовки майбутніх фахівців дошкільної ланки освіти до іншомовної діяльності з дітьми дошкільного віку приділено небагато уваги (Н. Горлова, В. Карташова, Т. Лайко І. Мордоус, Г. Рогова, Т. Шкваріна та інші). Дослідження, присвячені загальним аспектам підготовки фахівців не розкривають особливості формування іншомовної лексичної компетентності дітей дошкільного віку.

З огляду на зазначене, **метою статті** є розкриття методичних аспектів формування іншомовної лексичної компетентності дітей дошкільного віку як однієї із складових підготовки майбутніх фахівців дошкільної ланки освіти.

При оволодінні мовою як засобом спілкування зміст навчання полягає у формуванні у дітей комунікативної компетенції. Комунікативна компетенція інтегративна за своїм змістом. Вона складається з трьох головних видів компетенції: мовленнєвої, мовної, соціокультурної, які у свою чергу також включають ряд компетенцій. Усі компоненти комунікативної компетенції тісно взаємозв'язані. Комунікативний підхід найбільшою мірою розкриває специфіку іноземної мови як навчального предмета у дошкільному навчальному закладі. Цей підхід визначився внаслідок методичного осмислення наукових досягнень в галузі лінгвістики — теорії комунікативної лінгвістики і психології та теорії діяльності, що відображено в працях із психології та методики навчання іноземної мови (О. Леонтьєв, І. Зимня, Ю. Пассов, С. Шатілов, Г. Рогова та ін.).

Реалізація комунікативного підходу в навчальному процесі з іноземної мови означає, що формування іншомовних мовленнєвих навичок і вмінь відбувається завдяки здійсненню з цією метою певної іншомовної мовленнєвої діяльності. Формування мовної компетенції має сприяти оволодінню дітьми певним мінімумом мовних знань (фонетичних, лексичних, граматичних) та навичок оперування цими знаннями в мовленні.

Під *лексичною компетенцією* розуміють лексичні знання, навички та вміння, які передбачають здатність до розпізнавання, розуміння і відтворення *лексичного* матеріалу у різних видах мовленнєвої діяльності: для дітей дошкільного віку в аудіюванні і говорінні. Одиницею навчання лексичного матеріалу на початковому етапі вивчення іноземної мови слугує лексична одиниця, а саме:

- окремі слова – cat, yellow, eat, winter;
- прості усталені словосполучення – look like, a lot of, let's start,;
- клішовані звороти – Good morning, How do you do! Who are you? [3, с. 120].

Упродовж 1-го року навчання (1-й рівень) діти засвоюють – 200-250 лексичних одиниць, за 2-й рік навчання опановують 350-500 лексичних одиниць (2-ий рівень).

Існують певні вимоги до відбору лексики, а саме:

- введення обмеженої кількості лексичних одиниць (2-4) і поступово до (5-7) та 2-4 зразки мовлення на одному занятті, залежно від вікової групи;
- відповідність тематиці занять;
- урахування фонетичної складності слів рівню розвитку артикуляційного апарату та сформованості мовленнєвих функцій;
- урахування сполучуваності лексичних одиниць та їх семантичної цінності.

Процес формування іншомовної лексичної компетентності у дітей дошкільного віку відбувається у три етапи:

1. **Етап семантизації (ознайомлення)** проходить під час навчально-ігрової проблемної ситуації. Робота над словом починається з визначення його значення, через показ предмета або дії, або через переклад лексичної одиниці. З метою формування мотивації до навчання створюється проблемна ігрова ситуація.

2. **Етап активізації навчального матеріалу.** На цьому етапі основним методом є ігрова діяльність. Важливо, щоб процес інтеріоризації передував використанню нових слів при побудові фраз.

3. **Етап закріплення та автоматизації** дій з вивченими лексичними одиницями. Основна його мета полягає в активному застосуванні слів в різних ситуаціях спілкування.

На другому та третьому етапах опанування дітьми новими словами, для ефективної організації роботи необхідно використовувати обґрунтовану систему тренувальних вправ. Така система була створена О. Негневицькою і включає:

1. Пасивне розпізнавання нового слова. Сприйняття слів на слух.
2. Активне розпізнавання. Усвідомлене розпізнавання слів і вибір необхідного.
3. Відтворення слів з підказкою.
4. Відтворення без підказки.

5. Самостійно назвати предмет серед запропонованих.

6. Продукція без вибору (дитина називає всі предмети, відповідно до змісту гри).

Подібні вправи в рамках тренування допомагають дітям оволодіти словом як засобом спілкування та забезпечують ігровий мотив для дітей [2, с. 18-21].

Лексичні одиниці вводяться у межах вивчення тем, що визначені Освітньою програмою для дітей від 2 до 7 років Дитина відповідно до Базового компонента дошкільної освіти.

Наведемо приклади цікавих методів і способів введення і закріплення лексичних одиниць, які розігруються студентами Київського університету імені Бориса Грінченка під час семінарських занять, на майстер-класах, а навчальних закладах.

Одним із широко вживаних методів навчання є *Метод повної фізичної реакції (Total Physical Response — TPR)*. Метод TPR був розроблений у сімдесятих роках у США Дж. Ашером. Цей метод полягає у початковій реалізації простих, пізніше більш складних доручень вчителя, виконання яких вимагає руху, тобто участі цілого тіла. Таким чином активується не лише ліва, але й права півкуля головного мозку. Фізичний рух для дітей являється ефективним способом асоціювання значення слів із виконуваними діями, прискорюючи тим самим навчання. Так, під час вивчення теми «Toys» вчитель знайомить дітей 4-го року життя з лексичними одиницями: plane, doll, car, teddy, показуючи картки, а на закріплення використовує «Actions stories», де діти імітують певні дії за вчителем, і одночасно запам'ятовують слова і граматичні конструкції: *fly your plane, drive your car, hug your teddy, kiss your doll* (діти імітують дії); and now in jumbled order (у іншому порядку): *drive your car, kiss your doll, fly your plane, hug your teddy*. А потім за дорученням вихователя діти знаходять уже знайомі на слух іграшки: *show the plane, find the doll, where is the teddy? Show the car etc.*

Існує декілька способів використання **flashcards** на закріплення лексичних одиниць з дітьми 5-6 років життя. Під час проведення занять з теми «Animals», де діти продовжують знайомитися з тваринами: sock, reasock, frog, hamster, parrot можна запропонувати наступні способи ідентифікації і упізнання назв цих тварин:

1. «**Fast way**» (швидкий показ карток).

2. «**Slowly-slowly way**» (показ карток у повільному темпі, поступово відкриваючи всю картку).

3. «**Memory game**» (повторення назв усіх тварин із поступовим прибиранням якоїсь картки. Під час прибирання карток діти заплющують очі).

4. «**Magic eyes**» (картки стоять в ряд, забираємо по одній, діти мають сказати, яка тварина була на цьому місці).

5. «**Who can fly? Who can run? Who can swim? Who can jump? Who can go?** Діти називають тварин, які на їх думку можуть літати, бігати, плавати, стрибати, ходити тощо.

6. «**I thinking about one animal, try to guess**» – *It's green, small with big eyes, it can swim and jump. Who is it?* – Діти повинні відгадати загадку, і по можливості придумати свою. Нестандартні ігри та вправи сприяють зацікавленню дітей, створюють умови невимушеного спілкування і покращують процес засвоєння матеріалу.

Отже, формування у дітей дошкільного віку іншомовної лексичної компетентності та вмінь усного англомовного спілкування забезпечується використанням системи вправ, що передбачає: поступове ускладнення матеріалу на одну мовну чи мовленнєву дозу; взаємопов'язане опанування нового матеріалу з раніше вивченим; систематичне повторення вже знайомого навчального матеріалу для його міцного й повного засвоєння; відповідність навчального матеріалу певній навчальній темі; комплексне оволодіння фонетичним, лексичним і граматичним аспектами мовленнєвої діяльності; наявність слухових та зорових опор; обов'язковість ігрового компонента; комунікативну цінність вправ; відповідність ситуації спілкування; соціокультурну спрямованість навчального матеріалу; поєднання спілкування з іншими видами діяльності.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших досліджень. Формування іншомовної лексичної компетентності дітей дошкільного віку – це одне із завдань усного англомовного спілкування, яке потребує подальшого удосконалення і дослідження. Важливим аспектом діяльності викладача ВНЗ, що формує у студентів методичну компетенцію, є акцентування їх уваги на значущості професії вихователя, який буде навчати дітей іноземної мови, функціях, що на сьогодні їх виконує вихователь, принципах його діяльності, особистісних якостях, світоглядних орієнтирах, рефлексивних здібностях.

Лише за таких умов і набуття необхідного професійного досвіду майбутні фахівці дошкільної ланки освіти зможуть формувати у дітей необхідні навички іншомовної лексичної компетентності та іншомовного спілкування в цілому.

Література:

1. Бігич О.Б. Теорія і практика формування методичної компетенції вчителя іноземних мов в початковій школі: навчальний посібник. / О.Б. Бігич. – К.: Ленвіт, 2006. – 200 с.
2. Лобода О.В. Методика навчання англійської мови дітей дошкільного віку: навч.- метод. посіб./ О. В. Лобода. – К.: Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. – 100 с.
3. 3. Котенко О.В., Соломаха А.В.[та ін.]. – К.:Київ. Ун-т ім. Б.Грінченка, 2013. – 356 с.

КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО ПОДОЛАННЯ НЕВРОЗОПОДІБНОЇ ФОРМИ ЗАЙКАННЯ У ДІТЕЙ

Проблема зайкання – це одна з найбільш актуальних проблем сьогодення у галузі логопедії. Фахівці усього світу визнають, що зіккання складне і з боку теорії, і з боку практики.

У даній статті зайкання представлено як прояв однієї із форм даного мовленнєвого порушення, а саме – неврозоподібної. Дану форму можна вважати наслідком фізіологічного порушення просодичної сторони мовлення з переважним ураженням комунікативної функції, що обумовлене періодичними судомами м'язів мовленнєвого апарату, які проявляються і ззовні.

Неврозоподібна форма зайкання виникає в період становлення мовлення на третьому, четвертому році життя, її причиною є ураження головного мозку. Також в етіології своє місце займає і психічна травма, що спричинена соціальними факторами, що в свою чергу накладаються на особистісні та вікові особливості дитини. У дослідженнях Н. А. Власової, К. П. Беккера визначена симптоматика даної неврозоподібної форми зайкання.

У зв'язку з цим для планування логопедичної роботи із зайкуватими дітьми необхідне обстеження з урахуванням всієї симптоматики цього мовленнєвого порушення [10, с. 245].

Зайкання як і будь-яке інше мовленнєве порушення, необхідно лікувати якомога скоріше, доки порушення не ускладнилося. Лікування має бути комплексним та систематичним.

Комплексний підхід до подолання зайкання базується на лікувально-педагогічному впливі на різні сторони психофізичного стану зайкуватого за допомогою різноманітних засобів із залученням відповідних фахівців.

Його мета – подолання або усунення мовленнєвих судом и супутніх розладів голосу, дихання, моторики і мовлення; зміцнення й оздоровлення нервової системи і всього організму в цілому; позбавлення дитини від неправильного ставлення до свого мовленнєвого порушення, від психологічних травм, перевиховання її особистості і поведінки, соціальна адаптація та реадaptaція дитини.

Комплексний підхід передбачає два напрямки: лікувально-оздоровчий та корекційно-педагогічний (логопедичний). Корекційно-педагогічне спрямування включає педагогічну та корекційну роботу.

Педагогічна передбачає взаємодію з батьками. Необхідні консультації, на яких пояснюється значення здорового сімейного мікроклімату для успішної корекції. У випадках неврозоподібної форми зайкання необхідно прагнути викликати бажання подолати мовленнєве порушення [5, с. 197].

Система корекційного впливу включає:

- психотерапію;
- роботу над інтонаційною виразністю мовлення;
- розвиток психічних функцій, що беруть участь у формуванні інтелекту і мовлення;
- корекцію звуковимови;
- формування лексико-граматичних засобів мовлення і розвиток зв'язного мовлення;
- профілактику при наявності дисграфії і дислексії;
- розвиток загальної і дрібної моторики.

З зайкуватими школярами використовується суггестивна психотерапія, заснована на навіюванні. При неврозоподібній формі зайкання немає страху мовлення, отже, цей вид психотерапії не застосовується. Але він може мати місце в разі ускладнення невротичними реакціями і логофобії. Часто при неврозоподібній формі зайкання зустрічається тахілалія. Тоді для впорядкування темпу мовлення рекомендується використовувати роз'яснювальну психотерапію [4, с. 82].

Наступний вид психотерапії, який необхідний при роботі з зайкуватими - тренувальна психотерапія. Вона включає аутогенне тренування і функціональну тренування.

Аутогенне тренування являє собою метод самонавіювання. Однак він застосовується як гетеротренінг, що проводиться логопедом. Мета якого полягає в розслабленні та закріпленні відчуття розслабленості і спокою.

Навчання проводиться в певній послідовності:

1. М'язова релаксація за контрастом з напругою.
2. М'язова релаксація за поданням. Навіювання стану спокою і розслаблення.
3. Навіювання м'язової та емоційної релаксації.

Наступним етапом є введення формули правильного мовлення, щоб міцніше закріпити навичку природного мовлення, вселити впевненість при мовленнєвому спілкуванні. Н. А. Власова, К. П. Беккер (1983) вказували на те, що у випадках неврозоподібного зайкання, оволодіння прийомами аутогенного тренування ускладнено. Діти швидко втрачають набуті навички і не застосовують їх в житті. Тому вона не дає вираженого нормалізованого ефекту і має другорядне значення [2, с. 37].

Однак можливе проведення часткової релаксації, оскільки судоми локалізуються переважно в артикуляційному апараті, тож має місце розслаблення органів апарату артикуляції. За М. М. Кольцовою (1993) рука є його точною копією, тому також можливе включення роботи по розслабленню верхніх кінцівок, яка буде сприяти зняттю психомоторного збудження, що підсилює зайкання.

Розслаблення органів апарату артикуляції і кистей рук проводиться в ігровій формі і поєднується з вправами на розвиток уваги, пам'яті, мислення, загальної та дрібної моторики, міміки, тривалого і плавного ротового видиху. Функціональні тренування необхідні для реабілітації до різних життєвих ситуацій. Вони закріплюють рефлекс плавного мовлення, сформований в процесі логопедичних занять; звички постійного самоконтролю в будь-якій життєвій ситуації. Вправи проводяться у вигляді інсценівок з урахуванням обставин: знайома, звична, малознайома, незнайома, чужа. Функціональні тренування можуть бути використані на кожному етапі корекції, яка проводиться з урахуванням ступеня самостійності [6, с. 104].

Важливою ланкою логопедичного впливу є інтонаційна виразність мовлення. За допомогою роботи над голосом ведеться корекція ритму, темпу, тембру, пауз, логічного наголосу. Дихання, артикуляція, голосутворення – єдині, взаємопов'язані і взаємообумовлені фізіологічні процеси. Тому інтонаційна виразність мовлення включає роботу над диханням, артикуляційними рухами. Необхідно виховання легкого і своєчасного включення відповідних артикуляторних рухів, подолання фіксації на важких звуках. Дихання у заїк є одночасно є і грудним, і черевним. Тому формується діафрагмально-реберне дихання, тривалий, плавний видих через рот.

На тлі часткової релаксації при неврозоподібній формі заїкання проводиться постановка діафрагмально-реберного дихання. Потім йде формування тривалого фонаційного (озвученого) видиху і мовленнєвого. Відпрацювання даних видів дихання проводиться з використанням різних видів рухів [9, с. 174].

Важлива робота над артикуляторними рухами. Мовлення втрачає милозвучність через надмірну фіксацію на важких звуках. При цій формі заїкання вона має місце, але виражена слабше. Судоми перешкоджають легкому і своєчасному включенню відповідних артикуляторних рухів. Тому, з огляду на специфіку даної клінічної форми заїкання, формуються правильні кінестетичні відчуття, які невірно сформувалися в онтогенезі. Одночасно розвивається сила і висота голосу, виховується його легка і своєчасна подача.

Беручи до уваги висновок Л. З. Арутюнян (1993) про те, що заїкання характеризується наявністю хронічних голосових затискачів, які виникають унаслідок в даному випадку органічної основи з переважно артикуляційним типом судом. Робота над артикуляторними рухами і голосом будується з використанням карток схем, які вказують на артикуляцію голосного звуку. Звуковидобування відпрацьовується з урахуванням розслабленої нижньої щелепи. Використовуються плавні рухи руки, які супроводжують звуковидобування, вказуючи на плавність проголошення [1, с. 148].

Опора на голосні звуки має велике значення для дітей з неврозоподібною формою заїкання, оскільки мовні судоми у них спостерігаються в основному на приголосних звуках. Чітке артикулювання голосних звуків виконується з урахуванням сили і висоти голосу, з використанням власних механічних впливів для розслаблення нижньої щелепи і без них. Необхідно проголошення поєднань голосних, простих речень, віршів [8, с. 116].

Голосові вправи при заїканні підпорядковані цілі розвитку сили і динамічному діапазону голосу, формування навичок раціональної голосоподачі.

Завдання, спрямовані на корекцію темпо-ритмічних розладів при неврозоподібному заїканні ведуть до виховання паузації і логічного наголосу. Велика увага приділяється логопедичній і фонетичній ритміці. Це вправи на координацію слова з рухом, звуку з рухом. Вони займають особливе місце в загальній системі комплексного підходу при усуненні заїкання у дітей. Дані види ритміки нормалізують рухові функції і мовлення у заїкуватої дитини.

Робота над тембром мовлення починається після засвоєння досвіду чіткого артикулювання і тісно пов'язана з розвитком міміки і пантоміміки. При неврозоподібному заїканні необхідна тривала тренування і різні види контролю за інтонаційним оформленням синтагми [3, с. 56].

Важливо використовувати вправи на розвиток загальної і дрібної моторики, оскільки неквапливий темп мови, на думку В.І. Селіверстова (1994), виробляється одночасно з неквапливим темпом загальних рухів.

При неврозоподібній формі заїкання увага звертається на наступні моменти:

- рухові вправи повинні бути розкладені на їх складові та виконуватися за зразком;
- тренування координації і переключення рухів повинна бути тривалою, з поступовим ускладненням завдань;
- засвоєнню вправ сприяє супроводжуючий їх словесний коментар логопеда;
- терміни засвоєння рухових вправ значно збільшені в порівнянні з заїкатися з невротичної формою заїкання [7, с. 45].

Визначальним моментом в корекційній роботі є завдання, що стимулюють процес психічного розвитку в цілому, розвитку окремих психічних функцій.

За свідченнями в ході корекції заїкання проводиться виправлення звуковимови, формування лексико-граматичної будови мовлення, зв'язного мовлення, профілактика дисграфії і дислексії.

Логопедичні заняття будуються з урахуванням ступеня самостійного мовлення, особливостей корекційної роботи при даній формі заїкання.

Таким чином, необхідно враховувати особливості неврозоподібного заїкання при плануванні корекційного процесу. У зв'язку з цим логопедична робота буде більш цілеспрямованою і ефективною.

Приділяється більше уваги артикуляції, темпо-ритмічної сторони мовлення, розвитку психічних процесів, загальної та дрібної моторики. Що веде до формування правильної вимови і повноцінної особистості.

Література:

1. Белякова Л.И. Проблемный подход к анализу патогенетических механизмов заикания // Заикание: Проблемы теории и практики / Под ред. Л.И. Беляковой. – М., 1992. – 201 с.
2. Власова Н.А. Логопедическая работа с заикающимися дошкольниками. – М., 1979. – 90 с.
3. Волкова Г.А. Игровая деятельность в устранении заикания у дошкольников. – М., 1989.
4. Групова психотерапія / За ред. Б.Л. Карвасарського, С.М. Ледера. – М., 1990. – 201 с.
5. Калачева И.О. Использование семейной психотерапии в процессе реабилитации детей раннего возраста, страдающих заиканием: Заикание: Проблемы теории и практик. – М., 1992. – 237 с.
6. Кольцова М.М. Двигательная активность и развитие функций мозга ребенка. – М.: Педагогика, 1973. – 144 с.
7. Кондратенко В., Ломоносов В. Заїкання: феноменологія та основні напрями реабілітації: Посібник для вищих навчальних закладів. – К., 2006. – 70с.
8. Кузьмин Ю.И. Темп речи и заикание: Изучение динамики речевых и нервно-психических нарушений. – Л., 1983. – 156 с.
9. Левина Р.Е. Заикание у детей: Преодоление заикания у детей / Под ред. Р.Е. Левиной. – М., 1975.
10. Логопедия / Под ред. Волковой Л.С. - М: Просвещение, 1989. – 528 с.

Нигора Маматкулова, Жанатой Химматова
(Гулистан, Узбекистан)

СОҒЛОМ ОНА ВА БОЛА ТАРБИЯСИДА ОИЛА МУСТАҲКАМЛИГИНИНГ АҲАМИЯТИ

Президентимиз И.А. Каримов оила ҳақида шундай дейдилар: “Ҳар бир оила моҳиятан кичик бир мамлакатга ўхшайди. Ўзига тегишли моддий ва маънавий сарҳади ўзига мансуб тартиб қоидалари бор”. Шундай экан оиланинг жамият ва инсон ҳаётида мавқеи, баркамол авлод тарбиясида функционал мақоми ғоят серқирра ва мураккаб жараёнлир. Шу боис мамлакатимиз раҳбари оила институтига, шахс тарбияси, жамият барқарорлиги ва тараққиётнинг муҳим кафолати сифатида қараб, уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга доимий ғамхўрлик қилиб келмоқда. Мамлакатимизда соғлом ва уйғун камол топган авлодни тарбиялаш учун зарур имкониятлар ҳамда шарт-шароитларни яратиш, XXI аср-интеллектуал қадриятлар устуворлик қиладиган аср эканлигини эътиборга олган ҳолда Ватанимиз йигит ва қизларини ҳар томонлама баркамол шахслар этиб шакллантириш борасидаги кенг қўламли чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикасида Давлат дастурлари ишлаб чиқилиб ҳаётга татбиқ этилмоқда.

Буни биз Президентимиз томонидан 2016-йил «Соғлом она ва бола йили» деб эълон қилиниши мисолида кўришимиз мумкин. Шу муносабат билан ҳукуратимиз томонидан «Соғлом она ва бола йили» Давлат дастури ишлаб чиқилиши жамиятимизда, оилада оналар соғлиги ва болалар тарбиясига эътиборни кучайтиради ва оилаларни мустаҳкамлаш билан боғлиқ масалаларни ечимини топишга хизмат қилади. Дастурда она ва болаларга соғлом муҳитни яратиш, ҳар томонлама мустаҳкам оилани шакллантиришни таъминлаш бўйича қабул қилинган давлат дастурлари ҳамда бошқа тадбирларга мувофиқ амалга ошириладиган чора-тадбирларни давом эттириш билан бир қаторда устувор йўналишлар бўйича ҳам энг муҳим вазифаларни хал этиш назарда тутилди.

Энг аввало, оналарнинг репродуктив саломатлигини сақлаш, болалар соғлигини муҳофаза қилиш тизимини такомиллаштириш, профилактик соғлиқни сақлашни устувор даражада ривожлантириш, тиббиёт хизмати моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, соғлом бола туғилиши ва уни тарбиялаш масалалари бўйича аҳоли ўртасида тушунтириш ишларини авж олдириш орқали соғлом авлодни шакллантириш борасидаги чора-тадбирларни янада кучайтириш, ёшларда соғлом ва аҳил оила қуришга интилиш иштиёқини шакллантириш олдимизга қўйилган долзарб масалалардандир. Ёш оилаларга ғамхўрлик қилишни кучайтиришга, соғлом ҳамда мустаҳкам оилани қуриш учун зарур шароитларни яратишга ва ҳар бир болага барчанинг дўстона муносабатга бўлишига катта эътибор қаратилмоқда.

Бола тарбиясида доимо ота-она биргалиқда эътибор қаратиши лозим. Уларнинг ҳар бирида ўзига яраша масъулиятлари мавжуд. Аёл кишининг масъулияти эса, биринчи навбатда, унинг ифқатида, ҳаёсида, саришталигида, ҳаётдаги ўз вазифасини чуқур тушуниб, унга мувофиқ йўл танлаши, ўзини фарзанд тарбиясига, бекаликка, оналикка тўғри тайёрлаб боришида кўринади. Болага дўстона муносабатда бўлган оила-бу асосий аҳамиятни болага қаратадиган ва кенг маънода болани бутун бир шахс сифатида тушунадиган оила муҳитидир. Болага дўстона муносабатда бўлган мактаблар самарали таълим берадиган, болалар манфаатини ҳимоя қиладиган, ота-она ва маҳалла билан боғлиқ таълим муҳитини намоён қилади. Бундай мактаблар, болаларни сифатли таълим билан таъминлаш, жисмоний ва ақлий такомиллашувини ривожлантириш йўлида ҳуқуқларни ҳурмат қилиш негизида олиб борилади. Болага дўстона муносабатдаги оиланинг асосий мақсади – бу ҳар бир болага сифатли таълим олиш ҳуқуқининг кафолатланишидир. БМТ Болалар Жамғармасининг Болага дўстона муносабатдаги мактабни яратиш лойиҳаси 2002 йилдан Ўзбекистонда бошланди. Ҳозирги кунда бу лойиҳа Халқ

таълими вазирлиги томонидан таълимни ислоҳ қилиш йўналишидаги дастурларнинг бири сифатида кўриб чиқилиб, мактабларда жорий қилиш йўлида кенг қамровли ишлар амалга оширилмоқда.

Хар бир юртдошимиз оила мустақамлиги, оналар соғлиги ва авлодлар тарбиясида маънавий дунёқарашни шакллантиришга қаратишимиз зарур. Зеро, ҳар бир оилага эътибор қаратиш, ғамхўрлик қилиш ва қўллаб-қувватлаш мамлакатимизда устувор масалага айланганлигини ҳар биримиз чуқур англаб, кўриб, билиб турибмиз. Бевосита Президентимиз ташаббуси билан ишлаб чиқилиб, ҳаётга татбиқ этилган “Таълим тўғрисида”ги Қонун, “Кадрлар тайёрлаш миллий дасури” каби ҳужжатларда акс этган вазифалар ҳам айна ёшларимизнинг келажаги ёрқин ва ишончли бўлишига хизмат қилаётир. Амалга оширилаётган ислохотлар буюк келажагимизни барпо этиш учун ўта муҳим мезон ҳисобланади.

Мустақиллика эришганлигимизнинг илк дамлариданоқ соғлом оила ва соғлом келажак масаласи юртимизда давлат дастурларида долзарб масала сифатида кутарилиши бежизга эмас эди. Чунки оиланинг жамият ва инсон ҳаётида мавқеи, баркамол авлод тарбиясида функционал мақоми ғоят серқирра ва мураккаб жараёндр. Шу боис мамлакатимиз раҳбари оила институтига, шахс тарбияси, жамият барқарорлиги ва тараққиётнинг муҳим кафолати сифатида қараб, уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга доимий ғамхўрлик қилиб келмоқда. Хеч кимдан кам бўлмаган, ҳар томонлама баркамол авлодни, дунёда тенги йўқ хотин – қизларимизни келажаги буюк мамлакатнинг мустақам пойдевори деб аташга ҳақлимиз. Боиси, ушбу пойдевор орзуларимиздек улуғвор, тараққиёт сари ташланаётган одимларимиз каби залворли бўлиши аниқ. Шахс камолоти, оналар соғлиги, оила мустақамлиги, ёш авлодни маънавий қиёфасини шакллантириш масаласи жамиятимиз олдида турган бош вазифа эканлиги 2016 йилнинг “Соғлом она ва бола йили” деб номланишида ҳам ўз аксини топади. Эртанги кунга замин ҳозирлаган, оналари соғлигига эътибор қаратган, фарзандларини ҳар томонлама етук қилиб вояга етказган, ижтимоий-иқтисодий ҳаётга ўринбосарларни тарбиялаётган жамият ҳеч қачон таназзулга учрамайди. Албатта, соғлом она ва соғлом бола жамиятимиз кўрки, мамлакат таянчидир.

Инсонни мақсад, халқни умумий маслак, ижтимоий-маънавий бирлик бошқаради. Юртимиз фуқароларининг ягона интилиши келажакка замин бўлган баркамол авлодни вояга етказиш, ўз фарзанди, маҳалладоши, шаҳар ёки қишлоқ болаларининг ҳеч бирига лоқайд қарамаслик, ўзимизни уларнинг тарбиясига дахлдор шахс деб тасаввур этиб, ҳаракат қилишини талаб этади. Бундай мақсад асосида эса Ватаннинг манфаати, оила мустақамлиги, эртанги кундан умидворлик хислатлари барқ уради. Жамият маданий-маънавий қиёфасини шакллантиришнинг муҳим жиҳатларидан бири оналар ва болалар соғлигини сақлаш, оилада соғлом авлод тарбиясидир. “Аёлларимизнинг турмуш шароитини энгил қилиш борасида биз учун майда нарсаинг ўзи йўқ ва бўлмайдиган ҳам. Аёлнинг кайфияти яхши бўлса, аёл ҳаётдан рози бўлса, оила ҳаётдан рози бўлади. Агар оила рози бўлса, маҳалла, бутун эл-юрт рози бўлади” – дейди юртбошимиз И.А. Каримов. Демак, инсон зотининг шаклланишида аёл кайфиятининг, оиланинг, оиладаги муҳит ва маънавий тарбиянинг ўрни катта. Чунки маънавият инсонга она сути, ота намунаси, адждодлар ўғити билан бирга синган. Ҳар бир киши тажрибаси билан, одоб ахлоқи, хатти-ҳаракати билан ўзининг руҳий оламини бойитиб боради. Инсон мавжудлиги унинг жисман борлиги билан эмас балки, маънавий бой эканлигида белгиланади. Оила тор майший тушунча эмас, балки у ижтимоий жамоа. Шу сабабли оилалар бирлашиб, жамиятни ташкил этади. Жамиятдаги ўзгаришлар оилага таъсирини кўрсатганидек, оиладаги ўзгаришлар ҳам жамиятга ўз таъсирини ўтказади.

Сизларга маълумки, мустақиллик йилларида юртимизда соғлом ва баркамол авлодни вояга етказиш йўлида амалга оширган улкан, том маънода тарихий ишларимиз бугунги кунда мамлакатимизни жадал тараққий топтириш, бошқалар хавас қилаётган юксак марраларга эришишда ҳал қилувчи омилга айланмоқда [1]. Юртимиз фуқароларининг ягона интилиши келажакка замин бўлган оилада соғлом авлодни вояга етказиш, ўз фарзанди ва маҳалладоши болаларининг ҳеч бирига лоқайд қарамаслик, ўзимизни уларнинг тарбиясига дахлдор шахс деб тасаввур этиб, ҳаракат қилишини талаб этади. Бундай мақсад асосида эса Ватаннинг манфаати, соғлом оила мустақамлиги, эртанги кундан умидворлик хислатлари барқ уради. Демак, соғлом она ва бола тарбиясига эътибор оила фаровонлиги асосидир.

Юртбошимиз айтганларидек: “Ҳар қандай миллатнинг равнақи, умумбашарият тарихида тутган ўрни, мавқеи ва шухрати бевосита ўз фарзандларининг ақлий ва жисмоний етуқлигига боғлиқдир”. Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотлар, жамиятнинг маънавий янгиланиши оила тарбиясига кучли таъсир этувчи омиллар бўлиб, бу миллий истиқлол ғоялари руҳида тарбияланган баркамол авлод шахсини вояга етказиш ва эркин фуқаролик жамияти асосларини барпо этишдек улуғвор мақсадларимизни рўёбга чиқариш билан узвий боғланган диалектик жараёндр. Мамлакатимизда соғлом оилани шакллантириш, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш масалалари юзасидан кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
2. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Т.: Ўқитувчи, 2015
3. Баркамол авлод орзуси. – Т.: Шарқ, 1999
4. Жўраев Н. Агар огоҳ сен... – Т.: Ёзувчи, 1998
5. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. – Т.: Шарқ, 1998.

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВИКЛАДАННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Інтенсивний розвиток міжнародних відносин України з іншими країнами світу, розширення галузевих та наукових зв'язків зумовлюють потребу держави у висококваліфікованих спеціалістах в усіх напрямках розвитку суспільства в тому числі, у фахівцях, що на належному рівні володіють іноземною мовою. Вирішення зазначеного питання вимагає нової орієнтації цілей, принципів, змісту навчання іноземній мові, а також нових інноваційних технологій.

На сучасному етапі розвитку суспільства, коли ринок освітніх технологій збільшується пропозиціями з найрізноманітніших прийомів вивчення англійської мови, питання щодо методики викладання стає все більш актуальним. Очевидним залишається той факт, що наприкінці ХХ століття відбувся значний прогрес в методах викладання англійської мови. Раніше всі пріоритети віддавалися граматиці, читанню та літературному перекладу. Ці принципи давали непогані результати, але на даному етапі підготовки молодих спеціалістів при вивченні іноземних мов, є мало ефективними. В зв'язку з цим виникає необхідність перегляду методики навчання, моделі діяльності і взаємодії викладача і студента. Професійно-орієнтоване навчання іноземній мові визнається в даний час пріоритетним напрямком в оновленні освіти. З'явилася нагальна необхідність по-новому поглянути на процес навчання взагалі і на навчання іноземної мови зокрема [3].

Вищезазначене питання потребує підготовки майбутніх вчителів англійської мови найвищої категорії. Досліджувана проблема є важливою для представлення України на світовому освітньому просторі. До фундаментальних робіт в зазначеному напрямку належать напрацювання таких науковців, як: І. Дичківська, Н. Клокар, Г. Селевко та ін. [2; 4; 8].

Інноваційні технології навчання іноземної мови містять у собі різноманітні методи проведення занять, матеріали, нове обладнання, що використовуються в процесі роботи, – все те, що сприяє кінцевій меті збагачення знаннями [9, с. 656–657].

Іноземна мова сьогодні є не просто частиною культури певної нації, але це і запорука успіху, майбутньої вдалої кар'єри студентів. Досягнення високого рівня володіння іноземною мовою не можливе без фундаментальної мовної підготовки в вищій школі. В більшості навчальних закладів студенти опановують принаймні дві іноземні мови. Викладачеві важливо знати новітні методи викладання іноземної мови, спеціальні навчальні техніки та прийоми, щоб оптимально підібрати той чи інший метод викладання відповідно до рівня знань, потреб, інтересів студентів [6].

Іншомовне спілкування стає істотним компонентом професійної діяльності фахівців. Аналіз педагогічних науково-методичних джерел показав, що існує незліченна безліч методичних напрямків і інноваційних технологій навчання іноземної мови. Поняття „технологія” у значенні науки про майстерність виникло у зв'язку з технічним прогресом. Інноваційні технології удосконалюють весь педагогічний процес освітнього закладу. Інноваційна педагогічна технологія – це цілеспрямоване, систематичне й послідовне впровадження в практику оригінальних, новаторських способів, прийомів, педагогічних дій і засобів, що охоплюють цілісний навчально-виховний процес від визначення його мети до очікуваних результатів [2].

Сучасний викладач повинен знати як теоретичні інноваційні підходи до системи навчання, так і практичні технології, які можна застосувати в навчальному процесі. Науково-педагогічні дослідження, проведені в Національній Академії педагогічних наук України, свідчать, що навчання з допомогою традиційних технологій не дозволяє розвинути ключові, базові компетентності з конкретної навчальної дисципліни. Саме тому повинна бути рішуча перебудова навчального процесу.

Вимога наявності інформаційних компетентностей обумовлена зростанням ролі інформації в сучасному суспільстві. Ці компетенції включають уміння застосовувати інформаційні технології в практичній діяльності, відшукувати, критично осмислювати, опрацьовувати і використовувати різноманітну інформацію. Психологічно важливо, що сьогодні постає проблема сприйняття інформації, яка дається, з одного боку, підручниками і викладачами, а з іншого – величезним обсягом і швидкістю інформаційних потоків, що йдуть з телевізора та Інтернету. У цьому зв'язку важливо обґрунтовано використовувати численні інформаційно-комунікаційні технології навчання студентів, сприяючи більш інтенсивному розвитку у них якостей активних суб'єктів [7, с. 81 – 85].

Якісна мовна підготовка студентів не можлива без використання сучасних освітніх інноваційних технологій. Сучасні технології в освіті – це професійно-орієнтоване навчання іноземної мови, проектна робота в навчанні, застосування інформаційних та телекомунікаційних технологій, робота з навчальними комп'ютерними програмами з іноземних мов (система мультимедіа), дистанційні технології в навчанні іноземних мов, створення презентацій в програмі PowerPoint, використання інтернет-ресурсів, навчання іноземної мови в комп'ютерному середовищі (форуми, блоги, електронна пошта), новітні тестові технології (створення банку діагностичних матеріалів з курсу навчального предмета „Іноземна мова” [10].

Використання відеоматеріалів на заняттях з іноземної мови також має ряд переваг. Відео поєднує в собі візуальні та аудіо матеріали, що відмінно підходять студентам з низьким рівнем володіння іноземною мовою, забезпечує чудовий контекст та тематику для навчання, реальну мову та культурну інформацію. За допомогою використання відеоматеріалів викладач може легко контролювати перебіг заняття: відео може

бути призупинено, повторено, а також використано з окремими студентами або групами студентів. Відеоматеріали дозволяють студентам бачити мову тіла одночасно з тим, як вони чують наголос, інтонацію та ритм мовлення [1].

Застосування інноваційних технологій надає викладачеві й студентів певну волю творчості, вибір інноваційних моделей і технологій навчання, без яких немислимий сучасний освітній процес. Ефект застосування інноваційних технологій найбільшою мірою проявляється в тому випадку, коли вони розумно поєднуються зі традиційними методиками й забезпечують оптимальну результативність [10].

В даний час ставиться завдання не тільки оволодіння навичками спілкування іноземною мовою, а й придбання спеціальних знань за фахом та застосування їх на практиці. Основне завдання інноваційних технологій для студентів – це забезпечення їх потенційним продуктом системи освіти. Отже, навіть короткий аналіз говорить про необхідність більш глибокого вивчення даної сучасної технології викладачами. Новітні інноваційні технології дають викладачам певну базу та методологію вибору змісту, методів і засобів навчання в реальному освітньому процесі [5, с. 40–47].

Таким чином, нами проаналізовано провідні тенденції розвитку інноваційних технологій підготовки майбутніх учителів у сучасний період, обґрунтовано доцільність їх впровадження, охарактеризовано найвпливовіші інноваційні технології навчання іноземній мові.

Література:

1. Ганжара І. В. Про досвід використання нових освітніх технологій при навчанні іноземної мови в відеокласі / І. В. Ганжара / Іноземні мови в РДГУ. – 2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rsuh.ru/article.html?id=3614#21> – Загол. з екрану. – Дата звернення: 05.03.16.
2. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: навч. посіб. / І. М. Дичківська. – К.: Академвидав, 2004. – 325 с.
3. Захарова І. Г. Інформаційні технології в освіті: Навч. посіб. для студ. вищ. пед. навч. закладів. – М.: Видавничий центр „Академія”, 2003. – 192 с.
4. Клокар Н. І. Психолого-педагогічна підготовка вчителів до інноваційної діяльності: дис.... канд.. пед. наук: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Н. І. Клокар. – К., 1997. – 227 с.
5. Коломінова О. О. Сучасні технології навчання англійської мови у початковій школі / О. О. Коломінова, С. В. Роман // Іноземні мови. – 2010. – №2 – с. 40–47.
6. Кузьмінський А. І. Підручник / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – К.: Знання-Прес, 2008. – 447 с.
7. Прокопенко І. Ф. Інноваційні технології підготовки вчителів в умовах євроінтеграції / І. Ф. Прокопенко // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2013. – №2. – С. 81 – 85.
8. Селевко Г. К. Энциклопедия образовательных технологий. В 2 томах / Г. К. Селевко. – М.: НИИ школьных технологий, 2006. – 816 с.
9. Сидоренко І. Я. Інноваційні технології у навчанні іноземної мови в немовному ВУЗі / І. Я. Сидоренко // Наукова складова навчального процесу та інноваційні технології його розвитку: зб. матеріалів наук.-метод. конф. 12 квіт. 2011 р.: у 2 т. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ „Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана”; редкол.: А. М. Колот, С. В. Степаненко, Т. В. Гуть. – Київ: КНЕУ, 2011. – Т. 2. – С. 656–657.
10. Скуратівська М. О. Сучасні методи та технології викладання іноземних мов у вищій школі України / М. О. Скуратівська: зб. Матеріалів XII Міжнародної наукової інтернет-конференції „Науковий потенціал” – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intkonf.org/category/arhiv/1sotsium-nauka-kultura-28-30-sichnya-2009r/filologichni-nauki/> <http://intkonf.org/category/arhiv/1sotsium-nauka-kultura-28-30-sichnya-2009r/filologichni-nauki/>. – Загол. з екрану. – Дата звернення: 07.03.16.

Інна Пісун
(Київ, Україна)

ПРОБЛЕМА ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЇЇ ОЦІНЮВАННЯ СТУДЕНТАМИ

Постановка проблеми. Проблема якості освіти є однією з ключових у сучасній освітній політиці і науці оскільки система вищої освіти формує найважливіше багатство держави — людський потенціал. Тому цілком справедливим є твердження, що підвищення якості вищої освіти і її вплив на розвиток економіки має стати стратегічним національним пріоритетом України. Ці наукові позиції підтверджено в нормативно-правовій базі вищої освіти, а саме у Законі України «Про вищу освіту» (2014).

Наразі питання якості освіти в Україні є доволі болючим. Численні опитування населення вказують на те, що за роки незалежності якість вищої освіти погіршилася, а рівень знань, який вона забезпечує, є переважно середнім.

Погіршення якості вищої освіти в Україні є закономірним наслідком багатьох чинників: інтенсивної комерціалізації освіти; значної інтенсифікації праці за вкрай низької оплати праці викладачів; недостатньої матеріальної бази, відсутності в більшості ВНЗ науково-технічної та інноваційної інфраструктури; неефективної наукової діяльності викладачів ВНЗ; застарілої структури підготовки спеціалістів; відтворення і передавання студентам неконкурентних знань; дублювання підготовки з деяких напрямів і спеціальностей у межах певного регіону. Як результат – навіть провідні українські ВНЗ нерідко постачають

на ринок праці неконкурентоспроможних випускників. Отже, актуальним є питання підвищення якості вищої освіти. Одним із шляхів вирішення проблеми можуть слугувати моніторингові дослідження, що сьогодні набули поширення.

Аналіз попередніх досліджень. Проблему якості освіти досліджували як вітчизняні (В. П. Андрущенко, М. Артюхіна, Н. Байдацька, О. Білик, Г. М. Борліков, Г. Вікторов, Н. Гагаріна, Ю. М. Дрешер, М. В. Кісіль, Т. М. Котенко, О. Ляшенко, М. І. Мурашко, І. Пліш, М. Стригунова, В. Ткач, С. Шевченко, Ю. І. Якименко) так і зарубіжні (Т. Адамс, Д. Грін, М. Діас, К. Трембле, Л. Харвей та ін.) науковці. Натомість, у сучасній українській педагогічній науці недостатньо висвітлено питання оцінки якості вищої освіти студентами як основними суб'єктами навчального процесу ВНЗ.

Мета статті полягає в аналізі думки студентської молоді щодо якості вищої освіти в Україні.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо основні поняття нашого дослідження, а саме «якість вищої освіти». У Законі України «Про вищу освіту» вказано, що «якість вищої освіти — рівень здобутих особою знань, умінь, навичок, інших компетентностей, що відображає її компетентність відповідно до стандартів вищої освіти» [1]. Якість освіти – це багатовимірне методологічне поняття, яке віддзеркалює суспільне життя – соціальні, економічні, політичні, педагогічні, демографічні та інші життєво значущі для розвитку людини сторони життя [2, с. 43].

«Якість має різне значення для різних людей, і, більш того, одна і та сама людина може вживати різні тлумачення цього поняття в залежності від ситуації» [3, с. 10]. Тому зупинимось детальніше на тлумаченнях поняття «якість вищої освіти» різними споживачами освітніх послуг. Отже, зарубіжні дослідники Г. Срікантан і Дж. Далрїмпл пропонують 4 основні групи зацікавлених сторін та їх визначення якості освіти:

1) *Постачальники* (органи фінансування та суспільство в цілому) інтерпретують якість освіти як відповідність вартості або окупність, оскільки органи, що фінансують, очікують, що їхні капіталовкладення будуть ефективними.

2) *Споживачі продукції* (теперішні і майбутні студенти) трактують якість освіти як перевершення, тому що студенти хочуть отримати гарантію відносної переваги їхніх кар'єрних перспектив.

3) *Споживачі випускної продукції* (роботодавці) визначають якість освіти як відповідність меті, тому роботодавці очікують, що випускники будуть мати компетенції необхідні для їхньої успішної роботи.

4) *Працівники освітнього сектора* (викладачі та керівники) розуміють якість як досконалість, яка передбачає дотримання норм поведінки та збереження системи цінностей для отримання задоволення від роботи [4].

Особливий інтерес для нашого дослідження в поданій класифікації становлять студенти. Сприйняття поняття якості освіти студентами відображають фактори особистісного характеру: мотивацію до навчання, вибір власних цілей освіти, самооцінку результатів освіти тощо. Як правило, інформація щодо особистісного аспекту якості освіти залишається внутрішньо-закритою, але належить до тих індивідуально-психологічних особливостей, які впливають на її якість.

Для вивчення означеного питання було проведено анкетування 100 студентів гуманітарного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка. У процесі анкетування ми з'ясували, як різні категорії респондентів розуміють поняття «якості освіти», що визначають основним показником якості освіти, який рівень освіти в Україні та наскільки респонденти задоволені якістю вищої освіти в Україні на сучасному етапі. До складу анкети увійшли питання відкритого та закритого типу. Питання відкритого типу допомогли нам з'ясувати на скільки респонденти є компетентними в питанні якості освіти. Так, можемо стверджувати, що 79% опитаних змогли подати власне тлумачення поняття «якість освіти». Аналіз поданих понять дав можливість умовно поділити всіх респондентів за чотирма групами:

I. Визначає якість освіти як високий рівень знань, умінь та навичок (компетенцій), які отримує студент в процесі навчання;

II. Визначає якість освіти як зв'язок навчання із життям, здатність застосовувати знання на практиці, дослідницька діяльність;

III. Визначає якість освіти як високий рівень кваліфікації викладачів, матеріально-технічної та інноваційної інфраструктури ВНЗ;

IV. Визначає якість освіти як конкурентоспроможність випускників на ринку праці в Україні та Європі;

Результати питань напіввідкритого та закритого типу показано на рис 1 та рис 2.

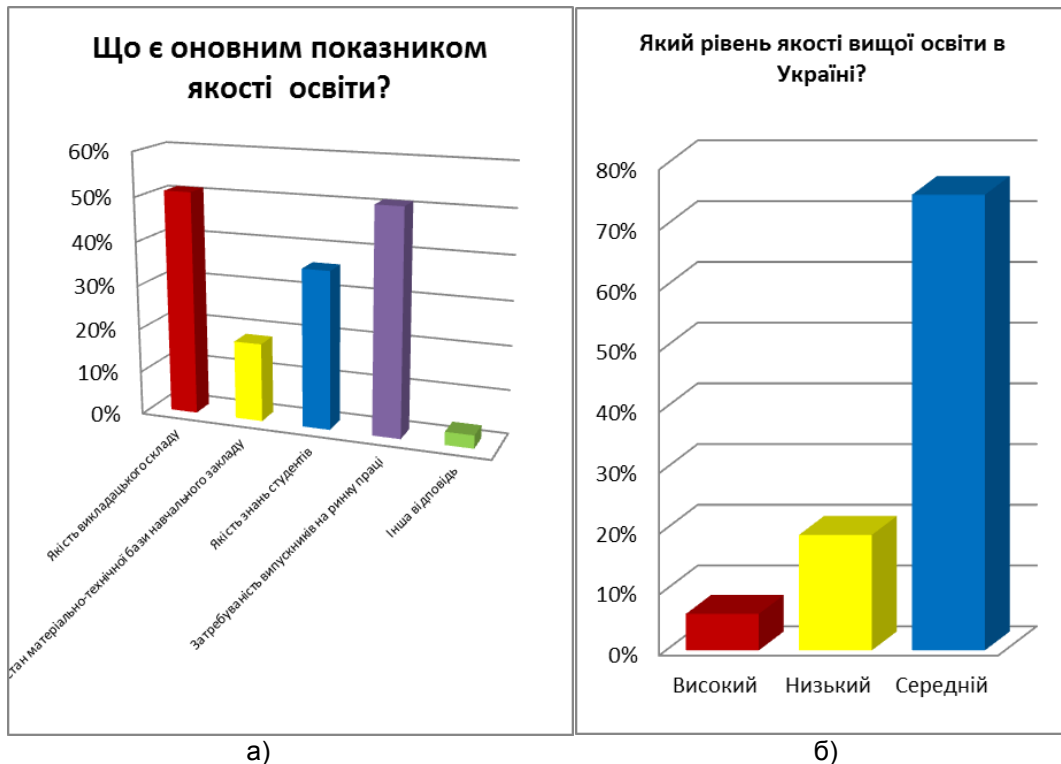
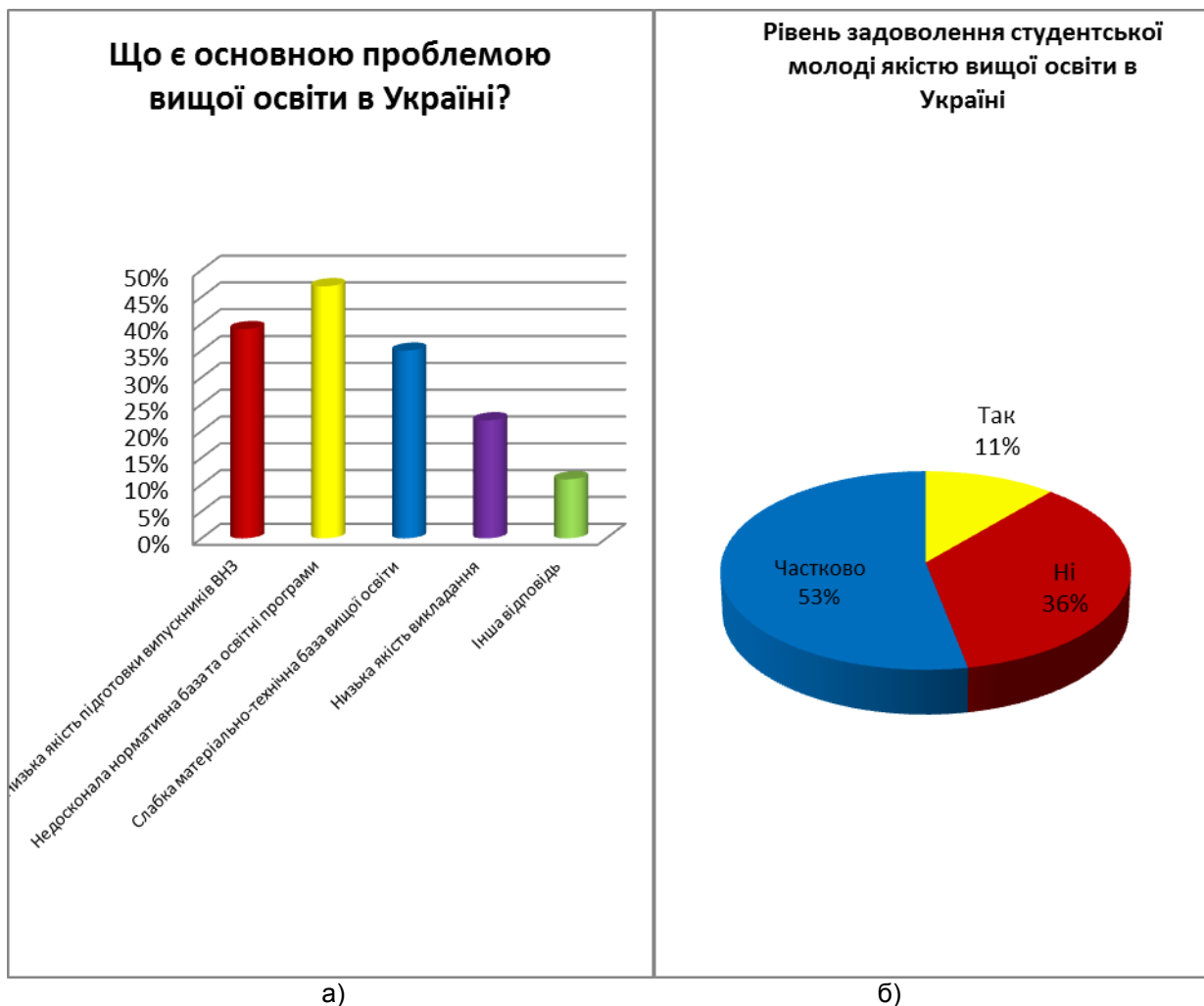

Рисунок 1 – Підсумки анкетування студентів щодо показників якості освіти та її рівня в Україні

Як видно з (рис.1 а) за результатами першого питання анкети, студентська молодь основними показниками якості освіти в однаковому співвідношенні визначає: якість викладацького складу (51%) та затребуваність випускників та їх конкурентоспроможність на ринку праці (51%). Дещо меншого значення студенти надають якості знань (36%) та стану матеріально-технічної бази (18%). Аналізуючи результати даного питання, ми простежили наступну тенденцію: переважна більшість студентів не може визначити один основний показник. Це свідчить про те, що дійсно тільки задовольнивши всі складові якості освіти, українська освіта зможе бути конкурентоспроможною на Європейському просторі. Також студентами було запропоновано декілька своїх відповідей, серед яких основним показником якості освіти визначається практичне використання знань, що підтверджує той факт, що сучасна молодь є більш практико-орієнтованою і зацікавлена у набутті вмінь ефективно діяти за межами навчальних ситуацій, розв'язувати типові й проблемні завдання у власній професійній діяльності.

Наступне питання анкети (рис.1 б) визначає рівень якості вищої освіти в Україні. Результат є доволі очікуваним: переважна більшість студентів (75%) вважає, що якість освіти в Україні перебуває на середньому рівні. Решта 19% вважає якість вищої освіти в Україні низькою і лише 6% респондентів оцінюють якість вищої освіти в Україні на високому рівні.

а) б)
Рисунок 2 – Підсумки анкетування студентів щодо проблем вищої освіти та рівня задоволення студентської молоді якістю вищої освіти

Серед проблем вищої освіти респонденти вказують на недосконалу нормативну базу та освітні програми (47%), а також недостатню підготовку до виходу на ринок праці (39%). Досить велика кількість респондентів виділила проблему матеріально-технічної бази (35%), на якість викладання нарікають 22% опитаних. Також, якщо узагальнити результати опитування, студентами було висунуто на розгляд такі важливі проблеми:

- Проблема корупції, яка заважає розвитку потенціалу студента;
- Низька мотивація студентів до навчання в зв'язку з проблемами подальшого працевлаштування або низькою оплатою праці;
- Невідповідність структури знань, умінь у молодих фахівців вимогам ринку праці, роботодавців.

Не зважаючи на це, 11% респондентів задоволені якістю вищої освіти в Україні, 53% частково задоволені, решта 36% не задоволені якістю вищої освіти в Україні на сучасному етапі.

Висновки.

Таким чином, проблема якості освіти є однією з ключових у сучасній освітній політиці та науці. Для успішного її вирішення є важливою думка студентів, тобто необхідно залучати студентів до оцінювання якості вищої освіти в Україні й урахувувати їх ставлення при розробці стратегічних і тактичних питань щодо якості вищої освіти.

Аналіз проведеного анкетування свідчить, що сучасні студенти не достатньо задоволені якістю вищої освіти в Україні й оцінюють її на середньому рівні. Беручи до уваги думку студентів, ми вважаємо, що для підвищення якості освіти необхідно подолати низку проблем, провідними серед яких є такі: недосконала нормативна база та освітні програми, проблема корупції та проблеми з подальшим працевлаштуванням та конкурентоспроможністю на ринку праці.

Література:

1. Закон України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-vii>
2. Ляшенко О. Якість освіти як основа функціонування й розвитку сучасних систем освіти // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 1(46). – С. 43.

3. Harvey L. Defining quality / L. Harvey, D. Green // Assessment and Evaluation in Higher Education. – 1993. – Vol. 18 (1). – P. 9 – 34.
4. Srikanthan G. Developing alternative perspectives for quality in higher education / G. Srikanthan, J. Dalrymple // The International Journal of Educational Management. – 2003. – Vol. 17. – № 3. – P. 126-136.

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук, доцент Желанова В. В.

**Наталія Попова
(Харків, Україна)**

СТУДЕНТ ЯК ОБ'ЄКТ/СУБ'ЄКТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ЮРИДИЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Одним із провідних питань методики викладання у вищих навчальних закладах є розробка концепції формування (відповідно до галузі підготовки) особистості студента, який є водночас і об'єктом, і суб'єктом педагогічної діяльності. Даним питанням займаються фахівці у педагогіці, методиці, психології, зокрема С. Вітвицька, О. Мороз, В. Сластьонін, Н. Філіпенко, О. Дубасенюк, Л. Кайдалова та ін. [1-4].

Утім, зазначене питання ще залишає простір для дослідження. Так, у навчально-виховному процесі університетів галузі права актуальним є розробка шляхів формування у студентів гуманістичного і демократичного світогляду, високих моральних якостей, інтелігентності, високої культури, компетентності у фахових питаннях та творчого підходу до своєї професійної діяльності та отримання освіти. Гуманізація юридичної освіти є ключовою для формування загальнокультурних компетенцій у студентів університетів галузі права.

Визначення ролі студента як суб'єкта навчально-професійної діяльності юридичного університету пов'язано зі статусом студента в його багатоаспектному розумінні і торкається різних сторін удосконалення навчально-виховного процесу та науково-дослідної роботи.

У літературі зі згаданого питання показано, що формування особистості становить не лише надзвичайно актуальну, а й дуже складну проблему [1-3]. Її розв'язання вимагає урахування в розвитку особистості студента як традиційних педагогічних принципів, так і застосування нових сучасних форм організації навчання. Затвердження гуманістичних цінностей визначає пріоритетом цінність особистості та розвиток її духовного світу. З погляду цього ставлення до навчального процесу гуманістична спрямованість педагогічного процесу розглядається нині як провідний принцип освіти, у якому виражена потреба поєднання цілей суспільства в цілому та особистості зокрема.

Тому на сучасному етапі розвитку освіти реалізація цього принципу вимагає врахування завдання формування всебічно розвиненої особистості як провідного для всієї освітньої та виховної роботи у вищому навчальному закладі.

Педагогічна діяльність викладачів університетів галузі права спрямована на підготовку висококваліфікованого спеціаліста, здатного знайти своє місце в фаховій діяльності та активно включитися в неї. Як відомо, випускник юридичних університетів повинен мати такі загальнокультурні компетенції, як сумлінне ставлення до соціальної значущості своєї професії, повага до права та закону, володіння достатнім рівнем професійного знання та здатністю сумлінно виконувати свої професійні обов'язки, дотримання принципів етики правника.

Ідея гуманізації освіти, як відзначають дослідники, є наслідком використання аксіологічного підходу та антропоцентризму в педагогіці [1-3, 5], що має для сучасної освіти велике значення. Особливо зрозумілим для юристів є принцип олюднення стосунків студентів і педагогів та між собою та побудови на ґрунті повного визнання громадянських прав студента та поваги викладача до нього.

Викладачам правових вищих навчальних закладів слід мати на увазі, що педагогічна діяльність за формами і змістом має, з одного боку, базуватися на міжособистісній комунікації, а з іншого, – повинна навчити майбутнього фахівця юриста цій взаємодії. Стосунки педагогів та студентів будуються на взаємній повазі, співробітництві при авторитеті педагога, та високій вимогливості до студентів у досягненні потрібних результатів у навчанні.

Слід підкреслити, що навчально-виховний процес в університеті є комунікативною та гуманістично спрямованою взаємодією викладачів і тих, хто навчається, в процесі надання/отримання вищої освіти. Саме принципи особистісно-орієнтованого підходу є основними в організації спільної діяльності всіх його учасників.

Особливостями університетів галузі права є те, що правоохоронна діяльність, яку передбачає професія юриста, базується на принципах гуманного поводження з громадянами. Як відзначає О.Г. Яновська, [5], підготовка майбутніх юристів у вищих навчальних закладах складається з професійної та психологічної підготовки.

Гуманне поводження розуміють ставлення, яке не принижує людську гідність, поважне ставлення, незалежно від статі, раси, національності, мови, майнового або посадового положення, місця проживання та ін. [5]. У педагогічному процесі слід урахувувати, що досягнення майбутніх ефективних результатів у професійній діяльності сьгоднішніх студентів передбачає взаємодію, оснований на міжособистісному

спілкуванні [5]. Тому цій взаємодії належить навчати, включаючи і власний приклад спілкування викладача і студентів.

Дослідники відзначають, що часто "невисокий рівень підготовки співробітників правоохоронних органів є причиною переважного авторитарного стилю взаємодії з громадянами, здійснення формально-рольового, а не міжособистісного спілкування"[5, с. 267-271].

Дуже важливим є усвідомлення такої особливості педагогічної діяльності, як її динамічність [1, 3]. При цьому ключовим стає інший аспект розгляду студента – як об'єкта педагогічного впливу. Розуміючи, що у процесі навчання студент як об'єкт постійно розвивається, викладач має спостерігати за такими змінами і, в свою чергу, відповідати на це в своїй діяльності [1-3].

У педагогіці та психології вищої школи останнім часом багато уваги приділяється висвітленню основні вимог до взаємодії "викладач – студент", застосування яких сприяє ефективності навчально-виховного процесу, оскільки вони враховують цілеспрямованість сучасної освіти.

Взаємодія "викладач – студент", або педагогічна взаємодія є однією з базових психолого-педагогічних категорій, що передбачає дії, вплив викладача і студента один на одного. Як відзначає С. Вітвицька, характер цього впливу визначається типом взаємовідносин, що склалися між викладачем і студентом [1, с. 63]. Очевидно, що викладач, який володіє педагогічною майстерністю, відіграє провідну роль в організації цієї педагогічної взаємодії.

Викладаючи навчальну дисципліну, виконуючи навчальні та виховні завдання, педагог впливає на студента. Проявами власної активності кожен студент окремо та вся студентська група разом впливають, у свою чергу, на викладача. Характер такого співробітництва визначає результати всього навчально-виховного процесу взагалі.

Педагогічна культура викладача університету галузі права є особливо важливим компонентом педагогічного процесу, спрямованого на надання освіти студентам як об'єктам навчання. До компонентів педагогічної культури, як відомо, відносять педагогічну спрямованість, психолого-педагогічну ерудицію, освіченість, високі моральні якості (особистісний компонент), а також педагогічну майстерність, творчість, культуру педагогічного спілкування, самовдосконалення тощо (діяльнісний компонент) [6].

До специфіки підготовки фахівців у юридичному університеті належить, зокрема, завдання виховати комунікативно компетентних правників, оскільки їх професійна діяльність прямо залежить від набутих навичок комунікації, володіння культурою спілкування, вмінням самим спрямовувати й організовувати комунікацію. Організація педагогічного процесу із застосуванням принципів співробітництва викладачів зі студентами має формувати в студентах відчуття приналежності до професійного кола, долати авторитарні форми педагогічного впливу й остаточно розвивати особистість.

Провідним для юридичних університетів є формування правової компетентності студентів як майбутніх юристів, яка є їх важливою особистісною потребою та якістю. Застосування даного підходу до навчальної діяльності сприяє також, як помітили дослідники, формуванню зацікавленості до суспільно-правових проблем, установок та цінностей [6]. Для моделювання професійних ситуацій застосовується реальна проблема, навколо якої будується навчальний процес.

Особливо важливим є розуміння професійного інтересу студентів і використання його як фактора впливу на виховання і навчання.

Студентські конференції, проведення яких є неодмінним для часу навчання в університеті, дозволяють студентам відчувати себе суб'єктом різних форм початкової дослідницької діяльності. Участь у конференціях та інших формах соціальної та навчальної активності тренує студентів для спілкування і слугує моделлю майбутньої професійної комунікації, підсилює свідомі мотиви поведінки.

Роль педагога має бути не домінуванням, а спрямуванням у процесі співробітництва для забезпечення активності студента. Саме у процесі цієї активності відбувається розвиток його особистості як об'єкта виховання та навчання. Як відзначають дослідники, основним для цього є керівництво принципами діалогізації, проблематизації, персоналізації, індивідуалізації, диференціації [5, 7]. У світлі цього викладачеві у навчально-виховному та навчально-професійному аспектах належить урахувати специфіку і характерологічні особливості кожного студента навчальної групи та загальну групову спрямованість кожної конкретної академічної групи.

Володіння мовою та мовленням є невід'ємним інструментом навчального процесу, оскільки, за словами видатних педагогів, мовлення є основою усякого розвитку і скарбницею всіх знань, могутнім засобом духовного контакту, морального впливу і переконання.

Праця викладача передбачає як вивчення особливостей психічного розвитку студентів, так і організацію та координацію виховних впливів усіх суб'єктів виховання. Якість та ефективність професійної діяльності педагога визначається рівнем його професійної компетенції, а також володіння методами вивчення особливостей особистісного розвитку студентів, їх пам'яті, мислення, уваги, здібностей тощо. Важливим є і стан здоров'я, від якого залежать можливості людини, її життєвий потенціал, самореалізація особистості, ступінь здатності індивіда або групи реалізувати свої прагнення та задовольняти потреби і змінювати середовище або ж кооперуватися з ним [7].

Важливим для педагога у спрямуванні роботи на підвищення ефективності навчальної діяльності студентів як об'єктів навчання є залучення методів та методик підвищення уваги до засвоєння навчального матеріалу. Як визначають психологи та педагоги, увага – це форма психічної діяльності людини, що виявляється в її спрямованості й зосередженості на певних об'єктах за одночасного

абстрагування від інших; цікавість до кого-, чого-небудь, вияв бажання роздивитися, зрозуміти кого- чи що-небудь; налаштованість на сприйняття, фіксування чого-небудь органами чуття, пам'яттю, розумом [8, с. 98]. Увага є необхідною передумовою ефективної діяльності людини, запорукою успішного пізнання, навчання і праці взагалі.

Отже, вивчення особливостей студента як об'єкта-суб'єкта педагогічної діяльності в університетах галузі права розкриває специфіку студентства як соціальної групи, ураховувати психолого-педагогічні фактори у навчанні, дозволяє поліпшити навчально-професійне зростання студентів-правників, дозволяє сприяти їх кращій адаптації студентів у вищому юридичному навчальному закладі та якісній підготовці до майбутніх професійної діяльності.

Література:

1. Вітвицька С.С. Основи педагогіки вищої школи. – К., 2003.
2. Бабич М., Вітвицька С.С. Педагогічна культура викладача вищого навчального закладу // Модернізація вищої освіти в Україні та за кордоном: збірник наукових праць / за заг. ред. д.п.н., проф. С. С. Вітвицької, к.п.н., доц. Н. М. Мирончук. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – С. 77-80.
3. Ягупов В.В. Педагогіка: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2002. – 560 с.
4. Кайдалова Л. Г. Здоровье как определяющий фактор учебной деятельности студентов // Педагогіка здоров'я: зб. наук. праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди / за заг. ред. акад. І. Ф. Прокопенка. – Х.: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2014. – С. 244-247.
5. Яновська О.Г. Питання формування етико-психологічних якостей покурорів і адвокатів у процесі професійного навчання / Часопис Київського університету права. – 2011. – 2. – С. 267-271.
6. Шевчук В.І. Формування педагогічної культури у слухачів Академії Прикордонних військ України в процесі військово-професійної підготовки: дис... канд. пед. наук. – Х.: АПВУ, 1999. – 17с.
7. Кайдалова Л. Г. Психологічні особливості особистості студента: метод. рекомендації [для викладачів вищих навчальних закладів] / Л. Г. Кайдалова, Н. В. Альохіна, Н. В. Шварп. – Х.: НФаУ, 2014. – 49 с.
8. Семенова А. В. Основи психології і педагогіки: навч. посібник / А. В. Семенова, Р. С. Гурін, Т. Ю. Осипова. – К.: Знання, 2006. – 319 с.

Аліна Стонога
(Харків, Україна)

ПРОФЕСІЙНИЙ ІМІДЖ ІНЖЕНЕРА-ПЕДАГОГА ЯК ІНСТРУМЕНТ ПЕДАГОГІЧНОГО ВПЛИВУ

Часто викладачі занижують значення свого іміджу: його розуміють як маску, переконані що головне "бути", а не "здаватися", але для педагога імідж є могутнім інструмент розв'язання професійних завдань, інструментом педагогічного впливу.

Вміння створити позитивний імідж відіграє важливу роль у формуванні педагогічної майстерності. Саме тому в сучасній педагогіці й теорії педагогічної майстерності важливе значення надається проблемі педагогічного іміджу.

Її дослідженню присвятили свою увагу С. Аминтаєва, М. Апраксина, Е. Бекетова, Л. Жарикова, А. Калюжний, Е. Петрова, Н. Тарасенко, В. Шепель, В. Черепанова, А. Дергач, О. Камишева, З. Капустіна, Л. Качалова, І. Колесникова, Н. Кузьміна, А. Маркова, К. Нікутіна, А. Оводова, В. Орешкін, А. Реан, С. Яковлєв та інші вчені.

З наведеного переліку прізвищ видно що, у ньому представлені передусім російські науковці, оскільки в Україні ця проблема ще не набула належного дослідження, попри великий інтерес до неї з боку вітчизняних науковців.

Дослідженням іміджу займається іміджелогія — наука про імідж та технології його створення на основі природних і спеціально сформованих якостей людини [2].

Ця наука вивчає різноманітні сфери людської взаємодії й розробляє дієві засоби її оптимізації. Її концептуальною ідеєю є доведення необхідності формування уміння створювати імідж в усіх, чия професія пов'язана з роботою з людьми, особливо - в педагогів.

А саме слово "імідж" (image) в англо-українському словнику перекладається як "образ", "відображення", "подоба", "ікона", "лице".

Вдалий імідж - це здатність нав'язати оточуючим, що носій даного іміджу є втіленням у собі тих ідеальних якостей, які вони хотіли б мати, якби були на місці цієї людини. Поняття іміджу окреслює не лише природні властивості особистості, але й соціально напрацьовані: воно пов'язане як з зовнішнім виглядом, так і з внутрішнім змістом людини, її психологічним типом, риси якого відповідають запитам часу її суспільства [1].

Педагогічна інтерпретація поняття імідж реалізується у розумінні його як усвідомленого явлення сутності певної педагогічної якості, яку педагог хоче презентувати як основу своєї професійної індивідуальності. При цьому педагогічна майстерність вчителя залежить від досягнення гармонії самої цієї сутності та процесу її вияву (цей процес описаний О. Лосевим як співвіднесення явища і сутності).

Відповідно до сутності педагогічного іміджу, можлива його класифікація за видами:

- Бажаний - він відповідає очікуванням інших.
- Поточний - він складається на основі окремо узятих відгуків учнів, батьків і колег.
- Дзеркальний - це образ свого „Я”, уявлення про себе.

Усі означені види іміджу стосуються особистості педагога, вони виступають характеристиками його особистісного іміджу, або його якостей як професіонала й тоді вони є характеристиками професійного іміджу.

Коли професійний і особистісний імідж узгоджені, педагогічна взаємодія є оптимальною, якщо ж вони не узгоджуються, то з'являються ускладнення.

Відповідно до структури іміджу, запропонованої професором О.Ю. Панасюком [3], він складається з ряду компонентів, що за своєю сутністю, фактично, є елементами педагогічної техніки:

- габітарного (від лат. *gabitus* - зовнішній вигляд) - це одяг, аксесуари, взуття, зачіска, макіяж, парфуми, силует. Вони демонструють професійну приналежність та соціальний статус педагога, його ставлення до своєї діяльності, особливості характеру, смаки тощо. Важливість габітарного іміджу полягає в тому, що саме він надає педагогу впевненості у собі.

- кінестетичного (від лат. *kinesis* - рух) - це такі елементи зовнішньої педагогічної техніки, як: пантоміміка (поставка, хода, жестикуляція, поза, манера триматися) й міміка (вираз обличчя, погляд, посмішка тощо);

- вербального (від лат. *verbum* - слово) - складовими якого є елементи культури і техніки усного й писемного мовлення вчителя (стиль мовлення, почерк; висота, гучність, тембр голосу; якості мовлення: правильність, логічність, виразність, доречність, багатство, чистота мовлення та ін.);

- антуражного (інтер'єрного) - це внутрішнє оформлення і чистота класного кабінету, порядок на робочому столі, квіти, предмети обстановки тощо;

- речового, який складають результати праці педагога [3].

Перші три складові педагогічного іміджу розкриваються у ході міжособистісної взаємодії з педагогом, дві останні надають інформацію про нього опосередковано. Усі вони формують уявлення про вчителя як про особистість і професіонала, одночасно відбувається формування особистісності професійного іміджу.

Усі зазначені вище складові іміджу педагога були об'єднані у три компоненти російським психологом Л. Мітіною [4]:

- Зовнішній компонент охоплює усі зовнішні прояви іміджу.
- Професійний - виявляється у професійних компетентностях педагога.
- Внутрішній - це духовний світ педагога, його інтелектуальний і культурний рівні, цінності, інтереси тощо [5].

Заповітною метою кожного педагога є зацікавленість студентів у вивченні його дисципліни та гарні результати її засвоєння.

Чи не найважливішу роль у досягненні цієї мети відіграє позитивний професійний імідж, він виступає важливим аргументом при розв'язанні проблемних ситуацій.

Із цим фактом пов'язується необхідність формування у вчителя професійного самовідчуття себе як головного засобу педагогічної діяльності, педагогічного інструменту. Це самовідчуття у педагогічній діяльності подається як знак, меседж, що може бути прочитаним іншими (хоче цього педагог, чи не хоче).

Діяльність інженера- педагога, висуває особливі вимоги до такого професійного уміння як самопрезентація.

Самопрезентація – це уміння ефектно й виграшно подавати себе в різних ситуаціях, індивідуальний стиль спілкування, неповторний образ, який не тільки подобається вам, але привабливий для навколишніх. Існує два види самопрезентації:

1. Природна-властива всім без винятку людям. Кожній особистості ще з народження притаманне вміння яким – то чином себе представляти.

2. Штучна – спеціально напрацьовані навички презентації себе, зі спланованим результатом. Її головною метою є завоювати лояльне ставлення значимої групи людей.

Принципи успішної самопрезентації досить прості. Тут все залежить від того яку стратегію самопредставлення ви віддаєте перевагу. Найбільшою популярністю користується стратегія привабливості, оскільки вона на практиці найдієвіша.

1. Вираз схильності до співрозмовника. Підберіть делікатний комплімент або похвалу таким чином щоб той не був схожий на типову лестощі. Не зайвим буде похвалити студентів за добре виконане завдання.

2. Елементи схожості. Що б ви не робили і що б ви не говорили, на підсвідомому рівні люди симпатизують особистостям, які нагадують їм їх самих.

Для успішного представлення своєї особистості оточуючим, можна також використовувати й іншу технологію самопрезентації, як самореклама. До такого способу презентації себе слід вдаватися в тих випадках, коли вам необхідно виглядати обізнаним, компетентним і гідним поваги. Усі ці якості беззаперечно повинні бути кваліфікованого педагога.

Потрібно пам'ятати, що погана або іншими словами негативна самопрезентація буде робити ефект набагато більш руйнівний для вашого іміджу ніж здається на перший погляд [6].

Одного разу погано зарекомендував себе, ви можете надовго зіпсувати перше враження про себе, а спіх самопрезентації залежить від уміння представити себе іншим людям, уміння подати себе, привернути до себе увагу, актуалізувати інтерес людей до своїх якостей. Метою самопрезентації є створення і донесення свого іміджу.

Одже, надбання викладачем позитивного професійного іміджу сприяє встановленню контактів зі студентською аудиторією, утвердження викладача як авторитетного джерела інформації, як особистості, яка своїм прикладом, знаннями та поведінкою може позитивно впливати на молоде покоління.

Надбання викладачем професійного іміджу не є самоціллю, але володіння ним складає суттєву особистісну і професійну характеристику людини, має глибокий практичний зміст.

Література:

1. Педагогіка вищої школи. Педагогічний імідж [Електронний ресурс]/ матеріал сайту:http://pidruchniki.com/18920924/pedagogika/pedagogichniy_imidzh
2. Капустіна З. Імідж сучасного педагога / З. Капустіна //Учитель. - 2006 - №1. - С. 59-61.
3. Панасюк А Ю. Формування іміджу: стратегія, психо-технології, психотехніки / А. Ю. Панасюк. - М: Омега-Л, 2007.
4. Зязюн І.А. Гуманістична стратегія теорії і практики навчального процесу / І.А. Зязюн // Рідна школа. - 2000. - № 8. - С. 8-13.
5. Мітіна Л. М. Психологія розвитку та здоров'я педагога: вибір стратегії професійної життєдіяльності / Л. М. Мітіна. - М.: Про-Прес, 2005. - 1 Ч.. - 76 с.
6. Самопрезентація[Електронний ресурс]/ матеріал сайту:<http://oplib.ru/random/view/63002>.

Сыздықова А.Қ., Татамбаева К.М.
(Жезказган, Казахстан)

БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ИНТЕРАКТИВТІК ТЕХНОЛОГИЯ - БІЛІМ БЕРУШІЛЕРДІҢ ШЕБЕРЛІГІ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

«Еліміздің ертеңі бүгінгі жас ұрпақтың қолында, ал жас ұрпақтың тағдыры мұғалімдардың қолында» (Н. Ә. Назарбаев)

Үстіміздегі ғасыр – жеке тұлғаны қалыптастыру, ізгілендіру, дамыту ғасыры. Олай болса, мұғалімдердің алдында тұрған бірден - бір мақсат – оқушылар алған білімдерін пайдаға асырып, өздігінен әрекет ете алатын, оларды түрлі өмірлік жағдайда қолдана білетін, жалпы адамзаттың және ұлттық құндылықтарды қатар меңгерген, өзіндік көзқарасы бар, Отанын шын сүйетін азамат болып жетілуіне көмектесу. Бұл, міндеттерді шешу үшін мектеп ұжымдары, әр мұғалім күнделікті ізденіс арқылы барлық жаңалықтар мен өзгерістерге батыл жол ашарлық қарым - қатынас жасаулары керек. Оқыту түрлерін, әдістері мен құралдарын одан әрі жетілдіріп, тиімді тәсілдерді нәтижелі қолданудың жолдарын іздестірулері қажет. Осылайша оқу – тәрбие үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану заман талабынан туындап отыр [1].

Ақпараттық – технология электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті құралдарды қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді. Ақпараттық әдістемелік материалдар байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді. Ақпараттық – технологияның келешек ұрпақтың жан – жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса мол. ХХІ ғасыр ақпараттық қоғам табалдырығына аяқ басқан сәтте – ақ республикалық білім берудің жаңа жүйесі, яғни білім беру жүйесін ақпараттандыру ісі қолға алына бастады. Заман талабы оқу үрдісінде компьютерлік технологияны енгізуді, оны кең көлемде қолдануды қажет етеді. Электронды оқыту интерактивті жүйе болып табылады. Электрондық оқулық «оқушы - компьютер - мұғалім» жүйесін қалыптастырады, яғни оқушы жаңа тақырыпты ақпарат көзі – компьютерден оқып қажетті мәліметтерді алып, мұғалімге түсіндіріп бере алатындай болуы керек. Білім беруді ақпараттандыру – жаңа технологияны пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асырады. «Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп, Ел басы атап көрсеткендей жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны яғни компьютерді оқу үрдісінде оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор. Қазіргі уақытта жаратылыстану - ғылыми білім беруде сабақ барысында интерактивті құралдарды қолдануда. Интерактивті құралдардың көмегімен мұғалімнің, оқушының шығармашылықпен жұмыс істеуіне жол ашылып отыр.

Білім берудегі интерактивті технология - мұндағы интерактивті сөзі - inter (бірлесу), act (әрекет жасау) ұғымын білдіреді, сабақ барысында оқушының топпен жұмыс жасауға қатыспауы мүмкін емес, бірін - бір толықтыратын, сабақ барысында барлық оқушылардың қатысуын ұйымдастыратын оқыту барысы. Интерактивті тақта – бұл компьютердің қосымша құрылғыларының бірі және де дәріс берушіге немесе баяндамашыға екі түрлі құралдарды біріктіретін: ақпараттың кескіні мен қарапайым маркер тақтасын

біріктіретін құрал. Әр мұғалім сабақ өткізген кезде оқушыларға сапалы білім беру үшін жаңа технологияларды пайдалана отырып, сонымен қатар компьютерді, интерактивті тақтаны қолдану арқылы білім берсе, оқушылардың қызығушылығы арта түсері анық.

Биология сабағында жаңа технологиялардың кейбір элементтерін көрсетіп кеткенді жөн көрдім:

Тақырыбы: Өсімдіктің генеративтік мүшелерінің морфологиясы

Сабақтың білімділік мақсаты: студенттердің өсімдік ің вегетативтік мүшелерінің морфологиясын жан-жақты талқылап, ізденіп меңгеру, интерактивті әдістерді тиімді пайдалану арқылы студенттердің биология ғылымына қызығушылығын оята отырып, сапалы білім арқылы тақырыпты меңгерту, білім сапасын арттыру, білімдерін тиянақтау

Сабақтың дамыту мақсаты: Студенттердің өз бетімен, топпен жұмыс істеу, сұхбат жасау арқылы іздену қабілетін ояту, талдау жасап оқуды меңгерту, біліктілігін арттыру, ғылыми ізденіс мүмкіндіктеріне қол жеткізу.

Сабақта қолданылатын әдіс-тәсілдер мен оқыту формасы: Баяндау, жазбаша жұмыс, тірек сызба нұсқасы мен талдау жұмыстары, белсенді тапсырма, сөйлеу, тест, конспект жазу, миға шабуыл жасау, ой түйістіру бағалау.

Сабақтың көрнекілігі: ЭВМ бағдарламасына арналған тірек –сызба нұсқалар мен суреттемелер, белсенді тапсырмалар, үлестірмелі тапсырмалар, плакаттар.

Пәнаралық байланыс: анатомия, биохимия мен физиология.

Сабақтың барысы:

1. Ұйымдастыру кезеңі (2 минут)

– студенттердің сабаққа қатысымын тексеру;

– Студенттердің ынта жігерін, қызуғышылығын арттыру, бүгінгі өтетін сабақ тақырыбын айту.

2. Студенттерді жан-жақты сабаққа қатыстыруға жұмылдыру жоспар бойынша. (40 минут)

3. Сабақты қорытындылау (5 минут)

4. Бағалау, үй тапсырмасын беру. (3 минут)

Студенттердің өз бетінше орындайтын белсенді тапсырмалар түрлері

Тақырыбы: Өсімдіктердің вегетативті мүшелерінің морфологиялық құрылысы бойынша берілген тапсырмалар

Тапсырма1 Өсімдіктердің вегетативті мүшелерінің морфологиялық құрылысы орындауда диалогтік бірлескен ізденіс жұмыстарын орындайды.

Талдау - бірлескен ізденіс. Ізденіс барысында әр оқушының көңіл күйін бақылауға, ой-пікірін байқауға мүмкіндік алады, интеллект деңгейін анықтай алады. Әсіресе оқу сабақтарындағы материалды талдау арқылы шығарманың айтар ойы, идеясы оқушы жүрегіне жетіп, талдаулар арқылы ар, ұят, қайырымдылық, әдептілік сияқты тамаша адамгершілік қасиеттер бойына сіңіріледі.

Өсімдіктердің вегетативті мүшелерінің морфологиялық құрылысы тақырыптарында электрондық оқыту бағдарламасы бойынша сабақтар өттім. Осындай жұмыс түрлері оқушының тез ойлап, мағыналы, дұрыс сөйлем құруларына ықпал етеді, және жоғары эмоциялық жағдайда өтеді. Ең негізгісі – оқушыға дұрыс меңгерте отырып, сипаттама бере білуге үйрету. Оқушылардың ерекше қызығушылығын туғызатын жұмыс түрі өмірде көп кездесетін, бір қарағанда жағымсыз болып көрінетін кейбір оқиғалардың пайдалы жағын көруге тырысу және айтып беру. Бұл тапсырмаларда күрделініп отырады.

Тапсырма 2 Өсімдіктердің вегетативті мүшелерінің анатомиялық құрылысы (қарым-қатынас жасайтын деңгейлі сұрақтарды құрастыру)

Деңгейлеп оқыту технологиясының өзіндік ықпалы зор болғандықтан өз іс тәжірибемде қолданамын.

Биология пәнінен оқушының білім сапасын жетілдірудегі жетістіктер деңгейлеп оқыту технологиясында жүйелі, әрі үзіліссіз дамытуды көздеген келесі жұмыстар құрылыммен іске асады.

Жаңа тақырыпты өткен тақырыппен байланыстыра отырып ұғындыру әрекеті;

Жалпы білімді игертудегі деңгейлік тапсырмалар түрлері (I, II, III деңгей);

Тест тапсырмалары;

Өзіндік жұмыс;

Қатемен жұмыс;

Көп деңгейлікті бақылау жұмысы;

Рейтинг, мониторинг арқылы білім деңгейін сараптау.

«Дамыта оқыту деп – оқыту мақсаты, міндеттері, әдіс - тәсілдері оқушының даму заңдылықтарына сәйкестендірілген оқытуды» атайды. Оқыту арқылы оқушының психикасында жаңа құрылымдар пайда болуы, яғни жаңа сапалық өзгерістер болуы тиіс деп есептейді. Сондықтан да жаңа сапаға ие, шығармашылыққа қабілетті адамдар тәрбиелеу үшін дамыта оқыту жүйесін ең негізгі басшылыққа алар нысана деп білеміз. Оқыту барысында оқушының ақыл - ойын, қиялын т. б. танымдық үрдістерін дамытып қоймай, оқушыны әртүрлі әрекеттің субъектісі болып қалыптасуын қамтамасыз етуді алдыңғы қатарға шығарды. Дамыта оқытуды ұйымдастыру, оқушыға ақыл - ой әрекетін меңгеруге жағдай жасау деп қарастыру керек. Дамыта оқыту үрдісінде оқушы оқу әрекетімен шұғылданып, теориялық ойлауға икемделеді, білімді өзі меңгеруге мүмкіндік алады.

Дамыта оқыту ұлы неміс педагогы А. Дистербергтің әйгілі «Неміс мұғалімдерінің білім беру ісіне басшылық» атты еңбегінің де негізі болып табылады. Дамыта оқыту деп ол оқушының білім алуға әрекет етуін ұйымдастыратын оқытуды атаған. «Жаман мұғалім ақиқатты өзі айтып береді, ал жақсы мұғалім

оқушының өзін ізденуге жетелейді» - деген. Ал ойлауға үйрететін сабақты дамыта оқыту сабақтары деп білеміз.

«Оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын, ынтасын оятып, танымдық белсенділіктерін арттыра отырып, шығармашылық қабілеттерін дамытуға жағдай жасау». Әр сабағымды қызықты, өзгеше өткізу үшін, биология пәні бойынша көптеген жұмыстар жасауға тура келеді.

Танымдық белсенділік дегеніміз – оқушының оқуға, білімге деген ынта - ықыласының, құштарлығының ерекше көрінісі. Мысалы: мұғалімнің баяндап тұрған материалын түсіну үшін, оқушының оны зейін қойып тыңдауы, алған білімін кеңейтіп толықтыру үшін, өздігінен кітап оқуы, бақылау, тәжірибе жасау, жазу, сызу сияқты жұмыстар істеуі керек. Өйткені өтілген материалды саналы қайталауда, жаңадан білім алуда, оның жолдары мен дағдыларына үйренуде белсенділіксіз мүмкін емес. Яғни оқушылардың белсенділігі ауызша, жазбаша жұмыстарда, бақылау эксперименттер жүргізу жұмыстарында, бір сөзбен айтқанда, оқу үрдісінің барлық кезеңінде қажет. Ал, «таным – ойдың білмеуден білуге қарай дәл емес, білуден неғұрлым толық дәл білуге қарай ұмытылатын ой - өрісінің күрделі үрдісі» [2].

Биологияны терең меңгеруге тек оқушылармен жүргізетін шығармашылық жұмыстарының нәтижесінде қол жеткізуге болады. Сондықтан мұғалім оқушылардың танымдық қабілетін дамытуда мына қағидаларға сүйенеді:

1. Белсенді шығармашылық тапсырмалар биологияның мәніне, тақырыпқа логикалық байланыста болуы керек.

2. Белсенді шығармашылық тапсырмалар жүйесі оқушылардың ойлау қабілетін дамытарлықтай болуы тиіс.

3. Жаттығу жұмысы сабақтың барлық кезінде болуы керек. Жаңа сабақты түсіндіруде, бекіту кезінде, білімді тексеруде, сондай - ақ қайталауда да қолданылады. Қазіргі таңда білім саласының алдында дайын білімді, дағдыларды меңгеретін, қайталайтын ғана емес, шығармашылық бағытта жұмыс істейтін, тың жаңалықтар ашатын, біртума ойлау қабілетімен ерекшеленетін жеке тұлға қалыптастыру міндетінің тұрғаны баршамызға белгілі. Осы орайда, оқушылардың шығармашылық мүмкіндіктерін дамытудың маңызды мәселе екендігі туындайды.

Бұған жататындар сабақта қолданылатын көрнекі құралдардың тиімділігін арттыру, танымдық ойындар ұйымдастыру, пәнаралық байланыстарды тудыру, оқушылардың өздігінен орындайтын жұмыстарын тиімді ұйымдастыру, білім тексеру мен бағалаудың алуан түрлерін ұтымды пайдалану арқылы оқытудағы кері байланысты жетілдіру. - Мұғалім мен оқушы, оқушы мен оқушы арасындағы қарым - қатынасты сыйластық ізеттілік түрінде орнатып, жүрек жылынуының болуын қамтамасыз ету. Оқушыларды шығармашылық жұмысқа баулып, олардың белсенділігін және қызығушылығын арттыру үшін мұғалім келесі әдіс - тәсілдерді қолдануына болады. Оқушылардың биология пәнінде танымдық қызығушылығын арттырудың бір түрі – биологияны үнемі оқып отыруға әдеттендіру. Оқушылардың әдебиеттерді оқуын қадағалау және оқушыларға көптеген ғылыми әдебиеттерді, интернетпен жұмыс, мақалалармен жұмыс істейді пайдалануды ұсынылады және оларға хабарлама дайындау тапсырылады. Осылай оқушылардың биология пәніне ықыласы артып, танымдық қызығушылығы қалыптасады. Оқушының танымдық қызығушылығын арттырып, биология ғылымы ой өрісі дамиды. Мысалы, биологияны оқыту барысында мынадай жұмыс түрлерін жүргізуге болады: - тақырып мазмұнына сай кроссворд, ребус, тест, бақылау тест, кейіс, эссе мәнін ашып өз ойымен жеткізу. Ол оқушылардың танымдық қызығушылықтарын арттырып, шығармашылыққа дамытады Шығармашылық: іс - әрекет, зейін, есте сақтауы, интеллекттісі, ойлауы Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мақсатында биология сабағында: Оқушыларға гүлдердің диаграммаларын жасау құрастыруға тапсырмалар беру. Қабілеті жоғары оқушыларға тапсырмалар күрделеніп беріледі. Сабақта қызықты белсенді тапсырмалар, логикалық есептер мен тапсырмаларды тиімді пайдаланудың пайдасы зор. Мұндай тапсырмалар оқушылардың назарын бірден сабаққа аударып, белсенділіктерін арттырады, зейінділігін қалыптастырады. Оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруда оларды білім деңгейлеріне қарай топқа бөліп, әрқайсысымен жекелеп жұмыс жүргізудің маңызы зор

Қорыта келе, оқушылардың шығармашылығын, ізденушілігін дамытып, әрқайсысына жеке тұлға ретінде қарап, олардың өздеріне деген сенімін, білімге ынтасын арттырамын.

Әдебиеттер:

1. 2011-2020 жылдарға арналған Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2010. - 45 б.
2. Н. Торманов, Н.Т.Абылайханова, Биологияны оқытудың инновациялық әдістемелері, Оқу құралы, Алматы, «Қазақ университеті», 2013.

МАТЕМАТИКА ВА ХИМИЯ ФАНЛАРИНИ ҲАҚИДА ФАНЛАРАРО АЛОҚАДОРЛИКДАН ФОЙДАЛАНИШ

Маълумки, кейинги ўн йилликларда фанлараро алоқадорлик бўйича жуда кўп илмий-амалий ишлар олиб борилдики, булар ўз навбатида амалиётда ўз тасдиғини топмоқда. Жумладан, химия ва математика фанларини ўзаро алоқаларини ўрганиш юзасидан етарлича тажрибалар тўпланган, бу йўналишда айрим ижобий ечимлар топилган, улар амалиётчи ўқитувчилар учун дастлабки кўрсатмалар вазифасини адо эта олади. Бунинг учун ўқитувчи фақат ўзи дарс бераётган предмет материаллари ичида чегараланиб қолмасдан, бошқа ўқув предметларининг асосий мазмуни билан ҳам қизиқиши, уларнинг ўзаро алоқадор нуқталарини кўпроқ топиши ва амалиётда улардан фойдаланиши керак бўлади.

Фанлараро алоқаларга доир тадқиқотларнинг асосий муаммоси сифатида мазмуни ва характери мутлақо бир-бирига ўхшамайдиган, турли-туман ўзига хос метод ва кўринишдаги тадқиқ усулларига эга бўлган ўқув фанлари орасидаги асосий боғланишларни топишни асосий муаммо сифатида белгилашади. Мазкур муаммо ечилмаса табиатан бошқа-бошқа хусусиятларга эга бўлган фанларни бирлаштирадиган, боғлайдиган, уларнинг ўзаро муносабатга киришиш жараёнини таъминлайдиган восита ва омиллар ҳақида гапириш ҳам ортиқча бўлади.

Бу ўз-ўзидан турли химия ва математика фанларга оид бўлган билимлар тизими билан муайян кенгликларда яхлитлашган ҳолда ишлашни шарт қилиб қўяди. Энди гап фақат бир ўқув предметини ўзлаштириш усули ҳақида эмас, балки икки ёки ундан ортиқ фанларга оид бўлган иш усуллари билан айна пайтнинг ўзида шуғулланиш заруриятини ҳам юзага келтиради.

Бундай ҳолат талабанинг нарса ва ҳодисалар моҳиятини англаш, идрок этиш, тушуниши билан ҳам боғланиб кетади. Демак, бунда талабанинг руҳий ҳолати, ҳатто унинг бутун психик қиёфаси – шахс психологияси, тафаккур тарзи ҳам айрича аҳамият касб этади.

Химия фанини ўқитишда математик усулларни, ахборот технологияларини қўллаш асосида мутахассисларни касбий тайёрлаш самарадорлигини ошириш ижобий натижалар беради. Шу мақсадда кейинги ўн йилликларда химия ва математика фанларини ривожланиши натижасида янги **хеометрика** фани пайдо бўлди. **Хеометрика** фанининг методларини яратиш ва уни амалга ошириш ҳозирги кундаги долзарб муаммолардан ҳисобланади.

Сўнги йилларда ахборот технологияларини ривожлантириш мавжуд корхона ва ташкилотлар иш фаолиятида ўз аксини топмоқда. Химия ва математика фанларига оид статистик кўрсаткичларни қайта ишлаш, хулосалар чиқариш бир оз такомиллашмоқда. Химия ва математика фанларига доир статистик маълумотларни математик моделлаштириш учун умумий ҳолда

$$Y = F(x_1, x_2, x_3, \dots, x_n, a_1, a_2, a_3, \dots, a_n)$$

кўринишидаги мақсад функцияси танланади. Бу ерда $x_1, x_2, x_3, \dots, x_n$ – статистик кўрсаткичлар, $a_1, a_2, a_3, \dots, a_n$ – ўзгармас параметрлар. Одатда $X = (x_1, x_2, x_3, \dots, x_n)$ – статистик кўрсаткичлар вектори, Y – мақсад функцияси, $a = (a_1, a_2, a_3, \dots, a_n)$ – статистик кўрсаткичларнинг параметрлари вектори деб аталади.

Химия ва математика фанлари доир маълумотларни корреляцион-регрессион таҳлил усуллари билан самарали моделлаштиришда қаралаётган омиллар ўртасидаги энг яхши боғланиш шаклларини танлаш катта рол ўйнайди. Биз ушбу бўлимда кўпчилик ҳолларда фойдаланиладиган регрессия функцияларининг математик моделларини ва моделлардаги номаълум параметрларни аниқлаш учун энг кичик квадратлар усули билан ҳосил қилинган нормал тенгламалар тизимини келтираемиз.

1. Чизиқли функция $y = a_0 + a_1 x$

$$\begin{cases} na_0 + a_1 \sum x = \sum y, \\ a_0 \sum x + a_1 \sum x^2 = \sum y \cdot x. \end{cases} \quad (1)$$

2. Иккинчи даражали парабола $y = a_0 + a_1 x + a_2 x^2$

$$\begin{cases} na_0 + a_1 \sum x + a_2 \sum x^2 = \sum y, \\ a_0 \sum x + a_1 \sum x^2 + a_2 \sum x^3 = \sum y \cdot x, \\ a_0 \sum x^2 + a_1 \sum x^3 + a_2 \sum x^4 = \sum y \cdot x^2. \end{cases} \quad (2)$$

3. Кубик парабола $y = a_0 + a_1 x + a_2 x^2 + a_3 x^3$

$$\begin{cases} na_0 + a_1 \sum \ln x = \sum y, \\ a_0 \sum \ln x + a_1 \sum \ln^2 x = \sum y \cdot \ln x. \end{cases} \quad (10)$$

11. Логистик функция $y = \frac{a_0}{1 + a_1 \cdot e^{-bx}}$

Энг аввало берилган функцияни $\frac{a_0}{y} = 1 + a_1 e^{-bx}$ кўринишга келтирамиз, сўнгра энг кичик квадратлар усули билан қуйидаги тенгламалар тизимини ҳосил қиламиз:

$$\begin{cases} a_0 \sum \frac{1}{y^2} + a_1 \cdot \left(- \sum \frac{e^{-bx}}{y} \right) = \sum \frac{1}{y}, \\ a_0 \cdot \left(- \sum \frac{e^{-bx}}{y} \right) + a_1 \cdot \sum e^{-2bx} = \sum e^{-bx}. \end{cases} \quad (11)$$

12. Неоклассик фойдалилик Кобба-Дуглас ишлаб чиқариш функцияси

$$y = a_0 \cdot x_1^{a_1} \cdot x_2^{a_2} \quad (a_1 + a_2 \leq 1).$$

Модел даражасидаги параметрларни аниқлаш учун, аввало моделни логарифмик-чиқиқли кўринишга ўзгартириш лозим:

$$\ln y = \ln a_0 + a_1 \ln x_1 + a_2 \ln x_2.$$

Шундан сўнг нормал тенгламалар тизимини тузишда логарифмлардан фойдаланамиз:

$$\begin{cases} n \ln a_0 + a_1 \sum \ln x_1 + a_2 \sum \ln x_2 = \sum \ln y, \\ \ln a_0 \sum \ln x_1 + a_1 \sum \ln^2 x_1 + a_2 \sum \ln x_1 \cdot \ln x_2 = \sum \ln x_1 \cdot \ln y, \\ \ln a_0 \sum \ln x_2 + a_1 \sum \ln x_1 \cdot \ln x_2 + a_2 \sum \ln^2 x_2 = \sum \ln x_2 \cdot \ln y. \end{cases} \quad (12)$$

Регрессия тенгламасининг шаклини танлашда қуйидагиларга эътибор қилиш лозим:

1. Боғланишни умумий шакли, боғланишнинг табиати ва хусусиятига нисбатан профессионал тушунча мос келиши керак.

2. Имкони борича интерпретация ва амалий қўллашда осон бўлган тенгламаларнинг энг содда шаклларида фойдаланиш керак. Бошланғич маълумотларнинг график тасвири - тарқоқлик диаграммаси ва регрессиянинг эмпирик чиқиқлари регрессияларини тенглама шакллари танлашда ёрдам беради.

Бу ердаги параметрларни математик статистика методлари асосида топилади. Параметрлар F-фишер мезони, t-Стъюдент, Колмогоров, хи-квадрат каби мезонла ёрдамида баҳоланади. Шунингдек, статистик маълумотларни қайта ишлаш алгоритмлари ва пакет дастурлари тайёрланади.

Умуман олганда, химия ва математика бўйича статистик кўрсаткичларни математик моделлари асосида таҳлил қилиш, ўрганилаётган объектлар ҳақидаги ахборотларнинг ишончлилик даражасини оширади.

Адабиётлар:

1. Ғофуров М., Холмуродов М., Хусанов К. Иқтисодий-математик усуллар ва моделлар. –Т.: АГНИ, 2001. – 100 б.
2. Замков О.О. и др. Математические методы в экономике. Учеб.-ник. –М.: Изд-во «Дело и сервис», 2004. – 368 с.
3. Радионова О.Е. Хемометрический подход к исследованию больших массивов химических данных. Рос.хим. ж. 2006. т.L. № 2. – С. 118—144.
4. Акимова Т.А., Кузьмин А.П., Хаскин В.В. Экология-М.: ЮНИТИ, 2001.
5. Матковская, О.Г. Методика моделирования взаимосвязи демографических и экологических процессов / О.Г. Матковская // Вопр. статистики. — 2012. — № 1. — С. 53—58.

Сайёра Хайдарова, Акмалхўжа Абдукодиров
(Гулистан, Узбекистан)

XXI АСР ИНТЕЛЛЕКТУАЛ САЛОҲИЯТЛИ ЁШЛАР АСРИ

Инсоният ерюзиди пайдо бўлибдики, жуда кўп даврларни, замонларни бошидан кечирди.

Тарихчи тадқиқотчи олимларимиз томонидан инсоният жамиятини ривожланишини бир нечта даврларга бўлиб ўрганилгани ҳаммамизга маълум. Жумладан XXI аср ҳам интеллектуал салоҳият асри бўлиб қолади. XXI асрга келиб илм-фан соҳаларида шундай ютуқларга эришилмоқдаки, кўз кўриб қулоқ эшитмаган кашфиётлар, одамлар фақат ҳаёл қилиши мумкин бўлган, афсона деб ҳисоблаган ишлар бугунга келиб ҳақиқатга айланмоқда. Ҳеч ўйлаб кўрдингизми, XXI аср бошланганига ҳали 20 йил ҳам бўлгани йўқ, ammo ҳозирда қилинаётган кашфиётлар, инсоният қўли билан яратаётган мўжизалар ўзининг салмоғи, жозибаси, керак бўлса савияси жиҳатидан ҳам ўтган давр ва асрлардан анча устун десак ҳеч муболаға бўлмайди. Лекин тарихда эришилган ютуқлар ҳозирги ютуқларимизга пойдевор бўлаётганини танолишимиз зарур. Бу борада бизнинг мутаффакир қомусий олимларимизнинг номларини тилга олиб ўтишимиз жоиз ҳисобланади. Зеро улар қилган ишлар, кашфиётлар кўплаб олимларнинг ишлари учун таянч бўлиши сир эмас.

Мен шу буюк юртда туғулдим, туғулганимда ватаним эндигина мустақилликка эришган, эндигина қаддини ростлаётган давлатлардан бири эди. Бугун эса Ўзбекистон ўзининг 25 йиллик тўйини нишонлаш арафасида, эътибор беринг шу 25 йили чида биз қандай натижаларга эришдик? Шубҳасизки, бу йиллар давомида халқимиз улкан чўққиларни забт этишга муваффақ бўлди. Қарангки, халқимнинг ўтмиши буюк, бугуни буюк ва аминманки, бугунги кундаги ислоҳатлар давом этар экан, келажагимиз порлоқ бўлиши ҳеч шубҳасиздир! Муҳтарам Президентимиз И.А. Каримов танлаган ва олиб бораётган ислоҳотлар бугун ҳар бир вилоятда, шаҳарларда, керак бўлса ҳар бир кўчада гўшада, маҳалла ва гузарларда ўз тасдиғини топмоқда. Мен юртбошимиз биз ёшларга қарата айтган сўзларини ҳар доим эслаб, кўз олдимга келтириб олдимга қўйган мақсадларимга янада дадилроқ интиламан. Айниқса: “Мана шу муқаддас тупроқ меники, бизники деб яшаш, манашу ерда ота бобомни ҳоки ётибди, агар шу мусаффо осмон, мана шу ҳаёт учун, ватаним учун мен курашмасам, мен жонимни фидо қилмасам яна ким қилади деб яшаётган болани, йигитни, қизларимни кўрсам агар, қанот пайдо бўлгандай бўлади... Айнан шуни – мен инсон омили деб биламан.” Нафақат мен, балки бу сўзларни эшитган ёхуд ўқиган ҳар бир Ватан фарзандининг томиридаги қон жўш уриб оқишига аминман. Ўйлайманки, бизни юртимизда ёшларга берилаётган эътиборни бошқа ҳеч бир мамлакатда учратмайсиз. Умуман, илм-фан, санъат ёки спорт соҳаси бўладими, барча соҳаларда ёшлар, менинг тенгқурларим ўзларининг интеллектуал ҳамда жисмоний салоҳиятини дунёга кўз-кўз қилаётгани бизни кўнглимизни фахр, ғурур ва ифтихорга тўлдирди. Мамлакатимиз ёшлари бугунги кунда спорт, санъат ва илм—фан йўлида катта ютуқларга эришаётгани дунё афкор оммасини лол қолдириб келмоқда бу жараён юртимизда соғлом рақобат ривожланаётганидан нишона эмасмикан? Донолар таъбири билан айтганда соғлом рақобат бор жойда ривожланиш бўлади.

Ҳа XXI аср интеллектуал салоҳият асри дейилмоқда. Интеллектуал сўзининг асл моҳияти қандай? Интеллектуал сўзининг асоси лотинча интеллект сўзидан келиб чиққан бўлиб, унинг маъноси ақл, идрок, заковат, ақлий жиҳатдан етуклик деган маъноларни билдиради. Демак интеллектуал салоҳият деганда биз ақл идрок эгасини тушунишимиз лозим. Шундай экан, бизнинг юртимизда яратилаётган имкониятлар, ёшларга қаратилаётган эътибордан ҳеч бир ёш, тенг қурларимиз, улар келажақда қандай соҳада юртимизга ҳизмат қилишларидан қатъий назар, интеллектуал жиҳатдан бошқа мамлакатлар ёшларидан бир поғона устун бўлмоқлари шарт ва зарурдир. Юртимизда ёшларга оид давлат сиёсати нақадар юксак савияда олиб борилаётганлиги бугун жаҳон аҳлининг ҳам таҳсинига сазовор бўлмоқда! Юртимиз иқтидорлиларга бой, ҳар бир даврда ўзбек халқидан шундай даҳолар, давлат арбоблари, саркардалар етишиб чиққани, уларга муносиб ворис бўлиш учун интилаётган ёшларимиздан фахрлансанг арзийди. Фикримни мисоллар билан исботласам, ҳали 18 баҳорни қарши олмаган коллеж, лицей ўқувчилари жаҳон фан олимпиадаларида энг мураккаб фанлар бўлган кимё, математика фанларидан олтин медални қўлга киритганини эшитиб ҳайратланмай иложимиз йўқ. Бу ҳамманинг ҳам қўлидан келадиган иш эмас. Юртимиз шаънига мувофиқ ютуқларни эшитганда, ёхуд тенгдошларимиз жаҳон ареналарида байроғимизни юксакларга кўтарган пайтда беихтиёр этимиз жимирлаб, таърифлаб бўлмайдиган туйғуларни ҳар бир ватанпарвар инсон ҳис қилишига ишончим комил.

Хулоса қилиб айтганда, ҳар биримиз шу заминда, шу келажаги порлоқ юртда яшар эканмиз, унинг ҳар бир қарич ерини муқаддас билиб, унинг гуллаб яшнаши учун ўз ҳиссамизни онгли равишда, интеллектуал салоҳиятларимизни ишга солган ҳолда қўшсак, келажақда улкан ютуқларга эришишимизга аминман. Бунинг учун биз фақат ҳаракатда ва изланишда бўлишимиз, элим-юртим деб ёниб яшашимиз, ўз олдимизга қўйган эзгу мақсадимизга эришмагунча тинмай меҳнат қилишимиз даркор!

ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ ТА ЇЇ ПРОФІЛАКТИКА

У підлітковий період розвитку особистості відбуваються складні й суперечливі зміни, на підставі чого цей період ще називають важким, критичним, перехідним. Така оцінка зумовлена багатьма якісними змінами, які нерідко пов'язані з докорінним ламанням попередніх позицій, особливостей активності, інтересів і стосунків підлітка. Відбуваються вони за порівняно короткий час, здебільшого бувають несподіваними й надають процесові розвитку бурхливого характеру.

Майже завжди ці зміни супроводжуються появою в підлітка суб'єктивних труднощів. Ускладнюється і його виховання, оскільки підліток не підкоряється ефективним впливам дорослих, у різних формах проявляє непослух, опір і протест (упертість, грубість, негативізм, замкненість). Відбувається перехід від дитинства до юності, від незрілості до зрілості. Ця особливість проявляється у фізичному, розумовому, моральному, соціальному та духовному розвитку особистості.

Такі суттєві зміни нерідко супроводжуються делінквентною поведінкою, тобто такою, яка не відповідає моральним, правовим, побутовим, дисциплінарним та іншим нормам. У зв'язку з цим, перед суспільством, школою, соціально-психологічними службами постають завдання пошуку технологій профілактичної роботи з підлітками, схильними до делінквентної поведінки.

В наукових дослідженнях Л. Вовк, І. Гілінського, Л. Новотворцевої представлено понятійно-категоріальний апарат, що відображає делінквентну поведінку. Критерії делінквентної поведінки висвітлені в працях А. Капської, Б. Райського. Особливості підліткового віку як передумови виникнення делінквентної поведінки висвітлені Г. Крайком, Р. Вайнолою, Н. Гузій, Н. Заверико.

Проблема відхилень від соціальної норми почала турбувати людство дуже давно. У результаті аналізу сутності та причин делінквентної поведінки утворилося кілька теорій, що з різних позицій підходять до пояснення цього явища. Аналіз теорій соціальних порушень доводить, що визначальними факторами відхилень від певних норм є: рівень свідомості, моральності, розвиненість у суспільстві системи соціальних регуляторів поведінки людини та сформоване ставлення суспільства до людей, що порушують норми моралі й права. Істотним показником делінквентної поведінки виступає відхилення в ту чи іншу сторону з різною інтенсивністю і, внаслідок різноманітних причин, від поведінки, яка визнається нормальною. Делінквентна поведінка має складну природу, обумовлену найрізноманітнішими чинниками, що перебувають у складній взаємодії та взаємовпливі.

Виділяється поведінка, що відхиляється від моральних (аморальна), правових (протиправна), медичних (поведінка хворої людини) та інших норм [1].

Делінквентна поведінка (порушення дисципліни, погані вчинки, злочини тощо) – це один із п'яти типів девіантної поведінки. До девіантної поведінки також належать адиктивна поведінка (тютюнопаління, алкогольна залежність, токсикоманія, наркотична залежність), патохарактерологічна поведінка, проституція, суїцидальна поведінка [2].

Делінквентна поведінка, зокрема і підлітків, загрожує соціальному порядку й благополуччю оточуючих.

Г.М. Мінковський виділяє чотири групи неповнолітніх правопорушників в залежності від ступеня вираженості злочинної спрямованості:

1. Неповнолітні із злочинною спрямованістю (10-15%). Для них характерні примітивні, ниці потреби, агресивність, жорстокість, схильність до порожнього проведення часу, азартних ігор. Вони проявляють наполегливість, активність у злочинах, часто виступають їх організаторами.

2. Неповнолітні з негативною спрямованістю (30-40%). Цю групу відрізняють звичка до безцільного проведення часу, схильність до випивок. Злочини вони здійснюють не в результаті активної підготовки, а як би «пливучи за течією».

3. Неповнолітні з нестійкою особистісною спрямованістю (25-30%). Такі підлітки скоюють злочини, насамперед заради престижу або в результаті наслідування, а потім висловлюють каяття у своїх діях.

4. Неповнолітні з позитивною спрямованістю (25-30%). Злочини цими підлітками відбуваються випадково, в результаті так званої дитячої мотивації – легковажності або неправильної оцінки дійсних наслідків.

Профілактика й корекція відхилень у поведінці – це майже завжди вирішення питання про їх причини. Причинно-наслідкові зв'язки при цьому можуть бути різноманітними.

Аналіз теорій соціальних відхилень доводить, що визначальними факторами відхилень від певних норм є: рівень свідомості, моральності, розвиненість у суспільстві системи соціальних регуляторів поведінки людини та сформоване ставлення суспільства до людей, що порушують норми моралі й права.

М. Зайченко виділяє фактори ризику виникнення делінквентної поведінки дітей, до яких відносить [3]: соціально-економічні – зниження життєвого рівня населення, майнове розшарування суспільства, обмеження можливостей соціально схвалених способів заробітку, безробіття, доступність алкоголю та тютюну; соціально-педагогічні – криза інституту сім'ї, зростання кількості сімей із конфліктним та асоціальним стилем виховання, проблеми, пов'язані з навчанням, конфлікти з учителями, низький соціальний статус підлітка в учнівському колективі, слабка система позашкільної зайнятості дітей і молоді;

соціально-культурні – зниження морально-етичного рівня населення, поширення кримінальної субкультури, руйнація духовних цінностей, збільшення кількості неформальних молодіжних об'єднань, у яких домінує культ сили, пропаганда ЗМІ асоціальних стереотипів поведінки; психологічні – акцентуації характеру, реакція емансипації, реакція групування, потяг до самоствердження, задоволення почуття цікавості, бажання виглядати дорослим, потреба змінити психічний стан у стресовій ситуації, інфантилізм, підвищений рівень тривожності; біологічні – порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму, вроджені психопатії, мінімальні мозкові дисфункції внаслідок органічного ураження головного мозку, наслідки спадковості, вплив природного середовища.

Соціально-педагогічна профілактика делінквентної поведінки підлітків – це система заходів соціального виховання, спрямована на створення сприятливих соціально-педагогічних умов нейтралізації негативних впливів на підлітків та попередження таких впливів з метою запобігання анти суспільних та антигромадських проявів у їх поведінці підлітків, що можуть класифікуватися як «проступок» або «правопорушення» [6].

Аналізуючи особливості делінквентної поведінки підлітків можна виділити комплекс наступних провідних завдань соціально-педагогічної профілактики: 1) формування позитивної системи цінностей, переконань, установок; 2) розвиток знань, умінь та навичок ефективного спілкування; знання власних прав і обов'язків та вміння їх застосовувати; 3) збільшення ступеня самостійності підлітків, їх здатності контролювати своє життя та ефективно вирішувати життєві проблеми соціально прийнятним шляхом; 4) формування поваги до закону, моральних норм і цінностей суспільства; 5) формування здорового способу життя та ненасильницької поведінки.

Соціально-педагогічна профілактика делінквентної поведінки підлітків є найефективнішою в навчальних закладах. Вона можлива за умови такої організації педагогічного процесу, що забезпечить формування культури, адекватних соціальних норм поведінки, здорового способу життя. Важливим є реалізація психолого-педагогічних технологій формування активного психологічного захисту, ціннісного ставлення до здоров'я, індивідуальної стійкості до відхилень у поведінці [4].

Здійснення профілактичної роботи в загальноосвітній школі є прерогативою соціального педагога психолога у співпраці з учителями, батьками, працівниками соціальних служб. Ця робота включає низку компонентів: виховання, корекція делінквентної поведінки, проведення попереджувально-просвітницької роботи, первинної профілактики, що надає інформацію про правові норми поведінки в суспільстві, та вторинної профілактики – розпізнавання сигналів, як потенційно проблематичних, з метою реагування на них, щоб уникнути подальших проблем.

Кожна шкільна профілактична програма повинна містити в собі превентивні компоненти, через які здійснюється виховний вплив на учня. Соціально-педагогічна профілактична діяльність спрямована на конкретного підлітка, що допомагає у вирішенні його індивідуальних проблем шляхом вивчення особистості учня та його оточуючого середовища, пошук адекватних способів спілкування з підлітком, виявлення засобів допомоги йому самостійно вирішувати свої проблеми [5].

Отже, підлітковий вік відрізняється підвищеною чутливістю до зовнішніх та внутрішніх чинників, оскільки в цей час радикально змінюється соціальний статус індивіда. Змістові та процесуальні особливості соціалізації в цьому віці визначають та, значною мірою, посилюють делінквентність неповнолітнього.

Профілактика делінквентної поведінки неповнолітніх це специфічна діяльність соціальних інститутів, спрямованих на виявлення, усунення чи нейтралізацію чинників, обставин, ситуацій, що формують делінквентну поведінку підлітка та обумовлюють вчинення злочину; розробка чи вдосконалення вже існуючих спеціальних засобів протидії суспільно небезпечним діям неповнолітніх.

Література:

1. Алексенко О. Діти нашого сьогодення / О. Алексенко // Соціальна педагогіка. – 2009. – № 7. – С. 44–45.
2. Жигайло Н. І. Девіантна поведінка дітей та молоді як форма соціальної дезадаптації / Н. І. Жигайло // Соціальна педагогіка. – 2007. – № 8. – С. 105–111.
3. Зайченко М. Діагностика та корекція девіантної поведінки учнів / М. Зайченко // Соціальна педагогіка. – 2010. – № 2. – С. 41–55.
4. Орел Г. О. Організація роботи з профілактики девіантної поведінки серед підлітків / Г. О. Орел // Соціальний працівник. – 2007. – № 9. – С. 24–31.
5. Оржеховська В. М. Девіантна поведінка неповнолітніх та міжсекторальна стратегія її профілактики / В. М. Оржеховська // Педагогічна і психологічна наука в Україні: зб. наук. пр. до 15-річчя АПН України у 5-ти т. – К., 2007. – С. 349–358.
6. Поляновська О. Р. Соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку у навчально виховних закладах інтернатного типу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / О. Р. Поляновська. – Київ, 2012. – 22 с.

Науковий керівник:
асистент Пилипчук Василь Миколайович.

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ІНФОРМАТИКИ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

У сучасній педагогіці багато уваги приділяється переорієнтації освіти від передачі учням знань, умінь та навичок до формування компетентностей, здатностей, якостей. Розвиток засобів інформатизації, інформаційних і телекомунікаційних технологій приводить до того, що сучасна освіта інтегрується для більш якісного забезпечення стимулювання розвитку особистості, професійних компетентностей людини, взаємодію ринку освітніх послуг і ринку праці, впровадження єдиних вимог до кваліфікації та компетенції людини. Саме освіта стала однією з перших областей інформатизації суспільства, покликаної формувати нову інформаційну культуру людини. Інтегруюча роль предмета «Інформатика» полягає в реалізації між предметних зв'язків, розширенні використання інформаційних технологій (включаючи комп'ютерні телекомунікації), розвитку комп'ютерно-орієнтованих методичних систем у навчанні всіх предметів.

Питання вдосконалення змісту методичної підготовки майбутнього вчителя інформатики одержує все більшу актуальність. Вимоги до підготовки сучасного вчителя інформатики істотно змінюються, по-новому оцінюється його місце в навчальному процесі, зміст компонентів його професійної діяльності.

Нормативно закріплена триетапна структура навчання цього предмета, дещо змінила варіативність його змісту, який значно розширює коло опанування методичних питань майбутнього вчителя інформатики. Істотно збільшується арсенал програмного забезпечення курсу інформатики, зміст електронних освітніх ресурсів, їх функцій у навчально-виховному процесі, що ставить нові горизонти перед підготовкою вчителів інформатики.

Необхідно особливу увагу приділити викладанню інформатики в початкових класах. У міру розвитку комп'ютерних телекомунікацій і створення глобальних інформаційних мереж все активніше проявляється потреба у формуванні в учнів знань, умінь і навичок навігації в інформаційно-освітньому просторі з метою підвищення ефективності їх пізнавальної та практичної діяльності в умовах становлення інформаційного суспільства.

Створення курсу інформатики в початковій ланці було необхідним в зв'язку із широким впровадженням комп'ютерної техніки в систему шкільної освіти. Сучасний учень повинен використовувати комп'ютер як допоміжний засіб для інформативної підтримки навчального процесу.

Однією з основних проблем викладання інформатики в початковій школі є питання кадрового забезпечення, тобто, хто ж має вести пропедевтичний курс інформатики. Ця проблема пов'язана з одного боку відсутністю у вчителів інформатики спеціальної та методичної підготовки роботи з учнями початкової школи в галузі інформатики та інформаційних технологій, що реалізують специфічні цілі навчання на початковій ланці. Другий шлях спрямований на підготовку володінням інформаційно-комунікаційними технологіями та методикою навчання інформатики вчителя початкових класів.

Методика підготовки майбутнього вчителя інформатики для початківців повинна будуватися з урахуванням нової ролі й призначення вчителя, виходячи з положень теорії і технології створення інформаційно-освітнього середовища навчання. Формування умінь і навичок визначення і використання засобів ІКТ має цілеспрямовано здійснюватися в контексті майбутньої професійної діяльності вчителя, що передбачає інтенсивне впровадження ІКТ практично в усі компоненти професійної діяльності вчителя. З урахуванням необхідності розвитку різних аспектів змісту підготовки вчителя інформатики в умовах переходу на багаторівневу систему стає актуальним розгляд його професійної, предметної, психолого-педагогічної та методичної компетентності.

Для вчителя з інформатики початкової школи необхідно моделювання сфери його професійній діяльності відповідно до сучасної структури шкільного курсу (пропедевтичний, базовий, профільний). Навчання на пропедевтичному етапі особливо вимагає інтеграції з предметними дисциплінами в початковій школі (добуті знання, вміння навички повинні бути базовими для опанування певних тем з інформатики) на основі спеціальної психолого-педагогічної та методичної підготовки. Коло педагогічної діяльності рівня всього пропедевтичного курсу визначається розширенням надпредметних та міждисциплінарних тенденцій навчання молодших школярів з інформатики. Воно повинно носити інтегральний характер та включати в собі сукупність однорідних знань і умінь, способів діяльності, пов'язаних з широкими областями діяльності, носити багатогранні і багатовимірні різні розумові процеси та інтелектуальні вміння та якості, може розглядатися як інтегральна характеристика результатів навчання.

Напрямки розвитку системи початкової освіти можуть бути реалізовані за допомогою: гнучких педагогічних технологій; використання різних структур побудови навчального процесу, формування нових моделей різних ступенів і способів реалізації навчального плану; нового підходу до побудови класно-урочної системи; персоналізації навчальних навантажень відповідно з особистими можливостями школяра-початківця; підвищення варіативності навчального процесу; формування відповідного освітнього середовища на базі ІКТ і ін.

До найбільш перспективних напрямків впровадження інформаційних і телекомунікаційних технологій при навчанні у початковій школі можна виділити такі: створення предметно-орієнтованих інформаційно-освітніх середовищ навчання, що дозволяють використовувати технологію інтегрованого представлення

інформації і знань з використанням гіпермедіа, мультимедіа систем, електронних книг, іншого, для координації виконання програми з інформатики та інших предметів. Ці середовища дозволяють інтегрувати всі раніше відомі педагогічних програмні засоби та реалізують ідею інноваційного підходу до створення та використання нових інформаційних технологій у навчанні.

Таки методи сприяють розвитку комп'ютерних телекомунікацій і створення глобальних інформаційних мереж, надають можливість активно проявляти потребу у формуванні в учнів знань, умінь і навичок навігації в інформаційно-освітньому просторі з метою підвищення ефективності їх пізнавальної та практичної діяльності в умовах становлення інформаційного суспільства.

На основі педагогічних функцій діяльності вчителя інформатики в початковій школі можна виділити основні компоненти його професійної діяльності в умовах викладання інформатики: конструктивний, гностичний, проектувальний, організаційний, комунікативний.

Система роботи вчителя обов'язково передбачає підвищення ролі самоосвіти, що особливо актуально для вчителя інформатики пропедевтичного курсу. Це сприятиме принципу професійного розвитку: вдосконалення методичної системи викладання інформатики, посилювати професійну орієнтацію усіх її компонентів, враховуючи при цьому вимоги до рівня професійної майстерності в початковій школі. Учитель інформатики повинен бути готовий до ефективного використання освітніх Web-сайтів (навчальних, методичних, довідкових і т.д.) у навчальному процесі, орієнтуватися при викладанні інформатики в початковій школі на розвиток фантазії та творчого уявлення. Пропедевтичний курс є основоположний крок до єдиної методичної системи викладання всього шкільного курсу інформатики, на основі принципів безперервності навчання.

Література:

1. Ривкінд Ф., Ломановська Г., Колесніков С., Ривкінд Й. Сходінки до інформатики // Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах. - 2006. - № 1 - С. 96-116.
2. Левшин М.М. До вивчення інформатики в 1-4 класах // Початкова школа. 2004. - № 8- С. 19-24
3. Кивлюк О.П. Аналіз наукових досліджень з проблематики пропедевтики інформатики в початковій школі // Інформатика та інформаційні технології. - 2006. - №6. - С. 69-72.
4. Головань М. Інформатична компетентність сутність, структура і становлення. // Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах. – 2007.- № 4. – с. 62 – 69.
5. Морзе Н.В. Як навчати вчителів, щоб комп'ютерні технології перестали бути дивом у навчанні? / Н.В. Морзе//Комп'ютер у школі та сім'ї. - №6 (86). – 2010. – С.10-14
6. Шевченко Т.О. Використання дистанційних мережевих ресурсів у формуванні інформаційної культури в початковій ланці.- Інтернет- збірник наукових робіт.- 2015.- 12 с.

Жамал Баширова, Алмагуль Штатбаева
(Жезказган, Казахстан)

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ИМИДЖІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Атақты педагог-ғалым В.А. Сухомлинский «Мұғалімдік мамандық – бұл адамтану, адамның күрделі де қызықты, шым-шытырығы мол жан-дүниесіне үңіле білу» [1].

Баланың бойына білім нәрін себетін басты тұлға – ұстаз. Яғни, жас ұрпақты оқытуда тиімді жағдайлар жасау көбіне мұғалімге тікелей байланысты. Өйткені ұстаз алдында егемен еліміздің болашағы отыр. Сондықтан ХХІ ғасыр мұғалімінің кәсіби құзырлығына қойылатын талаптар – ертеңгі ұстаздарды оқытудың жаңа түрлерімен қаруландыра отырып, қазіргі уақыттағы мектеп талабына сай кәсіптік дағдыларды игеруге бағытталған оқытудың жаңа жолдарын енгізуді көздейді. Осының бәрі, сайып келгенде, болашақ мұғалімді кәсіби әрекетке даярлау аса көкейкесті мәселе екендігін айғақтайды. Мұғалімнің кәсіби шыңдалуы бүгінгі мектеп оқушысы, ертеңгі қоғам азаматтарының тұлғалық дүниежүзілік білім кеңестігіне шығудың негізі болмақ. Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесі саясатының басты мақсаттарының бірі – жан-жақты, жоғары білімді, шығармашыл қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру. Білім туралы Заңда (8-бап) білім беру жүйесінің ең басты міндеті «ұлттық және жалпы азаматтық құндылықтар, ғылым мен тәжірибие жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау».

Мұғалім мамандығы жасандылыққа, уақыт талабынан қалыс қалуға төзбейді. Жаңа адамды тек жаңа адам тәрбиелеуі тиіс. Біздің қоғамдағы мұғалім балаларды болашақ туралы арманмен жігерлендіру үшін оларды алдағы мұраттарға қазірден үйрететін болашақтың адамы. Мұғалімнің өзі тұлға болуы тиіс немесе өнегелі адамды тек өнегелі адам ғана тәрбиелейді, оның өзі биік парасатты тек ізгі жан дүниесімен ғана балаға дарытуға болады. Мұғалім отансүйгіш болуы керек немесе Отанға деген сүйіспеншілікті өз Отанын сүйетін адам ғана оята алады. Мұғалім жан-жақты сауатты және шығармашылықтың адамы болуы тиіс.

Мұғалімдердің кәсіби шеберлігі мен құзыреттілігі – білім сапасын көтерудің алғы шарты екенін мақсат еткен ұжымдағы әрбір педагогтің өзіндік жұмыс жүйесі айқындалған. Мұғалім мәртебесін көтеру, олардың жұмыс істеуіне, шығармашылығына, демалуына жағдай жасау, үздік мұғалімдердің тәжірибелерін

жинақтап тарату, оларды ынталандырып, қолдау көрсету – мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі.

Білім сапасы – мұғалімдер қызметінің сапасы. Ұстаз беделі, ең алдымен, оның жеке басының қасиеттеріне, ұстаздық келбетіне байланысты екені анық. Егер «нені оқыту керек?» деген сауалға мемлекеттік білім беру стандарттары жауап беретін болса, «қалай оқыту керек?» дегенге жауапты тек мұғалімнің кәсіптік даярлығынан, жаңа технологияларды пайдалана білуінен, өзінің нақты мақсатын айқын көре алуынан және сол арқылы баланы әлемдік ақпараттық қоғамның толыққанды мүшесі ретінде қалыптастыра білу шеберлігінен іздеу қажет.

Барлық мамандықтың өзіндік ауыртпашылығы бар екені рас, бірақ мұғалім болу бәрінен де қиын. Өйткені ол адам тағдырына жауапты. Кез келген адам балаң ойдың желкенін көтерген сәтінен бастап өзінің бүкіл саналы ғұмырының негізін мектепте қалайды. Балалық шақтан болашаққа, балалықтан даналыққа дейінгі аралықта өтетін құбылыстың барлығы өз бастауын мұғалімнен алады. Бір-бір үйдің еркесін қолынан ұстап, маңдайынан сипап, бауырына қысып, оларға шеті мен шегі көрінбейтін білім атты дарияның алғашқы тамшысынан дәм татқызып, уақыт өткен сайын оның тереңіндегі небір асыл маржандарын тергізіп, рухани ләззатқа бөлейтін мұғалімді тіршіліктің күретамыры десе де болады. Мұғалімдік – мамандық атаулының бастауы. Мейлі ой, мейлі дене еңбегімен айналысатындардың қайсысы болса да өзінің бағындырған биігінің алғашқы баспалдағын мұғалімнің көмегімен аттап, биік шыңына да мұғалімнің демеуімен көтерілетіні ақиқат. Заңгер, бағбан, тілші, режиссер, әртіс, саясаткер т.б. мамандықтардың ең күрделі элементтерін бойына жинаған мұғалім мамандығы қоғамда жоғарғы орындардың біріне ие. Әр баланың жүрек қалтарысындағы иірімдерді дәл тауып, көңіл пернесінің әуенін дөп басып, көкейіндегіні көзінен танитын мұғалім – кімнің болса да жанашыр досы. Мұғалім – уақыт пен кеңістік арасындағы құбылысты бағындырып, заман көшінен кейін қалмай ілгері жылжып келе жатқан ұлы керуеннің көшбасшысы. Ол – қоғамдағы қандай да бір саяси, мәдени, ғылыми жаңалықтардың жаршысы, соны тиісті деңгейде насихаттаушы зиялы қауым. Бүгінгі жаһандану заманында ақпараттық технологияның тетігін тауып, тілін де меңгеріп үлгерген мұғалімдер қауымының қашан да жаны жаңалыққа құмар. Өмір бойы оқып, ізденумен уақытын өткізіп, білім саласына әр жылдары енген сан алуан реформаларды жүрексізбей қабылдап, аз уақыттың ішінде тәжірибеге енгізіп, оны өзге әріптестерімен бөлісуден еш жалықпайтын мұғалімдер кейде мәңгілік шәкірт тәрізді боп көрінсе, кейде мәңгілік тәлімгер сияқты. Мұның барлығы төзім мен табандылықты, интеллект пен қабілеттілікті қажет етеді десек, нағыз мұғалімдік екінің бірінің қолынан келе бермейтін іс. Біреу шебер сөйлегенмен, айтқан сөзін жүректен шығарып, жүрекке жеткізе алмауы мүмкін, біреу көппен араласқанмен, адам жанын түсініп, оның жүрек қалауын таба алмауы мүмкін, ал мұғалім бойында болмауы мүмкін қасиеттің болуы мүмкін емес. Бұл тұрғыдан келгенде мұғалім – адами, кәсіби болмысы қалыптасқан, жан-жақты дамыған биік тұлға. Ол – қиын да күрделі ұғымды қарапайым да түсінікті тілмен жеткізе алатын шебер, баланың рухани әлемінде жасырулы жатқан қабілеттің көзін аша білетін зерек, дүниенің кереметін жан бітіре суреттейтін шешен, әр сөздің қисынын келтіріп, орайын тауып сөйлей білетін ділмар, бала әлеміне бала болып өніп, сол тілде сөйлесе алатын әртіс, білім сахнасындағы рөлдерді аса ыждаһаттылықпен бөліп, шебер ұйымдастыратын режиссер, нәзік те сезімтал бала жанының бір жібін де сетінетіп алмай, діндеген мақсатына жетуге тырысатын психолог.

Осы бағытта педагог имиджі көп салалы, соған қарамастан жекелеген құрамдас бөліктері жалпыға сәйкес келуі қажет.

Имидж құрылымы бірнеше құрамдас бөліктерден тұрады: бірінші бөлігі – адамның өзінен кейін қалдыратын бейнесі. Имидждің сыртқы құрамын құрайтындар (аяқ киімнен бастап бас киімге дейін) аса маңызды. Зерттеулердің көптеген деректері бойынша, сүйкімсіз немесе «қарапайымдарға» қарағанда, сүйкімді адамдарда анағұрлым жақсы сапалар басым болады, дегенмен, шындық өмірде табысқа жеткен адамдардың сырт бейнесі келіспесе де, олардың отбасында және жұмыста ерекше және қажет болуына ешбір кедергі келтірмейді.

Ішкі құрамдас бөлігі – адамның рухани және зияткерлік (интеллектуалдық) дамуы, оның қызығушылығы, мақсаты, құндылығы, өмірінің мәнділігі.

Ішкі және сыртқы құрамдас бөліктер өзара байланысты және адам әрекеттері барысында, яғни адамның әлденені жасағаны сияқты имидждің процессуалдық құрамында пайда болады.

Имидж өзіне әрекеттердің бірнеше түрін қабылдайды: пайымдау, шығармашылық, араласу, дегенмен өзі ерекше ойын әрекеті болып табылады.

Атақты саясаткер Е.В. Егорованың пікірі бойынша, оның үш құрамдық құрылымы жайлы айтуға болады. Имидж құрылымының бірінші құрамдас бөлігі оның адам ретіндегі жеке мініздемесі болады. Имидж құрылымының екінші құрамдас бөлігі оның әлеуметтік мінездемесі болады. Имидждің үшінші құрамдас бөлігі діліміздің (менталитетіміздің) құрамдас бөлігі болып табылатын имидждің символикалық мінездемесі болып табылады [2].

А.П. Панфилова имидж құрылымын былайша көрсетеді:

1) Сыртқы бейне мыналарды қамтиды: - жеке деректер (бойы, пішімі);

- костюм (киімі, аяқ киімі, аксессуарлары); - өзін ұстау және сөйлеу мәнері; - қимылы мен кейпі; - көзқарасы мен мимикасы; - дауыс ерекшелігі;

- адамнан шығатын иіс.

Әлеуметтік-рөлдік мінездемесі: репутациясы – абырой-беделі (адамның өмірі, жеке жетістіктері мен табыстары жайлы қалыптасқан қоғамдық пікір); амплуасы – сәйкес келушілігі (атқаратын әлеуметтік рөлі); миссиясы – міндеті (әлеуметтік-маңызды мақсаттары, қоғам үшін пайдалылығы).

Имидждік символикасы: аты; жеке атрибутикасы – ерекше белгілері (қайталанатын ерекшеліктері мен сыртқы бейнесінің белгілері); әлеуметтік символдары немесе әлеуметтік беделділік белгілері (ақша, қоғамдағы орны, мамандығы, атқаратын лауазымы, машина маркасы, таңдаған спорт түрі). Жеке бастық қасиеттері: - кәсіби маңызды қасиеттері; - басым болатын жеке мінездемелері; - адамдармен қарым-қатынас жасау стилі; - насихаттайтын идеялары; - базалық құндылықтары [3].

Имиджді қалыптастыру – ешқайсысы кездейсоқ болмайтын жүйелі және мақсатқа бағытталған үдеріс. Имидж жалпылық сана-сезім талаптарының көрінісі болып табылады. Имидж оның таралуы жағдайларына барлық уақытта бірдей қолайлы әрекет ете бермейді, сондықтан барлығын одан қажетті нәтижеге жететіндей етіп қалыптастыру қажет. Өйткені бүгінде адамдардың сырттай бейімделген типтерін дамыған, адам сыртқа танылуға бейімделеді, ал А.А. Калюжый бойынша: «Ішкі құндылықтарға ие оқытушы немесе оқымысты кісі өз білімін бермесе және сәйкестілік жағдайында сатпаса, ешкім бола алмайды» [4].

Жемісті имидж жасау үшін ескеру қажет болатын тағы бір мінездеме – іріктеушілік. Ақпарат ала отырып адам олардың ұсыныстарына сәйкес келетінін мәліметтерді белгілейді, келісе алмайтындарын бөлектейді.

Іскер адамдардың өмірлерінде болып жататын өзгерістердің жеке табысы мен мансабы үшін өзгерістерге тек сырттай сәйкес келіп қана қоймай, заманына сай болуды, кейіндеп қалмауды немесе жоғары беделге ие құрметті кәсіпқой болуды, басқалардың да лайықты өмір сүруіне көмектесуді, сонымен қатар жаңа мүмкіншіліктерді, кездейсоқ ыңғайлы жағдайларды пайдалана білудің маңызды екендігін, ол үшін өз бедел-бейнесіне (имиджіне) үнемі түзету енгізіп отыру қажеттігін білдіреді.

Имидж кәсіби табыстың бөлігі ретінде танылады. Имидж неғұрлым нақты қалыптасса, ол шоғырланған қалыптағы адам мағыздылығын көрсететіндіктен, соғырлым тиімді қарым-қатынас (коммуникация) оның негізгі ерекшеліктерін көрсететін белгілік алмастырғыш болып табылады. Ол өзі жайлы, өзінің нағыз, терең (жеке тұлғалық және кәсіби) мақсаттары, қағидалары, мұраттары, жоспарлары туралы ақпаратты беруге мүмкіншілік береді. Имидж қалыптастыру жөніндегі мақсатты бағытталған жұмыс жаңалықты аша білу, өзін көрсете білу сияқты маңызды сапалық қасиеттерді жасауға, жеке маңыздылық пен құндылықты ұғынуға алып келеді.

Сонымен, имидждендіру – өзінің кәсіби және жеке бастық сапаларын жүзеге асыру үшін қажетті күрделі, көп еңбекті қажет ететін үдеріс. Имидж субъектінің әдейі және байқаусыз әрекеттерімен жасалады, соның ішінде адамдар абайсыз әрекеттерден болатын ақпараттарға көбірек сенеді. Адамдар имидж қалыптастыратын ақпараттарды саналы түрде де, ойланбастан да (сезім арқылы) қабылдайды.

Өз имиджін қалыптастыра отырып, түйсіктік ақпараттың әсерінен қалыптасатын сол пікір оның сезім-пікіріне айналатындықтан сезімнен гөрі түйсікке көбірек әсер ету керек.

Имидждің практикалық психологиясының құрылымы имидждің жұмыс жасауының құрамы мен динамикасын өсіре түседі. Құрамдас бөліктері болып табылатындар: адам (топ, ұйым), сонымен қатар оның әрекетінің саяси немесе әлеуметтік бағытталған нәтижелері: идеялары, тауарлар, қызметтер. Осылардың барлығы имидждің «нысанын» құрайды. Нысан ұғымы оның мазмұнымен байланысады. Нысан ретінде адамдардың біршамасына белгілі пікір қалыптастыруға қабілеттілерінің барлығы қатыса алады. Нақты пікір қалыптастыруға қабілеттілік имидж нысанының басты қасиеті болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Педагогикалық шығармашылық бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби іс-әрекетінің нәтижесі ретінде. // Менеджмент в образовании.-Алматы, 2009. №3. - Б. 97-100.
2. Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту - Алматы – 2005, 208 б.
3. Болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлаудың өзекті мәселелері // Ғылыми-практикалық конференция.- Семей, 2009., II том, - Б. 39-41.
4. Ольшанский В.В. Психология – практикам: учителям, родителям и руководителям. – М.: Тривола, 1996.

Маъсуда Эшонкулова
(Гулистан, Узбекистан)

ЁШ (БЎЛАЖАК) ПЕДАГОГНИНГ ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТИНИНГ МОДЕЛИ, УНИНГ РИВОЖЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

XXI аср инсонлар орасидаги буюк муносабатлар ривожланган, яъни ўзларининг жисмоний ва маънавий кучларини ифодаловчи инсонийлик қарашлари ривожланган асрдир. Инсонпарварлик, тафаккурнинг ўрнатилиши ўқитувчи ва ўқувчи орасидаги янги турдаги ўзаро муносабатларнинг пайдо бўлишига олиб келади.

Ёш ўқитувчининг инновацион фаолияти модели

Инновацион педагогик фаолиятнинг муҳим шарти, предметга йўналтирилган ўқув фаолиятини шахсга йўналтирилган ўқув фаолиятига айлантирилаётган шароитларда бўлажак ўқитувчини тайёрлаш моделини ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Модел (Modele, латинча modulus-ўлчов, намуна) инновацион педагогик фаолият модели тушунчаси асоси қилиб ўқитувчининг фаолияти жараёни схемасини тушунишини олинади.

Ушбу муаммо бўйича адабиётларни ўрганиш кўпчилик олимлар бўлажак мутахассисларни тайёрлаш модели деганда мутахассисларнинг моделини ва унинг фаолиятини ёки тайёрлаш моделини тушунишларини кўрсатади. Е.Э. Смирнов “Мутахассис моделини” ушбу касбда мавжуд бўлган шароитлар билан ифодаланадиган унинг фаолияти аналоги деб ҳисоблайди. Тадқиқотчилар шахсга йўналтирилган ёндашишда қуйидаги хусусиятларни ажратиш оладилар:

– Педагогик инновацияларнинг мақсадлари-педагогик жараённинг ҳамма субъектларини шахсий ривожлантириш. Инновацион жараёнда педагогнинг туган ўрни ўзгариши керак. Уқитувчи билимларини етказиб берувчи эмас, балки ўқувчи шахсинининг ташкил топиши ва ривожланишида ёрдамчи сифатида иштирок этади.

– Ўқув жараёнини ташкил этиш характери. Ўзлаштириш жараёни эскича ёдлаб олиш хусусиятларини йўқотиб, ўқув жараёни субъектларининг ўзаро алоқалари ва фикрлаш фаолиятларини турли шаклларида содир бўлади.

– Мустақил ўрганиш фаолиятини баҳолаш.

– Янги педагогик тажрибаларни ўзлаштириш.

– Таълимнинг ўзгараётган мазмуни ва мақсадларини мос равишда билимларни, малака ва кўникмаларни эгаллаш бўйича махсус ишлар.

Бундай муносабатларнинг характерли томонлари:

– таълим бериш ва тарбияда шахсга йўналтирилган йўлни амалга ошириш;

– аста-секин гуруҳли ўзаро алоқадан индивидуал алоқага ўтиш;

– ўқувчиларга қўйиладиган тўғридан-тўғри педагогик талаблардан маслаҳат, илтимос ва таклифларга ўта бориш;

– ўқувчилар билан бўладиган иш муносабатларнинг ҳис-туйғуга ўта бошлаш;

– коммуникатив иш фаолиятининг доимо назоратда бўлиши;

– ўқувчига унинг ривожланишидаги ёрдамни инсоний ва маданий муносабатларни тарбиялаш орқали вужудга келтириш.

Ҳозирги замон илмий-техник инқилоб босқичининг характерли хусусиятларидан бири жамият ҳаётининг барча жабҳаларини компьютер-лаштиришдан иборатлиги касбий ва шу қаторда педагогик фаолиятнинг таркибини кескин ўзгартиришни келтириб чиқаради. Таълим тизими барча бўғинларининг ахборот технологияларидан фойдаланиши таълимнинг ахборотлашувида кундалик талабни келтириб чиқаради, бу эса, ўз навбатида, техника олий ўқув юртининг бўлажак касбий таълим ўқитувчисидан янги ахборотлар муҳитида бемалол ишлай олувчи кўникмаларни ўзлаштиришни талаб этади.

Умумлашган ҳолда ёш ўқитувчи салоҳиятини оширишида унинг шахсига қўйиладиган асосий талаблар: **касбий билимдонлик, зиёлилик, маънавий баркамоллик, ижодкорлик, маданиятлилик, қатъиятлилик, уддабуронлик.**

Ҳозирги даврда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш кескин кучайганлиги учун ҳам ўқитувчига ва ҳам ўқувчига жуда катта ва турли-туман ахборот технологиялари билан ишлашга тўғри келганлигидан уларнинг асосийларини юксак билим ва ақл-идрок билан ажратиш олиш зарур. Шунинг учун ўқитувчилар меҳнати ва билимини ташкил қилиш учун қуйидагилар зарур:

1. Бўлажак педагогнинг биргина ахборот технологиялари муҳитида ишлашга тайёргарлигини ташкил этиш. Бу муаммони ахборот техноло-гияларини билиш ва улардан ўқув жараёнида фойдаланиш маъносида қараш мумкин.

2. Педагогнинг фикрини жамлаш, вақтини тежаш ҳамда ўқитиш методикасини ташкил этишга имкон берувчи ягона ахборот тизимига яқинлаштириш.

3. Ахборот технологияларидан фойдаланиб таълим беришга тайёрланиш ва унга ўтиш. Бундай ўтиш ўқув курсларини ахборотли-компьютерли ҳолга ўтказишни кўзда тутати.

4. Бирлашган ахборот ҳажмидаги ўқув жараёнининг дастурий-методик таъминланишини тайёрлаш.

Шундай қилиб, университетнинг бўлажак педагоглари аниқ фанларни ўқитишда компьютердан фойдаланиш малакаларини ошириши ва билиши зарур.

Таълимдаги халқаро тенденцияларнинг, хусусан касбий педагогикадаги, таҳлили ўқитувчининг ҳам касбга оид ва ҳам шахсий сифатига нисбатан талабларнинг кескин ортишига олиб келмоқда:

А) таълим сифатининг ўқитувчи касбий билимдонлиги юқорилашиб бориши зарурлигини кўрсатади;

Б) ўқитувчиларга кўплаб илмий ва ижодий масалаларни қўйиш ва ечишларига тўғри келмоқда, бу эса ўқитувчининг илмий ва ижодий хусусиятлари ортиб боришига олиб келади. Шундай қилиб, келажак ўқитувчининг узлуксиз ижодий шахсга айланиши зарурлигини кўрсатади;

В) мураккаблашиб бораётган тарбия ўқитувчидан юқори даражадаги зиёлиликни ва руҳий -маънавий хулқининг ортиб боришини талаб қилмоқда.

Г) XXI аср ўқитувчидан ўқитиш ва тарбиянинг илғор технологияларидан ва аждодларимиз битикларидан доимо фойдалана боришини талаб қилмоқда.

Маълумки, ёш педагогнинг моҳир педагог бўлиб ривожланишида буюк алломаларнинг фикрлари катта аҳамиятга эга:

Беруний таълим-тарбия соҳасида ўша замонларда, ҳатто ҳозирги кунда ҳам долзарблигини йўқотмаган фикрларни илгари суради. У таълим бериш жараёнида таълим олувчини зериктирмаслик,

билим беришда бир хил нарса ёки битта усулда ўргатавермаслик, узвийлик, изчиллик асосида, мавзуларни қизиқарли асослаб, кўргазмали баён этиш ва шунга ўхшаш нарсаларга эътибор бериш лозимлигини уқтирган.

Беруний таъкидлашича, инсон камолотида уч нарса муҳимдир, бу-ҳозирги маърифат, илм-фанни эътироф қилувчи-ирсият, ижтимоий муҳит ва тўғри тарбиядир. Яна у инсон камолга етиши учун энг муҳим омил-муаллимнинг илм-маърифатли бўлиши билан бирга юксак ахлоқли бўлиши ҳам кераклигини эътироф этади.

Ибн Сино бошқа мутафаккирлар каби ўзининг таълим-тарбияга оид қарашларини фалсафий, ижтимоий қарашлари билан боғлиқ ҳолда ифодалаб, махсус рисоаларда талқин этган.

Ибн Сино инсон камолотининг бош мезони саналган маърифатни эгаллашга даъват этади. Илм-фаннинг табиат ва жамият қонуниятларини очиб, авлодларга етказишини эътироф этиб, бу мақсадга етишиш учун қийинчиликлардан кўрқмаслик зарурлигини таъкидлайди.

Таълим олувчиларга билим бериш ўқитувчиларнинг масъулиятли бурчидир. Ибн Сино ўқитувчининг қандай бўлиши кераклиги ҳақида фикр юритиб, шундай йўл-йўриқлар беради;

- болалар билан муомалада босиқ, жиддий бўлиш;
- берилаётган билимни талабалар қандай ўзлаштириб олаётганига эътибор бериш;
- таълимда турли метод ва шакллардан фойдаланиш;
- талабаларнинг хотираси, билимларни эгаллаш қобилияти, шахсий хусусиятларини билиш.;
- фанга қизиқтира олиш;
- берилаётган билимларнинг энг муҳимини ажратиб бера олиш;
- билимларни талабаларга тушунарли, унинг ёши, ақлий даражасига мос равишда бериш;
- ҳар бир сўзнинг болалар ҳиссиётини уйғота олиш даражасида бўлишига эришиш зарур.

Мирзо Улуғбекнинг фикрича, болаларнинг билим олишни истамаслиги мударрисларнинг нодонлигидандир, чунки бундай тарбиячилар таълим усуллари нотўғри қўллаш билан болаларнинг билимга қизиқишини сўндиради. Мударрис аввал ўзини тарбиялаши, билим ва малакаларини чуқур эгаллаши, ўз устида тинмай ишлаши, билимларини такомиллаштириб бориши лозимлигини эътироф этиб, бериладиган билимларнинг юқори савияда бўлишига эътибор беришга даъват этади.

Шунингдек, Улуғбек дарсликлар қанчалик мазмунли бўлмасин, таълимда ўқитувчи асосий ўринда туришини, у ўз педагогик маҳорати ва яхши фазилатлари билан ўқувчиларга намуна бўлиши, яхши тарбия кўрган, чуқур билимли ва маърифатпарвар инсон бўлиши кераклигини таъкидлайди. Улуғбекнинг ўзи Самарқанд мадрасаларида ана шундай фазилатли устоз сифатида фаолият кўрсатди.

Улуғбекнинг фикрича, боланинг билим олишга қизиқишини оширишда у тарбияланаётган муҳит муҳим ўрин эгаллайди. Оилада ота-оналар ўз фарзандларининг ҳақиқий инсон бўлиб етишишларига эътибор беришлари лозим, дейди.

Шу каби ибратли фикрлар ёш ўқитувчининг профессионал даражасида шаклланишига ёрдам беради.

Ёш мутахассис тажрибали новатор педагог сифатида ўз мавқеига эга бўлишида педагогик маҳорат асослари фанининг ютуқларига таяниши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. И.А. Каримов "Баркамол авлод йили" давлат дастури - т. Ўзбекистон, 2010.
2. И.А. Каримов Юксак малакали кадрлар – тараққиёт манбаи. Т. 1996
3. И.А. Каримов Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т. 1998
4. Курбонов Ш. ва бошқалар."Баркамол авлод орзуси" Т. 1999 йил.
5. Азизхўжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. Т. 2003

Azizbek Toshxonov
(Namangan, O'zbekiston)

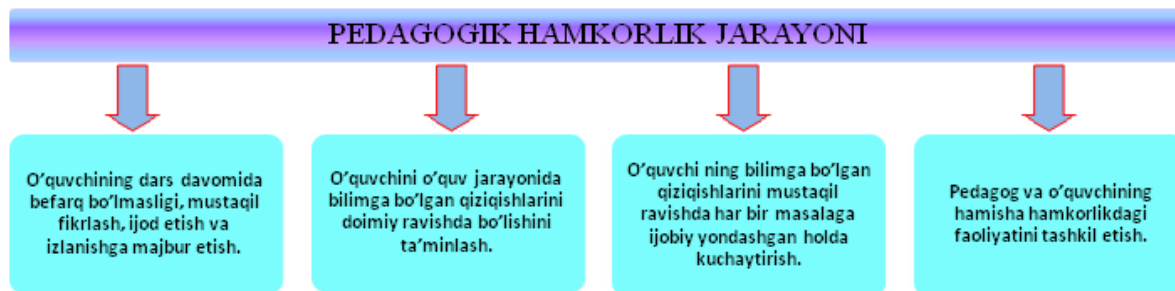
BOSHLANG'ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARINI ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA LOYIHALASHTIRISH

Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol metodlar, innovasion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda. Bunday bo'lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchi-talabalarni faqat tayyor bilimlarni o'rganishga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib, taxlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishlariga o'rgatadi. O'quvchi faoliyati bu jarayonda shaxsni rivojlanishi, ilm olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi, shu bilan bir qatorda boshqaruvchi, yo'naltiruvchi vazifalarni bajaradi.

Ta'lim texnologiyasi – ta'lim tizimini konseptual asoslariga dalil keltirishdan, maqsadlarni qo'yishdan, natijalarni shakllantirishdan, o'quv materialini tanlash va strukturalashtirishdan, ta'lim modelini tanlashdan, to ularni amalga oshirishgacha ularning optimallik va samaradorlik darajasini loyihalashtirishni o'z ichiga oladi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahoratiga oid bilim, tajriba va interfaol metodlar o'quvchi –

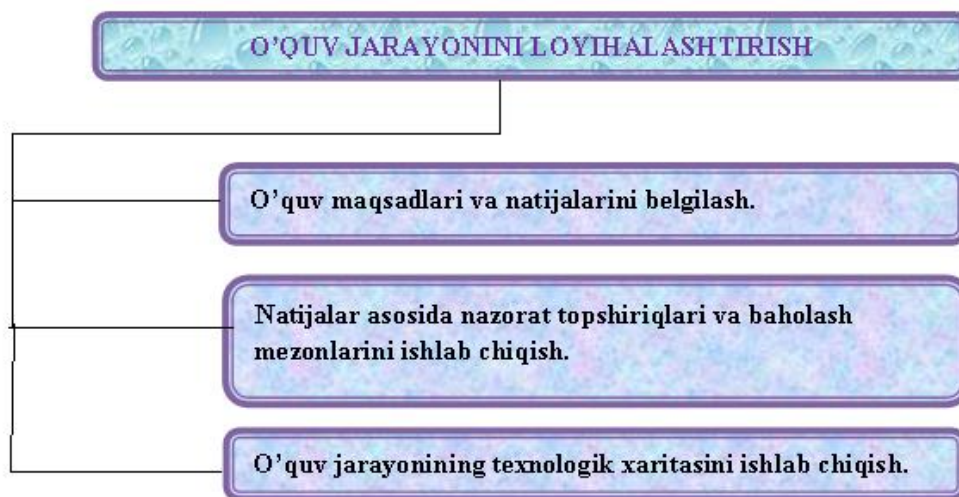
talabalarni bilimni, yetuk malakaga ega bo'lishiga ta'minlaydi. Inovasion (inglizcha innovation) – yangilik, kiritish, yangilikdir. Inovasion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o'qituvchi va o'quvchi-talabalar faoliyatiga yangilik, o'zgartirishlar kiritish bo'lib, uni amalga oshirishda asosan interaktiv metodlaridan to'liq foydalaniladi. Interaktiv metodlar – bu jamoa bo'lib fikrlash deb yuritiladi, ya'ni pedagogik ta'sir etish usullari bo'lim ta'lim mazmunini tarkibiy qismlari bo'lib hisoblanadi. Bu metodlarning o'ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagogik o'quvchi-talabalarining birgalikdagi faollik ko'rsatishi orqali amalga oshiriladi.

Bunday pedagogik hamkorlik jarayoni o'ziga xos bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarining eng asosiy negizi bu o'qituvchi va o'quvchi – talabalarining hamkorlikda belgilangan maqsaddan kafolatlangan natijaga erishishlari uchun tanlangan texnologiyalarga bog'liq. Har bir dars mavzusi, o'quv predmetining o'ziga

xos texnologiyasi bor, ya'ni o'quv jarayonidagi pedagogik texnologiyalar, - bu yakka tartibdagi jarayoni bo'lib, u o'quvchi – talabaning ehtiyojidan kelib chiqqan holda bir maqsadga yo'naltirilgan oldindan loyihalashtirilgan va kafolatlangan natija berishiga qaratilgan pedagogik jarayondir. Ya'ni zamonaviy pedagogik texnologiyalarning xislati shundaki, unga qo'yilgan maqsadga erishish kafolatini berishi o'quv jarayoni rejalashtiriladi va amalga oshiriladi. Darhaqiqat, mashg'ulotning muvofiqiyatli o'tishining 80% i o'quv jarayonini to'g'ri loyihalashtirish, tashkil etish va uni amalga oshirishiga bog'liq.

O'quv jarayonining loyihalashtirishda ta'lim mazmunini, maqsadini, o'tilayotgan natijani to'g'ri belgilash, ta'lim metodlari, shakllari va vositalarini to'g'ri tanlash, o'quvchi – talabalarining bilim, ko'nikma va malakalarini baholashning aniq mezonlarini oldindan ishlab

chiqish, mashg'ulotga ajratilgan vaqt ichida ularni to'g'ri amalga oshirish va bir-biri bilan uyg'unlashuviga e'tiborini qaratish. Maqsadni amalga oshirish va kafolatlangan natijaga erishish, ham o'qituvchi, ham o'quvchi – talabaning hamkorlikdagi faoliyati hamda ular

qo'ygan maqsad, mazmun, metod, shakl, vosita, ya'ni texnologiyaga bog'liq.

Zamonaviy ta'lim texnologiyasi quyidagi elementlardan iborat:

1. Ta'lim beruvchi;
2. Ta'lim oluvchi;
3. Ta'lim shakllari;
4. Ta'lim maqsadi;
5. Kutilayotgan natija;
6. Ta'lim metodlari;
7. Ta'lim vositalari;
8. Nazorat va baholash.

Elementlardan eng asosiysi maqsad va kutilayotgan natijalar. O'quv maqsadi – bu muayyan ta'lim jarayonini yakunida ta'lim oluvchi tomonidan o'zlashtirilishi, ya'ni xosil qilinishi lozim bo'lgan bilim, hatti-harakat bilan bog'liq bo'lgan amaliy topshiriqni uddalay olish

mahorati, shaxsiy fazilatlari va xulqini belgilaydi. O'qituvchi va o'quvchi – talabning maqsaddan natijaga erishishda qanday texnologiyani tanlashlari ular ixtiyoriga, chunki har ikkala tomonning asosiy maqsadi aniq: natijaga erishishga qaratilgan, bunda o'quvchi – talabning bilim saviyasi, guruh xarakteri, sharoitga qarab ishlatiladigan texnologiya tanlanadi, masalan natijaga erishishi uchun balkim, kompyuter bilan ishlashi lozimdir, balki film, tarqatma material, chizma va plakatlar, turli adabiyotlar, axborot texnologiyasi kerak bo'lar, bular o'qituvchi va o'quvchi – talabalarga bog'liq Demak, o'qitish jarayonini oldindan loyihalashtirish zarur, bu jarayonda o'qituvchi o'quv predmetining o'ziga xos tomonini, joy va sharoitni, o'qitishning texnik vositalari (O'TV)ni asosiysi, o'quvchi – talabning imkoniyati va ehtiyojini hamdahamkorlikdagi faoliyatni tashkil eta olishini hisobga olishi kerak, shundagina kerakli kafolatlangan natijaga erishish mumkin. Natija esa baholanmog'i zarur, o'quvchi – talabning bilimni baholash doimo “Nimani baholamoq kerak?” degan savol bilan bog'liq. Bunga “o'qitish va o'rgatish maqsadi va vazifalariga erishganlik darajalarini baholash” deb javob berish zarur. Bu holda maqsad o'qituvchining faoliyatiga qaratilganligi (o'rgatish, tushuntirish, ko'rsatish, gapirib berish va hokazo), vazifalarga esa (ingliz adabiyotiga asoslani) o'rgatish natijalari kiritilganligi foydaliroq.

Agar vazifalar aniqlangan bo'lsa, unda o'quv natijalarini aniqlash uchun nazorat topshiriqlari tuzish lozim. Bular og'zaki, yozma, nazorat savollari yoki test bo'lishi mumkin. Ta'lim oluvchilarni baholashda mezonli baholash shaklidan foydalaniladi. Ushbu baholash-baholanuvchining ta'lim jarayonida qo'lga kiritilgan natijalarini bilish, ko'nikma va malakalarini oldindan belgilangan o'quv maqsadlari asosida ishlab chiqilgan, hamma uchun umumiy va bir xil mezonlarga ko'ra taqqoslash va o'lchashdan iborat bo'lgan baholash shaklidir.

O'qituvchi har bir darsni yaxlit holatda ko'ra bilishi, uni tasavvur etish uchun bo'lajak dars jarayonini loyihalashtirib olishi kerak. Bunda o'qituvchiga u tomonidan bo'lajak darsni texnologik xaritasini tuzib olishi muhim ahamiyatga egadir, chunki darsning texnologik xaritasi har bir mavzu, har bir dars uchun o'qitilayotgan predmet, fanning xususiyatidan, o'quvchi – talabalarining imkoniyati va ehtiyojidan kelib chiqqan holda tuziladi.

Har bir darsni rang-barang, qiziqarli bo'lishi, avvaldan puxta o'ylab tuzilgan darsning loyihalashtirilgan texnologik xaritasiga bog'liq. Darsning texnologik xaritasini qay ko'rinishda yoki shaklda tuzish, bu o'qituvchining tajribasi, qo'ygan maqsadi va ixtiyoriga bog'liq. Texnologik xaritani tuzish o'qituvchini darsning kengaytirilgan konspektini yozishdan xalos etadi, chunki bunday xaritada dars jarayonining barcha qirralari o'z aksini topadi. Demak, o'quv jarayonining texnologik xaritasi dars jarayonidagi faoliyatni loyihalashtirish, dars mazmunini boyitish va ta'lim samaradorligini oshirishdir, masalan:

Fan: zamonaviy pedagogika asoslari Mavzu: ta'lim jarayonini loyihalash Mavzu maqsadi: o'quvchi – talabalardan ta'lim jarayonini zamonaviy pedagogik texnologiya va didaktik loyihalashtirish to'g'risidadastlabki bilim va ko'nikmalarni shakllantirish.

Kutilayotgan natija:

- mavzuning mohiyatini tushuntira oladi;
- didaktik jarayonni tashkil etishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o'quv jarayonini loyihalashni aytib bera oladi;
- parallel va zanjirsimon bog'lanish orasidagi farqlarni aytib bera oladi;
- tayanch iboralarni ifodalab bera oladi;
- o'zi mustaqil mavzuni tahlil qila oladi.

Mavzuni o'rganish uchun ajratilgan vaqt: (80 daqiqqa)

O'qitish va o'rganish strategiyasi:

Trening shakli va interfaol o'qitish usullaridan foydalanish.

Resurs (dars uchun zarur bo'lgan jihozlar):

Dars turi: hamkorlikda o'rganish.

Dars tafsiloti.

Demak, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning mazmunmohiyati shundaki, unda qo'yilgan maqsadlarga erishish kafolatini beruvchi o'quv jarayoni rejalashtiriladi va amalga oshiriladi.

Ta'limni texnologiyalashtirishning asosini, ta'lim jarayoni samaradorligini oshirish maqsadida ta'lim oluvchilarni berilgan sharoitda va ajratilgan vaqt oralig'ida loyihalashtirilayotgan o'quv natijalariga Erishishlarini kafolatlash maqsadida to'liq boshqarish g'oyasini tashkil etadi. Bunday yondashishning mohiyati, ta'lim jarayonini tizimlashtirishdan - uni, aniq rasmiylashtirilgan va detallari bo'yicha aniq elementlarga bo'lib, tanlash yordamida maksimal shakllantirishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Axmedov M., Abduraxmonova N., Jumaev M.E. Birinchi sinf matematika darsligi metodik qo'llanma.) Toshkent. “SHarq” 2005 yil.,
2. Bikboeva.N.U. Yangiboeva e.YA. Ikkinchi sinf matematika darsligi. Toshkent. “O'qituvchi” 2005 yil.
3. Jumaev M.E, Tadjieva Z.G'. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. (OO'Yu uchun darslik.) Toshkent. “Fan va texnologiya” 2005 yil.
4. Jumaev M.E, Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasidan praktikum. (O O'Yu uchun) Toshkent. “O'qituvchi” 2004 yil.

СЕКЦІЯ: ПРАВО**Али Сабир-оглы Ахатов
(Москва, Россия)****СУБЪЕКТНЫЙ СОСТАВ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ ОБРАЩЕНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ ДОКУМЕНТОВ В СЭД ПРАВИТЕЛЬСТВА МОСКВЫ**

Основными субъектами общественных отношений в сфере обращения электронных документов посредством системы электронного документооборота Правительства Москвы являются органы исполнительной власти города Москвы.

В систему органов исполнительной власти города Москвы, входят отраслевые и функциональные органы исполнительной власти столицы, которые осуществляют исполнительно-распорядительные функции в определённых отраслях и сферах управления городом, а также территориальные органы для управления на местах. Возглавляет органы исполнительной власти города Москвы Правительство Москвы.

Согласно Уставу города Москвы (утв. Московской городской Думой 28 июня 1995 г.) «Правительство Москвы является высшим постоянно действующим коллегиальным органом исполнительной власти города Москвы, обладающим общей компетенцией и обеспечивающим согласованную деятельность других органов исполнительной власти города Москвы» (гл. 7, ст. 44, п. 1), там же в пункте 2. говорится: «Правительство Москвы возглавляет Мэр Москвы». В соответствии с законом г. Москвы от 20.12.2006 N 65 (ред. от 24.12.2014) «О Правительстве Москвы» «Членами Правительства Москвы являются Мэр Москвы, заместители Мэра Москвы в Правительстве Москвы (в том числе первые), министры Правительства Москвы» (гл. 2, ст. 4, п. 1) [1].

В 2008 году в соответствии с постановлением Правительства Москвы № 1013-ПП «Об утверждении Положения об Аппарате Мэра и Правительства Москвы», для непосредственного обеспечения полномочий Мэра Москвы, был сформирован Аппарат Мэра Москвы на основе отдельных преобразованных структурных подразделений аппарата Мэрии Москвы [2].

Согласно приложению к распоряжению Правительства Москвы от 28 марта 2012 г. N 135-РП «Структура Аппарата Мэра и Правительства Москвы», Аппарат Мэра и Правительства Москвы включает в себя восемнадцать управлений, пресс-службу Мэра и Правительства Москвы (на правах департамента), протокольный отдел Правительства Москвы (на правах управления), приемную Правительства Москвы (на правах управления), отдел заместителя Мэра Москвы в Правительстве Москвы - руководителя Аппарата Мэра и Правительства Москвы, полномочного представителя Мэра Москвы в Московской городской Думе [3].

В статье 3 закона города Москвы от 20 декабря 2006 года N 65 «О Правительстве Москвы» (с изменениями на 24 декабря 2014 года) говорится, что «систему органов исполнительной власти города Москвы образуют Правительство Москвы, а также подведомственные Правительству Москвы отраслевые, функциональные и территориальные органы исполнительной власти города Москвы», в пункте 2 определяется, что «отраслевыми и функциональными органами исполнительной власти города Москвы являются департаменты, комитеты, главные управления, управления и инспекции». Там же, в пунктах 3, 4, 5, 6, 7 даются определения органам подведомственным Правительству Москвы:

- «департаментом является отраслевой или функциональный орган исполнительной власти города Москвы, проводящий государственную политику и осуществляющий управление в приоритетных для города Москвы областях деятельности» [4].

На данный момент в Правительстве Москвы насчитывается 27 департаментов.

Наиболее крупным Департаментом Правительства Москвы является Департамент городского имущества города Москвы, который входит в состав Комплекса экономической политики и имущественно-земельных отношений. Работу Департамента регламентирует Постановление Правительства Москвы №99-ПП от 20 ноября 2014 года [5].

- «комитетом является отраслевой орган исполнительной власти города Москвы, осуществляющий отраслевое управление в соответствующих областях деятельности» [4].

На данный момент в Правительстве Москвы насчитывается 7 комитетов.

Одним из самых крупных комитетов является Комитет государственного строительного надзора города Москвы, который входит в состав Строительного комплекса города Москвы. Свою деятельность Комитет государственного строительного надзора города Москвы осуществляет на основании «Положения о Комитете государственного строительного надзора города Москвы (№ 272-ПП от 16 июня 2011 г.)» [6].

- «главным управлением (управлением) является функциональный орган исполнительной власти города Москвы, осуществляющий межотраслевое регулирование в определенной области городского управления» [4].

На данный момент в Правительстве Москвы насчитывается 4 управления, два из которых главных: «Главное архивное управление города Москвы», осуществляющее свою деятельность согласно «Постановлению от 5 апреля 2011 г. N 107-ПП «Об утверждении Положения о Главном архивном

управлении города Москвы» [7] и «Главное контрольное управление города Москвы», которое осуществляет свою деятельность на основании Постановления Правительства Москвы от 1 июня 2012 года N 252-ПП «Об утверждении Положения о Главном контрольном управлении города Москвы» (с изменениями на 5 ноября 2015 года) [8].

- «инспекцией является функциональный орган исполнительной власти города Москвы, осуществляющий контрольные и надзорные функции» [4].

На данный момент в Правительстве Москвы насчитывается 4 инспекции. Одной из самых крупных инспекций города Москвы является Государственная жилищная инспекция города Москвы, осуществляющая свою деятельность согласно Постановлению Правительства Москвы от 26.07.2011 N 336-ПП (ред. от 29.04.2015) «Об утверждении Положения о Государственной жилищной инспекции города Москвы» [9].

- «территориальными органами исполнительной власти города Москвы являются префектуры административных округов города Москвы, возглавляемые префектами административных округов города Москвы, и управы районов города Москвы, возглавляемые главами управ районов города Москвы» [4].

На сегодняшний день в Москве насчитывается 10 префектур и 125 управ.

Ввиду нахождения в Центральном административном округе большого количества исторических памятников и административных объектов, наиболее важной и ответственной является деятельность префектуры Центрального административного округа. Свою деятельность префектура Центрального административного округа осуществляет в соответствии с Приложением 1, Постановления Правительства Москвы от 24 февраля 2010 г. № 157-ПП «О полномочиях территориальных органов исполнительной власти города Москвы» [10].

Не менее важной и ответственной, по тем же причинам, является деятельность управы Тверского района, которая руководствуется в своей работе Приложением 2, Постановления Правительства Москвы от 24 февраля 2010 г. № 157-ПП «О полномочиях территориальных органов исполнительной власти города Москвы» [11].

Муниципалитеты города Москвы являются органами местного самоуправления, которые уполномочены обеспечивать решение вопросов местного значения, к которым относятся вопросы, связанные с непосредственным обеспечением жизнедеятельности населения внутригородских муниципальных образований, исходя из сочетания интересов жителей, исторических и иных местных традиций, сохранения единства городского хозяйства, а также с учётом других особенностей организации местного самоуправления в городе Москве [12].

На данный момент в городе Москве насчитывается 125 муниципалитетов. Каждый муниципалитет города Москвы в своей деятельности руководствуется:

- Федеральным законом от 06.10.2003 г. № 131-ФЗ «Об общих принципах организации местного самоуправления в РФ» [13],

- законом г. Москвы от 06.11.2002 г. № 56 «Об организации местного самоуправления в г. Москве» [14],

- законом г. Москвы от 11.07.2012 г. № 39 «О наделении органов местного самоуправления муниципальных округов в г. Москве отдельными полномочиями г. Москвы» [15].

Литература:

1. Структура Правительства Москвы // Портал «Официальный сайт Москвы» [Электронный ресурс]. URL: <https://www.mos.ru/authority/list> (дата обращения: 20.05.2016).
2. Постановление Правительства Москвы № 1013-ПП от 28.10.2008 «Об утверждении Положения об Аппарате Мэра и Правительства Москвы». Электронная публикация: <https://www.mos.ru/authority/documents/doc/10423220> (дата обращения: 20.05.2016).
3. Распоряжение Правительства Москвы № 135-РП от 28 марта 2012 года «О структуре Аппарата Мэра и Правительства Москвы». Электронная публикация: http://mosopen.ru/document/135_rp_2012-03-28 (дата обращения: 20.05.2016).
4. Закон г. Москвы от 20 декабря 2006 г. N 65 «О Правительстве Москвы» (с изменениями и дополнениями). Электронная публикация: <http://base.garant.ru/386623/> (дата обращения: 20.05.2016).
5. Положение о департаменте // Портал «Департамент городского имущества» [Электронный ресурс]. URL: http://dgi.mos.ru/about/polozhenie_o_departamente (дата обращения: 20.05.2016).
6. Положение о Комитете // Портал «Комитет государственного строительного надзора города Москвы» [Электронный ресурс]. URL: <https://stroinadzor.mos.ru/about/reglament/> (дата обращения: 20.05.2016).
7. Положение о Главном архивном управлении города Москвы // Портал «Главное архивное управление города Москвы» [Электронный ресурс]. URL: http://mosarchiv.mos.ru/about/norm/polozhenie_Glavarhiv.php (дата обращения: 20.05.2016).
8. История создания // Портал «Главное контрольное управление города Москвы» [Электронный ресурс]. URL: <https://www.mos.ru/authority/list> (дата обращения: 20.05.2016).
9. Положение о Мосжилинспекции // Портал «Государственная жилищная инспекция города Москвы» [Электронный ресурс]. URL: <https://mgi.mos.ru/legislation/lawacts/651304> (дата обращения: 20.05.2016).

10. Положение о префектуре административного округа города Москвы//Портал «Центральный административный округ города Москвы» [Электронный ресурс]. URL: <http://cao.mos.ru/prefecture-of-central-administrative-district/position> (дата обращения: 20.05.2016).
11. Правовые акты (Нормативная база) Москвы//Портал «mosopen.ru Электронная Москва» [Электронный ресурс]. URL: http://mosopen.ru/document/157_pp_2010-02-24 (дата обращения: 20.05.2016).
12. Муниципалитеты внутригородских муниципальных образований города Москвы//Портал «mosopen.ru Электронная Москва» [Электронный ресурс]. URL: <http://mosopen.ru/government/group/3> (дата обращения: 20.05.2016).
13. Федеральный закон от 06.10.2003 N 131-ФЗ (ред. от 15.02.2016) «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации». Электронная публикация: http://www.consultant.ru/document/Cons_doc_LAW_44571/
14. Закон г. Москвы от 06.11.2002 N 56 «Об организации местного самоуправления в городе Москве». Электронная публикация: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=MLAW;n=41764>
15. Закон г. Москвы от 11.07.2012 N 39 (ред. от 08.07.2015) «О наделении органов местного самоуправления муниципальных округов в городе Москве отдельными полномочиями города Москвы». Электронная публикация: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=MLAW;n=163806:frame=200>

Научный руководитель:

доцент ЮФУ Бажанов Николай Николаевич.

Марина Бандуровська
(Харків, Україна)

ГЛОБАЛЬНА МЕРЕЖА ІНТЕРНЕТ, ЯК ОДИН ІЗ ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА

Актуальність теми дослідження обумовлена зростаючим значенням і статусом інтелектуальної власності в інформаційну еру. В кінці ХХ- початку ХХІ століття відбувся перехід від моделі поширення інформації, що існувала раніше, заснованої на речовому відтворенні копії, типовим зразком якої є друкарство, до нової моделі, заснованої на файлообміні за допомогою мережі Інтернет. Стрімкий розвиток телекомунікаційних технологій, що носить глобальний характер, привело до зміни суспільних стереотипів передачі інформації. Сьогодні нормою є ситуація, при якій копіюється не реальні речі, а набір байтів на жорсткому диску комп'ютера. Це позначається на всіх сферах життя інформаційного суспільства, адже субстратні характеристики електронних носіїв допускають копіювання файлів без особливих витрат, на відміну від попередніх механізмів поширення інформації. Разом з тим закони про інтелектуальну власність не враховують цю обставину, все так же ґрунтуючись на концептуальній моделі, яка склалася в ХVІІІ столітті, лише в малому ступені відповідаючи змінилися реаліями. Це призводить до великої кількості проблем, що виникають при спробі захистити інтелектуальну власність в умовах інформаційного суспільства. Актуалізація проблеми інтелектуальної власності та її захисту обумовлена також тим, що значення прав на інтелектуальні продукти у внутрішньому і міжнародному соціально-економічному і культурній взаємодії має явну тенденцію до збільшення.

Практично будь-який товар і будь-яка послуга в якості однієї зі своїх складових включають сьогодні інтелектуальний компонент. Захищеність прав на інтелектуальні об'єкти, що належать окремим державам, в зв'язку з тим, що ці права не мають екстериторіальності, за останні десятиліття набула величезного значення, оскільки очевидно, що індустрія і наукомістке виробництво можуть працювати на користь держави тільки в тому випадку, якщо в цій державі створено дієву систему захисту прав на результати інтелектуального виробництва. Недостатня увага до питань, пов'язаних з регулюванням інтелектуальної власності, призводить до ослаблення позиції наукового сектора і демотивації авторів.

Світовою спільнотою робляться посилені заходи для організації чіткого регулювання даної сфери. У 1967 році була організована Всесвітня організація інтелектуальної власності, у 2000 році була прийнята Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства. У ній зафіксовано, що охорона прав на плоди авторського і винахідницької праці є одним з пріоритетних факторів, що впливають на формування суспільства ХХІ століття. Ситуація, що склалася в сфері захисту інтелектуальної права в період розвитку і тотального використання соціальних мереж вимагає аналізу існуючої моделі захисту інтелектуальної власності в мережі Інтернет, який дозволить виявити причини неефективності використовуваних методів захисту в сфері авторського права і можливість їх подальшого розвитку. Крім того, відображення в категорії інтелектуальної власності економічних, правових і етичних відносин з приводу результатів інтелектуальної діяльності людей свідчить про її комплексний характер і передбачає використання апарату міждисциплінарного дослідження.

Становлення інтелектуальної власності, її зміцнення як важливого активу економічного життя і необхідність встановлення правових механізмів її захисту викликало жваве обговорення цієї проблеми на початку 90-х років ХХ століття в юриспруденції (роботи А. Веймарна, В. Дозорцева, А. Селезньова та інших). У правознавстві відбулася своєрідна спеціалізація теоретичних досліджень інтелектуальної

власності, що виразилося в появі ряду підручників, навчальних посібників і монографій (В. Белов, С. Гришаев, А. Сергеев та інші). Однак недостатня розробленість сучасного поняття "об'єкт інтелектуальної власності" з урахуванням розвитку нових технологій і засобів передачі даних дає відмінний ґрунт для локальних і глобальних порушень в сфері інтелектуального права [3].

Авторське право, як і право інтелектуальної власності в цілому, з огляду на завдання, які воно вирішує, має виключний характер і розглядається як сукупність немайнових (особистих) та майнових прав автора, що надаються йому законом, оголосити себе автором твору: доводити його до відома публіки, відтворювати та розповсюджувати або використовувати його будь-якими іншими способами і засобами, а також дозволяти іншим особам використовувати твір певними способами [8].

В об'єктивному розумінні авторське право, як різновид права інтелектуальної власності, є цивільно-правовим інститутом, який регулює певну зовнішню і внутрішню споріднену категорію відносин, пов'язаних зі створенням і використанням творів науки, літератури і мистецтва. У суб'єктивному розумінні авторське право – це сукупність прав, які належать конкретному автору або його правонаступникам та іншим суб'єктам авторського права, у зв'язку зі створенням і використанням твору науки, літератури і мистецтва [4].

У законодавстві України не закріплено визначення поняття «авторське право». У ст. 433 ЦКУ ст. 8 ЗУ «Про авторське право і суміжні права», закріплено, що до об'єктів авторського права відносяться: літературні та художні твори (романи, поеми, статті, та інші письмові твори; лекції, промови, проповіді та інші усні твори; драматичні, музично – драматичні твори, пантоміми, хореографічні, інші сценічні твори; інші групи об'єктів); комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних), якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності; інші твори. Тобто об'єкти авторського права досить різноманітні і напевно, з розвитком культури і суспільства ще будуть з'являтися нові об'єкти. Так з розвитком світової мережі Інтернет, з'явилися такі об'єкти як комп'ютерні програми і компіляції даних.

Відповідно до ст.434 ЦКУ та ст. 10 ЗУ «Про авторське право і суміжні права», не є об'єктом авторського права: а) повідомлення про новини дня або поточні події, що мають характер звичайної прес-інформації; б) твори народної творчості (фольклор); в) видані органами державної влади у межах їх повноважень офіційні документи політичного, законодавчого, адміністративного характеру (закони, укази, постанови, судові рішення, державні стандарти тощо) та їх офіційні переклади; г) державні символи України, державні нагороди; символи і знаки органів державної влади, Збройних Сил України та інших військових формувань; символіка територіальних громад; символи та знаки підприємств, установ та організацій; д) грошові знаки; е) розклади руху транспортних засобів, розклади телерадіопередач, телефонні довідники та інші аналогічні бази даних, що не відповідають критеріям оригінальності і на які поширюється право *sui-generis* (своєрідне право, право особливого роду) [1].

Крім того, що об'єкти авторського права знаходяться в постійному розвитку, вони потребують якісної охорони. Особливо сильно це питання стало після розвитку і розповсюдження світової мережі Інтернет. Глобальна система стала невід'ємною частиною розвитку суспільства і світу. Насправді, з використанням Інтернету з'являються різноманітні види відносин. Але крім створення нових відносин, реалізацію ряду інших відносин і при всіх інших корисних напрямків, Інтернет став простором порушення прав осіб і авторських прав в першу чергу [2].

Як зазначає Ріппа П.С. дані, що наповнюють глобальну мережу Інтернет, тобто контент, є об'єктами авторських прав. Але для отримання доступу до цієї комп'ютерної мережі, необхідно скористатися різноманітним програмним забезпеченням, яке, в свою чергу, є також об'єктом авторського права. За підрахунками спеціалістів, загальний обсяг інформації, яка перебуває в мережі Інтернет, становить понад 500 млрд. гігабайт, причому цей показник невинно зростає.

Авторське право в Україні регулюється Цивільним кодексом та Законом України «Про авторське право та суміжні права». Відповідно до нещодавно внесених доповнень розміщення твору в оцифрованому вигляді в Інтернет вважається публікацією твору або його поширенням і тому потребує дозволу власника авторського права. Розміщення в Інтернет копії твору чи його частини без дозволу автора є порушенням Закону і може бути оскаржене в суді з вимогою відшкодування моральної шкоди та завданих матеріальних збитків (упущеної вигоди).

У 2000 році був виданий Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» від 31.07.2000. року. Характеризуючи цей документ слід сказати, що він має декларативний характер, але при цьому визначає основні напрями правового регулювання Інтернет в Україні. Передовсім, це захист авторського права в глобальній мережі. Проте, як вказує Ріппа П.С., через особливості функціонування Інтернету, а саме: анонімності користувачів, екстериторіального характеру, свобод та швидкості поширення інформації – порушення авторських прав стало настільки буденним і поширеним явищем, що особа, вчиняючи протиправні дії, просто не усвідомлює їх сутності, а навпаки гадає, що діє в рамках закону.

Найпоширенішими видами порушень в мережі Інтернет є: незаконне відтворення і копіювання музичних, художніх, літературних творів чи комп'ютерних програм без попереднього надання на це згоди автором чи правовласником. Це виражає порушення матеріальних прав авторів. Крім цього, все

популярніше становиться такий вид порушень як плагіат. Такі порушення в мережі Інтернет порушують матеріальні і нематеріальні права авторів [6].

Становлення України як правової держави, її вихід на світові ринки, у тому числі і інформаційних ресурсів, потребує формування ряду взаємопов'язаних нормативно-правових актів, законів і структур для вирішення комплексу питань, пов'язаних з інтелектуальною власністю, її обігом, і зокрема - оборотом в мережі Інтернет. Таким чином, можна визнати за доцільне створення або спеціалізованого закону, що регулює права суб'єктів відносин у мережі інтернет з урахуванням галузі права інтелектуальної власності, або в рамках впорядкування законодавства про інтелектуальну власність і створення Кодексу Інтелектуальної власності - створити розділ, що регулює такі права в мережі Інтернет [5].

Література:

1. Захист авторських і суміжних прав та відповідальність за їх порушення. А. Белоусов. - 16.04.2004. [Електронний ресурс] - Режим доступу: www.ejipcrime-research.ru
2. Рассолов И. М. Право и Интернет. Теоретичні проблеми /И.М. Рассолов.-М.:НОРМА,2009.-383 С.
3. Серго А.Г.Інтернет і право / А.Г.Серго.- М.:Бестселлер,2003. – 268 с.
4. Дозорцев В.А.,// Збірка статей. – М.,2003.37.с.
5. Авторсько-правові аспекти Захист прав на інтелектуальну власність в глобальній Мережі // Фонд Інформаційне суспільство України. - 21 грудня 2005.
6. Андреев Б.В., Вагонова Є.А. Право та Інтернет: Навчальний посібник. - М.: ІМПЕ ім. А.С. Грибоєдова, 2001. - 26 с.
7. Галіцин Д. Актуальні проблеми Захисту авторських прав в Мережі Інтернет // Юстиніан. - 2005. - № 5.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент Леонтєва Ліна Віталіївна.

Олександра Дуліна
(Харків, Україна)

АДВОКАТ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Стаття 59 Конституції України гарантує кожному право на правову допомогу, встановлюючи, що для надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура [1]. Тобто наданням правової допомоги на професійному рівні в Україні займаються адвокати, діяльність яких регулюється відповідним законодавством. Правові підстави участі адвокатів у цивільному процесі визначені в Цивільно Правовому Кодексі України (далі ЦПКУ), у господарському процесі — Господарський Кодекс України (далі ГПКУ), в адміністративному судочинстві — Кодекс Адміністративного Судочинства (далі КАС). Закон "Про адвокатуру та адвокатську діяльність" покладає на адвоката виконання у цивільному, господарському процесі та в адміністративному судочинстві функції представництва [2]. Це пояснюється тим, що сучасна адвокатура є найважливішим правовим інститутом будь - якої держави, що стоїть на захисті основоположних прав громадян юридичних осіб. Однак Конституція та інші закони України не визнають надання юридичної допомоги в цивільному, господарському процесі та в адміністративному судочинстві виключною сферою діяльності адвокатури. Тому виникає потреба в доктринальному осмисленні понять «адвокатська діяльність» та «функції адвоката».

Метою статті є встановлення функції адвоката в цивільному процесі на підставі характеристики адвокатської діяльності, аналізу наукових досягнень та законодавства. У межах цієї статті вважаю за доцільне зупинитися на аналізі завдань та функцій адвокатури та, зокрема адвоката, з метою подальшого встановлення місця та ролі адвоката в цивільному процесі.

Безпосередньо інститут адвокатури та участь адвоката в судовому процесі досліджувалися в роботах Б.С. Антимонова, У.І. Баженової, М.Ю. Барщевського, А.Д. Бойкова, В.Н. Бурбобіна, Д.Х. Валєєва, Є.В. Васьковського, Е.Є. Колоколової, С.З. Разманова, М.Є. Семеняка та інших науковців. Незважаючи на внесок вказаних науковців у розробку концепцій сучасної адвокатури, окремого дослідження функцій адвоката в цивільному процесі практично не проводилось. Тому виникає необхідність розглянути цю проблематику.

Відповідно до Закону України "Про Адвокатуру України" адвокатура є добровільним фаховим суспільним об'єднанням, покликаним сприяти захисту прав, свобод та захищати законні інтереси громадян України, іноземців, осіб без громадянства, юридичних осіб, надавати їм різноманітну юридичну допомогу. Адвокатура України здійснює свою діяльність на принципах верховенства закону, незалежності, демократизму, гуманізму і конфіденційності. Закон про адвокатуру окремо закріплює норми, котрі стосуються гарантій адвокатської діяльності. Їй встановлено, що професійні права, честь і гідність адвоката охороняються законом; забороняється будь-яке втручання в адвокатську діяльність, вимога від адвоката відомостей, котрі складають адвокатську таємницю. По цих питаннях вони не можуть допитуватися як свідки. Не припускається офіційне негативне реагування з боку органів дізнання, слідства,

суду на правову позицію адвоката в справі. Кримінальна справа проти адвоката може бути відкрита тільки Генеральним прокурором, його заступниками й обласними прокурорами. Адвокатом може бути:

- громадянин України, котрий має вищу юридичну освіту;
- стаж роботи юриста або помічника адвоката не менше двох років;
- який здав кваліфікаційні іспити, одержав посвідчення на право займатися адвокатською діяльністю;
- прийняв Присягу адвоката України.

Адвокатаві, перш ніж почати збирати докази, необхідно визначити, які докази повинні бути зібрані, треба установити предмет і межі доказування. Як правильно відзначала А.В. Танцій "непоодинокі випадки, коли суб'єкти доказування починають збирати доказу, не сформулювавши чітко його предмет, що приводить до помилок"[3]. При підготовці справи до судового розгляду адвокат повинний чітко визначити предмет доказування. Правильно визначити предмет доказування по цивільній справі - значить додати всьому процесові збирання, дослідження й оцінки доказів потрібний напрямок. У юридичній літературі під предметом доказування розуміється сукупність юридичних фактів, від установлення яких залежить розгляд справи. Щоб правильно визначити предмет доказування, необхідно визначити характер правовідносин сторін і закон, яким варто керуватися при розгляді суперечки. Без визначення обставин, що підлягають включенню в предмет доказування, не можна також правильно визначити і характер правовідносин сторін і відповідну до застосування норму матеріального права. Обидві ці задачі повинні виконуватися адвокатом одночасно. Високі професійні, етичні вимоги, що ставляться до адвоката, та особливості виникнення і розвитку цивільного процесу: диспозитивність, змагальний характер, тощо - обумовлюють специфіку представницької діяльності адвоката в цивільному судочинстві.

На відміну від кримінального судочинства, в якому питання про вступ адвоката в процес не залежить від законності чи обґрунтованості позиції підзахисного, в цивільному процесі прийняття адвокатом доручення клієнта на ведення справи в суді залежить від наявності в ній правової позиції, що на сьогодні загальновизнано в юридичній літературі. Питання про умови прийняття доручення клієнта на ведення цивільних справ в суді привертало увагу вчених ще за часів дії Судових Статутів 1864 р., і вже тоді викликало чимало суперечок.

Сьогодні до основних елементів правової позиції у справі ряд вчених відносить: законність вимог (заперечень) клієнта; наявність юридичних фактів, що обґрунтовують ці вимоги (заперечення), та можливість підтвердження їх допустимими доказами; а також юридичну перспективу справи. Іншої точки зору дотримується В.Єлізаров, який, посилаючись на те, що в ході судового розгляду можуть статися зміни в доказах (визнання іншою стороною факту договірних відносин тощо), зазначає, що адвокат вправі прийняти доручення клієнта і в тому разі коли вимоги або заперечення довірителя не можуть бути обґрунтовані допустимими доказами [4].

Дискусійним в процесуальній літературі є питання про юридичну перспективу справи як елементу правової позиції. Так, якщо В. Купрішин, Д. Ватман та ряд інших вчених визнають юридичну перспективу складовим елементом правової позиції у справі і, відповідно, однією з умов для прийняття адвокатом доручення клієнта, то іншої думки дотримується В.Татаринцев, який, не відносячи юридичну перспективу справи до елементів правової позиції, стверджує, що представництво адвоката у справі потрібніше більше там, де менше проглядається юридична перспектива. Однак юридичну перспективу справи не можна повністю ігнорувати, її все ж необхідно враховувати при прийнятті доручення клієнта. При несприятливій перспективі адвокат обов'язково має довести до відома клієнта свої неупереджені думки щодо вірогідності досягнення успіху в ній, зазначивши при цьому слабкі місця в позиції клієнта з тим, щоб останній міг остаточно визначитись і прийняти рішення - чи варто порушувати дану справу в суді. Якщо клієнт все ж визнає за необхідне її порушити, адвокат вправі прийняти його доручення. Аналогічно має діяти він і при відсутності допустимих доказів у справі.

До елементів правової позиції у справі ряд вчених відносять також моральний (етичний) аспект. Необхідність врахування адвокатом моральної сторони справи впливає з високих етичних принципів (основ) адвокатської професії. З метою недопущення завдання шкоди інтересам клієнта правом багатьох західноєвропейських країн закріплено правило, відповідно до якого адвокат не може прийняти доручення і самостійно вести справу клієнта в разі невідповідності його рівня кваліфікації та досвіду ступеню її складності. Зокрема, Кодекс правил для адвокатів країн Європейської співдружності (п.3.1.3) передбачає, що адвокат не вправі вести справу, яка завідомо не відповідає рівню його професійної компетенції, без участі в ній іншого адвоката, що володіє необхідною компетенцією. Аналогічне положення, на мій погляд, доцільно було б закріпити в Кодексі адвокатської етики, над створенням якого працює Спілка адвокатів України. Непоодинокі випадки ведення справ у суді адвокатами, які не мають достатньої компетенції.

Участь адвоката у цивільному процесі - досить складний аспект при захисті прав та інтересів громадян в суді: по суті задач, взаємовідносинам з органами та клієнтами, широкій сфері діяльності, особливостям правового та етичного регулювання. Механізм функціонування участі адвоката у цивільному процесі обов'язково заснований на законі. Проте процеси взаємодії "деталей", "частин" між собою нерідко бувають приховані. Тут немає, та і не може бути, такої правової регламентації, як у діяльності слідчого, прокурора чи суду. Це не потрібно і практично неможливо. Зовнішня непомітність захисної діяльності, її глибинність, прихованість від сторонніх саме й дозволяє їй виконувати потрібні задачі. Це піддається аналізу та методиці. Але як тільки робиться спроба проаналізувати "сукупність" участі адвокатів у

цивільному процесі, знайти тут закономірність - наукове дослідження "пасує" перед витонченістю та непередбачуваністю захисного "ремесла". Звідси зрозуміло, що потрібно досить багато праці значного числа фахівців, для того щоб виявити окремі закономірності участі адвоката у цивільному процесі, проаналізувати та спробувати зробити краще, ніж є.

Література:

1. Конституційне право України / [Погорілко В.Ф., Фріцький О. Ф., Городецький О.В. та ін.]; за ред. В.Ф. Погорілка – К.: Юрінком Інтер, 1999, - 734 с.
2. Про адвокатуру: Закон України: від 19.12.1992 р., № 2887 – XII // Відомості Верховної Ради України – 1993, - №9 – С.62.
3. Танцій Л.В. Юридична природа адвокатури в системі захисту прав і свобод людини і громадянина: дис., ... кандидата юрид. Наук: 12.00.01 / Танцій Лариса Василівна – Х., 2008, - 176 с.
4. Шульга А. М. теорія держави і права: книга – конспект / шульга А. М- Х.: Еспада, 2010 – 260 с.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент Леонтьєва Аліна Віталіївна.

Наталія Колотило
(Харків, Україна)

ПОЛІТИКА У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВА ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Основні тенденції щодо розроблення та реалізації кримінальної виконавчої політики України як складової державної політики України. Досліджено різні наукові підходи до формулювання поняття цієї політики, визначено проблеми її реалізації.

З'ясування сутності державної політики у сфері виконання покарань та функціонування системи виконання покарань не є абсолютно новим для української науки процесом. Проте для розкриття цих питань, на наш погляд, є декілька причин. По-перше, дослідження державної кримінально виконавчої політики дотепер здійснюється науковцями, найчастіше з використанням напрацювань радянської виправно-трудова науки, що в сучасних умовах не є виправданим; по-друге, наукові розробки проводяться в переважній більшості в контексті взаємозв'язку кримінально-виконавчої політики з політикою держави у сфері протидії злочинності, що не охоплює інші, не менш важливі її аспекти. На нашу думку, постійне віднесення необхідності означеного вище узгодження применшує значення кримінально-виконавчої політики як самостійної, стратегічно важливої державної стратегії, яка повинна опікуватись надважливою державною сферою — ефективне виконання покарань, гуманне відбування покарань, організаційне забезпечення заданих процесів.

Зважаючи на сказане, актуальним видається аналіз теоретичних напрацювань із питань кримінально-виконавчої політики держави.

Наукові напрацювання у сфері виконання покарань здійснювались такими вченими, як О.В. Бевца, І.Г. Богатирьов, А.О. Галай, С.К. Гречанюк, І.В. Іваньков, О.Г. Колб, В.А. Львовчкін, В.П. Петков, О.Б. Пташинський, Г.О. Радов, О.В. Романенко, Д.В. Ягунов, І.С. Яковець, М.М. Яцишин та ін.

Узагальнення загальнотеоретичних підходів до визначення державної політики засвідчує відносну традиційність поглядів і характеризують її як системну державницьку діяльність компетентних державних органів із формування, визначення та реалізації основних пріоритетних та стратегічних напрямів розвитку окремих сфер державного управління. Відповідно для того, щоб з'ясувати стан формування та реалізації державної політики у сфері виконання покарань, необхідно коротко зупинитись на тих напрацюваннях, які були розроблені як за радянських часів, так і в сучасній науці.

Наприклад І.С. Яковець зазначає, що політика у сфері виконання покарань — це ті принципи й цілі, які держава запроваджує в життя при створенні і застосуванні норм кримінально-виконавчого права, визначенні цілей, принципів, стратегії, напрямів діяльності органів та установ виконання покарань, їх основних форм та методів [1 с. 18]. В.В. Кондратішина під кримінально виконавчою політикою розуміє визначення основних форм, напрямів, методів і засобів правотворчої та правозастосовної діяльності відповідних державних органів у сфері реалізації кримінальних покарань [2, с. 20]

П.Л. Фріс пропонує таке визначення кримінально-виконавчої політики - це визначення основних напрямків правотворчої діяльності держави і правозастосовної діяльності відповідних державних органів у сфері реалізації кримінальних покарань [3, с. 17]. Загалом слід зазначити, що традиційно кримінально-виконавча політика розглядається як частина державної політики у сфері боротьби зі злочинністю. Хоча, на наш погляд, такий підхід видається дещо спрощеним. Кримінально-виконавча політика є складовою загальної політики України у сфері боротьби зі злочинністю, яка на підставі норм кримінального права визначає основні напрями правотворчої діяльності держави і правозастосовної діяльності відповідних державних органів у сфері реалізації кримінального покарання [4, с. 2]. Зміст кримінально-виконавчої політики України, на думку І.Г. Богатирьова, безпосередньо пов'язаний зі стратегією держави у сфері

виконання кримінальних покарань та Концепцією державної політики у сфері кримінальної юстиції й забезпечення правопорядку в Україні [5, с. 3]. Після створення в Україні державної пенітенціарної служби України природно, що в наукових колах все частіше говорять про формування або існування пенітенціарної політики. Тут слід вказати, що останню у своїх наукових роботах зазначали й деякі вчені працівники більш ранніх періодів.

Наприклад, Л.Б. Смирнов зазначав, що більш вдалим терміном, який би позначав політику держави у сфері виконання кримінальних покарань, є «пенітенціарна політика». Пенітенціарна політика ґрунтується на вироблених міжнародним співтовариством положеннях та стандартах щодо поводження із засудженими, досягненнях науки і практики. Також автор зазначає, що в умовах зміни суспільно-економічної формації та політичної системи змінюється і стратегія основних напрямів кримінально-виконавчої політики. Побудова правової держави повинна передбачати й побудову ефективної пенітенціарної системи, адже вона є елементом(складовою частиною) держави, і повинна, таким чином, відповідати принципам держави [6, с. 438-441].

У роботі видатного вітчизняного науковця Г.О. Радова поняття пенітенціарної політики визначено як галузь державно-правової діяльності уповноважених на те суб'єктів соціального управління з визначення обов'язкових для виконання керівних ідей, принципів, доктринальних положень, установок, вимог, цілей та завдань у сфері забезпечення каяття осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, які б відповідали законам та закономірностям соціалізації особистості, збалансовано забезпечувати задоволення законних прав та інтересів громадянина, суспільства і держави [5, с.12-13]. Будучи частиною єдиної політики держави, безпосередньо витікаючи з кримінальної політики, пенітенціарна політика дає напрям діяльності державних органів і громадських організацій у галузі виконання покарань, визначаючи цілі, принципи, стратегію, форми змісту цієї діяльності. Чинне кримінально-виконавче законодавство відображає відому інформацію про те, що змістом покарання є кара, а цілями покарання — виправлення засудженого, спеціальне й загальне попередження. Цілі і принципи державної політики у сфері виконання покарання реалізуються за допомогою державного управління. Норми сучасного кримінально-виконавчого законодавства, практика управлінської діяльності органів державної виконавчої влади засвідчує, що цілі державного управління забезпечують ефективну реалізацію завдань державної кримінально-виконавчої та сприяють приведенню процесів виконання і відбування кримінального покарання до вимог міжнародних норм [7, с. 31]. З іншого боку, управління орієнтується на вдосконалення організаційної структури органів виконання покарань, на забезпечення умов відбування покарання, нормалізацію виробничої діяльності та соціально-психологічної роботи, тощо.

Здійснити аналіз загальнотеоретичних положень формування та визначення державної політики у сфері виконання покарань, необхідно проаналізувати стан практичного забезпечення державної діяльності в цій сфері. Із цією метою розглянемо концептуальні правові документи, які визначають стратегію розвитку системи виконання покарань. Незважаючи на фінансові складності, на функціонування цієї системи державним бюджетом передбачається певне фінансування, якого, за умови проведення відповідних заходів розвитку.

На продовження сказаного, слід здійснити аналіз Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби (далі - Концепція), адже саме цей документ нині відіграє ключову роль у визначенні напрямку її розвитку. По-перше, метою Концепції є визначення пріоритетів та шляхів реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, діяльність якої має ґрунтуватися на принципах законності, гуманізму, дотримання прав людини й громадянина, міжнародних стандартах поводження із засудженими та особами, узятими під варту. По-друге формулювання основних проблем функціонування системи виконання кримінальних покарань засвідчує існування фактично неефективної та бездіяльної системи виконання покарання. Існує високий рівень «самокритичності» держави, адже їхнє визнання фактично констатує її багаторічну бездіяльність у цьому напрямі. З іншого боку, подібна констатація — це спроба держави зняти з себе відповідальність, формуючи так би мовити «лінію відліку», з якої розпочинаються кроки реформування.

По-третє, не вдаючись до аналізу основних способів досягнення концепції, її реалізація має забезпечити: приведення умов тримання засуджених у відповідність з Європейськими стандартами та запровадження процедури досудової пробації, створення системи надання засудженим медичної допомоги належної якості, механізму соціальної реабілітації засуджених та повернення їх до соціально-нормативного життя в суспільстві, умов для залучення засуджених до праці. Отже, очевидно, що мета Концепції не відповідає визначеним очікуваним результатам. Головним результатом, виходячи із зазначеного, є розвиток системи альтернативних позбавленню волі покарань, проте таким чином вирішується лише одна частина проблеми.

Ми, навпаки, дотримуємось позиції, що особливої уваги потребують саме установи виконання покарань, які повинні розвиватись до пенітенціарних закладів.

Враховуючи вищевикладене, можна зробити такі висновки.

По-перше, Концепція політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України — стратегічний документ, який, на жаль, не надає всіх відповідей на процеси здійснення змін у системі виконання покарань не є досконалими. По-друге, система виконання покарань України потребує глибокої реформи за умов фактичної відсутності фінансової підтримки з боку держави. Необхідно зазначити, що декларативно перехід від однієї моделі системи виконання покарань до іншої вже відбувся:

кримінально-виконавча система створена на основі виправно-трудової моделі функціонування систем і органів та установ виконання покарань. Логічно, що наступним кроком розвитку повинно стати створення пенітенціарної системи. Однак, зважаючи на той факт, що перехід від виправно-трудової до кримінально-виконавчої моделі, відбувся фактично тільки декларативно, то для запровадження пенітенціарних стандартів знадобиться не один рік, а також підтримка з боку держави і, що особливо важливо, з боку громадськості.

Література:

1. Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 8 листопада 2012 року № 631 / 2012.
2. Ялунин В.У. Реформа уголовно-исполнительной системы современной России: проблемы, тенденции, перспективы: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Судебная власть; прокурорский надзор; организация правоохранительной деятельности; адвокатура» / Ялунин Владимир Увеналиевич; Академия управления МВД России. – М., 2004. – 216 с.
3. Фріс П.Л. Основні напрями кримінально-виконавчої політики України на сучасному етапі державотворення / П.Л. Фріс, М. Б Бручко // Часопис Національного університету «Острозька академія», Серія «Право», - 2010. - №1
4. Кондратішина В.В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 2Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» В.В. Кондрашкіна; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, - 2009. -275 с.
5. Кримінально- виконавче право України: [навч. посіб.] / [А.П. Гель, Г.С. Семаков, І.С. Яковець]; за ред А. Х Степанюка. – К.: Юрінком Інтер, 2008, - 624
6. Смирнов Л.Б. Уголовно-исполнительная политика в сфере совершенствования правового регулирования исполнения уголовных наказаний: дис.... докт. юр.наук:12.00.08 Л.Б Смирнов Санкт-Петербургский университет МВД России, 2003,стр.547
7. Радов Г.О. Першочергові проблеми пенітенціарної політики України на сучасному етапі// Г.О. Радов// Проблеми пенітенціарної теорії та практики: бюлетень Київського інституту внутрішніх справ – 1996 - №1 - с. 12-16.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент Леонтєва Аліна Віталіївна.

**Микола Кулик
(Харків, Україна)**

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ДОГОВОРІВ В УКРАЇНІ

Вибір теми дослідження визначається центральним місцем договору в правовому регулюванні господарського обороту. Необхідність виокремлення регулювання господарсько-договірних відносин викликана тим, що господарський договір, на відміну від цивільно-правового, часто зачіпає публічні інтереси, тобто його дія не обмежується впливом на сторони, які беруть у ньому безпосередню участь, а й позначається на інтересах держави і суспільства в цілому. Саме це стало однією із причин прийняття разом з Цивільним кодексом України також Господарського кодексу України, значна частина норм якого встановлює особливості регулювання господарсько-договірних відносин (так, існує проблема визначення характеру норм господарського договірної права, істотних умов господарського договору, його змісту, юридичних конструкцій, тощо) [1].

Створення суб'єктів господарювання в Україні розглядалися у наукових працях наступних вчених: А.Г. Бобкової, І.В. Голованя, С.М. Грудницької, О.Р. Зельдіної, В.В. Лаптева В.С. Мартемьянова, О.В. Олейник, В.Ф. Опришка, І.Г. Побірченка, Н.О. Саниахметової, В.І. Семчика та інших.

Перехід України від планово-розподільчої до ринкової економіки, трансформація відносин власності, розвиток різноманітних організаційно-правових форм господарювання зумовлюють необхідність нових підходів до нормативно-правового регулювання договірних відносин та їх теоретичного обґрунтування. З початку 90-х рр. ХХ століття жорсткий нормативний режим господарських договорів почав поступово перетворюватися на такий, у якому гармонійно поєднуються диспозитивні та імперативні засади правового регулювання. Проте правове регулювання договірних господарських відносин в чинному законодавстві України має білі плями, які зумовлюють потребу в подальшому дослідженні господарського договору та розробці науково обґрунтованих рекомендацій щодо розвитку спеціального законодавства про господарські договори [1].

Незважаючи на те що за роки незалежності України було прийнято низку законодавчих актів, які певною мірою регулюють і договірні відносини у сфері господарювання, господарське законодавство в цій частині потребує вдосконалення.

Правове регулювання господарських договорів в Україні здійснюється Господарським Кодексом України, а також загальними та спеціальними статтями Цивільного кодексу України. Однак законодавча

база в окремих, або спірних питаннях не дає повних відповідей для винесення обґрунтованих законних рішень стосовно укладання, підписання та здійснення господарських договорів. Слабкість і недосконалість правового захисту підприємництва, неврегульованість багатьох його аспектів, неузгодженість нормативних актів негативно впливають на ефективність підприємництва в Україні.

Різноманітність господарської діяльності обумовлює широке коло господарських договорів. Кожному господарському договору властиві і загальні риси цієї правової категорії, і ознаки, притаманні саме цьому виду господарських договорів. Тому для їх (договорів) розмежування застосовують доктринальну і нормативну класифікації господарських договорів, основною яких є їхні юридичні (внутрішні) властивості.

Категорії договір і господарський договір співвідносяться як загальне і особливе. Як особлива категорія господарського законодавства і права України господарський договір має певну правову основу [3].

Господарські договори в Україні регулюються:

а) загальними статтями Цивільного кодексу України про зобов'язання, договір, зобов'язання, що впливають з договорів;

б) спеціальними статтями Цивільного кодексу України про майнові відносини між суб'єктами (підприємствами, установами, організаціями). Це, зокрема, відносини: стосовно поставок продукції (товарів); закупівлі сільськогосподарської продукції у товаровиробників; капітального будівництва; перевезення вантажів та ін.

Крім того, ці договори регулюються загальними законами про господарючі суб'єкти. Господарські відносини (а це предмет господарського договору) підприємства з іншими підприємствами та організаціями в усіх сферах господарської діяльності здійснюються на основі договорів. Йдеться про господарські договори. Господарські договори регулюються також законами України про окремі види господарської діяльності: інвестиційну, зовнішньоекономічну, транспортну тощо [1].

У визначенні поняття господарського договору слід враховувати і загальні ознаки категорії майнового договору, і особливі його ознаки, відображені у господарському законодавстві.

Із загально-правової точки зору господарський договір становить собою господарські правовідносини між двома або більше суб'єктами, змістом яких є їхні договірні майнові зобов'язання діяти певним чином: передати і прийняти майно, виконати роботу, надати послуги і т. ін.

Загальні принципи і умови виконання договорів, у тому числі господарських, врегульовано главою 15 Цивільного кодексу України (ст. 161-177). Щодо господарських договорів діють і спеціальні умови виконання, передбачені нормативними актами про окремі види договорів [4].

На господарські договори поширюються такі інститути і категорії загального зобов'язального права, як загальні умови виконання зобов'язань (ст. 161 ЦКУ), забезпечення виконання зобов'язань (ст. ст. 178-196 ЦКУ), відповідальність за порушення зобов'язань (ст. ст. 203-215 ЦКУ), умови про строк (ст. ст. 165 і 166 ЦКУ) та місце виконання зобов'язань (ст. 167 ЦКУ). Особливість виконання господарських договорів полягає лише в тому, що ці категорії та інститути значною мірою деталізуються ще й господарським законодавством про окремі види договорів.

Принципи виконання господарських договорів. Ці принципи є загально-договірними (ст. 161 ЦКУ). Коротко їхню суть можна визначити формулою: "виконання господарських договорів має бути чітким і точним".

Основним принципом є принцип належного виконання господарського договору. Це, зокрема, означає виконання його належним суб'єктом (боржником) відповідно до предмета виконання визначеного у договорі у належному місці відповідним способом і т. ін. З цього основного принципу випливає другий принцип - реального виконання господарського договору. Він закріплений у ст. 208 Цивільного кодексу України, згідно з якою зобов'язання повинно бути виконано в натурі. Це означає, що боржник має вчиняти дії, які передбачені господарським договором, а саме: передати майно, виконати роботу, надати послугу тощо. Замінювати ці дії іншими можна лише за згодою кредитора, але це вже буде інший договір.

Особливістю господарських договорів є те, що при їх укладанні застосовуються певні техніко-юридичні процедури, тобто порядок висловлення пропозиції укласти договір (оферти) та прийняття її (акцепту) значною мірою формалізований [4].

Законодавством України (ст. ст. 153-158 ЦКУ) встановлено загальний порядок укладання будь-яких цивільних договорів (незалежно від їх видів), який стосовно господарських договорів діє тоді, коли сторони вільно укладають господарські договори: на біржових торгах, ярмарках, аукціонах тощо. При цьому пропозиція укласти договір має бути чітко висловлена і виражати справжній намір господарюючого суб'єкта вступити в договір. Пропозиція вважається достатньо визначеною, коли в ній зазначено всі істотні умови договору або порядок їх визначення.

Договір визнається укладеним, якщо між сторонами досягнуто згоди щодо його істотних умов (тобто тих, які визнані такими за законом або необхідні для договорів такого виду), а також всіх умов, щодо яких за заявою однієї зі сторін має бути досягнуто згоди. Коли пропозицію укласти договір зроблено із зазначенням строку для відповіді, договір вважається укладеним, якщо особа, яка зробила пропозицію, одержала від іншої сторони відповідь про прийняття пропозиції протягом цього строку.

Література:

1. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://zakon1.rada.gov.ua>.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16. 01. 2002 р. № 435 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://zakon1.rada.gov.ua>
3. Закон України від 27 березня 1991 року № 887 – XII «Про підприємства»// Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №24. Ст.272.
4. Закон України від 15 травня 2003 року № 755-IV «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб підприємців»// Відомості Верховної Ради України. – 2003. - №31. Ст.263.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент кафедри економічної теорії та права ХНАДУ Леонтєва Л.В.

**Ліна Леонтєва, Ісаєва Марина
(Харків, Україна)**

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПІДТРИМКИ ІНВАЛІДІВ ДЕРЖАВНИМИ ОРГАНАМИ В ПРАЦЕВЛАШТУВАННІ

Реалізація прав людини в сфері праці та її соціального захисту є ознакою будь-якого демократичного суспільства, країни з соціально-орієнтованою економікою. Особливого значення набуває ця тема з огляду на приєднання України до міжнародних правових норм, особливо в сфері захисту людей з обмеженими можливостями здоров'я. Реінтеграція та інтеграція цієї категорії громадян в суспільне життя багато в чому залежить від вирішення проблеми соціально-професійної реабілітації інвалідів, їх працевлаштування та зайнятості. Ці питання є вкрай важливими й актуальними в системі соціального захисту інвалідів, особливо через зростання чисельності інвалідів в нашій країні за останні роки та необхідності підвищення їх конкурентоспроможності на ринку праці. На шляху вирішення цих проблем в Україні зроблені конкретні кроки як науковцями, так і законодавчими та практичними діями з боку Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України. Між тим, гострота питання не знята, бо існує багато проблем законодавчого, методологічного і методичного характеру, які зумовлюють необхідність більш досконалого вивчення шляхів підвищення ефективності соціально-професійної реабілітації та працевлаштування інвалідів.

Метою дослідження є аналіз зайнятості та працевлаштування інвалідів в Україні з метою виявлення основних проблем та розробки заходів щодо збільшення зайнятості й раціонального працевлаштування інвалідів з урахуванням стану їхнього здоров'я, побажань та можливостей, що відповідає інтересам як держави, так і самих інвалідів.

Окремими проблемами соціального захисту інвалідів присвятили свої роботи І.Б. Іванова, Н.Я. Лапка, В.С. Маринець, Д.П. Мельничук, В.А. Красномовець, І.Г. Козуб, В.О. Сачок, Л.П. Шумна, В.С. Тарасенко та інші вчені.

Аналіз розвитку проблеми інвалідності, як соціального явища свідчить про те, що, пройшовши шлях від ідеї ізоляції "неповноцінних" членів суспільства до концепцій залучення їх до праці, людство підійшло до розуміння необхідності інтеграції осіб з фізичними вадами, фізіологічними, психічними порушеннями в усі суспільні інститути.

У зв'язку з цим виникає необхідність відкинути класичної підхід до проблеми інвалідності як до проблеми "неповноцінних людей" та представити її як проблему, що зачіпає суспільство в сукупності.

Іншими словами, інвалідність - це проблема не однієї людини, а всього суспільства в цілому.

Вважаємо, що поняття «інвалід» є найбільш адекватним для визначення людини з фізичними або розумовими вадами, що дає змогу охопити всіх осіб, які мають «нетипові ознаки» фізичного чи розумового плану.

Основним нормативним актом стосовно соціального захисту інвалідів є Закон України "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні" від 12 березня 1991 р. № 875-12 [1]. Цей Закон визначає основи соціальної захищеності інвалідів в Україні і гарантує їм рівні з усіма іншими громадянами можливості для участі в економічній, політичній і соціальній сферах життя суспільства, створення необхідних умов, які дають можливість інвалідам вести повноцінний спосіб життя згідно з індивідуальними здібностями та інтересами.

У законі зазначається, що інваліди в Україні володіють усією повнотою соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод, закріплених Конституцією України та іншими законодавчими актами.

Відповідно до Конвенції Міжнародної організації праці №159 про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів 1983 року, яка ратифікована Верховною Радою України, органи державної влади повинні сприяти працевлаштуванню інвалідів [2, с. 589].

На цей час у державі існує багато нормативних документів, законів, програм, організацій, створених за участю Національної асамблеї інвалідів України, які роблять більш ефективним процес працевлаштування інвалідів (наприклад, Міжнародна організація праці та Державний центр зайнятості,, Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо реалізації інвалідами права на трудову

зайнятості», Указ Президента України від 11 липня 2005 року «Про вдосконалення державного регулювання у сфері зайнятості населення на ринку праці», Закон України «Про зайнятості населення», Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні») [3, с. 171].

Базовий законодавчий акт щодо соціального захисту інвалідів гарантує забезпечення права інваліда на працевлаштування та оплачувану роботу, зокрема, з умовою виконання роботи вдома. Особи з обмеженими можливостями, які не досягли пенсійного віку, які не працюють, проте бажають працевлаштуватися, мають право бути зареєстрованими в Державній службі зайнятості України як безробітні [4]. За змістом Закону України «Про зайнятості населення» інваліди віднесені до категорії громадян, які мають додаткові гарантії в сприянні працевлаштуванню. Цю категорію громадян становлять інваліди, які не досягли пенсійного віку, встановленого Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [5]. Законодавство про зайнятості населення передбачає можливість інваліда, який не досяг пенсійного віку, набути статусу безробітного.

Особа з обмеженими можливостями, яка зареєструвалася в територіальному органі центрального органу виконавчої влади як безробітна, має такі права:

1) на безоплатне отримання від територіальних органів центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, послуг із пошуку підходящої роботи та сприяння у працевлаштуванні, у тому числі на громадські та інші роботи тимчасового характеру; консультаційних, інформаційних та профорієнтаційних послуг із метою обрання або зміни виду діяльності;

2) на матеріальне забезпечення на випадок безробіття та соціальні послуги відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне

страхування на випадок безробіття»;

3) на збереження права на виплату допомоги по безробіттю на період участі в громадських та інших роботах тимчасового характеру у розмірах, встановлених до укладення ними строкового трудового договору на участь у таких роботах;

4) на оскарження, у тому числі до суду, дій або бездіяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, їх посадових осіб, що призвели до порушення прав щодо зайнятості особи [4].

Незважаючи на те, що держава спрямовує зусилля на забезпечення зайнятості інвалідів, існують бар'єри, які стоять на заваді реалізації осіб з обмеженими можливостями у сфері праці. Так, за результатами проведеного соціального опитування чинниками, що перешкоджають соціально-економічній інтеграції інвалідів до трудового та суспільного життя, є такі:

1) відсутність безперешкодного доступу осіб з інвалідністю до об'єктів соціальної та виробничої інфраструктури;

2) незадовільне забезпечення осіб з інвалідністю засобами, які допомагають їм адаптуватися в суспільстві;

3) непристосованість виробництва та робочих місць до потреб інвалідів на звичайних підприємствах;

4) непривабливість робочих місць, які пропонуються роботодавцями людям з інвалідністю;

5) упереджене ставлення роботодавців до використання праці осіб з інвалідністю;

6) низька конкурентоспроможність осіб з інвалідністю на ринку праці, незважаючи на їх достатньо високий рівень освіти;

7) невідповідність професійної підготовки інвалідів до потреб ринку праці;

8) відсутність роботи на умовах гнучких форм організації праці та надомної праці;

9) неякісно розроблені індивідуальні програми реабілітації людей з інвалідністю;

10) відсутність механізму супроводу осіб з інвалідністю в процесі їх працевлаштування та адаптації на робочому місці;

11) психологічні бар'єри, пов'язані із заниженою самооцінкою інвалідами своїх здатностей (компетенцій) та здібностей, зі страхом самостійно виходити на ринок праці, знаходитися в колективі тощо [6].

Таким чином, в Україні держава через встановлення нормативних

підстав (визначення статусу інваліда, наділення його відповідними до статусу правами, встановлення уповноважених органів у цій сфері та закріплення за ними необхідних повноважень щодо підтримки інвалідів тощо) та через фактичну діяльність відповідних органів (наприклад, тих, що реалізують державну політику у сфері зайнятості населення) сприяє соціальній інтеграції інвалідів, зокрема, допомагає в пошуку роботи й працевлаштуванні, яке здійснюється, виходячи з особливостей інваліда, за умови набуття ним статусу безробітного (наприклад, на підприємствах, установах, організаціях встановлюються нормативи робочих місць для зайнятості інвалідів). Водночас продовжують існувати проблеми щодо забезпечення зайнятості осіб з обмеженими можливостями, які потребують вирішення в практичній площині в окреслених у цьому дослідженні напрямках.

Література:

1. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» від 21 березня 1991 року № 875-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР - 1991. - №21. - Ст. 252.

2. Слюсар А.М. Інваліди - суб'єкти трудового права: міжнародний досвід /А.М. Слюсар // Електронне наукове фахове видання «Форум права». - 2009. - №3.-С.586-590. - [Електронний ресурс].-Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>.
3. Кухленко О.В. Державна політика зайнятості щодо працевлаштування незахищених верств населення/ О.В. Кухленко, Н.Ю. Шабатин, Ю.С. Сацункевич //Економіка і регіон. - 2012. - № 3(34). - С. 168-173.
4. Декларация о правах инвалидов от 9 декабря 1975 года [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_117.
5. Закон України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року № 5067-VII// Відомості Верховної Ради України. - 2013. - № 24. - Ст. 243.
6. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23 вересня 1999 року № 1105-XIV // Відомості Верховної Ради України. -1999. - № 46417. - Ст. 403..
7. 6. Аналітична записка до науково-дослідної роботи, виконаної ДУ НДІ соціально-трудова відносин у 2010 році за темою: «Проведення соціологічного дослідження за регіонами України з метою виявлення проблем та перешкод, що заважають соціально-економічній інтеграції інвалідів до трудового та суспільного життя» [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=125466&cat_id=111127

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент Леонтьєва Ліна Віталіївна.

**Кирило Мельник
(Харків, Україна)**

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ В КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ УСТАНОВАХ ЗАКРИТОГО ТИПУ

У системі правоохоронних органів, що здійснюють протидію злочинності, важлива роль відводиться установам виконання покарань. Здійснюючи карально-виправний процес, зазначені установи покликані (поряд із виправленням і ресоціалізацією засуджених запобігати вчиненню нових злочинів як засудженим, так і іншими особами, а також реалізовувати деякі інші завдання, покладені на окремі підрозділи цих установ чинним законодавством (зокрема, здійснювати на підставі ст. 5 України (Про оперативну-розшукову діяльність). Ураховуючи значну суспільну небезпеку вчинення засудженими нових злочинів під час відбування покарань, у сучасній кримінологічній та кримінально-виконавчій науці проблеми впливу на злочинність в установах виконання покарань є предметом і об'єктом постійного вивчення. Особливе занепокоєння викликає протидія злочинам проти життя та здоров'я особи, оскільки об'єктами злочинних посягань виступають найвищі соціальні цінності. Проблема посилюється й тим, що в умовах кримінально-виконавчих установ закритого типу особа не в змозі обирати безпечно для свого існування середовище, оскільки цілодобово протягом усього строку покарання перебуває в середовищі соціально занедбаних, здебільшого агресивно налаштованих із числа інших засуджених, а адміністрація виправних колоній не завжди може адекватно забезпечити реалізацію засудженими їх законного права на особисту безпеку. Зазначені проблеми потребують відповідної правової оцінки, і важливе місце в цьому посідає кримінально-правова характеристика злочинів проти життя та здоров'я особи в кримінально-виконавчих установах закритого типу.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження кримінально-правової характеристики злочинів проти життя та здоров'я особи в кримінально-виконавчих установах закритого типу.

Результати дослідження. Теоретичне підґрунття написання статті склали вітчизняних і зарубіжних учених у сфері протидії пенітенціарній злочинності, зокрема Л.В. Багрій-Шахматова, М.П. Барабанова, І.Г. Богатирьова, І.В. Боднара, В.В. Василевича, О.Г. Колба, І.М. Даньшина, Л.М. Джужі, Д.О. Зубова, О.І. Осауленко, О.Л. Ременсона, Р.М. Підвисоцька, С.І. Халимона, С.В. Царюка, І.В. Шмарова та інших.

Як справедливо зазначається у вітчизняній науці кримінального права, кримінально-правова характеристика-одна з фундаментальних категорій кримінального права, що розглядається в нерозривному зв'язку з криміналістичною, криміналогічною, кримінально-виконавчою та оперативну-розшукову характеристиками. З'ясування змісту цього поняття має важливе значення для повної та об'єктивної характеристики злочину, а також визначення меж і сфери дії кримінального права. Правильний підхід до визначення змісту кримінально-правової характеристики злочинів та її складових створює науково-прикладні передумови для забезпечення правильної кваліфікації суспільно небезпечних діянь, повного та всебічного вивчення злочину, удосконалення підстав кримінальної відповідальності, правильного тлумачення ознак складу злочину, призначення покарання, застосування заохочувальних кримінально-правових норм тощо.

Зазначимо, що в сучасній юридичній науці кримінально-правову характеристику розглядають не лише в контексті злочину, а й інших категорій кримінального права, зокрема покарання, кваліфікуючих ознак злочину тощо [1].

Загалом, кримінально-правова характеристика злочину - це опис, визначення істотних, характеристик його особливостей та ознак; система відомостей про істотні, характерні особливості й ознаки злочину. Узагальнивши великий масив наукових праць з кримінального права щодо кримінально-правової характеристики злочину, А.А. Вознюк зробив оптимальний висновок, що кримінально-правова характеристика злочину, насамперед, повинна включати елементи, необхідні для правильної кваліфікації злочину, зокрема: 1) склад злочину; 2) кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки злочину; 3) характер (вид та розмір) покарання за злочин; 4) спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності або обставини, що включають злочинність діяння [2].

Ураховуючи специфіку установ виконання покарань, у місцях позбавлення волі, зокрема в кримінально-виконавчих установах закритого типу, вчиняються, як правило, шість складів злочинів проти життя та здоров'я особи, зокрема:

- умисне вбивство (ст. 155 ККУ України)
- умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК України)
- умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 КК України)
- умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 КК України)
- необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128 КК України)
- погроза вбивством (ст. 129 КК України)

Злочин завжди суперечить інтересам суспільства, обмежує права особи або позбавляє таких прав одних на користь інших всупереч правовим приписам. При цьому, оскільки суспільні відносини та й саме суспільство постійно змінюються та розвиваються, змінюється та розвивається й поняття злочину.

Ознаки злочину: 1) це діяння, вчинене суб'єктом злочину; 2) це діяння суспільно небезпечне - воно спричиняє шкоду чи створює загрозу спричинення такої шкоди об'єктам, що охороняються чинним законодавством; 3) це протиправне діяння, яке передбачено чинним кримінальним законодавством - порушення особою конкретної кримінально-правової норми; 4) це винне діяння, тобто таке, що вчинене умисно чи з необережності; 5) це каране діяння, за яке чинним КК України передбачено певний вид, строк або розмір покарання.

Не є злочином дія або бездіяльність, яка, хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого КК України, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній або юридичній особі, суспільству або державі (ч. 2 ст. 11 КК України).

Відповідно до того чи іншого критерію злочини можна поділяти на різні види. Так, залежно від форми вини злочини можна поділити на умисні та необережні, а також такі, які можуть бути вчинені як умисно, так і з необережності; залежно від ступеня завершеності злочинної діяльності - на закінчені та незакінчені (готування до злочину, замах на злочин); за родовим об'єктом - на злочини проти основ національної безпеки, проти здоров'я особи, злочини проти волі, честі та гідності особи та ін.; за мотивами вчинення - на корисливі, вчинювані з мотивом помсти, вчинювані з хуліганських мотивів та ін. Позитивним надбанням вітчизняного законодавця слід вважати закріплення класифікації злочинів за ступенем їх тяжкості безпосередньо у кримінальному законі, а саме у ст. 12 КК України.

Суб'єктом злочину проти життя та здоров'я особи в кримінально-виконавчих установах закритого типу є засуджений, який відбуває покарання, пов'язане з розбавленням волі який досяг 18-річного віку.

Дослідження психічного стану засуджених, які вчинили злочин проти життя та здоров'я особи в кримінально-виконавчих установах закритого типу, дозволяє дійти висновку про наявність медичних проблем профілактики вказаних злочинів: 10,0% засуджених мали психічні відхилення. Аналіз суб'єктивної сторони злочинів проти життя та здоров'я особи в кримінально-виконавчих установах закритого типу вказують, що всі вони вчинені умисно, причому в 33,3% випадків мав місце заздалегідь обдуманий умисел і в 66,7% - умисел, що виник раптово.

Про заздалегідь обдуманому умислі мотив і мета вчинити злочин та його безпосередня реалізація відокремлені між собою певним проміжком часу, протягом якого винний розробляє план вчинення злочину, обмірковує його деталі, обирає спосіб, час і місце вчинення. Подібні обставини звичайно свідчать про підвищену анти соціальність об'єкта. Тому, незважаючи на те, що час виникнення умислу в більшості умислів злочинів не має значення, його необхідно враховувати при призначенні покарання. Тим більше, що при заздалегідь обдуманому умислі часто вчиняються такі особливо тяжкі злочини, як вбивство, розбійні напади, бандитизм, викрадення майна в особливо великих розмірах, контрабанда, вимагання та інші.

Умисел заздалегідь обдуманий формується ще до вчинення злочину (особа обмірковує план злочину, підшукує знаряддя злочину, співучасників тощо). Наявність цього виду умислу на кваліфікацію, як правило, не впливає, але свідчить про підвищений ступінь вини, а також суспільної небезпечності злочинця.

Важливою рисою умислу, що виник раптово, є його швидкоплинність, тобто раптова поява, поєднана з негайною реалізацією зовні. Злочин вчиняється особою відразу з виникненням умислу, що формується безпосередньо перед самим початком вчинення злочину, і відразу ж реалізується. При вчиненні злочинів проти життя та здоров'я особи в кримінально-виконавчих установах закритого типу раптовий умисел може виникнути: за умов сварки, яка переростає в бійку; на ґрунті раптово виниклих особистих неприязних відносин, спричинених завданням різного роду образ; у процесі суперечки, яка переростає в словесний конфлікт.

Розглянувши об'єкт злочинів проти життя та здоров'я особи в кримінально-виконавчих установах закритого типу, нами наголошено, що в розділі II Особливої частини КК України об'єднано посягнення на два різних родових об'єкта – суспільні відносини щодо охорони життя та суспільні відносини щодо охорони здоров'я особи. Суспільні відносини у сфері охорони життя та здоров'я особи також є безпосередніми об'єктами відповідних злочинів. Злочини проти життя та здоров'я особи в кримінально-виконавчих установах закритого типу з об'єктивної сторони характеризуються активними діями, спрямованими на спричинення шкоди життю або здоров'ю особи, і в більшості своїй містять матеріальний склад злочину. Суб'єктом злочину проти життя та здоров'я в кримінально-виконавчих установах закритого типу є засуджений, який відбуває покарання, пов'язане з позбавленням волі, який досяг 18-річного віку. Аналіз суб'єктивної сторони злочинів проти життя та здоров'я особи в кримінально-виконавчих установах закритого типу показав, що всі вони вчинені умисно, причому в 33,3% випадків мав місце заздалегідь обдуманий умисел і в 66,7% умисел, що виник раптово.

Литература:

1. Носенко В.А. Криміналогічні засади запобігання вчиненню злочинів проти життя та здоров'я особи у місцях позбавлення волі / В.А. Носенко // Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби. - 2014. - №1 (спеціальний випуск) - С.130-132
2. Вознюк А.А. Поняття та елементи кримінально-правової характеристики злочинів / А.А. Вознюк // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. - 2013. - №1 (86). - С. 154-160.
3. Кравченко О.О. Кримінально-правова характеристика контрабанди (ст. 201 КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О.О. Кравченко. - К., 2010. - 203 с.
4. Павленко В.Г. Кримінально-правова та кримінологічна характеристика громадських робіт як виду покарання: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / В.Г. Павленко. - К., 2015. - 185 с.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент Леонтєва Аліна Віталіївна.

Ігор Муковоз, Тетяна Яцечко-Блаженко
(Луцьк, Україна)

НЕЗАКОННЕ ВИВЕЗЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ЯК ФОРМА ЗЛОЧИННОСТІ: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ

Із проголошенням незалежної України перед нашою державою постала актуальна проблема оцінки власних культурних цінностей, які визначають інтелектуальну і духовну спрямованість нашого народу, окреслюють його пройдений шлях. Їх ні в якому випадку не можна ігнорувати, адже чим повніші наші колекції національних скарбів, тим більше у нас є шансів для кращого висвітлення і вивчення історії України. Тому ми повинні створити сприятливі умови для їх збереження, адже завдяки нашим культурним багатствам існує той зв'язок, який пов'язує наше минуле з сучасним, а сучасне із майбутнім.

Ми, українці, як нація, повинні дбати про свою спадщину, забезпечувати її нормативний захист та оберегати від зазіхання на неї інших держав. Добре, що нині настали такі часи, коли ми можемо із правом господаря розпоряджатися нашими скарбами, але так було не завжди.

Сьогодні, приємно визнавати, що останні роки були позначені пробудженням історичної самосвідомості серед українського народу, з'явився інтерес до свого минулого та його культурних надбань, але не дивлячись на це невіршеним залишається ряд питань. Так, не є великою таємницею той факт, що велика кількість українських скарбів зберігається не в наших музеях, а за кордоном, в основному в колекціях російських музеїв: Ермітажі, Російському в Ленінграді, Збройній палаті в Кремлі, Третьяковській галереї, Державному історичному музеї у Москві. Усі вивезені цінності, на які ми маємо законні права, нам, на жаль, ніхто повертати не збирається. Яким же шляхом потрапили наші національні скарби до іноземних колекцій?

Одним із способів вивезення скарбів були археологічні експедиції. Так під керівництвом московських та петербурзьких археологів проводились розкопки, а цінності, здобуті під час них, замість передачі до місцевих музеїв, від'їздили до столиці на північ. Якщо говорити про кількість вивезених у різні часи до Росії колекцій, то за даними Інституту археології Національної Академії наук України, їх перелік нараховує 750 назв [11].

З точки зору моральних і міжнародно-правових норм цінності мають бути повернуті їхньому законному власникові, яким є український народ. Завдяки проведенню підготовки реєстрів вилучених з теренів України архівних фондів, історичних реліквій та скарбів, на сьогодні маємо важливі наукові документи щодо обміну культурними цінностями між Україною та Росією з фондів Історичного музею та Збройної палати в Москві, Державного Ермітажу у Петербурзі [10]. Про вивезення українських скарбів до Росії красномовно, говорять цифри, до прикладу колекції давньоруських скарбів. Так, в Ермітажі зберігаються – 152 екземплярів, Державному історичному музеї в Москві – 42 [1, 171-176]. Відсутність нашого багатства у українських музейних фондах негативно позначається на подальшому культурному

розвитку держави.

Серед найвідоміших скарбів вивезених із території України у різний період варто назвати: в Ермітажі (Ленінграді) - скарби з кургану Солоха, срібники Володимира Мономаха, Перещепинський скарб; в Історичному музеї (Москві) – Бородінський скарб, змійовик Володимира Мономаха, скарб Михайлівського монастиря у Києві; в Збірці античних знахідок (Мюнхені) - грецька діадема з Понтіки; а доля Михалківського скарбу 1878 та 1896 р. із збірок Львівського історичного музею взагалі невідома.

Аналізуючи кількість скарбів, які були заховані на території Східної Європи в I – II тисячоліттях нашої ери варто зауважити, що їх досить багато. Правда, лише частина їх знайдена недавно (не раніше половини XIX ст.) зберігаються в музеях на території колишнього Радянського Союзу, бо ті що, були знайдені в XVIII ст. і у раніше – безповоротно пропали для дослідників, бо осіли в приватних колекціях на Заході. Якщо розпочинати історію скарбів на теренах України, то їх знаходили ще в древності, прикладом цього є випадки, коли в скарбах татарських монет XIV ст. знаходили дирхеми, обрізані з усіх сторін до розмірів татарських. Маємо і писемні свідчення про знахідки скарбів [4, 60]. В XVII ст. пошук скарбів для провінційних воєвод був можливістю зарекомендувати себе перед урядом. З наступного століття є відомості про те, що в 1787 р. був знайдений скарб XI ст. золотих і срібних речей в Києві. Його доля відома: частина його розійшлась по руках невідомих людей в столиці, а друга потрапила до рук італійських торговців з Ломбардії і була вивезена.

Переломним моментом в царині пошуку скарбів було XIX століття, адже ситуація відтоді кардинально змінилась, завдяки створеній Археологічній комісії. Це була наукова установа, яка протягом 1859-1919 рр. керувала археологічними дослідженнями на території Російської імперії, і в тому числі й України. Комісія провела багато досліджень греко-скіфських пам'яток на території України.

До Ермітажу потрапила переважна більшість цінних скарбів. Серед них можна назвати, зокрема такі: 1) Срібний скарб із 14 350 татарських монет, знайдений 1851 р. в с. Воскресенка Приазовського р-ну Запорізької області. 2) Скарб із 2-3 тис. дирхемів та браслетів VII – IX ст., знайдений в 1851 р. в Києві недалеко від Аскольдової могили, під час копання солдатами каналів для фундаменту. 3) Скарб XI ст. із 200 срібляників, знайдений 1852 р. в м. Ніжині Чернігівської області. 4) Скарб золотих та срібних речей XII – XIII ст. із 34 київських гривень, знайдений в 1880 р. в садибі в Києві [5, 60]. 5) Срібний скарб X-XI ст. із 42 злитків, 2 лунниць, 7 шийних гривень, знайдений 1883 р. в с. Борщівка Дубенського повіту Волинської губернії. 6) Срібний скарб із шийних гривен, ланцюжка, браслетів, знайдений 1883 р. в Мироновському філярварку Канівського повіту Київської губернії. 7) Скарб із – 615 монет XVII ст., знайдений 1888 р. в с. Закусили Овруцького району Житомирської області [5, 141]. 8) Скарб срібних і золотих речей XII ст. серед яких золота діадема, персні, шийна гривна, браслети, сережки, київські монетні гривні, візантійські соліди, знайдений 1889 р. в Києві в садибі Гребеновської [5, 59]. 9) Срібний скарб XII-XIII ст., 1890 р. знайдений в м. Хотин (сучасна Чернівецька область) [5, 58]. 10) Частина срібного монетного скарбу XVI ст. – 52 екземпляри, виораного випадково під час польових робіт 1895 р. в с. Сезенків Баришівського району Київської області [5, 102]. 11) Скарб із 48 золотих і срібних монет XVII ст., знайдений 1896 р. в с. Вітрівка Чигиринського району Черкаської області. 12) Частина речового скарбу золотих речей із (обручів, браслетів), гривень XI ст., знайденого 1899 р. при будівництві в Києві [5, 44].

13) Речовий скарб із візантійських монет, обрізку золотої гривни, київських гривен, знайдений в 1900 р., частина в Російському музеї (м. Ленінград). 14) Скарб „татарських і турецьких срібних монет” – 2236 екземплярів XIV ст., знайдений 1902 р. в Києві в землі біля будівлі Києво-Печерської Лаври. 15) Скарб срібних речей - гривень, каблучок XII ст. та візантійських монет, знайдений 1903 р. в с. Великоселицьке Оржицького району Полтавської області [5, 47].

Цілий ряд скарбів, знайдених на території України перебуває також в інших російських музеях, зокрема, в Московському громадському музеї, Артилерійському музеї в Петербурзі та ін. В Державного Історичного музею в Москві знаходяться: 1) Скарб золотих прикрас із 2 браслетів, 2 перснів, 5 срібних підвісок, знайдений 1848 р. при очистці каналу в м. Чернігові біля Єлецького монастиря. 2) Скарб із 2 срібних браслетів, знайдений 1891 р. при обробці городу міщанином в передмісті Ісковщина м. Канева Канівської повіту Київської губернії [4, 92]. 3) Бородінський скарб II тис. до н.е., знайдений 1912 р. поблизу м. Бородіно на Одещині. До його складу входить 17 виробів із золота, срібла, бронзи, рідкісних порід нефриту та талюку. Бородінський скарб має визначну історичну цінність як зв'язкова ланка між пам'ятками бронзового віку Середземномор'я та майже всієї Євразії. Серед предметів: інкрустовані золотом срібні кінджал і фібула, три срібні навершя списів [6, 186-187].

В Московському громадському музеї – скарб золотих і срібних прикрас, знайдений 1868 р. в Києві на території Десятинної церкви. В Петербурзькому археологічному інституті міститься скарб із 99 монет X – XI ст., 98 кувачів дирхемів, візантійська монета Костянтина VII, знайдений 1887 р. біля гори „Бойкова” поблизу с. Шпилівка Сумського району Сумської області [4, 43]. В Артилерійському музеї у Петербурзі – скарб, до складу якого входив золотий прутик XIII ст. довжиною 51 дециметр, який можливо був частиною розігнутої гривні. Він знайдений 1901 р. в кургані поблизу с. Пишки Канівського району Черкаської області.

У 1918 р. роботу над поверненням культурних цінностей продовжив уряд гетьмана П. Скоропадського. Так, за Берестейським мирним договором від 9 лютого 1918 р. розпочалися українсько-російські переговори. На чолі з П. Холодним була створена Культурна комісія, яка опрацювала проект угоди про передачу у власність Української держави культурних цінностей, які були вивезені з України. Але, як і у випадку 1917 році, справа далі обіцянок не зрушилась. Через односторонню відмову Радянської

Росії від переговорів розгляд питання був припинений. В той же протягом 1918-1923 років до Москви в Збройну палату було забрано до 10 тисяч історико-культурних об'єктів. Багато коштовностей продані за кордон.

Українська сторона передала списки пам'яток до Москви на розгляд. Серед цінностей, які хотіли повернути, були ті, що зберігались в збірках Збройної палати в Кремлі, Третьяковської галереї, Московського історичного музею, Ермітажу. В радянський період дослідники отримали в спадок скарби без точної хронології, важливі відомості були втрачені, тому потрібно було починати все спочатку. Тут на перше місце ставилось показати усе розмаїття народів, які проживали на території Радянського Союзу, зв'язок Русі із Росією. І скарби виконували тут невелику роль великій політиці. Адже завдяки їм виникали нові теорії походження народів, звичайно це було просто робити, коли в фондах російських музеїв був такий „скарб” у повному значенні цього слова, в більшості українського походження, до прикладу можна привести статистику знайдених скарбів, наприклад із скарбів IX – початку XI ст. 11 із 27, середини XI – до 1240 р. – 98 із 147.

Протягом 30-х років з території України далі вивозилися культурні цінності, зокрема з Києво-Печерського заповідника, ряду музеїв та бібліотек. Так, вилучені срібники Володимира Мономаха з Ніжинського краєзнавчого музею намагалися продати на аукціоні у Франкфурті-на-Майні. Це не вдалося здійснити, їх повернули до Держхрану Мінфіну СРСР, а в 1949 р. звідти віддали до Ермітажу [6, 187].

Сьогодні вивезення культурних цінностей з України здійснюється за наявності спеціального дозволу, який видається в установленому законом порядку. Вивезенню з України не підлягають: а) культурні цінності, занесені до Державного реєстру національного культурного надбання; б) культурні цінності, включені до Національного архівного фонду; в) культурні цінності, включені до Музейного фонду України.

Література

1. 100 найвідоміших шедеврів України / Ламонова О., Романовська Т., Русяєва М., Рябова В. та ін. – Київ: Автограф, 2004. – 496 с.
2. Поселення київської культури поблизу с. Вишенки біля Києва. // Археологія. -1988. -№ 62.
3. М.Грушевський Історія України-Руси в 11т., 12кн.– К., 1991.– Т.1. – 648 с.
4. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наукова думка, 1971 р. – 175 с.
5. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України у вітчизняній історіографії. – Історіографічні дослідження на Україні, 1971 р., т. 4, с. 236 – 252.
6. Львова А. Перещепинская находка в свете новых данных болгарской летописи XIII в. Гази-Барадж тарихы // Эрмитажные чтения памяти Б. Б. Пиотровского (14.02.1908—15.10.1990): Тезисы докладов. СПб.: Гос. Эрмитаж, 2001. С. 46-49.
7. Львова А. Перещепинский клад в собрании Эрмитаж // Материалы XXXI Всероссийской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов Вып. 14. “Современные и исторические проблемы болгаристики и славистики”. Часть 1., 11 – 16 марта 2002 года, Санкт-Петербург, 2002. – С. 21-23.
8. Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історії України за археологічними дослідженнями. - Торонто, 1961. - 786 с.
9. Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції України / Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України; НАН України. Ін-т археології; Редкол.: О. Федорук (голова) та ін.; Авт. кол.: С. Бєляєва (керівник) та ін. - К., 1997. - 298 с.
10. Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу. 1926-1930 / Упоряд.: О. Нестуля, С. Нестуля. - Полтава: РВВ ПУСКУ, 2002. - 333 с.

Олена Ужва, Богдан Черпаха
(Харків, Україна)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПІДТРИМКИ ІНВАЛІДІВ ДЕРЖАВНИМИ ОРГАНАМИ В ПРАЦЕВЛАШТУВАННІ

Трудова діяльність відіграє одну з ключових ролей у процесі соціалізації та самореалізації будь-якої людини. Не є виключенням особи з інвалідністю, для яких зайнятість є стимулом до життя, способом самоствердження, вона дає можливість людям з відповідними вадами здоров'я відчутти власну необхідність як зі сторони членів родини, так і зі сторони членів суспільства у цілому, подолати наслідки інвалідності, поліпшити матеріальне становище тощо. Із огляду на викладене, вбачається крайня необхідність виявлення проблем у реалізації особами з інвалідністю права на працю, і, відповідно, віднайдення шляхів їх вирішення, що і є метою даної статті.

Дана стаття присвячена висвітленню перешкод, із якими доводиться стикатись особам з інвалідністю під час реалізації гарантованого Конституцією України права на працю, та розкриттю проблем щодо реалізації державної політики у напрямі працевлаштування осіб вказаної категорії.

Проблеми зайнятості в умовах економічної реформи в Україні досліджували А. Копитов, Г. Соколова, А. Шаповалов, І.В. Золотова, А.С. Зуєв, Л.В. Константинов, С.А. Ушакін, Н.Н. Федотова, В.І. Чупров. Але

дане питання розглядалося науковцями частково і не носило комплексного характеру, що й обумовлює актуальність проведення нашого наукового дослідження.

Невід'ємним правом інвалідів є право на працю, незважаючи на обмежену працездатність. Право інвалідів на працю встановлено Законами України "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні" та "Про зайнятість населення", які спрямовані на створення інвалідам реальних можливостей продуктивно працювати і передбачають конкретні механізми їх реалізації. У Законі України "Про зайнятість" і Кодексі Законів про Працю визначаються загальні засади зайнятості та працевлаштування населення [1, с. 17-20].

У Законі "Про основи соціальної захищеності інвалідів" в розділі IV висвітлюється порядок працевлаштування, освіти і професійної підготовки інвалідів. У ст. 17 даного закону зазначається, що з метою реалізації творчих і виробничих здібностей інвалідів та з урахуванням індивідуальних програм реабілітації їм забезпечується право працювати на підприємствах, в установах і організаціях зі звичайними умовами праці, в цехах і на дільницях, де застосовується праця інвалідів, а також займатися індивідуальною та іншою трудовою діяльністю, яка не заборонена законом. Держава захищає інвалідів від різних форм дискримінації. Відмова в укладенні трудового договору або в просуванні по службі, звільнення за ініціативою адміністрації, переведення інваліда на іншу роботу без його згоди з мотивів інвалідності не допускається, за винятком випадків, коли за висновком медико-соціальної експертизи стан його здоров'я перешкоджає виконанню професійних обов'язків, загрожує здоров'ю і безпеці праці інших осіб або продовження трудової діяльності чи зміна її характеру та обсягу загрожує погіршенню здоров'я. Ст. 18 визначає органи влади, які здійснюють працевлаштування осіб з інвалідністю і несуть відповідальність за виконання законодавства. Працевлаштування інвалідів здійснюється органами Міністерства праці та соціальної політики, місцевими радами народних депутатів, громадськими організаціями інвалідів. Підбір робочого місця здійснюється переважно на підприємстві, де настала інвалідність, з урахуванням побажань інваліда, його професійних навичок і знань, а також рекомендацій медико-соціальної експертизи. Підприємства (об'єднання), установи та організації незалежно від форми власності й господарювання, які використовують працю інвалідів, зобов'язані створювати для них умови праці з урахуванням індивідуальних програм реабілітації і забезпечувати інші соціально-економічні гарантії, передбачені чинним законодавством. У ст. 19 і 20 визначається норматив робочих місць для інвалідів. Для підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності й господарювання встановлюється норматив робочих місць для забезпечення працевлаштування інвалідів у розмірі 4 % від загальної чисельності працівників, а якщо працює від 15 до 25 осіб — у кількості одного робочого місця. Керівники підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та господарювання у разі незабезпечення зазначених нормативів несуть відповідальність у встановленому законом порядку. Підприємства, установи та організації незалежно від форми власності і господарювання, де кількість працівників-інвалідів менша, ніж встановлено нормативом, передбаченим частиною першою ст. 19 Закону "Про основи соціальної захищеності інвалідів", щороку сплачують відповідним відділенням Фонду соціального захисту інвалідів штрафні санкції, сума яких визначається у розмірі середньої річної заробітної плати на відповідному підприємстві, в установі, організації за кожне робоче місце, не зайняте інвалідом [2, с. 19].

Порушення термінів сплати штрафних санкцій тягне за собою нарахування пені із суми недоїмки за кожний день прострочення, включаючи день сплати, в розмірі, передбаченому законом. Сплату штрафних санкцій підприємства, установи та організації провадять відповідно до закону за рахунок прибутку, який залишається в їх розпорядженні після сплати всіх податків і зборів (обов'язкових платежів). У разі відсутності коштів штрафні санкції можуть бути застосовані шляхом звернення стягнення на майно підприємства, установи та організації в порядку, передбаченому законом.

Важливою віхою у забезпеченні прав інвалідів у сфері працевлаштування є Національна програма професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями, яку затверджено Указом Президента України від 13 липня 2001 р. № 519/2001. Програму прийнято з метою посилення соціального захисту осіб з обмеженими фізичними можливостями, створення сприятливих соціально-економічних, медичних, організаційних та правових умов для реалізації ними прав на освіту, професійну орієнтацію та добровільну посильну працю. Метою програми є створення сприятливих соціально-економічних, медичних, психологічних, організаційних та правових умов і гарантій для реалізації прав осіб з обмеженими фізичними можливостями на професійну орієнтацію та підготовку, освіту, добровільну посильну працю.

Основними завданнями програми є забезпечення:

1. реалізації державної політики у сфері професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями, сприяння їх широкій інтеграції у суспільство;
2. реалізації особами з обмеженими фізичними можливостями їх конституційних прав на професійну орієнтацію та навчання, освіту, зайнятість;
3. розроблення економічного та організаційно-правового механізму створення нових і збереження існуючих робочих місць для зазначених осіб;
4. створення сприятливих умов для співпраці громадських організацій інвалідів з роботодавцями, профспілками, органами виконавчої влади у сфері професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями;
5. розвитку служб професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями у сільській місцевості.

Основні заходи програми:

1. удосконалення організаційної структури та управління системою професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями;
2. організація професійної орієнтації та психологічної підтримки осіб з обмеженими фізичними можливостями;
3. професійне навчання осіб з обмеженими фізичними можливостями;
4. створення звичайних, спеціалізованих і збереження наявних робочих місць для осіб з обмеженими фізичними можливостями;
5. виробнича адаптація осіб з обмеженими фізичними можливостями у процесі трудової діяльності.

Важливою складовою створення необхідних умов трудової діяльності інвалідів є створення для них відповідних робочих місць. Постановою Кабінету Міністрів України “Про організацію робочих місць та працевлаштування інвалідів” від 3 травня 1995р. №314 затверджено Положення про робоче місце інваліда та про порядок добору інвалідів на зайняття визначеної посади, а також обладнання відповідного робочого місця. Цим Положенням визначено порядок атестації робочого місця для інваліда спеціальною комісією за участю представників зацікавлених організацій. Робоче місце вважається створеним у разі прийняття інваліда на роботу на постійній основі. Положення регламентує також функції місцевих органів праці та соціального захисту населення, громадських організацій інвалідів, служби зайнятості, регіональних відділень Фонду соціального захисту інвалідів, роботодавців [3].

Професійна діяльність інвалідів здійснюється у звичайному (незахищеному) соціальному середовищі, яке мінімально або зовсім не пристосоване до обмежень у життєдіяльності; у спеціальному соціальному середовищі (захищеному), яке пристосоване до потреб інваліда та обмежень у життєдіяльності. За кордоном існує також транзитна (перехідна від спеціального до звичайного середовища) професійна фаза (період, етап), яка сприяє ефективній інтеграції осіб з особливими потребами у реальний трудовий ринок.

Робота у звичайному соціальному середовищі із загальної чисельності інвалідів працевлаштовано на підприємства зі звичайними умовами їх виробництва 87,8 %. Виділяють позитивні та негативні сторони такого працевлаштування.

В постанові Кабінету Міністрів України “Про організацію робочих місць та працевлаштування інвалідів” дається визначення спеціалізованих робочих місць інвалідів як таких, що обладнані спеціальним технічним устаткуванням, пристосуваннями і пристроями для праці інваліда залежно від анатомічних дефектів чи нозологічних форм захворювання та з урахуванням рекомендації медико-соціальної експертної комісії, професійних навичок і знань інваліда. Ці робочі місця можуть бути створені як на виробництві, так і вдома.

Спеціалізовані підприємства здебільшого призначені для певних категорій інвалідів зі значними втратами функцій організму (сліпі з порушеннями розумового розвитку, опорно-рухового апарату). Проте працевлаштування інвалідів на спеціалізованих підприємствах не можна розглядати винятково як форму забезпечення зайнятості інвалідів чи як фундамент, на якому базується політика забезпечення зайнятості інвалідів. Працюючи на спеціалізованих підприємствах, інваліди існують у замкненій соціосистемі.

Найчисленнішими з громадських організацій інвалідів, які займаються питаннями працевлаштування громадян з особливими потребами, є Українське товариство глухих (далі УТОГ), Українське товариство сліпих (УТОС), Союз організацій інвалідів (далі СОІ). Головна мета цих громадських організацій полягає у сприянні соціально-трудої реабілітації інвалідів та їх інтеграції у суспільне виробництво й соціальне життя. Для цього ще за радянських часів були створені навчально-виробничі об'єднання, підприємства, що підпорядковані УТОСу та УТОГу.

Одним із основних напрямків функціонування організацій є виробнича діяльність. На підприємствах УТОС та У ТОГ проходять виробничу підготовку члени товариств, які не мають професій, працевлаштовуються члени товариств, які не можуть знайти роботу на підприємствах інших форм власності. За рахунок прибутку підприємств фінансується діяльність не промислових організацій та соціальної інфраструктури товариств.

Із 56,6 тис. інвалідів з порушенням слуху, які перебували на обліку в УТОГ, на підприємствах, підпорядкованих цій громадській організації, працюють 17 тис. інвалідів.

Для працевлаштування глухих та навчання їх робітничих професій УТОГ у своєму складі має 41 навчально-виробниче підприємство, з яких 21 підприємство спеціалізується на виготовленні швейних та трикотажно-галантерейних виробів, 12 — на випуску металевих та електронних виробів, 8 — на виготовленні меблів. Проте перехід до ринкової економіки негативно вплинув на фінансове становище підприємств УТОСу та УТОГу через відсутність інвестицій у виробництво, труднощі реалізації продукції, зношеність обладнання.

СОІ налічує майже 650 тис. інвалідів, з них на підприємствах, засновником яких є СОІ, працює 2,5 тис. інвалідів, або 0,4 % від їх загальної кількості.

Таким чином, організація діяльності підприємств інвалідів має свої особливості, пов'язані з використанням праці осіб з обмеженими фізичними можливостями. Це ставить такі підприємства у нерівні умови з іншими суб'єктами господарської діяльності (нижча продуктивність праці, збільшення витрат на обслуговування робочих місць, висока собівартість продукції тощо).

Соціальні працівники сприяють активній адаптації інвалідів до професійної діяльності у звичайних трудових умовах, забезпечують створення нових робочих місць, захищають права інвалідів та ін.

Таким чином, держава створює умови для працевлаштування інвалідів шляхом надання робочих місць, а також встановлення певних санкцій щодо підприємств, установ, організацій, які не дотримуються порядку їх надання, забезпеченням інвалідам належних умов праці.

Література:

1. Закон України "Про зайнятість населення" від 5 липня 2012 року № 5067-VI // Відомості Верховної Ради України.-2013.-№24.-Ст.17-20.
2. Закону України "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні " від 21 березня 1991 року № 875-XII // Відомості Верховної Ради УРСР.-1991.-№21.-Ст.19.
3. Постанова Кабінету Міністрів України "Про організацію робочих місць та працевлаштування інвалідів " від 3 травня 1995р. №314.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент Леонтєва Ліна Віталіївна.

**Марина Чеснова
(Харків, Україна)**

ПОНЯТТЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ТА ЇЇ ОЗНАКИ

Як слушно зазначалось у науковій літературі, життя сучасного суспільства неможливе без об'єднання людей у групи, союзи різного виду, без з'єднання їхніх особливих зусиль і капіталів для досягнення певної мети. Основною правовою формою колективної участі фізичних осіб у цивільному обігу є юридична особа. Поява юридичної особи в найзагальнішому вигляді обумовлена тими ж причинами, що й виникнення та еволюція права – ускладнення соціальної організації суспільства, розвитком економічних відносин і суспільної свідомості. Незважаючи на те, що юридичні особи, їхня природа, історія виникнення, організаційно-правові форми та їх розвиток ставили предметом багатьох досліджень, що виконувались за різних часів, наукові дискусії щодо різних аспектів створення, функціонування, припинення юридичної особи тривають до цього часу. Багато питань ставить судовою практикою розгляду господарських та цивільних спорів, особливо в зв'язку з припиненням діяльності юридичної особи. Проте, вирішення більшості практичних питань залежить від того, що буде визначатися юридичною особою та які вона має ознаки.

Метою статті є дослідження поняття юридичної особи та її ознак. При цьому слід мати на увазі, що здобутки сучасної цивілістики є результатом послідовного розвитку наукової думки протягом століть. При цьому, досліджуючи будь-який аспект діяльності юридичної особи, доцільно враховувати рішення, які були вироблені законодавцем протягом існування цього суб'єкту цивільного обігу.

Життя суспільства часто викликає необхідність об'єднання людей в групи, союзи різних видів для досягнення тих чи інших цілей. З цієї причини основною правовою формою колективної участі осіб у цивільному обороті є юридична особа. У зв'язку з тими змінами, які відбуваються в Україні останні роки, кількість і різноманітність видів юридичних осіб значно збільшилася. На відміну від таких суб'єктів цивільних правовідносин, як громадяни, юридична особа володіє не загальною правоздатністю, а спеціальною, яка передбачає наявність у юридичної особи лише таких прав і обов'язків, які відповідають цілям його діяльності і прямо зафіксовані в його установчих документах.

Учасниками цивільних правовідносин, що регулюються сучасним цивільним законодавством, крім громадян, суверенних держав, автономних утворень чи адміністративно-територіальних одиниць, виступають різноманітні організації - державні, кооперативні, громадські, господарські товариства, орендні і колективні підприємства, господарські об'єднання (асоціації, спілки). Учасниками цих відносин можуть бути інші організації - спільні підприємства з участю зарубіжних фірм, релігійні організації тощо. Але для того, щоб названі організації могли бути суб'єктами цивільних правовідносин, вони повинні відповідати зазначеним у законі ознакам, тобто мати права юридичної особи.

Термін «юридична особа» перейшов у сучасне законодавство з Германського Цивільного Укладення 1900 року. У Кодексі Наполеона й Швейцарському Цивільному Укладенні був прийнятий термін *personne morale* («особа моральна»), що означав статус юридичної особи. В англо-американському праві застосовуються терміни *artificial person* або *legal entity*, тобто «особа штучна, що спеціально створена і визначається правом» [1, с. 215].

Сьогодні ст.23 Цивільного Кодексу України (далі ЦКУ) дає наступне поняття юридичної особи: юридичними особами визнаються організації, які мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав, нести обов'язки, бути позивачами і відповідачами в суді, арбітражному суді або третейському суді [2].

Виходячи з Закону та практики українські фахівці першою ознакою будь-якої організації як юридичної особи визначають організаційну єдність. Організаційна єдність полягає у визначенні цілей і завдань

юридичної особи, у встановленні її внутрішньої структури, компетенції органів, порядку їх функціонування тощо.

Організаційна єдність закріплюється у статуті юридичної особи, її установчих документах або в акті органу влади про створення юридичної особи публічного права. Наприклад, наявність статуту є обов'язковою вимогою для акціонерного товариства, товариства з обмеженою відповідальністю і товариства з додатковою відповідальністю (ст.143, 151, 154 ЦКУ).

Крім того, стосовно окремих видів юридичних осіб закон передбачає обов'язкові правила щодо організації їх внутрішньої структури та порядку функціонування їх органів управління.

Наприклад, ст.97 ЦКУ встановлює, що управління товариством здійснюють органи останнього, якими є загальні збори його учасників і виконавчий орган, якщо інше не встановлено законом. Таким чином, зазначена норма містить загальні норми, які визначають обов'язковість організаційної єдності цього виду юридичних осіб, встановлюючи для них два рівні органів управління товариством. Перший – це вищий орган управління і другий – виконавчий.

Загальні збори учасників товариства є вищим органом управління ним незалежно від виду цього товариства.

Стаття 98 ЦКУ визначає компетенцію загальних зборів учасників товариства, вказуючи, що вони мають право приймати рішення з усіх питань діяльності товариства, у тому числі й із тих, що передані загальними зборами до компетенції виконавчого органу, а також визначає засади голосування в них учасників товариства.

Рішення загальних зборів може бути оскаржене учасником товариства до суду. Закон не містить винятків із цього правила. Це означає, що учасник товариства має право оскаржити будь-яке рішення, навіть те, яке не стосується безпосередньо його, але може порушувати майнові і немайнові права останнього як учасника товариства.

Юридична особа виступає в юридичному обігу від власного імені (ст. 90 ЦКУ), тобто від свого імені може набувати і здійснювати майнові й особисті немайнові права та нести обов'язки.

Іншою важливою ознакою юридичної особи є наявність у неї відокремленого майна. Для різних видів юридичних осіб їх майнова відокремленість має різні прояви. Так, майнова відокремленість державних підприємств проявляється через інститут права повного господарського відання. Згідно із Законом "Про власність" це право містить можливість володіння, користування і розпорядження державним майном на свій розсуд, дозволяє підприємству вчинення щодо закріпленого за ним майна будь-яких дій, які не суперечать закону і цілям діяльності підприємства [3, с.452].

Для державних установ як некомерційних організацій, що фінансуються з державного бюджету, правовий режим закріпленого за ними майна визначається вужчим правом оперативного управління.

Що стосується інших видів юридичних осіб (приватні підприємства, колективні підприємства, кооперативи, господарські товариства, господарські об'єднання тощо), то їх майнова відокремленість виражається у праві власності.

Водночас майно юридичної особи може не обмежуватись тільки майновими об'єктами, а полягати ще й у наявності зобов'язальних майнових прав. Крім цього, деякі юридичні особи не мають майна на праві власності, господарського відання або оперативного управління. Все їх майно може складатися з грошових внесків на банківських рахунках, а займані ними приміщення – знаходитись у володінні на умовах договору оренди.

З майновою відокремленістю нерозривно пов'язана і третя ознака юридичної особи - її самостійна майнова відповідальність. Юридична особа відповідає по своїх зобов'язаннях належним їй (закріпленим за нею) майном, на яке може бути звернене стягнення згідно ст.32 ЦКУ, і ст.7 Закону «Про власність» та іншим законодавчим актам України.

Так як юридична особа – самостійний учасник цивільного обігу, то однією з її ознак є виступ у цивільному обігу від свого імені. Кожна юридична особа, маючи індивідуальне найменування, може діяти лише від свого імені, а саме: набувати майнових і особистих немайнових прав, нести обов'язки, вступати в різноманітні цивільно-правові відносини з іншими суб'єктами цивільного права. Від імені юридичної особи діють її органи, інші особи можуть виступати від імені юридичної особи на підставі довіреності.

Завершує характеристику юридичної особи така ознака, як здатність її бути позивачем або відповідачем у суді. Цю ознаку не завжди вказують окремо, іноді розглядаючи її як більш загальну властивість – можливість бути самостійним учасником цивільного обігу.

Однак слушним видається трактувати її як самостійну ознаку, окремий прояв правосуб'єктності юридичної особи, оскільки у цьому разі йдеться не тільки про реалізацію, а й про порядок захисту цивільних прав останньої. Власне, така позиція відображена і у ст.80 ЦКУ.

Розглянуті ознаки тісно пов'язані між собою. Наявність відокремленого майна — матеріальна основа господарської самостійності і самостійної відповідальності юридичної особи; остання без матеріальної бази неможлива. У той же час самостійна відповідальність – необхідна передумова реалізації юридичною особою наданої їй можливості від свого імені набувати майнових прав і обов'язків. Адже без такої відповідальності ці права і обов'язки не мали б практичного значення: саме у самостійній відповідальності полягає практичне значення взяття і виконання обов'язків від свого імені. Без самостійної майнової відповідальності майнова відокремленість мала б однобічний характер і не була б достатньо повною. Так

само організаційна єдність не може розглядатися поза контекстом змісту установчих документів та їх значення для реєстрації, а відтак – конституювання юридичної особи.

Досконале законодавство про юридичних осіб служить одним із засобів управління капіталами в масштабах усієї країни і тому є потужним інструментом саморегулювання, самоорганізації ринкової економіки. Слід погодитись з тим, що одними з причин введення в практичний і науковий обіг категорії юридичних осіб було, по-перше, намагання підкреслити особистий характер утворення, яке не є людським індивідом; по-друге, зазначити особливості юридичної особи колективного утворення в порівнянні з іншим суб'єктом права – людською особистістю.

Сучасна доктрина юридичної особи в цілому базується або на фікційній, або на органічній (реалістичній), або на позитивістських теоріях юридичної особи, практично не вносячи нічого принципово нового ні в одну з них. Слід зазначити, що існуюча й понині множинність теорій юридичної особи не впливає негативно на практику їх функціонування. Спори з даного питання, без усякого сумніву, триматимуть. Разом з тим, визнання з боку держави перетворює юридичну фікцію в юридичну реальність.

Література:

1. Козлова Н.В. Понятие и сущность юридического лица. Очерк истории и теории [Текст]: учебное пособие/Наталия Владимировна Козлова.- М.: Статут, 2003. - 318 с.
2. Козлова Н.В. Понятие и сущность юридического лица. Очерк истории и теории [Текст]: учебное пособие/Наталия Владимировна Козлова.- М.: Статут, 2003. - 318 с.
3. Спасибо-Фатеева І.В. Цивілістика: на шляху формування доктрини [текст]: вибр. наук. пр. / Інна Валентинівна Спасибо-Фатеева. – Х.: Золоті сторінки, 2012. - 696 с.
4. Цивільний кодекс України. Закон України від 16 січня 2003 року.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент Леонтєва Аліна Віталіївна.

Анна Шаповалова
(Харків, Україна)

ДОКАЗ ПРИ ЗАТРИМАННІ ПІДОЗРЮВАНОВОГО У ВЧИНЕННІ ЗЛОЧИНУ

У статті висвітлюється реальна мета, яка має переслідувати кримінально - процесуальне затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину. З огляду на неоднозначність позицій, висловлених вітчизняним законодавцем і науковцями, автор статті ставить за мету сформулювати в правоохоронців чітке уявлення, що законне затримання особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення, як і будь-яка інша слідча (розшукова) дія, має бути спрямоване на збирання або перевірку доказів винуватості підозрюваного у вчиненому ним злочині.

Стан наукової розробки проблеми. Проблеми допустимості та законності застосування такого заходу кримінально-процесуального затримання досліджували П. С. Елькінд, І. Л. Петрухін, Ф. М. Кудін, В. І. Каменська, Ю. Д. Лившиц, З. Ф. Коврига, В. М. Корнуков, В.Т. Маляренко, Н. С. Карпов, Л. М. Лобойко, І. Г. Кириченко, А. Бущенко та інші.

Вступ. На жаль, статус кримінально-процесуального інституту затримання підозрюваного тривалий час залишається невизначеним, про що певною мірою свідчить троїста позиція вітчизняного законодавця. Даний захід процесуального примусу створює необхідні умови для з'ясування причетності особи до вчинення злочину, вирішення питання про обрання затриманому запобіжного заходу у вигляді взяття під варту. Своєчасно застосоване затримання не дозволяє підозрюваному ухилитися від дізнання та досудового слідства, сприяє встановленню істини у справі та перешкоджає продовженню злочинної діяльності. Тому не випадково цей захід досить часто застосовується в практичній діяльності правоохоронних органів. Нагадаємо, що згідно з п. 8 ч. 2 ст. 131 Кримінальний процесуальний кодекс України (далі - КПКУ) [1] затримання є заходом забезпечення кримінального провадження, використовуваним слідчим в якості більш жорсткої міри для досягнення дієвості кримінального провадження в разі, якщо підозрюваний не з'являється за викликом. Трохи інакше позиціонує затримання ч. 2 ст. 176 цього ж кодексу, вбачаючи в ньому тимчасовий запобіжний захід, що полягає в короткотривалому (що не перебільшує 72-х годин) ув'язненні підозрюваного шляхом поміщення його до ізолятору тимчасового тримання (далі - ІТТ), який застосовується виключно слідчим суддею в ході досудового чи судового слідства. Оскільки в якості способу констатації й закріплення факту, змісту і результатів затримання особи, підозрюваної в учиненні злочину, законодавець (ч. 1 ст. 104, ч. 5 ст. 208 і ч. 6 ст. 223 КПКУ) вимагає складання протоколу, що є обов'язковим атрибутом не запобіжних заходів, а всіх гласних і негласних слідчих (розшукових) дій, які мають за мету збирання та перевірку доказів, і це є переконливим аргументом того, що затримання підозрюваного належить ще й до числа слідчих (розшукових) дій.

Затриманню осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, присвячено чимало наукових праць вітчизняних і зарубіжних науковців, одна частина яких традиційно вважає затримання унікальним способом збирання і перевірки доказів винуватості підозрюваного у вчиненні злочину, відповідно - і слідчою (розшуковою)

дією [2]. Інші ж заперечують цю точку зору, мотивуючи, що затримання не містить у собі ані пошукових, ані пізнавальних, ані посвідчувальних операцій [3]. Все це робить украй необхідною подальшу наукову розробку цієї проблематики.

Кримінальне процесуальне затримання слід відрізнити від інших примусових заходів, зокрема: доставляння особи до правоохоронного органу на строк до однієї години у порядку, передбаченому законодавством про адміністративні правопорушення, а також затримання особи (до трьох годин) в адміністративному порядку.

Ігноруючи спадкоємність (в супереч реальним потребам сучасної правоохоронної практики), деякі вітчизняні вчені-процесуалісти в прагненні захистити особу, яка вчинила діяння, передбачене законом України про кримінальну відповідальність, настільки гіпертрофують і формалізують «інститут затримання підозрюваного», що фактично готові зрадити головним завданням кримінального провадження (ст. 2 КПКУ) й, по суті, обеззброїти слідчого в його надскладній діяльності по викриттю особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (далі - злочин).

Приводи для затримання - фактичні дані, які указують, що цю особу застали під час вчинення злочину або замаху на його вчинення чи якщо безпосередньо після вчинення злочину очевидець, в тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин.

Для прийняття рішення про затримання підозрюваного поряд із вказаними в законі підставами необхідна наявність відповідного мотиву. Мотивом затримання у конкретному випадку може бути необхідність перешкодити особі ухилитись від розслідування, схватись від органів розслідування або справити негативний вплив на його перебіг, виключити можливість продовження злочинної діяльності, вчинення нових злочинів.

Насамперед варто зазначити, що в цілому затримання є дієвим засобом забезпечення кримінального провадження (а так само судового розгляду), участь в якому підозрюваного (обвинуваченого) є обов'язковою. У протилежному разі розпочате провадження втрачає як досудову, так і судову перспективу. Оскільки затримання застосовується з метою забезпечення кримінального провадження, встановлення і доведення провини особи, підозрюваної у вчиненні правопорушення, яке може мати різні ступені суспільної небезпеки, дана міра державного примусу використовується як в адміністративному (ст. 259-261 КУпАП), так і в кримінально-процесуальному законодавстві (ст. 207-208 КПК) України.

Як вже зазначалося, на жаль, з питань щодо поняття, сутності та практичного застосування інституту затримання підозрюваного науковці тривалий час не можуть дійти спільного розуміння. Ряд вчених-юристів вважають затримання слідчою (розшуковою) дією і засобом отримання доказів. Так, А.К. Гаврилов вважає затримання підозрюваного однією зі слідчих дій і характеризує його не тільки як захід процесуального примусу, а й як самостійний спосіб одержання доказів [4, с. 93]. А.Я. Дубинський дотримується такої самої точки зору, при цьому додатково зазначаючи, що протокол затримання є джерелом доказів [5, с. 161-162].

Навряд чи хто наважиться заперечити, що кримінально-процесуальному затриманню особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення, властиві усі ознаки, що ставляться вченими до слідчої (розшукової) дії [6, с. 7-19], - своя мета, завдання, підстави і умови, організаційно-тактичні прийоми проведення, процесуальний порядок оформлення його ходу та результатів, що служить ефективним процесуальним способом отримання фактичних даних у кримінальному провадженні, які втілюються в процесуально-правову форму - протокол (ч. 5 ст. 208 КПКУ).

Зрештою, деякі автори заперечують віднесення затримання до процесуальних (слідчих) дій лише на тій підставі, що воно часто-густо здійснюється до відкриття кримінального провадження. Проте і ця позиція є хибною, адже в підпункті «с» п. 1 ст. 5 Конвенції з прав людини (1950 р.), ратифікованій Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997, чітко зазначено, що «законним вважається затримання або арешт особи, здійснені з метою її передачі компетентним органам за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні правопорушення, або коли це обґрунтовано вважається необхідним для запобігання вчинення нею правопорушення або втечі після його вчинення» [7].

Підсумовуючи, можна дійти важливих висновків. Як відомо, в юриспруденції діяльність, спрямована на отримання доказів з метою встановлення істини, іменується доказуванням. Доказування полягає в збиранні, закріпленні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження. Відповідно до вимог ч. 1 ст. 84 КПК України «доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані в передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню».

При затриманні підозрюваного органи досудового розслідування мають реальну можливість безпосередньо пізнавати різні обставини вчинення та приховування злочину, з огляду на що повинні використовувати всі можливості для того, щоби закріпити отримані відомості й забезпечити можливість їхнього використання в доказуванні в кримінальному провадженні всіх фактичних даних, що мають доказову перспективу. Безумовно, затримання підозрюваного містить у собі досить широкий комплекс методів пізнання злочинної події: і елементи безпосереднього візуального спостереження за підозрюваною особою, і елементи огляду її тіла, і елементи особистого обшуку.

Все сказане дозволяє зробити висновок про те, що затримання підозрюваного є важливим процесуальним засобом збирання доказів, а протокол затримання є суттєвою ланкою їх процесуального закріплення та оформлення.

Література:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-УІ, введений у дію з 20.11.2012 //Відомості Верховної Ради України. -2013. -№ 9-13. - Ст. 88.
2. Шейфер С.А. Доказательственное значение задержания подозреваемого // Соц. законность. - 1972. - № 3, - 56 с.
3. Шейфер С.А. Следственные действия: система и процессуальная форма / С.А. Шейфер. - М.: Юрид. лит., 1981. - 128 с.
4. Гаврилов А.К. Задержание подозреваемого в совершении преступления // Следственные действия. - Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. - 268 с.
5. Дубинский А.Я. Некоторые вопросы правовой регламентации задержания подозреваемого в совершении преступления // Материалы теоретической конференции по итогам научно-исследовательской работы профессорско-преподавательского состава за 1972 год. - Киев: Киевская ВШ МВД СССР, 1973. - С. 87-92.
6. Короткий Н.Н. Задержание лица, подозреваемого в совершении преступлений / Н.Н. Короткий. - К.: Изд-во МВД УССР, 1977.
7. Конвенція про захист прав і основних свобод людини (прийнята 04.11.1950 і ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997) // Офіційний вісник України. - 1998 р. - № 13.-270 с.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент Леонтєва Ліна Віталіївна.

**Анастасія Шевченко, Юлія Урденко
(Харків, Україна)**

ТРУДОВЕ ПРАВО ТА ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Життя людини в суспільстві тісно пов'язане з трудовою діяльністю, яка є основним джерелом отримання матеріальних благ. Тому таке важливе право, як право на працю та інші тісно пов'язані з ними права (на підприємницьку діяльність, соціальний захист, відпочинок) закріплені в Конституції України. І кожній людині, яка реалізує ці конституційні права, постійно доводиться стикатися з нормами трудового права. Тому трудове право є однією з провідних галузей сучасного права України.

Метою даної статті є вивчити поняття та предмет трудового права та права соціального забезпечення, розкрити його структуру та методи правового регулювання, розглянути функції та принципи діяльності органів забезпечення трудового права та права соціального забезпечення в Україні.

Виклад основного матеріалу. Трудове право – це системна сукупність правових норм, що регулюють трудові відносини, які виникають у процесі реалізації особою права на працю [1, с. 480].

Предмет трудового права повинен дати відповідь, які саме суспільні відносини реалізуються цією галуззю права. Причому, розвиток нових соціально-економічних умов не міг не відбитися на характері трудових відносин в нашій державі. З переходом до ринку трудові відносини стали значно різноманітнішими, з'явилися нові суспільні зв'язки, а старі організаційно-правові форми організації праці наповнилися новим соціальним змістом. Перед усім, в нашому законодавстві з'явився термін “найманий працівник”, який раніше не визнавався, а сьогодні став базовим поняттям, що застосовується у законах і підзаконних нормативно-правових актах.

Трудове право за своєю суттю є правом захисту інтересів людини праці і являє собою систему норм, які містять, з одного боку, комплекс гарантій для найманого працівника, а з другого, – певних обмежень для роботодавця. Предметом трудового права є складна система трудових відносин серед яких виділяється система індивідуальних відносин трудового найму і система колективних трудових відносин.

Індивідуальні трудові відносини характеризуються безпосереднім зв'язком між працівником і роботодавцем, за думкою багатьох дослідників та вчених, є основою (ядром) предмету трудового права. Їх головною метою є забезпечення виконання працівником певної трудової функції.

До індивідуальних трудових відносин належать відносини щодо:

- 1) професійної орієнтації та професійного добору кадрів, що здійснюється роботодавцем;
- 2) укладання, зміни та припинення трудового договору;
- 3) відсторонення працівників від роботи роботодавцем;
- 4) нормування та оплати праці; визначення робочого часу та часу відпочинку; дисципліни праці;
- 5) оцінки результатів праці та атестації працівників;

- 6) охорони здоров'я працівників і матеріальної відповідальності сторін трудового договору;
- 7) професійного навчання працівників і підвищення кваліфікації кадрів.

До колективних трудових відносин, що становлять предмет трудового права, крім власне трудових відносин, прийнято включати велику групу відносин, тісно пов'язаних з трудовими, які передують, супроводять, або витікають з останніх.

Колективні трудові відносини є середовищем існування індивідуальних трудових відносин. Більш того, індивідуальні трудові відносини сьогодні вже не можуть існувати без колективних правовідносин, оскільки для всіх роботодавців обов'язковими є норми встановлені Генеральною, галузевою, регіональною угодами, а також колективним договором.

Структура системи трудового права – це об'єктивно зумовлена внутрішня організація галузі права, що виявляється в єдності, узгодженості та розподілі правових норм за певними структурними утвореннями (підгалузями, інститутами тощо).

Структура трудового права України складається з трьох частин:

- 1) загальні положення;
- 2) індивідуальне трудове право;
- 3) колективне трудове право [2, с. 496].

Загальні положення містять норми, що визначають предмет, сферу дії, функції трудового права, принципи правового регулювання, статус суб'єктів трудового права. Особливе місце в загальних положеннях приділяється нормам, які закріплюють право на працю, його зміст та гарантії.

Під методом слід розуміти спосіб, спеціальний правовий процес, за допомогою якого право впливає на суспільні відносини, встановлюються права і обов'язки, характер взаємовідносин суб'єктів, правові засоби впливу в разі порушення прав і обов'язків.

Для трудового права України метод визначається нормативним регулюванням трудових відносин.

Залежно від способу впливу на поведінку людей можна визначити два методи правового регулювання:

1. Державно-нормативний метод – виражається в тому, що держава розробляє і приймає нормативні акти, спрямовані на здійснення управління трудовими відносинами;

2. Локальний метод – проявляється переважно у формі трудового, колективного договору (саме вони визначають основні права і обов'язки сторін, умови праці та її оплати, соціально-побутове забезпечення працівників та інші питання), іншими актами з питань трудового права.

Існують також рекомендаційний метод, експериментальний метод.

Функції трудового права – це основні напрями впливу його норм на поведінку людей в процесі праці для досягнення цілей і задач трудового законодавства. трудове право виконує такі функції: регулятивну, соціальну, захисну, виробничу, виховну.

Регулятивна функція полягає у державному договірному регулюванні трудових відносин відповідно до норм чинних нормативно-правових актів. Соціальна функція виявляється у державному втручанні відносин у сфері праці шляхом закріплення прав людини, соціальних гарантій, їх забезпечення, захисту прав у разі порушень. Захисна функція полягає у захисті прав, законних інтересів індивідуальних і колективних суб'єктів трудового права у соціально-трудої сфері. Виробнича функція полягає у захисті інтересів роботодавців та виробництва з метою отримання прибутку, що є основною метою підприємництва. Виховна функція полягає у забезпеченні зобов'язання працівників працювати чесно і сумлінно, своєчасно і точно виконувати розпорядження власника, дбайливо ставитися до його майна.

Принципи трудового права характеризують основні керівні засади та ідеї, які закріплені в нормах і виражають суть та напрями подальшого розвитку цієї галузі права. Вони служать тим орієнтиром, за допомогою якого формується державний підхід до правового регулювання праці та визначається сутність майбутніх правових норм, так як сучасне трудове законодавство України є незавершеним і неповним.

До основних принципів трудового права відносять:

1. Свобода і рівність праці;
2. Заборона використання примусової праці і дискримінації в сфері трудових відносин;
3. Забезпечення права кожного вільно розпоряджатися своїми здібностями до праці та обирати вид діяльності;
4. Захист трудових прав працівників;
5. Забезпечення права на охорону здоров'я у процесі праці;
6. Забезпечення права на винагороду за працю;
7. Встановлення механізму соціального партнерства в країні та інші.

Право соціального забезпечення тісно пов'язане з трудовим правом. Нині, коли створено значне за обсягом соціально-захисне законодавство, значно легше відокремити це законодавство від трудового. Трудове право і право соціального забезпечення мають власні предмети правового регулювання.

Право на соціальне забезпечення – одне з природжених прав людини, яке визнане світовим співтовариством і одержало закріплення в міжнародно-правових актах – Загальній декларації прав

людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, Європейській соціальній хартії.

Конституція України встановила право громадян на соціальний захист, у т. ч. й на соціальне забезпечення. Юридичний механізм забезпечення цього суб'єктивного права здійснюється за допомогою самостійної галузі права – права соціального забезпечення [3].

Право соціального забезпечення – це система правових норм, які регулюють відносини щодо забезпечення громадян у старості, у разі непрацездатності, відносини материнства та дитинства, державної допомоги сім'ї, а також тісно пов'язані з ними процедурні та процесуальні відносини.

До предмета правового регулювання права соціального забезпечення входять три основні групи суспільних відносин:

- 1) майнові;
- 2) управлінські;
- 3) охоронні.

Функціональне призначення системи соціального захисту – захист населення від соціальних ризиків. Такий захист включає всю систему організаційних, правових, економічних заходів держави. Ця система також включає процесуальний захист прав особи, коли її право на соціальний захист порушено. Слід врахувати й міжнародну, зарубіжну та вітчизняну юридичну практику щодо застосування та змісту терміно-поняття "захист прав людини", під яким розуміється комплекс усіх заходів такого захисту, у тому числі й процесуальних [4, с. 232].

Соціальне забезпечення виражається у вигляді певних грошових сум або матеріальних і побутово-культурних благ та послуг, що надаються окремим категоріям громадян. Перелік видів забезпечення визначено Конституцією України. Грошові суми виплачуються, як правило, у вигляді пенсій та допомог.

Видом соціального забезпечення є соціальні послуги та пільги побутового характеру, до яких законодавство відносить оплату житлово-комунальних послуг, проїзд на транспорті, санаторно-курортне, медичне обслуговування і лікування, професійну реабілітацію інвалідів, допомогу сім'ям з дітьми, соціальні послуги ветеранам війни, військової служби, «чорнобильцям».

Право соціального забезпечення має свою систему, під якою слід розуміти науково обґрунтований, об'єктивно існуючий зв'язок інститутів і норм, що складають самостійну галузь права. Визначення системи сучасного права соціального забезпечення України ускладнюється тим, що у жодному законодавчому акті вона не встановлена.

Джерела права соціального забезпечення розрізняються за своєю юридичною чинністю залежно від положення нормотворчого органу в механізмі держави. Але один і той же орган державної влади може приймати різні нормативні акти. Тому краще проводити класифікацію актів за правовими особливостями. За цією ознакою всі нормативні акти поділяються на закони та підзаконні акти.

Основним нормативно-правовим актом, що встановлює право громадян на соціальний захист, є Конституція України. У ній записано, що громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, настання безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та інших випадках, передбачених законом.

Література:

1. Прокопенко В. І. Трудове право України: Підручник. – Х.: Фірма «Консум», 1998. – 480 с.
2. Трудове право: підручник [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / В. В. Жернаков, С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко та ін.; за ред. В. В. Жернакова. – Х.: Право, 2012. – 496 с.
3. Конституція України // Відомості Верховної Ради – 1996.
4. Ярошенко І. С. Право соціального забезпечення: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2005. – 232 с.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент Леонтьєва Ліна Віталіївна.

СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ

Eshquvvatov T., Xalboeva G.
(Samarqand, O'zbekiston)

YSHLARNI MILLIY QADRIYATLAR RUHIDA TARBİYALASHDA SHARQ MUTAFAKKIRLARI MEROSIDAN FOYDALANISH (KHK O'QUVCHILARNI MISOLIDA)

Kasb huнар o'quvchilariga ta'lim-tarbiya berishda, ajdodlar merosidan foydalanish, buyuk allomalar timsolini yoritish, ularda shu allomalarning, shu xalqning avlodi ekanligidan faxrlanish, shu Vatanni sevish, uni asrab-avaylash va mustahkamlashda, shu buyuk zot, ulug' xalqqa nisbatan munosib farzand bo'lish, ularning davomchisi ekanligini ongida shakllantirmoq kerak. Bu maqsadlarni amalga oshirish, ularni hayotga kengroq joriy etishda sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarda, ommaviy mashg'ulotlarda, suhbatlarda, tarixiy kechalarda, tadbirlarida, bayramlarda, milliy an'analarga bag'ishlangan tadbirlarda o'quvchilar ongida shu fazilatlarini tarkib topishida alohida e'tibor berilishi maqsadga muvofiqdir.

Ayniqsa, hayotga qadam qo'yish arafasida turgan o'quvchilarni ma'naviy-ma'rifiy ishlarini to'g'ri tashkil etish, jamiyat ma'naviyatini yuksaltirishning negizi ekanligi, ilmiy pedagogik jihatdan asoslangan. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki har bir o'quvchi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan ma'naviy-ma'rifiy ishlarining tizimi, o'quvchi yoshlar yuksak ma'naviy fazilatlarini kamol toptirish, milliy mafkurani shakllantirish, ularni boy tarixiy va madaniy merosimiz bilan tanishtirish, milliy an'analarga, umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, Vatanga muhabbat, istiqloq g'oyalari sadoqat ruhida tarbiyalash o'z ifodasini topgan.

Mazkur tadqiqot yo'nalishi bo'yicha o'tkazilgan eksperimentlar natijalari, o'quvchilar hayotini ijodiy o'rganish, so'rovnoma va anketalar o'tkazish mobaynida shuni aytish mumkinki, o'quvchi-yoshlar shaxsini shakllantirishda maqsadga muvofiq tarzda olib boriladigan ma'naviy-ma'rifiy ishlarining ta'siri – ya'ni o'quvchi yoshlar hayoti va faoliyatidagi o'rni juda kattadir.

Yuqoridagi fikrlar va tanlangan mavzimiz bo'yicha oldinga surgan maqsadimizni amalga oshirish, hamda ilmiy farazini isbotlash maqsadida anketa savollarini tuzib chiqdik.

Bizning Anketa so'rovnomasini o'tkazishdan asosiy maqsad o'quvchilar va o'quvchilarda milliy sifatlarini qay darajada ekanligini imkon darajasida aniqlab chiqish va mavjud bo'lgan kamchilik va muammolarni ilmiy va pedagogik jihatdan asoslashdir.

Ularga beriladigan Anketa so'rovnomasida quyidagi savollar o'rin olgan:

1. Milliy qadriyat haqida tushunchangiz.
2. Milliy g'urur, milliy ong tushunchasini qanday tushunasiz?
3. Qadriyatlar qaysi sohalarga oid bo'lishi mumkin?
4. O'zbek xalqining qanday milliy urf-odat va an'alarini bilasiz?
5. Hozirgi kunda milliy qadriyatlarining jamiyat hayotidagi o'rnini qanday baholaysiz?
6. Milliy qadriyatlarining inson kamolotidagi o'rni qanday?

Olingan natijalarni umumiy tahlil qiladigan bo'lsak, o'quvchilarning milliy qadriyat haqidagi fikrlarini quyidagi jadval ko'rinishida ko'rishimiz mumkin.

Savollar, Baho	1	2	3	4	5	6	Jami:
Ijobiy	21%	13%	18%	11%	15%	9%	14,4%
O'rta	68%	73%	76%	56%	73%	44%	65,1%
Past	11%	14%	6%	33%	12%	47%	20,5:

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, o'quvchilarning milliy urf-odatlarimiz, milliy qadriyatlarimiz, umuman aytish mumkinki milliy tarbiyalanganlik darajasi "o'rtacha" holda ekanligini aytish mumkin. O'quvchilar qadriyat haqidagi tushunchasiga to'xtaladigan bo'lsak, ular qadriyat deganda bayramlarni, marosimlarni tushunishadi. Bundan shuni aytish mumkinki o'quvchilarning milliy tarbiyalanganlik darajasini yaxshi deb bo'lmasligini, ularda milliy qadriyatlar haqidagi bilim, ko'nikma, malakalari yetarli darajada shakllanmaganligi aniqlandi.

Shu muammolarni bartaraf etish uchun, o'quvchilarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga yordam beruvchi bir qator tarbiyaviy tadbirlar o'tkazdik. Biz o'quvchilarda milliy qadriyatlarimiz, milliy urf-odatlarimiz, milliy tariximiz bilan yanada yaqinroq tanishtirish maqsadida, har bir guruh tarbiyaviy soatlarida, ma'naviyat darslarida quyidagi mavzular asosida suhbatlar va ma'ruzalar o'qildi. Jumladan: "Milliy qadriyat tushunchalari", "Buyuk ajdodlarimiz bilan faxrlanamiz", "O'zbek xalq pedagogikasi – tarbiya asosi", o'quvchilarga shu mavzulardan tashqari "Sharq allomalari merosi – manaviyat asosi", kabi mavzularda kollej o'quvchilariga ma'ruzalar qilindi, savol-javoblar o'tkazildi. Bundan tashqari kollej o'quvchilari bilan "Mehmondo'stlik an'anasi", "Adolat, halollik – milliy tarbiya asosi", "o'quvchining ma'naviy-milliy qiyofasi", kabi mavzularda davra suhbatlari o'tkazildi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan tadbirlar o'tkazilganidan so'ng, ularning olgan tushunchalarini aniqlash maqsadida yana qaytadan Anketa so'rovnomasi o'tkazildi. Buning natijasi pedagogik jihatdan tahlil qilindi va uni quyidagi jadvalda ilova qilamiz:

Savollar, daraja	1	2	3	4	5	6	Jami
Ijobiy	47%	46%	70%	78%	64%	44%	57%
O'rta	51%	51%	30%	22%	31%	42%	39%
Past	2%	3%	-	-	5%	14%	4%

Yuqoridagi ko'rsatchiklarni umumlashtirgan holda, tajriba guruhlaridagi tadqiqotning boshida va tadqiqotning yakunida ko'rsatgan natija quyidagicha bo'ladi:

Daraja	Tadqiqot boshida	Tadqiqot yakunida
Ijobiy	14,4%	57%
O'rta	65,1%	39%
Past	47%	4%

Mazkur jadvalning qiyosiy yakuni shuni ko'rsatadiki, tajriba ishlarining boshlanishida eksperiment guruhlaridagi bolalarning milliy qadriyatlar asosida ma'naviy-axloqiy tarbiyalanganlik darajasini eksperiment yakuniga qiyosiy tahlil qilganda keskin o'sganligini ko'rsatadi.

Jumladan, eksperiment yakunida milliy qadriyatlar tushunchasi, darajasi past bo'lgan o'quvchilar soni keskin kamaydi.

Umuman olganda, tadqiqot jarayonida o'quvchilar jamiyatda qadriyatlar o'z shakli va mazmuniga ko'ra ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, madaniy, falsafiy, diniy, oilaviy singari yo'nalishdiligini anglab yetdilar. Shu bilan birgalikda, qadriyatlarining inson hayotidagi o'rni nechog'li ahamiyatli ekanligini, har bir xalq o'z milliy qadriyatlari bilan tirikligini tushungan holda idrok etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I. «Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch». – T.: «Ma'naviyat», 2008. 31-bet.
2. Musurmonova M. «Oila ma'naviyati – milliy g'urur». – Toshkent, «O'qituvchi», 1999 y.
3. Inomova M. «Oilada bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyasi». – Toshkent, 1999 y.

Аҳрорбек Ғаниев
(Наманган, Узбекистан)

ЎСМИРЛАРНИНГ ЎЗИГА-ЎЗИ БАҲО БЕРИШИ ВА БУ ЖАРАЁНГА ХУЛҚ-АТВОР МОТИВАЦИЯСИННИНГ ТАЪСИРИ

Ma'lumki ҳар қандай жамиятнинг равнақи, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий барқарорлиги унинг фуқароларининг ақлий ва ахлоқий салоҳиятини юксак даражада ривожланганлигига боғлиқ. Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А. Каримов ўқитувчи ва мураббийларга касб байрамлари муносабати билан йўллаган табриклариди таъкилаганларидек, «Ҳеч кимга сир эмаски, бугунги кунда фақат юксак билимли, замонавий мустақил фикрлайдиган, интеллектуал ривожланган ва амалий касб-хунарларга эга бўлган ёшларгина мамлакатнинг буюк келажagini таъминлаши мумкин»⁴. Шунинг учун ҳам «Инсон, унинг ҳар томонлама камол топиши ва фаровонлиги, шахс манфаатларини рўёбга чиқаришнинг шароитларини ва таъсирчан механизмларини яратиш, эскирган тафаккур ва ижтимоий хулқ-атвор андозаларини ўзгартириш республикада амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучидир» – деб таъкидлаганлар.

Зеро, жамиятимизнинг маънавий янгиланишида ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришда жаҳон ҳамжамиятига қўшилишини таъминлайдиган демократик ҳуқуқий давлат куриш кадрлар тайёрлашнинг миллий масаласида устувор мезон сифатида муҳим рол ўйнайди. Бу вазфани амалга ошириш учун эса болаларга мактабдан ўз вақтида ва тўғри ташкил этилган таълим бериш лозим бўлади. Айниқса катта мактаб ёшидаги ўқувчиларининг айнан ўсмирлик ёшига тўғри келиши бу мақсадни муҳимлик даражасини янада орттиради.

Ўсмирлик даври ўзининг бетакорлиги мустақиллиги, ижодийлиги, танқидийлиги ва бошқа хусусиятлари билан бошқа даврлардан ажралиб туради. Шунингдек бу давр ўзининг мураккаблиги, шахсда ўзига ўзгаларга нисбатан танқидийликни шаклланиши билан боғлиқдир. Айнан шу даврида шахс сифатида шаклланишида билиш жараёнлари, психологик хусусиятларини ўрганиш ҳозирги кун учун долзарб муаммо бўлиб келмоқда.

Ўсмирлик даври ёш даврлари ўртасидаги энг мураккаб механизмлар юзага келадиган давр ҳисобланади. Ўсмирлик даврида жисмоний ўсиши билан биргаллик тафаккурнинг ривожланиши, онгли равишда кўплаб билим ва ахборотларни қабул қилишида такомиллашади. Ўсмирлик инсон шахсининг

⁴ I.A. Karimovning o'qituvchi va murabbiylarga kasb bayramlari munosabati bilan yo'llagan tabrigidan. «Xalq so'zi» gazetasi 2012 yil 29 senrtyabr

камол топишида алоҳида ўрин эгаллайди. У инсон камолотининг муҳим босқичи ҳисобланиб, долзарб аҳамиятга эга бўлган психологик ўзгаришлар рўй беради.

Мотив ва мотивация муаммоси жаҳон психологиясида турли туман нуқтаи назардан ёндашиш орқали тадқиқ қилиб келинмоқда. Узоқ ва яқин чет элларда ўзига хос психологик мактаблар вужудга келган бўлиб, уларнинг негизида илмий позициялар ва концепциялар моҳияти жиҳатдан фарқланувчи ғоялар ва йўналишлар мужассамлашди. Ҳозир уларнинг айримларига қисқача тўхталиб ўтамыз.

Рус ва собиқ совет психологияси намояндалари К.Д. Ушинский, И.М. Сеченов, И.П. Павлов, В.М. Бехтерев, А.Ф. Лазурский, В.Н. Мясишев, А.А. Ухтомский, Д.Н. Узнадзе, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, П.М. Якобсон, В.С. Мерлин, Л.И. Божович, В.И. Селиванов, В.Г. Асеев ва бошқалар мазкур муаммо юзасидан тадқиқот ишларини олиб борганлар. Ушбу муаллифларнинг қарашлари олдинги бобда берилганлиги учун уларга қайтатдан тўхталишга ҳожат йўқдир.

Собиқ совет психологиясида инсон хулқ-атворини ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланган мотивлар чуқур ва етарли даражада тадқиқ қилинмаган. Уларнинг психологик механизмлари, узлуксизлигини таъминловчи омиллар, зарур шарт-шароитлар моҳияти, вужудга келиш имкониятлари тўғрисида жуда юзаки маълумотларгина муайян даражада тартибга келтирилган, туб маънодаги мотивлар табиати изчил равишда, педагогик ва ёш психологияси фанлари қонуниятларига асосланган ҳолда тадқиқ қилинмаган. Бу эса республикамизда уларнинг кенг кўламда ўрганишга салбий таъсир кўрсатмоқда. Мотивларнинг фалсафий-методологик аҳамияти шундан иборатки, улар сабаб-оқибат, ички мураккаб боғланишлар тузилишини юксак даражада ривожланган тизим сифатида талқин қилинади. Бундай ёндашув эса ўз навбатида материя ривожланишининг олий маҳсули эканлиги тўғрисидаги хулосага олиб келади. Чунончи, мақсадга йўналтирилган ва мақсадга мувофиқлаштирилган ҳар хил мазмундаги саволлар, ахборотлар, маълумотлар, хабарлар кишилар фаолиятининг онгли хусусияти таъкидлаб ўтилган мулоҳазалар моҳияти таркибига киради. Мотивлар тузилишини амалий (тадбиқий) йўналишга қаратиш-инсон шахсига мотивацион, иродавий, ахлоқий, ҳиссий, когнитив, регулятив таъсир ўтказишнинг омилкор шакллариининг илмий асоси юзага келишига муҳим имкон ва зарур шарт-шароитлар яратади. Инсоннинг меҳнат фаолияти тизимининг мураккаблашуви ишлаб чиқаришда ахлоқий, маънавий, нафосат, руҳий тарбия жабҳалари ҳамда радио, телевидение ва тарғибот-ташвиқот таъсирини самарали олиб бориши, касбий тайёргарликнинг экстремал ва стресс ҳолатларнинг шароитлари барқарорлашуви, такомиллашуви, яхшилануви, мақсадга мувофиқлашуви каби омилларнинг барчаси шахс мотив доирасининг ўзгаришига боғлиқ. Шахснинг мотив доираси унинг эҳтиёжларида, иродавий сифатларида (актларида) ва функционал имкониятларида ўз аксини топади.

Ўрганилган адабиётлар ва ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра, ўсмир хулқ-атвор мотивацияси ва ўзини-ўзи баҳолаш тизими улардаги маълум бир қонуниятлар билан юзага келиши аниқланди. Ўсмирнинг хулқ-атвор мотивацияси ва ўзини-ўзи баҳолаш тизимини аниқлашга қаратилган тадқиқот ишининг натижаларига кўра, қуйидаги хулосаларни шакллантириш имконияти мавжуд:

- шахсда ўзини-ўзи англашнинг шаклланиши ўзини -ўзи тарбиялашнинг муҳим мезони бўлиб хизмат қилади.
  - ўсмирларда ўзини-ўзи баҳолаш ижтимоий ролларни англаганлик даражаси билан белгиланади;
  - ўсмирлик даврида ўзини-ўзи баҳолаш фаолият ва касбий ролларни ўзлаштиришга қаратилган шахснинг тасаввур ҳамда билимлар заҳирасига бог`лиқдир;
  - ўсмирларда ўзини -ўзи баҳолаш улардаги шахс сифатларини таркиб топиши билан изоҳланади;
  - ўсмирларда ўзини -ўзи англаш тизими ўзини -ўзи баҳолашига таъсир кўрсатади;
  - ўсмирлик даврида ўзини -ўзи баҳолаш ноадекват кўринишда намоён бўлади, я`ни ба`зи ўсмирлар учун ўзини баҳолашнинг юқори, айримлари учун ўртача, ба`зан паст даражада эканлиги аниқланди;
  - ўсмирнинг ўзига берадиган баҳоси қанчалик юқори бўлса, фаолиятга бўлган мотивацияси ҳам шунчалик ижобий ва юқори бўлади;
  - ўсмирларнинг ўзини англаши улардаги ўзига бўлган муносабатда, яъни шахсий «Мен»га йўналтирилган турғун ҳисдан иборат бўлган ҳолатда ҳам намоён бўлади;
  - юқори ўз-ўзига баҳо бериш инсоннинг бошқаларнинг уларга муносабатидан қатъий назар ўз тамойилларига биноан фаолият кўрсатишида намоён бўлади;
  - шахс фаолиятининг самарадорлиги учта омил: мотивация кучи, шахс қадриятлар тизимида эришиш қадриятларининг борлиги, шунингдек билим ва кўникмаларни ўзлаштириш билан аниқланади;
  - ўзини-ўзи тасдиқлаш билан боғлиқ мотивлар ўсмирнинг ўзаро муносабатлари ва фаолият самарадорлигига ижобий таъсир этади.
- Келтирилган хулосаларга мувофиқ қуйидаги тавсияларни бериш мумкин:
- ўсмир шахсида ўзига ва фаолиятга нисбатан онгли муносабатни қарор топтириш;
  - ўсмирлар билан мактабда ва мактабдан ташқарида мустақил ишларни ташкил қилиш;
  - ўсмирларнинг таълим жараёнидаги қизиқиш, қобилиятларини ҳисобга олиш орқали хулқ-атвор мотивациясининг шаклланишига қулай шароитларни яратиш;
  - ўсмирларда мустаҳкам эътиқод ва идеалларни тарбиялаш;
  - ўсмирларда онгли мақсадлар тизимини таркиб топтириш;
  - барча фаолият турларида эришилган муваффақиятлар учун ўсмирни рағбатлантириб бориш орқали унинг муваффақиятга бўлган интилишини янада оширишга эришиш

– оилада ва мактабда ўсмирларнинг имкониятлари, қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда турли масъулиятли вазибаларни топшириш ҳамда натижани ўз вақтида назорат қилиб ўзига бўлган ишончини янада кучайтириш;

– ўсмирлар хулқ-атвор мотивацияси ва ўзига баҳо бериш даражасини махсус психодиагностик воситалар ёрдамида мониторинг қилиб бориш;

– ўсмирларда адекват баҳолаш ва ижобий хулқ-атвор мотивациясини шакллантириш мақсадида улар билан ўқув машғулоти, тренинг дастурларини амалга ошириш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008. – 176 б.
2. Давлецхин М.Г. Ёш психологияси ва педагогик психология Т.2002
3. Дўстмухамедова Ш.А. Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятларини бошқариш психологияси. – Тошкент, 2000. – 19 б.
4. Иванов П.И. Зуфарова М. Умумий психология Т.2008
5. Г'озиев Э., Жабборов А. Фаолият ва хулқ-атвор мотивацияси: Т, 2003. 124 б.
6. Ҳайдаров Ф.И. Ўқув фаолияти мотивацияси. – Т.: Фан, 2005. – 122 б.

Аҳрорбек Ганиев
(Наманган, Ўзбекистан)

MEHRIBONLIK UYLARI TARBIYALANUVCHILARINING O'ZIGA-O'ZI BAHO BERISHI VA ULARDA SUB'EKT- SUB'EKT» MUNOSABATINI QAROR TOPTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

O'zbekistonimizning kelajagi bo'lmish yosh avlodni jismoniy sog'lom, aqliy yetuk, axloqiy pok, ma'naviy boy, insofli diyonatli bo'lishini ta'minlash g'oyat murakkab va ma'suliyatli ish. Buning uchun sog'lom oilaviy hayot to'g'ri tarbiya mezonini zarurdir.

Kishilik jamiyatini paydo bo'lgan bola tarbiyasi muqaddas hisoblanadi. Xalqimiz farzand ko'rishni ota-ona uchun baxt, biroq uning taqdiri va kelajagiga befarq bo'lish katta gunoh deb biladi.

Shuni ta'suf bilan qayd etish kerakki, jamiyatimizda ma'lum miqdor bolalarning tarbiyasi, oilada ota-ona bag'rida emas, bolalar uylarida aniqrog'i yetimxonalarda kechmoqda. Yetimlik -tarixiy fakt ota-onadan juda vaqtli judo bo'lishi, agar boquvchi bo'lmasa, biror-bir insonparvar oila yoki davlat muassasalarida tarbiyalanish ma'lum bir kishilar taqdirida ko'rinadi. Afsuski, hayot hayotligini qiladi. Turli sabablar bilan yetimlikka duchor bo'lgan bolalar har bir jamiyatning ijtimoiy «og'rig'i» sifatida kishilar diqqat e'tiborida bo'lib kelgan, kelyapti. Yana ham afsuslanadigan shundaki, ayrim bolalar ota-onalari tirik bo'la turib yetimxonalarga tushib qolayapti. Bu hodisalarning ob'yektiv sabablari bor.

Agar bolalar uylari tarbiyalanuvchilari tarkibiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ularning o'z farzandlaridan voz kechgan kimsalar (ularni ota-onalar deyish qiyin), ruhiy kasallikka chalingani, jinoyat qilgani tufayli, ota-onalik huquqidan mahrum etilganlar, hayotdan ko'z yumgan kishilarning farzandlari ekanligini ko'ramiz.

Hozirgi kunda Respublikamizda 2,7 mingdan ortiq bola 18 ta mehribonlik uylarida (2008-yilholati bo'yicha) Davlat ta'minoti hisobidan ta'lim-tarbiya olmoqda.

Bu maskandagi ta'lim-tarbiya jarayoni umumta'lim maktablaridan farq qiladi. Mehribonlik uylaridagi tarbiyalanayotgan bolalardao'ziga-o'zi adekvat baho berish mexznizmlarini shakllantirish hamda "sub'kt-sub'ekt" munosabatini qaror toptirish, tarbiyachi va tarbiyalanuvchi o'rtasida samimiy munosabatni keltirib chiqarish, "Bolalar huquqi va manfaatini himoya qilish" Konvensiyasi talablari asosida ishni tashkil qilishni davr taqozo etmoqda.

Mehribonlik uylarida bir oiladek yashashi, hurmat, izzat, mehnatsevarlik, ruhida tarbiyalash, shu borada ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil qilish va amalga oshirish borasida xalq ta'limi vazirligining ko'rsatmalari, metodik qo'llanmalarda dasturlari nashr etilgan bo'lsada, mehribonlik uylarida "sub'kt-sub'ekt" munosabatini qaror toptirish masalalari hali to'laqonli o'z echimini topganicha yo'q.

Inson hamisha ezgu niyatlar bilan yashaydi. U kechagi kundan bugungi kunni, bugundan ertani yaxshiroq deb harakat qiladi. Shunday ekan, inson odatda bunday yaxshi fazilatlarini, intilishlarini oilada berilayotgan mukammal tarbiya orqali oladi.

Axloqiy tarbiyani izchil va tartibli amalga oshirishda oila muhiti muhim rol o'ynaydi. Inson axloqiy, ma'naviy va ruhiy qiyofasining poydevori oilada qo'yiladi. Shuning uchun ham mashhur allomalar bola tarbiyasiga ma'suliyat bilan qarashdan, hamda shu masalaga bag'ishlab qator qimmatli asarlar yozilgan. Dono xalqimiz «Bola - boshdan, nihol yoshdan» degan naqli bejiz aytmagan. Madomiki shunday ekan, yosh avlodni yetuk va mukammal inson qilib tarbiyalash ishini yoshlikdan boshlash kerak...

Biroq, «Mehribonlik uylarida»chi? U yerda bolalarni vatanparvar, bir-biri bilan do'st-inoq, barkamol qilib tarbiyalash juda katta mas'uliyatni tashkil etadi. Shunga qaramasdan «Mehribonlik uylarida» faoliyat ko'rsatayotgan har bir xodim o'z ishini o'ta mas'uliyatli olib bormoqda. Bularga esa yordam berayotgan asosiy manbalar davlatimiz tomonidan chiqarilayotgan qonunlar, qarorlar, nizomlar va shularga asoslanib berilayotgan moddiy ko'maklar desak adashmagan bo'lamiz.

O'zbek xalqining tarixiga nazar tashlar ekanmiz, har doim o'zbek xalqiga ota-onasidan judo bo'lib qarovsiz qolgan bolalarga g'amxo'rlikni o'z zimmasiga olish an'ana tariqasida rivojlanib kelganini ko'ramiz boquvchisini yo'qotgan farzandalar barcha davrlarda ham jamiyatni tashvishga solgan. Bu muammo davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan.

XI asrda yashab ijod etgan Yusuf xos Xojib davlatning mas'ul ishlayotgan kishilar «qashshoq, tul, yetimlarga mehribon ko'ngil bo'lishi lozimligini, xususan ularning ehtiyojlariga alohida munosabatda bo'lishni o'qirtirgan edi».

Mehribonlik uylarida bir oiladek yashashi, hurmat, izzat, mehnatsevarlik, ruhida tarbiyalash, shu borada ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil qilish va amalga oshirish borasida xalq ta'limi vazirligining ko'rsatmalari, metodik qo'llanmalarda dasturlari nashr etilgan bo'lsada, mehribonlik uylarida "sub'kt-sub'ekt" munosabatini qaror toptirish masalalari hali to'laqonli o'z echimini topganicha yo'q.

Respublikamizda yetimxonalarda e'tibor, ya'ni hayriya jamiyatlarining faoliyatlari faollashgan bo'lsada, Mehribonlik uylari soni kamaygani yo'q. Hozircha Respublikamizda Mehribonlik uylari soni 67 tani tashkil qiladi.

«Mehribonlik uyi»ning asosiy vazifasi oilaviy muhitdan mahrum bo'lgan bolalarni ruhiy sog'lomlashtirishga, ijtimoiy mehnat moslashuviga va ijtimoiy-xuquqiy himoya qilishga ko'maklashuvchi uy sharoitida eng ko'p darajada yaqinlashtirilgan muhitni yaratishdir. Ushbu talabdan kelib chiqqan holda shu yerda faoliyat ko'rsatayotgan pedagogik jamoa quyidagi vazifalarni bajarishi lozim:

– O'zbekiston Respublikasining «ta'lim» to'g'risidagi qonuni sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar konsepsiyasi va umumta'lim maktabi haqidagi nizom talablarini bajarishni ta'minlash;

– Birinchi sinf o'quvchilarini lotin alfavitiga asoslangan o'zbek alifbosida o'qitish, e'tibor berish va nazorat ostiga olish;

– «Mehribonlik uyi» ga milliy hunarmandchilik yo'nalishi, tikuvchilik, | zardo'zlik yo'nalishi bo'yicha guruhlar hozirgi zamon talablari asosida jihozlashni ta'minlash;

– Tarbiyalanuvchilarga to'liqsiz o'rta ma'lumot berish, tarbiyalanuvchilarni sababsiz ketib qolishlariga yo'l qo'ymaslik, har bir tarbiyalanuvchilarni va tarbiyachilarga o'zining qilgan va kelgusida qilishi lozim bo'lgan ishlarni chuqur tahlil qilishga o'rgatish;

– O'quv tarbiya ishlarini birgalikda olib borib, tarbiyalanuvchilarni fanlarga qiziqishlarini va ulardagi qobiliyatlarini har tomonlama rivojlantirish.

– Tarbiyalanuvchilarning o'z-o'zini boshqarishni yo'lga qo'yish, ularning, psixologiyasini har tomonlama o'rganish bolalarning dunyoqarashlari va fikrlash qobiliyatlari doirasini Kengaytirish, O'zbekiston xalqiga milliy urf-odatlariga va an'analariga bo'lgan muxabbatini yanada mustahkamlash. Tarbiyalanuvchilarda mehnatga muhabbat ruhini o'z vaqtida va to'g'ri singdirish, mehnat havfsizligi bo'yicha chora-tadbirlar belgilash, mehnat qonunlari, normalariga qattiq rioya qilish, xuquqbuzarlik va jinoyatchilikni oldini olish uchun ichki tadbirlar tuzish;

Xulosa qilib shuni ta'kidlash mumkinki, bugun millatning, jamiyatning maqsadi, ma'naviy barkamol avlodni shakllantirish ekan pedagogika ilmi ham, maktab ham maqsad yo'lida xizmat qilmog'i lozim. Darxaqiqat, milliy istiqlol g'oyasi va mafkurani mustahkamlashda o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalashda ta'lim-tarbiya, fan va madaniyat, jismoniy tarbiya va sport, oila va mahalla, maktabgacha ta'lim muassasalari, mehribonlik uylari, maktab va maktabdan tashqari muassasalarini o'rni beqiyosdir. Mamlakatimiz ta'lim sohasida, ta'lim tizimini oldiga o'sib kelayotgan avlodni ma'naviy barkamol qilib tarbiyalash vazifasini quydi. Bunday ta'lim tizimini amalga oshirishda oila, mahalla va ta'lim, muassasalarining hamkorlik ahamiyati juda kattadir. «Mehribonlik uylarida» ham bunday ta'lim tizimiga mas'uliyat bilan qaralganligi kishini behad quvontiradi.

Prezidentimiz I.A. Karimovning «Biz yoshlarni hech kimga berib qo'ymaymiz, ularni o'zimiz tarbiya qilamiz, voyaga yetkazamiz», degan fikrlari ham fikrimizning yaqqol dalili bo'la oladi.

Bolalar uylari ota-onasiz yetimlarni sog'lom ruhda tarbiya qilishda alohida rol o'ynamoqda. 2007-2008-yillarda bolalar uylarida ota-onasiz, yetim bolalar orasida "sub'ekt-sub'ekt" munosabatlarini qaror toptirish sohasida olib borgan ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari shuni ko'rsatadiki, yetimlarning bir-biriga bo'lgan mehr-muhabbati, do'stligi, o'rtoqligini rivojlantirish haqidagi tushuncha va tasavvurlariga ega bo'lgan taqdiridagina haqiqiy rivojlangan sog'lom inson bo'lib yetishishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I.A. Karimov «Barkamol avlod orzusi», «Sharq» nashriyoti matbaa konserni. Toshkent 1994 yil.
2. I.A. Karimov «Milliy istiqlol g'oyasi» Toshkent «O'zbekiston 2000 yil».
3. Oysha To'rayeva «Bola aziz, odobi undan aziz» Toshkent «O'qituvchi» 1986 yil
4. Hikmat Boboyev, Xalq og'zaki ijodi va ta'lim-tarbiyaning samardorligi. Toshkent «O'qituvchi» 1991 yil.

Аҳрорбек Ғаниев
(Наманган, Узбекистан)

РАҲБАРЛИК ПСИХОЛОГИЯСИ

*Аниқ мақсадли инсон хатто энг оғир йўлни ҳам босиб ўтади.
Мақсади йўқ инсон эса, хатто энг силлиқ йўлда
ҳам жойидан силжимаЙди.
Томас Карлейль*

Жонажон Республикамиз Ўзбекистон мустақилликка эришгач, жамиятимизда бозор иқтисодиёти ва демократик тамойили ўз устуворлигини намоеён этди. У янги даврда, янги ишхона, ташкилот, фирма, корпорация ва бошқаларда янги типдаги раҳбар, ташкилотчига талаб кучайиб кетди.

Янги типдаги раҳбар ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Уни илк ёшдан мақсадли тарбиялаш лозим.

Янги типдаги раҳбарни тарбиялаш муаммоси доим президентимиз И.А. Каримовнинг диққат марказидадир. Президентимизнинг таъкидлашича, "бугунги куннинг энг муҳим вазифаси - ҳаётимизнинг барча соҳаларида, айниқса бошқарувда, республика миқёсида, вилоят, шаҳар, туман, қишлоқ ва маҳаллаларни бошқаришда, тармоқ бўғинларини идора этишда янгича фикрлайдиган, қийин дамларда маъсулиятни ўз зиммасига ола биладиган, ҳаёт билан ҳамқадам юришга қодир, иймони пок билимдон, ишбилармон одамларни топиш, уларга ишонч билдиришдан иборатдир"

Президентимиз раҳбарлик фаолияти сусайиб кетган соҳаларни назарда тутиб бу камчиликларни олдини олиш, уларни йўқотиш йўлларини ўз чиқишларида қуйидагича кўрсатиб ўтади. "Фан соҳасидаги сиёсатга келсак узоқ муддатни қўя қолайлик ҳатто 5-10 йилга мўлжалланган оддий бир стратегия йўқ. Демак олимлар ўз билганларича ишляптилар. Лекин бундай тадқиқотлар самарасиз бўлиши табиий. Илмий йўналишлар орасида узилишлар пайдо бўлган. Натижада ҳар ким ўз ҳолига ташлаб қўйилган, ҳар ким ўзича ишляпти. Режалар аниқ қўйилмаган бунинг устига, ташкилотчилик ва талабчанлик паст бўлган жойда ҳар ҳил эътироз ва тушунмовчиликлар пайдо бўлиши муқаррар".

Жамиятимиз, давлатимизнинг ривожини янги типдаги раҳбар ходимлари билан боғлиқ экан, юртбошимиз бу соҳада фаол ислоҳотчи ходимлар зарурлигини айтади. "Вазифаларни ҳал этиш учун - ёзади президент - кучли, қудратли давлат, юксак малакали, ахлоқан баркамол ходимлар керак. Бизнинг давлатимиз, жамиятимизни биз ўзимиз, шу мамлакатнинг фарзандлари бунёд этамиз". "Бу эскича фикрлаш юкидан холи бўлган янги ходимлар тайёрлашнинг ягона тизимини яратишни тақазо этади".

Давлатимиз раҳбари кадр танлашга эътиборни кучайтириш, уларнинг раҳбарликка доир қиёфасини ўрганиш, уларни мақсадли тарбиялаш, ўргатиш, бу мақсадга этиш учун хорижий тажрибадан фойдаланиш зарурлигини кўрсатиб ўтган.

"Давлат, ижтимоий ва хўжалик тизимлари ходимлари орасидан - ёзади президент - талантили, интеллектуал, иқтидорли тингловчиларни танлаб олиш, уларни сиёсий, маънавий - ахлоқий ва малака даражасини ошириш, уларни республика миқий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлиги асосида қурилган ҳуқуқий демократик давлатни ва фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг эътиқодли тарафдорлари қилиб тарбиялаш лозим. Бунинг учун "йирик хорижий марказларнинг тажрибаси дастурлари ишга солиниши даркор" - дейди раҳбаримиз.

Раҳбарлик ижтимоий ҳаётимизда энг масъулиятли ижтимоий роллардан бири ҳисобланади. Ижтимоий психология фанида раҳбарлик ва бошқарув психологияси алоҳида бўлим сифатида ўрганилади. Гуруҳлардаги ўзро муносабатлар юқоридан пастга ёки аксинча бўлиб, гуруҳ аъзоларининг конкрет мавқелари, бошлиқ билан бўйсунувчилар ўртасидаги муносабатларни ўз ичига олади. Биз одатий турмуш тарзимизда раҳбар ёки лидер сўзларини бир-хил синоним сўзлар сифатида тушунишга ўрганиб қолганмиз. Лекин бу икки тушунча илмий адабиётларда бир-биридан фарқ қилувчи терминлар сифатида қаралади. Бу борада "лидер" ва "раҳбар" тушунчалари ўртасидаги фарқлар ҳақида гапириш лозим. Б.Д. Паригин бу икки тушунани фарқлаб шундай ёзади:

1) лидер асосан гуруҳдаги шахсларро муносабатларни бошқарса, раҳбар — шу гуруҳдаги расмий муносабатларни бошқаради;

2) лидерлик кичик гуруҳларгагина хос бўлган ҳодиса бўлса, раҳбарликнинг ҳақ-ҳуқуқлари катта гуруҳлар доирасида ҳам содир бўлиши, амалга оширилиши мумкин;

3) агар лидерлик стихияли, бетартиб жараён бўлса, раҳбарлик мақсадга қаратилган, жамиятда ишлаб чиқилган нормалар, тартиблар асосида сайловлар оқибатида содир бўладиган ҳодисадир;

4) лидерлик раҳбарликка нисбатан вақтинчалик ҳодиса бўлиб, гуруҳ аъзоларининг кутишлари, уларнинг кайфиятлари, фаолият юналишига қараб, узоқроқ муддатда ёки қисқа муддатда рўй беради;

5) раҳбарнинг лидердан фарқи яна шундаки, у лидерда йўқ бўлган жазолаш ва рағбатлантириш тизимига эга бўлиб, шу асосда ўз ходимларига таъсирини ўтказиши мумкин;

К.А. Абулханова-Славская ўз асарида фаолиятнинг регуляция қилишнинг шахсликка дахлдор механизмлари тўғрисидаги масалаларни таҳлил қилиб, шахснинг барқарор шаклланган ижтимоий малакалари, «қадриятлари, ҳаёт позицияси ва стратегиясини бошқариш уқувини келтириб чиқарувчи асосий омил эканлигини далиллайди. Шахслик механизми кўникмаларини айрим олинган кишиларда

таркиб топтириш кафолати бўлиши назарий жиҳатдан исботлаб берилади. Бу аснода муайян тавсиялар илова қилинади.

М. Марков ўзининг ижтимоий бошқарувнинг назарияларига бағишланган асарида мажмуавий муаммоларни кетма-кет ҳал қилишнинг йўл-йўриқларини тадқиқот қилади. Муаллиф бошқарувнинг ижтимоий психологик асослари, омиллари тавсифлари намён бўлиш хусусиятлари босқичлари юзасидан илмий мушоҳадалар юритади ва бунда жаҳон психологияси фанининг ютуқларига асосланади. Бошқарувнинг тарихий жабҳалари шакллари, ривожланиш, ўзгариш туфайли янги сифат босқичига ўсиб ўтиш муаммолари таҳлил этилади. Ҳамкорлик фаолиятининг тузилиши, шаклланишнинг объект ва субъектив шарт-шароитлари ёритиб берилади. Қарор қабул қилишнинг иерархияси ва жараёнида норасмий омиллари, демократив иш услубининг устувор роли изоҳланади.

Лидерлик ҳеч қачон ёлғиз бўлмайди, у доимо гуруҳ аъзолари орасида бўлади, у шу гуруҳ аъзоларини у ёки бу ҳаракатларга чорлайди. Чунки лидер гуруҳ аъзоларининг психологияси, уларнинг кайфиятлари, интилишлари, қизиқишлари ва ҳоказоларни ҳаммадан ҳам яхши билади, улар ичида энг ташаббусқори ҳисобланади.

Ижтимоий психологияда бошқарув соҳасида батафсил ўрганилган муаммолардан бири — **турли бошқарув услубларидир**. Бу соҳада немис олимлари Г. Гибш ва М. Форверг, рус олимлари В.Д. Паригин, Л.Н. Уманский, М.Ю. Жуков ва бошқаларнинг ишлари айниқса диққатга сазовордир. Барча илмий тадқиқотларни умумлаштирган ҳолда ижтимоий психологияда қабул қилинган уч асосий бошқариш услубларига характеристика бериб чиқамиз. Бу уч услуб:

- **Авторитар;**
- **Демократик;**
- **Либерал иш услубларидир.**

Раҳбар шахсини баҳолаш услублари ҳақида гап кетганда, айрим психодигностик методлар устида тўхталиб ўтишни лозим топамиз. Замонавий психодиагностикада шахс ҳақида атрофлича маълумот тўплаш имконини берувчи турли хил методлар мавжуд. Лекин, кўпчилик назарида «... психологик тестлар инсон ҳақида маълумот берувчи асосий услублардан бири», деган фикр шаклланган. Психологик тестларнинг аҳамияти ва фойдасини камситмаган ҳолда шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, ҳар қандай услуб ўзининг маълум бир чекланиши ва амал қилиш доирасига эга. қуйидаги жадвалда турли хил методлар ёрдамида инсонни баҳолаш ва у ҳақда олинадиган маълумотларнинг ҳаққонийлик ва ишончлилик даражаси келтирилган. Кўриниб турганидек, тестлар мазкур қиёсий жадвалда бор йўғи 40 % гача тўғри маълумот бериши аниқланган. Шунинг учун ҳам психологик тестларни асосий маълумот манбаи деб билиш доим ҳам ҳақиқатга тўғри келмайди. Жадвалдан кўриниб турганидек, замонавий гуруҳий баҳолаш тоифасига кирувчи «Ассесмент Марказ», «Экспертли баҳолаш» услублари ишончлилиги юқориликка кўра ажралиб туради. Баҳолаш методлари ҳақида гап кетганда юқорида айтиб ўтилган асосий фикрга яна мурожаат этамиз: «қўлланувчи услубларга қўйиладиган энг асосий талаб - уларнинг прогностик мазмунга эгаллигидир». Баҳолашни ташкил этишда эса ҳаққонийлик ва ошкоралик асосий тамойилларга айланиши лозим.

Сўзимиз ниҳоясини биз Виллям М. Джефферснинг қуйидаги сўзлари билан якунламоқчимиз:

“Вақтда онгли ҳолда яшанг ва энг муҳим ишлар учун вақт топинг:

Ишлаш учун вақт топинг – бу муваффақият шарти.

Фикрлаш учун вақт топинг – бу куч манбаи.

Спорт учун вақт топинг – бу ёшлик сири.

Ўқиш учун вақт топинг – бу билим асоси.

Дўстлик учун вақт топинг – бу бахт шарти.

Орзу учун вақт топинг – бу юлдузларга элтади.

Муҳаббат учун вақт топинг – бу ҳаётнинг ҳақиқий шодлиги.

Шодлик, ўйин кулгу учун вақт топинг – бу руҳ мусиқаси”.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008. – 176б.
2. Давлетшин М.Г. Ёш психологияси ва педагогик психология Т. 2002
3. Дўстмухамедова СҲ.А. Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятларини бошқариш психологияси. – Тошкент, 2000. – 19 б.
4. Иванов П.И. Зуфарова М. Умумий психология Т. 2008

Олеся Гірчук, Марина Шевчук
(Київ, Украина)

ЗВ'ЯЗОК САМОСТАВЛЕННЯ З ПРОКРАСТИНАЦІЄЮ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ СТУДЕНТІВ ВНЗ

Однією з найважливіших особливостей соціального і психологічного буття людини є її ставлення до самої себе, до своїх вчинків та власної особистості. У самоставленні виявляється складна сукупність психічних процесів і станів, за допомогою яких особистість виокремлює себе з навколишнього світу, формує власне бачення світу.

Проблема самоставлення більш детально розроблена в працях М. Алексєєвої, О. Андрєєвої, О. Алфьорової, Л. Божовича, В. Бондаревського, Р. Гурової, Г. Костюка, О. Леонтьєва, В. Мерліна, В. М'ясищева, С. Рубінштейна, М. Савчина, Г. Щукіної та ін. вчених. У своїх роботах дослідники визначали багатогранність цього психологічного феномена та різноманітність аспектів його вивчення. У загальному, дослідження в області даного поняття стосуються питань щодо знань про самоставлення, як частини загальної Я-концепції.

Не менш актуальною проблематикою, яка вивчається вітчизняними та закордонними науковцями є прокрастинація. Прокрастинація розглядається як схильність до постійного «відкладання на потім» неприємних думок і справ. У психологічних дослідженнях є провідною думка про те, що прокрастинація є не вродженою, а набутою рисою особистості, яка невід'ємно пов'язана з її мотиваційною сферою та негативно позначається на здоров'ї самої людини, адже прокрастинація є причиною надмірних стресових напружень.

Серед професій, у яких самоставлення відіграє важливе значення варто відзначити професію психолога. Адже позитивне самоставлення допомагає повністю розкритись у цій професії та адекватно сприймати оточуючих та навколишній світ. Прокрастинація ж навпаки, є причиною занепокоєнь та стресових ситуацій, адже справжній психолог не зможе вчасно та правильно здійснювати свою роботу та працювати належним чином, тому що його думки завжди будуть зайняті завданнями, які він ще не виконав.

Актуальність нашої роботи зумовлена тим фактом, що серед наявних психологічних досліджень не достатньо вивчена проблематика самоставлення та прокрастинації не лише на прикладі навчальної діяльності студентів-психологів, а й взагалі.

У працях Т.Д. Кондратенко визначено, що ставлення до самого себе – це осмислене ставлення до власних суб'єктивних утворень, тобто особистісних властивостей [5, с. 152]. На думку А.М. Колишко поняття самоставлення особистості, як складне когнітивно-афективне утворення, зрілість якого визначається якістю взаємозв'язку і ступенем узгодженості його складових.

Самоставлення реалізується через афективну складову самосвідомості, яка нерозривно пов'язана з когнітивним компонентом, оскільки саме на основі знань про себе у людини виникає ставлення до власної особистості, яке може бути позитивним чи негативним, адекватним чи ні. І вже на основі самоставлення будується модель вчинків та дій, яка й утворює поведінковий чи регулятивний компонент самоставлення.

Самоставлення в структурі особистості займає важливе місце і виникає, на думку вчених, на основі самосприйняття, самооцінки, Я-образу і оцінки значущого оточення. Ці зазначені компоненти є змінними у часі.

Я-концепція та самоставлення мають три складові – когнітивну, емоційну та поведінкову або конативну, але мають свої відмінності у характеристиках [3, с. 7-15]. Зміни у самоставленні особистості можуть бути пов'язані з віковими особливостями та реалізацією провідної діяльності.

Достатньо велика кількість наукових досліджень присвячена вивченню діяльності людини, що проявляється у найрізноманітніших сферах життя. В наш час є доволі широкий інтерес до вивчення діяльності, адже якість виконання визначена максимальною активністю, високою кваліфікацією, конкурентноздатністю. В процесі діяльності відбувається як розвиток особистості, так і перетворення середовища, в якому вона знаходиться. Потреби є рушійною силою розвитку особистості. Однак останнім часом все більше набуває розповсюдження протилежний процес – прокрастинація. Фено-менологія прокрастинації доволі широка. Ця проблема може торкатися будь-якої сфери діяльності людини: навчальну, побутову, соціальну.

Прокрастинація (лат. Pro – замість, Crastinus – завтрашній) – поняття в психології, що позначає схильність до постійного «відкладання на потім» неприємних думок і справ. Вона проявляється в тому, що людина усвідомлюючи необхідність виконання цілком конкретних важливих справ, ігнорує цю необхідність і відволікає свою увагу на побутові дрібниці чи розваги [2].

Прокрастинація – проблема, причини якої важливо розуміти, так як відкладаючи справи на потім, ми знижуємо якість і кількість не лише зробленого, а й якість життя. Погіршується настрій, виникає стрес, який погано впливає на здоров'я.

Н. Мілграм із співавторами спочатку виділили п'ять видів прокрастинації:

1. щоденна (побутова), тобто відкладання домашніх справ, які повинні виконуватись регулярно;
2. прокрастинація у прийнятті рішень (в тому числі й незначних);
3. невротична, тобто відкладання життєво важливих рішень, таких як вибір професії або створення сім'ї;
4. компульсивна, при якій у людини поєднуються два типи прокрастинації – поведінкова та в прийнятті рішень;
5. академічна, тобто відкладання виконання навчальних завдань, підготовки до екзаменів.

Пізніше Мілграм і Тенне у 2000 році об'єднали ці п'ять видів у два:

1. відкладання виконання завдань;
2. відкладання прийняття рішень [4].

Оволодіння професією психолога вимагає від студентів великих зусиль, самоорганізованості, високого рівня мотивації. Для того, щоб реалізуватись у обраній професійній діяльності, необхідно не лише старанно вчитись, глибоко вивчати кожну тему, а й удосконалювати професійно важливі якості,

самоменеджмент, цілеспрямовано прагнути до реалізації професійної мети. У процесі здобуття освіти у студентів мотивація до навчання не завжди є високою рівні. Значну роль у мотивації студента відіграє його самооцінка, розуміння своїх сильних та слабких сторін та потенціалу, оцінка оточуючих. Це є ключовим для аналізу ситуації, прийняття рішення, планування. Зниження мотивації студента до навчання призводить до того, що він починає відкладати всі завдання, пов'язані з навчанням.

Варто визначити, що велика кількість наукових праць та досліджень присвячена вивченню саме академічної прокрастинації, адже навчальний процес характеризується умовами, в яких частіше всього виникає прокрастинація.

У своїх працях К. Сінекал разом із співавторами, в межах теорії Е. Десі та Р. Райана про автономію та самодетермінацію в психології мотивації, зробили висновок, що прокрастинація є мотиваційною сферою, для подолання якої необхідно досягнути найвищого рівня автономної мотивації. Підтвердженням цьому є дослідження Р.Классена, в якому підтвердилася значна роль внутрішньої мотивації, адже якщо студент сам зацікавлений у тому, щоб виконувати конкретне завдання якнайкраще, то він не відкладатиме його на потім та шукати різні причини, які завадили виконати необхідне завдання.

Саме тому, для проведення нашого дослідження були обрані такі психодіагностичні методики: «Методика дослідження самоставлення» (В.В. Столін, С.Р. Пантілєєв); «Шкала академічної прокрастинації» (С. Lay); «Методика дослідження мотивації навчання у ВНЗ» (Т.І. Ільїної); «Методика діагностики особистості на мотивацію до уникнення невдач» (Т. Елерса). Респондентами нашого дослідження - 50 студентів, що навчаються на IV курсі у ВНЗ.

У результаті проведеного емпіричного дослідження з метою встановлення зв'язку самоставлення з прокрастинацією у студентів-психологів було отримано кількісні показники, що визначили рівневі прояви самооцінки та прокрастинації у респондентів.

За методикою «Методика дослідження самоставлення» (В.В. Столін, С.Р. Пантілєєв) було встановлено, що по шкалі «Самокерівництва» та «Самоприв'язаності» переважає середній рівень, по шкалах «Конфліктність» та «Самозвинувачення» є респонденти, які мають високий рівень. Всі ж інші шкали мають низький рівень прояву. Такі результати свідчать про те, що у студентів у процесі навчання формується професійний «Я» - образ. Крім того, здобуваючи освіту та практичні вміння, студенти набувають досвіду реалізації знань, і достатньо самокритично оцінюють свої можливості.

За методикою «Шкала академічної прокрастинації» (С. Lay) є респонденти, які мають високий рівень схильності до академічної прокрастинації, 31% мають середній рівень схильності до академічної прокрастинації та 36% респондентів мають низький рівень схильності до академічної прокрастинації. Ці результати свідчать, що при достатньому рівні мотивації студенти не звикли відкладати свої справи, а виконують усі завдання вчасно та сумлінно.

За методикою «Методика дослідження мотивації навчання у ВНЗ» (Т.І. Ільїної) можна зробити висновок, що мотивація до навчання має однакові кількісні результати (по 33% кожен рівень), у мотивації до оволодіння професією переважає середній рівень (53%), це пояснюється тим, що студенти, які навчаються на IV курсу оцінюють вимоги ринку праці і замислюються над подальшим продовженням навчання або професійної реалізацією. У мотивації на отримання диплому переважає середній рівень (60%), що свідчить про важливість здобуття знань та вмінь, які студенти можуть реалізувати у різних професійних сферах.

За результатами методики «Методика діагностики особистості на мотивацію до уникнення невдач» (Т. Елерса) було визначено, що мотивація до уникнення невдач проявляється у таких якостях як: страх перед завданням, тривожність. Отримані нами результати розподілились однаково на всіх рівнях – це може свідчити про те, ймовірно більшість студентів самокритично оцінюють свої можливості, переживають за якість виконання завдання, отриману оцінку.

За результатами математично-статистичної обробки даних було встановлено кореляційні зв'язки між шкалами самоставлення та шкалами «Шкалою академічної прокрастинації». «Шкалою мотивації до знань» та «Мотивацією до уникнення невдачі». Також, слід зауважити, що показники респондентів (наближені до високого рівня) за шкалою «Конфліктність» обумовлюються низьким рівнем показників за шкалою «Мотивація до навчання».

Також за результатами математично-статистичної обробки даних встановлено прямий кореляційний зв'язок між шкалами «Самозвинувачення» та «Шкалою академічної прокрастинації», «Мотивацією до уникнення невдачі». Це свідчить про те, що студенти, які не своєчасно виконують завдання, уникають невдач, але при цьому хвилюються і звинувачують себе у невпевненості у собі. Також між шкалою «Самозвинувачення» та шкалою «Мотивація до навчання» встановлено обернений кореляційний зв'язок.

Отже, підсумовуючи отримані нами результати математично-статистичної обробки даних дослідження, можна зробити висновок про те, що чим вищим у студентів-психологів є рівень самоставлення, який виражається у позитивному сприйнятті власного «Я», тим нижчим є рівень прокрастинації. Саме формування позитивного само ставлення, підвищення мотивації, самоорганізації, визначає низький рівень до прокрастинації особистості. Своєчасне вивчення причин виникнення прокрастинації дозволяє корегувати модель поведінки, підвищувати рівень самооцінки студентів, мотивації та самоменеджменту. Що підвищує якість набуття знань та вмінь та подальшої успішної професійної реалізації.

Література:

1. Варваричева Я. И. Феномен прокрастинации: проблемы и перспективы исследования / Я.И. Варваричева // Вопросы психологии. – 2010. – № 3. – С. 121-131.
2. Влияние прокрастинации на уровень стресса у студентов – Психология и право – 2013. № 4
3. Знаков В.В. Как проблема психологии человеческого Психологический журнал, 2000, том 21, №2. – С. 7-15.
4. Ильин Е.П. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень. СПб.: Питер, 2011.
5. Кондратенко Т.Д. Обучение старших дошкольников / Т.Д. Кондратенко, В.К. Котырло, С.А. Ладывир. – К. «Рад школа», 1986. – 152 с.
6. Наследов А. Д. Математические методы в психологии/А.Д. Наследов. – М.: Речь, 2007. – 388 с.

Науковий керівник:

старший викладач Гірчук Олеся Василівна.

**Олеся Гірчук
(Київ, Україна)****УМОВИ ФОРМУВАННЯ САМОСТАВЛЕННЯ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ**

Самооцінка як структурна складова самосвідомості має вплив на всі сфери життя людини. Актуальність вивчення трансформації самоствавлення у підлітковому віці обумовлено зростанням особистості, зміною соціального статусу і “кризовим періодом”. Розуміння вікових особливостей кожного періоду особистісного розвитку та умов формування самооцінки, самоствавлення, дозволяють корегувати процес, забезпечувати гармонійну реалізацію визначених завдань. Формування оцінки власного потенціалу, ставлення до себе починається у дитинстві. Від оцінки себе, залежать взаємовідносини з іншими, емоційне самопочуття, наполегливість у досягненні, ставлення до успіху та невдач. Вивчення самооцінки, самоствавлення в психології дозволяє прогнозувати вплив на рівень домагань. Оцінювання себе здійснюється при порівнянні рівня домагань і реальних результатів, при порівнянні себе з іншими. У підлітковому віці прагнення здобути самостійність, не завжди супроводжується розумінням відповідальності. А прагнення бути в центрі уваги оточуючих та здобути лідерство серед однолітків, може перетворити активного підлітка в статус ізольованого. Вивчення самооцінки та самоствавлення здійснювалось протягом тривалого часу відомими психологами, науковцями різних часів. У працях Куперсміта самооцінка визначається як відношення до себе, яке складається поступово і ґрунтується на розумінні самоцінності. Як рівень розвитку самоповаги розглядає самооцінку Розенберг [3, с. 56]. На думку С.Р. Панталеєва предметом самоприйняття та самооцінки може бути тіло, здібності людини, соціальні відносини та багато інших особистісних проявів. У відповідності до цього виділяється система окремих самооцінок, які інтегруються у загальне переживання пов'язане з цілісним образом “Я”. Я – концепція - цілісний образ власного Я, виділяється як установка по відношенню до себе і включає компоненти: когнітивний – образ своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значимості (самопізнання); емоційний – самоповага; оціночно – вольовий – прагнення підвищити самооцінку, мати повагу. Формується на основі соціального досвіду людини і має складові: реальне Я (уявлення про себе у теперішньому часі), ідеальне Я - яким має бути суб'єкт згідно моральних норм), динамічне Я – яким суб'єкт прагне бути, фантастичне Я – яким має бажання бути, як би це було можливо та інш. Формування адекватної Я-концепції є одним з важливих умов виховання свідомої людини. У працях Л.С. Виготський визначав самоствавлення як особистісне утворення, де його будова може бути розкрита у реальних життєвих відносинах суб'єкта, “соціальних ситуацій його розвитку ” та діяльності за якими стоять мотиви, пов'язані з самореалізацією суб'єкта як особистості [1, с. 220]. Психологами визначались два процеси, які одночасно є в основі самоствавлення – система самооцінки та система емоційно – ціннісного ставлення до себе. У випадку оцінки самоствавлення представляє собою самоповагу, почуття ефективності. У якості емоції самоствавлення представляє як симпатія, самоприйняття, цінності. Оціночний компонент самоствавлення базується на оцінках досягнення власних результатів. Якщо людина недооцінює себе у порівнянні з тим, якою вона є в дійсності, незадоволена власними результатами це знижує її рівень самооцінки. У працях відомих психологів Р. Бернса, І. Кона визначено, що позитивне самоствавлення сприяє внутрішній стабільності особистості. Особливо важливо визначати самооцінку дитини у зв'язку з її формуванням і можливістю корегування. У своїх роботах вітчизняний психолог Т. Титаренко визначає, що у кожному самооцінюванні є емоції та раціональний аргумент. Людина, яка відчуває себе досконалою, намагається працювати над собою, покращувати власні результати діяльності, проектує позитивне ставлення на інших. Коли втрачає повагу до себе, провокує недовіру, негативні взаємовідносини. Це заважає особистісному зростанню. Важливо наближуватись до об'єктивної оцінки себе, своїх результатів. Відсутність життєвої перспективи провокує безнадійність, відчай. Потрапивши в такий психологічний дискомфорт, особистість втрачає здатність до об'єктивної оцінки фактів життя, виявляє агресивність, роздратованість. Стан фрустрації може зумовлюватись завищеною самооцінкою особистості, коли вона виявляє схильність обирати у житті надто складні завдання. У випадку заниженої самооцінки людина обирає надто прості

завдання, при цьому не реалізується психологічний потенціал особистості. При адекватній самооцінці людина обирає цілі, які відповідають її можливостям і успішно їх реалізує. Важливу роль у формуванні спрямованості особистості відіграє самосвідомість. Вона має різні форми прояву. Одна з них пов'язана з пізнавальним аспектом психічної діяльності виявляється у самоспостереженні, самооцінці, самоаналізі. З емоційною формою самосвідомості пов'язані почуття власної гідності, самовиховання та інше. Основні форми прояву самосвідомості пов'язані з усіма аспектами життя людини. Щоб сприяти своєчасному, гармонійному розвитку дитини на всіх вікових етапах, необхідно знати і враховувати вікові особливості фізичного та духовного розвитку дитини. З метою забезпечення умов розвитку особистісного потенціалу нового покоління суттєві зміни відбулись в системі освіти, вихованні. З перших днів навчання у школі вчитель навчає бути уважними, запам'ятовувати матеріал, спілкуватись з однолітками, розвивати свої здібності. Учні спостерігають за поведінкою один одного, намагаються наслідувати, чутливо сприймають зауваження та оцінку дорослих. Особливу увагу діти надають своїм результатам діяльності, спілкуванню, та як їх оцінюють. Для них є важливим, щоб позитивна оцінка була загальною визнаною. Молодші школярі прагнуть бути найкращими, радіють успіхам і засмучуються при невдачах. У таких випадках важлива увага та підтримка дорослих, любов і розуміння. У формуванні самооцінки учнів важливу роль відіграють стосунки в учнівському колективі. Формується здатність керувати власною поведінкою, наполегливо виконувати шкільні завдання при умові, що буде надано роз'яснення, а самі завдання будуть цікавими. При взаємодії з однолітками дитина намагається об'єктивно оцінювати свої фізичні, розумові сили, знаходить критерії для оцінки власних результатів діяльності. Такі висновки зробили при проведенні досліджень в своїх роботах психологи М.І. Боришевський, І.М. Данилюк, Г.О. Карпова [1, с. 118]. При оволодінні знаннями дитина вчиться узагальнювати, порівнювати, уявляти. Завдяки цим процесам вона починає формувати поняття про себе, свої можливості. Дитина прагне до самоствердження в таких видах діяльності, що підлягають суспільній оцінці, охоплюють сфери життя в яких раніше не було досвіду, щоб швидше наблизитись до дорослого. Формування самооцінки обумовлено емоційним враженням про себе. Уміння оцінювати себе та інших, ще не розвинене, тому важко зрозуміти критерії оцінки вчителя. Як визначав в своїх роботах Л.І. Божович, криза семи років – це період народження соціального “Я” дитини. Зміна самосвідомості здійснює переоцінку цінностей [1, с. 223]. Поступово навчальна діяльність виходить на перше місце, а гра перестає бути основним видом діяльності. Байдужість, не обґрунтовані вимоги батьків не заохочують дитину визнавати і виправляти помилки, а провокують на образи, уникнення спілкування, приховування результатів. Своєчасна надана допомога забезпечує відвертість, щирість та зближення між батьками та дітьми. Дитина буде намагатись уважно виконувати поради дорослих, наслідувати їх прикладу. При проведенні дослідження на виявлення умов формування самооцінки Куперсміт розглядав вплив сім'ї, як важливого фактору. Результати дослідження дозволили зробити певні висновки. Низька самооцінка дитини була визначена в сім'ях, де батьки прагнули сформувати поведінку підкорення, пристосування, без пояснення вимог. Більш орієнтованими на думку інших є діти в сім'ях з надмірною батьківською опікою. Високий рівень самооцінки було визначено у дітей в сім'ях з традиціями, повагою, дотримання правил, обґрунтованими вимогами. Коли батьки є прикладом поведінки з повагою, підтримкою, дитина легко засвоює такий приклад поведінки по відношенню до себе та оточуючих. Встановлений взаємозв'язок між високою самооцінкою та рівнем вимог в сімейному вихованні пояснюється тим, що зовнішній контроль забезпечує формування у дитини здібності до внутрішнього самоконтролю. Коли дитина засвоює від батьків норми правильної поведінки, то отримує досвід у вирішенні задач. Соціальне оточення сприймається більш впорядкованим, знижується рівень тривожності, з'являється впевненість, що забезпечує ефективну взаємодію з оточуючими. Низька самооцінка виникає в наслідок того, що соціальне підтвердження поведінки дитини має непослідовний характер. Обґрунтовані вимоги та і правила поведінки сприяють більш чіткому формуванню у дитини образу Я. Він отримує можливість на ранніх етапах розвитку навчитись розрізняти між бажаним та реальним, усвідомлювати різницю між собою та іншими. Об'єктивна вимогливість батьків з демонстрацією власних прикладів, сприймається, як батьківська опіка та турбота про майбутнє дитини. У своїх роботах Куперсміт визначає, що самооцінка не є результатом дії одного фактору в поведінці батьків, а об'єднує ряд позитивних умов і одночасно мінімізує негативні, що у сукупності складає сімейні взаємостосунки. Отримані результати необхідно враховувати, але водночас не дозволяють стверджувати про безпосередній вплив на формування самооцінки в цілому. При проведенні досліджень виникають нові чинники, які можуть впливати на самооцінку. Психічний розвиток особистості пов'язаний з самосвідомістю, яка проявляється у самооцінюванні. Важливою стороною самосвідомості підлітка є потреба у самостверженні. Соціальна активність виявляється у збільшенні спрямованості на засвоєння норм. Оцінка своїх якостей залежить від системи цінностей, пріоритетів, які були засвоєні під впливом сім'ї, взаємодії з однолітками, навчанні у школі. Самоствердження, це закономірний процес, що проявляється у спрямованості підлітка на виділення і реалізацію своєї “самості”. Потребою у самостверженні є і трансформація естетичної сторони “Я” образу. Так характерним є увага до власної зовнішності, демонстративність. Але при цьому підліток наочно демонструє свою психологічну залежність до однолітків і водночас проявляти егоцентричну позицію. Полярні позиції свідчать про формування поглядів, цінностей, через оцінку себе та оцінку оточуючих. Різні аспекти Я, які виникають у самосвідомості підлітка, відображають різні уявлення про себе – як реальні, так і ідеальні. Розуміння даного процесу трансформації, та своєчасно надана психологічна підтримка сприяє

гармонійному розвитку особистості, ефективній взаємодії з оточуючими, активній позиції та реалізації власного потенціалу.

Джерела:

1. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб./ О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
2. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: Навч. посіб. – 2 – ге вид., - К: МАУП, 2001. – 256 с.
3. Психологические особенности самосознания подростка/ Под ред. М.И. Боришевского. – К: Вища школа, 1980. – 168 с.
4. Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ – М», 2003 – 672.
5. Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия. - Самара: Издательский Дом « БАХРАХ – М », 2003 – 656.

Олеся Гірчук, Катерина Варганова
(Київ, Україна)

ЗВ'ЯЗОК АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ З КОПІНГ-СТРАТЕГІЯМИ У МЕНЕДЖЕРІВ

Одним з найактуальніших напрямів у психології є дослідження індивідуальних адаптивних механізмів людини, адже в наш час високих інформаційних технологій світ часто потребує від людини посиленої витрати ресурсів в умовах дії різних стресогенних факторів. Важливим моментом у совладанні зі стресом є спроможність свідомо оцінювати стресову ситуацію та діяти відповідно до власних індивідуальних ресурсів, зводячи до мінімуму її наслідки.

Методи дослідження: акцентуації характеру (тест К. Леонгарда, Г. Шмішека), опитувальник рівня суб'єктивного контролю (Є. Ф. Бажин, Є. А. Толинкіна), методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації (Холмса і Раге), опитувальник «Способы совладающего поведения» (Р. Лазаруса); методи математичної статистики: критерій Колмогорова-Смірнова, коефіцієнт кореляції Пірсона та Спірмена. Практичне значення дослідження полягає в тому, що отримані в ході даного дослідження результати можуть бути використані психологами, HR-менеджерами при роботі з персоналом, а також для вирішення завдань оптимізації, профілактики і корекції стресових станів у менеджерів. При проведенні аналізу наукових праць визначено, що акцентуаціями характеру є крайні варіації норми, коли певні риси характеру надмірно виражені, через що проявляється підвищена виборча чутливість до одних психогенних впливів за високої стійкості до інших [6]. За класифікацією К. Леонгарда, виокремлюють наступні типи акцентуацій: гіпертимний тип, тривожно-боязкий, дистимічний, педантичний, збудливий, емотивний, застрягаючий, циклотимічний, демонстративний, афективно-екзальтований. Отже, при домінуванні певних рис характеру, виникає і певний тип акцентуації, що впливає не лише на сприйняття людини, а й на її адаптивні можливості, на дії в критичних ситуаціях. У працях Р. Лазарус визначив, що певні обставини, що є умовою адаптаційного процесу особистості, призводять до двох форм оцінки: первинна оцінка важливості вимоги і вторинна оцінка співвідношення наявних індивідуальних ресурсів особистості з вибором форми взаємодії з вимогою [3]. У працях Т. Кокс визначено, що індивідуальні ресурси визначають і особистісні набуті навички, що виникають у процесі виконання якогось виду діяльності, і характеристики людини більш широкого спектру: особистісні якості або форми поведінки. Одним із основних понять в моделі стресу Т. Кокса є «копінг», що означає підтримку балансу між стресорами та позитивною адаптацією за рахунок індивідуальних психічних ресурсів. Перша стадія копінгу пов'язана з вибором і формуванням відповідних реакцій, а друга - з їх виконанням [9]. У працях М. Зейндером і А. Хаммером (1990) було запропоновано наступну класифікацію індивідуальних ресурсів копінг - стратегій, що складаються з таких сфер життя людини: 1) пізнання і уявлення, 2) почуття, 3) стосунки з іншими людьми, 4) духовність; 5) фізичне буття. Звернення до конкретної сфери, обумовлено змістом критичної ситуації [8]. У своїх наукових працях Т. Роттер (1990) визначив, що, в залежності від зовнішнього чи внутрішнього локусу контролю, особистість по-різному реагує на стрес. [5]. Звернемо увагу, що крім певного емоційного та фізичного навантаження, яке витримує фахівець при виконанні професійної діяльності, та подолання стресових ситуацій, які впливають на якість виконання завдання, вагомим є і відповідальність за прийняття рішення.

В управлінській діяльності відповідальність виокремлює правовий, економічний, соціальний, психологічний та етичний аспекти. Професійні відносини реалізуються за допомогою сукупності особистісних властивостей особистості, правових, соціальних, етичних норм. Психологічний аспект відповідальності реалізується при можливості вибору, свідомої переваги, визначеної лінії поведінки. Цей вибір може бути реалізованим в умовах співпраці, взаєморозуміння, так і в умовах конфронтації. Поведінка людини буде обумовлена і її особистим рівнем відповідальності і перенесенням відповідальності на оточуючих, та зовнішні обставини. Стратегії поведінки, які формуються залежно від цього визначаються локусом контролю. За своєю спрямованістю він буває зовнішнім і внутрішнім. Наскільки компетентним вважає себе фахівець визначає його ставлення до власних невдач. У кожного в професійній діяльності є і перемоги і невдачі. Але ті, хто працює над собою, удосконалює свою майстерність не втрачають віру в

себе і досягають успіху. Інші звинувачують оточуючих та зовнішні обставини у своїх невдачах і не шукають конструктивного виходу із ситуації. Усвідомлення професіоналом своєї відповідальності визначається різноманітними психологічними чинниками: мотиваційними, пізнавальними, характерологічними, ситуативними та інш. Робота з людьми пов'язана з відповідальністю. Професійна відповідальність пов'язана з ризиком спричинення шкоди і втрат, потребує психологічної готовності до певних дій. Управлінська майстерність - це психологічна готовність до ефективної та результативної діяльності, високий рівень самоорганізації, мотивації, інтелектуальні та соціально – психологічні якості. У дослідженні брали участь адміністративні менеджери. Всього 30 осіб, з них 18 жінок і 12 чоловіків у віці від 21 до 28 років.

Для діагностики визначення стресостійкості була використана “Методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації”(Холмса і Page). Результати дослідження наведені в таблиці 1.

Таблиця 1.

Результати дослідження за методикою визначення стресостійкості та соціальної адаптації Холмса і Page.

Ступінь опірності	Кількість респондентів (%)
Висока	19 (63,3%)
Порогова	11 (36,6%)
Низька	0
Всього	30 (100%)

При визначенні акцентуації характеру за методикою “Опитувальник” (Леонгарда – Шмішека) отримані наступні результати дослідження: більшість респондентів (68%) мають прояви демонстративного типу, педантичного та “застрягаючого” типу. Менше виражені прояви емотивного типу. Прагнення проявляти лідерські якості, керувати процесом обумовлюють “демонстративність” типу та прояви педантичності. Що стосується проявів рис “застрягаючого” типу, більшість респондентів аргументували налагодженістю процесів у професійній діяльності і уникненням змін. За результатами методики на визначення суб'єктивного контролю отримані наступні результати: у більшості респондентів (68%) мають високий рівень суб'єктивного контролю над ситуацією, при досягненні мети, у професійній діяльності, у міжособистісних стосунках, у подоланні невдач та у контролі стану здоров'я. Високі показники контролю у подоланні невдач мають і негативну сторону, адже це свідчить, що респонденти звинувачують себе і постійно прагнуть до пошуку внутрішніх ресурсів, щоб самостійно впоратись із ситуацією. І навіть за зниження контролю у сімейній сфері відчувають провину, що впливає на їх стан здоров'я і домінування певних рис характеру для постійного контролю ситуації. При проведенні методики «Способи совладаючого поведіння» (Р. Лазаруса) отримані наступні результати: у більшості респондентів (75%)

визначені стратегії подолання негативних переживань самоконтролем, прийняття відповідальності, планування вирішення проблем. Це перш за все пояснюється професійними вимогами до виконання діяльності, сформованою професійною моделлю поведінки, якісним підбором персоналу, професійно важливими якостями, та ціннісно – смисловою сферою фахівців. Менш виражена стратегія пошуку соціальної підтримки. Це пояснюється попередніми результатами визначення суб'єктивного рівня контролю. При наявності високого рівня контролю фахівці менше сподіваються на інших і більше розраховують на себе. Встановлено кореляційні зв'язки між акцентуаціями характеру та копінг – стратегіями у менеджерів. Так прояв педантичного типу, демонстративного типу обумовлюється стратегіями самоконтролю, планування вирішення проблем. Прояв “застрягаючого типу” підкріплюється стратегією самоконтролю. Це може свідчити про те, що люди з педантичним типом акцентуації наділені такими рисами як дисциплінованість, серйозність, формалізованість, у деякій мірі занудливість, що у стресових ситуаціях сприяє виробленню стратегії самоконтролю. Прояв емотивного типу посилюється стратегіями пошуку соціальної підтримки та планування вирішення проблем.

Таким чином, отримані результати проведеного дослідження, на теоретичному та емпіричному рівнях дали можливість встановити зв'язки акцентуації характеру та копінг-стратегій у адміністративних менеджерів. Отримані результати будуть використані для психологічного супроводу професійної діяльності менеджерів, та проведення тренінгових занять з метою підвищення ефективності діяльності та збереження професійного потенціалу.

Література:

1. Балсін Є.Ф., Голинкіна Е.А., Еткінд А.М. Опитувальник рівня суб'єктивного контролю (УСК). - М.: Сенс, 1993. - 16с.
2. Березін Ф.Б. Психічна і психофізіологічна адаптація людини. - Л.: Наука, 1988. - 270с, Ю. Бодолев А.А., Столін І.Б. Загальна психодіагностика. - СПб.: Мова, 2000. - 440С.
3. Бодров В.О. Інформаційний стрес: Навчальний посібник для вузів. - Київ., 2000. - 352 с.
4. Бодров В.А. Психологічний стрес: розвиток вчення і сучасний стан проблеми, - М.; ІП РАН, 1995, - 128 с.
5. Грановська РМ, Микільська І.М. Захист особистості: психологічні механізми. - СПб.: Знання, 1999. - 352 с.

6. Журавлев А.Л., Поздняков В.П. Ділова активність підприємців: методи оцінки та впливу. - М.: Іпра, 1995 – 58 С.
7. Китаев-Смик Л.А. Психологія стресу. - М.; Наука, 1983. – 368 с.
8. Кокс Т., Маккей К. Транзактний підхід до вивчення виробничого стресу / / Психологія праці та організаційна психологія: сучасний стан і перспективи. - М.: радікс. - 1995.
9. Кулагін Б.В. Основи професійної психодіагностики, - Л.: Медицина, 1984. - 216 с.

**Жанат Жанибекова, Айкерим Мурзалиева
(Жезказган, Казахстан)**

ҚИЫН БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мектепте жұмыс істейтін педагогтар, тәрбиешілер балаларды оқытып-тәрбиелеу барысында, сабақтан көп қалатын, тәртібі нашар, білім деңгейі төмен, құрбыларымен тіл табыса алмайтын, ашуланшақ, бұзақылықтар жасайтын балаларды жиі кездестіреді. Психолог мамандар мұндай оқушыларды «Қиын балалар», «Мінез-құлқында ауытқуы бар оқушылар», «Қиын тәрбиеленуші» қатарына жатқызады.

Қиын бала деген кім? Қиын баланың пайда болуына не немесе кім ықпал етеді? деген сұрақтар амалсыздан туындайды.

Қиын балалар және мінез-құлқындағы қиындық ұғымы 1920-30 жылдары П.П. Блонскийдің еңбектерінде пайда бола бастады. Оның зерттеулерінде қиын балалардың мінез-құлқы тарихын мектеп, отбасы арқылы ашып көрсетеді. Ол қиын балаларға мұғалімнің қатынасы арқылы қиын оқушы терминін нақтылауды жөн көреді. Бұл балаларға былайша мінездеме береді: объективті көзқараспен қарағанда қиын оқушы – мынадай, ол мұғалімнің жұмысының жемісті еместігіне байланысты. Субъективті көзқараспен қарағанда қиын оқушы – мынадай, онымен мұғалімге жұмыс істеу өте қиын, мұғалімнен көп жұмыс істеуді талап ететін оқушы. Істі бүлдіруші оқушыларға толыққанды мінездеме бере отырып, П.П. Блонский өз жұмыстарында мектепті, сыныпты ұйымдастыруға баса көңіл бөледі. Блонскийдің пікірі бойынша қайта тәрбиелеудің нағыз тура жолы, тәртіп бұзушыларды мәдениетсіз ортадан мәдениетті балалар ұжымына біртіндеп әкелу болып табылады. Қиын бала мәселесі бойынша ең алғаш зерттеу жүргізген П.П. Бельский кәмелетке жасы толмаған мінез-құлқындағы қиындығы бар балалардың ішкі дүниесін қарастырды. В.В. Трифонов зерттеулерінде «қиын оқушы анықтамасы – бұл күнделікті педагогикалық әсерге көне бермейтін, өзіне үнемі қосымша уақыт бөліп қарауды, мұғалімнің ерік-жігерін, күшін, қажырлы педагогикалық еңбегін қажетсінетін оқушы. Г.А. Фортунатовтың зерттеулерінде «қиын балаларға» үлгермеушілер мен тәрбие ықпалына көнбейтін балаларды және психикалық бұзылудан жапа шеккендерді жатқызады. Қазіргі кезде психологияда қиын бала түсінігінің бірыңғай анықтамасы жоқ. Бұл шексіз ұғым, ол жеке адамның өзгеру құбылысын жинақтаушы. Осы категориядағы балалардың жалпы адамдық және өзге ешкімде қайталанбайтын қасиеттері, әлеуметтік және биологиялық факторлардың ықпалымен қамтамасыз етіледі.

Ағылшын психологы Хевитта және Дженкинс қиын балаларды екі үлкен категорияға бөлген:

1. Әлеуметтік формадағы антиқоғамдық мінез-құлқы тән балалар.

2. Әлеуметтік емес антиқоғамдық агрессивті мінез-құлқыты балалар. Бұл балалардың жанұясымен, қатарластарымен қарым-қатынасы жаман, эмоциялары бұзылған, агрессивті, қатыгез әрі кекшіл балалар.

Ғалымдардың бірқатары қиын балалардың пайда болуын өмірдің қолайсыз және әлеуметтік-биологиялық факторлармен байланыстырды.

Ал И.А. Невский қиын баланың пайда болуы отбасындағы, мектептегі жүргізілетін оқу-тәрбие жұмыстарының жеткіліксіздігінен деп түсіндірді. Яғни, ата-ана тарапынан, мектеп қабырғасынан жылулық сезінбеген, мейірімділік көрмеген оқушы өмірде өзінің ешкімге қажетсізбін деп есептеп, ашуланшақ, агрессивті, қатыгез болып өседі. Қиын оқушының пайда болуы себептерін анықтағанда, біріншіден отбасындағы тәрбиеге, ал екіншіден мектептегі оқу-тәрбие мәселесіне аса көңіл бөлеміз. Өйткені, көптеген психолог ғалымдардың зерттеулеріне жүгінетін болсақ, оқушылардың мінез-құлқындағы қиындықтардың пайда болу себептерін отбасындағы дұрыс тәрбие бермеудің салдарынан болатындығын анықтады:

1) отбасының әлеуметтік және экономикалық жағдайы;

2) ата-ананың баласына немқұрайлы қарауы;

3) қараусыз қалған бала немесе шектен тыс қамқорлық [1].

Сонымен балалардың мінез-құлқындағы қиындықтардың пайда болуы себебі, біріншіден, отбасы тәрбиесі десек, екіншіден, мектептегі оқу-тәрбие жұмысындағы кемшіліктермен сипатталады.

Бала мектепке келген кезден бастап оқушы-мұғалім және оқушы-оқушы арасында қарым-қатынас қалыптаса бастайды. Бұндай қарым-қатынасты орындау оқушыға бастапқыда қиын соғады. Жалпы мектептегі мұғалімнің барлық балаларға қойылатын талаптары да көзқарастары да бірдей болуы керек. Дегенмен де кейбір мұғалімдердің өзінің сүйіктілері және сүйікті емес оқушылары да болады. Бұл мұғалімнің оқушылармен қарым-қатынас орнатуын аса қиындатады. Өйткен мұғалім өзінің сүйіктілеріне жақсы баға қойып, қолдап отырады, ал қалған балалар қаншама тырысқанмен шет жақта қалып «Мен

қанша тырысып айтқанмен де төмен баға қояды» деген пікірлер қалыптасып, оқушылардың оқу мотивациясының төмендеуіне әкеледі.

Д.Б. Элькониннің айтуынша, баланың дамуы кезінде оқу процесінің алатын орны ерекше. Бала мектепке келгенде оның ойында оқуға деген қызығушылық әлі толық қалыптаспаған, тек оқу барысында мұғалімнің ықпалымен қызығушылығы біртіндеп қалыптасады деген.

Белгілі ғалым Л.С. Выготский былай деп жазған: «Қызығушылық-бала қылығын итермелеуші күш. Баланың іс-әрекеті оның органикалық қажеттілігімен сәйкестілігін көрсететін инстинктивті ұмтылыс. Тұлғаны қандай да бір іс-әрекетке шақырғыңыз келсе, ең алдымен оның қызығушылығын тудыру қажет. Оның сол іс-әрекетке дайын екеніне және оны орындауға барлық күшін бағыттайтынына көз жеткізуге керек. Сонда ғана тұлғаның іс-әрекетті өз бетінше істей алады, ал мұғалім тек қана оның іс-әрекетін басқарып және бағдарлап отырады» [2].

Ал, мұғалімге психологиялық білім өзіне-өзі белгілі талап қоя білу үшін де және оқушыларға білу, білім беру және тәрбиелеу үшін де қажетті өзіндегі жеке адамдық қасиеттерді дамытуға да керек.

Ал оқушының оқуға қызығушылығын тудыру мұғалімнің педагогикалық шеберлігі мен қабілетіне байланысты болады. Бұл негіз ең біріншіден педагогтың жеке қасиетіне, қабілетіне, оқушымен қарым-қатынасына, олардың әрекеттерін дұрыс ұйымдастыруына қарай құрылады.

Бала білімінің бастапқы іргетасы бастауышта қаланатыны бәрімізге белгілі. Бастауыш сыныпта сабақтың бір элементтерін түсінбеуі оқуда қиындық тудырады, ал оқу бағдарламасы сыныптан сыныпқа ауысқан сайын күрделене береді, бұл баланың оқу үлгерімі нашарлап, сабақтан қашу, сабаққа келмеу және т.б. әрекеттері арқылы көріне бастайды.

Г.М. Минковский, Л.М. Зюбин, Д.В. Колесов, В.Н. Кудрявцев зерттеулерінде қиын балалардың басым көпшілігі - мектептегі оқуда қиындықтарға кезігіп, оқу бағдарламасын дұрыс меңгере алмай, ұжымнан тысқары қалып қалған балалар, - деп атап көрсетті.

Белгілі ғалымдар Б.Г. Ананьев, Л.И. Божович зерттеулерінде мұғалім мен бала арасындағы қарым-қатынас, баланың ата-анасына және құрбыларына қарым-қатынасын анықтап, эксперименттік түрде зерттеп көрсеткен. Жалпы ғалымдардың зерттеулеріне сүйенетін болсақ, бала мінез-құлқының қиындығы 6-8 сыныптарда әсіресе ұл балаларда басымырақ байқалады деген [3].

Мінез-құлқында қиыншылығы бар оқушыларды әдетте екі топқа бөліп қарастырады:

1. Тән кемтарлығы және жан жарақаты бар оқушылар;

2. Отбасында, мектепте тәрбиелеуден шет қалған, жеке басын қалыптастыруда сыртқы кері факторлардың, әлеуметтік жағдайдың әсері болған және өтпелі кезеңнің күрделілігінен мінезі дұрыс қалыптаспаған оқушылар.

Бір қатар қазақстандық педагог зерттеушілер В.Г. Баженов, А. Жұмабаев, К.А. Жүкенова, А.М. Карабаева, И.Ф. Назаров, В.А. Парфенов, В.А. Трифонов, В.П. Шевченко, Л.В. Лысенко, Л.К. Керимов және т.б. еңбектерінде қиын балалардың қиырлық сияқты жағымсыз қасиеттерінің қалыптасуына әлеуметтік-педагогикалық факторлардың әсер ететіндігін зерттеді. Бастауыш мектеп оқушылары мен жасөспірімдердің асоциальды мінез-құлқтарын, спорт, өзіндік және жеке жұмыстарды ұйымдастыру, мектепке деген ықпалды күшейту, отбасындағы белсенділікті арттыру, ұжымдағы әрекеттерге балаларды қатыстыру арқылы жеңудің әртүрлі жолдарын көрсетті.

Қазіргі кезде мектепте бала өрескел қылық жасаса, тәртіпсіздік көрсетсе кінәні ата-аналар мұғалімдер не тәрбиешінің тәрбиесі деп санайды. Тәрбиенің түп негізі бала дүниеге шыр етіп келегеннен кейін басталады. Баланы материалдық жағынан қамтамасыз етеміз деп ата-аналар күні бойы маңдай терін төгіп, жұмыс істеп, балаларының ешкімнен кем болмағанын қалайды. Алайда, қараусыз қалған балалардың елігуі тез және жаман қылықтарға да бейім келеді. Ал баласының бос уақытында не істеп жүргенін, қайда барып, немен шұғылданып жүргенін білмейтін ата-аналардың көптігі қаншама. Сонымен бірге, өсіп келе жатқан жас ұрпақ сыпайылық, мейірімділік танытпай қатігездігі байқалып жатса «Мынау менің балам ба, бұл қылықты мен үйреткен емеспін» деп таң қаламыз. «Не ексең, соны орасың» деп ата-бабамыз тегін айтпаған, балаға материалдық қажеттіліктен гөрі рухани қажеттілік аса қажет деп ойлаймын.

Әдебиеттер:

1. Жұмабаев Ә. Мектептің «қиын» оқушылармен жұмыс жүргізу жүйесі. А.: Мектеп. - 2010
2. Воспитание трудного ребенка /Под ред. М.И.Рожкова М., «Владос» 2001
3. Волков В.Д. Анализ концепции девиантного поведения несовершеннолетних. Рязань., 2001

Научный руководитель:
к.п.н., доцент Абитаева Р.Ш.

Исмаилова З.К., Химматалиев Д.О., Сайфиева Ю.У.
(Ташкент, Узбекистан)
Болтаева М.Л., Собиржонова Н.Р.
(Наманган, Узбекистан)

КОНФЛИКТЫ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ КОЛЛЕКТИВЕ

Среди множества социально-психологических проблем, связанных с совершенствованием деятельности трудовых коллективов, особое место занимает проблема регулирования межличностных конфликтов.

Опыт показывает, что наиболее частыми являются конфликты в сложных коллективах, включающих работников со специфическими, но тесно взаимосвязанными функциями, что порождает трудности в координации их действий и отношений как в сфере деловых, так и в сфере личных контактов. К числу таких коллективов относится и педагогический коллектив.

Исходя из сказанного, мы поставили в данной главе следующую задачу:

Вскрыть основные факторы, влияющие на конфликтность в педагогическом коллективе.

Этой проблемой занимались и занимаются многие ученые.

Например, Вайсман получил результаты, согласно которым конфликтность зависит от величины коллектива и повышается, если эти размеры превышают оптимальные. Голубева пишет о том, что конфликтность между подчиненными и руководителями выше, когда последние не принимают непосредственного участия в основной, профессиональной деятельности руководимого им коллектива, а выполняют лишь администраторские функции.

Понятие «конфликт» тесно связано с понятием «совместимость». Совместимость является двухполюсным феноменом: степень ее меняется от полной совместимости членов группы до полной их несовместимости. Позитивный полюс обнаруживается в согласии, во взаимной удовлетворенности, негативный полюс чаще проявляется как конфликт. Согласие или конфликт могут быть не только следствием совместимости или несовместимости, но и их причиной: ситуационные проявления согласия способствуют повышению совместимости, возникновение же конфликтов - ее снижению. Конфликт представляет собой прежде всего такую форму выражения ситуационной несовместимости, которая носит характер межличностного столкновения, возникающим в результате совершения одним из субъектов неприемлемых для другой личности действий, вызывающих с ее стороны обиду, неприязнь, протест, нежелание общаться с данным субъектом.

Межличностный конфликт наиболее ярко проявляется в нарушении нормального общения или в полном его прекращении. Если же при этом общение имеет место, то оно носит часто деструктивный характер, способствует дальнейшему разобщению людей, усилению их несовместимости. Но единичный, не повторяющийся конфликт свидетельствует лишь о ситуативной несовместимости индивидов. Такого рода конфликты, получающие позитивное разрешение, могут привести к повышению совместимости в группе.

Наиболее веским и типичным основанием конфликта служит нарушение одним из членов группы установленных норм трудового сотрудничества и общения. Поэтому чем яснее нормы сотрудничества (зафиксированные в официальных документах, в требованиях руководителей, в общественном мнении, обычаях и традициях), тем меньше условия для возникновения споров и конфликтов среди участников общей деятельности. При отсутствии четких норм такая деятельность становится неизбежно конфликтной. В целом повышение степени общности деятельности и усложнение взаимодействия ее участников ведут к усилению требований к уровню их совместимости. Когда взаимодействие становится очень сложным, видимо, возрастает вероятность возникновения неувязок и недоразумений. Последние могут быть исключены лишь при высокой степени совместимости членов группы. Но общая деятельность обладает свойством формировать и противоконфликтные механизмы: она способствует выработке единых норм и требований, умения согласовывать свои действия с действиями других. Видимо, при усложнении общей деятельности нередко наблюдается лишь временное повышение, степени повышения конфликтности членов группы. Отсюда следует, что конфликтность в определенных случаях может выступать как показатель процесса позитивного развития группы, становления единого группового мнения, единых требований в открытой борьбе.

От понятия конфликт следует отличать понятие конфликтность. Под конфликтностью мы понимаем частоту (интенсивность) конфликтов, наблюдаемых у данной личности или в данной группе.

Исходя из сказанного можно заключить, что факторы, влияющие на конфликтность, в общем виде те же самые, что и факторы, определяющие совместимость и несовместимость людей.

Каковы же эти факторы? Можно выделить две основные группы факторов, влияющих на совместимость в коллективе, - объективные характеристики коллективной деятельности и психологические особенности его членов. Объективные характеристики деятельности выражаются прежде всего в ее содержании и способах организации.

В зависимости от сферы проявления психологические особенности работников, оказывающие воздействие на их конфликтность, можно разделить на функциональные и нравственно-коммуникативные.

Первые из них отражают требования в профессиональной деятельности, вторые - в межличностном общении.

Нравственно-коммуникативные факторы должны оказывать наибольшее влияние на конфликтность на внутригрупповом уровне:

Педагоги работают относительно независимо друг от друга и в то же время тесно между собой связаны в плане межличностного общения. Что касается функциональных факторов, то они, видимо, играют решающую роль в возникновении конфликтов между руководителями и подчиненными.

Причины конфликтов:

- Нарушение одним из членов коллектива трудового сотрудничества.
- Большинство конфликтов связано с нарушением норм делового взаимодействия, т.е. обусловлены функциональными причинами: недобросовестность, недисциплинированность.
- Если нормы сотрудничества четко зафиксированы, то меньше условий для его возникновения.

Возможность возникновения конфликтов снижается, когда руководитель умеет правильно воспринимать критику. Также снижается при простоте и скромности общения руководителя с подчиненными, умении убеждать людей, советоваться с подчиненными, прислушиваться к их мнению; при обоснованности требований, предъявляемых руководителем подчиненным, ясности и последовательности, умении руководителем организовать трудовую деятельность подчиненных.

Для предупреждения внутригруппового межличностного конфликта среди учителей необходимо:

Умение учитывать интересы друг друга.

Воспринимать критику своих коллег.

Проявлять вежливость, тактичность, уважение по отношению друг к другу.

Дисциплинированность в работе.

Для снижения конфликтности с подчиненными руководителю необходимо:

Объективно оценивать труд своих подчиненных.

1. Проявлять заботу, по отношению к ним.
2. Не злоупотреблять официальной властью.
3. Эффективно использовать метод убеждения.
4. Совершенствовать стиль своей организации.

Эмоциональное благополучие в коллективе определяется стилем руководства данным коллективом со стороны администрации.

Способы решения конфликтов:

Прежде чем реагировать на действие другого лица необходимо выяснить: почему данный человек поступил так, а не иначе.

Побудить участников конфликта на установление прямого контакта друг с другом, на открытое обсуждение конфликтной ситуации.

Создать условия для работы конфликтующим людям, чтобы они длительное время не контактировали друг с другом.

Информировать всех учителей при распределении премий, надбавок к заработной плате (социальная справедливость и гласность).

Руководители должны совершенствовать стиль организационной работы с подчиненными.

Не злоупотреблять официальной властью.

Предупреждать и устранять межличностные конфликты.

Директоры идут на конфликт со своими завучами чаще всего:

Из-за расхождения в оценке деятельности учителей, когда им кажется, что завуч необъективно относится к учителям, незаслуженно хвалит одних и намеренно критикуют других.

Противопоставление завучем своей позиции мнению директора.

Превышение заместителем своих полномочий.

Недостаток исполнительности.

Тактичность и требовательность к учителям.

Директоры более болезненно реагируют, когда завучи публично выражают свое несогласие с той оценкой, которую они дают деятельности членов коллектива.

Завучи чаще всего вступают в конфликт с директором из-за его бестактности проявленной при учителях и не желанием поддержать их требования и решения.

Иногда взаимоотношения директоров и завучей усложняются из-за семейственности в работе: например - когда жена-директор начинает руководить мужем-завучем.

Трудности управления педагогическим коллективом

Под трудностью мы понимаем то напряжение, которое испытывают субъекты деятельности при решении определенной задачи.

Наиболее трудными для решения являются социально-психологические задачи.

Директорам учебного заведения труднее всего дается:

Обеспечение четкой дисциплины и организованности в работе учителей.

Решение задач формирования общественного мнения в педагогическом коллективе.

Критическое отношение учителей к недостаткам друг друга.

Воспитание у них потребности работать творчески, постоянно совершенствуя свою квалификацию.

Анализ уроков.

Осуществление контроля и раскрытия творческих способностей учителей.

Стимулирование их трудовой активности.

Сплочение коллектива.

Регулирование взаимоотношений в нем.

Организация директором своей собственной деятельности, распределение времени таким образом, чтобы выкроить время на самообразование и отдых.

Литература:

1. О.В. Аглахвердова, В.И. Викторов, М.В. Иванов, Е.Н. Иванов, А.С. Кармин, А.В. Липницкий-Конфликтология. - Санкт-Петербург, 2000 г.
2. Н.Ф. Вишняков. Конфликтология. - Минск 2000 г.
3. Н.П. Аникеева. Учителю о психологическом климате в коллективе. – Москва, 1983 г.
4. З.К.Исмаилова. Педагогика. Учебник. – Т.: Молия, 2008 г.
5. С.С. Харин, А.Н. Башлакова, Н.Ю. Клышевич. Диагностика и коррекция коммуникативной деятельности педагогов. – Минск, 1996 г.
6. Р.Х. Шакуров. Социально – психологические основы управления: руководитель и педагогический коллектив. – Москва, 1990 г.

Ismoilova N.Z., Kuchkarova A.
(Tashkent, Uzbekistan)

DEVELOPMENT AND SOCIALIZATION OF THE PERSON

At different stages of the development of the society, individual socialization process has been studied by many scientists. In particular, S. Freud, J. Piage, B.G. Ananov, B.P. Parigin, S.L. Rubinshteyn, K.A. Abulxanova-Slavskaya, I.S. Kon, D.I. Feldshteyn, M.V. Demin, N.P. Dubinina, A.F. Polis and others may be referred to. Every one of them, according to the theory of "socialization" and different definitions simply put socialization of such conduct by an individual samples, the process of the development of social norms and values of this society, they will be required to successfully functionalize in certain society.

The process of socialization of the individual will participate around others: family, neighbors, children, peers, school, peers, the media and others. According to D.Smelzer successful movement for the socialization are important three factors: the waiting, behavior change and the desire to conform to these expectations. According to him, the process of formation of the three different stages: Both adult behavior by imitation and copying; game level realize the implementation phase of the children's behavioral roles; group games level children learn to understand what is expected of a group of people all around them.

The word "socialization" is associated with such concepts like "culture", "education", "personal development". Education and training (narrow sense), to child transmission of social experience, and it is a social and behavioral stereotypes personal qualities and characteristics in order to create a special activity [3]. Random in any social situation of the social impact of the interaction between two or more individuals instead of their own. For example, if older people talk about their problems it may affect to the child strong enough, but it is difficult to refer to it as the educational process. Children in a variety of effects (including educational) socialize actively. Because of activeness, child has some needs. If the culture takes into account of these needs, then this will help the development of the activity of the child. If you try to remove children to be active in their educational activities, it is not an ideal harmonic person, but the deformation passive entity formed. Child fully blocked (individual and social shocks are formed), or not, the activity is carried out through a variety of compensatory pathways (for example, child tries to solve the problem secretly [2]).

Elements of the socialization of a child is one of the first, highlighted by S.Freud. According to S.Freud assets, there are three elements that include: "Id" by force, which is a source of enjoyment, stimulation of desire. "Ego" is a reality based on the principle of a person's control. "Super-ego" -behavioural element. Socialization S.Freud human innate characteristics of the "open" is interpreted as a process. S.Freud states four stages in this process. Each of them associated with certain parts of the body: oral, anal, activity and sexual maturity phase. French psychologist J.Piage states that person, while preserving the idea of the different stages in the development of their attention to the importance of the following: the development of the knowledge of the individual structures and social impacts related to the construction of their future.

Many psychologists and sociologists states that socialization process will continue for a whole life of a person. This means that, for the entire life of the individual in the implementation of social relations. Therefore, there may be changes in the individual psychology. However, the concept of mental development and socialization intersect, but one is not exactly the same concept. Socialization is psychological change and the formation of the person. This is done by means of at least two of the development process: 1. Socialization; 2. Personal self-development.

Developing person can be seen as a subject of public relations. Gradually, he will be able to influence other people. Also, it is a social object as a self-influence. Although such effects is not socialization, but can form the

basis of a person's development. Socialization goes into the understanding of the following concepts: education, personal development training. Individual level covers a number of processes, including the development of a person. Personal interaction with each other is formed; the nature of this interaction is affected by the following factors: age, cognitive level, gender and other. The surrounding environment may have an impact on the personality of the child. It is formed based on the experience of an individual person. The person is the most important aspect of the development of culture. Socialization of the leading behavioral phenomenon stereotypes existing social norms, customs, interests, values, and the others nutrition. Conduct stereotypes signal generated by the heredity of the child to imitate adults. They are very stable and can be the basis of mental imbalance [1].

There are a number of social-psychological mechanisms of socialization. The identity of this individual or compare ourselves with some of the people or groups, will be like, it will allow the development of a variety of behavioral standards. Identification may be, for example, sex-role type.. This is such a process, the individual features of a specific gender member's mental and behavioral traits and mastered. Imitation - like this by other people's behavioral patterns of an individual, the realization of the experience consciously or unconsciously. Absorption - around individual people (communicate) the inner experience of thoughts, feelings and mental state of unconscious processes. The impact of social facilitator-stimulating activity of some other people, and as a result, they are much more dynamic and free will. Conformal understand that there is a difference in the thoughts of those around it, and they agreed with the external behavior of the implementation [2].

A number of scientists, including S.Freud separates four psychological mechanism of socialization, they are as follows: imitation is the child's behavior a model to copy a conscious act. As a model to imitate parents, relatives, friends and others. Identification is knowing to associate in certain way. Identified by the children's parents, relatives, friends, neighbors and others' behavior, values, norms, behavior patterns, the same person will be accepted. Shame is other people's reactions associated with the feeling of shame. Feelings of guilt and other persons unrelated to the feeling of self-punishment is associated with shame. Imitation and identification is positive mechanisms, they will focus on the development of a certain type of conduct. Shame and guilt are negative mechanisms. Because of they suspend or prohibit some samples of behavior. S.Freud states that feeling of shame and guilt is closely associated with one another, they are practically inseparable. However, there are differences between them. A feeling of shame, usually somebody shames you and is associated with a sense of shame. Assess the guilt of the person's behavior, is related to the internal experience. The punishment is carried out by self-control as a form of conscience [3].

Overall, if we will generalize the above opinions, socialization is an important aspect of the development of a person.

Bibliography:

1. Bityanova, M.R. Social Psychology. - M. 1994.
2. Kolominskiy, Y.L. Social psychology for schools: scientific-method. For pedagogues and psychologists / Y.L. Kolominskiy. – Minsk: ООО «FUA inform», 2003 - 312 p.
3. Yaroshevskiy M.G. Modern Social Psychology. - M., 1999.

**Зарифа Курбанова, Аҳрорбек Ғаниев
(Наманган, Узбекистан)**

КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ УЯТЧАН БОЛАЛАРНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Халқимиз азал-азалдан ўз келажаги бўлган ёшларни тарбиялашга жиддий эътибор қаратиб келган. Давлатимиз томонидан олиб борилаётган ҳар томонлама етук, маънавий бой, комил инсонни вояга етказиш борасидаги ислохотлар бунинг исботидир. Албатта, ҳар бир ота -она фарзандининг руҳий ва жисмоний тарафдан соғлом бўлишини чин кўнгилдан истайди.

Халқ таълими тизимида педагогик фаолият кўрсатаётган ҳар бир олий маълумотли мутахассиснинг мақсади ўзи таълим бераётган ёшларни мана шундай баркамол этиб вояга етказишдан иборат. Аммо, таълим-тарбия жараёни жуда мураккаб бўлганлиги боис унга бир қанча омиллар ўз таъсирини ўтказади. Айниқса, бошланғич таълим ўқитувчилари таълим жараёнида ҳар бир боланинг индивидуал-психологик хусусиятларини ҳисобга олиши орқали ёндашиши улар фаолиятида самарадорликка эришишини таъминлайди. Бошланғич таълим ҳар бир боланинг хаётида муҳим давр саналади. Чунки, инсоннинг эртага қай даражада шаклланиши, ақлий фаолияти, мавқеи шу даврда олинган билимларнинг маҳсули ҳисобланади. Шу сабаб бошланғич таълим ўқитувчилари ўқувчилар учун идеал инсон вазифасини бажаради.

Бошланғич таълим тизими жараёни ўта мураккаб бўлиб унда ҳар томонлама етук шакланган ўқувчиларни учратиш қийин албатта. Ҳар бир ўқувчида қандайдир камчилик бўлади. Қайсидир ўқувчи чиройли ёзиши мумкин, лекин секин ўқийди, чиройли расм чизиши мумкин, лекин хунук ёзади ва ҳоказо. Шундай камчиликлардан бири айнан шу даврда учровчи уятчанлик ёки тортинчоқлик ҳиссидир. Бу салбий ҳолат одатда ўқувчининг ўзига-ўзи берадиган баҳонинг паст ёки ноадекват бўлиши натижасида келиб чиқиши мумкин.

Ўзини-ўзи баҳолашни ўрганиш мақсадида ўтказилган тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, уятчан болалар бутун мактаб ёшигача бўлган давр мобайнида юқори умумий ўзини-ўзи баҳолаш хусусиятига эга бўладилар ва ўзларининг уятчан бўлмаган тенгдошларидан ҳеч қандай фарқ қилмайдилар. Бу маълумотлар уятчан болаларнинг ўзини-ўзи паст баҳолаши ҳақидаги умум эътироф этилган тасаввурни ўзгартиради. Шу билан бирга бундай болада ўзини ўзи баҳолашда ва бошқаларнинг баҳолашларида фарқ кузатилади. Яна бошқа бир кескин фарқ боланинг тарбиячи томонидан баҳолашида намоён бўлади. Уятчан бўлмаган болаларда бундай узилишлар кам кузатилади ва анчагина заиф ифодаланади.

Уятчан бола – бу шундай болаки, бир томондан, бошқа одамларга яхши муносабатда бўлади, улар билан мулоқотда бўлишга ҳаракат қилади, бошқа томондан эса – ўзини ва ўз коммуникатив эҳтиёжларини кўрсатишни хоҳламайди, бу ўзаро муносабатларда келишмовчиликка олиб келади. Бундай келишмовчиликларнинг сабаби уятчан боладаги ўзига бўлган муносабат хусусиятларига боғлиқдир. Бир томондан, бола ўзини-ўзи баҳолашнинг юқори жаражасига эга бўлади, ўзини энг зўр деб ҳисоблайди, иккинчи томондан эса – бошқа одамларнинг, айниқса бегоналарнинг ўзига нисбатан ижобий муносабатда бўлишига кўзи етмайди. Шу сабабли улар билан мулоқотда уятчанлик янада ёрқинроқ намоён бўлади. Уятчан боланинг ўз кадр-қимматига бўлган ишончсизлиги бошқа одамлар учун унинг шаклланаётган мотивацион эҳтиёж соҳасини беркитиб қўяди, Ҳамкорликдаги фаолият ва мукамал мулоқотда болага ўз эҳтиёжларини тўлақонли қондиришига имкон бермайди.

Уятчан болаларнинг ўзига бўлган муносабати ўзаро хатти-ҳаракатларнинг ва ўзини баҳолашнинг ҳар қандай кўринишидаги ўз шахсига эътибор қаратишнинг юқори даражаси билан характерланади. Бола бажарадиган ҳамма нарса, гўёки бошқалар кўзи билан баҳоланади ва бу, унинг наздида ўз шахсиятининг кадр-қимматига хавф солади. Ўз “Мен”и ҳақида юқори сезувчанлик кўпинча ҳамкорликдаги фаолият ва мулоқот мазмунига тўсқинлик қилади. Эътироф ва ҳурмат мотивлари, билимга ва ишга доир мотивлардан устун ҳолда, бола учун ҳаммиша энг асосийси сифатида намоён бўлади, бу ўз имкониятларини тўлиқ амалга оширишга ва бошқалар билан мукамал мулоқот қилишга тўсқинлик қилади. Феъл-атвори маълум бўлган яқин одамлар билан мулоқотда унинг сезувчанлиги соя ортига беркинади, бегоналар билан муносабатда эса, хулқнинг ҳимоя шаклига эга ҳолда, яна энг асосий ўринда намоён бўлади, бу шакл «ўзидан кетиш», баъзан эса «лоқайдлик ниқоби» деб аталади. Ўзининг ожизлигидан қаттиқ ташвишланиш болани чеклаб қўяди, гоҳида унга ўзининг энг яхши имкониятларини кўрсатишга, ўз кечинмаларини намоён этишга имкон бермайди. Лекин бола атрофдагиларнинг баҳолашларини кутишни тўхтатган ҳолларда, бошқа уятчан бўлмаган тенгдошлари сингари у ҳам жуда очиқ ва киришувчан бўлади.

Уятчан болалар кўпинча янги муносабатлардаги муаммоларни кескин ҳал қиладилар – улар бундай муносабатлардан кечадилар. Улар рад этилиш хавфига қарши бормайдилар, яққаланишни афзал кўрадилар. Аммо одам ўз ҳаётида муҳим муносабатлар боғлаш учун бу хатарга қарши бориши лозим. Аслида кўплаб уятчан болалар суҳбатлашишни ва кулишишни хоҳлайдилар. Сукутли ғазаб – уларнинг жамиятнинг илтифотсизлигига қарши одатий реакцияси, гарчи бу илтифотсизликка ўзлари айбдор бўлсалар ҳам.

Бошланғич синфларга мослашиш, уларда ўқишни самарали ташкил этишнинг муваффақияти биринчи навбатда ўқитувчи ва ўқувчининг дарс жараёнидаги конструктив мулоқотига, уларнинг ўзаро бир-бирларини тушунишига, таълим мақсадларига эришиш учун биргаликда ҳаракат қилишига, ўзаро ишонч ва ҳурматига боғлиқ. Ўқитувчининг ҳар бир ўқувчининг эришган муваффақиятини сезиш, синфда хайрихоҳ муносабатларни яратиш, ўзаро ёрдамни рағбатлантириш, шахсий намуна билан ўзига тортиш, кичик ёшдаги ўқувчилар билан дўстона мулоқот усулини қўллаш маҳорати – мана шулар дарсларга салбий муносабатда бўлишни енгишнинг, ўқув фаолиятини ижобий мотивлаштиришни шакллантиришнинг самарали омилларидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины М. "Владос". 2003.
2. Анастаси А. Дифференциальная психология М,: ЭКСМО-Пресс,-2001.
3. Ғозиев Э.Психология. Т,: Ўқитувчи, 1994

Norqo'zиеv D.B.
(Toshkent, O'zbekiston)

SHAXSDA HAYOTDAN QONIQGANLIK HAYOTIY STRATEGIYALARNI BELGILOVCHI MEXANIZM SIFATIDA

Har bir yosh davrida hayotni aqlga asoslanib, ongli tarzda yo'lga qo'yish insonning yoshga xos xususiyatlari va u ayni damda egallab turgan hayotiy vaziyatining o'ziga xos tomonlarini hisobga olgan holda istiqbol tamoyilini majburiy amalga oshirishni talab qiladi. Taraqqiy etgan istiqbolning mavjud emasligi ruhiy inqiroz, jismoniy va axloqiy tanazzulga olib keluvchi, impulsiv hayotiy qarorlarni qabul qilishning dastlabki shartidir. Istiqbol tamoyilini amalga oshirish inson hayotini yo'lga qo'yishda hayotiy maqsadlarni amalga oshirish imkoniyatini xarakterlovchi aniqlik tamoyiliga qanchalik darajada rioya qilishiga asoslanadi. Aniqlik-maqsadlarni amalga oshirishning aniq dasturi sifatida hayotiy rejalarning mavjudligidir.

Har bir ozmi-ko'pmi ahamiyatga ega bo'lgan hayotiy maqsad, unga erishishga yo'naltirilgan aniq ketma-ketlikdagi harakatni talab qiladi, binobarin bu harakatning dastlabki rejasi zarur bo'ladi. Aslini olganda reja insonga reallikni baholashga yordam beradi. Eng yuqori maqsadlar ham agar ularni amalga oshirishning aniq rejasi bo'lmasa, hech qanday qiymatga ega bo'lmaydi. Hayotiy rejalarning noaniqligi faoliyat mahsuldorligini pasayishiga olib keladi va odamlarning hayotiy qoniqishga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Va aksincha bir qarashda erishish juda qiyin bo'lgan maqsad agar inson qanday tarzda uni qo'lga kiritishni qaysi qobiliyat va xususiyatlarni rivojlantirish zarurligini, ko'zlagan maqsadi yo'lida nimalarni qurbon qilishi mumkinligini etarli darajada aniq tasavvur qila olsa real hisoblanadi. E'tirof etib o'tilganidek, o'spirinlik davridagi hayotiy istiqbol uchun kasb tanlovi bilan bog'liq bo'lgan yaqin kelajakdagi rejalar va uzoq maqsadlarning etarli darajada uyg'un emasligi xarakterlidir. Yaqindagiga qaraganda juda uzoq predmetlar aniq ko'ringanda teskari istiqbolning o'ziga xos xususiyati yuzaga keladi. Hatto maqsad mavjud bo'lganda ham rejalarning noaniqligi insonni mustaqilligidan mahrum etadi, uni erishish imkoniyatiga nisbatan ishonchini susaytiradi. Rejalarning noaniqligi-individual-psixologiyaga qaraganda ko'proq ijtimoiy doiradagi muammodir. Agar jamiyatda u yoki bu maqsadlarni amalga oshirish uchun ob'ektiv sharoit yaratilmagan bo'lsa, ko'pchilik odamlarni aniq faoliyatga jalb qilinishini kutish qiyin. Yuqori sinf o'quvchilarining kasbiy maqsadlarini mavhumligi ularni engil-elpi o'ylashida emas, balki maqsadga yo'naltirilgan kasbiy orientatsion faoliyatning hamda yoshlarni kasbiy yo'naltirish tizimini mavjud emasligidadir. Hech bo'lmaganda yoshlarda hayotiy o'zini o'zi namoyon etishning umumiy chizmasi mavjud [2, 188].

Maktab tugatish oliy o'quv yurti texnikumi yoki kasb-hunar kollejlariga kirish kasbiy o'sish, oila qurish va boshqalar. Bu munosabatda keksa odamlar juda noqulay holatda qoladilar, ularni nafaqaga chiqishlari istiqbollari to'xtatishga sabab bo'ladi. Chunki jamiyatda ijtimoiy faollikning turli shakllariga nafaqaxo'rlikni jalb qilishning institutlashgan tizimi mavjud emas. Shu bois, aksariyat keksa odamlar uchun hayotning nafaqa davriga o'tish munosabatlari bilan xarakterlidir. Erkinlik va demokratiya muhiti ijtimoiy va ijodiy tomondan o'zini o'zi ko'rsatishning turli shakllari va tashabbusni rag'batlantirish bizning jamiyatga qimmatga tushadi. Sababi, ko'pchilik odamlarning sust faoligi jumladan, shaxsiy hayotiga nisbatan pessimistiklik uni rejalashtirishga qiziqish hamda jiddiy munosabat bilan yondashish uquvi va istiqbolini mavjud emasligidadir.

Albatta hayotiy rejalarning noaniqligini psixologik omillari ham mavjud infantilizm katta yoshdagi insonlarning yosh bolalarga xos ishonchidir. Bunda dunyodagi barcha narsalar uning hohish va istagi bilan muvofiqlikda sodir bo'lishi, voqelikka (yuz berayotgan voqea-hodisalarga) fatalistik nuqtai nazardan qarash (fatalistik bu taqdirga ishonish) oldindan inkor etilgan har qanday harakat o'z taqdiriga ta'sir ko'rsatishiga ishonish misol bo'la oladi. Balki kelajak haqida qayg'urmasdan birinchi qadamni olg'a tashlab maqsadga qadar yana qancha qolganligini o'ylashmasdan yashash osonroqdir. Ammo hayotga nisbatan bunday munosabat barchasidan kamroq aqlga tayanadi. Hayotiy epchillik injiqlik va bir daqiqalik kayfiyat bilan boshqarib inson o'z hayotini qandaydir ma'noda yo'lga qo'yish mumkin, lekin buni evaziga hayot mazmuni bilan haq to'laydi. Hayotiy rejalarning aniq ketma-ketligi unga hayotiy uyg'unlikni talab qiladi. Uyg'unlik hayotiy rejalarni amalga oshirishning vaqtinchalik tartibidir [1, 130].

Turli hayotiy maqsadlarni amalga oshirish rejasi odatda bir xil vaqt oralig'iga tayanib raqobatlashadi. Bundan tashqari inson oldindan o'ylab ko'rilmagan muammolarni doimo hal etib borish kutilmagan tasodifiy topshiriqlarni bajarishi zarur. Agar insonda hech bo'lmaganda taxminiy kun tartibi bo'lmasa, u deyarli har soatda tanlov muammosini hozir nima bilan shug'ullanishi kerakligi nimani keyinga qondirishi mumkinligini hal etishiga to'g'ri keladi. Fiziologlarning ta'kidlashicha, tanlov imkoniyati bilan bog'liq bo'lgan qarorni qabul qilish holati nerv-psixik faollikni keskin ortishiga olib keladi. Agar faollik uzluksiz holatga aylansa, haddan ortiq ishlashni yuzaga keltiradi, stress kasalligiga sabab bo'ladi. Tanlov vaziyatini zarur bo'lgan eng kam miqdorga olib olib borish uchun doimo qator rejalashtiriladigan harakatlarni faollashtirish ya'ni bir xil vaqtda ularni mutazam bajarish kerak. Bunda ularning individual psixofiziologik uyg'unligiga moslashtirish zarur.

Ma'lumki, ayrim odamlar kunning birinchi yarmida juda samarali natija ko'rsatsalar, boshqalar kechki vaqtlarda sersamara bo'ladilar. Bundan kelib chiqib ijodiy ishlar uchun yuqori ish qobiliyatiga ega bo'lgan vaqtlarni qoldirib faollikkacha olib borilgan juda sodda harakatlarni bir oz kamroq samarali bo'lgan davrlarda bajarish mumkin. Bu insonning asta-sekinlik bilan qat'iy vaqt bilan belgilanadigan tartibda ishlovchi avtomatga aylanishini anglatmaydi. Aksincha bu holatda tejalgan nerv-psixik quvvat kutilmaganda yuzaga keladigan tanlov muammolarini va ijodiy vazifalarni hal etishga qo'shimcha yo'naltiriladi. Uyg'unlik bu faqatgina kun tartibi faoliyatining holati bilan bog'liq bo'lgan rejim emasdir. Bu hayot yo'li bo'ylab boradigan harakatlarning aniq uyg'unligi hamdir. Rus olimi N.Pernaning kuzatishlariga ko'ra, insonning butun hayoti davomida ijodiy faolligini yuksalishi va pasayish davrlari bilan bog'liqlikda to'lqinsimon o'zgarish sodir bo'ladi. Jumladan yosh kattalashishi bilan hayot uyg'unligi o'zgaradi. Inson yoshligida hayot faoliyati ritmlarining o'zgarishiga oson moslashadi. Bunday xulq-atvorning barqaror streotiplari mavjud emasligidan joy o'zgartirishga intilish boshlanadi. S. Tsveygning yozishicha yoshlar uchun xotirjamlik bu har doim o'z-o'zidan xavotirlanishdir. Yil sayin insonga moslashgan hayotiy uyg'unligini o'zgarishiga moslashish qiyinlashib boradi. Bu yoshga xos bo'lgan xususiyatlarni M.Monten quyidagicha e'tirof etgan: "Men keskin o'zgarishlar menga kerak bo'lgan yoshda emasman va men yangi va o'rganilmagan hayot tarziga ko'nika olmayman". Keks yoshdagi insonlarni yoshlardagidek hayot ritmini butunlay tiklashga intilishlari, sog'liq uchun xavf tug'dirish bilan yakunlanadi. O'zaro bir-birini tushunish muammosi nuqtai nazardan olib qaraganda, katta avlod vakillari o'zlari ko'nikkan hayot ritmlarini yoshlar ham qabul qilishiga undashlari bu borada oqlab bo'lmaydigan harakat hisoblanadi [2, 189].

Hayotdan qoniqish shaxsning psixik barqarorligiga psixik holatiga, kayfiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu muhim hodisaning ahamiyati ham kundalik bilishda anglangan. Ko'pgina ilmiy ishlarda hayotdan qoniqish inson

o'zining ayni damdagi hayotiy vaziyatini qay darajada ekanligini tavsiflovchi bir baho sifatida dearli oddiy hodisa o'rnida talqin etilgan. Sinaluvchilardan psixologik va ijtimoiy so'rovnomalar orqali bunday bahoni olishda shubhasiz uning ortida shaxsning sub`ektiv xotirjamligini keng doiradagi kechinmalari turlarini ta`kidlash lozim.

Kelgusidagi hayotiy yutuqlari ketma-ketligida real imkoniyatga moslikni aniqlab, yutuqqa erishish muddatini namoyon qiladi.

Har bir yosh davrida hayotni aqlga asoslanib, ongli tarzda yo'lga qo'yish insonning yoshga xos xususiyatlari va u ayni damda egallab turgan hayotiy vaziyatining o'ziga xos tomonlarini hisobga olgan holda istiqbol tamoyilini majburiy amalga oshirishni nazarda tutadi.

Talabalik davrini tadqiq etgan bir qator tadqiqotchilarning e'tirif etishicha, bu davrning o'ziga xos xususiyatlari, bu yoshda yuz beradigan psixologik o'zgarishlarning bir butunligi, yaxlitligidir. Bu yosh davrida etakchi faoliyatni o'quv-kasbiy faoliyatga o'tishidan tashqari, insonda tizimlararo qadriyatlarining shakllanishi yuz berib, me`yoriy qadriyatlar tizimi tashkil topadi. Shu o'rinda o'zini o'zi anglash tizimida o'zgarishlar kuzatiladi, "Men" obrazi katta ahamiyat kasb etadi. O'zini o'zi baholash mezonlari va darajalari o'zgaradi. Yoshlar faollashib kelajak uchun rejalar tuzadilar.

Yuqorida e'tirof etilgan o'zgarishlardan talabalik yoshini inson nafaqat kasbiy balki birmuncha keng doirada o'zining shaxsiy hayot strategiyasini (yo'lini) ham anglagan holda faol ravishda qurish bilan shug'ullanadigan davr deb hisoblash mumkin. Bunday faoliyatning muvaffaqiyat mezonlaridan biri, hayotdan qoniqish darajasining yuqoriligi bo'lishi mumkin.

Bu borada hayot mazmuni orientatsiyasi va qiyin hayotiy vaziyatlarni engib o'tish qobiliyati hayotdan qoniqish darajasiga sezilarli tarzda ta'sir ko'rsatuvchi dominanta hisoblanadi. Inson muvaffaqiyatining tashqi ob`ektiv ko'rsatkichlari mavjudligi ya'ni u nechog'liq samarali faoliyat yuritishi yuqori maosh olishi, muvaffaqiyatli karerani yo'lga qo'rganligi, atrofda gillarning hurmatiga sazovor bo'lib, shuhrat qozonganligida bo'lsa, hayotdan qoniqish-bu inson muvaffaqiyatining muhim sub`ektiv ko'rsatkichidir. M.Argaylaning fikriga ko'ra, qoniqish kognitiv tuzilmaviy baxtdir. Bu refleksiv baho qay darajada barchasi mavjudligi va ularni to'laqonli barqaror saqlanib qolinishidir. Hayotdan qoniqish hissini muvaffaqiyat va intilish o'rtasidagi tafovut mahsuli deb tushunish mumkin. Bu nuqtai nazarga ko'ra, juda katta hohish qoniqish hissiga to'sqinlik qiladi, garchi o'z-o'zidan ma'lumki, hayotda ma'lum bir maqsadlarni mavjudligi –bu farovonlik omilidir. Hayotda maqsadlarni mavjudligi qoniqish hissi bilan chambarchas bog'liqdir [1, 132].

Hayotiy mazmunga ega bo'lib, aniq bir yo'nalish bo'yicha harakatlanayotgan, shaxsiy hayotdan qoniqib, yuqori qiymatga ega bo'lgan mashg'ulotlarda ishtirok etib, shaxsiy maqsadlari yo'lida harakat qilayotgan insonlar baxtliroqdirlar.

Jahon psixologiyasida shaxsning hayot yo'li, turmush tarzi, hayotdan qoniqishga ta'sir ko'rsatuvchi ob`ektiv va sub`ektiv omillar muammosi K.A. Abulxanova, L.I. Antsiferova, I.I. Djiraryan ishlarida alohida ahamiyat qaratilib o'rganilgan.

Bu borada K.A. Abulxanovanning shaxsni printsipial ravishda amalga oshadigan qobiliyati turmush tarzi bilan o'zining individual xususiyatlarini bog'lash ya'ni hayot strategiyasi haqidagi nuqtai nazari qiziqarlidir. Bu shaxs qobiliyati o'zining barqaror hayot yo'lini tanlash va anglash, shaxsiy hayotdagi muhim ishlarni zaruratsizlaridan ajrata bilishga yordam beradi. Hayot strategiyasining mazmun mohiyatidan biri –bu hayotiy muammolarni o'zining shaxsiy qadriyatlari bilan bog'liqlikda hal etishdir. Bu bog'liqlikka L.I. Antsiferova (1994) tadqiqotlarida alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, unda shaxs qadriyatlari uning olamga bo'lgan munosabati va qiyinchiliklarni muvaffaqiyatli engib o'tish o'rtasidagi o'zaro aloqasi o'rganilgan. Tadqiqotda hayotdan qoniqish darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, xususan shaxs qadriyati, uning olamga bo'lgan munosabati unga moslashuvi o'rganilgan bo'lsada, ishning ahamiyatini qayta baholash qiyin.

Bu borada faol ravishda shaxsiy va kasbiy doirada shaxs o'z mavqei taqdirini belgilay oladigan hamda o'zini o'zi tuta biladigan davrada bo'lgan talabalik yoshida bunday o'zaro bog'liqlikning o'ziga xos xususiyatlari o'rganilgan tadqiqot muhim dolzarblik kasb etadi [3, 138].

Keltirilgan fikrlarga asoslanib quyidagi takliflarni berish maqsadga muvofiqdir:

- shaxsda qoniqqanlikning kelib chiqishi ulardagi ehtiyojlar darajasi va uning qondirilishi bilan bog'liq;
- shaxsda hayotga nisbatan qarashlar tasavvurlarni real sharoitlarga mos ravishda shakllanganligi ularda hayotda qoniqqanlikni keltirib chiqarishda muhim o'rin egallaydi.
- shaxsda hayotdan qoniqishning muhim belgisi hayotga nisbatan qiziqishning tarkib topganligi hamda anglangan maqsadlar tizimi bilan uzviy bog'liq bo'lishi mumkin;
- shaxsda hayotdan qoniqish shaxsiy hayotda qoniqish bilan uzviylikka ega bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аграйл М. Психология счастья - СПб.: Питер, 2003 – 132 с
2. Кулагина И. Ю. Возрастная психология. - М. 2001. 189 с
3. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы М.: Педагогика - Грис, 1993 - 138 с

МАКТАБГАЧА ТАРБИЯ ЁШИДАГИ БОЛАЛАРДА МУЛОҚОТДАГИ ҚИЙИНЧИЛИКЛАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Мактабгача ёшдаги бола нутқининг ривожланиши уларнинг фаолияти, мулоқоти билан узвий боғлиқ. Бола жумлаларнинг мазмуни ва шаклидаги ўзгариш унинг мулоқот шакллари ўзгариши билан боғлиқ бўлади. Илк болалик даврига хос ситуатив нутқ ишчан мулоқот шаклидан носитуатив билишга ва носитуатив – шахсий мулоқот шаклига ўтилиши болалар нутқига маълум бир талабларни қўяди. Бу талаблар бола нутқининг янги-янги томонларини, турли коммуникатив масалаларни ҳал қилиши учун зарур бўлган хусусиятларни таркиб топтиради. Мактабгача ёшдаги боланинг нутқи социал контактларни ўрнатиш функциясини бажара бошлайди. Бунинг учун эса болада ички нутқ таркиб топиши, монологик хусусият касб этиб бориши лозим бўлади. Мактабгача ёшдаги бола нутқининг ривожланишидаги муҳим хусусият нутқ тафаккур қуролига айланишидан иборат. Бола сўз луғат бойлигини ўсишида икки муҳим томон – миқдор ва сифат томонлари мавжуд.

Психологлар тадқиқотлари кўрсатишича, исталга кичик гуруҳда, хусусан мактабгача ёшдаги болалар гуруҳларда ҳам уларнинг иш ва шахс сифатлари, гуруҳ қадр-қиммат йўналиши, нисбатан қадрланадиган нарсаларга мос шахслараро алоқаларнинг мураккаб системаси мавжуд. Фаолият юритиш муддати ва таркиб доимийлиги, алоқалар сони, фаолиятининг ҳамма учун умумийлиги, яхлит йўналишларининг бирлиги – кичик гуруҳнинг асосий умумий тавсифларидир.

Социометрик таркибда гуруҳдаги шахслараро муносабатлар тўлиқ намоён бўлади. Болалар жамоасида муносабатлар шаклланишини кўп олимлар тадқиқ қилишган.

Гуруҳдаги болаларнинг феъл-атвори ва муносабатларига кўра тарбиячи уларнинг хоҳишлари ҳақида хулосага келиши нотўғри, чунки болалар ҳар доим ҳам ўзи ёқтирган болалар билан мулоқот қилиш имконига эга эмас, яъни хоҳиш ва ҳақиқат ҳар доим ҳам мос келмайди [1, 144].

Т.А. Репина фикрича, социометрия усулини мактабгача ёшдаги гуруҳларда қўллаш мумкин, чунки бу усул шахслараро муносабатларни аниқловчи кенг тарқалган усуллардан биридир.

Шу усул бўйича аниқланадиган гуруҳ таркиби социометрик таркиб номига эга.

А.В. Петровский, социометрия усулини кенг тарқалганини ифодалаб, “социометрия урф эмас. Бугунги кунда жамоада шахслараро муносабатни бевосита кузатиш имконини берувчи усулларнинг биридир” дейди [2, 89].

Социометрик усул ўзининг қатор ютуқларига эга: ташхис қўйиш соддалиги, кичик гуруҳ аъзоларининг танлов муносабатларини оддий кузатиш билан қийин аниқланадиган жиҳатларини очиш имконини беради, нисбатан ишончли ва объектив натижалар олинади.

Мактабгача ёшдаги болаларга нисбатан социометрик усулларни ишлаб чиқишда бир томондан ёшнинг руҳий хусусиятлари туфайли, иккинчи қийинчиликларга дуч келинади.

Биринчи турдаги қийинчиликлар катталарнинг сўз кўрсатмаларини янгилаш, тажрибавий масалани қабул қилиш ва танловини асослашда тузилади. (мактабгача ёшдаги болалар билан тажриба ўтказишнинг ютуқлари ҳам бор: социометрик танловларни асослашда катта ёшли болаларга нисбатан ёлғон гапира олмасликлари).

Иккинчи турдаги қийинчиликлар, болалар боғчасидаги гуруҳда болалар ҳеч қачон 100% қатнаша олмаслиги туфайли содир бўлади. Шу сабабли социометрик тажриба ўтказишда гуруҳда болалар сони максимал бўлиши керак деган талабдан воз кечишга тўғри келади. Шу муносабат билан олинган маълумотларни қайта ишлаш мураккаблашади, чунки гуруҳда мавжуд бўлганлар танловлари гуруҳнинг ҳамма аъзолари (келмаганлари)га ҳам тегишли бўлади [3, 182].

Р.К. Терещук фикрича, ўзаро муносабатларни аниқлаш, мактабгача ёшдаги болалар муносабатларини ҳал қилишда социометрик усул ноадекват бўлиб ҳисобланади. М.И. Лисина кичкина болалар муносабатларини социометрик ўлчашга катта эҳтиёткорлик билан муносабат қилиш кераклигини уқтирган. Социометрик усулни мактабгача ёшдаги болаларда қўллаш мактабгача ёшдаги гуруҳдаги муносабатлар каттароқ ёшдаги болалар ва катталар муносабатларига ўхшаш деган хулосага асосланган дейилади.

Социометрия фикримизча, мактабгача ёшдаги болаларнинг ҳамма хусусиятларини ҳам инобатга ола олмайди: бу усул мактабгача ёшдаги болани танлашга ундайди, ҳаттоки катта ёшдаги болаларда мавжуд руҳий асослар бу болаларда бўлмаса ҳам. Шунинг учун мактабгача ёшдаги бола танлови акти ҳақиқатда артефакт бўлади. Социометрияда дўст танлаш у билан ҳамжиҳат ҳаракат қилишдан узиб қўйган.

Р.К. Терещук фикрича, болалар тенгдошлари ўртасидаги муносабатни кузатиш зарур. Бу шунингдек боланинг сўздаги жавобларини тенгдошига нисбатан ҳақиқатдаги муносабатларини солиштириш имконини беради, чунки фактларни таҳлил қилиш ҳақиқий ва хаёлий вазиятлардаги танлов бир хил эмаслигини кўрсатади. Я.Л. Коломинский фикрича, вербал ва реал танловларни мос келмаслиги сабаб, социометрик танлов ҳақиқий мулоқот жараёнини ўлчамайди, социометрик натижалар актуал эмас, ихтиёрий қилинган муносабатлар ҳақида маълумотлар беради [4, 52].

Мактабгача ёшдаги болалар муносабатларида танлов турғун эмас. Тенгдошига нисбатан танловнинг турғунлиги деганда бир болага нисбатан устун муносабат тушунилади. Олинган маълумотлар бўйича, болаларда шеригига нисбатан бўлган муносабат 1 ой давомида ўзгаради.

Мактабгача тарбия ёшидаги болалардаги мулоқотдаги қийинчиликларини ўрганиш мақсадида махсус тест методика ўтказилди. Методика оилавий муносабатлар тизимини ўрганишга бағишланган бўлиб, унга кўра, болани оиладаги инсонлар билан ўзаро муносабатлари аниқланади. Методика моҳиятига кўра кўпроқ индивидуал тарзда ўтказишга мўлжалланганлиги синалувчилардаги муносабатлар тизимини атрофлича таҳлил қилишга ёрдам беради. Шунга мувофиқ танлаб олинган болалар гуруҳида методика ўтказилиб натижалар миқдор ва сифат жиҳатидан таҳлил қилинди.

1-жадвал

Мактабгача тарбия ёшидаги болаларда мулоқотдаги қийинчиликларни даражаси

Синалувчилар сони	Отаси	Онаси	Бувиси	Синглиси
20 нафар	19,9%	44,8%	10,7%	24,6%

Жадвал натижаларига кўра синалувчилар гуруҳида отаси билан бўладиган мулоқоти 19,9% ни ташкил қилади. Методикани ўтказиш жараёнида шу нарса маълум бўлдики, ҳозирги кунда оталаримизнинг кўпроқ уйда бўлмаслиги, болалари билан фаолият олиб бормасликлари натижасида улар билан бўладиган мулоқотларида қийинчиликлар яққол кўзга ташланади. Шу боис, болалар катта бўлганларида ҳам бу ҳодиса сақланиб қолиб ота ва фарзанд ўртасидаги мулоқотдаги тўсиқни юзага келтиради. Тадқиқотда иштирок этганларнинг 44,8% ида онаси билан самарали мулоқотга киришишлари аниқланди. Бу улардаги мулоқот малакаларини шаклланишига ёрдам беради. Шунинг билан бирга оталаримизга нисбатан оналаримизнинг кўпроқ уйда бўлишлари ва фарзандлари билан бирга муносабатга киришишларидан далолат беради.

Синалувчилар орасида бувиси билан бўладиган мулоқот кўрсаткичлари паст 10,7% ни ташкил қилиб, аниқланишича биз тадқиқот ўтказган гуруҳ синалувчиларининг аксарият қисми катта авлод вакиллари билан яшамаслиги маълум бўлди. Фақатгина улар меҳмонга боргандагина мулоқотга киришишлари кузатилади. Шунинг билан бирга муносабатларнинг қанчалик узоқлиги ҳам унинг самарасини белгилаб бермайди.

Мактабгача тарбия ёшидаги болаларни сингиллари билан мулоқот ҳам аҳамиятли даражани ташкил қилади. Чунки аксарият синалувчиларимизнинг ўзидан катта опаси ёки синглиси бор эканлиги уларнинг методика натижаларига кўра аниқланди. Боланинг кўпроқ вақти албатта унинг синглиси ёки опаси билан ўтказиши табиий ҳисобланади.

Методика натижаларидан шуни хулоса қилиш мумкинки, мактабгача тарбия ёшидаги болаларда мулоқотга бўлган доимий эҳтиёжни қондириш, кўпроқ улар билан фаолият олиб боришни тақозо қилади. Шунингдек, мактабгача тарбия ёшидаги болалар атрофдагилар билан самарали мулоқот олиб бориши улардаги мулоқотдаги қийинчиликларни олдини олишга замин ҳозирлайди.

Олиб борилган назарий ва экспериментал таҳлил натижаларидан қуйидаги хулосаларга келдик:

– мактабгача ёшдаги болаларда мулоқот кўникмаларини шакллантириш ижтимоий жиҳатдан муҳимдир. Мулоқот кўникмаларининг, диалогик нутқнинг йўқлиги ёки етишмаслиги шахс ривожланишидаги турли бузилишларга олиб келади, атрофдаги инсонлар билан ўзаро ҳаракатланишдаги муаммоларининг ўсишига олиб келади;

– ота-оналар ҳар доим ҳам кундалик ҳаётда болалар билан тўлақонли нутқий мулоқот ўрнатишга эътибор бермайдилар. Мулоқот расмий характерга эга бўлади, шахсий мазмунга эга бўлмайди. Тарбиячининг кўп айтган сўзлари болада жавоб таъсирини уйғотмайди, диалогик нутқ ривожланишига хизмат кўрсатувчи вариантлар етишмайди. Шу сабабли мактабгача тарбия муассасасидаги машғулотлари кузатилганда болалар диққатсиз, безътиборлиги маълум бўлади;

– болаларда мулоқот кўникмаларини шакллантириш учун нутқий тарбия мазмунини бойитиш ва нутқ ишлари усуллари ҳамда шакллларини такомиллаштириш лозим. Янги мазмун болалар шахсий тажрибаларидан келиб чиқиб, ўз фикрларини билдиришларига туртки бўлади, жамоавий ижодни ташкил қилади. Диалогга ўргатиш, шеригини эшитиш ва тинглаш, нутқий ва сюжетли-ролли ўйиндаги ҳамкорликни ривожлантиради, шериги фикрларига жавоб бериш, ўз фикрларини исботлай олиш имконини беради;

– болаларда тенгдошлари билан мулоқотини ташкил этиш янги шаклларга: кичик гуруҳлар билан ишлаш, мулоқотни ташкил этиш, ноанъанавий шакллар киради. Диалогни ташкил этиш услубларига гуруҳли суҳбат, кооператив турдаги фаолият (биргалиқда расм чизиш, аппликация, конструкторлаш, бадий меҳнат); театрлаштирилган ўйинлар (ўйин – драмалар, инсценировкалар), дидактик ўйинлар киради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Волков Б.С. Волкова Н.В. Детская психология. М. - 2002. - С.144.
2. Лисина М.И. Общение, личность и психика ребенка. М.; Воронеж, 1997. С. 89
3. Межличностные отношения ребенка от рождения до 7 лет. М.; Воронеж, 2001. - С. 182
4. Урунтаева Г. А. «Дошкольная психология». - М. 1996 г.

БЎЛАЖАК ҲИТОВЧИЛАРДА СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИГА МОС ИНТЕЛКТУАЛЛИКНИ ОШИРИШ

Мазкур бўлажак ҳитовчилар мисолида диёримизнинг олий таълим муассасаси битирувчи талабаларини эътиборга олиш ўринлидир. Чунки битирувчи талабаларда соғлом турмуш тарзини қарор топтиришга асосланган билимларни шакллантириш зарур. Улар асосан олий таълим муассасасининг маънавият ва маърифат маркази фаолиятида ва Камолаот ёшлар ижтимоий ҳаракатининг ёшлар ўртасида **“Соғлом турмуш тарзи-келажак ҳаётга муносабат”**, **“Зарарли одатлар –камолат душмани”**, **“Олий даргоҳ- илм йўлида хамроҳ”**, **“Ота-онам ва яқинларим ишончи-буюк фахрли ҳаракатимда”**, **“Бузғунчи ғоялардан-доим йироқмиз”**, **“Телефон алоқа воситасида сўзлашишни-маданиятли бажарамиз”**, ва **“Интернет маълумоти –заруратим учун”** каби долзарб мавзуларда суҳбат кечаларини ўтказилиши самара беради.

Яна шуни эътиборга олиш жоиз, ҳар бир давра суҳбатини ўтказишга боғлиқ видео тақдимотлардан фойдаланиш зарур. Одатда бундай суҳбатлар талабалар турар жойларида ёким унверситет миқёсида ташкил этиш ўринлидир. Иложи борича олийгоҳнинг битирувчилари томонидан бадиий чиқишлар ташкиллаштирилса янада мақсадга мувофиқдир. Бундай оммавий суҳбатларни таъсири талабаларни дунёқарашини, атрофга муносабатни ўзгартиришга ёрдам беради. Бугунги ҳаётимизни тезкор ҳаракатланиш даврига боғласак асосий эътиборимиз соғлом турмушни барқарорлигига хизмат этувчи керакли ахборотларни тарғиботи хусусида кетиши лозим. Бу борада яъни талабалар жамиятимизни энг керакли бўлажак мутахассислари сифатида талқин этилади.

Бўлажак мутахассис эса бугун халқимиз орасида ўзининг интеллектуаллигини кўрсатишни давр тақаззо этмоқда. Энг асосийси шуни эсдан чиқармаслик лозим айнан битирувчи талабаларда оила тўғрисида, атроф кишилар турмуш тарзининг барқарорлигини яхшилаш учун ҳитовчи сифатида ёндашиш шартлигини ҳам ҳис этиши керак. Улар бугун ўз ҳудудида ёшларни ҳар-хил турли хиссий эхтирослардан, қолаверса миллатимизга умуман бегона сифатда кириб келаётган ҳаёсиз либослар, телефондан маданиятсиз фойдаланиш (шармсиз расм ва видео роликлар, однакласник парнаграфялари) кабиларни чеклашга ҳаракатни вужудга келтиришда ёрдам бериши зарур.

Агарда бўлажак ҳитовчиларимиз ҳам бундай ҳолатларга нисбатан бегоналарча қараса ёки ўзининг иштироки бевосита кузатилса албатта келажак авлодларни баркамоллик даражасида тарбиялашда турли мураккаб вазиятларни келтириб чиқаради.Керак бўлса бу вазият ўта оғир касаллик сифатида соғлом турмуш тарзини шаклланишига тўсиқ бўлади. Бўлажак ҳитовчини замонавий билимлар билан қамраб оларканмиз унга асосийси қуйидагилар бирга соғлом турмуш тарзига мос интеллектуаллик даражасини ошириш мақсадимиз хисбланади. Уларда **“Спорт инсон саломатлиги учун муҳимлиги”**, **“Атроф табиатимиз муҳофазаси учун қайғуриш”**, **“Турар жойларида санитария ва гигиенанинг талабига жавоб бериш”**, **“Кундалик режимида тартибли овқатланиш ва меёр даражасида ухлаш”** кабилар бирга асосий вазифа этилиб, бу қаторида **“Ўқув фаолиятига фол иштирок”** сингари муҳим масалалар ўрин тутиши керак. Асосан меёр ҳар бир тармоқда бўлгани каби соғлом турмуш барқарорлигида ҳам муҳим ролни бажаради.

Хусусан ҳаракатларни тартибли амалга оширишда репродуктивлик асосий мезондир. Бу эса инсон саломатлиги учун муҳим ҳисобланиб шартли рефлексив асосида амалга оширишда кун тартибидан ўрин тутиши керак. Буни амалга ошириш механизмлари биринчи навбатда оилада, маҳаллаларда ва таълим муассасаларида юритилади. Оилаларда ота-оналар ва яқинлар, маҳаллада фаол кишилар, таълим муассасаларида эса албатта ҳитовчилар томонидан узвий амалга оширилади. Бундан ташқари барча тармоқларда бўлгани сингари соғлом турмуш тарзида ҳам хавфсизликлар таъминланиши зарур. Буни амалга ошириш объектига яна қўшимча сифатида давлатимиз ИИБлари, Камолот ёшлар ижтимоий ҳаракати ташкилотлари ва ФХДЁ (нихон уйлари) бўлимлари хизмати узвийлиги таъминланади.

Ёшлар ўртасида хавфли тарқалаётган зарарли иллатлар бу асосан **гиёҳвандликка кириб кетиш, диний экстримизм ва террорлик ҳаракатига эргашиб қолиш, жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликда айбланиш, фоҳишабозлик ва ичкиликбозлик** кабилардир. Бу иллатларнинг ҳар бирида хавфсизлик алоҳида йўлга қўйилиши ва шу асосида **профилактика** ишларини олиб борилиши **видео роликлар** билан амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Юқоридагилар қаторида яна шуни ҳам эътиборга олишни ўринли хисоблаш мумкин, бу эса давлатимиз томонидан **“Ёшлар ўртасида эрта турмуш қурушни олдини олишга оид қонун ва чора тадбирлар”** ишлаб чиқилганлиги, аммо хануз бу юзасидан муаммо-камчиликлар давом этиши аянчлидир.

Аянчли дейишимизга сабаб қанчадан-қанча оилалар ажралишини ва фарзандларни қаровсизлигини мисол қилиш мумкин. Натижада айримларида болалар сарсон-саргардон ҳолда қийинчилик кўрмоқда. Баъзиларида аёллар қийналаётганлиги ачинарли ҳолдир. Бу каби турмуш қуриш масаласида ва оила тўғрисидаги тушунчаларни янада ошириш айнан олийгоҳ битирувчи талабаларнинг касбий фаолиятида зарурдир. Қуйидагиларни инобатга олиб бўлажак ҳитовчиларда соғлом турмуш тарзига мос интеллектуалликни оширишда улардаги барқарорликни доимий фаолият билан боғлашни ўринли деб баҳолаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Баркамол авлод- Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ, 1997.- 62 б.
2. Каримов И. А. – Юксак маънавият – энгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.- 80 б.
3. И.А. Каримов -Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш - энг олий саодатдир.

Сатарова Х.Ж., Жўраева М.А.
(Тошкент, Ўзбекистон)

КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ ЎҚУВЧИЛАРИДА ИДРОК ЖАРАЁНИНИ РИВОЖЛАНГАНЛИГИНИ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг идроки боланинг ҳарактлари амалий фаолиятлари биан маҳкам боғлиқ блади. Предметни идрок қилиш унинг билан нимадир қилиш, уни ушлаб кўриш демақдир. Дарҳақиқат асосан кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг эҳтиёжларига мос келади боланинг ҳаётига, фаолиятига бевосита қўшилади ўқитувчи томонидан махсус кўрсатиладиган нарса идрок қилинади. Психик ривожланишнинг мазкур даражасидаги идрок ҳали ўзининг махсус билиш мақсадларига эга бўлган тўла равишдаги алоҳида махсус фаолияти бўла олмайди.

1-2 синф ўқувчиларининг идроклари учун яққол ифодаланадиган эмоционаллик характерлидир. Болаларда бевосита эмоционал реакцияларни вужудга келтирадиган нарсалар ёки уларнинг белги ва хусусиятлари биринчи навбатда навбатда идрок қилинади. Бу ёшдаги болалар “эмоционал бефарқ” идрок қилишга ҳали унчалик қодир эмас. Бундан кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар идрокнинг янабир хусусияти келиб чиқади. Улар яққол ёрқин жонли нарсаларни масалан символ ва схематик тасвирларга нисбатан яхшироқ аниқроқ ва эмоционал тарзда идрок қилаилар. Яққол ёрқин тасвирларни идрок қилиш символлик тасвирларни идрок қилишини тормозлаб қўйиши баъзи ҳолларда эса бузиб юбориши мумкин. Таълимнинг дастлабки даврларида китобдаги рангли суратлар ўқиш малакасини таркиб топишида салбий таъсир қилади, ўқиш темпини секинлаштиради, хатолар сонини кучайтиради, чунки бу суратлар айрим деталларни олдиндан айтиб беради, сўзларни уйлаб топишга ундайди. Мана шуларнинг барчаси ноаниқ ва субъектив қилиб қўяди. Ўқишнинг элементар малакаси ҳосил қилгандан сўнг китобдаги суратлар боланинг нутқи ўсишига ва ўқишга қизиқишнинг таркиб топишига ижобий таъсир қила бошлайди [2, 187].

Таълим жараёнида идрок қайта қурилади у ривожланишнинг янада юқорироқ даражасига кўтарилади. Даставвал тўғри ташкил қилинган таълим жараёнида кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг идроки мақсадга мувофиқ бошқариладиган махсус махсус фаолият характерига айланади. Ўқитувчи махсус равишда кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг идрокни ташкил қилади, уларнинг олдида тегишли вазифаларни қўяди, улар идрок жараёнини бошқаришни ва идрок натижаларини назорат қилишни ўргатади. Идрок махсус фаолият характерига эга бўла бориб, маълум маънода бевосита фаолият таъсиридан “қўшилади” озод бўлади. Албатта идрок жараёнида фаолият сақланиб қолади, лекин идрок ва фаолият ўртасидаги муносабат бошқача характерига эга бўла бошлайди. Агар илгари ўқувчи бирон нарсани унинг билан тўғри ҳаракат қилиш учун идрок қилган бўлса, эндиликда ўқувчи нарсани тўғри идрок қилиш учун унинг билан ҳаракат қилади.

Таълим жараёнида идрок мақсадга мувофиқ алоҳида фаолият бўла бориб, мураккаблашади ва чуқурлашади, анча мунча таҳлил қиладиган, ифференция қиладиган бўлиб, уюшган кузатиш характерига эга бўлади. Шу муносабат билан идрокда сўзнинг роли ўзгаради. 1 ва 2 синф ўқувчиларида сўз асосан бирон нарсани аташ вазифасини бажаради, ана шу билан идрокда таҳлил жараёни тугалланади. Бирмунча юқори синф ўқувчиларида сўз билан аташ объектнинг умумий номини билдиради, бундан олдин шу объект чуқур таҳлил қилинади [1, 365].

Идрокнинг ривожланиши ўз-ўзича содир бўлмайди. Бу жараёнда ўқитувчининг роли жуда каттадир. Ўқитувчи ўқувчиларнинг ҳар куни бирорта нарса ни шунчаки кўришга эмас, балки синчиклаб қарашга ўқитувчининг айтганларини шунчаки эшитишга эмас балки яхшилаб тинглашга ўрганади. У ўқувчиларнинг у ёки бу билан боғлиқ бўлган фаолиятини алоҳида уюштиради, нарса ва ҳодисаларнинг муҳимлигини ҳамда хусусиятларини намоён қилишга ўргатади, диққат эътиборини нимага қаратиш лозимлигини кўрсатади, идрок қилинган объектларни режали ва тизимли таҳлил қилишга ўргатади. Бундай ишларни экскурсиялара мактабда турли кўргазмалари қуролларни намоёйиш қилишда амалий ишларни ташкил қилишда, расм дарсларида ва ўқувчиларнинг меҳнат фаолиятларида ҳам қилиш керак. Психологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, идрокни ташкил қилишнинг ва кузатувчанликни тарбиялашнинг самарали методларидан бири таққослашдир. Бунда идрок янада янада чуқурроқ бўлади, хатолар сони камаяди. Ўқувчиларг бўри билан итнинг расмини, бургут билан лочиннинг расмини алоҳида-алоҳида намоёйиш қилганда кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар бу ўхшаш объектларнинг расмлари биргаликда намоёйиш қилингандаги қараганда муҳим белгиларни камроқ ажратилганлар ҳамда кўпчилик ҳолларда муҳим белгилари билан тасодифий белгиларни адаштириб юборганлар [2, 189].

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг вақт ҳамда фазони идрок қилиш ва баҳолаши ўз хусусиятларига эгадир. Табиатшунослик, тарих, географияга доир маълумотлар билан ўқувчиларни таништирганда уларнинг бу хусусиятларини ҳисобга олиш керак. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда вақт ва фазони идрок қилиш уларнинг анчагина чекланган ва ҳаётий тажрибаларни етишмаслиги билан

белгиланади. Тарих ва география дарсларида улар “аср”, “минг йил”, “эра”, “давр” тушунчалари билан ишлашга шунинг билан бирга мамлакатларнинг денгиз ва океанларнинг кетма-кетлиги, дарёларнинг узунлиги ҳамда тоғ тизимларининг баландлиги ҳақида фикр юритишга мажбурдирлар. Уларнинг барчаси кичик мактаб ёшдаги ўқувчиларнинг чекланган тажрибаларидан ўтиб ғоят ўзига хос ифодага эга бўлади. Мана шу сабабли боланинг бевосита тажрибасидан ташқаридаги ҳамма нарсалар яхлит ҳолда “қадим замон” ва “узоқ” тушунчалари сифатида идрок қилинади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, кўпинча кичик мактаб ёшдаги ўқувчилар ҳодисаларнинг вақт жиҳатидан узоқлигини мутлақо тушунмайдилар. Тарихий саналар улар учун кўпинча реал аҳамиятга эга бўлмаган абстракция бўлиб кўринади.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг нарса ва ҳодисалар ўртасидаги боғланишлар борасидаги тўғри жавоблари билан қаноатланмай уларни вақт ва фазовий муносабатларни тўғри идрок қилиш ва баҳолашга махсус равишда ўрганиш лозим. Тажрибанинг кенгайиши ва таълим жараёнидаги умумий ўсиш билан бирга кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг вақт ва фазовий муносабатларни идрок қилишлари такомиллашади ҳамда вақт ва фазовий тушунчалар билан онгли ишлаш имконияти юзага келади [2, 366].

Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг идроки боланинг ҳаракатлари амалий фаолиятлари билан боғлиқ бўлади. Предметни идрок қилиш учун унинг билан ниманидир қилиш уни қўлига олиб ушлаб кўриш демакдир. Дарҳақиқат асосан кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг эҳтиёжларига мос келадиган бола ҳаётига фаолиятига бевосита қўшиладиган ўқитувчи томонидан махсус кўрсатилган нарса идрок қилинади. Психик ривожланишнинг мазкур даражасидаги идрок ҳали ўзининг махсус билиш мақсадларига эга бўлган Тўла равишдаги алоҳида махсус фаолият бўла олмайди.

1-2 синф ўқувчиларининг идроклари учун яққол ифодаланадиган эмоционаллик характерлидир. Бунда кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар идрокнинг яна бир хусусияти келиб чиқади яъни улар яққол ёрқин жонли нарсаларни масалан символик ва схематик тасвирларга нисбатан яхшироқ аниқроқ ва эмоционал тарзда идрок қиладилар.

Таълим жараёнида идрок қайта қурилади у ривожланишнинг янада юқорироқ даражасига кўтарилади [1, 191].

Кичик мактаб ёшидаги болаларда идрок жараёнининг ривожланишини ўрганиш мақсадида “Ойна” методикасидан фойдаланилди. Мазкур методика Л.Венгер томонидан қайта ишланган бўлиб мазкур методиканинг соддалаштирилган варианты ҳисобланади. Бу модификация Кейснинг машхур методикасига ўхшаш варианты саналади. Методика фазовий операциялар “қобилияти тафаккурнинг конструктив фаоллиги, кузатувчанлик қобилияти, идрок диққатнинг” кузгулилиги, намунага таҳмин қилиш қобилиятини аниқлашга йўналтирилган.

Мазкур методика синалувчилар гуруҳида ўтказилиб натижалар миқдор ва сифат жиҳатидан таҳлил қилинади. Миқдорий таҳлил натижалари жадвал ва диаграммаларда акс эттирилди.

1-жадвал

“Ойна” методикаси бўйича натижаларнинг жадвал кўриниши

Синалувчи	Юқори	Ўрта	Паст
2-синф	13,7	44,3	32
4-синф	31,4	47,6	21

Жадвал бўйича натижалар таҳлили шуни кўрсатадики, синалувчилар орасида юқори кўрсаткич 2-синф ўқувчиларида 13,7% ни ва 4-синф ўқувчиларида 31,4% ни ташкил қилади. Натижалардан кўринадикки, 4-синф ўқувчиларида идрокнинг хусусиятлари предметлиги, англандлиги, фазовий тасаввурнинг шаклланганлиги билан белгиланади. Шунингдек уларда вақтни, ҳаракатни, фазони идрок қилиш хусусияти ёшга боғлиқ ривожланганлиги билан белгиланади.

Ўрта кўрсаткич синалувчилар орасида 44,3% ва 47,6% ни ташкил қилади. Уларда идрок хусусиятларидан предметлилик, англандлик вақт ва фазони муносабатлари ўрта даражада шаклланганлиги билан белгиланади. Шунингдек, уларда турмуш тажрибасининг ортиши билим, тушунча, тасаввурларни кенгайиши, ҳаётий билимларни ортиши билан изоҳланади.

Синалувчи орасида 32% ва 21% ни ташкил қилади. Бу улардаги идрок хусусиятларини тўла маънода шаклланганлиги билан белгиланади. Мазкур кўрсаткич 2-синф ўқувчиларида паст даражани ташкил қилади. Чунки уларда турмуш тажрибаси ва ҳаётий билимларнинг камлиги ҳақида тушунча, тасаввурларнинг тўла ривожланмаганлиги билан белгиланади. Шунингдек, уларда кузатиш, кузатувчанлик қобилиятини тўла маънода таркиб топмаганлиги билан изоҳланади. Юқорида айтганимиздек, 4-синф ўқувчиларида кузатувчанлик нарсаларни яхлит идрок қилиш қобилияти бирмунча ривожланганлигини кўришимиз мумкин.

Ўқиш фаолияти кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг ақл-идроки, сезгирлиги, кузатувчанлиги, эслаб қолиш ва эсга тушириш имкониятларининг ривожланиши учун муҳим шарт-шароитлар яратади, ҳисоблаш малакаларини шакллантиради. Таълим жараёнида уларнинг билимлар қўлами кенгайди, қизиқишлари ортади, ижодий изланиш қобилияти ривожланади, уларда тафаккурнинг фаоллиги, мустақиллиги ортади, ақлий имкониятини ишга солиш вужудга келади. Мазкур ёшдаги болалар ўз идрокларининг аниқлиги, равонлиги, ўткирлиги билан бошқа ёш даврдаги инсонлардан кескин фарқ қилади. Улар ҳар бир нарсага берилиб, ўта синчковлик билан қарашлари сабабли идрокнинг муҳим хусусиятларини ўзлаштириш имкониятига эга бўладилар.

Методика натижаларидан шуни хулоса қилиш мумкинки, кичик мактаб ёшидаги болаларда идрокнинг шаклланишида кузатиш, кузатувчанлик хусусиятини шаклланганлиги ҳамда жамият, табиат инсонлар ҳаётига доир билим, тушунча, тасаввурларни кенгайиши билан белгиланди. Айниқса, таълим жараёнини кўргазмалы тарзда ташкил қилиш уларда идрокни шаклланишига туртки берувчи омиллардан саналади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учебник для студентов вузов. - М., Академический проект, 2001. – 704 с.
2. Крутецкий В.А. Психология обучения и воспитания школьников. Книга для учителей и классных руководителей. – М.: Просвещение, 1996. – 303 с.

**Зиягуль Сатыбалдина
(Жезказган, Казахстан)**

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ӨЗІНДІК САНАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жасөспірімдік кезең тұлғаның өмір жолына, өзінің қандай жағдайға жеткеніне, неге шамасы келетініне, дүниеде не үшін өмір сүріп, нені біліп, яғни өз болашағына айрықша үңіліп қарайтын кезең деп түсіндіріледі.

Жасөспірімдік кезең жас ерекшелігі психологиясының зерттеу мәселелерінің ең ауқымдысы болып табылады.

Жасөспірімдік шақ – жас ерекшелігі психологиясында жыныстық толысудан басталып, ересектіктің басталуымен аяқталатын даму кезеңі деп аталады.

Жасөспірімдік кезең туралы теориялар көптеп кездеседі, оның ішінде, биологиялық теория: жасөспірімдікті нақ өсудің биологиялық үрдістері басқаларының бәрінен басым, олар организм эволюциясының белгілі бір кезеңі деп қарайды; психологиялық теория: психикалық эволюцияның заңдылықтарына, ішкі дүние мен өзін өзі ұғынудың тән сипаттарына назар аударады; психоаналитикалық теория: жасөспірімдік кезеңді психосексуалдық дамудың белгілі бір кезеңі деп біледі; әлеуметтанушылық теория: жасөспірімдік кезеңді әлеуметтенудің белгілі бір кезеңі, тәуелді балалықтан ересектіктің дербес те жауапты іс-әрекетіне көшу деп қарайды.

Жасөспірім өзінің өмірлік қуатының мәнін, мақсатын жүзеге асыратын тәндік, жандық, рухани күш қуатын сандық және сапалық өзгеріске түсіретін ішкі объективті процесс ретінде өзін өзі жетілдіре түседі.

Өз қасиеттерін тану, жаңа білімдерді меңгеру жайында болса да, жас адам оларды бағалауға ден қояды да, өзінің мінез-құлқын саналы түрде жасалған немесе меңгерілген критерйлері мен нормалар негізінде құруға тырысады. Бұл ең алдымен өзіндік сананың дамуында көрінеді.

Жоғары сынып кезеңінде ерекше орын алатын тұлғаның дамуының негізгі жағдайы – қарым-қатынас мамандық таңдау кезеңіндегі оның жеке басына, оның ішіндегі кәсіптік өзіндік анықталуда үлкен әсер етеді (Л.И. Божович, И.С. Кон және т.б.). Бұл жас кезеңінде ересектермен қарым-қатынас сенімділік формасында жүзеге асатын болса әлеуметтік бағалық құны бойынша өзіндік анықталудың негізгі қызметін атқарады.

Жасөспірім кезеңінде «Мен» бейнесі қалыптасып, өзін өзі тану процесі қарқынды жүреді. Себебі бұл жас кезеңі өзіндік сана мен өзіндік бағалауының сензитивтілік кезеңі болып табылады.

Осыған орай осы жас кезеңінде өзіндік сана мен өзіндік бағдарлауды дамыту үшін ең негізгі жеке тұлғалық ерекшеліктер зерттеу жұмысының мәнін жоғарлатады.

Жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік қатынастар (басқалармен теңесу, ересектерге бағыну және т.б.) жүйесінде қарама қайшы жағдайлар әлеуметтік ролдер мен тартымдылық деңгей құрылымында болатын өзгерістер бұл жасөспірім үшін «мен кіммін?» деген сұрақты маңыздандыратын алғашқы негізгі аргумент болып табылады.

Жасөспірім кезеңінде өзін өзі тану және өз мінез-құлқы мен әрекетін өзіндік реттеу актілері жеке адамның қажеттілігіне айналады.

Өзін-өзі тану қажеттілігі, өзін-өзі жетілдіру, өзін дамыту қажеттілігінің пайда болуына итермелейді, яғни өзінің жеке басының сыртқы талаптарға, идеалдарға, адамгершілік бейнелерге сәйкес келмеуін саналы ұғыну арқылы дамиды.

Жасөспірім кезеңіндегі өзіндік сананың дамуының бір негізгі тенденциясы бұл құрбылармен, ересектермен қарым-қатынас барысында және оқу іс-әрекетінің бағаларын интеграциялау кезінде қалыптасады. Ересектіктің белгілері өзін-өзі қабылдауы мен бағалауы шындықта жүзеге асу болып табылады.

Өзінің қасиеттері мен мүмкіндіктері, өзінің тұтас бейнесі эталондарының сәйкес келу не келмеуіне орай тұтастай бағалауды құрудың негізі болып табылады.

И.С. Кон жасөспірімдік кезеңдегі жаңа құрылым ретінде өзіндік бағалауды атап көрсетеді [1]. Мектеп оқушыларының өзіндік бағалауларының динамикасын жоғары сынып оқушыларында зерттей келе, С.Ф. Спичак барлық жас кезеңдерінде қыз балалардың өзіндік бағалауы ұл балалардың өзіндік бағалауына қарағанда, жоғары болады деген қорытындыға келді [2].

Жасөспірімнің өзіндік сана – сезімі жасөспірімнің тұлғалық дамуы мен қалыптасуының нәтижесі. Тұлғаның даму процесі жасөспірімнің өзін - өзі бағалауынан, өзін - өзі сыйлауынан, өзіндік сезімінің тұрақты трансформацияларынан тұрады.

«Мен» бейнесінің адекваттылық дәрежесі жасөспірімнің маңызды аспектілерінің бірі - өзін - өзі бағалауынан көрінеді.

Өзін - өзі бағалау – жасөспірімнің сын көзқараспен қарап, өз мүмкіндігін өмір талабына сәйкес бағдарлай білуі, өз мақсатын нақтылау, ойын түйіндей алу қабілеттілігі.

Өзін - өзі бағалау адамның айналасындағылармен қарым – қатынасының, өзіне сын көзбен қарауын және талап қоя білуін, жетістікке және сәтсіздікке қалай қарайтындығын көрсетеді. Сонымен қатар, өзін - өзі бағалау адамның іс-әрекетінің тиімділігіне және оның тұлға ретінде дамуына әсер етеді.

Өзін - өзі бағалау, ең алдымен басқалардың беретін бағасына байланысты қалыптасады.

Жасөспірім өзін - өзі бағалауы бойынша өзін жетілдіре түседі. Өзін - өзі жетілдіру – бұл өзінің өмірлік қуатының мәнін, мақсатын жүзеге асыратын тәндік, жандық, рухани күш – қуатын сандық және сапалық өзгеріске түсіретін ішкі объективтік процесс.

Жасөспірімдік кезде адамның өзін - өзі тәрбиелеу мәселесі ерекше орын алады. Олардың бірі өз бойындағы берекесіздіктен, екінші біреуі тұйықтықтан, үшіншісі орынсыз ұялшақтықтан арылғысы келеді. Мұндайда ол келеңсіз қылығымен шама шарқынша алысып, өзін - өзі қатты қадағалайды.

Адамның өзін - өзі тәрбиелеуі оңайлықпен қолға түспейді. Жеткіншек санасының оянуы, оның өзіндік «Менін» сезіне бастауы, Абай тілімен айтқанда: «кісінің өзіне өзі ұдайы есеп беруінен, өзін - өзі аңғара, байқай алу қабілетінен көрінеді».

Өзіңе өзің үңіліп өзінді тізгіндеуге тырысу, белгілі мақсат көздеу – осы істегі бастапқы қадам. Әрине, ол өзіндік тәрбиенің бірден – бір өлшемі емес, ояна бастаған балғын сана сыртқы ортадан белгілі бір түрткіні қажет етеді.

Ал мұндай түрткілер алғашқы кезде ата-ана, ұстаз-тәрбиеші, құрбы-құрдастар тарапынан болады. «Жақсы қасиетті иелену дегеніміз жақсы ата, жақсы ана, жақсы ұстаз, жақсы құрдас болғандықтан», - дейді Абай [3].

Бала жастағы өзіндік сана өмірден үлгі-өнеге, мұрат іздеуге жетелейді.

Мұндайда кісі өз мінез-құлқының жаман-жақсы жақтарын ой таразысына салуға ұмтылады, алдына таудай талаптар қойып, бұларды қайткенде тиімді етіп орындау жолын қарастырады. Аталған мәселелер жасөспірімді өзін - өзі тәрбиелеу үрдісіне оны әр уақытта іс-әрекетке итермелейтін ішкі түрткілер.

Жас өспірімнің өзін – өзі тәрбиелеу мәселесі имандылық пен адамгершіліктің биік қағидалары мен ылғи да ұштастырылса, жеке мүддені жұрт мүддесімен орайластырып, туған халқы мен отбасына адал қызмет ету, оларға ылғи да борыштымын деу секілді ізгі түрткілерден туындап жатса, оның осы саладағы тыныс-тіршілігі мазмұнды да, жемісті болады.

Өйткені, борыш пен жауапкершілік, парыз бен қарыз, ар-ұят, намыс сезімдерінің болуы өзін-өзі тәрбиелеу ісіне зор түрткі болып, жасөспірімнің қиыншылықтарға төзуіне және оларды жеңе білуіне, әркез өмір сүру жолындағы күресіне демеу болып отырады.

Жасөспірімдердің тұлғалық – психологиялық ерекшеліктері белгілі бір анықталған бағыттарда және заңдылықтарға байланысты дамиды:

1. Жасөспірім тұлғасының танымдық және эмоционалды дамуы. Бұл сфера жасөспірімнің тұлғалық даму үрдісіндегі оқыған немесе жинақталған тәжірибелерінің эмоционалды қылығымен анықталады.

Бұл процесс мына бағытпен жүреді: ойлау қызметінің күрделенуіне, жалпы интеллектуалдық құрылымның дами түсуіне, эмоция, сезім және жігердің дамуына әсер етеді.

2. Жасөспірімнің мінезі мен іскерлігінің дамуы. Жасөспірім мотивациялық сферасының күрделенуі, мінезі мен дағды, білім, іскерліктерінің доминантты түрде дамуы.

Жасөспірімдік шақ жыныстық толысудан басталып, ересектік басталуымен аяқталатын даму кезеңі деп анықталады.

Алайда оның бірінші шегі физиологиялық, екіншісі әлеуметтік шек болып тұрған осы анықтаманың өзі құбылыстың күрделелігі мен көп өлшемділігін көрсетеді.

Жасөспірімдердің тұлғалық ерекшеліктерін қарастырған көптеген теориялары бар. Биологиялық теориялар нақ өсудің биологиялық процестері басқалардың бәрінен басым болады деген оймен жасөспірім кезеңін алдымен организм эволюциясының белгілі бір кезеңі деп қарайды.

Психологиялық теориялар психологиялық эволюцияның заңдылықтарына, ішкі дүние мен өзін-өзі ұғынудың тән сипаттарына назар аударады.

Психоаналитикалық теориялар жасөспірімдікті психосексуалдық дамудың белгілі бір кезеңі деп біледі. Көрсетілген теориялар жасөспірім кезеңін алдымен индивид немесе жеке адамның дамуы ретінде ішкі процесс тұрғысынан қарайды. Бірақ бұл даму әртүрлі әлеуметтік және мәдени ортада әркелкі болып өтеді.

Жасөспірім кезеңді социологиялық теориялар әлеуметтенудің бір кезеңі, тәуелді балалықтан ересектің дербес әрі жауапты іс-әрекетіне көшу деп санайды.

Зерттеушілер адам меңгеруге тиісті әлеуметтік рольдерге, оның бағалаушылық бағдарларының қалыптасуына, еңбек өміріне аяқ басумен байланысты проблемелерға ғана назар аударады.

Яғни, индивидтік-психологиялық проблемелер әлеуметтік проблемалардан туындайды.

Жасөспірімдік шақтың аса маңызды міндеттері — мамандық таңдау, еңбек пен қоғамдық саяси қызметке даярлану, некелесуге өз семьясын құруға өзірлену. өзара байланысты бұл міндеттердің жүзеге асырылуы белгілі бір уақытты талап етеді және олардың жүзеге асу мерзімдері жас адамның іс-әрекетінің сипатына тәуелді.

Жасөспірім жасы жалпы онтогенез процесінде маңызды орынды алады. Біздің ойымызша, мұны жай кезең ретінде ғана қарастырмай, оны ерекше психикалық даму фазасы ретінде, яғни, балалық шақтан ересек кезеңге өту ретінде қарастыру қажет.

Әдебиеттер:

1. Кон И.С. Психология юношеского возраста. – Москва, 2007 г.
2. Ананьев Б.Г. Проблемы подросткового возраста. – Киев., 1994.
3. Жарықбаев Қ.Б. Қалиев С. Қазақ психологиясының тарихы. Алматы-1996ж.
4. Джакупов С.М., Изакова А.Т. Экспериментальное исследование влияния когнитивных способностей на профессиональное самоопределение // 11 Теоретические и прикладные проблемы социализации личности. – Алматы, 2000г.

Научный руководитель:

д.п.н., профессор Баширова Ж.Р.

**Xalilova N.I., Qayumova D.
(Tashkent, Uzbekistan)**

BEING SATISFIED WITH LIFE AS A MECHANISM FOR DETERMINING PERSONAL FULLNESS

Life satisfaction a person's mental stability, mental state, directly impacts mood. The significance of this day-to-day knowledge is cognized. Many of the scientific life satisfaction in man's work as an assessment of the present situation describing how the level of life practically be interpreted as a simple event. By survey respondents it should be noted that, psychological, and social value of such obvious person's subjective comfort in a wide range of experience behind it.

The stability of the person's subjective factors different terms are used to describe the state of the world. In particular, happy life satisfaction, emotional comfort and stability.

World psychology of a person's way of life, life satisfaction, the problem of objective and subjective affecting factors are learned in works of K.A. Abulxanova L.I. Antsiferova I.I. Djiraryan [2].

The K.A. Abulxanova states that person in principle be performed lifestyle with its ability to link the individual characteristics of the strategy point of view, it is interesting about life. This being the ability to choose their own sustainable way of life and consciousness, personal life helps to distinguish the important things from unnecessary. Life, meaning of life lies in the nature of a strategy to solve the problems in relation to their personal values. This connection studied by L.I. Antsiferova (1994) and special focus on the individual values its relations with the world and studied the interaction between successfully overcome the difficulties. Study, the factors affecting the level of satisfaction with life, in particular the value of the person, his view of the world, adaptation, however, is difficult to assess the importance of the case.

In this regard, the meaning of life orientation and the ability to overcome difficult life situations a significant impact on the level of life satisfaction is dominant. Human availability of external, objective indicators of success that he enjoys the effective functioning of the high cost, has established a successful career, gaining the respect of others, and have gotten fame, life satisfaction, it is important to the success of the subjective indicators. According to M. Argayla, satisfaction is cognitive structuring happiness. This reflective assessment of how the presence of all of them, and a full stable satisfaction. Life satisfaction can be understood as a product of the difference between success and aspiration. According to this view, a great sense of satisfaction, desire barrier, although of course, there are certain goals in life - the comfort factor. Linked with a sense of satisfaction with the existence of life goals [1].

Feeling of satisfaction - objects, living conditions and their relationship with the people and life in general, including his own personal characteristics, subjective evaluations. A high level of life satisfaction, happiness is called the structure of psychological comfort.

Satisfaction is used in a very broad sense of the large-scale characteristics and priority check-unlimited-definition of the term.

All satisfied with their lives and talk about the human relationship with the satisfaction of the human person, regardless of how significant level of expression.

According to a significant level of satisfaction, it is possible to feel the effects of different types of events. For example, a few books written over the years failed and senses after delicious dinner.

Psychology for "life satisfaction" the uniqueness of the term, the items in the assessment of the uncertainty that is exactly what the employer is satisfied or not satisfied. In most cases, the evaluation of the items remain outside the focus of attention of researchers. Respondent exactly what to take into account the external aspects

of his life with the power only to a certain extent, or in his decisions, actions and activities of the individual assessment of the success of one depends on the importance of self-assessment.

Despite the uncertainty, waiver of these terms or any other terms, because it is not possible to completely replace the individuals and the mentality of its important place in society.

Review of the scientific and popular literature on the topics "emotional comfort" to see how many words are called, but it should change the concept of stability. The essence of the term stability is enough to know its interpretation of the relevant degree of similarity or daily, and a variety of academic standards in the field. Stability and a sense of stability to a person's subjective inner world is very important [2].

According to experts, the stability of the body's biological functions more than the sense of belonging to the self-assessment and social level. He's physiological, mental and social opportunities associated with the implementation.

Stability objective indicators, even some of them are known to person. Personal stability, or other people's idea of stability, prosperity, health indicators to assess the availability of the material, success, prosperity is based on objective criteria and others. Material provision of income security is less affected. It should be noted that, in this case, to some extent, a single person's self and the world around them, and based on his dealings with certain aspects of the unique features.

Any objective description of the stability of all the external factors, according to the nature of the psychic is not directly affect the fulfillment of prosperity, but it only covers all aspects of a person's unique characteristics, subjective perception and subjective assessment can be made.

Resulted in a very strong emotional discomfort in person, less than the power of the external shocks can cause arguments. It is rather the reason for such a high-impact, personal interaction difficult life situations, and social support in the process of overcoming the social adaptation of persons carrying out the possibility of regulation is seen as the main link.

Than others in life, satisfied people's health and their husband-wife relationships are lucky. Relating to the place of residence of the future with an expectation of good or bad events revealed the relationship between life satisfaction.

In other words, according to the nature of its assets stability is primarily subjective. Objective indicators are probably a lot of economic research for the quality of human life may be sufficient, but for example, sociologists for practically all research not only take into account the objective indicators but also the subjective opinion is very important. Obviously, as a research psychologist for the person being subjective aspects of the subject of primary importance.

It should be noted, the individual's well-being (or vice versa), subjective factors, although he has an important place in terms of wealth and subjective well-being, although all stays the same but the reality behind them, though the same can not be considered [3].

Indeed individuals satisfaction terms are self-linked with the system. In particular, the person who in any proceeding in the positive and negative attributes are likely to do the enormity of his satisfied life.

Bibliography:

1. Argile M. Psychology of happiness. - SPb.: Piter, 2003. - 271 p.
2. Kulikov L.V. Determinants of satisfied life // Society and Politics / under red. V. Y. Bolshakova. - SPb.: SPbGU, 2000. - p. 476 - 510.
3. Shamionov R.M. Psychology of subjective prosperity of a personality. - aratov: prod Sarat. univer, 2004. - 180 p.

Ўғилой Шукурова
(Гулистан, Узбекистан)

ЭМОЦИОНАЛ ЖАРАЁНЛАРНИНГ УМУМИЙ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

Ҳиссиёт ёки туйғу - эмоция шахс руҳий ҳаётининг шундай томоники, бунда ташқи таъсиротнинг характери ва шахснинг унга бўлган муносабатлари ифодаланади. Баъзи предметлар, воқеалар, ҳаракатлар шахсни қувонтиради, ҳузур бағишлайди, хурсанд қилади. Баъзи предметлар эса шахсни хафа қилади, қаҳр-ғазабини қўзғайди, беҳузур қилади. Ташқи таъсиротнинг характериға (ижобий ёки салбийлигига) қараб шахс унга нисбатан ўзининг муносабатини билдиради. Ташқи таъсиротнинг ёқимли томонлари шахсда ижобий муносабатларни вужудга келтиради. Маза килиш, қойил қилиш, ҳузур-ҳаловат, севинч, қувонч, хурсандчилик каби ҳолатлар ижобий муносабатнинг кўринишларидир. Ташқи таъсиротнинг нохуш, ёқимсиз томонлари шахсда салбий муносабатларни пайдо қилади ғазабланиш, ранжиш, хафалик, қўрқиш, беҳузур бўлиш кабилар салбий муносабатнинг кўринишидир. Шахс ўзининг кундалик фаолиятида турли-туман ҳиссий ҳолатларни бошдан кечиради. Агар у хавф остида бўлса, қўрқувни ҳис қилади, муваффақиятга эришса, завқланади, интилиш ва ҳаракатлари тўғри, унумли рўёбга чиқса, қувонади, руҳи кўтарилади. Демак, шахсда турли ҳис-туйғуларнинг вужудга келиш манбаи унинг эҳтиёжлари, натижалари ва истакларидир.

Шахснинг ўз эҳтиёжларини қондириш йўлидаги ҳаракатларнинг муваффақияти ижобий ҳисларни, унинг қийинчиликларга дуч келиши, мағлубиятга учраши эса сабий туйғуларни уйғотади.

Турли эмоциялар шахснинг хулқ-атвориға ўзига хос ҳиссий оҳанг беради, барқарор кечинмаларни вужудга келтиради. Баъзан эса, эмоциялар тўсатдан ва шиддатли пайдо бўлиб, тез ўтади.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки эмоционал ҳолатлар одамларда турлича кечади. Баъзи одамларда бу хилатлар барқарор, таъсирчан, чуқур кечса, айрим одамларда енгил ўтади. Шахслар ҳис-туйғуларининг чуқурлиги. кучи, барқарор ёки беқарор эмаслиги билан бир-бирларидан фарқ қиладилар. Ҳар бир шахсдаги ҳиссий ҳолатлар унинг бой ички дунёси, ғоявий йўналиши, эътиқод ва идеаллари билан боғлиқ бўлади.

Ижобий ҳис-туйғулар шахснинг бутун вужудини қамраб олади, унинг ҳаётини янада мазмунли тўлиқ ва бахтиёр қилади. Бундай ҳислар шахсга қанот бағишлайди. Ҳис-туйғулар шахс тўғрисида, унинг психик ҳолатлари ва индивидуал хусусиятлари тўғрисида хулоса чиқаришга имкон беради. Ҳиссиётларнинг бир мақсадни кўзлаши, принципааллиги шахсни сўзи билан иши бир бўлган баркамол одамга айлантиради. Ҳиссиётларда субъективлик ва социаллик моҳияти мавжуддир. Ҳиссиётларга субъективик моҳияти нуқтаи назаридан бериладиган баҳо ҳамма вақт ҳам унинг социал моҳиятига тўғри келавермайди. Субъектив равишда ноҳуш, шахсни ранжитадиган кечинмалар социал эътибори билан ижобий ҳиссиёт ҳисобланали. Масалан, уялиш шахс учун ёқимсиз ҳиссиёт бўлиб, азоб ҳисси билан кечиради. Аммо социал моҳияти нуқтаи назаридан уялиш юксак. ижобий ахлоқий ҳисдир. Агар интизомни бузган студент ўқитувчи томонидан тартибга чақирилганда, уялиб қизармаса, у энг юқори инсоний фазилатдан махрум бўлган бўлади. Ғазаб ёки нафрат субъект учун салбий ноҳуш ҳолатдир. Лекин, ғазаб, нафрат душманга, ахлоққа хилоф ҳаракатга, интизомсизлик, қонунбузарликка қаратилган бўлса, юксак ахлоқий ҳис сифатида ижобий моҳият касб этади. Шунинг учун ҳам ҳиссиётларга социал нуқтаи назардан ёндашганда юксак ғоявийлик, халқчилик, ва принципаалликка асосланиш зарур. Бу жихатдан Баҳоуддин Нақшбанднинг қуйидаги фикри алоҳида аҳамият касб этади: "Ҳазрати Баҳоуддин, қаҳр билан толибга таъсир этиш тўғрими» деб сўрадилар. У киши шундай жавоб берди: "Қаҳр, яъни ғазаб икки хил маънога эга бўлади. Ҳақиқий қаҳр ғазаб камолат сифатидир. Бунда тарбияланувчининг лоқайдлиги учун уни тўғри йўлга йўналтиради. Сабабсиз қаҳр- ғазабланиш зарарлидир".

Эмоционал ҳаракатлар барқарор ёки беқарорлиги нуқтаи назаридан қуйидаги уч гуруҳга ажратилади:

1. Бир неча ой ёки йиллаб давом этадиган узоқ муддатли ҳолатлар.
2. Кунлаб, хафталаб, ойлаб давом этадиган ҳолатлар.
3. Секундлаб, минутлаб, соатлаб давом этадиган ҳолатлар.

Эмоционал ҳолатларнинг бу тарзда уч гуруҳга бўлиниши уларнинг таъсир характери ва шахснинг индивидуал сифатларига боғлиқлигидир. Бир таъсирнинг ўзи ҳар қайси шахсга турлича куч билан етади ва турли даражада ҳиссий ҳолатларни вужудга келтиради

Турли ҳиссий ҳаракатларни вужудга келтирувчи сабаблар стимуллар ёки манбалар дейилади. Ижобий ҳиссий ҳолатларам шахснинг ҳаракатларида ифодаланади. Баъзи эмоционал ҳолатлар кучли интилиш, фаол ҳаракатни юзага келтиради, баъзилари эса секинлик билан ўтади. Бу хилдаги пассив ҳиссиётлар синтенталлик деб аталади. Синтенталлик ҳаракатсиз ҳиссий ҳолат бўлиб, бунда шахс сўз билан чекланади, афсус, оҳ-воҳ, кўз ёшидан нари ўтмайди.

Шахсда кўзғалишларнинг юзага келишига қараб ҳиссиётлар стеник ва эстеник кабиларга бўлинади. Стеник ҳолатлар ғайрат уйғотади, шижоатга сабаб бўлади. Масалан, кучли қувонч, катта ғазаб, жанговар руҳ, мардлик, ғалаба ва х.к

Шахснинг ҳаётини фаолиятини пасайтирадиган, ғайратини сусайтирадиган ҳолатлар эстеник ҳиссиётлардир. Қайғу-ҳасрат, умидсизлик, лоқайдлик, ғам, афсус, ажабланиш кабилар эстеник ҳолатлардир.

Турли эмоционал ҳолатларнинг пайдо бўлиши асосида мия пустлоғи остида рўй берадиган процесслар - шартсиз рефлекслар ётади. Руҳий кечкималар организмдаги физиологак ўзгаришлар билан доимо боғлиқдир. Одам турли руҳий ҳолатларни бошидан кечираётганида қон айланиши ўзгаради, юрак уриши сусаяди ёки" тезлашади, нафас олиш ўзгаради, овқат ҳазм қилиш ва ички секреция безларининг фаолияти ҳам ўзгаради. Бу ҳолатларнинг ташқи ифодаси ҳам рефлексорлик характериға эга бўлади.

Одам кучли қувноқдик, қаттиқ қўрқув, ғазаб каби ҳолатларни бошидан кечираётганида унинг ташқи қиёфасида ҳам жиддий ўзгаришлар юз беради, чеҳраси оқаради, қизаришии, нутқи бузилади ёки вақтинча йўқолади.

Кейинги вақтларда жиддийлик вазияти ёки стресс деб аталувчи кескин вазият туфайли юзага келадиган эмоционал ҳолатларни ўрганишга катта эътибор беришяпти. Жиддийлик кишининг жисмоний ёки ақлий меҳнат қилаётган вақтида бирданига вазиятнинг ҳаддан ошиб кетиши ва хавфли вазият бўлиб қолган вақтда ҳам тез зарурий чора топиш керак бўлиб қолганда вужудга келадиган ҳаракатдир. Жиддийлик ҳолатида юрак ишида, қон томирлари ва нафас олиш системасида анча ўзгаришлар юз беради. Лекин ички органларнинг қай даражада ўзгаришига қарамасдан, эмоциянинг мазмунини англаб бўлмайди. Масалан. томир уришининг тезлашиши кишининг бирор нарсадан қўрқанидан ҳам, ёки шодланишидан ҳам бўлиши мумкин. Янада кучлироқ стресс ҳолатида кишининг хатги-ҳаракатларида тартибсизлик бўлиши, сўзлаганда ёндашиши, дудуқланиб қолиши, фикрлар мантиқий боғланмаға бўлиши мумкин.

Одатда, стресс холатининг жуда кучли бўлиши тескари реакция ҳам бериши мумкин, яъни бош мия пўстлоғида умумий тормозланиш процессини вужудга келтириши, кишини пассивлаштириб, фаолиятини тамомила сусайтиради, Лекин жиддийлик (стресс) холатининг нормал кўчишида кишининг ҳаётий тажрибаси, кучли иродаси. ғоявий жихатдан чиниққанлиги катта роль ўйнайди.

Одамда ҳиссий холатлар юзага келиш тезлиги, кучи, давомийлиги жихатидан хилма-хил бўлади. Эмоционал холатлар одамларда турлича тезлик билан пайдо бўлади, секин ёки тез алмашишади. Ҳар бир шахснинг индивидуал хусусиятлари билан боғлиқ холда кўзгалади ва яна аслига қайтади.

Кучи жихатидан бўлганя сингари барқарорлиги жихатидан ҳам эмоционал кечинмалар бир-биридан фарқ қилади. Узоқ давом этувчи кечинмалар барқарор, қисқа муддат давом этувчи кечинмалар эса бетакрор туйғулар деб юритилади.

Одам интилишларининг хилма-хиллиги туфайли унинг дунёқарашини, эътиқодини ва майллари билан боғлиқ холда чуқур мазмунли туйғулар бўлади. Чуқур туйғуларнинг изи хотирада узоқ вақт сақланади. Одатда, тасодифий туйғулар беқарор бўлади ва хотирада узоқ сақланмайди. Умуман, шахсда юзага келувчи туйғуларнинг кучи, барқарор ва беқарорлиги ва чуқурлиги нерв системаси типига, эҳтиёжларига, таъсиротларнинг субъектив ва ижтимоий моҳиятга ҳамда унинг индивидуал хусусиятларига боғлиқдир.

Ҳиссиётларнинг тезлиги, кучи, барқарор ёки беқарорлиги ва чуқурлиги нуқтаи назаридан эмоционал холатлар куйидаги турларга бўлинади;

1. Кайфият
2. Аффе́кт
3. Эҳтирос
4. Руҳланиш

Кайфият узоқ, муддатли, ўртача кучга эга бўлган руҳий холатдир, одамдаги хурсандлик ёки ғамгинлик кайфияти маълум сабаблар асосида вужудга келади, Шахснинг ўз фаолиятида ютуқларга эришиши унда яхши, тетик кайфиятни юзага келтиради, муваффақиятсизлиги эса маъюслик, руҳий тушкунлик ғамгинлик кайфиятини туғдиради. Одам ўзининг барча психик холатларини идора қилиш имкониятига эга. Кучли ирода эгаси бўлган одамлар ўз кайфиятларини бошқара оладилар, ҳамма вақт уларнинг руҳи тетик, димоғи чоқ, бўлиб юради, улар ўз кайфиятларининг кули бўлиб қолмайдилар. Иродаси мустаҳкам бўлмаган шахсларда кайфият тез бузилади, улар кайфиятнинг кўринишларини азоб бу қийноқ билан ўтказадилар.

Тез пайдо бўладиган ва қисқа муддат давом этадиган кучли эмоционал холат аффе́кт хисобланади. Одам аффе́кт холатида ўзини хатти-харакатларини назорат қила олмайди. Тўсатдан юз берадиган кучли тарздаги кўрқув, ғазаб, аччиқланиш, қувонч кабилар аффе́кт холатидир. Бу холат одамда тўсатдан бўлиб, баъзан ҳатто бирнеча минут давом этади. Одамда бу холат бақириш, чақириш, ҳайқириш тарзида номоён бўлади. Бу пайтда тафаккур фаолияти сусаяди, нутқ кескин равишда бузилади. Баъзи холларда аффе́кт холати натижасида организмда кучли физиологик жараёнлар юз беради., организм бўшашади, одам ўзини тутта олмайди. Мустаҳкам иродали одамлар аффе́кт холатида ҳам ўзларин тутта биладилар. Кучли хафалик ва қувонч холатларини осонлик билан ўтказадилар. Улар аффе́кт холатига кам берилувчан бўладилар. Турли аффе́кт холатларига берилувчанлик ёки берилмаслик нерв системасининг хусусиятларига ҳам боғлиқ бўлади. Қизғин темпераментли одамлар айниқса аффе́кт холатига берилувчан бўлади. Эҳтиёжлар ижобий ва салбий моҳиятга эга бўладилар. Аниқ нарсага ёки воқеага қаратилган эҳтирослар ижобий эҳтирослардир. Билимга, санъатга, ҳунарга, меҳнатга бўлган эҳтирослар ижобий эҳтирослар жумласига киради. Ичкиликбозликка, қимрга, картабозликка, молпарастлик ва пулпарастликка бўлган эҳтирослар салбий эҳтирослардир. Салбий эҳтирослар жамиятга зарар келтиради, шахсни бекор ва пасткаш кимсага айлантиради. Фақат ижобий моҳиятга эга бўлган, аниқ мақсадга катта куч ва истак билан интилишдан иборат эмоционал холат руҳланишдир. Одам фаолиятининг мувоффақиятли маҳсули уни руҳлантиради. Меҳнатга берилган баҳо уни рағбатлантириш ҳам одамнинг оруҳини кўтаради, тетиклаштиради.

Инсоннинг ўзига хос юксак туйғулари борки бу туйғу уларни эзгу ишлар бажаришга етаклаёди. инсонга хос юқори туйғуларга ақлий (интеллектуал), ахлоқий ва эстетик ҳислар киради. Бу ҳислар фақат одамлардагина мавжуддир. Шунингдек инсоннинг ақлий туйғулари ҳам ақлий фаолият жараёнида вужудга келадиган билим жараёнлари ҳамда ижод билан бўлади. Одам бирор нарсани билиб олмоқчи бўлиб қаттиқ ҳаракат қилишини, билим натижасидан қаноатланиш ёки қаноатланмаслигини ўз ҳаёти йўлида учрайдиган нарса ва ҳодисаларни билиб олишга қизиқиш ҳиссини сезади. Билиш жараёни билан боғлиқ бўлган бундай туйғулар ақлий-интеллектуал ҳислардир. Ақлий уринчоқлик билишга қизиқиш, таажжубланиш, ҳайрон қолиш, ишонч, шубҳаланиш, янгиллик ҳисси каби кўринишлари бор. Шахсда Янг бирор нарса таъсирида одатда ташқари тарзда пайдо бўлувчи ҳис таажжубланиш ҳиссидир. Одам ўзи кутмаган воқеа тусатдар содир бўлса, таажжубланади. Таажжубнинг ижобий ва салбий моҳияти бор. Агар инсон таъсуротлар мазмунидан мамнун бўлса, таажжуб ҳисси хурсандлик тариқасида ўтади. Хурсандлик йўналишидаги таажжуб туфайли одамнинг билиш фаолияти кучаяди. Унда интеллектуал хурсандлик вужудга келади. Хурсандлик натижасида одам таасуротларни ғоят ўткир нигоҳ ўрганади. Одамнинг билиш жараёнларида ҳайрон қолиш ҳиссиётининг муҳим аҳамияти бор. Шахс у ёки бу нарсанинг сабабини, нарсалар аро ички боғланишларни, зарур фактларни аниқлашда фикрий топқирликка эришувида ҳайрон қолиш ҳисси зўр восита ролини ўйнайди. Нарсалараро боғланиш ва муносабатларнинг тўғрилигига доир чиқарилган хулосаларишонч ҳисси, агар бу хулосалар ҳақиқатга зид бўлса, шубҳаланиш ҳисси, фикрий

изланиш натижасида ижтимоий аҳамиятга молик масала ҳал этилса, янгилик хисси муҳим ижобий кечинма сифатида хизмат қилади.

Ахлоқий ёки маънавий ҳислар одамнинг бошқа шахсларга, жамиятга, ўз ижтимоий муҳитига бўлган муносабатларини ифодалайди. Ахлоқий хисларга шахснинг ватанпарварлик, ижтимоий бурч, инсонпарварлик, жамоавийлик ва ўртоқларга ўзаро ёрдам ижтимоий ва шахсий ҳаётда ҳалоллик ва ростгўйлик, ахлоқий поклик, оддийлик, камтарлик, адолатсизликка, текинхўрликка, виждонсизликка, мансабпарастлик, ичкиликка нисбатан муросаииз бўлиш, иззат-нафс, қадр-қиммат каби хислари киради.

Мустақиллик даври шахси Ҳар томонлама етук, баркамол инсон бўлиши, умум манфаатини шахсий манфаатдан устун қўйиши, ўз халқини ва ватанини чин дилдан севиши ва ардоқлаши зарур. Бундам туйғулардан махрум шахс давримизнинг ҳақиқий фуқороси бўла олмайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: «Ўзбекистон» 1997.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. – Т.: «Ўзбекистон» 2000.
3. Немов Р.С. Психология. Книга 2. Психология образования. – М.: 1998. – 608 с.
4. Тализына Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. – М.: 1984. – 344 с.

СЕКЦІЯ: СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ. МЕДІА

Роман Живолуп
(Київ, Україна)

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ МЕДІАДИСКУРСІ

Актуальність теми дослідження. Засоби масової інформації мають потужний вплив на стан суспільної свідомості, оскільки більшість своїх уявлень про світ людина отримує з газет, журналів і телепередач. Відмінними рисами ЗМІ є їх публічність, тобто необмежене коло споживачів; непряма, розділена у просторі та часі взаємодія комунікантів; односпрямованість впливу від комунікатора до реципієнта, неможливість зміни їх ролей. При цьому засоби масової інформації створені не тільки для передачі відомостей та інформації, але і є активними учасниками суспільно-політичних та економічних процесів, учасниками, що створюють ситуації та формують настрої.

Сучасна лінгвістика має потужний науковий наробок щодо мовного матеріалу як частини дискурсу. Проте тексти, що функціонують у ЗМІ, є лише одним з компонентів медіа-дискурсу, який як правило ілюструється різноманітними візуальними засобами. Ще канадський вчений Маршалл Мак-Люен у своїй праці «Галактика Гутенберга» зауважив, що після винаходу верстата людство надало перевагу візуальному каналу сприйняття інформації.

Сучасний світ – візуальний. Фотографія, телебачення, друковані газети та журнали, Інтернет-видання – це той рівень візуалізації, який починає створювати віртуальний світ, комунікативний простір існування сучасної людини. Зі збільшенням об'ємів інформації, що циркулює у сучасному просторі, з'являється тенденція візуалізації інформації, тобто перетворення великих масивів складної інформації у спрощену для сприйняття візуальну форму. На початку ХХІ століття, як стверджують науковці текстова мовна система може бути організована в нову структурну форму – форму візуальних повідомлень, що в свою чергу може стати кодом для розуміння текстової мовної системи.

На сьогодні доведено, що візуальна інформація має безмежний ступінь довіри. Людина може піддати сумніву правдивість текстового повідомлення, але зображальне повідомлення, проходячи акт сприйняття та інтерпретації, стає правдою. Більшість дослідників це описує як «ефект беззахисності» людини перед візуальною інформацією.

З огляду на зміни, що відбулись у суспільстві, виникає необхідність по-новому осмислити місце візуальної інформації в соціальних комунікаціях. До того ж, завжди треба пам'ятати про специфічність візуальної інформації, пов'язаної із психофізіологією сприйняття.

Поняття медіа-дискурс є похідним від загальної концепції дискурсу і становить сукупність процесів і продуктів мовленнєвої діяльності у сфері масової комунікації в усьому розмаїтті і складності їх взаємодії. У мас-медійному дискурсі використовуються тексти та позатекстові візуальні компоненти, які створені журналістами та/або поширюються за допомогою преси, радіо, телебачення, Інтернету.

Предметна область виражається в медіа-дискурсі в конкретних знаково-символічних формах, за допомогою мовних та позамовних одиниць, які утворюють дискурсивну єдність. Один і той же медійний дискурс може набувати ті чи інші смислові відтінки залежно від різних контекстів. Ці контексти як правило візуалізуються символічними засобами різних типів.

Класифікація медіадискурсів здійснюється у відповідності з переважанням однієї з двох головних функцій ЗМІ – інформативної чи аналітичної. Проте незалежно від типологізації сприйняття медіадискурсів аудиторією багато в чому обумовлено принципами добору візуальних засобів.

На сьогодні поширеним явищем сучасного медіадискурсу є маніпулятивний вплив, який втілюється різноманітними способами і засобами, зокрема візуальними. Незважаючи на посилену увагу дослідників до дискурсу ЗМІ, характеристика його візуальної складової залишається фрагментарною. Особливої актуальності ця проблема набуває в ситуації інформаційної війни, ефективними засобами якої є візуальні компоненти медіадискурсу.

Саме тому **об'єктом нашого дослідження** є сучасний український медіадискурс, **предметом** – прийомів реалізації принципу візуалізації в українському медіадискурсі.

Метою наукової роботи є аналіз сучасних засобів реалізації принципу візуалізації в українському медіадискурсі.

Досягненню мети дослідження сприяло виконання таких **завдань**:

- окреслення змісту та структури базових понять дослідження;
- визначення психологічних основ сприйняття аудиторією візуальних образів медіадискурсу;
- обрання семіотичних методів аналізу візуальної складової медіа дискурсу;
- виявлення засобів ефективного реалізації принципу візуалізації у сучасних типах українського медіадискурсу.

Методи дослідження: аналіз, синтез, узагальнення, класифікування, порівняння, компаративний контент-аналіз візуального компоненту різних типів медіадискурсу.

Наукова новизна. Отримали розвиток дослідження засобів реалізації принципу візуалізації в українському медіадискурсі з урахуванням сучасного рівня наукового обґрунтування психологічних та семіотичних основ цього процесу, реалій формування вітчизняного комунікативного простору.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання результатів даного дослідження для удосконалення прийомів та засобів реалізації принципу візуалізації медіа дискурсу, розробки якісних українських медіапродуктів.

Ключові слова: комунікативний простір, медіа-дискурс, когнітивні процеси, візуальні образи, знак, символ.

Література:

1. Гоян В. В. Телебачення як вид журналістської творчості: візуально-вербальні компоненти екранної комунікації: автореф. дис.... д-ра наук із соц. комунікацій: 27.00.01 / Гоян Віта Володимирівна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, Інститут журналістики. – К., 2012. — 36 с.
  2. Гридчина В. В. Семіотичні методи дослідження візуальної інформації в науці про соціальні комунікації: автореф. дис... канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.01 / – Київ, 2013. – 20 с.
  3. Крейг Р. Інтернет-журналістика: робота журналіста і редактора у нових ЗМІ / пер. з англ. А. Іщенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 324 с.
  4. Побєдоносцева І.Є. Телевізійний дискурс у культурному просторі постмодернізму 2005 року: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознав. наук: спец. 17.00.04 – І.Є. Побєдоносцева. – К., 2005. – 20 с.
  5. Поттер Д. Посібник з незалежної журналістики / відп. ред. Д. Клак; пер. з англ. Я. Пилинський. – Вашингтон, 2006. – 64 с.: іл.
  6. Рус-Моль Ш. Журналістика: посібник / пер. з нім. В. Климченко, В. Олійник; наук. Ред. В. Іванов. – К.: Академія української преси, Центр вільної преси, 2013. – 343 с.
  7. Шевченко В. Е. Візуалізація інформації в ЗМІ // Світ соціальних комунікацій: наук. журн. [Гол. ред. О. М. Холод] – Т. 7. – К.: КиМУ, ДонНУ, 2012.
  8. Яцимірська М. Г. Наука про комунікування: генеза, засади, мова / Марія Яцимірська // Вісник Львівського університету. Сер. Журналістика. – 2011. – Вип. 34. – Ч. 1. – С. 208–214.
- Інтернет-джерела:
9. Візуалізація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%96%D0%B7%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F>.
  10. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации [Електронний ресурс] // Г. Г. Почепцов. – Режим доступу: <http://www.nir.ru/socio/articles/poch.htm>.
  11. Сосновська Ю. 5 поширених помилок у візуалізації даних [Електронний ресурс] / Ю. Сосновська // Редакторський портал. – Режим доступу: http://redactor.in.ua/ru/practice/7183.5_poshirenih_pomilok_u_v%D1%96zual%D1%96zats%D1%96%D1%97_danih.
  12. Холод О. Соціальні комунікації як поняття в науковій галузі «соціальні комунікації» [Електронний ресурс] / О. Холод. – Режим доступу: <http://познавательный.рф/all/soc-aln-komun-kac-jak-ponjatja-v-naukov-i-galuz-soc-aln-komun-kac.html>.
  13. Шиян О. Усе буде інфографіка? [Електронний ресурс] / О. Шиян. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/web/online_media/use_bude_infografika/.
  14. Якименко М. Поняття «інфографіки» в сучасному науковому медіадискурсі [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.journ.univ.kiev.ua/ndumk/index.php/typolohiia-zmi/86-ponyattya-infografiki-v-suchasnomu-naukovomu-mediadiskursi>.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент Фруктова Яна Станіславівна.

**Анастасія Рябошапка
(Київ, Україна)**

ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ РЕДАКТОРОМ ПОРЯДКУ ДЕННОГО МЕДІА ТА ЙОГО РОЛЬ У ЦЬОМУ ПРОЦЕСІ

Зміна комунікаційних підходів та трансформація медіамоделі, що тривають сьогодні, тягнуть за собою зміну підходів до виготовлення та споживання контенту. Медіа опановують нові онлайн-процеси, розширюють свою присутність на інформаційному ринку за допомогою різноманітних майданчиків для публікації контенту. Водночас, вони продовжують формувати інформаційний порядок денний, проте методика роботи редактора в реалізації цього процесу докорінно змінюється.

Актуальність теми полягає у вивченні методики формування редактором порядку денного новин на сучасних медіаплатформах.

Теоретичну базу дослідження склали праці вітчизняних та закордонних науковців М. Дороша, А. Мірошніченка, А. Черних, С. Альтхауса (S. Althaus), Д. Тьюксбері (D. Tewksbury), К. Шоенбаха (K. Schoenbach), Є. де Ваала (E. de Waal) і Є. Лауфа (E. Lauf).

Мета дослідження – з'ясувати специфіку редакторських підходів до формування порядку денного новин на сучасних медіаплатформах.

Мета дослідження передбачає виконання таких **завдань**:

- описати сучасний стан медіаринку;
- установити технології конструювання редактором порядку денного новин на сучасних медіаплатформах;
- з'ясувати, якої ролі набуває редактор у встановленні порядку денного у медіа.

Об'єктом визначено діяльність сучасних медіаплатформ як інструмента формування громадської думки в суспільстві, **предметом** – підходи до формування редактором порядку денного в медіа.

На основі попередньо проведеного нами дослідження ми сформулювали власне визначення порядку денного медіа [5]. ***Порядок денний медіа** – це відібраний гейдкіперами набір тем, що потребують, на їхню думку, першочергового висвітлення в конкретний період часу та впроваджуються у свідомість реципієнтів з метою її зміни.*

Розглядаючи методіку формування редактором порядку денного медіа в сучасних умовах, необхідно, насамперед, пам'ятати про те, що цей процес відбувається за умови трансформації моделі суспільних відносин. Зокрема, на думку А. Мірошниченка, перехід від масового особистого споживання до масового особистого виробництва інформації створив нову модель суспільних відносин. Дослідник зазначає: «Колишня модель була трансляційна: інформація повідомлялась «зверху вниз», з (відносно) єдиного центру на широку периферію. У новій моделі центр трансляції в кожен момент часу може бути де завгодно, а отже, це і не трансляція зовсім. Це «партисипаторна» медіамодель, або **медіамодель залучення суспільства**» [2].

За А. Мірошниченком, у цих моделях діють принципово різні режими взаємоорганізації людей, різні режими соціальної гравітації: в піраміді (трансляційна модель) – «зверху вниз», у хмарі (модель залучення) – до найбільш привабливих згустків контенту, які можуть бути втілені різними спільнотами або фігурами [2].

Досліджуючи еволюцію тієї ролі, яку відіграли мас-медіа в суспільстві, починаючи із зародження перших друкованих газет, А. Мірошниченко робить висновок про те, що основна функція мас-медіа – усунення різноманіття думок.

Так, необхідність відбирати теми і новини, щоб опублікувати їх на обмеженій площі памфлетного або газетного аркуша, привела до того, що з'явилася редакційна політика, тобто політика фільтрації та відбору – скорочення різноманіття [2].

Поява радіо, а потім і телебачення, ще більше спростили картину світу для аудиторії, яка стала ще більшою і в той же час менш територіально локалізованою. Проте, прийоми формування порядку денного стали ще більш компресійними і стислими через обмеженість ефірного часу.

Сьогодні ж, з вивільненням авторства завдяки новим медіа, відбувається певною мірою протилежний процес. За рахунок того, що кожний охочий може стати автором: мати свій блог, вести персональну колонку в соціальній мережі (СМ) тощо, кількість суспільно значущої інформації тільки збільшується.

На початку 2000-х рр. у наукових дискусіях з'явилась думка, що Інтернет може покласти край впливу agenda-setting завдяки власним характеристикам: широкий доступ, різноманітність джерел інформації, адаптація користувача до контенту [8].

Згодом С. Альтхаус і Д. Тьюксбері провели дослідження, результати якого опублікували 2002 р. За підсумками тижневого експерименту науковці з'ясували, що читачі друкованої версії «Нью Йорк Таймс» більш схильні до сприйняття і засвоєння порядку денного, що встановлюється виданням, ніж ті, хто читав онлайн-версію газети. Дослідники дійшли висновку, що причина полягає у способах розміщення пропонованого аудиторії матеріалу: в «паперовій» газеті, за рахунок розміщення «вигідних» редакції статей на перших шпальтах, шрифтовим виділенням та ілюстраціями тощо, легше привернути увагу читача до сюжетів, в яких раніше він зацікавлений не був; «електронні» ж версії газет, групуючи теми за категоріями, роблять більш імовірною ситуацію, коли користувач прочитає лише те, що він спочатку шукав [7, с. 182-183].

Три роки потому цей висновок був дещо скоригований і доповнений К. Шоенбахом, Є. де Ваалем і Є. Лауфом. Провівши власне дослідження, учені показали, що ті, хто отримує інформацію виключно з інтернет-джерел, здатні коригувати власний порядок денний, доповнюючи та урізноманітнюючи його. Однак найчастіше це вдається не всім, а лише найбільш освіченим користувачам мережі. Тоді як серед шанувальників друкованої преси цей ефект спостерігається майже в усіх – незалежно від рівня освіченості людини [9, с. 253].

На нашу думку, активний розвиток соціальних мереж та робота інтернет-видань над просуванням контенту в них знову створює «ефект першої шпальти». Якщо людина не заходить напряму на сайт, а користується для споживання новин саме представництвами видання у СМ, то, відкриваючи відповідну сторінку чи проглядаючи стрічку новин у соціальній мережі, вона бачитиме саме той контент, ту інформацію, яка на думку редактора є цікавішою та важливішою, не маючи змоги обрати рубрику чи розділ на сайті. А якщо взяти, наприклад, Фейсбук, з його системою показу контенту в стрічці новин, то людина бачитиме, в першу чергу, «вірусні» матеріали – ті які найбільше лайкаються, репостяться та коментуються або загалом або друзями цієї людини в соцмережі зокрема.

З огляду на це, варто говорити про те, що сьогодні методика формування редактором порядку денного медіа повинна враховувати, перш за все, особливості медіамоделі залучення, редактор повинен намагатись привернути увагу читача до якогось окремого, найбільш привабливого контенту.

Так, на думку Х. Мур, економічного редактора «The Guardian», ньюзрум сьогодні не може бути місцем, де встановлюється порядок денний, оскільки новинний цикл став 24-годинним. За її словами, основна мета діяльності ньюзруму – це не просто проінформувати, а поінформувати саме в певному контексті, який найліпше підходить читачу, а також презентувати матеріал на різних платформах. Журналіст тепер – це «ідейний працівник», який здобуває інформацію й одночасно замислюється над тим, яке сполучення форматів найбільше підходить для тієї чи іншої інформації [1].

А. Черних вважає, що журналістика сьогодні не відмирає, а знаходить інші точки докладання зусиль. Журналіст змінює роль транслятора на роль творця смислів, тобто набуває ролі редактора, експерта, який «не стільки оприлюднює порядок денний, скільки задовольняє індивідуальні когнітивні смаки цільової аудиторії, орієнтуючись на її очікування» [6].

Аналіз українських мультиплатформних видань, таких як «ТСН», «Обозреватель», «Цензор.НЕТ», «Українська правда», «Кореспондент.net», обраних нами на основі відповідних рейтингів [3; 4], продемонстрував, що сучасні медіа працюють одночасно як мінімум на 5, а подекуди на 15-20 платформах для розміщення та просування контенту.

Усі медіа мають широкі інтерактивні можливості. Хоча функції коментування матеріалів на сайтах подекуди немає, проте всі вони забезпечені спеціальними кнопками для поширення та коментування матеріалів у соціальних мережах. «Обозреватель» інтегрує коментарі на сайті з коментарями в Фейсбукці.

Найбільш популярними майданчиками для просування контенту є соціальні мережі, зокрема Фейсбук, Твіттер та Вконтакте. Сторінки в Google+ та Youtube у більшості випадків представлені слабо (винятком є «ТСН», проте це зумовлено типом основної платформи видання – телеканал), сторінку в Pinterest має лише «Обозреватель», а сторінка в Instagram є лише у «ТСН».

Позитивним є те, що майже всі медіаплатформи індивідуалізують контент у соціальних мережах, ураховуючи специфіку як самої мережі, так і її користувачів. У більшості випадків публікації робляться редакторами, а не публікуються автоматично, завдяки чому сторінки виглядають більш цікаво та комунікаційно привабливо. Ці сторінки найбільш адаптовані до потреб та смаків аудиторії кожної з СМ, що дозволяє досягти максимального ефекту залучення.

Для дослідження питань специфіки та проблематики роботи редакторка з порядком денним новин сучасних медіаплатформ ми провели три глибинних інтерв'ю з чинними та колишніми редакторами трьох різнопланових онлайн-медіа. А саме – із заступником головного редактора Gazeta.ua Сергієм Микульським, з колишнім випусковим редактором Idealist.media Ольгою Баковою та головним редактором видання Apparat Андрієм Бродецьким.

У результаті ми змогли зробити висновок про те, що сьогодні видання не мають конкретизованих стратегій щодо встановлення порядку денного. Головним критерієм роботи є оперативність подачі інформації, її новизна, актуальність та орієнтованість на потреби цільової аудиторії. Якщо порядок денний і формується на головній сторінці сайту (Gazeta.ua), то він є досить динамічним, постійно змінюється протягом дня.

Водночас, орієнтація медіаплатформ на потреби аудиторії може засвідчувати те, що встановлення порядку денного медіа не завжди є усвідомленим процесом. Бажання догодити своїй аудиторії, залучити якнайбільше читачів та отримати більшу кількість переглядів, привертаючи увагу до окремих подій, які точно будуть цікаві певній аудиторії, може викривляти реальність, створювати хибне враження про те, що насправді важливо. З іншого боку, можна говорити про те, що порядок денний, таким чином, встановлюється аудиторією.

Оскільки, за результатами глибинного інтерв'ю, на сьогодні, одним із головних принципів успішного просування контенту, а отже і встановлення порядку денного, є орієнтованість видання на аудиторію, на її потреби, смаки та забаганки, як щодо формату самих матеріалів, так і способів споживання контенту, можемо говорити про те, що редактор набуває і ролі аналітика, який постійно вивчає аудиторію та платформи, де розміщується контент.

Отже, методика роботи редактора при формуванні порядку денного у медіа в сучасних умовах полягає в тому, щоб розміщувати необхідний аудиторії контент на тій платформі, якою вона користується. Редактор у цьому процесі, виконує, насамперед, роль транслятора контенту. Його головне завдання – не просто розмістити новину на головну сторінку видання, а розмістити її на всіх платформах, які входять до складу медіа, обравши для цього правильний спосіб подання матеріалу, вдале оформлення, з метою якомога більшого емотивного ефекту контенту та подальшого його поширення серед аудиторії.

Література:

1. Дорош М. Що чекає журналістику в 2013 році? [Електронний ресурс] / М. Дорош // MediaSapiens: веб-сайт. – Медіапросвіта: загол. голов. меню. – Медіаосвіта: 1-ше підменю. – 2013. – 8 січ. – URL: www.osvita.mediasapiens.ua (25.02.16).
2. Мирошніченко А. О вине медиа / А. Мирошніченко // ШЭФТ: веб-сайт. – Медиа.Форсайт: загл. гл. меню. – 2015. – 21 апр. – URL: www.aka-media.ru (10.03.16).

3. Найпопулярніше ЗМІ в Україні – телебачення: новина // LVIV MEDIA FORUM: веб-сайт. – Новини: загол. голов. меню. – 2015. – 15 груд. – URL: www.lvivmediaforum.com/news/ (20.04.16).
4. НВ визначило 15 найбільш популярних українських новинних сайтів: новина // Новое Время: веб-сайт. – Техно: загол. голов. меню. – 2015. – 03 груд., 17⁰⁴ (UTC +2:00) – URL: www.nv.ua/ukr/techno/gadgets/ (20.04.16).
5. Рябошапка А. Особливості формування порядку денного в медіа та його вплив на аудиторію [Текст] / А. Рябошапка // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії: зб. наук. пр. за матеріалами міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 29–30 квіт. 2016 р.– Переяслав-Хмельницький. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди, 2016. – С. 191–193.
6. Черных А. Мир современных медиа / А. Черных. – М.: Территория будущего, 2007. – 310 с.
7. Althaus S. Agenda setting and the «new» news – Patterns of issue importance among readers of the paper and online versions of the New York Times / S. Althaus, D. Tewksbury // Communication Research. – 2002. – Vol. 29. – P. 180–207.
8. Althaus S. Patterns of Internet and Traditional News Media Use in a Networked Community / S. Althaus, D. Tewksbury // Political Communication, University of Illinois, Routledge. – 2000. – Vol 17. – № 1. – Pp. 21–45.
9. Schoenbach K. Research note: Online and print newspapers – Their impact on the extent of the perceived public agenda / K. Schoenbach, E. de Waal, E. Lauf // European J. of Communication. – 2005. – Vol. 20. – Pp. 245–258.

Науковий керівник:

кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент Фіялка С. Б.

Антон Чернецький
(Київ, Україна)

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ НА ПРИКЛАДІ ВИСВІТЛЕННЯ РЕФЕРЕНДУМУ У ГОЛЛАНДІЇ ІНФОРМАЦІЙНИМИ АГЕНТСТВАМИ «УКРІНФОРМ» ТА SPUTNIK

Драматичні події останніх років, що відбуваються в Україні, починаючи з «Євромайдану» та анексії Кримського півострову Російською Федерацією, змусили нашу державу шукати способів зберегти власні незалежність та суверенітет не лише на дипломатичному та військовому рівнях, а й інформаційному. Уперше за часів незалежності Україну було втягнуто у гібридну війну, важливою складовою якою є інформаційне протистояння.

Українсько-російське інформаційне протистояння має чітко визначену особливість, а саме активно залучається іноземна аудиторія. Фактично можна говорити про окремих «фронт» на міжнародній арені, головною зброєю якого є іномовлення.

Теоретичним підґрунтям нашого дослідження стали наукові праці дослідників інформаційно-психологічних воєн (Д. Арквілла, М. Лібікі, В. Конах, Д. Моландер, Г. Почепцов, С. Расторгуєв, Дж. Стайн); праці з психології мас, масової свідомості та психології впливу й маніпуляцій (Е. Герман, П. Померанцев, В. Прокоф'єв, Н. Чомські), а також дослідження гібридної війни та інформаційного протистояння України та Росії (О. Бойд-Баррет, Т. Власенко, Ю. Горбань, М. Кофман, Є. Магда, М. Роянські, Г. Сасин, Л. Смола).

Іномовлення (іноземне мовлення) – це специфічна форма діяльності, скерована насамперед на громадян інших країн, з метою здійснення на них певного інформаційно-психологічного впливу, що полягає в підготовці та трансляції інформаційних повідомлень, новин, різноманітних передач тощо [3, с. 12].

У добу глобалізації роль іномовлення лише збільшилася, адже для багатьох держав (особливо великих і впливових, тобто тих, чий «голос» з більшою вірогідністю буде почутий) – це інструмент «м'якої сили», що дозволяє їм претендувати на більш визначальну політичну роль на міжнародній арені. Іномовлення дозволяє донести до світової спільноти свою версію подій та запропонувати відмінний від інших порядок денний [2, с. 3].

У інформаційному протистоянні з Росією Україна з самого початку вважалась, якщо не переможеною стороною, то принаймні очевидним аутсайдером: незважаючи на свої розміри та географічне розташування, за роки незалежності держава Україна не спромоглася забезпечити свою постійну інформаційну присутність в міжнародній комунікації, майже увесь цей час знаходячись «на узбіччі міжнародних інформаційних відносин» [3, с. 12]. Український інформаційний простір без належного російськомовного й англійськомовного контенту виявився замкненим, неконкурентним, не готовим донести українську позицію до світової спільноти [4, с. 12].

1 жовтня 2015 р. відбувся запуск Мультимедійної платформи іномовлення України (МПІУ) «з метою захисту національних інтересів України за кордоном, формування та підтримання позитивного іміджу України у світі» [1]. Систему державного іномовлення України склали державне підприємство «Мультимедійна платформа іномовлення України» та Українське національне інформаційне агентство «Укрінформ».

Наприкінці 2014 р. у Росії було створено державну інформаційну агенцію Sputnik, яка замінила РІА «Новости» на міжнародній арені.

Інтернет-мережа створила іномовникам низку переваг у порівнянні з традиційними теле- чи радіо платформами, зокрема – надавати відвідувачам набагато більші обсяги оперативної інформації та змогу прослуховувати чи переглядати пропущені передачі, створювати можливості для інтерактивного спілкування тощо. Саме тому ми проаналізували контент веб-сайтів інформаційних агенцій.

Серед усіх новин Sputnik за квітень, у яких згадувалась Україна, найбільш висвітленою темою став консультативний референдум Нідерландів щодо асоціації України і ЄС. Такий порядок денний пояснюється тим, що у референдумі брали участь пересічні громадяни Голландії, отже, у російського іномовлення був реальний шанс вплинути на його перебіг шляхом впливу на масову свідомість голландських читачів. Зважаючи на те, що Sputnik не має версії голландською мовою, найкраще для цієї мети мала підійти англійська версія. Крім того, це дозволило б охопити широку іноземну аудиторію, для якої голландський референдум міг би стати наглядним прикладом.

Усього Sputnik за весь час на своєму сайті опублікував 86 матеріалів, присвячених референдуму у Голландії, у той час як «Укрінформ» - 52.

Від самого початку Sputnik висвітлював голландський референдум досить однобоко, подаючи точку зору лише однієї сторони: організаторів референдуму – голландського блогу *Geenstijl*, противників ратифікації угоди між Україною та ЄС у Голландії та за її межами, а також політиків/журналістів/активістів з проросійською позицією та негативним відношенням до ЄС (а часом і України).

Sputnik вдавався також до маніпуляцій за допомогою заголовків. Наприклад, у новині *«Голландська ініціатива проти Асоціації: Голландія не хоче бачити Україну в ЄС»* йдеться лише про результати місцевого опитування, за якими *«73% голландців вважають що вона [асоціація] призведе до вступу України в ЄС і не хочуть цього»*. Крім того, що у цьому контексті мало би йти про 73% респондентів, викликає недовіру й відсутність посилання на результати опитування, чи хоча б кількості опитуваних респондентів.

Sputnik активно працював над формуванням фрейму «Проти голландці проти ЄС», про що свідчать такі вислови та заголовки як *«Голландців проти Брюсселю: референдум щодо України покаже, хто носить штани»*, *«референдум [...] визначить, у чийих руках сила: у Брюсселю чи голландців»*. При цьому наголошується на важливості та історичності моменту, а також на тому, що «голландців ніхто навіть не спитав про їхню думку щодо неоднозначної угоди про асоціацію, не було жодних обговорень у суспільстві, медіа чи навіть уряді». Той факт, що суть угоди полягає у більш вільній торгівлі привернюється до *«версії голландських ЗМІ»*, наголошується на невідповідності угоди для усіх сторін, зокрема самої України, яка *«перетвориться на колонію Брюсселю»* через те, що «Україні доведеться повідомляти Брюссель про будь-які зміни у законодавстві». Зважаючи на те, що ця процедура є нормою для країн-членів ЄС, до того ж йдеться лише про звітування, а не диктат Брюсселю, порівняння з перетворенням на колонію можна розглядати як помилковий умовивід, на якому редактори медіа спеціально акцентують увагу.

З початком 2016 р. та наближенням референдуму у Голландії, Sputnik почав регулярно публікувати матеріали на цю тему.

Поряд з критикою Брюсселя Sputnik регулярно намагався викликати негативні емоції щодо України, публікуючи матеріали, що мали б скомпрометувати її, наприклад про *«негативне відношення голландців до пост-майданної України»* через *«викрадені з голландського музею картини, знайдені в руках про-Київських «націоналістів» на Сході країни»*, або опублікувавши нібито план українських спецслужб по зриву голландського референдуму за підписом Президента України, який виявився фейком. Крім того Sputnik активно використовував технологію залякування, повідомляючи про те, що проблеми України у разі інтеграції у ЄС стануть проблемами ЄС, про погрози з боку «українських радикалів» та мільйони мігрантів з України у разі відкриття кордонів (що мало б спрацювати на тлі міграційної кризи у Європі).

Варто звернути й на такі на перший погляд незначні перефразування цитат, як у заголовку *«IMF Chief Discouraged by Dutch EU-Ukraine Association Agreement 'No' Vote»*. У оригіналі голова МВФ використала словосполучення *«not encouraged by the vote»*. Незважаючи на те, що основний зміст зберігся, проте стилістична різниця є великою. Так, у дослівному перекладі *«be discouraged»* означає втратити ентузіазм (частково чи повністю), у той час як *«be not encouraged»* означає «не відчувати ентузіазму» чи «не додалось ентузіазму».

За кількістю повідомлень, які стосувались референдуму у Нідерландах «Укрінформ» суттєво відстав від Sputnik, який навіть у кінці квітня продовжив періодично звертатись до цієї теми, на відміну від «Укрінформу».

У матеріалах українського інформгентства постійно підкреслюється консультативний характер референдуму, наголошується на підтримці голландського уряду та ініціативам, що агітують за український вибір на референдумі. «Укрінформ» також звертався до результатів опитування, проведеного голландською компанією, роблячи акцент на позитиві у заголовку *«32% голландців планують підтримати асоціацію між Україною та ЄС»*, утім у тексті повідомлення вказана й кількість противників асоціації (38%), а також зазначено, що раніше підтримати асоціацію збиралось 34% голландців, тому у даному матеріалі важко запідозрити агенцію у необ'єктивності.

У матеріалах агентстванаголошується й на ролі Росії у впливі на перебіг референдуму. «Укрінформ» намагався подавати інформацію збалансовано, проте інформація про противників асоціації є надто

загальною, не уточнюється, які саме міфи про Україну поширюються, а отже вони залишаються нерозв'язаними.

Підсумовуючи зазначимо, що ЗМІ зіграли важливу роль у впливі на результати референдуму у Голландії, адже досить велика частина голландців виявилась непоінформованою про цілі референдуму, суть асоціації між Україною та ЄС, та ситуацію в Україні в цілому. Таким чином завданням каналів іномовлення мало стати заповнення цих інформаційних пробілів. У цьому завданні більшого успіху досягло російське інформаційне агентство Sputnik, що регулярно публікувало матеріали, присвячені референдуму в Нідерландах. При цьому Sputnik висвітлювали референдум однобоко, надаючи слово у більшості противникам асоціації, маніпулюючи заголовками та візуальними засобами, посиляючись на упереджені джерела та експертів. За допомогою методів навіювання, перекручування, приховування, специфічної подачі інформації та залякування вони намагались викликати у читачів негативні емоції по відношенню до України та ЄС, сформувавши фрейми «Від асоціації програють усі», та «Високопосадовці не дбають про інтереси громадян», тим самим звертаючись у першу чергу до простих голландців, що мають претензії до власного уряду та уряду ЄС. Така стратегія, на нашу думку, виявилась успішною з точки зору інформаційного протистояння.

«Укрінформ» у висвітленні референдуму робив акценти на стороні, що підтримала асоціацію, часом надаючи заголовкам більш позитивного чи нейтрального забарвлення, проте у цілому висвітлення було збалансованим і претендувало на об'єктивність. Утім, виконуючи завдання з інформування аудиторії, агенція не змогла впоратись із завданням з захисту інтересів України за кордоном та підтримання позитивного іміджу країни. Одна з головних причин невдачі полягає у тому, що ключова роль у повідомленнях «Укрінформу» належала політичній еліті, у той час як голосувати на референдумі мало прості голландці, частина яких негативно ставиться до власної та європейської еліти. Саме на електорат референдуму мали бути орієнтовані матеріали «Укрінформу» у першу чергу. При цьому, варто було приділити більше уваги розвінчання міфів про Україну та асоціацію, які активно поширювались російськими медіа.

Отже, в умовах інформаційного протистояння каналу іномовлення не достатньо просто дотримуватись журналістських стандартів об'єктивності. Необхідно правильно розставляти акценти, створювати позитивний імідж країни, розвінчувати міфи про неї, а також орієнтуватись у своїх матеріалах на конкретну цільову аудиторію, думка якої впливає на політичні події у світі.

Література:

1. Закон України «Про систему іномовлення України» [Електронний ресурс] / Голос України. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/262826> (28.05.2016).
2. Зегонов О.В. Роль «глобальных СМИ» в мировой политике: Автореф. дис. канд. полит. наук.: 23.00.04 / Зегонов О. В.; Моск. гос. ин-тмеждунар. отношений.– Москва, 2009.- 30 с. – рус.
3. Конах В.К. Еволюція іномовлення в іноземних державах: досвід для України / В.К. Конах. – Actualproblemsofinternationalrelations. Release 118 (part1). 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/2285/2006> (28.05.2016).
4. Магда Є.М. Гібридна війна: сутність і структура феномену / Є. Магда // Міжнародні відносини: Серія «Політичні науки» – 2014. – № 4. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2489/2220 (28.05.2016)

Науковий керівник:

доктор політичних наук, Смола Лідія Євстахіївна.

**Оксана Януль
(Київ, Україна)**

РЕДАГУВАННЯ ПЕРЕКЛАДУ ТЕРМІНІВ У НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ АУДІОВІЗУАЛЬНИХ ТВОРАХ (НА ПРИКЛАДІ СЕРІАЛУ «КОСМОС: ПОДОРОЖ У ПРОСТОРІ ТА ЧАСІ»)

Протягом останніх кількох років у світі, зокрема і в Україні, спостерігається нова хвиля масового зацікавлення дослідженням космосу. Незважаючи на великий інформаційний попит, науково-популярний складник українського медіапростору не може його задовольнити. Натомість за кордоном є багато проектів, що висвітлюють тему дослідження космосу. Вони потребують адаптації для глядачів, які не є носіями мови оригіналу. Під час редагування перекладу науково-популярних творів особливої уваги заслуговує проблема відтворення термінології.

Цінними в контексті нашого дослідження є практичні напрацювання із перекладу термінології таких дослідників, як М. Зарицький [1], В. Комісаров [2], С. Влахов та С. Флорін [3]. У контексті науково-популярних творів проблему розглядали О. Михайленко [4] та І. Грицай [5]. Для уточнення значень астрономічних термінів ми користувалися «Астрономічним енциклопедичним словником» [6] та навчальним посібником «Курс загальної астрономії» [7], а для визначення особливостей аудіовізуального перекладу – працями Х. Д. Сінтаса та Г. Андерман [8], а також Р. Сегол [9].

Об'єктом нашого дослідження став американський науково-популярний серіал «Космос: подорож у просторі та часі». Оскільки метою таких творів є висвітлення різних аспектів наукового знання, природно, що їх ядром є наукова термінологія. Помилки в перекладі, пов'язані з неточним передаванням термінів, спотворюють зміст оригінального твору та дезінформують глядача.

Терміни – це слова або словосполучення, що позначають специфічні об'єкти та поняття, якими послуговуються спеціалісти певної галузі науки чи техніки. Ними можуть бути слова, що вживаються лише в рамках певного стилю, а також спеціальні значення загальнонавчаних слів [2, с. 110]. Основою термінології в серіалі, є астрономічні терміни, однак уваги потребують і міжгалузеві та галузеві з інших сфер науки, а також загальнонавчана лексика, що відображає зв'язки між поняттями, вказує на їхні особливості.

Головним перекладацьким принципом під час опрацювання термінології є те, що термін повинен передаватися терміном. Проте термінологічна лексика неоднорідна за сферою вживання, і вузькоспеціальні терміни можуть бути невідомі широкому загалу. Крім того, термін є однозначним і не має синонімів лише в ідеалі [3, с. 274], тому під час перекладу можуть виникати труднощі.

Способами відтворення термінів у перекладі є такі [1, с. 83]: відтворення терміна відповідником-інтернаціоналізмом; запозичення; калькування; семантизація за допомогою внутрітекстового пояснення; семантизація в художніх творах, де термін відірваний від терміносистеми і має більш стилістичне, ніж змістове значення. Цю класифікацію використаємо для аналізу термінології серіалу «Космос: подорож у просторі та часі». У ньому терміни відтворюються такими способами:

1) відповідником-інтернаціоналізмом (*planet* – планета, *cosmos* – космос, *galaxy* – галактика, *system* – система, *pulsar* – пульсар, *gravity* – гравітація, *neutron* – нейтрон, *collapse* – колапс);

2) шляхом калькування (*supernova* – наднова, *black hole* – чорна діра, *greenhouse effect* – парниковий ефект);

3) українським відповідником (*acceleration* – прискорення, *nucleus* – ядро, *cell* – клітина, *speed* – швидкість, *star* – зоря, *the Universe* – Всесвіт, *fossil* – викопна решетка).

Зазначимо, що сам перекладач не калькує терміни, а використовує усталені терміни, що колись таким шляхом потрапили до української термінології.

Спосіб семантизації для перекладу термінів в серіалі майже не застосовувався. Це зумовлено особливостями науково-популярного викладу. Складна термінологія пояснюється в самому оригіналі, тож перекладач просто перекладає готове трактування, а не додає своє. Наприклад: «*he named the displays of colors a "spectrum" from the Latin for "phantom" or "apparition"*» – «він назвав ці кольори спектром, у перекладі з латини – "фантом" або "привид"», «*theodolite – it's a kind of telescope*» – «теодоліт – це такий телескоп».

Проблемою є багатозначність термінів, що проявилася і в перекладі серіалу. Так, слово «*space*» перекладається українською і як «простір», і як «космос». Зважаючи на специфіку серіалу, необхідно обрати перший варіант перекладу (позначає відносно порожні ділянки Всесвіту), а другий використовувати тоді, коли в оригіналі безпосередньо звучить термін «*cosmos*» (синонім поняття «Всесвіт», космічний простір із усіма його об'єктами). У перекладі серіалу цей принцип не дотримано: «*See anything? Just empty space, right? Human eyes see only a sliver of the light that shines in the cosmos*». – «Бачите що-небудь? Лише порожній космос, так? Людське око бачить малу частину того світла, що існує у космосі». «*Space itself exploded in a cosmic fire*». – «Сам космос вибухнув у просторовому вогні».

Аналогічна проблема стосується і вживання деяких інших термінів. Так, в англійській мові маємо: «*The Moon*» – Місяць (природний супутник Землі), «*moon*» – супутник будь-якої іншої планети; «*The Sun*» – Сонце (зоря нашої Сонячної системи), «*sun*» – зоря, що є центром будь-якої системи планет. Зважаючи на загальні значення цих двох термінів, вони трапляються в тексті не лише в однині, а й у множині, і в перекладі відтворюються по-різному (*супутники/місяці, зорі/сонця*). Українська астрономічна термінологія не передбачає використання цих назв як загальних, тому в таких випадках необхідно вживати терміни «супутник» (наприклад, *Jupiter's moon* – супутник Юпітера) та «зоря». Множину слова «сонце», однак, вважаємо допустимою, адже в українській традиції така форма часто вживається як поетизм. Прикладом є такий випадок: «*Hundreds of billions of suns. Which one is ours?*» – «Сотні мільярдів сонць. Яке ж із них наше?». Бачимо, що багатозначність і синонімія термінів притаманна англійській мові так само, як і українській, що створює проблеми під час перекладу.

Неуніфікованість перекладу термінів виникає не лише через їхню багатозначність. Часто бачимо випадки різного перекладу однозначного терміна. Наведемо кілька прикладів.

1) *Eon* (еон) – це етап в розвитку Землі тривалістю близько мільярда років. У перекладі є такі варіанти відтворення терміна: *еони, епохи, мільярди років, тисячоліття*. В українській мові термін «еон» не є загальновідомим, термін «епоха» має абстрактне значення і не відтворює тривалість періоду, числівник «тисячоліття» взагалі дезінформує глядача щодо масштабів періоду. Такий термін варто роз'яснити при першому вживанні. Навести повне визначення не дозволяють особливості перекладу аудіовізуальних творів, але пояснити глядачу принаймні тривалість періоду можна. Маємо такий переклад: «*Over the eons, tidal friction within Earth pushed the Moon away*». – «За багато еонів тертя припливів відсувало Місяць далі від Землі». Адекватний переклад буде таким: «За багато еонів, тобто мільярдів років, тертя припливів відсувало Місяць далі від Землі». Тоді надалі можна вживати термін «еони». Також варіантом є відкидання його взагалі, і вживання замість нього числівника «мільярди» як спосіб

семантизації терміна. Хоча це й порушує принцип перекладу терміна терміном, та в цьому випадку слово не є базовим для серіалу і несе лише смислове навантаження тривалості.

2) Терміни на позначення видів зір. У перекладі серіалу бачимо такі їх переклади: *supermassive* – *велетенська, надмасивна, supergiant stars* – *супервелетні, надгіганти, red giant star* – *червоний велетень, гігант*. Бачимо, що по-різному перекладаються як корені, так і префікси. Термінологічно правильними є такі варіанти: *giants* – *гіганти, supergiants* – *надгіганти, hypergiants* – *гіпергіганти, supermassive* – *надмасивні*.

Щоб уникнути помилок такого типу, редактор перекладу повинен виявити всі випадки вживання того чи іншого терміна в усіх серіях, знайти його точне значення та підшукати адекватний відповідник в українській мові.

Іншим явищем, що ускладнює роботу перекладача, є міжмовна омонімія, яка спостерігається й на рівні термінів. У серіалі «Космос: подорож у просторі та часі» нами було виявлено часткові міжмовні омоніми, що мають в різних мовах як спільне, так і різні значення [1, с. 63]. Перекладач інколи калькує англійські терміни, оскільки у нас є слова із таким самим звучанням. Проте кальковані відповідники не завжди адекватно відтворюють смислове навантаження оригіналу. Наведемо приклади, знайдені нами.

1) «*In their competition for sunlight, trees evolved a way to defy gravity*». – «*Конкуруючи за сонячне світло, дерева еволюціонували, долаючи силу тяжіння*». У цьому випадку використання міжмовного омоніма не можна назвати грубою помилкою, адже йдеться дійсно про еволюцію. Але його вживання дещо спотворює зміст повідомлення, а також призводить до появи другого прислівникового звороту в реченні, ускладнюючи науково-популярний виклад. Тому пропонуємо такий переклад: «*Конкуруючи за сонячне світло, дерева розвинули здатність долати силу тяжіння*», який краще відтворює зміст оригіналу.

2) Словосполучення «*collective gravity*» перекладено як «*колективна гравітація*». Адекватним відповідником є «*сумарна гравітація*», за аналогією до фізичних понять «*сумарна радіація*», «*сумарна сила*» тощо, адже слово «*колективна*» в нашій мові вживається як прикметник до слова «*колектив*».

Бачимо, що міжмовна омонімія стає причиною спотворення змісту повідомлення, тому редактор перекладу повинен аналізувати кальковані терміни та їх смислову відповідність словам в оригінальному тексті.

Під час аналізу адекватності перекладу термінів нами було помічено такі помилки, крім вже згаданих:

1) Неправильне використання терміна: «*...as young as 6,000 or 7,000 years old*» – «*...віком усього 6-7 тисяч світлових років*» (світловий рік – одиниця вимірювання відстані, а не часу); «*...putting carbon dioxide back into air*» – «*вивільняючи вуглець назад у повітря*» (правильно – «*двоокис вуглецю*», або «*вуглекислий газ*»); «*The nucleus is surrounded by an electron cloud*». – «*Ядро оточене електронним полем*» (суміш термінів «*електронна хмарка*» та «*електричне поле*», правильним із яких у цьому випадку є вживання першого).

2) Неточне відтворення терміна: «*...of all our spacecraft*» – «*з усіх наших космічних супутників*» (*spacecraft* – це космічний апарат, а супутник є одним із його різновидів, тобто вужчим поняттям).

3) Пропуск терміна: «*Hot accretion disk*» – «*розпечений диск*». Пропущено термін «*акреційний*», який є специфічним і не знайомим широкій аудиторії, проте його суть описана в тексті, і підкріплюється відеоматеріалом. Тому термін варто залишити.

4) Неточне відтворення похідних від терміна слів, що пояснюють певне явище: «*Everything in our solar system <...> all of them are falling around the Sun*». – «*Все у нашій Сонячній системі <...> всі вони рухаються навколо Сонця*» (правильним буде буквальный переклад – «*падають*», адже йдеться саме про те, що тіла перебувають у вільному падінні).

Отже, переклад термінів у науково-популярних аудіовізуальних творах потребує особливої уваги редактора перекладу під час опрацювання тексту, адже вони є змістовою основою повідомлення. Від адекватного їх відтворення залежить як достовірність інформації, так і її зрозумілість для глядача. Найчастіше помилки виникають через багатозначність термінів та міжмовну омонімію. У цих випадках редактор перекладу повинен проаналізувати, який відповідник терміна мови оригіналу адекватно відтворить його значення у певному контексті. Обрати правильний варіант перекладу також допоможуть аналіз повторюваності термінів у творі та візуальний складник, який ілюструє сказане оповідачем. Терміни, які є незнайомими для україномовної аудиторії, необхідно стисло пояснювати, застосовуючи правку-додавання. Однак при цьому важливо пам'ятати, що надмірне збільшення кількості мовних знаків під час аудіовізуального перекладу неприпустиме.

Література:

1. Зарицький М. С. Переклад: створення та редагування / М. С. Зарицький. – К.: Парлам. вид-во, 2004. – 120 с.
2. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) [учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз.] / В. Н. Комиссаров. – М.: Высшая школа, 1990. – 253 с.
3. Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1986. – 416 с.
4. Михайленко О. О. Англійська науково-популярна стаття в українському та російському перекладах [Електронний ресурс] / О. О. Михайленко // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – 2015. – Вип. 31. – С. 84–95. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apyl_2015_31_9.

5. Hrytsai I. S. Translation of technical terms in popular science TV programs [Електронний ресурс] / I. S. Hrytsai // Advanced education. – 2015. – Вип. 3. – С. 44–50. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/novocv_2015_3_10.
6. Астрономічний енциклопедичний словник / за заг. ред. І. А. Климишина та А. О. Корсунь. – Львів: ЛНУ–ГАО НАНУ, 2003. – 547 с.
7. Климишин І. А. Курс загальної астрономії: навч. посіб. / Климишин І. А., Андрієвський С. М., – Одеса: Астропринт, 2007. – 480 с.
8. Audiovisual translation: language transfer on screen / edited by Jorge Díaz Cintas and Gunilla Anderman. – Palgrave Macmillan, 2009. – 256 p.
9. Сегол Р. І. Редагування перекладу текстів англomовних телесеріалів: дис... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.05 / Р. І. Сегол; Нац. техн. ун-т України «Київ. політехн. ін-т». – К., 2010. – 206 с.

Науковий керівник:

кандидат наук із соціальних комунікацій Сегол Радміла Ігорівна.

СЕКЦІЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Faxriddinova S., Jumayeva D., Hamidova D.
(O'zbekiston)

IQTISODIYOTDA MEDIANA

Ta'lim sistemasida amalga oshirilgan islohotlar kasb-hunar kollejarida va akademik litseylarda iqtisodiyotda matematika fanining kiritilishiga sabab bo'ldi. Bu fan kelajakda yoshlarning iqtisodiy bilimlarini yanada oshirishga va uni hayotga tadbir etishga undaydi. Aslini olganda iqtisod atamasi birinchi bo'lib yunon olimi Ksenofont tomonidan kiritilgan bo'lib, "Economicos"-uy ro'zg'or xo'jaligini boshqarish degan ma'noni bildiradi.

Ushbu olib borilayotgan tadqiqot ishida biz iqtisodiyotda matematik mediana to'g'risida ish olib borar ekanmiz uning qanchalik hayotimizda ba'zi bir masalalarni hal etishda muhim vazifa o'tashini ko'rishimiz mumkin.

Statistika nemischa (statistik), italyanacha "stato" – davlat so'zidan olingan bo'lib u jamiyat hayotini sifatini mazmuni bilan chambarchas bog'langan holda miqdorini olish, ishlov berish, tahlil qilish va nashr qilish bilan shug'ullanadi. Aniq fanlarda "statistika" tushunchasi ehtimollik nazariyasining usullarini qo'llash asosida ommaviy hodisalarini tahlil qilishni anglatadi.

Statistik tadqiqot quyidagicha olib boriladi: tekshirilishi kerak bo'lgan barcha obyektlarning ma'lum bir qismi ajratib olinadi va o'rganib chiqiladi. (**Bu tanlash** deb ataladi).bu o'rganish asosida barcha obyektlar uchun xulosalar chiqariladi. Masalan: paketda tayyorlangan mahsulot sifatini aniqlash uchun tasodifiy ravishda olingan bir nechta paketlar ochib ko'riladi va ularning natijasi asosida xulosa chiqariladi. Bunda tekshirialayotga obyektlarning ko'pligi va tahlil qilish uchun tanlab olishning tasodifiy ekanligiga e'tibor berish kerak.

Bu statistik tahlil natijalariga iahlov berilgandan keyin ular iloji boricha ixcham aniq ko'rinishda berilishi kerak.

Eng ko'p uchraydigan ayollar va erkaklar poyabzalini aniqlash uchun bi muncha noaniqliklarga yo'l qo'yishga to'g'ri keladi. Chunki ayrim kishilarga 41-o'lchovli poyabzal ham, 42-o'lchovli poyabzal ham to'g'ri kelaveradi. Demak oldingi misol bilan bu misol o'rtasida katta farq bor.

Agar ma'lumotlar to'la oraliqda emas, balki ayrim vaqtlardagina berilgan bo'lsa bunday ma'lumotlarni **diskret** deb ataladi. Diskret ma'lumotlar butun sonlar orqali ifodalanadi. Masalan: oila-a'zolari soni, kitob varaqlar soni, matndagi harflar soni va boshqalar.

Agar ma'lumotlar ixtiyoriy haqiqiy son bilan ifodalanadigan bo'lsa u uzluksiz deb ataladi. Masalan: odamlarning bo'yi o'lchovi vaqt va boshqalar.

1-masala. Harbiy ta'lim o'quv yurtida kursantlarga furajka tayyorlash kerak bo'lsin. Bir furajkaga qancha material ketishini aniqlash uchun kursantlardan tanlab olinadi va ularning furajka o'lchamlari aniqlanadi,u quyidagi natijalarni bergan bo'lsin; 53, 54, 54, 54, 54, 54, 55, 55, 55, 55, 55, 55, 55, 55, 56, 56, 56, 56, 56, 56, 56, 56, 56, 56, 56, 57, 58, 59. Bu natijalarni quyidagi jadval ko'rinishida ifodalash qulaylik tug'diradi.

O'lchov, x	Chastota, f	O'lchovning chastota ko'paytmasi x*f
53	1	53
54	7	378
55	10	550
56	12	672
57	1	57
58	1	58
59	1	59
	$\sum f=33$	$\sum(xf)=1827$

Demak, o'rtacha qiymat $x = \frac{\sum(xf)}{\sum f} = \frac{1827}{33} = 55$, bu yerda $\sum$ – yig'indini bildiradi. Bundan bitta furajkaga

o'rtacha 55 birlik material ketar ekan.

Endi savol bo'lishi mumkin,qaysi o'lchovli furajkadan ko'p tikish kerak? Yuqoridagi jadvaldan ma'lum bo'ladiki 56-o'lchov ko'proq, 12 marta uchraydi.

Tanlab olishda eng ko'p uchraydigan qiymatli ma'lumot **moda** deb ataladi.

2-masala. 5ta o'quvchi yil davomida mos ravishda 2,18,19,20,21 tadan kitob o'qishgan.Bu 5ta o'quvchi ichida qanday sondagi o'qilgan kitob ko'proq ularning o'qishga qiziqishini tavsiflaydi.

Bu yerda moda yo'q,chunki sonlar turlicha.O'rtacha

qiymatni topamiz: $x = \frac{2+18+19+20+21}{5} = \frac{80}{5} = 16$.

Bu son birinchi sondan tashqari qolganlarining barchasidan kichik,demak,u tanlashni tavsiflab berolmaydi. O'rtacha yotgan 19 soni ishonchli tavsif bo'ladi.

Tartibda berilganlarning o'rtasida yotuvchi son statistik **mediana** deb ataladi.

n ta tartiblangan $x_1, x_2, \dots, x_n$ sonlar berilgan bo'lsin.

$$1) n \text{ тоқ сон бо'lganda } M = \frac{x_{n+1}}{2}$$

$$2) n\text{-juft son bo'lganda } M = \frac{\frac{x_n + x_{n+2}}{2}}{2} \text{ ga teng bo'ladi.}$$

Misollar: 1) 1, 8, 10, 12, 15, 16, 25, $n=7$ - тоқ сон, shuning

$$\text{uchun } M = \frac{x_{n+1}}{2} = \frac{x_{7+1}}{2} = \frac{x_8}{2} = 12$$

3) 15, 17, 20, 21, 28, 53, $n=6$ -juft son, demak

$$N = \frac{\frac{X_n + X_{n+2}}{2}}{2} = \frac{X_3 + X_4}{2} = \frac{20 + 21}{2} = 20,5, \text{ javob 21 ekan.}$$

Bundan xulosa shuki, akademik litseylarning aniq fanlar (iqtisod) yo`nalishi o`quv rejasiga kiritilgan iqtisodiyotda matematika fani o`quvchilarning iqtisodiy masalalarni yechishda matematikani tadbiiq qilish, masalarning optimal yechimlarini topish amaliyotini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Soatov N.M., Nabiev H.G', Nabiev D.H., Tillaxo`Jayeva G.N. «Statisika». Toshkent 2014 y.
2. A.E. Ishmuhamedov, Z.A. Djumaev, Q.X. Jumaev «Makroiqtisodiyot» Toshkent – 2005 y.
3. SH.M. Rustamov, Z.R. Umarov «Statistika» Toshkent 2012 y.

Рима Абдуалиева, Айгуль Елепбергнова, Лилия Криванкова
(Талдыкорган, Казахстан)

СОЗДАТЬ ТРЕХМЕРНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ В AUTOCAD

Компьютерная графика появилась достаточно давно - уже в 1960-ых годах существовали полноценные графические системы. Сегодня принято пользоваться терминами компьютерная графика и компьютерная анимация. Понятие компьютерная графика включает все виды работ со статическими изображениями, компьютерная анимация имеет дело с динамически изменяющимися изображениями.

Computergraphics - ввод, вывод, отображение, преобразование и редактирование графических объектов под управлением ЭВМ. (Борковский А.В. "Англо-русский словарь по программированию и информатике")

Computeranimation - "оживление" изображений на экране дисплея, синтез динамических изображений на компьютере. ("Англо-русский словарь по вычислительной технике" п/р Е.К. Масловского) [1].

Так для создания трехмерной модели я использую Autocad.

AutoCAD — это самая полная и широко распространенная система автоматизированного проектирования и черчения. Разработку программы ведет компания Autodesk.

Самая первая версия программы **AutoCAD** была выпущена компанией Autodesk в далеком 1982 год. С тех пор программа Autodesk Auto CAD получила широкое распространение во всех сферах проектирования.

Программа выпускается на 18 языках, а купить **AutoCAD** можно более чем в 100 странах мира.

Локализация программы варьируется от справочной документации, до полной адаптации программы.

Функционал программы **AutoCAD**:

Изначально компания Autodesk ставила своей задачей — обеспечить максимально простую жизнь проектировщикам, чего и вполне добилась. Программа автокад позволяет в двухмерном варианте использовать от простых примитивов до сложных конструкции, также программа позволяет пользоваться слоями и весьма грамотно размещать комментарии. Начиная с версии **AutodeskAutoCAD 2010** появилась поддержка трехмерного параметрического черчения. А в последней версии **AutoCAD 2014** — появилась возможность ассоциировать чертеж с реальными картами (функция GeoLocation API).

На данный момент самой современной версией автокад является **AutoCAD 2014**, который включает в себя полный набор инструментов для трехмерного моделирования. Система рендеринга mentalray позволяет получать высококачественную визуализацию моделей, разработанных в система САПР **AutoCAD 2014**.

Также, начиная с **AutoCAD 2013** в системе реализована печать на 3D принтере и поддержка облаков точек.

Основные средства разработки и адаптации:

1. Динамические блоки — двухмерные объекты с настраиваемым набором свойств.
2. Макрокоманды — самое простое средство адаптации AutoCAD.

3. ActionMacros — позволяет выполнить последовательность команд, которую предварительно можно записать при помощи ActionRecorder.
4. MenuMacros.
5. DIESEL — язык оперирования строками, позволяет формировать строки с переменным текстом.
6. Visual LISP — среда для разработки приложений в среде AutoLISP
7. AutoCAD VBA — визуальная среда программирования.

Помимо стандартной версии **AutoCAD 2013** и **AutoCAD 2014** компания Autodesk поддерживает еще **AutoCAD LT** (облегченная версия автокад, специализированно для 2d черчения.) и **AutoCAD 360** (ранее называлось AutoCAD WS — интернет-приложение на базе облачных вычислений).

Помимо этого компания автодеск разработала специализированные версии **AutoCAD** для различных сред проектирования:

1. *AutoCADArchitecture* — специализированная версия для архитекторов.
2. *AutoCADElectrical* — система для проектировщиков электрических схем управления.
3. *AutoCADCivil 3D* — приложение для землеустроителей.
4. *AutoCAD MEP* — для проектирования инженерных систем гражданского строительства.
5. *AutoCAD MAP 3D* — для специалистов по транспортному снабжению, землепользования и водопользования.
6. *AutoCADRasterDesign* — программа для векторизации изображений.
7. *AutoCADStructuralDetailing* — для расчета сложных конструкций.
8. *AutoCADEscad* — для создания схем электрического оборудования.
9. *AutoCADMechanical* — проектирование в машиностроении.
10. *AutoCAD P&ID* — создание и редактирование схем КИП.
11. *AutoCADPlant 3D* — проектирование технологических объектов [2].

AutoCAD предоставляет пользователю не только средства двумерного черчения, но и трехмерного проектирования. С помощью инструментов по созданию тел и поверхностей можно создать объемные **модели зданий, сооружений и машиностроительных изделий**. Конечно, AutoCAD создавался в первую очередь как электронный кульман и его трехмерный интерфейс и возможности не такие, как скажем у программ **SolidWorks, Inventor, 3Ds max**, однако и он имеет свои **преимущества**:

- Простой интерфейс создания тел и возможность точных построений в сравнении с **3Ds max**;
- Большая свобода действий, отсутствие параметризации, в несколько раз меньшая цена по сравнению с **SolidWorks** или **Inventor**.

- Однако на лицо и **недостатки**:

- Создание сложных тел и поверхностей занимает намного больше времени чем в **3Ds max**, ввиду отсутствия у AutoCAD модификаторов;

- Нет возможности создания анимации;

- Отсутствие дерева построений у тел как в **SolidWorks** или **Inventor**;

- Визуализация и рендеринг хуже чем в перечисленных программах. Однако при определенных настройках можно получать хорошие результаты и в Автокад.

Однако несложные модели в AutoCAD делать действительно проще чем в других программах, и если добавить к этому возможность создания чертежей по 3x мерной модели в самом автокад и возможность использования языка AutoLisp для автоматизации (людей, которые могут писать приложения для SolidWorks и Inventor я не встречал) он становится достойным решением в области моделирования.

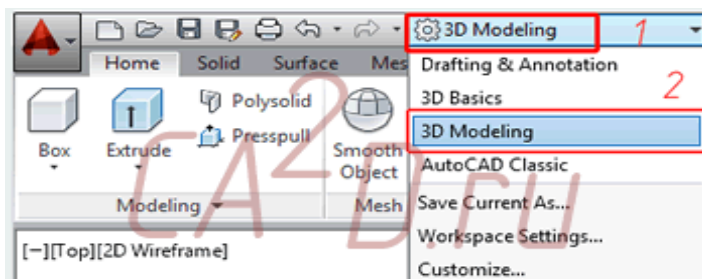
3D интерфейс

Для моделирования в AutoCAD существует 2 рабочих пространства:

3D Modeling – содержит всевозможные команды создания и редактирования трехмерных объектов. Помимо вкладки home, где собраны все основные команды, это рабочее пространство содержит вкладки **Solid (твердые тела)**, **Surface (поверхности)**, **Mesh(Сети)**, **Render (Визуализация)**.

Описывать каждую команду вкладок мы не будем, в дальнейшем каждому типу объектов будет посвящено несколько уроков.

Чтобы перейти в рабочее пространство, необходимо щелкнуть левой кнопкой мыши по панели рабочих пространств (она находится сверху экрана) и из списка выбрать **3D modeling**.

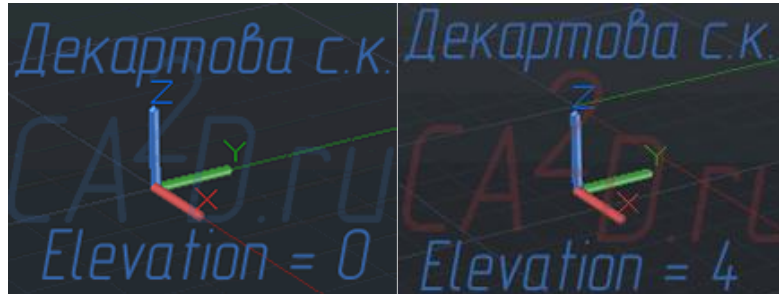

3D Basic – в нем представлены основные команды построения тел, поверхностей и сетей, команды редактирования в виде булевых операций, перемещения, создания трехмерного массива. Также на ленте есть вкладка визуализации (render).

Перейдем к описанию трехмерных координат. 3х мерные системы координат. Декартова система координат.

Для задания точки в трехмерном пространстве нужно три координаты: x , y , z . Если нам нужно указать точку с координатами $x=5$, $y=3$, $z=2$, то в AutoCAD мы вводим их следующим образом: **5,3,2**. Если нужно указать относительные координаты, то перед ними добавляется знак @:

@ x,y,z

У абсолютных координат точка отсчета **(0, 0, 0)**, а у относительных это последняя введенная точка.

Если не указывать z , то по умолчанию скорее всего она будет равна нулю. За это значение по умолчанию (т.е. за расположение плоскости построения) отвечает переменная **elevation**. Для того чтобы её изменить необходимо ввести имя переменной в командную строку:

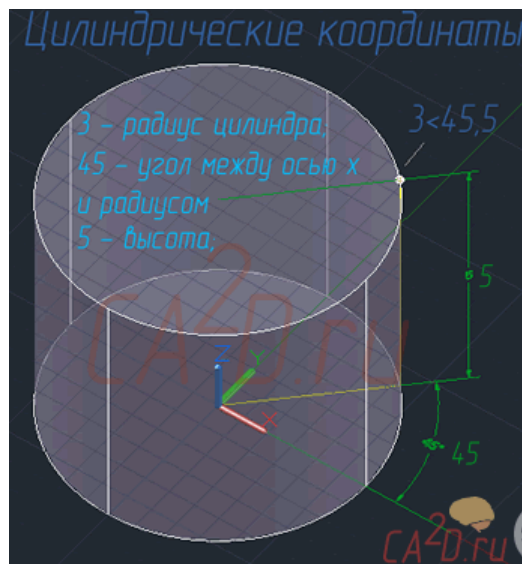
Command: **ELEVATION**

Затем появится запрос, в котором введем новое значение высоты плоскости построения:

Enter new value for ELEVATION <0.0000>: **5**

После этого плоскость построения поднимется на введенную высоту.

Цилиндрическая система координат

Цилиндрическая система координат является 3х мерным вариантом полярной – добавляется высота. Итого мы имеем следующие координаты: **r, a, h** ;

r – расстояние от начала координат;

a – угол относительно оси x ;

h – высота;

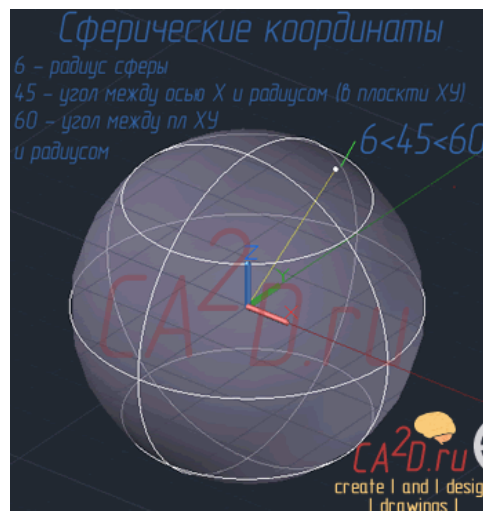
В AutoCAD абсолютные цилиндрические координаты записываются так:

R< a,h

Относительные цилиндрические координаты записываются так:

@**R< a,h**

Сферическая система координат

Сферическая система это так же разновидность полярной – только вместо высоты еще один угол. Итого мы имеем следующие координаты: **r, a, b**;

r – расстояние от начала координат;

a – угол (в градусах) проекции радиуса на плоскость **XY** относительно оси **x**;

b – угол (в градусах) между радиусом и плоскостью **XY**;

В AutoCAD абсолютные сферические координаты записываются так:

R<a<b

Относительные сферические координаты:

@R<a<b[3].

Так в этой статье мы изучили очень полезный инструмент среды Autocad, с помощью инструментов по созданию тел и поверхностей можно создать объемные модели зданий, сооружений и машиностроительных изделий. Эффект станет особенно ощутимым, когда вам придется проектировать сложные детали и узлы – вы сможете сэкономить время, обезопасить себя от ошибок и уделить большую часть времени именно процессу проектирования.

Литература:

1. Создание компьютерных моделей деталей в системе AutoCAD Дмитриев Сергей Александрович Раков Виктор Леонидович
2. Обучающий курс моделирования Auto CAD Греков Владислав
3. <http://ca2d.ru/uroki/3d-autocad/autocad-3d.html>

Байрам Турумбетов, Куат Нурекеев
(Нукус, Узбекистан)

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ВОЗМОЖНЫХ НЕПОЛАДОК ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА ПРОИЗВОДСТВА КАЛЬЦИНИРОВАННОЙ СОДЫ С ПОМОЩЬЮ МОДЕЛИ СЕМАНТИЧЕСКИХ СЕТЕЙ

Введение. Современный этап разработки интеллектуальных систем управления в значительной степени ориентирован на разработку систем с интеллектуальным интерфейсом, гибридных систем искусственного интеллекта и моделей представления знаний. В нашей работе будет использована модель семантических сетей [1].

Семантическая сеть используется для описания метода представления знания, основанного на сетевой структуре. Этот метод является одним из наиболее эффективных методов хранения знаний. Семантические сети состоят из:

- узлов, соответствующих объектам, понятиям и событиям;
- дуг, связывающих узлы и описывающих отношения между ними.

Иными словами, семантическая сеть отображает совокупность объектов предметной области и отношений между ними. При этом, объектам соответствуют вершины (узлы) сети, а отношениям - соединяющие их дуги. В семантическую сеть включаются только те объекты предметной области, которые необходимы для решения прикладных задач. В качестве объектов могут выступать события, действия, обобщенные понятия или свойства объектов [2].

Вершины сети соединяются дугой, если соответствующие объекты предметной области находятся в каком-либо отношении.

Постановка задачи. В нашей работе представим в виде семантических сетей возможные неполадки в процессе карбонизации бикарбонатного отделения производства кальцинированной соды Кунградского Содового завода.

Построение модели знаний. При построении алгоритма узлы семантической сети для рассматриваемой ситуации можно представить нижеследующим образом [3]:

Узел 1-го уровня: Возможные неполадки в процессе карбонизации бикарбонатного отделения (А).

Узлы 2-го уровня:

1. Высокий уровень и низкое давление в колонне карбонизации (А1);
2. Высокое содержание двуокиси углерода в хвостовом газе из колонн карбонизации (А2);
3. Выпуск газа на выходе суспензии (А3);
4. Давление хвостового газа карбонизации выше нормы (А4);
5. Образование в колоннах мелкокристаллического бикарбоната натрия (А5);
6. Низкое содержание связанного NH_3 и суспензии на выходе (А6);
7. Выход цветной суспензии (А7).

Узлы 3-го уровня:

1. Высокая температура в верхней части, заваливание средней и верхней частей из-за передвижения зоны реакций вверх (Б1);
2. Большое количество среднеступенчатого газа (Б2);
3. Плохая очистка, большое отложение осадка в колонне, в результате чего вход суспензии уменьшился (Б3);
4. Пониженный уровень жидкости в колонне карбонизации (Б4);
5. Большое количество входного газа и недостаточный отбор суспензии, что приводит к передвижению вверх зон реакции и высокой температуре средней части (Б5);
6. Высокое содержание двуокиси углерода в карбонизированном аммонизированном рассоле (Б6);
7. Недостаточное количество входного газа, повышенный отбор суспензии, что приводит к передвижению зоны реакции вниз и низкой температуре средней части (Б7);
8. Быстрое охлаждение, низкая температура на выходе суспензии (Б8);
9. Долгое время работы, плохо очищены колонны, толстый слой накопленного шлама и отложение соды в нижней части (Б9);
10. Отношение аммиака к соли в аммонизированном рассоле высокое, низкая температура суспензии на выходе (Б10);
11. Длительное время работы колонны на получение суспензии (Б11);
12. Разлив из колонны, загрязнение сепаратора или обратной трубы выпавшим бикарбонатом натрия (Б12);
13. Не свободный выход раствора из колонны регенерации-промывателя хвостового газа карбонизации (Б13);
14. Слишком низкий уровень раствора в колонне, плохое поглощение двуокиси углерода, большое количество хвостового газа (Б14);
15. Низкая температура в средней части, передвижение зоны реакции вниз, большое колебание температуры карбонизации (Б15);
16. Высокая концентрация двуокиси углерода или низкая температура карбонизированного аммонизированного рассола (Б16);
17. Для новой колонны карбонизации слишком рано открыли охлаждающую воду с верхнего слоя (Б17);
18. Низкая концентрация двуокиси углерода входного газа (Б18);
19. Низкая температура суспензии на выходе (Б19);
20. Большая нагрузка колонны карбонизации или низкий уровень в колонне (Б20);
21. Большая концентрация аммонизированного рассола (Б21);
22. Низкое содержание Na^+ или низкое отношение аммиака к соли в аммонизированном рассоле (Б22);
23. Низкая концентрация двуокиси углерода входного газа или маленький объем входного газа, повышенный отбор суспензии, что приводит к передвижению зоны реакции вниз (Б23);
24. Повышенный отбор суспензии, плохая эффективность охлаждения или высокая температура суспензии на выходе (Б24);
25. Низкий S^{2-} и высокий Fe^{2+} в аммонизированном рассоле (Б25);
26. Переочистка колонны при промывке (Б26);
27. Высокое содержание кислорода и низкое двуокиси углерода в среднеступенчатом газе (Б27);
28. Большое колебание уровня раствора в колонне (Б28).

Узлы 4-го уровня:

1. Уменьшить количество входного газа, увеличить отбор суспензии и снизить температуру верхней части (В1);
2. Уменьшить количество среднеступенчатого газа (В2);
3. Усилить очистку, переключить на очищенную колонну или остановить колонну и промыть водой (В3);
4. Повысить давление в колонне (В4);
5. Уменьшить количество входного газа, увеличить отбор суспензии (В5);

6. Регулировать состав маточного раствора (B6);
7. Увеличить количество газа, уменьшить отбор суспензии. Допускается продувка паром или заранее переключить на очищенную колонну (B7);
8. Регулировать подачу воды, повысить температуру суспензии на выходе (B8);
9. Продуть паром или заранее переключить на очищенную колонну, усилить очистку или остановить колонну и промыть водой (B9);
- 10.Снизить отношение аммиака к соли и повысить температуру суспензии на выходе (B10);
- 11.Сократить время работы колонны на получение суспензии и обеспечить очистку (B11);
- 12.Снизить давление в колонне, продуть паром (B12);
- 13.Продуть паром или уменьшить количество очищенного рассола (B13);
- 14.Повысить уровень раствора в колонне, уменьшить количество хвостового газа (B14);
- 15.Увеличить количество газа, уменьшить отбор суспензии, повысить температуру средней части (B15);
- 16.Снизить концентрацию двуокиси углерода карбонизированного аммонизированного рассола или повысить температуру (B16);
- 17.Уменьшить выдачу воды с нижнего слоя (B17);
- 18.Повысить концентрацию двуокиси углерода входного газа (B18);
- 19.Повысить температуру суспензии на выходе (B19);
- 20.Уменьшить нагрузку, повысить уровень раствора в колонне (B20);
- 21.Связаться с отделением дистилляции и абсорбции (B21);
- 22.Повысить концентрацию двуокиси углерода входного газа, увеличить объем газа, уменьшить отбор суспензии, сохранить нормальную температуру в средней части (B22);
- 23.Увеличить количество охлаждающей воды или уменьшить отбор суспензии (B23);
- 24.Предохранить от переочистки (B24);
- 25.Снизить содержание кислорода в среднеступенчатом газе, повысить концентрацию двуокиси углерода (B25);
- 26.Стабилизировать и повысить уровень раствора в колонне (B26).

А дуги семантической сети представим следующим образом:

1. Неполадки (Какие?);
2. Возможные причины возникновения неполадок (Что явилось причиной? Почему? От чего?);
3. Действия персонала и способы устранения неполадок (Что делать? Где?).

На рис.1 приведена схема разработанного алгоритма с применением модели семантических сетей.

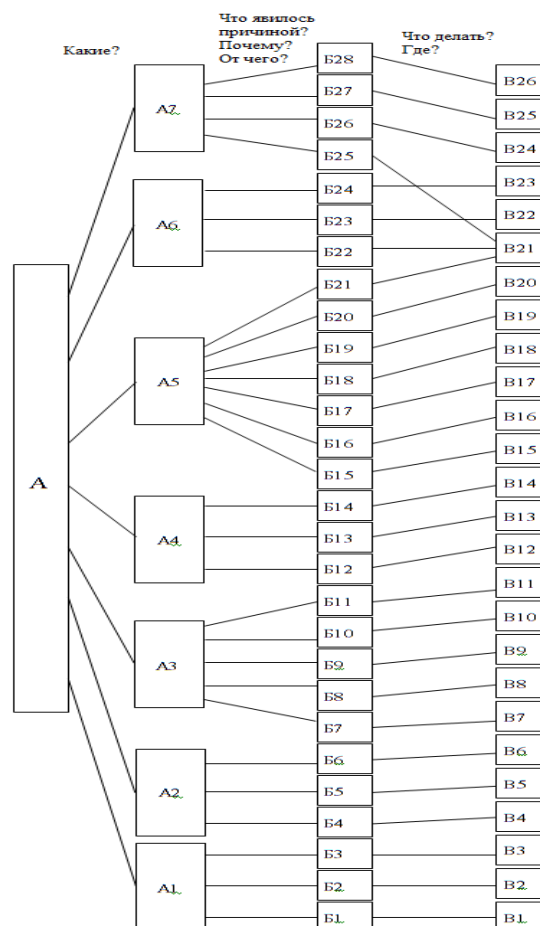

Рис.1. Семантическая сеть разработанного алгоритма.

Вывод: В данной статье представлены возможные неполадки технологического процесса производства кальцинированной соды в виде сетевой семантической модели. В области искусственного интеллекта выбор метода представления знаний может упростить решение определенной задачи [4]. Данный алгоритм можно использовать для диагностики и управления технологическими процессами.

Литература:

1. Turumbetov B.K., Fayzullaev B.A., Utepbergenov J.S., Atamuratov A.T. Formalizational presentation of emergency situation of chemical-technological processes using a model of semantic networks. Austrian Journal of Technical and Natural Sciences. #11-12 – 2014.
8. Каипбергенов Б.Т., Турумбетов Б.К., Нурекеев К.Т. Семантик тармоқлар кўринишида билимларни тасвирлашнинг хусусиятлари. «Замонавий фан ва техника ривожидида ахборот ва телекоммуникация технологияларининг ўрни» мавзусида Республика илмий-техник конференцияси. - Самарқанд: 11-12 сентябр 2015 йил.
9. Крашенинников С.А. Технология кальцинированной соды и очищенного бикарбоната натрия. – М.: Высшая школа, 1985. – 287 с.
10. Турумбетов Б.К., Нурекеев К.Т. Достоинства и недостатки представления знаний в виде модели семантических сетей. Республиканская научно-техническая конференция «Проблемы информационных и телекоммуникационных технологий». - Ташкент: 10-11 марта 2016 г.

Алия Онгарбаева, Мирас Ажинов
(Талдықорган, Қазақстан)

ҚАРАПАЙЫМ ҮШ ӨЛШЕМДІ ОБЪЕКТІЛЕРДІ МОДЕЛЬДЕУ БАҒДАРЛАМАСЫ

SketchUp – қарапайым үш өлшемді объектілерге қатысты модельдеуге арналған бағдарлама – мекеме, мебель, интерьер. SketchUp үш өлшемді графиканы жылдам редактрлеу мен құрудың нәтижесінде әйгілі болды. Архитектуралық графика мен интерьер дизайнына идеалды пакет. Кәсіби мамандарға сонымен қоса қызығушыларға жылдам үш өлшемді модель құруға ыңғайлы. Тәжірибелі архитекторлар, дизайнерлер, конструкторларға меңгеруге және қолдануға ыңғайлы құралдар. SketchUp бағдарламасы 3D-модельдеуге және дизайн күрделі есептерге қарапайым шешім ұсынады.

Бағдарлама ертеде пайда болған, өңдеуші – америкалық компания @Last S алғашқы версияны 1999 жылы пайда болды. 2006 жылы бағдарламаны Google корпорациясы алды. 2012 жылдың сәуірінде Google корпорациясы SketchUp бағдарламаны Trimble компаниясына сатты. SketchUp 3D-модельдеудің әйгілі платформасы болып табылады.

SketchUp шектеулері бар немесе қандай да бір функционалдық мүмкіншіліктері жоқ кәсіби версиясына толықтай аналогты версиясы. SketchUp бағдарламасында кескіндеуге бағытталған, қолданушыға диалогқа түсінікті сценарий бар екі затқа назар аударуды мүмкіндік береді: жұмысты максималды өнімді етуге және одан әсер алуға арналған қысқартылған инструменттер жиыны өңделген. Бағдарламаны өңдеуде бірінші ретте оны жасаушылар архитекторлар мен дизайнерлердің қажеттіліктерін максималды есепке алған. Мекемені, парктерді, интерьерлер мен графикалық құралдарды жобалағанда SketchUp бағдарламасы есептің шешімінің ең жақсы вариантын жылдам табуға көмектеседі. Архитекторлар мекемені автоматты жобалаудың кез-келген стадиясында қолдана алады. Қарапайым ретсіз эскиздерден нақты модельдерге дейін программа тек мекемені сызып қана қоймай модельдерді бөліктерге бөлуге, бұруға, ішіне шолу жасауға қиылыстарды кесумен қатар клиенттерге демонстрациялауға анимация жасауға қол жетімді етеді.

SketchUp қолданып, дизайнын өңдеп қана қоймай, үш өлшемде демонстрациялауға мүмкіндік береді.

Программа 3ds Max экспорттауды және басқа форматтарға – OBJ, DWG/DXF, XSI, EPS, PDF и VRML (Adobe Illustrator бағдарламасында жұмыс жасауға) немесе AVI және MOV (анимациялауға және мультимедиапрезентацияға) қолдана аламыз. Сонымен қатар CAD-редакторларында сызбаларды импорттауға рұқсат етеді.

Бағдарлама-ресурс Google Earth ("виртуалды глобус") қысқаша 3D-редактор SketchUp біріңғай жанұялық бағдарламалық өнімдерінің құрама компоненттерін ұсынады, сондықтан қолданушы ақпаратты бір пакеттен екінші пакетке жеңіл алмастыра алады.

Осылайша, жеке жағдайда архитектуралық құрылыстардың көшірмесін модельдеуде, қажетті мекеменің аэро- немесе спутниктік фотографиясын Google Earth-тан жер топографиясын импорттауға, содан кейін виртуалды мекеменің моделін фундаментте "тұрғызуға", мекеме прототипінің спутниктік фотографиясы болады.

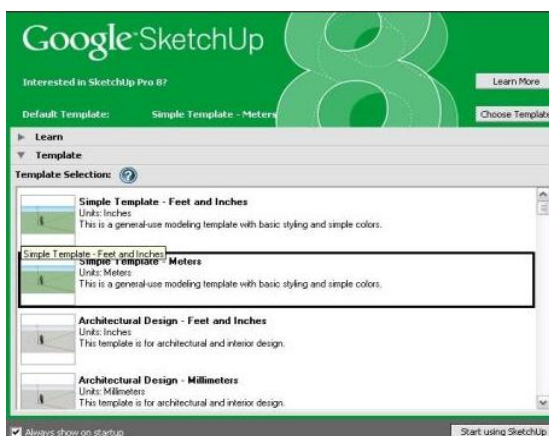
SketchUp көмегімен 3D-модельді көрнекі демонстрациялауға және құруға, күрделі кеңістік концепцияларын жеңіл құруға болады. Жоспарлаушылар және қала жобалаушылары SketchUp шынайы уақытта жұмыс құралы ретінде қолданады. Өзгерістер енгізу мен түрлі варианттарды қарастыру мүмкіндігі уақытты үнемдеуге, аяққы жағдайда жобалау сапасын жоғарылатады.

Компьютерлік ойындар жасаушылары SketchUp программасын қолданады, өйткені ол ойынды ішінен көруге мүмкіндік береді. SketchUp модельдің «бірінші тұлғадан» әсерлесу мүмкіндігін ұсынады, «айналаға қарап шолуға» жол береді. Коридормен жүріп өтуге баспалдақпен жоғары төмен жүріп өтуге, ойын жобасы мен шынайы уақыт арасындағы жұмысты нақты көруге болады.

Негізгі қосымшаның көшбасшысы ретінде дизайн мен архитектураны жобалауға SketchUp программасы эффективті, жаңа, жылдам және қарапайым, сызбаны өңдеудің жеткілікті мықты құралдарын, жоспарлар мен модельдерді, өнімді және интеллектуалды жобалау процессін жылдамдатады. Сонымен қатар тәжірибелі қолданушыға нақты және кәсіби модельдеу деңгейіне CAD-редакторының ол барлық мүмкіндіктерді ұсынады. SketchUp программасы неғұрлым рационалды келесі қадамды көрсетуге мүмкіндігі бар- тұрғызудың кез-келген уақытында ол экранға графикалық және мәтіндік хабарлама шығарып тұрады және осыған сүйеніп жұмыс жасауға болады [1, 25 б]. Бұл SketchUp 3D-редактормен жұмысқа кәсіби және бастапқы қолданушыға өте ыңғайлы.

Бағдарлама интерфейсі

Бағдарламамен танысуды оның интерфейсіні қарастыру дұрыс. Бағдарламаны орналастырғаннан кейін біздің алғашқы көретініміз – алғашқы бет (сурет.1), мұнда түрлі оқу және анықтамалық материалдар қол жетімді. Бағдарламаның осы терезесінде Template (шаблон) бөлімін көресіз. Шаблон – нақты есептерді шешуге сай жоба баптаулар жинағы.

сурет. 1. Өлшем бірлікті таңдау

Барлығы қойылған есепке байланысты. Егер бұл мекемені модельдесеңіз логикалық түрде өлшем бірлігі түрінде метрді аламыз, мысалы, терезе онда өлшем бірлігі ретінде миллиметрді қолданамыз.

Қажетті шаблонды таңдағаннан кейін жалаушаны алып тастауға болады Always show on startup (Арқашан көрсету:), бұл терезе бағдарламаны қосқан сайын мазаны алмас үшін алып тастаймыз. Ары қарай бағдарламамен

жұмысты бастағанда Start using SketchUp (SketchUp қолдануды бастау) батырмасын таңдаймыз.

Біздің алдымызда бағдарламаның жұмыс терезесі ашылады. Үнсіз келісім бойынша бағдарлама интерфейсі қысқартылған түрге ие. Мұнда тек базалық инструменттер панелі бар. Жұмыс жасауға ыңғайлы болу үшін меню View | Toolbars (Вид | Панели инструментов) Getting Started (Алғашқы) пунктiнiң орнына таныстырмалы жинаққа пункт Large Tool Set (Кеңейтілген) инструменттер. Бұл инструменттер жиыны анағұрлым практикалық: нақты есептерді шешуде біз түрлі инструменттер панелін қосамыз, ол анықталған мақсаттарға қол жеткізуге қажетті. Сонымен, меню View (Вид) көмегімен инструменттер панелінің екі варианты қол жетімді:

Getting Started (Бастапқы);

Large Tool Set (Кеңейтілген).

Инструменттерпанелінеалдын-

алаорналастырылғаносыекивариаттықолданутәжірибелікжұмысқақолдануғааздау,

сондықтанбұданбөлексізгеқажеттіинструменттердіұсынылғанпанельденқажеттіпункттіжалаушақойыптаңда уарқылықолданааласыз:

Camera (Камера);

Construction (Тұрғызу);

Drawing (Сызу);

Styles (Стильдер);

Google (Google);

Layers (Слойлар);

Measurements (Өлшемдер);

Modification (Өзгертулер);

Principal (Негізі);

Sections (Қиылысу);

Shadows (Көлеңке);
 Standard (Стандартты);
 Views (Ұсыну); Walkthrough (Өтпе);
 Dynamic Components (Динамикалықкомпоненттер); Sandbox (Құмсағат).

Sandbox пункті (Құмсағат) менюде пайдаланылуы үшін, Window менюінен активтендіру қажет | Preferences | Extensions | Sandbox Tools (Окно | Параметрлер | Кеңейтулер | Құмсағат инструменттері).

Егер сіз үшөлшемді графиканың басқа программа ларымен жұмыс жасасаңыз мысалы 3ds Max, онда SketchUp программа интерфейсі қарапайым болып көрінеді [2, 42 б]. Шын мәнінде бұл қарапайымдылықтың артында кең функционалдық жатыр. Бағдарламамен жұмыста сіз қажетті уақытта бағдарламаның қажетті функциясын меню және диалогтық терезе арқылы тездетіп шақыруға болады.

SketchUp бағдарламасының жұмыс терезесі бірнеше жұмыс аудандарына бөлінген. Бұны толығырақ қарастырайық.

Моделдеу ауданы (ағылш. Drawing Area) бағдарламаның жұмыс столының негізгі бөлігін алады. Осы ауданда модельдеудің барлық процесі жүргізіледі.

Атаулар жолы, экранның жоғарғы бөлігінде орналасқан, ашық файлдың атауын көрсетеді. Осы жолда оң жақта жинап қою, ашу және жабудың үш стандартты батырмасы орналасқан.

Меню жолы (ағылш. Menu Bar) атаулар жолынан кейін орналасқан және практикада барлық инструменттерге шығу вариантын ұсынады, командаларға және программа опцияларына.

Инструменттер панелі (ағылш. Toolbars), үнсіз келісім бойынша горизонтал, менюден төмен және моделдеу ауданының сол жағында вертикалды, саймандар мен опцияларда «өте қажетті» батырмалар топтарына ие (блоктар).

Қалып күй жолы (ағылш. Status Bar) модельдеу ауданынан төмен. Панельдің сол жақ бөлігінде жоба идентификациясының бірнеше опциялар батырмалары бар, батырма инструктор терезесін көрсету және жабу Instructor (Оқулық) – SketchUp бағдарламасының негізгі жұмыстары бойынша анықтама терезе. Ортаңғы бөлікте ағымдағы инструменттер мен опциялар жайлы хабарлама шығарылады, ал оң жағында панель Measurements (өлшем) орналасқан ол берілетін өлшемнің сандық мәніне жауапты.

Инструменттер панелі

SketchUp бағдарламасындағы инструменттер панелі – бағдарламаны басқарудың негізгі тип элементтері – батырмалар блоктары меню командаларына эквивалентті, анағұрлым маңызды және жиі қолданылатын инструменттерге жылдам қатынауды қамсыздандырады. SketchUp бұл блоктар, ОС Windows стандартты қосымшаларындағыдай – қалқымалы, жұмыс терезесінің кез-келген орнына ауыса алады.

Инструменттер панелінің түрі мен құрамы View | Toolbars (Түр | инструменттер панелі) менюде бапталады. SketchUp жиі қолданылатын инструменттер панелін активтендірейік, және қысқаша шолып өтелік.

Standard панелі (Стандартты)

Бұл панелдің батырмалары: New (Құру), Open (Ашу), Save (Сақтау), Cut (Қиып алу), Copy (Көшіру), Paste (Қою), Erase (Жою), Undo (Болдырмау), Redo (Қайтару), Print (Баспаға беру), Model info (модель мәліметтері) опцияларын активтендіреді.

сурет. 2. Стандартты инструменттер

Principal (Негізгі) панелі

Бұл панель батырмалары (сурет. 3): Select (Таңдау), Make Component (компонент құру), Paint Bucket (Құю), Eraser (Өшіргіш) опцияларын активтендіреді

Сурет. 3. Негізгі инструменттер

Кәсіби мамандарға сонымен қоса қызығушыларға жылдам үш өлшемді модель құруға ыңғайлы архитектуралық графика мен интерьер дизайнына идеалды пакетті қолдану жұмысты жеңілдетіп қана қоймай қосымша мүмкіндіктері арқылы шолу жасау, іші-сыртын толықтай қарау мен қоса көптеген мүмкіншіліктер береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. SketchUp - просто 3D! Учебник-справочник Google SketchUp v. 8.0 Pro 2012 А. Петелин. Уч.пособие. Электронное издание.
2. TwilightRender for SketchUp V2. А. Петелин. Учебник-справочник.

БЕНЧМАРКИНГ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПОТРЕБЛЕНИЯ ЭЛЕКТРИЧЕСКОЙ И ТЕПЛОВОЙ ЭНЕРГИИ В УЧЕБНЫХ КОРПУСАХ

Введение. С целью повышения уровня энергоэффективности за рубежом широкое распространение получила концепция бенчмаркинга энергоэффективности [1], которая заключается в распространении передового опыта и лучших достижений в этой сфере промышленных предприятий любой формы собственности. При этом важную роль играют организационные факторы, влияющие на уровень эффективности функционирования промышленных предприятий. Организационные факторы включают в себя - сбор, обработку и распространение информации. Бенчмаркинг в равной степени включает два процесса: оценка и сопоставление. Цель бенчмаркинга состоит в том, чтобы на основе исследования установить потребность в изменениях и достижения успеха в результате этих изменений. Бенчмаркинг обеспечивает более детализированное и упорядоченное управление, чем применение только методов анализа, которые включают в себя сравнительный анализ информационного поля компании и ее конкурентов, выявление сильных и слабых сторон информационной политики.

Доля энергопотребления жилищно-гражданского сектора Украины, в том числе и учебных заведений, составляет около 40%, в то же время эффективность энергопотребления находится на низком уровне, что обусловлено рядом факторов: наличием неполноты информации об энергетических и эксплуатационных показатели зданий, сбор первичной статистической информации об энергопотреблении объектов на уровне Министерства образования и науки затруднен в связи с территориальной раздробленностью заведений; недостаток финансовых ресурсов на реализацию мероприятий по энергосбережению; отсутствие мотивации среди персонала учреждений; несоблюдение комфортных условий в помещениях и тому подобное. В связи с этим возникает необходимость проведения структурного анализа энергопотребления в области образования.

Управление энергопотреблением организации называют понятием энергетический менеджмент. Для широкого внедрения систем энергоменеджмента (СЭМ) и повышение энергоэффективности организаций всех типов в 2011 году введено в действие международному стандарту по энергетическому менеджменту ISO 50001 [2], широко внедряется во всем мире. В ISO 5001 предлагается использование бенчмаркинга энергоэффективности как составляющей управления энергопотреблением.

Основная часть. Анализируя вопрос повышения уровня энергоэффективности и рационального использования теплоэнергоресурсов в учебных корпусах можно утверждать, что решение этой задачи требует не только технических, но и организационно-управленческих решений. Поэтому одной из составляющих уменьшения уровня потерь тепла в учебном корпусе является определение рейтинга энергоеффективности по принципу ранжирования научных корпусов.

В процессе обработки и анализа данных широко используются методы ранжирования. Так, ранжирование - это процедура установления относительной значимости исследуемых объектов на основе их упорядочивания. Ранг - это показатель, который характеризует порядковое место оцениваемого объекта и других объектов в группе, которые имеют необходимые для оценивания свойства. Для каждого объекта рассчитывают сумму рангов. Ранг один дают объекту, который набрал наименьшую сумму, наивысший ранг - объекту с наивысшей суммой. Ранжирование дополняется, как правило, другими методами экспертных оценок. Осуществим оценочное ранжирование учебных корпусов по правилу Борда.

Правило Борда используется при ранжировании научных проектов, проведении тендеров, ранжировании государств, университетов, проектных институтов [3,4].

Методика ранжирования с помощью правила Борда

Метод (правило) французского математика Борда нашло широкое распространение в теории ранжирования. Модель ранжирования структурных подразделений ряда учебных корпусов с помощью правила Борда имеет следующую структуру. По каждому показателю X_0 упорядочиваем все учебные корпуса от лучшего к худшему с точки зрения эффективности использования теплоэнергоресурсов по отношению к параметрам корпуса. За последнее место i учебный корпус получает 0 баллов, один балл за предпоследнее и так далее, за первое место учебный корпус получает $i-1$ балл. Впоследствии подсчитываются баллы, полученные по каждому показателю. В общем рейтинге на первое место ставится i учебный корпус с наибольшей суммой баллов и т. д.

Алгоритм правила Борда [5], включает в себя следующую последовательность действий.

Первый шаг. В начале формируем матрицу наблюдений. Исходное множество состоит из m объектов, описанных n критериями; каждый ее критерий можно интерпретировать как точку n -мерного пространства с координатами, равными значению n критериев для рассматриваемого объекта. Матрица наблюдений X имеет следующий вид:

$$X = \begin{pmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1k} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2k} & \dots & x_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{i1} & x_{i2} & \dots & x_{ik} & \dots & x_{in} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mk} & \dots & x_{mn} \end{pmatrix},$$

Где m – количество учебных корпусов;

n – наименование показателей для оценки;

x_{ik} – значение признака k для i навчального корпусу.

В качестве критериев для ранжирования используем приведенные ниже показатели:

$x_{1.1}$ – потребление электрической энергии учебным корпусом на протяжении одного месяца;

$x_{1.2}$ – потребление тепловой энергии учебным корпусом на протяжении одного месяца;

$x_{1.3}$ – потребление воды учебным корпусом на протяжении одного месяца;

$x_{1.4}$ – объем учебного корпуса;

$x_{1.5}$ – тепловые потери учебного корпуса;

$x_{1.6}$ – среднее количество людей находящихся в корпусе;

Исходные данные, полученные за январь 2015 год приведены в табл. 1.

Таблица 1. Показатели потерь в корпусе а также параметрические параметры.

Номер корпуса	$x_{1.1}$	$x_{1.2}$	$x_{1.3}$	$x_{1.4}$	$x_{1.5}$	$x_{1.6}$
Корпус1	72658	506,19	1140	183061	1,846	3303
Корпус 2	13000	163,85	283	24500	1,495	200
.	.	.	.	.	.	.
.	.	.	.	.	.	.
Корпус 30	10500	79,53	72	23195	0,296	540
Корпус 35	7754	25,09	148	5672	0,097	221

Второй шаг. Для значений, которые включены в матрицу наблюдений, необходимо выполнить нормирование показателей. Нормирование показателей выполняем следующим образом:

$$a_{ij}^H = a_{ij} / \sum_{j=1}^n a_{ij}, i = \overline{1, m}, j = \overline{1, n},$$

Пронормированные значения показателей X энергоэффективности в учебных корпусах приведены у табл. 2

Таблица 2. Пронормированные значения показателей X .

Номер корпуса	$x_{1.1}$	$x_{1.2}$	$x_{1.3}$	$x_{1.4}$	$x_{1.5}$	$x_{1.6}$
Корпус1	0,128679	0,102413	0,081808	0,112885	0,037082	0,11314
Корпус 2	0,023023	0,03315	0,020309	0,015108	0,030031	0,006851
.	.	.	.	.	.	.
.	.	.	.	.	.	.
Корпус 30	0,018596	0,016091	0,005167	0,014303	0,005946	0,018497
Корпус 35	0,013732	0,005076	0,010621	0,003498	0,001948	0,00757

Каждый учебный корпус оцениваем с использованием коэффициента Борда. Для каждого показателя коэффициент Борда определяем по формуле:

$$B_j(Kop_i) = |\{Kop_k: Kop_i > Kop_k, Kop_k \in \{Kop_1, Kop_2, \dots, Kop_m\}\}|,$$

то есть, для каждого j -го показателя определяется доминант Kop_i по количеству корпусов. Из коэффициентов, которые определяются по каждому показателю, рассчитываем итоговый коэффициент $B(Kop_i)$ для каждого корпуса:

$$B(Kop_i) = \sum_{j=1}^n \rho_j B_j(Kop_i), i = \overline{1, m},$$

где ρ_j - степень важности критерия, который определяется нормализованными значениями, то есть:

$$\sum_{j=1}^n \rho_j = 1, \rho_j \geq 0, j = \overline{1, n}.$$

Значения промежуточных коэффициентов Борда приведены в табл. 3

Таблиця 3. Значення проміжних коефіцієнтів Борда.

Номер корпусу	$X_{1,1}$	$X_{1,2}$	$X_{1,3}$	$X_{1,4}$	$X_{1,5}$	$X_{1,6}$
Корпус1	29	28	27	28	24	29
Корпус 2	16	18	18	11	18	3
.	.	.	.	.	.	.
.	.	.	.	.	.	.
Корпус 30	17	11	7	11	12	13
Корпус 35	10	2	11	2	2	4

С помощью коэффициента Борда $B(\text{Кор})$ учебные корпуса упорядочивают по степени преобладания, при необходимости, эти коэффициенты можно нормализовать по стандартным правилам. Если рассматривать вопрос определения лучшего учебного корпуса по энергоэффективности Кор^* (табл. 4), то его выбираем, исходя из условия:

$$B(\text{Кор}^*) = \max B(\text{Кор}_i).$$

Полная таблица результирующих коэффициентов Борда ранжирования учебных корпусов приведена в табл. 4.

Таблица 4. Значение результирующего коэффициента Борда.

Номер корпуса	$B(\text{Кор}_i)$
Корпус1	165
Корпус 2	84
.	.
.	.
Корпус 30	71
Корпус 35	31

Результирующие значения ранжирования учебных корпусов по правилу Борда для определения лучших и худших из них, приведенные на графике (рис. 1).

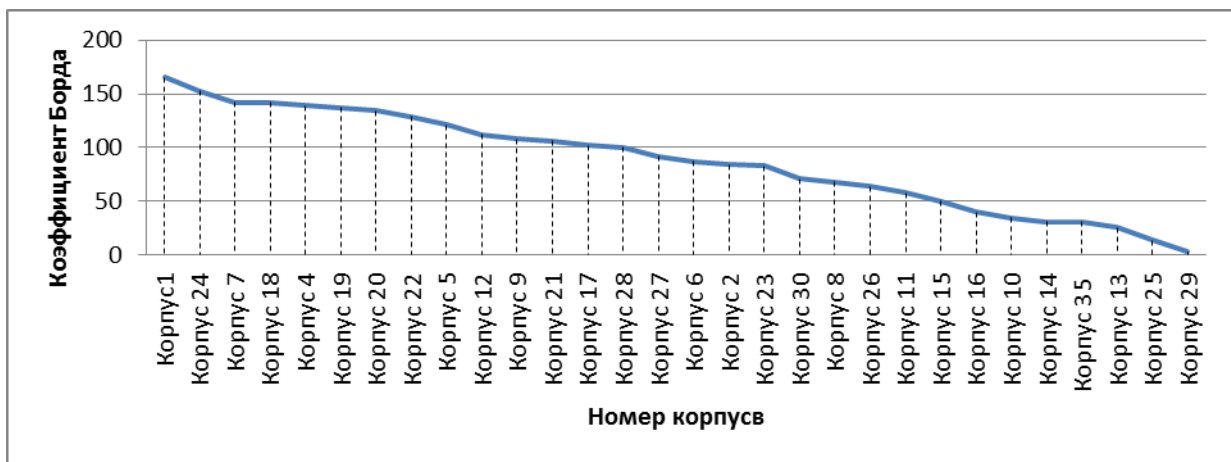

Рис. 1. Результирующие значения ранжирования по правилу Борда.

Выводы

1. Бенчмаркинг считается эффективным инструментом эталонного сопоставления и совершенствования системы управления по рациональному использованию энергетических ресурсов.

2. Использование метода Борда в бенчмаркинге позволяет осуществить ранжирование энергоэффективности учебных корпусов по контролю над тепловыми потерями, как результат, принять соответствующие управленческие решения по уменьшению уровня тепловых потерь.

Литература:

1. Розен, В.П. Тышевич Б. Л., Иншеков Е. Н., Розен П. В. Методология бенчмаркинга для повышения уровня энергоэффективности промышленных предприятий Украины [Текст]/ Розен В. П., Тышевич Б. Л., Иншеков, Е.Н., Розен П. В.// Проблемы региональной энергетики. - 2012. - № 2. - С. 73-84.
2. ISO 50001:2011. Energy management systems - Requirements with guidance for use/ European Committee for Standardization[Text] // CEN-CENELEC, 2011, p. 22.
3. Дроздова, М.И. Рейтинговая оценка деятельности организаций потребительской кооперации [Текст] / Дроздова М. И. //Регион: экономика и социология. - 2009.- № 1. - С. 180-189.
4. Горбач, А.В. Ковалев М. М. Как определяются международные рейтинги государств [Текст] /

Горбач А. В., Ковалев М. М. // Вестник ассоциации белорусских банков. - 2000. - № 30.

5. Гасанов, Г. Б. Рейтинговая оценка и регулирование деятельности распределительных электрических сетей в условиях нечеткости [Текст] / Гасанов Г. Б // Львов.: - 2006. - 140 с.

Научный руководитель:
профессор, Розен Виктор Петрович.

Тетяна Шевченко
(Суми, Україна)

НАВЧАЛЬНЕ ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЕКТУ «1УЧЕнь - 1 КОМП'ЮТЕР»

Середовище електронного навчання - це освітній простір, у якому відбувається формування в дітей якостей і вмінь необхідних сучасній людині XXI століття, таких, як медіаграмотність, критичне мислення, здатність до рішення творчих завдань, уміння мислити глобально, готовність працювати в команді й громадянська свідомість. Знання й уміння XXI століття сприяють формуванню в учнів самостійності й розвитку в них громадянських, професійних і лідерських якостей.

В освітній моделі «1 учень - 1 комп'ютер» інформаційні технології використовуються для створення середовища, у якому спілкування учня з комп'ютером відбувається один на один. Наявність Інтернету є бажаним компонентом цієї навчальної моделі для створення мережі та збільшення користування онлайн-ресурсами.

Створення середовища електронного навчання в школі дозволяє ключовим способом змінити парадигму трансляції знання в системі освіти. Ця модель, орієнтована на принцип «учитися завжди й скрізь», створює умови для реалізації принципів особистісно орієнтованого навчання. Новий вид застосування технологій відкриває зовсім нові можливості для навчання, дозволяючи досягти більш глибокого розуміння й вивчення матеріалу, тому що доступ до точних і детальних даних з теми стає майже миттєвим. У ході будь-якого уроку вчитель, направляючи школярів до ресурсів Інтернету, може організувати дослідницьку діяльність учнів, орієнтувати їх на поглиблений пошук інформації, оцінку надійності різних інформаційних джерел, обговорення їх з однокласниками, створення мультимедійних презентацій. Всі ці можливості дозволяють захопити школярів процесом навчання й створити для них міцну мотивацію.

Роль сучасного вчителя змінилась, оскільки сьогодні він далеко не єдине, а тим більше не головне джерело інформації для своїх учнів. Сьогодні школярі мають можливість черпати різноманітну інформацію з розмаїття підручників, посібників, телебачення, за допомогою комп'ютерних технологій, і незаперечним лідером у цьому списку є Інтернет. Роль учителя полягає в тому, щоб навчити правильно працювати з цією інформацією, виділяти головне, робити висновки і, нарешті, застосовувати набуті знання в конкретних життєвих ситуаціях. Учитель повинен виховати компетентісно орієнтовану особистість, здатну до самостійного життя.

Використання інтерактивних web-технологій перетворює процес навчання в гру з пошуку знань, робить його цікавим і захопливим, а отже, максимально ефективним. Звичайно ж, органічно вписуються і кращі, перевірені часом, традиційні методи навчання. Багато спеціальних програм і розвивальних ігор, які в буде запропоновано дитині, допоможуть їй самостійно розвивати свої творчі здібності.

Науково-педагогічний проект «1 учень - 1 комп'ютер» орієнтується на:

- інтерактивні методи освіти, засновані на співробітництві «1 учень - 1 комп'ютер», які дозволяють учителям інтегрувати комп'ютерні технології у навчальний процес, а учням - діставати доступ до знань;
- доступні, надійні, сучасні комп'ютерні та телекомунікаційні технології, призначені для вирішення освітніх завдань;
- сучасні продукти програмного забезпечення;
- підвищення кваліфікації вчителів з метою надбання необхідних знань і вмінь для інтеграції комп'ютерних технологій у навчальний процес.

Головна мета уроків з використанням нетбуків - формування навчальної діяльності шляхом використання отриманих на традиційних уроках знань, умінь і навичок безпосередньо в інформаційно-комп'ютерному середовищі. При цьому організація таких занять не вимагає кардинальної перебудови навчального процесу, а його зміст ґрунтується на використанні дидактичних матеріалів типових навчальних програм 1-4 класів.

Основні переваги такого навчання:

- враховує вікові особливості учнів і їхні інтереси;
- використовується в навчальному процесі при вивченні загальноосвітніх дисциплін;
- сумісне з типовими навчальними програмами по цих предметах;
- для проведення заняття у звичайному класі вимагає наявності фахівця, що володіє мінімальними, найбільш поширеними та знайомими навичками роботи за комп'ютером;
- може використовуватися батьками в домашніх умовах;

- апробоване на практиці

Нетбуки учні використовуватимуть в школі на будь-яких уроках з різних предметів. Засобом доступу до такого освітнього середовища слугує переносний персональний комп'ютер, який належить до виду ClassMate. Цей комп'ютер розроблено корпорацією INTEL спеціально для проекту в Україні. Він є саме персональним і використовується дитиною для навчання в школі і для змістовного дозвілля вдома або в будь-якому іншому місці за її бажанням та з дозволу батьків. Він є підручником, зошитом, щоденником, лабораторією, телестудією, кінозалом і мольбертом одночасно. А ще в ньому є дитячі фільми, мультфільми, ігри і ще багато-багато іншого з того, що потрібно маленькій людині для навчання та розвитку власної особистості.

Класмейт на базі процесора Інтел розроблений для використання учнями під керівництвом вчителя. На ноутбучі вчителя повинна бути встановлена програма Головна програма. Ця програма дозволяє легко стежити за нетбуками учнів і допомагати їм, надаючи можливість позитивної і продуктивної навчальної взаємодії з учнями, коли вони використовують свої нетбуки в класі.

Програмний продукт e-Learning Class V6.0 включає такі функції:

нетбуки учнів і ноутбуки педагога використовують бездротовий зв'язок, щоб віртуально «бачити» один одного і об'єднувати комп'ютери у віртуальну навчальну мережу;

Вчителі можуть:

- віддалено спостерігати або контролювати екрани школярів для впевненості в тому, що вони зайняті в свій робочий час виконанням безпечної і продуктивної роботи;
- тимчасово за своїм бажанням блокувати роботу учнів на нетбуках для залучення уваги школярів до завдань, що не вимагають комп'ютера. Віддалене виключення комп'ютерів учнів;
- демонструвати свій робочий стіл учневі або транслювати мультимедійні матеріали на нетбуки всіх школярів;
- потоково передавати школярам відео файли і зображень з web-камери, записувати операції з робочого стола у файл з його наступним відтворенням для учнів;
- поширювати інтерактивні тестові завдання.

Програма e-Learning Class V6.0 дає можливість створити безпечне і захоплююче середовище в класі. Учні зможуть використовувати свої нетбуки для доступу до інформації, для співпраці з іншими учнями, для перегляду матеріалів з ноутбука вчителя, що демонструють для всього класу з метою кращого усвідомлення навчального матеріалу, створення своїх власних матеріалів. Віртуальний клас керується вчительським ноутбуком. Віртуальний клас (модель класу) відкривається тоді, коли вчитель завантажує операційну систему свій ноутбук і закривається, коли виходить з системи. Для того, щоб більшість функцій віртуального класу ефективно працювали, необхідно, щоб хоча б один учень зайшов в нього і працював.

Технологічним ядром проекту є програмна оболонка дистанційного навчання 1to1inUA, що використовується як Internet-портал, на якому розміщуються завдання, тести, презентації, аудіо та відео записи, інші складові уроку. Програмна оболонка дозволяє проводити off-і on-line обговорення, дистанційне тестування, спільну роботу над документами та інше. Необхідною умовою є наявність у кожного вчителя і учня нетбука, з можливістю доступу в Internet, який вони зможуть використовувати у школі і вдома, на основі бездротової технології WiMAX (802.16) або еквівалентному широкосмуговому каналу, доступному на території всієї школи і вдома, доступну в класах школи wire-less Wi-Fi (802.11) WLAN-мережу з роутерами в кожному класі.

Проект передбачає створення багаторівневого середовища електронного навчання, базовим рівнем якої є середовище електронного навчання учня.

Учень може самостійно працювати з:

- інтерактивними навчальними розвиваючими програмами;
- електронними навчальними посібниками;
- презентаціями, графіками, діаграмами, картами;
- Інтернет-сервісами;
- віртуальними лабораторіями;
- та іншими мультимедіа-об'єктами (в поняття мультимедіа входить текстова інформація), спеціально розробленими для молодших учнів.

За допомогою організації навчальної взаємодії вчителя зі всіма учнями класу (незалежно від їх місця знаходження) вчитель може відправляти необхідні для навчання матеріали на нетбуки учням, стежити за виконанням наданих завдань, допомагати їм, об'єднувати у групи, перевіряти знання тощо. Створюючи інтерактивні системи закріплення та самоперевірки знань учнем і взаємообміну знаннями групами учнів, учитель отримує можливість захопити школярів новим цікавим для дітей процесом навчання, де знання навколо дитини всюди, що найбільш повно відповідає реальності навколишнього світу. Це дозволяє ефективно організувати навчання, як в школі, так і вдома навіть у випадках хвороби учня чи карантину. Застосовуючи технологію "1to1inUA" у процесі навчання, вчитель може використовувати не тільки освітній контент, а й програми для управління класом, які дозволяють йому демонструвати матеріали посилати файли на комп'ютери учнів, дистанційно відключати їх браузер, отримувати поточну інформацію про прогрес школяра, і багато іншого.

Для забезпечення прямої взаємодії між учнями, вчителями та батьками використовується бездротова мережа WiMAX, самостійно або в комбінації з Wi-Fi входами в роутери. Для безпечного

користування всесвітньою мережею Вихід в Інтернет з ноутбука учня проводиться через фільтри на сервері 1to1inUA. Згідно з прийнятими правилами роботи в мережі, система на нетбуці налаштована так, що учень не може встановити власноруч нову програму, і / або обмінюватися файлами без дозволу вчителя. Кожен школяр отримує 1Гб дискового простору на сервері 1to1inUA для зберігання своїх файлів.

Мета педагогів початкової школи - орієнтуватися на створення оптимальних умов для розвитку кожної дитини, формувати в учнів здібностей самостійно осмислювати навколишню дійсність. Використання отриманих знань, умінь і навичок в комп'ютерному середовищі передбачає перебудову процесу навчання, кінцевою метою якого має стати максимальне розкриття індивідуальних можливостей та само актуалізація особистості.

Література:

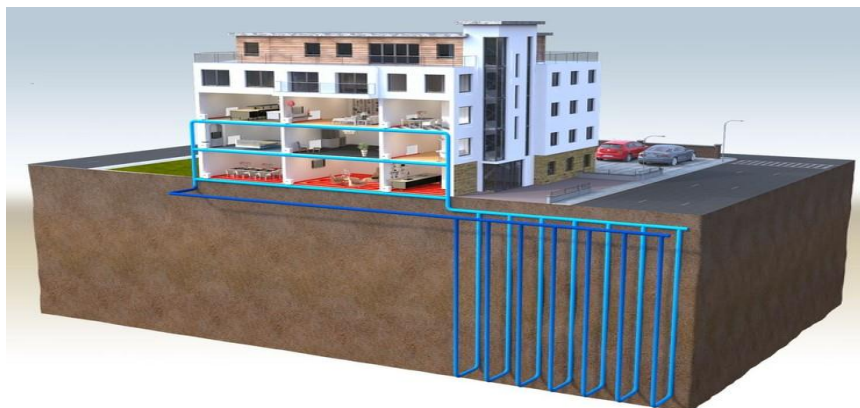
1. Гуржій А.М., Овчарук О.В. Дискусійні аспекти інформаційно-комунікаційної компетентності: міжнародні підходи та українські перспективи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ite.ksu.ks.ua/webfm_send/390.
2. Чернікова Л. А. Розвиток інформаційно-технологічної компетентності вчителів у системі післядипломної педагогічної освіти: автореф. дис.... канд. пед. наук: [спец.] 13.00.04 «Теорія і методика проф. освіти» / Чернікова Людмила Антонівна; Класичний приватний ун-т. –Защищена 03.06.2012. – Запоріжжя, 2012. – укр. –Бібліогр.: с.16–18
3. Пушкарьова Т. О. Основні результати експериментальної роботи з теми: „Впровадження моделі навчання „1 учень – 1 комп'ютер” / Т. О. Пушкарьова // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2010. – № 6. – С. 15 – 19.
4. Ливинец М. А. Пакет програмного забезпечення Intel® Learning Series Software Suite. Руководство для учителя / М. А. Ливинец. – М., 2012. – 373 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://iteach.com.ua/files/Intel_LS_Software_Suite_Guide_1-0.pdf.
5. Горошко Е. И. Образование 2.0 – это будущее отечественного образования? (Попытка теоретической рефлексии. Часть 1) / Е. И. Горошко // Образовательные технологии и общество (Educational technology & society). – 2009. – №2. – С. 455 – 469.
6. Шевченко Т.О. Сумщина приєдналася до проекту «1 учень - і комп'ютер»// Освіта Сумщини. - № 6, 2010. – С.3.

СЕКЦІЯ: ТЕХНІЧНІ НАУКИ

**Бойдадаев М., Акбаров И., Мадрахимов А.
(Наманган, Узбекистан)**

**ГЕОТЕРМАЛЬНЫЕ НАСОСЫ – АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ЭНЕРГИИ В УСЛОВИЯХ
УЗБЕКИСТАНА**

В условиях, когда цена на энергоносители постоянно растет спрос на современные отопительные устройства отличающихся высокими показателями качества и функциональности. Геотермальные тепловые насосы, имеющие довольно простой принцип работы, привлекают внимание потребителя своей эффективностью и неприхотливостью, так как идеально решают проблему отопления и кондиционирования. Собирая тепло из земли (грунта), воды (грунтовых вод), геотермальный тепловой насос обеспечивает его передачу в системы отопления сооружений и зданий. Такой агрегат, использующий тепло земли, является экономически выгодным кондиционером в летнее время и отопительным прибором в зимнее, тем более зима в Узбекистане не отличается суровостью. Средние температурные показатели грунта колеблются в диапазоне 4-12 градусов Цельсия, данная энергия является природным резервом использования низкопотенциальной теплоты. В водоеме или непосредственно в грунте к теплому насосу проводится зонд (трубопровод), по которому специальная морозостойкая жидкость циркулирует с целью сбора тепла. Подобную систему вполне можно сравнить с рабочей средой стандартного холодильника с обратными функциональными задачами. То есть если в холодильнике вырабатывается холод, а тепло испаряется во внешнюю среду, то тепловой насос имеет обратные принципы действия.

В тепловом геотермальном насосе один теплообменный аппарат (испаритель) утилизирует низкопотенциальную теплоту, другой теплообменный аппарат (конденсатор) выделяет тепло для обогрева и потребительских нужд. Неоспоримые преимущества такого рода насосов обусловили их актуальность для разных регионов. Главными достоинствами оборудования считаются:

- Максимальная стабильность характеристик (КПД, тепловая мощность), которые не зависят от воздействия внешней среды (погодных условий, времени года). Это обусловлено тем, что температура грунта в скважинах не меняется – она постоянна;
- Высокие показатели КПД, обеспечивающие высокую эффективность. На 1 кВт электрической энергии приходится 3-5 кВт мощности тепловой энергии;
- Щадящее отношение к окружающей среде и ландшафту при монтаже оборудования;
- Возможность компактного размещения. Скважины не требуют большой площади участка, нарушения целостности фасада и интерьера, у них не имеется наружных блоков;
- Большой эксплуатационный срок, долговечность. Заводские грунтовые зонды имеют срок эксплуатации порядка 100 лет. Компрессор, основной узел теплового насоса, который легко меняется, проработает 30 лет;
- Простота использования. Не требует повышенного внимания к себе;
- Универсальность применения оборудования – насос позволяет, и охлаждать, и нагревать необходимую площадь;
- Обеспечение максимального уровня комфорта в доме (низкотемпературное отопление – теплый пол), отсутствие шума;
- Минимум колебаний влажности и температуры;
- Освобождается территория, требующаяся для размещения узлов системы отопления;
- Двойной зонд в виде буквы «U» обеспечивает дублирование зондов в скважине, увеличенный съем тепловой энергии, малое гидравлическое сопротивление. Зонд будет надежно защищен от повреждений после того, как скважину заливают термо раствором;

- Экологическая чистота данных методов кондиционирования или обогрева. Нет выброса в атмосферу углекислого газа, вредных продуктов горения;
- Абсолютная пожаро- и взрывобезопасность. Для эксплуатации не требуется специальное оборудование;
- Использование небольшого количества электроэнергии, что дает низкие эксплуатационные затраты. К примеру, геотермальный тепловой насос (17 кВт) подходит для отопления жилого дома в 350 кв. м – потребление электричества составит до 5 кВт в час.
- Максимальная автономность и независимость, нет необходимости в газопроводе. Не возникает зависимости от поставок и цен на жидкое топливо или газ – насос работает от электричества. При отключении электричества работаем на автономном дизель генераторе или от солнечных панелей.
- При использовании таких насосов не придется в срочном порядке освобождать лишнюю территорию для того чтобы поместить дымоход, котельную, специальное хранилище для топлива.

Существует 4 разновидности коллекторов, которые являются успешными поставщиками тепловой энергии. Это подземные коллекторы следующих типов:

1. **Горизонтальные тепловые насосы.** Размещены горизонтально на глубине порядка 1,2 — 1,5 метра – глубже уровня промерзания грунта. Когда земельная площадь позволяет проложить контур, этот способ получения энергии предпочитают использовать для жилых объектов.
2. **Вертикальные тепловые насосы.** Размещаются вертикально в специально пробуренных скважинах, глубина которых достигает 150 метров. Наиболее предпочтительный вариант, когда нет территориальной возможности для горизонтального размещения контура или ландшафтную зону нельзя нарушать.
3. **Грунтовые водные.** В данном случае вода, циркулирующая по системе геотермального теплового насоса, является теплообменной жидкостью. В конце процесса прохождения по всему контуру вода возвращается в грунт.
4. **Водные тепловые насосы.** Самый недорогой вид коллектора. Размещение предусматривается в любом типе водоема (река, озеро) – главное, чтобы глубина промерзания была выше глубины пролегания оборудования. Необходимо соблюсти требования относительно объема воды в водоеме и его размера.

Каждый из этих видов коллекторов можно считать достаточно актуальным в наше время. При строительстве типовых коттеджей первый и второй вид коллекторов более предпочтителен. Выбор зависит от конкретных условий и возможностей эксплуатации.

Учитывая то, что геотермальные тепловые насосы являются разновидностью инновационного оборудования и требуют грамотного проектирования, важно доверять монтаж установки профессионалам, имеющим опыт работы с высокотехнологичными материалами. Для того чтобы тепловой насос сохранял высокий КПД, необходимо иметь низкотемпературную систему отопления, к которой он будет подключаться. Температура подачи не должна превышать отметку в 55 градусов (фанкойлы, теплые полы, специальные радиаторы, подстроенные на необходимую температуру).

геотермальные тепловые насосы становятся самыми оптимальными средствами отопления и кондиционирования. Актуальными причинами использования данного оборудования можно считать следующие:

- Максимальность автономии;
- Экономичность;
- Горячая вода;
- Безопасность;
- Удобство и комфорт;
- Универсальность. Отопление – в холодное время года и кондиционирование – в жару;
- Отсутствие проблем с сервисным обслуживанием и наличием газопроводов.

Тепловой насос в наше время стоит немало, однако значительная экономия средств позволяет со временем полностью окупить первоначальные затраты и начать экономить на отоплении.

Литература:

1. “Теплотехника” Под редакцией Луканина В. Н. М.: “Высшая школа”, 1999 г. 677 с
2. Нащикин В.В. “Техническая термодинамика и теплопередача”. “Высшая школа”, 1980. 452 с.
3. Туревский И. С. Теория двигателя. М.: Высшая школа Ташкент 2006 г

Андрій Іваник
(Київ, Україна)

ПОБУДОВА ЛЮДИНО-МАШИНИХ ПРОЦЕДУР ОПЕРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ РЕЖИМАМИ ЕЛЕКТРОСПОЖИВАННЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ

Вступ. Контроль і підтримка параметрів режиму електроспоживання підприємства у встановлених енергопостачальною організацією межах здійснюється оперативно-диспетчерським персоналом служби головного енергетика підприємства. Граничні значення параметрів режиму електроспоживання встановлюються на максимальну активну електричну потужність підприємства в години максимуму енергосистеми, мінімальне і максимальне значення реактивної потужності підприємства. Підтримка даних параметрів в заданих межах здійснюється за критеріями мінімуму витрат для промислового підприємства. Крім оптимізації взаємодії промислових підприємств з енергосистемою, в рамках даного завдання здійснюється мінімізація перетоків реактивної потужності (енергії) в електричній мережі підприємства і підтримання номінальних напруг на електроприймачах. В результаті забезпечується збільшення пропускну здатності електричної мережі і скорочення втрат активної енергії в ній.

Мета роботи. Метою роботи є дослідження людино-машинних процедур взаємодії енергодиспетчера з вимірювально-обчислювальним комплексом для забезпечення своєчасного прийняття ефективних управлінських рішень в постійно мінливих умовах багатомономенклатурного виробництва.

Викладення основного матеріалу. Існуючі математичні методи не дозволяють впоратися з завданням без участі людини через неможливість точного опису предметної області. Тому її рішення здійснюється в діалоговому (інтерактивному) режимі особи, яка приймає рішення (ОПР) з електронно обчислювальною машиною (ЕОМ). Такий підхід до вирішення поставленого завдання надає ОПР, в якості якого виступає енергодиспетчер служби головного енергетика, можливість в інтерактивному режимі з ЕОМ змінювати (коректувати) алгоритм розв'язання задачі на будь-якому етапі його реалізації, а потім здійснювати перегляд отриманих рішень і вибір одного з них.

Зберігання вихідних даних, необхідних для управління електроспоживанням промислових підприємств, і результатів вирішення завдань, використаних енергодиспетчером для прийняття рішень, здійснюється в базах даних індивідуального користування, що працюють під управлінням СУБД MSSQLServer і взаємодіючих з центральною базою даних, що забезпечує єдину інформаційну основу системи управління енергетикою підприємства.

Пропонується спосіб організації діалогової взаємодії енергодиспетчера і ЕОМ і вид представлення даних, що використовуються при управлінні електроспоживання промислових підприємств [1]. Інтерфейс користувача системи, зображений на рисунках 1 і 2, дозволяє працювати енергодиспетчеру в режимі оперативної візуалізації вироблених ЕОМ оптимізаційних рекомендацій з управління електроспоживання і передачі керуючих впливів на об'єкти управління підприємства.

Після активізації системи на екрані з'являється екранна форма з двома закладками: «Вихідні дані» і «Результати рішення». Одна з закладок знаходиться в активному стані.

Під час виклику закладки «Вихідні дані» (рис. 2) на екрані зверху з'являються вікна, в яких відображаються встановлені енергосистемою обмеження і фактичні, обчислені ЕОМ, значення з активного, реактивного навантаження і витрати електроенергії для підприємства. Як обмеження з активного навантаження в нормальних умовах функціонування промислового підприємства виступає заявлена ним максимальна потужність, що приймає участь в максимумі навантаження енергосистеми.

При нестачі генеруючої потужності енергосистемою можуть встановлюватися більш жорсткі обмеження з активного навантаження.

Максимальная активная электрическая мощность предприятия (МВт)		Граничные значения реактивной электрической мощности промышленного предприятия (кВар)			Расход электрической энергии на предприятии за месяц (МВтч)	
Ограничение	Фактическая	Минимальное	Фактическое	Максимальное	Плановый	Фактический
15,00	14,74	12,00	33,00	87,00	5150,00	4912,37

Ущерб от изменения режима работы ПР электрической энергии (нормочас)		Количество переключений электрической сети промышленного предприятия		Потери электрической энергии из-за перетоков реактивной мощности (кВт)		Расход электрической энергии на предприятии за сутки (МВтч)	
Минимальный	Назначаемый	Минимальное	Назначаемое	Минимальное	Назначаемое	Плановый	Назначаемый
123,10		1		1534,12		245,00	

Рис 1 – Экранна форма для виведення вихідних даних

Обмеження реактивного навантаження підприємства можуть встановлюватися, виходячи з можливості отримання максимально можливих знижок в тарифі при генерації підприємством реактивної енергії в мережу енергосистеми в години великих навантажень електричної мережі і при споживанні реактивної енергії з мережі енергосистеми в години малих навантажень електричної мережі, якщо необхідність таких режимів роботи підприємства встановлена в договорі на електропостачання. Години великих і малих навантажень електричної мережі встановлюються енергопостачальною організацією індивідуально для кожного споживача електроенергії, виходячи з аналізу графіків реактивного навантаження споживача і мережі, з якої він отримує електроенергію. Всі обмеження можуть коригуватися з клавіатури ЕОМ.

У вікнах, розташованих нижче, відображаються мінімальні значення критеріїв зі збитку підприємства від регулювання активного навантаження (від переведення на знижений режим функціонування або відключення споживачів-регуляторів електроенергії), кількості переключень електричної мережі підприємства, втрат електроенергії через перетоки реактивної потужності в мережі і планова витрата електроенергії підприємства, що обчислюються ЕОМ, які виділяють область компромісних рішень (область Парето) багатокритеріальної задачі. Формування області Парето представляє собою формально-математичну частину рішення даної задачі.

Наступний етап вирішення завдання є концептуальним, що вимагає додаткової інформації, яка дозволила б визначити схему компромісу між критеріями. Даний етап виконується в діалозі людини з ЕОМ. При вирішенні задачі це здійснюється наступним чином.

Порожні вікна представляють собою позиції, в які необхідно ввести дані. Ці дані вводяться енергодиспетчером. Вони являють собою нові значення критеріїв, що забезпечують звуження області Парето, направленої на скорочення кількості допустимих рішень задачі. Зміна значень критеріїв здійснюється енергодиспетчером в діалозі з ЕОМ, який триває до отримання доступної для огляду кількості рішень задачі.

Під час виклику закладки «Результати рішення» (рис. 2) у верхньому вікні відображається загальна кількість отриманих рішень, а у вікні під ним - номер рішення.

При зміні номера рішення в цьому вікні відображаються відповідні до цього рішення результати:

- номери споживачів-регуляторів, обраних для регулювання активного навантаження, і рівнів електричної мережі підприємства, яким вони належать;
- номери джерел реактивної потужності, розподілених в електромережі підприємства, і кількість рекомендованих до підключення в них секцій.

Після аналізу отриманих результатів рішень енергодиспетчером вибирається найбільш підходяще з них і через пристрої зв'язку з об'єктом відповідні цьому рішенням керуючі впливи (команди), передаються на об'єкти управління: споживачі регулятори активного навантаження підприємства і джерела реактивної потужності.

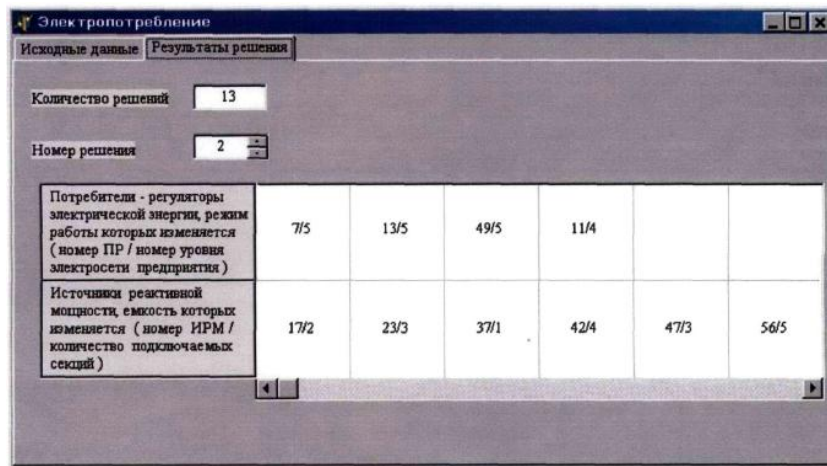

Рис 2 – Экранна форма для вибору результату вирішення задачі

До діалогу енергодиспетчера і ЕОМ пред'являються жорсткі вимоги по швидкодії - інакше інформація просто застаріє.

Висновок. Розглянутий спосіб діалогової взаємодії енергодиспетчера і ЕОМ забезпечує гнучкість, зручність і комфортні умови роботи енергодиспетчера з системою: наочність введення і можливість редагування вихідних даних, відображення результатів вирішення завдань. Діалоговий режим управління електроспоживання промислових підприємств підвищує якість управління, зводить до мінімуму помилки при управлінні. У цьому випадку успіх рішення завдання залежить не тільки від математичних моделей і методів, які використовуються, а й від кваліфікації енергодиспетчера і якості діалогової системи, як інтегрованого інструменту взаємодії енергодиспетчера з ЕОМ.

Література:

1. Тюхматьев В.М. Построение человеко-машинного диалога по управлению электропотреблением промышленных предприятий / В.М. Тюхматьев, А.Ф. Резчиков, В.А. Иващенко // Проблемы точной механики и управления. Сб. науч. тр. Саратов, 2004. С. 127-130.
2. Редкозубов С.А. Статистические методы прогнозирования в АСУ / С.А. Редкозубов. М.: Энергоиздат, 1981. 152 с.
3. Раяцкас Р.Л. Система моделей планирования и прогнозирования / Р.Л. Раяцкас. М.: Экономика, 1976. 286 с.
4. Васильев Д.А. Модели и методы управления режимом потребления электроэнергии промышленными предприятиями с непрерывным характером производства: Автореф. дис. канд. техн. наук / Д.А. Васильев; Саратовский госуд. техн. ун-т. Саратов, 2003. 24 с.
5. Иващенко В.А. Автоматизированные системы планирования электропотребления на промышленных предприятиях / В.А. Иващенко, А.Ф. Резчиков, В.М. Тюхматьев // Проблемы точной механики и управления. Сб. науч. тр. Саратов, 2004. С. 5-13.

Науковий керівник:

доцент Калінчик Василь Прокопович.

**Василь Калінчик, Андрій Іваник
(Київ, Україна)**

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ ОПЕРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ РЕЖИМАМИ ЕЛЕКТРОСПОЖИВАННЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ

Вступ. Відповідно до інформаційно-логічної схеми задача оперативного управління режимами електроспоживання промислових підприємств відноситься до завдань реального часу (цикл реалізації з тривалістю до 0,5 години) і вирішується періодично через дискретні проміжки часу, кратні інтервалам збору інформації в системі Δt . Вибір інтервалу вирішення задачі залежить від характеру зміни регульованих параметрів: електричних навантажень і напруги підприємства і вузлів електромережі. Для більш ефективного регулювання режимів електроспоживання промислових підприємств дана задача вирішується для прогнозних значень навантажень [2, 3]. При цьому прогнозування електричних навантажень (активних і реактивних) здійснюється на n тактів опитування датчиків, що відповідає інтервалу часу $t^* = n\Delta t$. Тривалість t^* визначається часом, необхідним для прийняття рішень і реалізації керуючого впливу по режимам роботи споживачів-регуляторів (СР) і джерела реактивної потужності (ДРП).

Мета роботи. Метою роботи є розробити математичну модель для розв'язання задачі управління режимами електроспоживання промислових підприємств.

Викладення основного матеріалу. Необхідно мінімізувати сукупність техніко-економічних критеріїв [1, 4,]:

- За збитком підприємства від відключення (переведення на знижений режим роботи) СР активного електричного навантаження

$$F_1 = \sum_{j=1}^J \sum_{i=1}^I y_{ij} k_{ij}; \quad (1)$$

- За кількістю відключень ПР електричного навантаження

$$F_2 = \sum_{j=1}^J \sum_{i=1}^I k_{ij}; \quad (2)$$

- За втратами потужності (енергії) в електричній мережі підприємства, що виникає через перетоки реактивної енергії

$$F_3 = \sum_{k=1}^L \left\{ \left[Q_1(t) - \sum_{s=1}^{S_j} Q_s^{(l)}(t) h_{sl} \right]^2 R_l U_l^2(t) \right\} \quad (3)$$

при наступних обмеженнях, що накладаються енергосистемою на параметри режимів електроспоживання підприємства та існуючих стандартах на якість електричної енергії, що живить електроприймачі:

- по активному навантаженні підприємства

$$\sum_{v=1}^V P_v(t) - \sum_{j=1}^J \sum_{i=1}^I P_{ij}(t) k_{ij} \leq P_{обм} \quad (4)$$

- по реактивному навантаженню підприємства

$$Q_{мин}(t) \leq \sum_{v=1}^V \left[Q_v(t) - \sum_{w=1}^{W_v} Q_w^{(v)} h_{vw} \right] \leq Q_{макс}(t); \quad (5)$$

- по напрузі на приймачах електричної енергії

$$U_{мин} \leq U_l(t) \leq U_{макс}, \quad (6)$$

де y_{ij} - збиток від використання для регулювання i -го СР електричного навантаження на j -му рівні СЕПП,

k_{ij} - булева змінна, що приймає значення рівне 1, якщо i -й СР j -го рівня вибирається для регулювання навантаження і 0 – в іншому випадку (при виборі для регулювання активного навантаження i -го ПР на j -му рівні мережі споживачі-регулятори нижчих рівнів, які отримують електроенергію від цього споживача, виключаються з розгляду, тобто накладається заборона на подальше використання цих СР для регулювання активного навантаження; ця заборона діє на час використання вибраного для регулювання навантаження СР),

I_j - кількість СР електричного навантаження, виділене для регулювання на j -му рівні СЕПП,

J - Кількість рівнів ієрархії СЕПП (рівень введів електроенергії в підприємство, рівень трансформаторних підстанцій, рівень трансформаторів, рівень секцій низьковольтних шин, рівень окремих фідерів живлення і рівень груп електроприймачів, що живляться з одного розподільного пункту),

$Q_1(t)$ - реактивна потужність, що передається по l -й ділянці мережі,

L - кількість ділянок мережі підприємства, на яких здійснюється регулювання реактивного навантаження,

$Q_s^{(l)}$ - Потужність ДРП(як правило, низьковольтних конденсаторних установок, розміщених в розподільних вузлах електромережі підприємства) на l -й ділянці мережі (конденсаторні батареї потужністю від 5 квар і вище),

s - номер секції ДРП,

S_l - загальна кількість секцій в ДРП,

h_{sl} - булева змінна, що приймає значення рівне 1, якщо s -я секція ДРП включається і 0 - в іншому випадку,

R_l - активний опір l -ї ділянки електромережі,

$U_l(t)$ - напруга в місцях підключення ДРП,

$P_v(t), Q_v(t)$ - відповідно поточні активні і реактивні навантаження підприємства по V -му введенню електроенергії,

$P_{ij}(t)$ - навантаження i -го СР електричного навантаження на j -му рівні мережі,

$P_{обм}$ - обмеження по активному навантаженню підприємства, що вводиться енергосистемою (в умовах нормального функціонування підприємства як дане обмеження виступає заявлена енергосистемі потужність),

$Q_{мин}(t), Q_{макс}(t)$ - відповідно мінімальне і максимальне значення реактивної потужності підприємства, диференційовані за часом доби (годинах максимуму і мінімуму навантаження енергосистеми),

$Q_w^{(v)}(t)$ - потужність ДРП(високовольтних конденсаторних установок), розміщених на головних знижувальних підстанціях по вводах електричної енергії в підприємство; V - номер введення електроенергії в підприємство,

w - номерсекції ДРП, розміщеної на введенні електроенергії в підприємство,

W_v - загальна кількість секцій в ДРП, встановленої на V -му введенні електроенергії в підприємство,

h_{ww} - булева змінна, що приймає значення рівне 1, якщо w -а секція ДРП включається і 0 - в іншому випадку,

$U_{мин}, U_{макс}$ - відповідно мінімальне і максимальне значення напруги, що забезпечує нормальне функціонування електрообладнання (відповідно до існуючих стандартів коливання напруги на електроприймачах допускається в межах $\pm 5\%$ або від $- 5\%$ до $+ 10\%$ від номінальної напруги; зниження напруги на 10-15% може привести до зупинки двигунів технологічного обладнання).

При регулюванні активного навантаження підприємства враховується вплив електроприймача, режим роботи якого змінюється, на функціонально пов'язане з ним технологічне обладнання. Затримка в надходженні продукції (заготовок, комплектуючих і т.д.) на дане технологічне обладнання лише в межах, допустимих об'ємом накопичувачів, призводить до зупинки технологічного агрегату. Тривалість роботи технологічного обладнання за рахунок накопичувачів, як правило, становить не менше двох годин, що цілком достатньо для оперативного регулювання активного навантаження підприємства в години максимуму енергосистеми, що не приводить до зривів технологічного процесу.

Зриви технологічного процесу можуть мати місце не тільки при тривалому відключенні одного і того ж технологічного обладнання, а й при його частому відключенні.

Для уникнення зривів технологічного процесу, обумовлених тривалими і частими відключеннями одних і тих же електроприймачів, передбачена можливість встановлення тимчасових заборон на використання технологічного обладнання для регулювання навантаження, які дозволяють адаптувати завдання до реальних умов, які складаються на виробництві. Введення і зняття заборон здійснюється персоналом планово-виробничого відділу, структурних підрозділів, в яких розміщено електроспоживаюче обладнання, що використовується в якості споживачів-регуляторів електричного навантаження, і служби головного енергетика промислового підприємства через автоматизоване робоче місце енергодиспетчера, що забезпечує доступ до бази даних, що використовується для вирішення завдання.

Збиток підприємства від відключення (переведення на знижений режим роботи) СР активного електричного навантаження складається: з втрат електроенергії на відновлення перерваного технологічного процесу після подачі електроенергії; з погіршення якості продукції; з простою виробничого персоналу; з поточного недовипуску продукції і його компенсації в подальшому за рахунок форсованого режиму, понаднормових робіт та ін.; з ремонту обладнання, пошкодженого через припинення подачі електроенергії та ін.

У якості нижнього рівня регулювання активного навантаження підприємства виступає рівень груп електроприймачів, що живляться з одного розподільного пункту. Використання в якості СР електричного навантаження дрібніших енергооб'єктів недоцільно через необхідність установки великої кількості вимірювальної і комутаційної апаратури і реалізації великого числа перемикачів.

З метою запобігання виходу активного і реактивного навантажень підприємства за встановлені енергосистемою обмеження завдання (1) - (6) необхідно вирішувати для їх прогнозних значень. Класичні математичні методи прогнозування не дозволяють забезпечити необхідну точність прогнозу, часто істотно змінюють характер електроспоживання підприємства (стрибокподібні зміни електричних навантажень). Тому для цих цілей пропонується використовувати штучні нейронні мережі, які за своїми можливостями дуже далекі від свого біологічного прототипу, але досить успішно дозволяють вирішувати вузьке коло завдань.

Висновок. Наведена постановка задачі та математичні моделі оперативного управління електричним навантаженням промислових підприємств, які забезпечують виконання обмежень енергосистеми по активному і реактивному навантаженню, мінімізацію втрат і необхідний рівень напруги в вузлах електричної мережі і покладені в основу побудови програмного забезпечення управління режимами електроспоживання підприємств.

Література:

1. Иващенко В.А. Автоматизация оперативного управления электропотреблением на промышленных предприятиях / В.А. Иващенко, А.Ф. Резчиков, В.М. Тюхматьев// Мехатроника, Автоматизация, Управление: Тр. Первой Всерос. науч.-техн. конф. с междунар. участием. М.: Новые технологии, 2004. С. 426-428.
2. Калинчик В.П., Федосенко Н.Н., Калинчик В.В. Обобщенная модель оперативного прогнозирования режимов электропотребления/ Энергетика: економіка, технологія, екологія – 2006. - № 1. – С. 31 – 33
3. Калинчик В.П., Федосенко Н.Н. Адаптивные модели прогнозирования электрической нагрузки/ НТУУ „КПИ” Н.-и. ин-т автоматики и энергетики «Энергия». – Киев, 2010. –15 с.: – Рус. – Деп. в ГНТБ Украины 15.03.2010, № 4-Ук – 2010
4. В.П.Калинчик. Методология оперативного управления потреблением электрической энергии/ Энергетика: економіка, технологія, екологія – 2013. - № 1. – С. 47 – 51.

Василь Калінчик, Григорій Хітько
(Київ, Україна)

ВИБІР ШКАЛИ ПРІОРИТЕТУ СПОЖИВАЧІВ-РЕГУЛЯТОРІВ ЕЛЕКТРОСПОЖИВАННЯ

Вступ. Зниження пікового електроспоживання досягається різними способами, але перевага надається тим, що не мають мінімальний вплив на технологічний процес. На об'єктах промисловості зниження електричного навантаження можливе за рахунок споживачів-регуляторів, вплив яких мінімальний на технологічний процес.

Мета роботи. Метою роботи є мінімізація впливу на виробничий процес при управлінні електричним навантаженням.

Викладення основного матеріалу. Різні споживачі електричної енергії несуть різну "відповідальність" перед виробничим процесом. Тому, відключення споживачів-регуляторів (СР) електричного навантаження повинне здійснюватися відповідно до шкали їх пріоритету.

Спочатку шкала пріоритету СР може бути встановлена, використовуючи відомий метод рангової кореляції [1-3].

Однак, як показали дослідження, управління по апріорно встановленій шкалі пріоритету СР не завжди оптимально [4]. При регулюванні навантаження найбільш часто відключаються СР з найбільш низьким пріоритетом і в про-процесі управління їх пріоритет може істотно зрости.

Пропонується методика управління електроспоживання за шкалою пріоритету, яка перебудовується в процесі управління по апріорно заданому циклу, і реалізує критерій рівної поточної участі електроприймачів згідно заданого пріоритету.

Принцип управління за даною методикою показаний на рис.1.

Суть запропонованої методики полягає в наступному. Нехай є n СР, розташованих в порядку зростання пріоритетів, визначених за методом рангової кореляції. Встановлені в порядку пріоритету n СР розбиваються на i груп, кожна з яких містить відповідно $k, l-k, \dots, n-m$ приблизно рівних за рангами СР.

Введемо умови. 1. Пріоритет груп СР залишається незмінним, якщо в контрольованому періоді T величина потужності, що відключається не перевищує сумарну потужність СР, що входять в групу. 2. Будь-який із СР не може бути повторно відключений в контрольованому періоді до тих пір, поки в процесі управління пріоритет СР не буде відновлений до первинного.

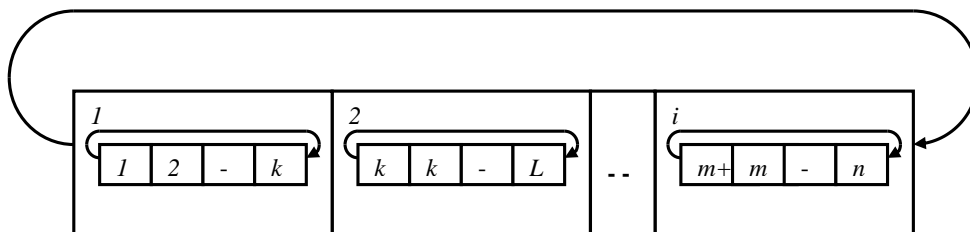

Рисунок 1. Принцип управління електроспоживанням

Припустимо на k -му кроці управління необхідно знизити електроспоживання на величину ΔW^k і інтервал управління становить $\tau \Delta t$ хвилин. Перевіряємо умову

$$\Delta W_{\tau}^k = P_1 \cdot \tau \cdot \Delta t - \Delta W^k, \quad (1)$$

якщо $\Delta W_{\tau}^k \geq 0$, то відключається перший СР на час $\Delta W^k / P_1$, а в шкалі пріоритетів йому присвоюється найвищий ранг серед СР даної групи, якщо $\Delta W_{\tau}^k < 0$, то перевіряється умова

$$\Delta W_{\tau}^k = (P_1 + P_2) \cdot \tau \cdot \Delta t - \Delta W^k, \quad (2)$$

і в загальному виді

$$\Delta W_{\tau}^k = \tau \cdot \Delta t \sum_{p=1}^n P_p - \Delta W^k. \quad (3)$$

При цьому ранг кожного відключеного СР в групі зростає відносно до рангів не відключених СР.

Якщо $(P_1 + P_2 + \dots + P_k) \cdot \tau \cdot \Delta t - \Delta W^k \leq 0$, то першій групі СР присвоюється найвищий груповий ранг.

Аналогічним чином перебудовується порядок пріоритету для інших $i-1$ груп СР.

Припустимо, що на $k+1$ кроці управління необхідно додатково знизити електроспоживання на величину ΔW^{k+1} і інтервал управління складає $(\tau-1)\Delta t$. Припустимо, що на k -му кроці управління було відключено r споживачів з найбільш низьким пріоритетом. Так як на попередній крок управління порядок пріоритетів ПР був перебудований, то найбільш низький пріоритет матиме $(n-r)$ -й ПР.

Далі перевіряються умови (1)-(3), причому СР, які відключалися раніше згідно умови 2, не відключаються. Якщо, наприклад, для першої групи СР $\Delta W_{\tau-1}^{k+1} = \sum_{p=(k-r)}^k P_p (\tau-1) \cdot \Delta t - \Delta W^{k+1} < 0$, то відключаються СР наступної групи і так далі аж до виконання умови $\Delta W_{\tau-1}^{k+1} \geq 0$.

Якщо необхідно відновити відключені СР, то відновлюються відключені СР з найбільш високим пріоритетом, спочатку встановленим за методом рангової кореляції.

По закінченню контрольованого періоду T групові пріоритети і при-пріоритети СР в групах відновлюються до початкового.

Висновок. Запропонована методика управління споживачами-регуляторами по шкалі пріоритету, яка перебудовується в темпі управління по апіорно заданому циклу. Використання даної методики дозволяє мінімізувати вплив на технологічний процес виробничої системи, пов'язаний з регулюванням електричного навантаження.

Література:

1. Бондарь А.Г., Статюха Г.А., Потяженко И.Л. Планирование эксперимента при оптимизации процессов химической технологии. – Киев. Вища школа, 1980.- 264 с.
2. Калинчик В.П. Контроль и оперативное управление электропотреблением в промышленных электрических сетях: Автореф. дис. канд. техн. наук. - Киев, 1983. – 16 с.
3. Калинчик В.П. Оптимизация режимов электропотребления.- К: Знание, 1990. - 24с.
4. Каханович В.С. Сравнение методов управления электропотреблением // Изв. вузов СССР. Энергетика. – 1986: – № 10. – С. 18-23.

Василь Калінчик, Максим Шкретій
(Київ, Україна)

УПРАВЛІННЯ ЕЛЕКТРИЧНИМ НАВАНТАЖЕННЯМ ЗА ДОПОМОГОЮ СПОЖИВАЧІВ-РЕГУЛЯТОРІВ

Вступ. Графік навантаження об'єднаної енергосистеми України має нерівномірний характер, характерною особливістю якого є наявність двох піків – ранкового й вечірнього. Тому виникає необхідність вмикати маневрові джерела генерації. Промислові підприємства мають значний вплив на енергосистему, тому знизивши їх споживання в пікові години можна значно сприяти вирівнюванню графіка навантаження, це дозволить зменшити необхідну кількість маневрових джерел живлення для покриття дефіциту в години максимуму і, відповідно, знизить вартість електричної енергії. Зниження споживання електроенергії досягається різними способами, але необхідно обирати такі, що не мають впливу на технологічний процес, що впливатиме на випуск та якість продукції. На підприємствах зниження споживання електричної енергії можливо досягти за рахунок споживачів-регуляторів, вплив яких мінімальний на технологічний процес.

Проблема полягає саме у виборі споживачів-регуляторів, вимкнення яких не вплине на продуктивність, випуск продукції, тобто не спричинить впливу на роботу підприємства в цілому. Щоб обрати споживачів, яких необхідно і можна вимкнути потрібно виконати задачу дискретної оптимізації.

Мета роботи. Метою роботи є дослідження способу знаходження найкращого списку споживачів-регуляторів за допомогою генетичного алгоритму.

Викладення основного матеріалу. В процесі вибору споживачів-регуляторів аналізуються функції збитку і кількості перемикачів, які в результаті дослідження прямують до мінімуму [1, 2]. Генетичний алгоритм розглядається для вирішення задачі вибору складу споживачів на нижньому рівні електричної мережі підприємства.

Генетичний алгоритм (ГА) – евристичний метод пошуку, що використовується для рішення задач оптимізації і моделювання шляхом випадкового підбору комбінування і варіації шуканих параметрів з використанням механізмів аналогічних природньому відбору. ГА базується на теоретичному дослідженні синтетичної теорії еволюції, що враховує мікробіологічні механізми наслідування ознак в природних і штучних популяціях організмів, а також на накопиченому людством досвіді в селекції тварин і рослин [2].

Методологічна основа ГА ґрунтується на гіпотезі селекції, яка в самому загальному вигляді може бути сформульована так: чим вище пристосованість особини, тим вища ймовірність того, що в нащадках, отриманих з її участю, ознаки, що визначають пристосованість, будуть виражені ще сильніше.

Для реалізації поставленої задачі будується програмна модель еволюційного процесу – розвитку деякої популяції особин. [2, 3, 4]. Кожна особина в даному випадку представляє собою деяке рішення задачі [2]. Особини популяції схрещуються, розмножуються, мутують, при цьому гірші з них гинуть. Загальний розвиток популяції організовується таким чином, щоб в кінцевому підсумку через деяку кількість поколінь отримати оптимальний розв'язок задачі. При цьому покоління, що відповідає оптимуму буде складатися з однакових особин, які відповідають оптимальному рішенню задачі. На даному етапі розвиток популяції зупиняється – у однакових родителів з'являються діти, які нічим не кращі своїх предків – тому вони гинуть, так як алгоритм будується таким чином, що із нащадків виживають тільки ті, які знаходяться ближче до оптимального рішення, чим їх родителі.

Генетичний алгоритм розглядається для вирішення задачі вибору складу споживачів на нижньому рівні електричної мережі підприємства. В процесі вибору аналізуються функції збитку і кількості перемикачів, які при пошуку рішення прямують до мінімуму [5, 6].

А загальному генетичний алгоритм вибору споживачів-регуляторів можна записати наступним чином:

1. Створюється початкова популяція особин – формування початкового набору списку споживачів.

Кожна особина популяції кодується однією хромосомою (G), яка визначає склад споживачів, які рекомендовані для регулювання електричного навантаження підприємства. Кількість ген, що утворюють хромосому визначається числом споживачів m_n , що відносяться до нижнього рівня ієрархії електричної мережі підприємства.

Розраховуються параметри споживачів, такі як – функції оцінки збитку від зміни режиму роботи споживачів; функція перемикачів електричної мережі підприємства. Сумарна потужність кожного списку споживачів. Узагальнена цільова функція.

2. Далі відбувається схрещування особин популяції - отримання нового набору списків споживачів.

Схрещування. Після створення початкової популяції починається її розвиток і розмноження, тобто рух до оптимуму. Схрещування особин відбувається наступним чином: із поточного покоління випадково обираються два різні особини і далі кожний ген хромосоми нащадку з однаковою ймовірністю $p = 0,5$ може прийняти значення відповідного гена або одного, або іншого родителя.

Процедуру схрещування можна представити у вигляді схеми, приведеної на рис. 1

Рисунок 1 – Процедура схрещування особин популяції

Також розраховуються параметри нового списку споживачів і порівнюються з попереднім поколінням.

3. Включення особини в наступне покоління, якщо ця особина не гірше найгіршої особини попереднього покоління (збереження отриманого результату)

4. Знищення найгіршої особини попереднього покоління (видалення найгіршого рішення)

5. Мутація. В процесі еволюції можлива ситуація, коли серед генів особин популяції може не виявитися того гена, який відповідає оптимальному рішення. Наприклад, ген, що відповідає i -му споживачу електричної енергії в силу випадкового заповнення хромосом для всіх особин популяції може виявитися рівним 0, а для досягнення оптимального рішення він повинен бути рівним 1, або навпаки.

З метою виключення цього застосовується процедура мутації – генетичної зміни, що призводить до якісно нової прояви основних властивостей генетичного матеріалу.

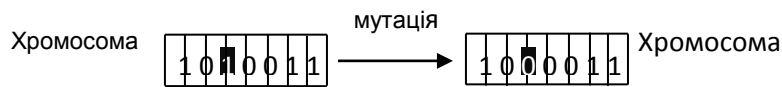

Рисунок 2 – Процедура мутації

Мутація полягає в наступному:

Із поточного покоління випадковим чином обирається деяка особина, її параметри записуються в деякий буфер пам'яті. Потім обирається ген, значення якого змінюється шляхом інвертування, в результаті утвориться мутант особини. Далі розраховуються параметри особини, при чому, якщо виконуються умови представлені системою, то вважається, що відбулася «добра» мутація і особина набуває характеристики і параметри утвореного мутанту, залишається в поточному поколінні особин, якісно покращуючи дане покоління.

Якщо умови з попередньої системи не виконуються, то мутація відмінюється, «погана мутація», і з буфера пам'яті повертаються початкові значення вибраної мутації особини.

Послідовне виконання процедур схрещування і мутації дає покоління особин (нащадків, що надають нові поєднання споживачів-регуляторів), яке якісно перевершує попередні покоління предків (знаходиться ближче до оптимального рішення).

Таким чином, для задачі вибору списку споживачів-регуляторів електричного навантаження кожне нове покоління містить списки, обраних споживачів, які дозволяють знизити електричне, і що мають прямуючих до мінімуму функції збитку і перемикання обладнання.

6. Поточне покоління вичерпано. Якщо так, то відбувається схрещування інших особин популяції, поки всі рішення не будуть розглянуті.

7. Якщо покоління не вичерпано, перевіряється чи необхідні результати досягнуті. якщо рішення не отримано, то відбувається схрещування інших особин до знаходження оптимального варіанту.

8. Кінець.

Висновки. Отже розглянуто опис генетичного алгоритму, його сутність, принцип застосування для регулювання навантаження, шляхом вибору оптимального варіанту (списку) споживачів для регулювання електричного навантаження. В якості критеріїв, за якими обирається найбільш оптимальний список споживачів-регуляторів обрано функції збитку та кількості перемикачів.

Література:

1. Васильев Д.А., Иващенко В.А., Ханбиков Р.И. Оперативное управление режимом электропотребления промышленных предприятий // Автоматизация и управление в машино- и приборостроении: Межвуз. Науч. Сб. Саратов, 2003. С. 34-38.
2. Васильев Д.А., Иващенко В.А., Резчиков А.Ф. Формирование состава потребителей для оперативного регулирования электрической нагрузки промышленных предприятий на основе генетических алгоритмов // Электротехнические комплексы и силовая электроника. Анализ, синтез и управление: Межвуз. Науч. Сб. Саратов. С. 21-29.
3. Генетические алгоритмы, искусственные нейронные сети и проблемы виртуальной реальности / Г. К. Вороновский, К. В. Махотило, С. Н. Петрашев, С. А. Сергеев. – Х.: ОСНОВА, 1997. – 112 с.
4. Турчин В. Ф. Феномен науки. Кибернетический подход к эволюции. М.: Наука, 1993. 231 с.
5. Clement R., Wren A. Genetic Algorithms and Dus-Driver Scheduling. // Presented at the 6th International Conference for Computer-Aided Transport Scheduling. Lisbon. Portugal. 1993.

Ольга Павлось, Ярослав Свищ, Руслан Павлось
(Львів, Україна)

РОЗВИТОК ПРОГРАМИ «ДИТЯЧА ЛЕГКА АТЛЕТИКА ІААФ» У СВІТІ ТА В УКРАЇНІ

Легка атлетика є комплексним видом спорту, що включає в себе різні види дисциплін. Це один з основних і найбільш масових видів спорту у світі. Свої позиції легкої атлетики вдалося завоювати за рахунок простоти, доступності та природності своїх змагальних дисциплін.

У переважній більшості, дитячі змагання з легкої атлетики нагадують мініатюрну модель дорослої програми. Зокрема, неадекватна стандартизація призводить до ранньої спеціалізації в конкретному виді, що, цілком зрозуміло, суперечить вимогам гармонійного розвитку дітей.

Робоча група Міжнародної асоціації легкоатлетичних федерацій, у 2001 – 2005 рр., взяла на себе ініціативу і розробила форму занять для дітей, яка базується на рішучому відході від дорослої моделі легкої атлетики. Та, яка у свою чергу відповідає сучасним вимогам і основною метою якої, є популяризація занять легкою атлетикою серед найменших – дітей та підлітків [1, с. 30, 4].

Встановлено, що одним з напрямів поширення легкої атлетики серед дітей у світі є програма Міжнародної асоціації легкоатлетичних федерацій «Дитяча Легка атлетика». Програма спрямована на підтримку рівня здоров'я дітей, підвищення їхньої соціальної активності й мотивації до занять дитячою легкою атлетикою. Програма спрямована на те, щоб принести в даний вид спорту нові легкоатлетичні ігри, які даватимуть дітям змогу отримати корисну практику від занять, зміцнити здоров'я, підвищити освіченість і самостійність [2, с. 10-20, 3, 5].

Мета програми «Дитяча легка атлетика» - зробити її видом спорту номер один у школах, сприяти збалансованому та здоровому способу життя дітей, а також залучати і підтримувати талановитих дітей у занятті легкою атлетикою [5, 6].

Одним із основних завдань програми є ознайомлення дітей з легкої атлетики на базовому рівні. Програма призначена не тільки для спортивних клубів і членів федерацій, але також для шкіл і установ, які зацікавлені в розвитку дітей.

Програма «Дитяча легка атлетика» розвивається за трьома віковими групами: I: діти віком 7 і 8 років; II: діти віком 9 і 10 років; III: діти віком 11 і 12 років [2, с. 15-16, 5, с. 20-21].

Таблиця 1

Видів рухової діяльності за програмою «Дитяча легка атлетика ІААФ»

Вікові групи	I	II	III
Вік (к-ть років)	7-8	9-10	11-12
Групи спринтерських / бігових видів			
Спринт / бар'єрний човниковий біг	X	X	
«Формула віражів»: спринт / бар'єрний біг			X
«Формула віражів»: спринтерська естафета			X
Спринт / «Слалом»		X	X
Бар'єрний біг			X
«Формула-1» (спринт, бар'єрний біг, «біг-слалом»)	X	X	
Восьмихвилинний біг на витривалість	X	X	
«Прогресивний» біг на витривалість		X	X
Біг на витривалість 1000 м			X
Біг на драбині	X	X	

Продовж. табл. 1

Групи стрибкових видів			
Стрибок з жердиною		X	X
Стрибок з жердиною через яму з піском			X
Стрибки на скакалці	X		
«Короткий» потрійний стрибок			X
Стрибок вперед в присяді	X	X	
«Короткий» стрибок у довжину	X	X	X
Скачки	X	X	X
Потрійний стрибок в обмеженому просторі	X	X	X
Стрибок у довжину на увагу		X	X
Група метань			
Метання в ціль	X	X	
Метання списа для підлітків			X
Метання дитячого списа	X	X	X
Метання сидячи на колінах	X	X	X
Метання назад через голову		X	X
Метання диска для підлітків			X
«Обертальне метання»		X	X

Програма «Дитяча легка атлетика» є однією з найбільших програм у світі для дітей. Створена у 2005 році, програма досягла загальної аудиторії більше ніж 1,5 млн дітей у 160 країнах світу.

Провівши аналіз науково-методичної літератури [4, 7], можемо стверджувати, що на сьогоднішній день програма поширюється у багатьох країнах світу з залученням різної кількості навчальних освітніх установ, вчителів, тренерів та дітей. Проводяться навчальні семінари та тренінги з метою навчання основам програми та ефективного поширення. Встановлено, що програма розвивається на різних континентах та країнах по-різному. Це багато в чому залежить від рівня економічного розвитку країн.

До прикладу у Франції 2012 року був проведений семінар за програмою «Дитяча легка атлетика» в рамках проекту «Здорові Діти» та підготовлено 35 тренерів. Національна Федерація легкої атлетики Франції використовує дану програму у роботі спортивних клубів. Окрім того, підписано договір між Федерацією

легкої атлетики Франції, Міжнародною асоціацією атлетичних федерацій, Міністерством освіти та Міністерством спорту, щодо внесення проекту «Дитяча легка атлетика» у програму початкової школи.

У Південній Кореї 2012 року Корейська асоціація легкоатлетичних федерацій розпочала поширювати програму «Дитяча легка атлетика». Були організовані семінари для викладачів і тренерів, які реалізують програму в спортивних клубах і школах країни. Міжнародна асоціація атлетичних федерацій намагається підвищити обізнаність про програму серед вчителів початкової школи. До програми залучено 57500 дітей корейських шкіл. У Сеулі створено професійні навчальні відео за даною програмою. Відео матеріали завантажено на сайт федерації країни та доступно для всіх шкіл.

У Аргентині в 2012 році проведено тренінги національними координаторами для вчителів фізичної культури. Основними завданнями програми є впровадження її на уроках фізичної культури в школах та залучення талановитої молоді до занять легкою атлетикою. Завдяки співпраці федерації з Національним Міністерством Освіти, проект «Дитяча легка атлетика» був розповсюджений по всій країні. Упродовж 11 місяців роботи вдалося залучити 105516 дітей у школах.

На Гаїті було проведено курси з навчання тренерів для поширення програми «Дитяча легка атлетика» в країні. В рамках курсу відбувалось теоретичне навчання вчителів, практичні заняття та на завершення – змагання за програмою «Дитяча легка атлетика» були організовані в Сент-Луїсі. У змаганнях взяли участь місцеві діти в бігу, стрибках і метання.

У Нігерії програма «Дитяча легка атлетика» поширюється з 2013 року та реалізується за допомогою федерації легкої атлетики Нігерія. Програма поширюється у п'яти містах країни. У 2013 – 2014 навчальному році у проекті задіяно більше 200 тис. учнів початкової школи.

В Україні поширенням програми «Дитяча легка атлетика» займається федерація легкої атлетики України. З 2012 року проводяться семінари та тренінги з метою навчання викладачів та вчителів фізичної культури основам програми. На сьогодні, в Україні вже задіяно 15 областей: Миколаївська, Донецька, Запорізька, Харківська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернігівська, Чернівецька, Сумська, Дніпропетровська, Київська, Волинська та Кіровоградська область. Дані регіони мають як мінімум по одному комплекту необхідного інвентарю. Основним завданням, яке ставить перед собою федерація – впровадити програму «Дитяча легка атлетика ІААФ» у роботу загальноосвітніх шкіл країни на рівні Міністерства освіти і науки. На сьогоднішній день, програма починає ставати частиною спортивних свят і фестивалів. До прикладу, у Чернігові в рамках VII Всеукраїнського фестивалю «Козацькі розваги», у Донецьку під час проведення Юнацького чемпіонату світу, у Львові під час змагань на призусь СК «Легион», у м. Київ в рамках Олімпійського дня та інших містах.

Висновок. Програма «Дитяча легка атлетика» розроблена у 2005 році та представлена у більш ніж 160 країнах світу. Навчальні семінари за програмою «Дитяча легка атлетика» були проведені на 22 мовах. На сьогоднішній день, дана програма досить успішно впроваджується на рівні міністерств освіти у роботу навчальних закладів, а також у діяльність спортивних клубів.

Активний розвиток програми «Дитяча легка атлетика» у світі та Україні сприяє формуванню наукових досліджень із проблем впровадження даного проекту у систему освіти.

Література:

1. Зубалій М. Методика використання програми "Дитяча легка атлетика" у загальноосвітніх навчальних закладах / М. Зубалій, В. Марунін // Фізичне виховання в школі [Текст]: Науково-методичний журнал. - Київ: "Педагогічна преса", 2009 р. № 5 – С.26– 30.
2. Программа ИААФ Детская Легкая Атлетика – Командные соревнования для детей /под ред. Вадима Зеличенка. – Москва, 2006. – С. 5 – 50.
3. Конестяпін В. Фізичне виховання школярів 14 – 15 років з пріоритетним використанням засобів легкої атлетики / В. Конестяпін, Т. Вітер // Молода спортивна наука України: зб. наук. пр. з галузі фіз. культури та спорту. – Львів, 2008. – Вип. 12, т. 2. – С. 115 – 119.
4. Curriculum of Al Manufiah University of Egypt//Kids & Youth News. –2009. – N 7. – P.8. Pakistani involvement in Kids and youth athletics//Kids & Youth News. –2008. – N 5. –P.8.
5. IAAFKid'sAthletics/ Nestlé Healthy Kidstostaron Broadway, from IAAF.org/ Run Blog Run [Electronic resources]. –Access mode: <http://www.runblogrun.com/2014/06/iaaf-kids-athletics-nestle-healthy-kids-to-star-on-broadway-from-iaaforg.html>. (date of application: 02.02.15).
6. IAAFKids' Athletics/ Officialwebsiteofthe Olympicmovement [Electronic resources]. – Access mode: <http://www.olympic.org/content/olympism-in-action/sport-for-all/containers-stories/iaaf-kids-athletics/>. (date of application: 25.01.15).
7. Nestlé has launched its Kids' Athletics programme in Nigeria/ Nestle Good food, Good life [Electronic resources]. – Access mode: <http://www.nestle-cwa.com/en/Nestl%C3%A9-has-launched-its-Kids%E2%80%99-Athletics-programme-in-Nigeria>. (date of application: 02.12.15).

Любомир Пилипів
(Івано-Франківськ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРНО-МЕХАНІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ВИСОКОВ'ЯЗКИХ НАФТ В КОНТЕКСТІ ЇХ ВПЛИВУ НА ЕКСПЛУАТАЦІЮ МАГІСТРАЛЬНИХ НАФТОПРОВОДІВ

Перекачування високов'язких нафт магістральними трубопроводами технологічно суттєво відрізняється від перекачування малов'язких ньютонівських нафт. Така особливість викликана значними відмінностями їх реологічних властивостей. Визначальний вплив на аномальні реологічні показники високов'язких нафт створює наявність в ній нафтових парафінів, кристалічна решітка яких із зниженням температури суттєво зміцнюється. Така залежність призводить до значного підвищення в'язкості нафти, погіршення її текучості та зростання енергозатрат на транспортування магістральними трубопроводами.

Умовою вибору раціональних режимів перекачування та технології покращення транспортабельних властивостей високов'язких нафт є ґрунтовний аналіз їх структурно-механічних властивостей та прогнозування поведінки високопарафіністичних нафт в умовах роботи магістральних нафтопроводів.

Реологічні властивості більшості високов'язких парафіністичних нафт залежать не тільки від температури та градієнта швидкості зсуву, а й від тривалості діючих чинників [1, с. 20]. Неньютонівські рідини, реологічні характеристики яких залежать від часу, відносяться до тиксотропних рідин. Тиксотропними називають рідини, консистенція яких залежить від тривалості зсуву і величини швидкості зсуву. Тиксотропія – це зворотній процес, тому через деякий час структура рідини поступово відновлюється [2, с.24; 3, с.7]. Така особливість призводить до утворення свого роду гістерезисної петлі на кривій течії [4, с.19]. Одна гілка петлі характеризує поведінку рідини за рівномірно зростаючої швидкості зсуву, інша – за її зменшення.

До неньютонівських рідин, які проявляють тиксотропні властивості, можна віднести так звані «псевдотіла». На відміну від чисто тиксотропних рідин, структура яких повністю руйнується під впливом значних напружень зсуву й поведуться подібно чистим рідинам після зняття напружень поки не відновиться структура, матеріали типу псевдотіла не втрачають повністю властивостей твердого тіла й можуть ще проявляти часткову плинність. Початкова величина границі плинності відновлюється тільки після тривалого перебування рідини в спокої. Враховуючи значну схожість поведінки, псевдотіло можна вважати як частковий випадок тиксотропної рідини. При цьому слід враховувати єдину відмінність між псевдотілом і класичною тиксотропною рідиною – наявність залишкового напруження зсуву τ навіть після повного зняття навантаження. Ця властивість є важливою в першу чергу для прогнозування поведінки нафти в період між зупинкою процесу перекачування магістральним нафтопроводом і подальшим наступним його запуском.

Зусилля, що супроводжують рух нафти трубопроводами, викликають градієнти швидкості зсуву прошарків потоку рідини. В свою чергу напруження, що виникають при цьому, стають причинами деформації структури середовища, які у випадку рідини є незворотними.

Деформації, у яких залежність між напруженням і швидкістю деформації (градієнтом швидкості зсуву) виражена через в'язкість, одержали назву в'язкісних, а стани, у яких ці деформації проявляються, називаються в'язкісними тілами [3, с. 12]. В'язкісні деформації належать до незворотних.

В'язкісні деформації іноді називаються в'язкісними течіями. Аналогічно до коефіцієнтів пружності, в'язкість η може залежати від властивостей рідини, від напруження зсуву та часу. Якщо в'язкість η не залежить від напруження зсуву і часу, то вона називається ньютонівською. Так, для більшості однофазних (полярних) рідин їх в'язкість не залежить від напруження зсуву і часу. У структурованих системах у більшості випадків в'язкість залежить як від напруження зсуву, так і від часу.

Механізм дії пластичної та в'язкої течії полягає в наступному [3, с. 13]. В'язка течія виникає під дією будь-яких сил, які б малі вони не були, а пластична виникає у випадку, якщо напруження зсуву виявиться вищим за деяку величину, яку прийнято називати границею плинності. Обидва види течії пов'язані з витратою механічної енергії, затраченої на подолання сил внутрішнього тертя, що перешкоджають деформуванню, а також з більшими залишковими деформаціями. Однак у в'язкі течії механічна енергія залежить від швидкості деформування, а в пластичній не залежить. У структурованих системах обидва типи течії можуть проявлятися одночасно.

Границя плинності, як уже вказувалося, визначає таке напруження, нижче якого відсутні пластичні деформації, або вони досить малі. У більшості структурованих систем поділ на зазначені зони є умовним, тобто в обох зонах спостерігаються пластичні деформації, але в одній зоні вони малі, а в другій — великі, у порівнянні із пластичними деформаціями першої зони. У цьому випадку значення напруження, що відповідає границі плинності, є умовним. У цьому сенсі й границя плинності називається умовною. Пластичними деформаціями в одній із зон зневажають або їх враховують залежно від ступеня точності поставленого завдання. Якщо мова йде про пластичну течію, тобто великі пластичні деформації, то зневажаючи малими пластичними деформаціями, одержимо природну границю плинності, хоча вона у дійсності є умовною.

В'язка течія зазвичай спостерігається в структурованих рідинах, а пластична — у твердоподібних структурах. В'язкість пластичної течії називається пластичною в'язкістю. Інакше кажучи, у структурованих рідинах границя плинності вважається майже рівною нулю і течія можлива при будь-якому як завгодно

малому напруженні зсуву.

Кристалізаційні структури володіють пружно-крижкими властивостями, обумовленими відповідними властивостями частинок, що утворюють структуру — структурними елементами. Сюди відносяться як пластичні властивості, тобто здатність до досить значних залишкових деформацій без порушення суцільності, так і еластичні властивості, тобто здатність до відновлення досить значних по величині деформацій. Коагуляційні структури володіють пластично-в'язкими та еластичними властивостями. Останні визначаються не властивостями часток, що утворюють структуру, а характером і особливостями коагуляційних зв'язків, що утворюють просторовий каркас. Це пояснюється тим, що в коагуляційній структурі частки зв'язані між собою вандерваальсовими силами через тонкі залишкові прошарки рідкого середовища. Наявність такого середовища полегшує процес ущільнення, а також процес переходу від коагуляційної структури до конденсаційної (або навпаки) шляхом зневоднювання або оводнення. Поступове видалення рідини з достатньо значних можливих майданчиків контакту забезпечує зближення часток по цих майданчиках і викликає значне підвищення міцності.

Пружні деформації форми та об'єму є результатом спотворення кристалічної решітки. Пластичні деформації виникають внаслідок залишкових змін у відносному розташуванні структурних елементів кристалічної решітки. При цьому можна виділити декілька найбільш характерних явищ, що визначають процес пластичного деформування [3, с. 15]: ковзання (зсув); двійкування; дислокації; руйнування структури, що представляє зсув кристалів, яке супроводжується порушенням зчеплення. Зі зростанням навантаження відбувається поступове ослаблення й розрив структури.

Атомно-молекулярний механізм деформацій у коагуляційній структурі інший, ніж в кристалізаційній. Пружні властивості коагуляційної структури визначаються пружними властивостями матеріалів, що становлять структуру, а також дифузійної структурованої оболонкою, що утворюється навколо більших твердих часток [5, с. 65].

Характер пластичної деформації визначається в'язкістю тонких залишкових прошарків рідкого середовища та руйнуванням просторового каркасу, утвореного групами колоїдних часток. Це руйнування відбувається при більш слабких напруженнях, ніж у кристалічних структурах, оскільки зв'язки в каркасі визначаються лише вандерваальсовими силами. Кожна група колоїдних часток, які становлять просторовий каркас, бере участь у коливальному русі. При прикладанні зсувного навантаження відбувається руйнування зв'язків. Але якщо навантаження мале, і, як наслідок, мала й швидкість деформування, то під впливом броунівського руху ці зв'язки відновлюються повністю. Рідина при цьому тече з постійною в'язкістю η_0 .

Зі зростанням навантаження швидкість деформування збільшується, руйнування просторової ґратки структури превалює над відновленням, що відбувається під впливом броунівського руху, рідина тече зі змінною в'язкістю. Тому що від дотичних напружень руйнуються лише зв'язки ґратки, розташовані в площині, перпендикулярній лінії дії напруження (поперечні зв'язки), то при певному напруженні зсуву $P = P_t$ настане момент, коли поперечні зв'язки гранично зруйнувалися, рідина знову тече з постійною в'язкістю η_m . Течія залишається ламінарною до $P = P_t$. При $P > P_t$ ламінарний потік переходить у турбулентний. В даному випадку P_t — це межу турбулентності, тобто напруження зсуву, при якому виникає турбулентна течія, тобто напруження, що відокремлює ламінарний потік від турбулентного.

Таким чином, структура будь-якої системи характеризується не тільки структурними елементами та силами, що їх зв'язують, але й механічними властивостями — пружністю, в'язкістю, міцністю, еластичністю тощо. Системи з коагуляційною структурою володіють, як правило, незначною міцністю, пластичністю, а також деякою еластичністю. У цих системах проявляється повзучість, тобто здатність до повільного розвитку значних залишкових деформацій без значного руйнування просторової ґратки.

Усі структурні елементи (атоми, іони, молекули, міцели, кристалічні зростки) будь-якої речовини мають певну рухливість і здатні переміщатися один відносно іншого під впливом різних факторів. У результаті в речовині виникають деформації й пов'язані з ними внутрішні напруження, які здатні згодом «розсмоктуватися». Процес зниження напруження в часі одержав назву релаксації. Релаксація є наслідком теплового (броунівського) руху й відбувається в будь-яких тілах. Під релаксацією взагалі можна розуміти процес переходу від нерівноважного стану до рівноважного. Час, протягом якого напруження зсуву зменшується в «e» ($e = 2,71828\dots$) разів, називається періодом релаксації й позначається. Період релаксації є цікавим у зв'язку з тим, що відмінність між рідким і твердим тілами визначається з порівняння періоду релаксації з часом дії сили, що викликає деформацію, тобто відмінність між твердими й рідкими тілами носить релаксаційний характер [3, с. 17].

Розглянемо структуровані рідини з тиксотропною структурою, в'язкість яких залежить від напруження зсуву. Якщо до рідини прикладене напруження, яке не перевищує границі міцності просторової структури, то відбувається повільний течія з постійною в'язкістю η_0 . При дуже повільній течії коагуляційна структура зовсім не руйнується, а якщо і руйнується, то встигає знову відновитися за рахунок броунівського руху. В'язкість η_0 відповідає структурі, у якій число зруйнованих під впливом зовнішніх сил зв'язків повністю відновлюється за рахунок броунівського руху. Така структура одержала назву практично незруйнованої структури, а в'язкість η_0 — в'язкість практично незруйнованої структури. При подальшому підвищенні напруження зсуву руйнування коагуляційної структури перевищує її відновлення за рахунок броунівського руху, при цьому в'язкість починає знижуватися. В'язкість різко падає й потім знижується до найменшої величини η_r , залишаючись далі постійною, тобто знову незалежною від величини напруження

зсуву. В'язкість η_r відповідає так званій гранично зруйнованій структурі.

З позиції реологічних кривих можна дати визначення понять структурована рідина і твердоподібна структура. Якщо для коагуляційної структури виконані дві умови: 1) течія починається при кожному як завгодно малому напруженні зсуву; 2) стійка, стаціонарна, ламінарна течія може бути здійснена без розриву суцільності з виходом на ньютонівську течію з в'язкістю, що відповідає гранично зруйнованій структурі, то коагуляційна структура називається структурованою рідиною.

Таким чином, відмінною особливістю структурованих рідин є можливість побудови повної реологічної кривої ефективної в'язкості або течії з початковою і кінцевою ньютонівською в'язкостями.

Шляхом проведення експериментальних досліджень реологічних властивостей високов'язких нафт можна встановити значення розглянутих вище параметрів та спрогнозувати їх зміну в діапазоні робочих температур магістральних нафтопроводів.

Література:

1. Трубопровідний транспорт високов'язких вуглеводнів: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / М.Д. Середюк, Л.Д. Пилипів. - Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2013. - 347 с.
2. Уилкинсон У. Неньютоновские жидкости / У. Уилкинсон. – М: Мир, 1964. –216 с.
3. Овчинников П.Ф. Реология тиксотропных систем / П.Ф. Овчинников, Н.Н. Круглицкий, Н.В. Михайлов // – Киев: Наукова думка, 1972. – 120 с.
4. Пилипів Л.Д. Дослідження впливу термообробки високов'язкої долинської нафти на її реологічні та транспортабельні властивості / Л.Д. Пилипів // Нафтогазова галузь України. – 2015. – №1 (13). – С. 18-20.
5. Пилипів Л.Д. Особливості будови твердих вуглеводнів та їх вплив на рух нафти трубопроводами / Л.Д. Пилипів // Нафтогазова енергетика. – 2013. - № 1 (19). –С.60-67.

СЕКЦІЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

Петро Гунько
(Черкаси, Україна)

ЗАСТОСУВАННЯ АТЛЕТИЗМУ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ЯК ЗАСОБУ РЕКРЕАЦІЇ ТА ОЗДОРОВЛЕННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Постановка проблеми. У сучасних реаліях життя соціальне замовлення суспільства зорієнтоване на підготовку всебічно та гармонійно розвинутої особистості фахівця, який здатний реалізувати себе в умовах жорсткої конкуренції. Нажаль, ефективність реалізації цього замовлення досить низька, адже рівень фізичної підготовленості та здоров'я молодого покоління катастрофічно погіршується з року в рік. Дані обставини унеможливають задоволення потреб суспільства у підготовці фахівців з високим рівнем адаптації до вимог сучасної життєдіяльності, готовності повноцінно виконувати професійні вимоги.

З огляду на зазначене вище, для забезпечення ефективного функціонування системи фізичного виховання студентської молоді виникає гостра проблема пошуку новітніх оптимальних та, головне, ефективних технологій фізичного виховання й оздоровлення молодого покоління. Адже саме фізичному вихованню відведено роль суспільного фактора адекватного реагування на порушення здоров'я сучасної молоді, стабілізацію їхньої поведінки та зміну життєвих орієнтацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний етап вивчення проблеми привертає увагу багатьох науковців і педагогів-практиків. Фізичний стан студентської молоді в широкому аспекті вивчають О. Дубогай, О. Дрозд, В. Завадський, Ю. Короп, В. Єдинак. Процес взаємодії фізичного та естетичного виховання розглядає Н. Бервінова, Т. Ротерс, Л. Лубишева, В. Завадич, Т. Ермолаєва, застосування особистісно-орієнтованого підходу аналізують І. Бех, М. Алексєєв, В. Рибалка, Ю. Орлов та ін. Трактують та характеристику інноваційних технологій у галузі фізичної культури аналізують К. Сергієнко, А. Сторожик, Н. Долгова, О. Гауряк, Л. Вікторова, З. Абасов, Н. Педашевська та багато інших вітчизняних науковців. Однак недостатньо дослідженою залишається проблема рекреації та оздоровлення студентської молоді засобами атлетизму в умовах сучасного вищого навчального закладу.

Мета дослідження: виокремити та проаналізувати можливості використання атлетизму у процесі фізичного виховання в умовах сучасного вищого навчального закладу як засобу рекреації та оздоровлення студентської молоді.

Результати дослідження та їх обговорення. Зважаючи на досить швидкі темпи розвитку суспільства в Україні гостро постає питання необхідності реформ у різних галузях суспільного життя. Ця проблема не оминула й освіту, оскільки вона є однією із найважливіших складових суспільства. Будь-які реформи супроводжуються впровадженням високих технологій та інновацій, що є головними рушійними силами прогресу.

У широкому розумінні „інновація” – це синонім успішного розвитку певної сфери діяльності на базі різноманітних нововведень. Виходячи з цього тлумачення логічним буде висновок, що й для педагогіки провідним і визначальним критерієм її життєздатності, відповідності соціальним запитам сучасного суспільства і потребам, конкурентоспроможності притаманним було, є і буде педагогічне новаторство (інноваційність).

Водночас нові шляхи, засоби і раціональні методи фізичного виховання, що створені в процесі творчої діяльності людства можна виокремити як інноваційні (новітні) технології фізичного виховання. Вважаємо важливим наголосити, що до таких технологій відносяться запозичені з метою творчого використання оздоровчі системи різних народів світу (хатха-йога, ушу, карате, бусідо, сумо, східні танці тощо), а також такі сучасні молодіжні види рухової активності, як паркур (Parkour), стріт воркаут (Street Workout) та брейк під скакалку (Double Dutch). Не слід забувати про атлетизм з його багатолітньою історією, різноманітними вправами та великою кількістю методичних напрацювань.

Проаналізуємо переваги застосування атлетизму у процесі фізичного виховання в умовах сучасного вищого навчального закладу. Проведений аналіз літературних джерел [1; 3; 5] свідчить про те, що саме застосування фізичних вправ силової спрямованості в навчальному процесі значно підвищить його ефективність. З огляду на наукову роботу І. Виноградова [4], великий вибір засобів і методів силової підготовки дає можливість викладачам фізичного виховання враховувати фізичний стан організму студента та його мотиваційні прагнення під час впровадження силових навантажень у систему занять, створюються умови для використання фізичних вправ силової спрямованості в оздоровчих цілях із юнаками та дівчатами, які мають відхилення в стані здоров'я та низьку фізичну підготовленість, що вкрай актуально з огляду на постійне зростання кількості студентів, які віднесені до спеціальної медичної групи.

Результати досліджень Дж. Вілмора та Д. Костілла [6] дозволяють стверджувати, що заняття атлетизмом сприяють збільшенню м'язових об'ємів і зменшенню рівня жирової тканини в організмі. Згадані зміни організму значно покращують будову тіла людини. На думку Т. Кірдан [9], можливість покращити будову тіла людини є дуже важливим чинником у стимулюванні студентів до занять фізичними вправами.

Переважає більшість сучасної молоді, особливо дівчата, з гарною статурою пов'язують можливість бути привабливими, звертати на себе увагу, стильно та модно одягатися, досягати успіху в професійній кар'єрі і т. ін. Усе це сприяє позитивному настрою, впевненості у собі та покращує спілкування. І навпаки, у

юнаків і дівчат, які мають проблеми із статурою, досить часто виникають на цьому підґрунті різні комплекси, що стають на заваді в подальшій трудовій діяльності.

Результати багатьох досліджень вказують на те, що заняття фізичними вправами силової спрямованості мають численні позитивні наслідки: сприяють гармонічному формуванню тіла [6]; збільшують м'язову масу за рахунок м'язового поперечника, у зв'язку з чим зростає сила [11]; збільшують міцність кісток, зв'язок, товщину хрящів і кількість капілярів у м'язах [8]; сприяють зміцненню здоров'я та фізичної підготовленості [12]; підвищують результативність у обраному виді спорту [13]; збільшують гнучкість [7]. Також такі вправи зміцнюють серце, інтенсифікують рівень метаболізму [2]; використовуються для профілактики таких захворювань, як остеопороз, артроз, артрит і т. ін. [7]; збільшують рівень гемоглобіну, кількість червоних кров'яних тілець у крові та використовуються для реабілітації після травм м'язів та суглобів [14]; зменшують рівень холестерину в організмі, допомагають контролювати вагу тіла та зменшувати відсоток жирової тканини [10]; знижують стрес і напруження повсякденного життя, сприяють формуванню позитивного думки про себе, прививають дисциплінованість та підсилюють мотивацію, яка переноситься на всі інші сфери життя [16]. Безумовно, що згадані вище результати занять атлетизмом мають чітко виражений оздоровчий ефект, а фізичні вправи силової спрямованості можуть використовуватися в рекреації юнаків та дівчат, які навчаються у вищих навчальних закладах.

Враховуючи викладений вище матеріал, а також напрацювання вчених із даної проблематики [15], нами була розроблена рекреаційно-оздоровча технологія (на прикладі занять атлетизмом), що має свою структуру і включає в себе шість взаємопов'язаних етапів: розробка паспорту навчального закладу (матеріально-технічні умови, медичне обслуговування та кадрове забезпечення), оцінка можливостей впровадження інноваційної технології, розробка інноваційної технології (теоретичний та практичний матеріал), оцінка фізичного стану студентів (оцінка фізичного розвитку, показників соматичного здоров'я та фізичної підготовленості), проведення занять з атлетизму та визначення ефективності занять фізичними вправами силової спрямованості (підвищення рівня фізичного стану організму студентів, збільшення обсягу рухової активності та підвищення інтересу до систематичного відвідування занять).

Впровадження рекреаційно-оздоровчої технології дає можливість вирішувати наступні завдання: розширення світогляду студентської молоді через формування уявлень про здоровий спосіб життя, фізичну культуру і спорт; створення стійких мотиваційних установок на збереження та зміцнення здоров'я; збільшення обсягу знань про здоровий спосіб життя та вплив фізичних вправ силової спрямованості на організм людини; зміцнення здоров'я, підвищення рівня фізичного стану; підвищення функціональних можливостей організму, розвиток рухових якостей, підвищення фізичної працездатності; виховання позитивних морально-вольових якостей та навиків соціальної взаємодії.

На нашу думку, ефективність рекреаційно-оздоровчої технології значно підвищиться при реалізації наступних педагогічних умов: усвідомлення студентами потреби у фізичному вдосконаленні організму; забезпечення студентів різноманітним технічним устаткуванням і спортивним знаряддям; активізація самостійної роботи студентів; врахування сенситивного періоду розвитку силових якостей; систематичне та поступове збільшення труднощів у процесі вдосконалення силових здібностей студентів; розробка комплексів силових навантажень з урахуванням індивідуальних особливостей студентів, а саме статі, типу конституції, рівня фізичної підготовленості та стану соматичного здоров'я; вибір оптимальних засобів і методів розвитку силових здібностей з урахуванням мети, яку переслідують студенти (схуднути, збільшити м'язові об'єми, підвищити результативність у обраному виді спорту тощо).

Висновки

Кардинальні зміни, що відбуваються в усіх сферах життєдіяльності сучасного суспільства, вимагають нових підходів до виховання та соціалізації підростаючого покоління. Особливого значення набуває формування гармонійно розвиненої, суспільно активної, фізично досконалої, здорової особистості. На нашу думку, саме такі новітні рекреаційно-оздоровчі технології фізичного вдосконалення (на прикладі занять атлетизмом) сприятимуть зростанню рівня фізичної підготовленості та соматичного здоров'я студентської молоді, дозволять юнакам і дівчатам підтримувати себе в оптимальній фізичній формі, бути впевненим у собі, що дає можливість вести повноцінний спосіб життя, перебувати у гармонії з собою та навколишнім світом.

Перспективами для подальших досліджень може бути визначення технологій удосконалення системи фізичного виховання студентів з різних видів фізкультурно-оздоровчої діяльності на підґрунті особистісно-орієнтованого підходу.

Література:

1. Бельский И. В. Особенности методики атлетической гимнастики в режиме свободного времени студентов: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.04 „Теория и методика физического воспитания и спортивной тренировки” / И. В. Бельский. – Минск, 1989. – 23 с.
2. Боднар І. Р. Фізичне виховання студентів з низьким рівнем фізичної підготовленості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з фіз. вих. і спорту: спец. 24.00.02 „Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення” / І. Р. Боднар. – Луцьк, 2000. – 19 с.
3. Бутенко М. В. Формирование культуры здорового образа жизни личности студента в процессе занятий атлетической гимнастикой (на материале студентов-юношей I-II курса технического вуза): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.04 „Теория и методика физического

- воспитания, спортивной тренировки, оздоровительной и адаптивной физической культуры” / М. В. Бутенко. – М., 2004. – 24 с.
4. Виноградов И. Г. Содержание рекреационных занятий атлетизмом со студентами вузов: 13.00.04 / Виноградов Игорь Геннадиевич. – Санкт-Петербург, 2008. – 192 с.
  5. Висневски Вальдемар. Методика занятий атлетической гимнастики со студентами ВУЗОВ: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.04 „Теория и методика физического воспитания и спортивной тренировки” / Висневски Вальдемар. – М., 1989. – 26 с.
  6. Вілмор Дж. Х. Фізіологія спорту / Дж. Х. Вілмор, Д. Л. Костілл; пер. з англ. – К.: Олімпійська література, 2003. – 656 с.
  7. Гетманская О. Н. Стретчинг как эффективный способ повышения двигательных возможностей у занимающихся атлетической гимнастикой / О. Н. Гетманская, Л. В. Гаврильченко // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: зб. наук. пр. за ред. С. С. Єрмакова. – Харків: ХХПІ, 2002. – № 10. – С. 54–64.
  8. Гусев И. Е. Полный курс бодибилдинга от начинающих до профессионалов / Игорь Евгеньевич Гусев. – Мн.: Харвест, 2004. – 160 с.
  9. Кірдан Т. Покращення статури, як один із мотивів фізичного виховання студенток вищих навчальних закладів / Т. Кірдан // Молода спортивна наука України: зб. наукових праць з галузі фізичної культури та спорту. – Львів, 2004. – Том 3. – Випуск 8. – С. 156–158.
  10. Кулыгин С. Б. Эффективность использования оздоровительной программы занятий с силовой направленностью в условиях учреждения санаторного типа / С. Б. Кулыгин // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: зб. наук. пр. за ред. С. С. Єрмакова. – Харків: ХХПІ, 2001. – № 16. – С. 54–57.
  11. Платонов В. Н. Общая теория подготовки спортсменов в олимпийском спорте / Владимир Николаевич Платонов. – К.: Олимпийская литература, 1997. – 584 с.
  12. Рыбалко В. В. Бодибилдинг высокого уровня / Виталий Валерьевич Рыбалко. – М.: ООО „Издательство АСТ”; Донецк: „Сталкер”, 2005. – 125, [3] с.
  13. Теория и методика физического воспитания / Под редакцией Т. Ю. Круцевич. – К.: Олимпийская література, 2003. – Том 1. – 424 с.
  14. Чабан І. П. Оздоровчо-прикладне фізичне виховання студентів спеціального медичного відділення з використанням тренажерних пристроїв: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з фізичного виховання і спорту: спец. 24.00.02 „Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення” / І. П. Чабан. – Рівне, 2002. – 18 с.
  15. Чернявський М. В. Рекреаційно-оздоровчі технології у процесі фізичного виховання молодших школярів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з фіз. вих. і спорту: спец. 24.00.02 „Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення” / М. В. Чернявський. – Київ, 2011. – 22 с.
  16. Broeder C. E., Burrhus K. A., Svanevik L. S., Wilmone J. H. The effects of either high intensity resistance or endurance training on resting metabolic rate. *American Journal of Clinical Nutritions*. – 1992. – № 55. – P. 802–810.

Едуард Кузько, Тетян Захаровська
(Дніпро, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ФІЗИЧНИХ ЯКОСТЕЙ ДІТЕЙ СЕРЕДЬОГО ТА СТАРШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Актуальність. У державній системі виховання підростаючого покоління чинне місце посідають нові підходи до створення більш ефективної системи фізичного виховання. Проблема зміцнення здоров'я дітей є одним з головних завдань нашого суспільства. Наскільки успішно вирішується питання фізичної підготовленості в ранньому шкільному віці, настільки залежить стан здоров'я, фізичний розвиток, працездатність, успіхи у навчанні та спорті дітей середнього та старшого шкільного віку (Давиденко Е. В. [1. с. 27-30], Коренев Н.М. [2. с. 475-479], Круцевич, Т.Ю. [3. с. 156-168], та ін.).

Фізичне виховання школярів повинне забезпечити кожному учню, що бере участь в освітньому процесі, достатній і необхідний мінімум теоретичної, технічної і фізичної підготовленості, які направлені на забезпечення бази в освоєнні фізичної культури для життєдіяльності, для розвитку особи, для формування здоров'я і здорового способу життя [4, с. 164-168; 6, с. 290-319]. Фізичний стан і працездатність школярів змінюються під впливом зовнішнього середовища, учбових занять по фізичному вихованню. У зв'язку з цим, своєчасний контроль і оцінка підготовленості школярів дозволяють раціонально будувати учбовий процес і визначити його ефективність [2, с. 436-422; 5, с. 65-84].

Мета дипломної роботи полягає в дослідженні рівня фізичних якостей дітей середнього та старшого шкільного віку.

Завдання дослідження:

1. На основі аналізу науково-методичної літератури визначити основні тестові вправи для дослідження рівні фізичної підготовленості школярів.

2. Визначити рівень розвитку фізичних якостей дітей середнього та старшого шкільного віку за допомогою індексів.
3. Визначити взаємозв'язок вправ направлених на розвиток фізичних якостей дітей шкільного віку.
4. Експериментально обґрунтувати та перевірити методику розвитку фізичних якостей дітей середнього та старшого шкільного віку.

Об'єктом дипломної роботи є фізичні якості дітей середнього та старшого шкільного віку.

Предметом дипломної роботи є методика розвитку фізичних якостей дітей середнього та старшого шкільного віку.

Для рішення поставлених задач були використані такі методи: аналіз науково-методичної літератури, педагогічне тестування, педагогічний експеримент, фізіологічні методи дослідження та методи математичної статистики.

Дослідження проводилися в декілька етапів у Дніпропетровська область П'ятихатський район, с.Саксагань ЗОШ I-III ст. №1 в період з січня 2014 по травень 2015р.В експерименті приймали участь 20 юнаків середнього шкільного віку та 15 школярів старшого шкільного віку.Для проведення педагогічного експерименту були сформовані 2 групи: контрольна та експериментальна.

Дітям середнього та старшого шкільного віку на заняттях з фізичної культури було запропоновано в виді змагання пройти тестування для визначення рівня розвитку фізичних якостей, так один раз на тиждень у дітей проводились змагання з одного з тестових вправ.

Таблиця 1.

Рівень розвитку фізичних якостей дітей середнього та старшого шкільного віку.

Індекси	Середній шкільний вік	Старший шкільний вік
Індекс Руф'є	12,8 (нижче за середній)	13,1 (нижче за середній)
Силовий індекс	61,25 (вище за середній)	50,63 (середній)
Індекс швидкості	1,23 (низький)	0,32 (низький)
Швидкісно-силовий індекс	0,92 (низький)	1,27 (вище за середній)
Індекс витривалості	1,63 (низький)	1,42 (низький)

Отримані дані з не надали нам в повному обсязі відомості про рівень розвитку фізичних якостей дітей середнього та старшого шкільного віку, таким чином нами був визначений рівень розвитку фізичних якостей за допомогою індексів.

В зв'язку з отриманими даними фізичних якостей по індексам видно, що рівень розвитку дітей середнього шкільного віку низький, а дітей старшого шкільного віку нижче за середній [3. с. 182-186].

Діти середнього та старшого шкільного віку були розподілені на експериментальні та контрольні групи, що дозволило нам порівняти вплив комплексу вправ на розвиток фізичних якостей школярів.Запропонована програма розвитку фізичних якостей дітей середнього та старшого шкільного віку складається з окремих вправ направлених на розвиток окремих фізичних якостей, таких як швидкісні, швидкісно-силові, силові якості та на розвиток витривалості (Рис.1.).

Діти середнього та старшого шкільного віку контрольної групи на заняттях з фізичної культури виконували вправи за учбовою програмою, а діти експериментальної групи на кожному занятті за 7 хвилин до завершення основної частини уроку виконували по три вправи направлених на розвиток окремих фізичних якостей. Таким чином протягом 6 місяців учбового року діти виконували, зазначені вище, по три вправи на уроці з фізичної культури, на першому уроці тижня використовувались вправи направлені на розвиток швидкісних якостей, на другому – вправи направлені на розвиток швидкісно-силових якостей та на третьому уроці вправи направлені на розвиток сили та витривалості.

Після завершення шестимісячного циклу використання даних вправ було проведено повторне тестування фізичних якостей дітей середнього та старшого шкільного віку. Як видно з таблиці 2 показники дітей середнього шкільного віку контрольної та експериментальної груп дещо відрізняються, при цьому в експериментальній групі покращились результати у вправах швидкісно-силового та силового характеру, дещо менше швидкісних та витривалості.

У дітей старшого шкільного віку покращились показники у вправах силового характеру та дещо менше швидкісно-силового характеру та покращилась витривалість.У дітей контрольної групи показники у тестових вправах майже не змінилися крім вправ силового характеру.

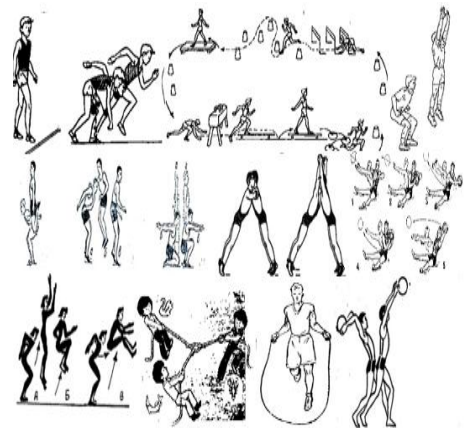

Рис.1. Комплекс легкоатлетичних вправ направлених на розвиток фізичних якостей дітей середнього та старшогошкільноговіку

Таблиця 2.

Динаміка показників розвитку фізичних якостей дітей середнього шкільного віку після експерименту

Тести	Контрольна група		Експериментальна група		t-крит. Стьюдента	Співвідношення приросту в ЕГ від КГ, %
	$\bar{x} \pm \delta$	Приріст, %	$\bar{x} \pm \delta$	Приріст, %		
<i>Біг 60м, с</i>	10,43 ±1,02	0,21	9,81 ±0,99	6,2	2,16, P<0,05	5,99
<i>Біг 100м, с</i>	23,56 ±4,1	2,5	19,22 ±2,6	7,5	2,16, P<0,05	5,0
<i>Біг 1500м, хв.</i>	9.24,2 ±2.31,0	1,3	8.35,7 ±2.12,1	4,9	2,16, P<0,05	3,6
<i>Стрибок у довжину з/м, см</i>	154 ±23,1	0,1	179 ±24,5	8,2	2,16, P<0,05	8,1
<i>Кистьова динамомет-рія, кг</i>	33,29 ±4,3	2,5	36,58 ±3,3	7,4	2,16, P<0,05	3,29

Порівняльний аналіз динаміки показників контрольної та експериментальної груп хлопчиків, які вчать в середніх класах, показав, що вони покращились в обох групах, але в експериментальній більше. Це дає нам можливість говорити про ефективність використаної методики для цього віку дітей. Проведений порівняльний аналіз розвитку фізичних якостей дітей старшого шкільного віку, дозволив оцінити позитивні та негативні сторони запропонованого нами комплексу легкоатлетичних вправ, та порівняти його вплив на розвиток фізичних якостей, як у дітей середнього так і старшого шкільного віку та обґрунтувати ефективність використання легкоатлетичних вправ в учбовому процесі в школі протягом певного часу в учбовому році.

В контрольній групі в тесті «Біг на 60м» середня величина склала $8,43 \pm 1,0$ с, а у експериментальній групі - $8,21 \pm 0,92$ с, що вказує на значний приріст по t-критерію Стьюдента, який дорівнювався 2,16, P<0,05, що є достовірним. Приріст в контрольній групі склав 0,56%, а в експериментальній – 1,23%. Ці дані дають можливість говорити про незначне покращення результату в експериментальній групі: результат був на 0,27% більше (табл.3.).

Таблиця 3

Динаміка показників розвитку фізичних якостей дітей старшого шкільного віку після експерименту

Тести	Контрольна група		Експериментальна група		t-крит. Стьюдента	Співвідношення приросту в ЕГ від КГ, %
	$\bar{x} \pm \delta$	Приріст, %	$\bar{x} \pm \delta$	Приріст, %		
<i>Біг 60м, с</i>	8,43 ±1,0	0,56	8,21 ±0,92	1,23	2,16, P<0,05	0,27
<i>Біг 100м, с</i>	17,06 ±2,1	0,34	15,2 ±1,6	6,1	2,16, P<0,05	5,76
<i>Біг 2000м, хв.</i>	13.01,1 ±2.29,0	1,01	10.37,3 ±2.02,6	5,9	3,3, P<0,01	4,89
<i>Стрибок у довжину з/м, см</i>	206 ±22,4	0	234 ±24,5	8,5	2,16, P<0,05	8,5
<i>Кистьова динамометрія кг</i>	39,93 ±4,7	7,9	43,0 ±3,8	12,0	2,16, P<0,05	4,1

В тесті «Біг на 100м» середня величина в контрольній групі склала $17,06 \pm 2,1$ с, а у експериментальній групі - $15,2 \pm 1,6$ с, що вказує на значний приріст по t-критерію Стьюдента, який дорівнювався 2,16, P<0,05, що є достовірним. Відсотковий приріст в контрольній групі склав 0,34%, а в експериментальній – 6,1%, що на 5,76% більше. Отримані дані дають можливість говорити про тенденції до ще більшого покращення результату в експериментальній групі.

Проведений порівняльний аналіз отриманих показників розвитку фізичних якостей дітей старшого шкільного віку вказує на покращення результатів за всіма тестовими показниками розвитку фізичних якостей, але в контрольній групі результати дещо менші і це дає можливість нам стверджувати, що запропонований комплекс вправ можна використовувати в учбовому процесі і його використання як в середньому так і в старшму шкільному віці буде позитивно впливати на фізичний розвиток юнаків.

Наукова новизна. У результаті проведеного дослідження розроблені нові положення в методиці розвитку фізичних якостей школярів середнього та старшого шкільного віку:

- розширено систему знань про особливості розвитку фізичних якостей школярів;
- доповнено та розроблено комплекси легкоатлетичних вправ, які направлені на покращення рівня розвитку фізичних якостей школярів середнього та старшого шкільного віку;
- визначено позитивний вплив застосування комплексів легкоатлетичних вправ для розвитку фізичних якостей дітей середнього та старшого шкільного віку протягом навчального року.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз спеціальної літератури дозволяє сказати, що фахівці фізичної культури і спорту вважають одним з головних завдань фізичного виховання в загальноосвітній школі є підвищення рівня розвитку фізичних якостей школярів. Для вирішення цієї і інших не менш важливих завдань фізичного виховання необхідний систематичний педагогічний контроль, і його аналіз.

2. Були визначені основні тестові вправи для дослідження рівня фізичної підготовленості школярів середнього і старшого шкільного віку за допомогою індексів розвитку фізичних якостей: біг 60м (с), біг 100м (с), біг 1500 та 2000м, стрибок у довжину з місця (см) та кистьова динамометрія (кг)

3. Рівень розвитку фізичних якостей дітей середнього шкільного віку відноситься до низького, а рівень підготовленості школярів старшого шкільного віку до нижче середнього, що підтверджують данні експрес оцінки рівня фізичної підготовленості за індексами по Круцевич Т.Ю.

4. Кореляційний аналіз показників розвитку фізичних якостей у дітей середнього та старшого шкільного віку дозволив скорегувати розробку експериментального комплексу легкоатлетичних вправ.

5. Проведені контрольні-педагогічні тести показали, що для забезпечення всебічного розвитку школярів з урахуванням їх вікових особливостей, ефективні комплекси легкоатлетичних вправ, які використовуються систематично та протягом певного часу.

Література:

1. Корень Н.М. Проблемы формирования здоровья учащихся в современной школе // Журн. АМН Украины, 2001. – Т. 7. - № 3. – С. 475 - 479.
2. Корень Н.М. Проблемы формирования здоровья учащихся в современной школе // Журн. АМН Украины, 2001. – Т. 7. - № 3. – С. 475 - 479.
3. Круцевич Т.Ю. Контроль в физическом воспитании детей, подростков и юношей: учеб. пособ. для студ. вузов ФВиС / Т.Ю. Круцевич, М.И. Воробьев. – К., 2005. – 196 с.
4. Романенко В.А. Диагностика двигательных способностей / В.А. Романенко. – Донецк: ДонНУ, 2005. – 290 с.
5. Легка атлетика: з методикою викладання: навч. посібник / уклад.: Семенов А. А., Осадченко Т. М., Маєвський М. І., Ільченко С. С. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2014. – 207 с.
6. Сергієнко Л.П. Тестування рухових здібностей школярів / Л.П. Сергієнко. – К.: Олімпійська література, 2001. – 440 с.

Наталія Мазур
(Полтава, Україна)

КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО ПОДОЛАННЯ НЕВРОЗОПОДІБНОЇ ФОРМИ ЗАЇКАННЯ У ДІТЕЙ

Проблема заїкання – це одна з найбільш актуальних проблем сьогодення у галузі логопедії. Фахівці усього світу визнають, що заїкання складне і з боку теорії, і з боку практики.

У даній статті заїкання представлено як прояв однієї із форм даного мовленнєвого порушення, а саме – неврозоподібної. Дану форму можна вважати наслідком фізіологічного порушення просодичної сторони мовлення з переважним ураженням комунікативної функції, що обумовлене періодичними судомою м'язів мовленнєвого апарату, які проявляються і зловні.

Неврозоподібна форма заїкання виникає в період становлення мовлення на третьому, четвертому році життя, її причиною є ураження головного мозку. Також в етіології своє місце займає і психічна травма, що спричинена соціальними факторами, що в свою чергу накладаються на особистісні та вікові особливості дитини. У дослідженнях Н. А. Власової, К. П. Беккера визначена симптоматика даної неврозоподібної форми заїкання.

У зв'язку з цим для планування логопедичної роботи із заїкуватими дітьми необхідне обстеження з урахуванням всієї симптоматики цього мовленнєвого порушення [10, с. 245].

Заїкання як і будь-яке інше мовленнєве порушення, необхідно лікувати якомога скоріше, доки порушення не ускладнилося. Лікування має бути комплексним та систематичним.

Комплексний підхід до подолання заїкання базується на лікувально-педагогічному впливі на різні сторони психофізичного стану заїкуватого за допомогою різноманітних засобів із залученням відповідних фахівців.

Його мета – подолання або усунення мовленнєвих судом и супутніх розладів голосу, дихання, моторики і мовлення; зміцнення й оздоровлення нервової системи і всього організму в цілому; позбавлення дитини від неправильного ставлення до свого мовленнєвого порушення, від психологічних травм, перевиховання її особистості і поведінки, соціальна адаптація та реадaptaція дитини.

Комплексний підхід передбачає два напрямки: лікувально-оздоровчий та корекційно-педагогічний (логопедичний). Корекційно-педагогічне спрямування включає педагогічну та корекційну роботу.

Педагогічна передбачає взаємодію з батьками. Необхідні консультації, на яких пояснюється значення здорового сімейного мікроклімату для успішної корекції. У випадках неврозоподібної форми заїкання необхідно прагнути викликати бажання подолати мовленнєве порушення [5, с. 197].

Система корекційного впливу включає:

- психотерапію;
- роботу над інтонаційною виразністю мовлення;
- розвиток психічних функцій, що беруть участь у формуванні інтелекту і мовлення;
- корекцію звуковимови;
- формування лексико-граматичних засобів мовлення і розвиток зв'язного мовлення;
- профілактику при наявності дисграфії і дислексії;
- розвиток загальної і дрібної моторики.

З заїкуватими школярами використовується суггестивна психотерапія, заснована на навіюванні. При неврозоподібній формі заїкання немає страху мовлення, отже, цей вид психотерапії не застосовується. Але він може мати місце в разі ускладнення невротичними реакціями і логофобії. Часто при неврозоподібній формі заїкання зустрічається тахілалія. Тоді для впорядкування темпу мовлення рекомендується використовувати роз'яснювальну психотерапію [4, с. 82].

Наступний вид психотерапії, який необхідний при роботі з заїкуватими - тренувальна психотерапія. Вона включає аутогенне тренування і функціональне тренування.

Аутогенне тренування являє собою метод самонавіювання. Однак він застосовується як гетеротренінг, що проводиться логопедом. Мета якого полягає в розслабленні та закріпленні відчуття розслабленості і спокою.

Навчання проводиться в певній послідовності:

1. М'язова релаксація за контрастом з напруженням.
2. М'язова релаксація за поданням. Навіювання стану спокою і розслаблення.
3. Навіювання м'язової та емоційної релаксації.

Наступним етапом є введення формули правильного мовлення, щоб міцніше закріпити навичку природного мовлення, вселити впевненість при мовленнєвому спілкуванні. Н. А. Власова, К. П. Беккер (1983) вказували на те, що у випадках неврозоподібного заїкання, оволодіння прийомами аутогенного тренування ускладнено. Діти швидко втрачають набуті навички і не застосовують їх в житті. Тому вона не дає вираженого нормалізованого ефекту і має другорядне значення [2, с. 37].

Однак можливе проведення часткової релаксації, оскільки судами локалізуються переважно в артикуляційному апараті, тож має місце розслаблення органів апарату артикуляції. За М. М. Кольцовою (1993) рука є його точною копією, тому також можливе включення роботи по розслабленню верхніх кінцівок, яка буде сприяти зняттю психомоторного збудження, що підсилює заїкання.

Розслаблення органів апарату артикуляції і кистей рук проводиться в ігровій формі і поєднується з вправами на розвиток уваги, пам'яті, мислення, загальної та дрібної моторики, міміки, тривалого і плавного ротового видиху. Функціональні тренування необхідні для реабілітації до різних життєвих ситуацій. Вони закріплюють рефлекс плавного мовлення, сформований в процесі логопедичних занять; звички постійного самоконтролю в будь-якій життєвій ситуації. Вправи проводяться у вигляді інсценівок з урахуванням обставин: знайома, звична, малознайома, незнайома, чужа. Функціональні тренування можуть бути використані на кожному етапі корекції, яка проводиться з урахуванням ступеня самостійності [6, с. 104].

Важливою ланкою логопедичного впливу є інтонаційна виразність мовлення. За допомогою роботи над голосом ведеться корекція ритму, темпу, тембру, пауз, логічного наголосу. Дихання, артикуляція, голосотворення - єдині, взаємопов'язані і взаємообумовлені фізіологічні процеси. Тому інтонаційна виразність мовлення включає роботу над диханням, артикуляційними рухами. Необхідно виховання легкого і своєчасного включення відповідних артикуляторних рухів, подолання фіксації на важких звуках. Дихання у заїк є одночасно і грудним, і черевним. Тому формується діафрагмально-реберне дихання, тривалий, плавний видих через рот.

На тлі часткової релаксації при неврозоподібній формі заїкання проводиться постановка діафрагмально-реберного дихання. Потім йде формування тривалого фонаційного (озвученого) видиху і мовленнєвого. Відпрацювання даних видів дихання проводиться з використанням різних видів рухів [9, с. 174].

Важлива робота над артикуляторними рухами. Мовлення втрачає милозвучність через надмірну фіксацію на важких звуках. При цій формі заїкання вона має місце, але виражена слабше. Судами перешкоджають легкому і своєчасному включенню відповідних артикуляторних рухів. Тому, з огляду на специфіку даної клінічної форми заїкання, формуються правильні кінестетичні відчуття, які невірні сформувалися в онтогенезі. Одночасно розвивається сила і висота голосу, виховується його легка і своєчасна подача.

Беручи до уваги висновки Л. З. Арутюнян (1993) про те, що заїкання характеризується наявністю хронічних голосових затискачів, які виникають унаслідок в даному випадку органічної основи з переважно артикуляційним типом судом. Робота над артикуляторними рухами і голосом будується з використанням карток схем, які вказують на артикуляцію голосного звуку. Звуковидобування відпрацьовується з урахуванням розслабленої нижньої щелепи. Використовуються плавні рухи руки, які супроводжують звуковидобування, вказуючи на плавність проголошення [1, с. 148].

Опора на голосні звуки має велике значення для дітей з неврозоподібною формою заїкання, оскільки мовні судами у них спостерігаються в основному на приголосних звуках. Чітке артикулювання голосних звуків виконується з урахуванням сили і висоти голосу, з використанням власних механічних впливів для

розслаблення нижньої щелепи і без них. Необхідно проголошення поєднань голосних, простих речень, віршів [8, с. 116].

Голосові вправи при заїканні підпорядковані цілі розвитку сили і динамічному діапазону голосу, формування навичок раціональної голосоподачі.

Завдання, спрямовані на корекцію темпо-ритмічних розладів при неврозоподібному заїканні ведуть до виховання паузації і логічного наголосу. Велика увага приділяється логопедичній і фонетичній ритміці. Це вправи на координацію слова з рухом, звуку з рухом. Вони займають особливе місце в загальній системі комплексного підходу при усуненні заїкання у дітей. Дані види ритміки нормалізують рухові функції і мовлення у заїкуватої дитини.

Робота над тембром мовлення починається після засвоєння досвіду чіткого артикулювання і тісно пов'язана з розвитком міміки і пантоміміки. При неврозоподібному заїканні необхідна тривала тренування і різні види контролю за інтонаційним оформленням синтагми [3, с. 56].

Важливо використовувати вправи на розвиток загальної і дрібної моторики, оскільки неквапливий темп мови, на думку В.І. Селіверстова (1994), виробляється одночасно з неквапливим темпом загальних рухів.

При неврозоподібній формі заїкання увага звертається на наступні моменти:

- рухові вправи повинні бути розкладені на їх складові та виконуватися за зразком;
- тренування координації і переключення рухів повинна бути тривалою, з поступовим ускладненням завдань;

- засвоєнню вправ сприяє супроводжуючий їх словесний коментар логопеда;
- терміни засвоєння рухових вправ значно збільшені в порівнянні з заїкатися з невротичної формою заїкання [7, с. 45].

Визначальним моментом в корекційній роботі є завдання, що стимулюють процес психічного розвитку в цілому, розвитку окремих психічних функцій.

За свідченнями в ході корекції заїкання проводиться виправлення звуковимови, формування лексико-граматичної будови мовлення, зв'язного мовлення, профілактика дисграфії і дислексії.

Логопедичні заняття будуються з урахуванням ступеня самостійного мовлення, особливостей корекційної роботи при даній формі заїкання.

Таким чином, необхідно враховувати особливості неврозоподібного заїкання при плануванні корекційного процесу. У зв'язку з цим логопедична робота буде більш цілеспрямованою і ефективною. Приділяється більше уваги артикуляції, темпо-ритмічній стороні мовлення, розвитку психічних процесів, загальної та дрібної моторики. Що веде до формування правильної вимови і повноцінної особистості.

Література:

1. Белякова Л.И. Проблемный подход к анализу патогенетических механизмов заикания // Заикание: Проблемы теории и практики / Под ред. Л.И. Беляковой. – М., 1992. – 201 с.
2. Власова Н.А. Логопедическая работа с заикающимися дошкольниками. – М., 1979. – 90 с.
3. Волкова Г.А. Игровая деятельность в устранении заикания у дошкольников. – М., 1989.
4. Групова психотерапія / За ред. Б.Л. Карвасарського, С.М. Ледера. – М., 1990. – 201 с.
5. Калачева И.О. Использование семейной психотерапии в процессе реабилитации детей раннего возраста, страдающих заиканием: Заикание: Проблемы теории и практик. – М., 1992. – 237 с.
6. Кольцова М.М. Двигательная активность и развитие функций мозга ребенка. – М.: Педагогика, 1973. – 144 с.
7. Кондратенко В., Ломоносов В. Заїкання: феноменологія та основні напрями реабілітації: Посібник для вищих навчальних закладів. – К., 2006. – 70 с.
8. Кузьмин Ю.И. Темп речи и заикание: Изучение динамики речевых и нервно-психических нарушений. – Л., 1983. – 156 с.
9. Левина Р.Е. Заикание у детей: Преодоление заикания у детей / Под ред. Р.Е. Левиной. – М., 1975.
10. Логопедия / Под ред. Волковой Л.С. - М: Просвещение, 1989. – 528 с.

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Eltazarov J., Eshonqulova Sh.
(Samarqand, O'zbekiston)

TOHIR MALIKNING “SHAYTANAT” ASARIDA QO'LLANILGAN SLENG SO'ZLARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Ma'lumki, tilimiz leksikasi tarkibi neytral leksika bilan bir qatorda haqorat, so'kish, qarg'ish kabi baho formasiga ega bo'lgan so'zlar tasavvur qila olmaymiz. Vaholanki, qatlam bugungi kungi tilining amal qilinishi mahsuli emas. Boshqa subyektiv baho shakllari kabi salbiy bo'yoqdorlikni aks ettiruvchi sleng til tarixining barcha davrlarida yaratilib, o'tib kelayotgan lisoniy meros hisoblanadi. Jumladan, o'zbek xalq og'zaki ijodining yorqin namunalaridan biri- “Alpomish” dostonida ham xuddi shu mazmundagi so'zlarning tez-tez uchrashiga duch kelamiz.

O'zing ayyor, bir imonsiz, o'lasan

Nosoqi so'z bunda aytib turasan (“Alpomish”, 1992. - 40b)

Matnda keltirilgan ayyor, imonsiz, nosoqi kabi qarg'ish so'zlari asarning emotsional-ekspressivligini oshirishga xizmat qiluvchi asosiy vositalardan biri bo'lib xizmat qilmoqda. Slenglar bugungi o'zbek adabiyoti namunalarida ham asar tilidagi ekspressivlikni oshiruvchi vosita sifatida qo'llanilib kelmoqda.

Tohir Malik o'zbek detektiv adabiyotining yirik vakillaridan biridir. Detektiv asarlar janr xarakteriga ko'ra o'zida turli ekspressivlikni ifodalovchi leksik vositalardan foydalanishni taqozo etadi. Ular qatorida shubhasiz haqorat so'zlar ham o'rin olgan. Haqorat so'zlar ilmiy adabiyotlarda “kakofemizm” termini ostida ham qo'llaniladi. Kokofemizm grek tilidan olingan so'z bo'lib, u haqorat ma'noli so'zlarga nisbatan qo'llaniluvchi termindir. Kakofemizmni o'z ichiga oluvchi va ba'zan uning o'rnida qo'llanib kelinuvchi termin bu – disfemizm. Disfemizm grek tilidan “salbiy so'z” deb tarjima qilinib, “Disfemizm – denotatni salbiy baholovchi lisoniy ifoda” – X.Kadirova o'zining “Abdulla Qodiriyning evfemizm va disfemizmdan foydalanish mahorati” nomli dissertatsiyasida deya ta'riflaydi.

Ya'ni, disfemizm – denotat bahosiga munosabatning salbiy tomonga ketishi bilan bog'liq pragmatik hodisadir.⁵ Har ikkala terminning ma'no va mazmunidagi o'xshash tomoni shundaki, ularning ikkalasi ham salbiy bo'yoqdorlikni anglatuvchi leksik birliklarni o'z ichiga oladi. Biroq disfemizm kokofemizmga nisbatan kengroq tushunchadir. Dastlab neytral tushunchani o'zida ifodalagan so'zga salbiy bo'yoqniyuklash orqali disfemik so'zlar hosil qilinadi. Masalan, yuz o'rniga bashara, qarash o'rniga baqrayish, o'lish o'rniga harom qotish kabi salbiy ekspressivlikni ifodalovchi so'zlardan foydalaniladi.

Tohir Malik o'zining “Shaytanat” romanida haqorat so'zlaridan ma'lum badiiy maqsadni ifodalashda o'rinli foydalangan.

– *Dadamga tegmang! Tegmang dadamga! – da'atan kelgan hayqiriqni to'xtata olmadi. Irg'ib turib uzun bo'yining yelkasiga tirmashdi.*

– *Jim bo'l, ilonvachcha! – u shunday deb itarib yubordi.*

– *Bolaga tegmang – deb baqirdi dadasi.*

(T. Malik. *Shaytanat: Qissa (1-kitob)*. - T.: Sharq, 2013. – 10 b)

Badiiy matnda asar qahramonlari nutqiga xos haqorat so'zlar ba'zida qahramonlarning salbiy munosabatni ifodalasa, ba'zan esa bu so'zlarni nutqida qo'llaganning ma'naviy tubanliklariga salbiy munosabatini ifodalash vazifasini bajaradi. Matnda keltirilgan “ilonvachcha” so'zi salbiy emotsionallikni oshirishga hamda qahramonlarning birining ikkinchisiga nisbatan munosabatini ifodalashga xizmat qilmoqda. Bunda disfemik ifoda, bir tomondan, so'zlovchining salbiy munosabatini ifodalash uchun ishlatilayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan shu so'zni salbiy qahramon tomonidan aytirish o'quvchida unga nisbatan salbiy taassurot paydo bo'lishi uchun turtki bo'ladi.

Shuningdek, disfemik birliklar ma'lum bir kishiga qaratilgan bo'lishi mumkin. Bunda ta'kidlash asosiy o'rinni egallaydi:

Chechenchasini bilmaydi bu xumpar, bilsa uni ham aytardi.

(T. Malik. *Shaytanat: Qissa (1-kitob)*. - T.: Sharq, 2013. – 347 b)

Adib ta'kidlab aytish maqsadida “bu” ko'rsatish olmoshidan foydalanadi.

Xuddi shu disfemik birlikdan Abdulla Qodiriy o'zining “O'tkan kunlar” romanida quyidagi jumlasida foydalangan: *Ammo menga qolsa, u xumpar (Otabekka nisbatan) Marg'ilonda xotini borligini ham unutib yuborgan, deb o'ylayman.*

Xumpar – hazil aralash yengil so'kish shakli (“qurg'ur”, “shayton”, “shumtaka” kabi).

Xulosa qilib aytganda, Tohir Malikning “Shaytanat” asarida keltirilgan barcha so'kish, haqorat so'zlari o'z o'rnida qo'llanilgan. Ushbu xususiyat badiiy asar tilining qiymatini belgilab beruvchi unsurlar dan biridir. Ular asarning badiiy ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilgan.

⁵ X. Кадирова. Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфем измдан фойдаланиш маҳорати. - Т, 2002.-18 б

Adabiyotlar:

1. Malik Tohir. Shaytanat. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2013-yil.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати.4-жилд.-Тошкент:Ўзбекистон миллий энциклопедяси, 2006-yil.
3. X.Кадирова.Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфем измдан фойдаланиш маҳорати. - Тошкент,2002.

Iroda Ernazarova
(Samarqand, O'zbekiston)

NAVOIY “NASOYIM”IDAN NAFISLIKLAR

Bugungi kun jamiyat hayotini,tamaddunini ayollarning maqeyi va o'rnisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Zero, jamiyat taraqqiyoti ayol-onalarning ma'naviy qudrati bilan belgilanadi. Yurtboshimiz Islom Karimov ham bu masalaga alohida e'tibor qaratib “Ona yurtimiz baxt-u iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir” asarlarida ayol-onaning baxti – jamiyat baxti ekanligini bot-bot takrorlaydilar. Shunday ekan, ayollarimiz ma'naviy salohiyat bobida o'tmish obidalaridan qancha o'rnak olsa kamdek,nazarimizda. Zero,“Ayollarning niyati xolis,yuragi,qalbi toza. Chindan ham eng ko'p mehnat qiladigan, oilani eng sevadigan,oilani haqiqiy oila, erkaklarni erkak qiladigan ham ayollarimizdir”.

“Navoiy ijodidagi bir qator tarixiy- badiiy obrazlar, jumladan, Alanquva, Zoli zar, Xalima ona, Bilqisi soniy-Xadichabegim timsollari o'zbek adabiyotshunosligida muayyan darajada tahlil etilgan”.

Hazrat Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” asarida nomlari zikr etilgan ma'rifatli ayollar fazilatlarini ham ayol-onalarimizga o'rnak bo'la oladi. “Chunki “Nasoyim ul-muhabbat” hikoyatlarida keltirgan 35 ta ma'rifatli ayollar obrazi Navoiyning ideal qahramonlari timsolidir. Bu ayollarda umumbashariy fazilatlar, eng ilg'or diniy-dunyoviy, axloqiy-ta'limiy qarashlar mujassamlashgan”. Shuning uchun ham bu ayollar haqidagi ma'lumotlar hamma zamonlarda katta ijtimoiy-tarbiyaviy, ma'rifiy va estetik ahamiyatga ega bo'lib qoladi.

Alisher Navoiy bu toifa haqidagi bo'limni “Erkaklar martabasiga yetgan orif ayollar zikri “ deb nomlagan. Zikrlarning boshlanish qismida Navoiy shunday keltiradi: “Agar ayollar biz aytgandek bo'lsalar, erkaklardan afzaldurlar. Quyoshning muannas ism ekanligi unga ayb emas, oying muzakkar ism ekanligi unga faxr emas”.

Navoiy zikr etgan ayollar Basra (Robiya Adaviya, Maryam Basriya, Rayhonayi Voliha, Ufayrayi Obida, Kurdiya), Bayt ul-muqaddas (Lubobat ul- muta'abbida), Ajam (Sha'vona), Shom (Hakimayi Dimishqiya), Kufa (Ummi Hasson), Xuroson (Fotimayi Nisoburiya), Ardabil (Fotimai Badriyya), Marv (Bibiyaki Marviya), Misr (Imra'tun Misriya, Imra'tun Misriyayi Uxro) va Xorazm (Imra'tun Xorazmiya) hududlarida yashagan. Ko'pchiligining yashagan joyi haqida ma'lumot berilmagan.

Bu qismda birinchi bo'lib, mashhur orifa ayol **Robiya Adaviya** (714- 801) haqida hikoyat keltiriladi. Robiya Adaviya haqida juda ko'p manbalarda ma'lumotlar bor. Jumladan, “Fariddidun Attorning “Tazkirat ul-avliyo”sida, Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonida ham u bilan bog'liq hikoyatlar uchraydi. Yana u haqida shunday ma'lumotlar keltiriladi: “ Robiya Adaviya allohga muhabbat g'oyasini ilgari surdi. Uningcha jannat orzusi va do'zax azobidan qo'rquv najot vositasi bo'la olmaydi. Inson allohni shunday sevishi kerakki, uning ishq bu dunyo hoy-u havaslarini kuydirib yuborishi kerak. U allohni faqat alloh bo'lgani uchun sevish, o'z borlig'ini allohning borlig'ida singdirish va alloh jamoliga erishish g'oyalarini ilgari surdi. Robiya Adaviya tasavvuf tarixiga “ilohiy ishq” tushunchasini olib kirgan birinchi zohid deyiladi”.

“Nasoyim ul-muhabbat”da yozilishicha,bir kuni Sufyon Savriy Robiya oldiga bordi va qo'l ko'tarib, duo qildi:

- Yo Alloh, Sendan tinchlik so'rayman.

Robiya yig'ladi. Sufyon so'radi:

- Ne uchun yig'lading?

Robiya dedi:

- Meni sen yig'latding!

Sufyon dedi:

- Nechuk?

Robiya dedi:

- Tinchlik dunyoda uning tarkidir, ammo sen dunyoga bog'lanib qolgansan.

Ya'ni ilohiy muhabbat o'zlikdan voz kechib, dunyoviy orzu –niyatlarni yo'qotish- mahv etishni talab qiladi. Robiya Adaviya aytmoqchiday, dunyo muhabbatidan ko'ngil uzmasdan Iloh muhabbatini qozonish mumkin emas. Dunyo muhabbativa Iloh muhabbati bir-birini inkor etadigan tushunchlardir.

Mana shu dialogning o'zidanoq Robiya Adaviyaning o'z Yaratganini qanchalik kuchli muhabbat bilan sevishini anglab olish mumkin. Bunday ilohiy ishq esa faqat xos kishilargagina nasib etadi. Sufyon Savriyning bir o'rijani ma'rifat va tariqatda o'zidan ustunligini tan olishi va uning oldiga maslahatga kelishi esa Robiya Adaviyaning tasavvufdagi martabasining qanchalik yuqori ekanligini isbot etadi.

“Nasoyim ul- muhabbat” da Ummi Hasson haqida shunday hikoyat keltiriladi: “ Sufyon Savriy debdurki,bir kuni uning uyiga kirdim. Uyda bir eski bo'yradan o'zga hech nima yo'q edi. Dedim:

- Amaking o'g'illariga bir maktub yozib, ahvolingni ma'lum qilsang,ular,albatta, senga yordam beradilar.

Ummi Hasson dedi:

Ey Sufyon, bu so'zni aytguncha, mening ko'z va ko'nglimda ulug'roq eding. Men Molik va Qodir Zotdan hech qachon mol-dunyo so'ramaganman. Endi nega bunga qodir bo'lmagan kimsadan so'rarkanman?! Ey Sufyon, men sevmasmenki, menga bir dam o'tgayki, ul dam Tangridan g'ofil bo'lib, Undan boshqasiga mashg'aul bo'lgaymen.

Sufyon ul so'zdan yig'ladi.

Bu so'zlardan Sufyon Savriydek shayxning yig'lagani bejiz emas. Zero, Alloh bergan ne'matlarga, hatto qiyinchiliklarga shukur qiluvchi, dunyoga berilmay turli ta'malardan o'zini tiyuvchi bunday soliha ayollar har bir jamiyatning orzusi. Bunday ayol tarbiya qilgan farzand ham, albatta, nafs uchun yomon ishlarga bosh qo'shmaydi. Allohga shukrona keltirish buyuk insoniy fazilat ekanligini anglab yetadi.

Notiqlik, ya'ni yoqimli, ta'sirli so'zlash ham go'zal insoniy fazilatlardan biri. Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" ida zikr vetilgan ma'rifatli ayollarning orasida ham shunday fazilatga ega xotin-qizlarning borligi e'tiborga molik. Hazrat orifa ayol Sha'vona tasvirida shunday ma'lumot beradi: "Ul Ajamdin erdi va Ubullada o'lturur erdi. Va yaxshi uni⁶ bor erdi va xo'b nag'amot bila va'z aytur erdi".

Navoiyning e'tirof etishicha, orif erkaklar darajasiga yetgan Sha'vonaning majlisida zohidlar, oriflar va olimlarning qalbi hozir bo'lar ekan. U nihoyat darajada g'ayrat ko'rsatuvchi, qo'rquvchi, yig'lovchi, yig'latuvchilardan ekan. Sha'vonaning g'ayrati – Ollah ishqiga erishish yo'lidagi g'ayratdir. Qo'rquvi esa Yaratganning qahridan qo'rquvdir. Uning yig'isi esa Tangri taolloga bo'lgan cheksiz muhabbatdan yaralgan buyuk darddandir. O'z Yaratganini sevgan, undan qo'rqqan va uni anglashga intilgan ayol tom ma'noda soliha ayoldir. Soliha ayol esa Haq buyurganlariga qarshi bormaydi. Shunday fazilatlarga ega ayolgina davlat va din tamadduniga hissa qo'sha oladigan farzandlarni tarbiyalaydi.

Har bir musulmon kishining savob talab bo'lmog'i, ayniqsa, din rivojiga hissa qo'shishga harakat qilishi kerakligi hadislarda ham alohida e'tirof etilgan. Navoiy tazkirada zikr etgan ayollar orasida islom dini tamadduniga hissa qo'shgan ma'rifatli ayollarning borligi ham katta ahamiyatga ega. Jumladan, tazkirada Bibichayi Munajjima haqida shunday ma'lumot keltiriladi: "Kirmon mulkidandir. Tasavvuf ilmida o'z davrining eng ilg'ori edi, ammo ko'ngli darveshlikni mayl etgandi. Zamona podshohi va uning haram ahli bu ayolni bag'oyat hurmat qilardilar. U xiyobon boshida, o'z uyi atrofida masjid jome' qurdi va unga bor boyligini vaqf qilib berdi. U masjid hozirgacha bor va ko'p xaloyiq unda namoz o'qiydi...".

Aynan shu o'rinda Navoiyning quyidagi bayti yodga tushadi:

Yuz tuman nopok erdin yaxshiroq

Pok xotunlar ayog'ining izi,

Lut o'g'lin ko'rki soldi tiyralik

Ding'a nafs ilgida tab'i ojizi.

Dahr aro yoqti siyodat mash'alini,

Pokravliqtin rasululloh qizi.

Hazrat Navoiyning har bir mavzuga munosabati alohida bir olam. Zamonlar o'taveradi, ammo Navoiyni tushunish, Navoiyni anglash va uning tafakkuridan o'rnak olish hamma zamonlar uchun ahamiyatli bo'lib qolaveradi. Jumladan, buyuk mutafakkirning tasavvuf ahli, orif insonlar haqidagi qarashlari aks etgan hali to'laligicha o'rganilmagan "Nasoyim ul-muhabbat" asari va undagi aynan ma'rifatli ayollar zikri xususida mulohaza yuritish adabiyotshunosligimiz oldidagi dolzarb masalalardan bo'lib qolaveradi.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Ona yurtimiz baxt-u iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish - eng oliy saodatdir. T.: "O'zbekiston" 2015
2. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 17 том. Т.: Фан, 2001.
3. Ражабова Б. "Насойим ул-муҳаббат" да оналар образи // Ўзбек тили ва адабиёти, 2013, 3-сон.
4. Рўзиева Ў. "Насойим ул-муҳаббат" да сўфий аёллар зикри. Навоийга армуғон (IV китоб) Тошкент, 2004.
5. Sirojiddinov S. Manba va matn mushohadani talab qiladi // Sharq yulduzi, 2011, 2-son.

Hafiza Kuchkarova
(Tashkent, Uzbekistan)

NEMISSHE'RIYATIDA "KONKRETEPOESIE" YO'NALISHININGO'ZIGAXOSXUSUSIYATLARI

Dunyo adabiyotiga Gyote, Shiller, Hayne, Rilke singari buyuk shoirlarni tuhfa etgan nemis she'riyati gulshanining bugungi kuni ham o'ziga xosdir.

XX asr boshlarida nemis she'riyatida turli yo'nalishlar paydo bo'ldi. Nemis millatiga xos bo'lgan aniqlik endi ularning she'riyatiga ham ko'cha boshladi. „Konkrete Poesie“ ("Aniqlik she'riyati") yo'nalishi vatani garchi Amerika bo'lsada, u Germaniyada yuksaldi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Nemislar bu kabi g'ayrioddiy uslubni o'zlariga xoslik bilan o'zlashtirib oldilar. Natijada bu kabi badiiy oqimlar boshqa davlatlar, xususan Osiyo davlatlarida go'yo nemis millatiga mansubdek tuyulib qoldi. Chunki aynan aniqlik tushunchasi faqat shu millat xarakteriga o'ta mosdir.

⁶ Ovozi

krieg
krieg
krieg
krieg
krieg
krieg

“Krieg” she’rida ham o’ziga xos bo’lgan usulni ko’rish mumkin, ya’ni sovuq urush yillari-yu, butun yil davomida azob chekkan xalq, uning og’ir kunlari va keyingi 1945-yilga kelib esa, may oyida urushning tugagani yaqqol aks ettirilgan bo’lsada, yana yeti marotaba “krieg”, ya’ni “urush” so’zining davomiy kelishi hanuzgacha dunyoning ba’zi yerlarida urush hukm surib kelayotganini anglatadi.

Xulosa qilib aytganda, “Konkrete Poesie”, ya’ni “Aniqlik she’riyat” ham o’ziga xos yo’nalish bo’lib, uning ham she’riyatning boshqa turlari kabi maqsadi yaxshilikka xizmat qilish, inson tafakkurini yanada fikrlashga undash, komillik sari yanada dadilikka yetaklashdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Adler, J., Ernst, U.(1987); Text als Figur. Visuelle Poesie von der Antike bis zur Moderne. Heissenbüttel, H. (1962).
2. Über konkrete Poesie, cantzcanstatt Verlag, Stuttgart. Steinbach, D. (1981).
3. Experimentelle und Konkrete Poesie-Vom Barock zur Gegenwart, Ernst Klett, Stuttgart.
4. Visuelle und konkrete Poesie, Manuskript, Çanakkale. Walther, E.(2005). Wogt, (2006).
5. Deutsche Geschichte, Von den Anfängen bis zur Gegenwart, Fischer Verlag, Frankfurt am Main. Wulff, M. (1978).
6. Konkrete Poesie und Sprachimmenante Lüge, Von Ernst Jandl zu Ansätzen einer Sprachästhetik, Akademischer Verlag Hans-Dieter Heinz, Stuttgart.

Zebixol Narimonova
(Karshi, Uzbekistan)

LINGVISTIK TAHLIL ASOSIDA MATN TUZISH

Ona tili mashg’ulotlarida tahlil usuli juda samarali usul sanaladi. O’qituvchi darslikdagi mashqlarni tahlil qilish bilan o’quvchilarga juda yaxshi tushuntirib berishi mumkin. Bir necha tahlil turlarini kuzatishimiz mumkin. Mas., fonetik tahlil, grammatik tahlil, morfologik tahlil, sintaktik tahlil kabilardir,

Lingvistik tahlil-olingan nazariy bilimlar asosida til haqidagi har bir fanning talabiga ko’ra konkret bir til yoki nutq birligini (so’z yoki gapni) parchalab o’rganishdir. Bo’lajak o’qituvchilarning til hodisalarini tez va to’g’ri ajrata olish malakalarini egallashlarida nazariy bilimlar bilan bir qatorda lingvistik tahlil ham muhim rol o’ynaydi. Lingvistik tahlil - student bilimining ko’zgusi. Bilim-turli qoidalar va terminlarni o’zlashtirishdan iborat. Biroq undan amalda foydalana olmasa, u faqat mexanik tarzda yodlangan qoida va terminlardan iborat bo’lib qoladi, xolos. Kishining ma’lumoti, madaniyati uning faoliyatida qo’llanishi bilan belgilanadi. Agar talaba tilshunoslikdan nazariy dars o’tilgandan so’ng, shu darsda berilgan bilimni ma’lum bir matnni parchalab o’rganishda mustaqil qo’llay olsa, bunday bilim haqiqiy lingvistik bilim sanaladi. Talaba bilimining haqiqiyliги mustahkamligi tahlil jarayonida ko’rinadi. Lingvistik tahlil talabada bilimni amalda ishlata bilish malakasini hosil qiladi. Lingvistik tahlil orqali talabalar berilgan nazariy bilimning – lingvistik qoidalar, formulirovkalarning-mohiyatiga ongli, amaliy tushunib yetadilar. Talaba lingvistik tahlil jarayonida, tilning konkret bir hodisasiga bog’liq holda, nazariy darslarda olingan bilim, qoidalar ustida mustaqil mushohada qiladi, o’z ongida ularni qayta ishlab chiqadi. Bu esa mazkur hodisalar mazmunini ochuvchi fikrlarning talaba xotirasida nisbatan uzoq saqlanib qolishini ta’minlaydi. Faqat tahlil orqaligina ayrim murakkab til hodisalarining mohiyatini yaxshiroq anlash mumkin.

Lingvistik tahlil talabalarga mustahkam bilim berish yo’lidagi metodik priyomlardan biridir. Tilshunoslikning har bir tarmog’i o’qitilayotganda o’qituvchi lingvistik tahlildan, albatta, foydalanishi lozim. Lingvistik tahlil uy vazifasi sifatida ham berilishi mumkin. Ammo buning uchun talabalarda til faktlarini tahlil qila olish malakasi bo’lmog’i lozim. Morfologiya va sintaksis bilan bir qatorda fonetika, leksikologiya, orfoepiya, orfografiya so’zning morfologik strukturasi, so’z yasaliş kabi sohalar o’tilayotganda shularga aloqador lingvistik hodisalar yuzasidan tahlil uyushtiriladi.

Talaba bilan olib boriladigan lingvistik tahlilni amaliy jihatdan ikki turga ajratish mumkin:

1. Og’zaki lingvistik tahlil.
2. Yozma lingvistik tahlil.

Og’zaki lingvistik tahlil

Tahlildagi bu ikki usulning ham o’z afzalliklari bor. *Og’zaki tahlil* kam vaqt talab qiladi, talabaning lingvistikadan olgan bilimni qisqa muddat ichida aniqlashga imkon beradi. Bundan tashqari, tahlil qilayotgan talabaga agar u xatolarga yo’l qo’ysa, o’z vaqtida yordamlashish imkoniyati ham bo’ladi. Tahlilning bu usulidan dars jarayonida ko’proq foydalaniladi.

Yozma lingvistik tahlilning ham o’ziga xos ijobiy tomonlari bor. Yozma tahlil qilayotgan talaba bimalol fikrlash imkoniyatiga ega bo’ladi. Hatto, u nazariy materiallardan ham foydalanishi mumkin. Yozma lingvistik tahlil

ko'proq uy vazifasi qilib beriladi.

Lingvistik tahlil til hodisalarini qamrash chegarasiga qarab *to'liq* va *to'liqsiz tahlil* deb ham ajratiladi. Matnni to'liq lingvistik tahlil qilish ko'p vaqt talab qiluvchi murakkab ishdir. Matnni til haqidagi fanning hamma tarmoqlari bo'yicha tekshirish, tom ma'noda, to'liq lingvistik tahlil hisoblanadi. Dars jarayonida bunday tahlildan foydalanib bo'lmaydi. Umuman, bunday tahlilga ehtiyoj ham sezilmaydi. To'liq lingvistik tahlildan fakultativ kurslarda, tilni chuqur o'rganuvchi to'garaklarda foydalanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu ishimizda biz «to'liq lingvistik tahlil» tushunchasini ma'lum bir tarmoq, bo'lim yoki turkumga nisbatan ishlatdik: *to'liq morfologik tahlil*, *to'liq sintaktik tahlil* kabi [4, c. 235].

Lingvistikning biror tarmog'i yuzasidan o'tkaziladigan to'liq tahlil shu predmet uchun berilgan soatlarning oxirgi qismida yoki tilshunoslikning boshqa keyingi tarmoqlari o'rganilayotganda o'tkaziladi. Masalan, to'liq fonetik tahlil fonetikadan berilgan hamma temalar o'rganilib bo'lgach yoki orfografiyadan bo'ladigan darslar orasida o'tkazilgani ma'qul. To'liq tahlildan yozma ish sifatida foydalanilsa ham bo'ladi.

To'liqsiz yoki tematik tahlil ma'lum bir tarmoqning ayrim temalari yuzasidan o'tkaziladi. Masalan, «Ot haqida ma'lumot», «Atoqli va turdosh otlar» [3, c. 76] temalari o'tilgandan so'ng to'liqsiz tahlil o'tkaziladi. Bunda diqqat uch masalaga qaratiladi: ot, atoqli ot, turdosh ot. Bundan keyingi tahlil daralarida e'tibor qaratiladigan masalalar soni oshib boraveradi, ya'ni ot, otning ma'no turlari (atoqli, turdosh, konkret, abstrakt, yakka, jamlovchi otlar), otlarda son, egalik, kelishik kategoriyalari kabi. To'liqsiz tahlilni ma'lum bir kichiktemaning o'zigagina bog'lab o'tkazishning didaktik nuqtai nazardan ahamiyati kam. Oldin o'tgan, shu temaga aloqasi bor materiallarni ham tahlil talabiga kiritish kerak. Masalan, kelishik yuzasidan bo'ladigan tahlil darsida faqat kelishik qo'shimchalari va ularning ma'nosiga e'tibor berish shu temani unga(kelishiklarga) aloqador oldingi soatlarda o'tilgan temalardan uzib qo'yadi. Ot turkumi bo'yicha kelishik kategoriyasiga qadar o'tilgan materiallarni o'rganishni ham tahlil talabiga kiritish o'rindir. Bunda oldin (birinchi planda) kelishik affiksleri va ularning ma'nosi, so'ng (ikkinchi planda) otning ma'no turlari hamda boshqa kategoriyalari tahlil etiladi. To'liqsiz tahlildan har bir amaliy mashg'ulot daralarida foydalanib, vazifalar soni oshirib borilaversa, studentning bilimi qat'iylashib, kengayib, mustahkamlanib boradi.

Ma'lumki, til materiallari tahlili ilmiy va metodik adabiyotlarda «*Grammatik tahlil*» nomi bilan yuritilib kelmoqda. Biroq bu termini tushunishda bir xillik ko'rinmaydi. Maktabda tahlil muammosini keng o'rgangan olimlarimiz grammatik tahlil deganda faqat morfologik va sintaktik tahlilni tushunadilar. Biz ham grammatik tahlil deyilganda, morfologik va sintaktik tahlilni tushunishni to'g'ri deb bilamiz. Grammatika morfologiya va sintaksisdan iborat ekan, grammatik tahlil ham shu tarmoqlarni o'z ichiga olishi kerak. Garchi fonetikasiz grammatika bo'lmasa-da, u grammatikaning tarkibiy qismi emas. Etimologik, stilistik tahlillar haqida ham shu xilda gapirish mumkin. Demak, tahlilning morfologik va sintaktik turlaridan boshqa turlarini ham o'z ichiga olgan ishini, ravshanki, «grammatik tahlil» deb atab bo'lmaydi. Shunday ekan, uni qanday nom bilan atash kerak? By lingvistik hodisani fanning umumiy nomiga moslab, «lingvistik tahlil» deb yuritish eng ma'qul yo'ldir. Bunday nomlashda, nazarimizda hech qanday qarama-qarshilik sezilmaydi. Aksincha, «grammatik tahlil» terminiga qaraganda u umumlashtiruvchi xususiyatga ega va tilshunoslik fani tarmoqlarining hammasini o'zida mujassamlashtiradi [4, c. 235].

Dars turi sifatida lingvistik tahlil ma'lum didaktik va metodik talablarga javob berishi lozim. Lingvistik tahlil til haqidagi fanning har bir tarmog'i uchun tuzilgan programma talabiga to'la mos bo'lishi kerak. Uning oldiga ham til haqidagi fanlarni o'qitish oldiga qo'yiladigan metodologik va metodik talablar qo'yiladi.

Lingvistik tahlil oldiga qo'yiladigan prinsiplar quyidagilar: 1. Ilmiylik prinsipi. 2. Ma'lum sxema asosida ish ko'rish prinsipi. 3. Bir tur tahlilni boshqa tur tahlil bilan aralashtirib yubormaslik prinsipi. 4. Tahlilni sistematik o'tkazib yuborish prinsipi.

Tahlilda ilmiylikka amal qilish prinsipi juda muhim bo'lib, til hodisalariga marksistik munosabatda bo'lishdan kelib chiqadi. Ilmiylik-til hodisalarining tabiatini to'g'ri ko'rsatish, qanday mavjud bo'lsa, shunday ta'riflash demakdir. Har bir til hodisalariga konkret yondashish, uning boshqa hodisalarga munosabatini, uzoq yoki yaqinligini:ayrim yoki umumiyiligini ko'rsatish til faktlariga ongli munosabatda bo'lishi talab etadi. Til faktlarini tarixiy nuqtai nazaridan yoritish ham ilmiylik talabidir.

Ikkinchi prinsip belgilangan tahlil sxemasibo'yicha studentning mustaqil harakat qilishini talab qiladi. Xuddi shu prinsip orqali studentning nazariy bilimlarni qay darajada egallaganligi kuzatiladi. Ma'lum sxema asosida erkin tahlil eta bilish malakasini hosil qilish prinsiplar ahamiyatga ega. Tahlil sxemasi yaxshi o'ylangan, tarmoq, fan yoki ayrim kategoriyalarning asosiy xususiyatlarini o'zida aks ettiruvchi, sodda, tushunarli bo'lmog'i kerak. Sxema qismlarini o'ta murakkablashtirib yuborish tahlilning ma'nosi va prinsiplarini tushunishni qiyinlashtiradi.

Har bir tahlil turining maqsadi va chegarasi qat'iy bo'lmog'i zarur. Bu studentga bir xil tahlil bilan boshqa tahlilni aralashtirmaslik ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

Lingvistik tahlilni sistematik o'tkazib borish prinsipi ham pedagogikaning didaktik talablaridan kelib chiqadi. Sistemamiz tahlil orqali til fanidan studentlarni chuqur bilimli qilib bo'lmaganidek, oldingi bilimlarni ham yaxshi aniqlash mumkin emas.

Biz ushbu ishda lingvistik tahlilning ba'zi birlari ustida to'xtalib namunalar ko'rsatdik. Unda tilshunoslikningma'lum bir sohasi bo'yicha dastlab tahlil qilishning siyiq holda tartibi ko'rsatiladi, so'ng tahlil namunalar beriladi. Tahlil tartibida ma'lum soha yoki turkumning asosiy kategoriyalarini, xususiyatlarini ko'rsatish ko'zda tutiladi [7, c. 35].

Lingvistik tahlil uchun misol tanlashda quyidagi tartibga amal qilish talab etiladi:

A) alohida til birligi tanlanadi: **tovush, so'z, so'z birikmasi, gap** va hokazo:

V) ma'lum kontekst tanlab, shu tekst ichidan til birligi yoki til birliklari olinadi: so'z, uning fonetik yoki morfologik strukturasi o'rganiladi, so'z birikmasi yoki gap bo'lagi tanlanib sintaktik xususiyatlarni o'rganiladi:

S) ma'lum kontekst tanlanib, u yaxlitligicha o'rganiladi [7, c. 35].

Qo'llanmada ana shu tartibga amal qilinadi, alohida olingan til birliklari tahlil qilinib, namunalari ko'rsatiladi, ma'lum kontekst lolini, undagi zaruriy til birliklari tahlil etiladi, bundan tashqari, tanlangan kontekstning barcha qismlari yaxlitligicha tahlil qilinib namunalari beriladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ona tili mashg'ulotlarida matn ustida ishlashning o'ziga xos foydali tamonlari mavjud. Matn usida ishlash birinchi navbatda o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini o'stiradi.

Adabiyotlar:

1. Ahliddinov R. Uzliksiz ta'limda pedagogik boshqaruv masalalari "Uzliksiz ta'lim". № 13. 3-6 b.
2. Ziyodova T. "O'qituvchi kitobi". -Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002. 130 b.
3. Mahmudov N., Nurmanov A. va boshq. Ona tili, 5-7-sinflar, 9-sinf. - Toshkent: Manaviyat, 2004. 76 b.
4. Mahmudov N., Nurmanov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. - Toshkent: O'qituvchi.1995. 235 b.
5. Sayidaxmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: "Moliya", 2003. 32 b.
6. G'ulomov, Ne'matov Q. Maktabda til sathlarini bog'lab o'rganish. - Toshkent: 1992. 284 b.
7. G'ulomov A, Ne'matov Q. Ona tili ta'limi mazmuni, T.: "O'qituvchi". 1998. 35 b.

Olima O'rinova
(Karshi, Uzbekistan)

ANTROPONIMIK VARIANDORLIK VA ONOMASTIK PARALLELLAR

Onomastik tizimdagi variantdorlik hodisasiga yaqin turuvchi lisoniy vositalardan biri tilshunoslikda «paralellar» deb yuritilayotgan tushunchadir. Ushbu masalaga to'xtalishdan oldin paralel tushunchasiga qisqacha izoh berishni lozim ko'ramiz. Ushbu so'z lotincha parallilos – yonma-yon boruvchi ma'nosini ifodalaydi. Ushbu tushuncha tilshunoslikda, geometriya va geografiyada ham mavjud bo'lib, tilshunoslikda bu hodisa tagida bir xil qurilishga ega bo'lgan gaplar, sintagmalar tushuniladi [3,c. 343]. Ushbu tushunchaning eng keng tarqalgan ta'rifi geometriyaga xos bo'lib, unga ko'ra parallel chiziqlar: «bir tekislikda yotib, lekin kesishmaydigan to'g'ri chiziqlar»dir [7, c. 679].

Lisoniy paralellar hodisasi, uning mohiyati, sinonimlar, invariant va variantlar munosabatiga doir ba'zi mulohazalar tadqiqotchilar ishlarida uchraydi. Bir qator olimlarning tadqiqotlarini tahlil qilinarkan, paralellizmlar, ya'ni funksiyasi va ma'nosi jihatdan yaqin, lekin bir xil shaklga ega bo'lmagan leksik-morfologik hamda sintaktik birliklar umumxalq tilining bir necha davrlar davomida tarkib topgan ta'sirli va ifodali usullar majmuasidir [6, c. 13].

Yoki: «Parallelizm shakl va mazmun jihatdan bir-birini takrorlayotgan ikki yoki undan ortiq hodisa. Holat yoki narsaning yonma-yon qo'yilishi orqali fikrni poetik tarzda ifodalash usulidir» [6, c. 13]. Ushbu muallif parallel vositalarga (paralellar) xos quyidagi xususiyatlarni ta'kidlaydi:

1. Paralellar vazifasiga, ma'nosiga ko'ra yaqin bo'ladi, ammo bir xil shaklga ega bo'lmaydi.
2. Parallelizm tushunchasi sinonimiya tushunchasiga nisbatan kengroq va chuqurroqdir.
3. Parallellik ifoda mazmuni doirasida ham, ifoda vositasi doirasida ham sodir bo'ladi.
4. Parallelizm va mazmuniy (semantik) paralelizmga bo'linadi.
5. Sintaktik paralelizm (bir xil qolipli gap bo'lagi, so'z birikmasi) takrori – parallelligi va ma'no, tushuncha, fikr takrori tarzida namoyon bo'ladi.
6. Parallelizm – shakl va mazmunga ko'ra bir-birini takrorlayotgan ikki yoki undan ortiq hodisaning, holatning yonma-yon qo'yilishidir.
7. Mazmuniy va shakliy paralelizm uslubiyat uchun zarur vosita bo'lib, «Agar mazmuniy paralellizmlar tanlash imkoniyatini yuzaga keltirsa shakliy paralelizm, birinchidan, nutqni ifodali va jozibador, musiqiy va ohangdor qiladi, ikkinchidan, til matnining ta'sirchan hamda esda saqlanib qolarli bo'lishini ta'min etadi».
8. Sinonimlar ham paralelizmdir. Ammo hamma sinonimlar paralelizm bo'lmaydi, paralelizm sinonimiya tushunchasiga nisbatan keng tushunchadir.
9. Sintaktik sinonimiya va sintaktik variantlar qaysidir umumlashma xususiyatiga ko'ra ma'lum umumiylikka – invariantga birlashadi.
10. Sintaktik sinonimiya va sintaktik variantlar bir-birini inkor etmaydi, bitta umumiylikka birlashadi. Shuni hisobga olgan holda ularni «paralel sintaktik butunliklar» deb atash mumkin va b [6, c. 13].

Keltirilgan xususiyatlarga asoslanib, sinonimiya, variantlar va paralelliklarni bir tushuncha ostiga birlashtiradi hamda sintaktik *sinonimiya* yoki sintaktik *variantlilik*, sintaktik *parallelizm* deb nomlanadi. Ushbu hodisalarni esa umumiylik-xususiylik, mohiyat va shakl dialektikasidan kelib chiqib, *parallel sintaktik butunliklar* nomi bilan birlashtirish, ularni shu atama ostida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Bizning nazarimizda sinonimiya, variantlar va paralelliklarni yuqoridagi kabi bir umumiylikka birlashtirishda munozarali o'rinlar bor. Chunki qayd qilingan tushunchalar paydo bo'lish manbaiga ko'ra ham, sababiga ko'ra ham, lisoniy (moddiy) materialiga ko'ra, tanlab olib ishlatish imkoniyati va bunday ehtiyojga ko'ra ham, funksional-uslubiy, ijtimoiy-kommunikativ vazifasiga ko'ra ham til tizimidagi tarmoqlanish (differentsiatsiyasi) jihatidan, bir til

va birdan ortiq til (qardosh tillar ko'zda tutiladi)larda mavjudligi jihatidan ham farqli hodisalardir. Mana shunday farq, ayniqsa, sinonimiya, variantlilik va parallelliklarni onomastik material asosida o'rganilganida aniq ko'rinadi.

Parallellik, parallelizm tilning barcha sathlari uchun xosdir. Masalan, leksikologiyada lug'aviy (leksik) parallellar haqida gapiriladi. Chunonchi, o'zbek va mo'g'ul leksikasiga xos parallellar haqida E. Begmatov quyidagilarni yozadi: «...o'zbek tili leksikasida shunday so'zlar ham borki, ular ikki tilda ishlatiladi. Chunonchi, siyreg (siyrak), taylag (tayloq), tang (tanglay), tomu (tumov), elchin (elchi), ert (erta), xox (ko'k), xunjit (kunjut) so'zlari o'zbek tilida ham, mo'g'ul tilida ham bor va shu tillarda bir xil yoki yaqin ma'nolarda ishlatiladi. Agar mo'g'ul tili turkiy til, qardosh deb tushunilganida, keltirilgan so'zlar umumturkiy leksik qatlamga mansub bo'lar edi. Lekin tilshunoslikda o'zbek va mo'g'ul tillari boshqa-boshqa sistemaga mansub tillar deb ham qaraladi. Bu so'zlarni mo'g'ul tilidan o'zbek tiliga qabul qilingan yoki, aksincha, turkiy tillardan mo'g'ul tiliga o'tgan, qabul qilingan deb bo'lmaydi. Shu sababli bunday so'zlar tilshunoslikda «o'rtoq so'zlar», turk-mo'g'ul leksik parallellari» deb atalmoqda [3, c. 55].

Tilshunoslikda lisoniy parallellar haqida leksika, terminologiya, ayniqsa, geografik terminlar misolida anchagina ishlar yozilgan. Mana shunday ba'zi juz'iy ishlar toponim, antropomim, etnonimlar misolida ham mavjud [4, c. 45-46; 5, c. 16-17; 1, c. 20-21].

Bu tadqiqotlarni keng tahlil qilish ushbu ishning vazifasiga kirmaydi. Toponimik va antroponimik parallel haqida yozilgan ba'zi ishlarga qisqacha to'xtalamiz.

Toponimik tizimdagi parallelliklar haqida anchagina mulohazalar mavjud bo'lgani holda antroponimik tizimdagi parallellik hodisasi yetarli o'rganilgan emas. Hatto chalkash fikrlar ham mavjud. Chunonchi, A.V. Superanskaya rus tilidagi lug'aviy variantlar haqida fikr yuritar ekan, misol sifatida kolodets (rus.) - krintsa (Ukr.) – Kuduk (Tyurk.) nomlarini keltiradi, variant bo'lishi uchun boshqa variant tiplardan farqli ravishda mushtarak o'zakka ega bo'lishi shart emas, deb hisoblaydi.

Keltirilgan fikrga qo'shilish qiyin, chunki to'liq ma'nodagi variant bitta leksemaning farqli shakllari hisoblanadi. Mana shu ma'noda A.V. Superanskaya keltirgan nomlar variant ham, toponimik nom ham emas, balki tilga olingan obyektning o'sha tillardagi mustaqil, o'zaro aloqasiz nomlari – gidronimlardir.

Antroponimik va toponimik parallellar haqidagi yuqorida tahlil qilingan ishlarda aytilgan fikrlardan quyidagi ba'zi xulosalarni chiqarish mumkin:

1. Onomastik parallellar shaklan bir xil yoki o'xshash nomlarning bir vaqtning o'zida turli tillarda uchrashidir.

2. Parallel nom uchraydigan tillar bir sistemaga mansub qardosh til yoki turli sistemaga mavjud tillar bo'lishi mumkin.

3. Parallel nomlar o'z qatlam materiali (masalan, ikkita turkiy tilda uchraydigan turkiy qatlamga mansub nom), o'zga tillardan o'zlashgan so'zlardan yasalgan nom: masalan, *Muhammad (arabcha)*, *Navro'z (forscha)* ismlarning o'zbek va qozoq tillarida uchrashi.

4. Parallel nomlar ikki yoki undan ortiq til onomastik muhitida mustaqil yashaydi va har bir tilning o'z onomastik birligi hisoblanadi.

5. Onomastik parallellar mustaqil tillararo mavjud bo'luvchi hodisadir. Ammo parallel nomlar bir til doirasidagi lahja va shevalar doirasida ham mavjud bo'lishi mumkin. Masalan, *Muhammad*, *Tursun* ismlari o'zbek tilining qorluq, qipchoq va o'g'uz shevalarida uchraydi. Ammo ba'zi shevalarning lisoniy xususiyatiga moslashishi mumkin: *Tursun-Dursun (o'g'uz)*, *Zarif-Zerif (o'g'uz)* kabi. Bunday holda ismning lahjaviy variantlari yuzaga keladi.

6. Lug'aviy parallellarning yuzaga kelishi quyidagicha bo'lishi mumkin: turkiy tilda qadimiy davrlarda paydo bo'lgan nom shakli mustakil turkiy tillar (o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman va b.) shakllangach, ularning onomastik tizimida barobar saqlanib qoladi. Masalan, *Oyxon*, *Oysuluv*, *Arslon* ismlari turkiy tillar onomastikasining aksariyati saqlanib qolgan va ularda antroponimik parallellarni yuzaga keltirgan;

7. Bordi-yu, parallel nomlar qardosh tillararo bo'lsa, nomning lisoniy materiali shaklan o'xshash, bir xil bo'ladi. Masalan, qozoq, qirg'iz, o'zbek tilidagi *Turdi*, *Tursun* ismlari, *bordi-yu parallel nom turli sistemadagi tillarda yuzaga kelsa, nomning lisoniy materiali har xil bo'lishi mumkin; Oqsuv (o'zbekcha) – Belaya voda (ruscha)* kabi. Bunday nomlarni ma'noviy (semantik) parallellar deyish mumkin.

8. Qardosh yoki noqardosh tillardagi ba'zi onomastik parallellar uchinchi bir tildan olingan ismlar hisobiga yuzaga kelishi mumkin. Masalan, fors tilidan o'zlashgan *Dehqon* ismining bir qator turkiy tillarda mavjudligi birinchi holatga, *Klara*, *Marat*, *Telman* ismlarining rus va turkiy tillarda uchrashi ikkinchi holatga misol bo'la oladi.

Xullas, umuman onomastik, jumladan antroponimik, toponimik parallellar atoqli otlar tizimining o'ziga xos yashash tarzini ifoda qiluvchi qonuniyatlardan biridir.

Adabiyotlar:

1. Абдурахманов А. Этимологическое последование некоторых этнонимов общих для узбекского и казахского народов// Материалы конференции по ономастике Узбекистана. –Джизак, 1985. – С. 20-21;
2. Ахманова О.С.Словарь лингвистических терминов. –М.: СЭ, 1969. – 343 б.
3. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. –Toshkent: Fan, 1985. – 55 b.
4. Керимов С.К. Этноним *минг* в топонимии Азербайджана//Ономастика Узбекистана. - Ташкент, 1989. – С. 45-46;
5. Нуриев Э.Б. Азербайджанские географические термины и их параллели в Средней –Азии //Ономастика Узбекистана. –Ташкент, 1987. - С. 16-17;
6. Shukurov R.M. Parallel sintaktik butunliklar: filol. fanlari nomzodi ... diss. – Farg'ona, 2005. – 13 b.
7. O'zbek milliy ensiklopediyasi. 6-jild. -Toshkent, 2003. - 679 b.

“YUSUF VA ZULAYXO” TURKUM DOSTONLARI

Sharq adabiyoti o'zining nihoyatda boy merosiga ega. U uzoq asrlar davomida rivojlanib, sayqallanib keldi. Bir asar doirasida ko'plab muammolarni yoritish, badiiy asarning har bir obrazi, kompozitsion elementi serqirra mazmun va falsafiy tafakkur bilan bog'liq bo'lishi fors-tojik va turkiy tillardagi Sharq adabiyotining mukammalligini belgilovchi omildir. Bu xususiyat sayyor syujetli asarlar yaratish an'anasida ko'zga tashlanadi. Sayyor syujet maqomida Sharq xalqlari adabiyotida “Yusuf va Zulayxo”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Vomiy va Uzro”, “Tohir va Zuhra” singari nodir durdonalarning xilma-xil namunalarini yaratildi. Sanab o'tilgan sayyor voqealarning ayrimlaridan o'nlab, hatto yuzlab asarlar yuzaga keldi.

Sharq adabiyotida “Ahsanul-qisas” nomi bilan mashhur qissalardan Hazrati Yusuf Siddiq alayhis-salom hayoti haqida hikoya qiluvchi “Yusuf va Zulayxo” turkum dostonlari ham ana shunday yo'nalishga mansubligi bilan ahamiyatlidir. Ko'p sonli ijod ahlini o'ziga tortgan bu ilohiy qissa tillardan-tillarga, ellardan-ellarga, dillardan-dillarga o'tib, yangicha qiyofa va mazmun kasb etdi. Bu qissa nafaqat Sharqda, balki G'arbda ham qalam ahlini o'ziga jalb eta oldi. Dastlab, islomgacha bo'lgan dinlarning muqaddas kitoblarida, xususan, yahudiylarning muqaddas kitobi “Tavrot”da zikr etilgan Ya'qub payg'ambar va uning o'g'illari haqidagi rivoyatlar keyinchalik Qur'oni karimda maxsus sura tarzida, Muhammad alayhis-salom hayotlarining eng qayg'uli kunlarida- yaqinlari Hadicha va Abu Tolibdan ajragan, g'animlari tomonidan aziyat chekib qiynalib yurgan kezlarida nozil bo'lgan. Go'yoki Oллоh taolo suyukli payg'ambari va u zotning barcha ummatlariga boshlariga kulfat tushganda, zolim kishilarning zulmu sitamlariga sabr-bardosh qilib, o'z diniga sodiq bo'lsalar Parvardigori olam ularni bu zulmlardan va tanglikdan xalos qilib, baxtli-saodatli kunlarga yetkazajagini uqtirayotgandek. Shunday asarlardan birida: “Har qanday g'am-tashvishga botgan mahzun kishi Yusuf surasini eshitishi bilan orom-osoyish topur”, deyiladi. Ushbu sura 111 oyatdan iborat bo'lib, uning nazmdagi latofatu jozibasidan shoiru adiblar mutaassir bo'lib, ko'p asrlar davomida o'nlab go'zal she'ru dostonlar, qissalar bitganlar. Yusuf qissasi Tavrot orqali G'arb, Qur'oni karim orqali Sharq adabiyotiga yoyildi.

Dostonning necha asrlardan beri sevib o'qilib, ko'chirilib kelayotganligining asosiy sababi unda sof, beg'ubor va haqiqiy sevgining badiiy ifodalanishidir. Zulayxonni tushida maftun etgan yigitga – Yusufga bo'lgan sevgisiga umrining oxirigacha sodiq qoladi. U o'z sevgisi uchun kurashadi. Buning uchun u hiyla va hattoki tuhmat qilishdan ham qaytmaydi. Oradan qirq yil o'tib, Yusufning qalbida ham muhabbat g'unchasi barq urgandagina Zulayxo orzusiga erishadi.

“Yusuf va Zulayxo” ishqi sarguzashti haqidagi syujetning tarixi arab va yahudiy xalqlarning qadimiy og'zaki ijodiga borib taqaladi. Biroq uni faqat shu xalqlarning qadimgi og'zaki ijodigini bog'lab ko'rsatish bir yoqlamalik bo'ladi. Chunki boshqa xalqlar ijodida ham Yusuf va Zulayxo mavzuidagi afsona, rivoyat va ertaklar uchraydi. Chunonchi tatar olimlari Yusuf va Zulayxo mavzuidagi ayrim lavhalarining ma'naviy ildizlarini Vavilonda yaratilgan (miloddan avvalgi 3-4 ming yillik) Tamuz va Ishtar sirofinikiyaliklar ijodiyotiga dahldor (miloddan avvalgi 2 ming yil oldin), Adonis va Astrata misrliklarning Osiris va Isida miflariga ulanishiga ishora qilinadi. Turkman xalqi esa Yusuf haqida ertak yaratgan. Unda Yusufning go'zalligi va kelajakdagi shuhratiga hasad qilgan akalari uni quduqqa tashlaydilar. Yusufni quduq oldidan o'tib ketayotgan karvon qutqarib oladi. Bundan xabar topgan akalari Yusufni qochoq qul sifatida karvonboshiga sotadilar. Karvon Misr shahriga yo'l oladi. Misr podshosining qizi Zulayxo Yusufning tengsiz chiroyi haqidagi ovozalarni eshitib unga oshiq bo'lib qoladi. Ammo Yusuf uning sevgisini rad etadi va buning uchun zindonband qilinadi. U barcha sitamlar-u ruhiy azoblarga sabr qiladi, oqibatda esa Misr yurtining shohi bo'ladi. Zulayxo bilan oila quradi. Vatanga cheksiz muhabbati tufayli shohligidan voz kechib, Kan'onga- tug'ilgan o'lkasiga qaytadi. Ertakning qisqacha mazmuni shundan iborat⁷.

“Yusuf va Zulayxo” qissasi xalq og'zaki ijodidan so'ng Tavrot, Injil va Qur'oni Karim singari ilohiy kitoblardan joy oldi. Bu esa mazkur qissaning muqaddaslashtirilishini ta'minlagan omil bo'ldi. Natijada tarixning hamma bosqichlarida turli e'tiqoddagi ijodkorlar bu ilohiy qissaga qiziqib, uning asosida nafaqat she'riy va nasriy, balki dramatik badiiy asarlar ham yarata boshladi.

Dastlab diniy afsona tarzida maydonga kelgan bu rivoyatlar keyinchalik ulug' so'z san'atkorlarini o'ziga jalb etgan va turli hajmda nazmiy va nasriy yo'lda ishlanib badiiy asarlar yaratilgan. Mazkur mavzuda 150 ga yaqin turli janrdagi asarlar yaratilgan bo'lsa, 45 tadan ortig'i turkiy tilda yozilgan e'tiborga molikdir. Navoiy mazkur rivoyatlarga asoslanib, buyuk yozuvchilarning sara dostonlar yaratgani haqida ma'lumot bergan: “Yusuf qissasi andin mashhurroqdirkim, ehtiyoj aning tafsiliina bo'lg'ay, nevchukkim g'arobati va shirinligi uchun ko'p akobir ham nazm va ham nasrning sharh asbobin tuzubturlar va bayonida sehrlar ko'rguzubturlar”⁸.

Turkiy xalqlar orasida “Qisasul anbiyo” nomi bilan mashhur Rabg'uziyning “Qisasi Rabg'uziy” asarida Yusuf haqida “Qissai Yusuf” bobi mavjud bo'lib, nasrda yaratilgan eng go'zal qissalardan biridir. Asarda qissa nega “Ahsanul-qisas” deb atalishiga 9 ta javob berilgan:

Birinchi javob: “Ul tururkim Qur'on ichidagi hamma qissalardin ziyoda, foydasi ko'p Yusuf qissasi turur”.

⁷ Safarova H. Rabg'uziyning “Qissai Yusuf Siddiq alayhis-salom” asari manbalari, filol.fan. nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya, 2001 y.

⁸ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. 8-jild. Tarixi anbiyo va hukamo. T.: “G' G'ulom”. 2011 y.539-604 betlar.

Ikkinchi javob: "Bu qissa avvalidan oxirigacha ba'zi gap 40 yil, ba'zi gap 80 yil kechti. Shuning uchun "Ahsanul-qisas" dedi".

Uchinchi javob: "Boshqa qissalarda, boshqa oyatlarda kelmish, ammo Yusuf qissasi to'raligicha bu surada keldi".

To'rtinchi javob: "Boshqa qissalarda yot kishilar orasida edi, ammo Yusuf qissasi ota-ona yana o'g'lonlari orasida edi".

Beshinchi javob: "Bu qissada uch hol bor: rohatda, mashaqqatda, Oллоh toatida, xaloyiqlar orasida ezgu muomala qilmoq, kenglikda torlikda ochiq tutmoq".

Oltinchi javob: "Yusuf qarindoshlari birla ezgu muomala qildi yana ularning jafosiga sabr qildi".

Yettinchi javob: "Bu qissaning avvali tush, o'rtasi tush, oxiri tush erdi".

Sakkizinchi javob: "Bu qissa ishq birla tamom bo'ldi".

To'qqizinchi javob: "Rasul alayhissalom yorlaqodi, kimki o'n to'rt kunlik balog'a ilinsa o'n surani o'qusun, kimki bu o'n turluk qayg'u mandin ketsun desa "Yusuf" surasin o'qusun"⁹.

Yusuf haqidagi ilk nasriy qissalardan birining muallifi Abdulloh Ansoriy "Qur'on"dagi Yusuf qissasi to'g'risida shunday deb yozadi: "Bu muborak suraning o'n nomi bor: olimlar uni ogohlik surasi, hakimlar surai husn, zohidlar surai zuhd, obidlar surai pand, oriflar surai rizo, g'amlilar surai rohat, oshiqqlar surai muhabbat, muridlar surai ishq, osmon farishtalari surai tavba, zindonbandlar surai riyozat, qolgan avom surai Yusuf deb ataydilar".

Qissaning bu qadar katta shuhrat qozonishi, turli davr va xalqlarga mansub bo'lgan ijodkorlar tomonidan qayta-qayta qalamga olinishi bejiz emas. "Yusuf va Zulayxo" qissasi rang-barang g'oyaviy va tasviriy imkoniyatlarga boy bo'lib, unga murojaat qilgan har bir ijodkor o'z g'oyaviy niyati va ruhiy dunyosiga uyg'un nuqtalarni topishi mumkin bo'lgan g'oyat zamirli asardir.

Muyba Raximova
(Karshi, Uzbekistan)

YOZUV NUTQ FAOLIYATINING TURI VA MALAKA SIFATIDA

Maktabda o'rganiladigan chet tildagi nutq faoliyati turlari (gapirish, tinglab, tushunish, o'qish)dan yozuvning farqi, uning til o'rganishda tutgan mavqei bo'lib, u o'qitish maqsadi maqomiga ega emas balki ta'lim vositasidir. Avvalo "yozmoq"dan olingan "yozuv", "yozma" atamaları izoh talab qiladi. Ikkinchi toifada "yozma nutq", "yozma muloqot", "yozish texnikasi", "yozma mashq", "yozma sih", "yozuv ko'nikmasi/ malakasi" va yunoncha "diktant" arabchadan kirgan "bayyon", "insho" singari atamalar uchraydi. Uchinchi masala "harf" bilan bog'liq atamalarni aks ettiradi. Yozma nutqda qo'llanadigan lisoniy vositalarni, birinchidan grafemalar va yozma shakldagi leksik va grammatik birliklar tashkil etsa, ikkinchidan ularning qo'llanishi (yozilishi) yozma nutqning yozish texnikasi sanaladi [2, 224].

Demak, grafik vositalar va ularning texnikaviy jarayoni haqida so'z yuritildi. Yozish texnikasidan foydalanib, fikrni chet tilda yozma bayon etilsa yozma muloqot yuz beradi.

AQSh chet tillar o'qitish metodikasining atqoli namoyandalaridan Harvard universiteti proffesori Uilga M. Rivers fikricha savodli bo'lish – o'qish va yozuvni bilish, degan ma'noni anglatadi.

O'qish va yozuv yozma nutqning ikki "pallasi"dir, birinchisida yozilgan material o'qiladi, ikkinchisida esa odatda o'qishda o'zlashtiriladigan fikr yozma bayon etiladi. Axborotni yozma bayon etish ikki yo'l bilan ro'yobga chiqariladi: chunonchi (1) o'z fikrni yozish va (2) aytilib (o'qib) tutilgan o'zga shaxs nutqini yozuvda ifodalash. Har ikkala holatda ham yozma matn yaratiladi. Yozish texnikasi deganda grafika (tovush – harf munosabati va harfning ma'no bildirish vazifasi), kaligrafiya (husnixat), orfografiya (imlo) nazarda tutiladi. Yozma nutq atamasi esa grafik tarzda ifodalangan axborot va nutq muloqoti jarayoni ma'nolarini qamlab oladi. Husnixat tushunchasi tarkibiga tovush va tovush birikmalarini yozuvda tasvirlaydigan yozuv-chizuv vositalari majmuasi kiradi. Imlo – so'zlarni (gaplarni) yozish va ularga doir qoidalar yig'indisidir.

Husnixat, harf, harf birikmasi, so'z asosida, imlo esa morfema, so'z (gap) darajasida, yozma nutq esa gap, abzats va bog'lanma matn materialida o'rgatiladi.

Yozma nutq boshqa nutq faoliyati turi – gapirish zaminida, ya'ni uning lisoniy materiali va mavzulari doirasida shakllanadi. Yozma nutq tegishli xususiy malakalarga asoslanadi. Yozuv (ya'ni yozma nutq) malakalari quyidagi ko'nikmalardan tashkil topadi: (1) husnixat ko'nikmasi; (2) imlo ko'nikmasi; (3) tuzish (yozma fikr bayon etishmaqsadida gaplarni biriktirish) ko'nikmasi; (4) yozuvning leksik va grammatik ko'nikmalari kabilari.

Yozma nutq avval kishi ongida shakllanadi va aqliy faoliyatga oid murakkab faoliyat va amaliyotni taqozo qiladi. Yozma ravishda bayon qilishga mo'ljallangan fikr avval ichki nutqda rejaga solinadi.

So'ngra leksik birlik tanlash, ularni grammatik jixatdan ko'rish va jumla holiga keltirish, jumlalarni mano va shakl jihatdan bir biri bilan bog'lash, kabilarni aqliy faoliyat bajaradi. Bu jarayon ichki nutqda takrorlash va uni qog'ozga tushurish bilan yakunlanadi.

O'z fikrini yozma bayon qilayotgan kishi o'ylash va qayta o'ylash uchun yetarli vaqtga va qo'shimcha manbalarga ega. Og'zaki nutqda esa bunday imkoniyatlar yo'q.

⁹ Rabg'uziy. Qissasi Rabg'uziy. T.: "Yozuvchi". 1991 y. 93-103-betlar.

Fikrni og'zaki va yozma bayon qilish nutq faoliyatining reproduktiv turiga kiradi. Fikrni yozma ravishda bayon qilish uni qog'ozga tushurish jarayonining ortiqchaligi bilan og'zaki nutqdan farq qiladi. Shunga qaramasdan og'zaki nutqni o'stirishga mo'ljallangan mashqlar yozma nutqni o'stirish uchun ham xizmat qiladi. Yozma nutq o'z navbatida og'zaki nutq malakalarini o'stirish uchun vosita vazifasini bajaradi. Yozuv va yozma nutq o'qishga oid malakalarni rivojlanishi uchun vosita vazifasini bajaradi.

Chet tili o'qitish metodikasi yozuv malaka ko'nikmalarni nazorat qilishga, tekshirishga yetarlicha ahamiyat berishni talab qiladi. Uni nazorat qilishni asosiy obyekt yozuv malaka ko'nikmalarni nazorat qilmaydi degan ma'noni bildirmaydi. Yozuv va imlo malakalari qay darajada shakllanganligini tekshirishda tinglab diktand yozishda boydalanish mumkin. Bunday diktantni vazifasi o'quvchilarni Tovushli nutqni yozma nutqqa aylantirish malakasini tekshirishdan iborat. O'qituvchiyozilgan diktantni kelgusi darsgacha tekshirib chiqishi o'quvchi talabalar yo'l qo'ygan xatoni taxlil qilishi lozim.

Fikrni yozma bayon qilish ko'nikmalarini tekshirish paytida tasvirlash, hikoya qilish, insholar va shuningdek, chet ellik tengqurlarga xat yozish, tekshiruv paytida tasvirlash, hikoya qilish, insholar vashuningdek, chet ellik tengqurlarga xat yozish, tekshiruv topshirig'i sifatida qo'llanishi mumkin. Bunday topshiriqlarni uyda yozib kelish uchun ham berish mumkin. Bunday topshiriqlar yozib chiqilgach, o'qituvchi ularni tekshirib bo'lgandan keyin ulardagi tipik xatolarni sinfda tahlil qilish katta ahamiyatga egadir.

Umuman chet tilni va u bilan birga yozuvni o'rgatishda o'qituvchi talabalar daftarlarini muntazam ravishda tekshirib, turishi juda foydalidir.

Talimning birinchi bosqichi (5-6) da o'quvchilarning daftarlari har haftada tekshirilishi, diktant va yozma ishlar yozilganda ularni tekshirish keyingi darsgacha amalga oshirilishi lozim. Noto'g'ri yozish yoki leksik grammtik xatolarga yo'l qo'yish odatga aylanib qolmasligi uchun daftarlar muntazam ravishda tekshirib boriladi.

Ikkinchi bosqich 7-8-9-sinflarda esa yozma ishlar soniga qarab daftarlarni ikki uch haftada bir tekshirish maqsadga muvofiqdir.

Shunday qilib, yozuvni nazorat qilish bu nutq faoliyati turini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin shu narsani ham ta'kidlash kerakki, chet tili o'qitishda nutq faoliyati turlaridan nutqni tinglab tushunish, gapirish va o'qishni nazorat qilishga yozuvni nazorat qilishdan ko'ra ko'proq e'tibor beriladi.

O'qituvchi daftarni tekshirib daftar chetiga xatolarni ko'rsatib qo'yishi lozim.

O'qituvchi daftarni tekshirib albatta ularga baholarni yoki reyting ballarini qo'yishi, ularni esa jurnalga qayt qilishi maqsadga muvofiqdir. Bu o'quvchilarni daftarga to'g'ri, xatosiz, chiroyli yozishga rag'batlantiradi. Aks holda o'quvchilarga daftar tutdirish to'g'ri va xatosiz yozdirish qiyin.

Yozuv bo'yicha baho meyorlarini oldindan belgilash zarur. Ilgari yozma ish tashkil qilishda faqat nutqiy to'g'riligi hisobga olingan. Hozirgi vaqtda fikrni yozma bayon qilishni tekshirishda yozma axborot hajmini ham hisobga olish zarur. Chet tillar o'qitish metodikasi 5 sinfda chet tili o'qitishni boshlanishida tadbiiq qilinadigan yozma axbarotlar uchun ma'lum me'yorlar ishlab chiqilgan. Unda sharoitni hisobga olib, 5-6 sinflarda malum mavzu bo'yicha 5-6 ta gap, 7 sinflarda esa 10-12 t gap yozish tafsiiya qilinadi. Keyingi sinflardagi gaplar soni cheklanmaydi, lekin 7 sinfdagi meyor kam bo'lmasligi kerak. Hozirgi zamon chet tillar o'qitish metodikasi yozma axborotlar (Tasvirlash, hikoya qilish, insholarni baholashda ikki xil mezon: mavzuni yoritish (ochish) darajasi (bu asosiy mezon) va yozuv to'g'riligi (bu qo'shimcha mezon) qo'llanishi mumkin.

5 sinf uchun 20 ta so'zli diktantga 0-2 ta xato qilgan o'quvchiga "a'lo" baho qo'yiladi. 3-6 ta xatoga yo'l qo'yganlarga yaxshi baho qo'yiladi. O'rta baho esa 7-10 ta xato qilganlarga qo'yiladi. 6,7,8,9, sinflar uchun yuqoridagi baho meyorlari qolishi mumkin. Lekin diktantdagi so'zlar soni 30 tadan ko'payadi. Demak, grafik vositalar va ularning texnikaviy jarayoni haqida so'z yuritildi. Yozish texnikasidan foydalanib, fikrni chet tilda yozma bayon etilsa yozma muloqot yuz beradi.

AQSh chet tillar o'qitish metodikasining atoqli namoyandalaridan Harvard universiteti proffesori Uilga M. Rivers fikricha savodli bo'lish – o'qish va yozuvni bilish, degan ma'noni anglatadi. [1, 291 b]

O'qish va yozuv yozma nutqning ikki "pallasi"dir, birinchisida yozilgan material o'qiladi, ikkinchisida esa odatda o'qishda o'zlashtiriladigan fikr yozma bayon etiladi. Axborotni yozma bayon etish ikki yo'l bilan ro'yobga chiqariladi: chunonchi (1) o'z fikrni yozish va ikki aytib (o'qib) turilgan o'zga shaxs nutqini yozuvda ifodalash. Har ikkala holatda ham yozma matn yaratiladi. Yozish texnikasi deganda grafika (tovush – harf munosabati va harfning ma'no bildirish vazifasi), kaligrafiya (husnixat), orfografiya (imlo) nazarda tutiladi. Yozma nutq atamasi esa grafik tarzda ifodalangan axborot va nutq muloqoti jarayoni ma'nolarini qamrab oladi. Husnixat tushunchasi tarkibiga tovush va tovush birikmalarini yozuvda tasvirlaydigan yozuv-chizuv vositalari majmuasi kiradi. Imlo – so'zlarni (gaplarni) yozish va ularga doir qoidalar yig'indisidir. [3, 24]

Husnixat, harf, harf birikmasi, so'z asosida, imlo esa morfema, so'z (gap) darajasida, yozma nutq esa gap, abzas va bog'lanma matn materialida o'rgatiladi.

Yozma nutq boshqa nutq faoliyati turi – gapirish zaminida, ya'ni uning lisoniy materiali va mavzulari doirasida shakllanadi. Yozma nutq tegishli xususiy malakalarga asoslanadi. Yozuv (ya'ni yozma nutq) malakalari quyidagi ko'nikmalardan tashkil topadi: (1) husnixat ko'nikmasi; (2) imlo ko'nikmasi; (3) tuzish (yozma fikr bayon etish maqsadida gaplarni biriktirish) ko'nikmasi; (4) yozuvning leksik va grammatik ko'nikmalari kabilar.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Wilga M. Rivers. Teaching Foreign Language Skills. 2nd ed. – Chicago and London: The University of Chicago Press, 1981
2. Chet tili o'qitish metodikasi". Jamol Jalolov O'qtuvchi nashiryoti, 1996-yil
3. "Ingliz tili o'qitish metodikasi" O'. Xoshimov. I. Yoqubov. "Sharq" 2003 yil

**Xursanqul Tursunmurodov, Abira Baxramova, Dilbar Tosheva
(Samarqand, O'zbekiston)**

O'QUVCHILAR AXLOQIY SIFATLARNI SINGDIRISHDA OILAVIY TARBIYANI MAQSAD VA VAZIFALARI

Ha, farzandlar tarbiyasi – inson hayotining eng va zaruriy sohasini tashkil etadi. Chunki bola tarbiyasini olib bormasdan, uni to'g'ri yo'lga qo'ymasdan, oila va jamiyat hayotini davom ettirish mumkin emas. Bu haqiqatni har bir mutaxassis va ota-ona anglab yetishi darkor. Shuning uchun har bir O'zbekiston fuqarosi bu to'g'risida o'ylasa, shu asosda butun hayotini tashkil etsa va yo'naltirsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Bolalar mamlakatimizni ng kelajakdagi fuqarolari, tarixni, oilani, hayotni, kelajakni va har birimizning kimligimizni davom ettiruvchilarligini hyech vaqt unutmasligimiz darkor.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining XIV bob «Oila» 63-moddasida «Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir, hamda jamiyat va davlat muhofazasi»da va 64-moddasida «Ota-onalar o'z farzandlarini voyaga yetgunlariga qadar boqish va tarbiyalashga majburdirlar», deb rasman ta'qidlangan. Anna shu moddalar mazmuni o'z navbatida respublikamizning ijtimoiy maqsadlarini belgilab beradi. Bu vazifani amalga oshirish bevosita oila tarbiyasiga va uni tashkil etadigan malakali mutaxassislar va ota-onalarga bog'liq. Kadrlar tayyorlashning milliy dasturida «Umumiy hamda pedagogik madaniyatni oshirish maqsadida mamlakat aholisi orasidagi ma'rifiy ishlar takomillashtirilib boriladi», - deb ta'qidlangan istiqbolli reja ota-onalarga malakali mutaxassislarga kata ma'suliyat yuklaydi. Mazkur ma'suliyat oilada ota-onalarning pedagogik madaniyati va oila tarbiyasini takomillashtirishni talab etmoqda.

Demak jamiyat bilan oila o'zaro uzviy bog'lik ekan. Bolalarni ijtimoiy hayotga tayyorlashda oila ma'lum darajada ijtimoiy tashkilotlar bilan jamiyat taraqqiyotiga hamohang holda faoliyatda bo'lmoqda. Hozirgi zamon oilalarining tarbiyaviy vazifalari, bolalarni tarbiyalash tushunchasiga nisbatan keng tushunchadir. Bu quyidagilarni o'z ichiga oladi: 1. Bolalar shaxsini shakllantirish. 2. Shaxsni yigit va qizlarni ota-ona va jamiyat a'zolari sifatida oilaviy hayotga tayyorlash. 3. Yetuk malakali mutaxassis kadr etib tayyorlash va hakozi. O'tkazilgan sosialogik tadqiqotlar mazkur vazifalarga kiruvchi ko'plab muammolar mavjudligini ta'qidlamoqda. Oilaviy tarbiyaning yangi qirralari vujudga kelishi hamda an'anaviy urf-odatlarining mamunan boyishida o'z aksini topmoqda. Hozirgi zamon oilalari o'quvchi yoshlarida ilmiy dunyoqarashni shakllanishida, ularni tarbiyaning tarkibiy qismlari asosida tarbiyalashda, oila asosiy rol o'ynamokda.

Oila tarbiya muammolarini tadqiq etish, asosan ikki yo'nalishda olib borilmoqda. Bir tomondan oilaviy tarbiya pedagogikaning an'anaviy qismi sifatida o'rganilmoqda. Ikkinchi tomondan esa (ayniqsa keyingi o'n yillikda) oila sosiologiya va filologiya yo'nalishlarida ham tadqiq etilmoqda.

Nazarimizda, pedagogik, ijtimoiy falsafiy tadqiqotlar tarbiya nazariyasida bir butunlikka erisha olsalargina shaxs shakllanishini to'la hal etish mumkin. Shu sababli ham oilalarning tarbiyaviy vazifalarni tadqiq etishda pedagogika, psixologiya, sosiologiya, falsafa va boshqa fanlar yutuqlarini umumiy nazariyani tadqiq etishga uyg'unlashtirish maqsadga muvofiq.

Pedagogik, sosial-psixologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, oilaviy tarbiyaning emosional bolalarini axloqiy kamol toptirish, shaxsni shakllantirish borasidagi vazifasini oiladan boshqa hyech nima bosolmaydi. Ko'plab tadqiqotchilarning fikricha, bolani ota-onasidan (ayniqsa, onasidan) uzoq muddatga ayirib qo'yish anomal buzilishlarga olib keladi.

Bolalarning bolalar yasli va bog'chasida uzoq muddat bo'lishlari ularning kamolotiga, extiyoji, qiziqishi va xarakteriga salbiy ta'sir etadi. Hozirgi vaqtda ota-onalarning ishlab chiqarishda band bo'lishlari sababli o'zlarining to'laqonli tarbiyaviy vazifalarni bajara olmasliklari tasdiqlamoqda. Ayniqsa, onalarning mehnatda uzoq vaqt bandligi maqsadga muvofiq emas.

Oila tarbiyasi ijtimoiy tarbiya bilan o'zaro uzviy aloqada bo'lsagina o'sib kelayotgan yosh avlod tarbiyasini maqsadli tashkil etish mumkin. Har bir ota-ona o'z farzandlarini to'g'ri tarbiyalashni, ularni vatan va halk manfaatlari uchun xizmat qiladigan inson bulib yetishuvini orzu qiladi. Ammo ba'zilar buning uddasidan chiqisha olmaydi. Ma'lumki bola tarbiyasi nihoyatda murakkab va ma'suliyatli ishdir. Bola ilk yoshdan boshlab o'z atrofidagi yaqin kishilar ta'sirida tarbiyalana boshlaydi. Uning xarakteri shakllanishida, axloqi tarkib topishida oila muhitining ta'siri beqiyosdir. Ayniqsa ota-onaning bolaga shaxsiy namuna kqrsatishi, ularning kundalik o'zaro munosabatlari, bola ma'naviy qiyofasini yuzaga kelishida muhim ahamiyatga ega. Lekin o'z farzandlarini nihoyatda kaddan ortiq sevadigan va ularga me'yorida ortik g'amho'rlik qiladigan oilalarda bolalarga yetarlicha talabchanlik qilmaydigan, boladagi ayrim salbiy xatti-harakatlarini bartaraf qilish uchun qanday chora tadbirlar ko'llash lozimligini bilmaydigan yoki bola tarbiyasida ma'suliyatni his qilmaydigan, obro'sini saqlay olmaydigan ota-onalar kam uchraydi. Hatto keyingi yillarda ba'zi yoshlarning giyohvandlikka kirib ketayotganligi, keksa ota-onalarini tan olmasligi, hatto tahqirlashlari, qarovsiz qoldirishi va turli darajasida qonunbuzarliklar oila tarbiyasini takomillashtirishni taqozo etadi.

Ota-onalarni pedagogik bilimlar bilan qurollantirish obyektiv zaruriyat va davr talabidir. Chunki jamiyat oila tarbiyasi oldiga ulkan talablar qo'ymokda. Bu g'oyalardan malakali mutaxassislar va ota-onalar maqsadli foydalanishlari lozim. Ota-onalarga pedagogik bilim berish, oilaviy tarbiya buyicha tajriba almashish, ota-onalarni tarbiya ishlariga qizg'in jalb qilish uchun ularni maktab, mehnat jamoalari, makalda qo'mitalariga taklif etish maqsadga muvofiqdir. Ota-onaning bu boradagi eng muhim vazifalari bolalar kamolotini oldindan anik tasavvur eta olishlari, tarbiya maqsadini to'g'ri aniqlashlari va ularni oila sharoitida tashkil etishdan iboratdir. Oila tarbiya metodikasini nazariy jihatdan bilishi va amalda qo'llashi muhim. Buning uchun:

1. Bolalarning oilaviy hayoti va mashg'ulotini to'liq, tashkil etish. (Rejim, o'yin, mehnat uydagi o'quv ishlari, sport va boshqalar).

2. o'zining shaxsiy faoliyati va dam olishini tashkil etish (ishda, uy xo'jaligida, bolalarni parvarishlashda, o'qishda, dam olishda, yosh avlod tarbiyasi yuzasidan jamoat ishlarida va x- k). Biroq bu ishda bir qancha qiyinchilik mavjud. Ilg'or oilalar ham tarbiyaning maqsadini, vazifalarini va o'z ma'suliyatlarini yaxshi bilsalar ham tarbiya usul va vositalarni aniq. qo'llay olmaydilar. Ma'lumki, oila tarbiyasida biron-bir uslub alohida qo'llanilmaydi, balki barcha uslublar uyg'unlashuvda qo'llaniladi. Hozir ko'proq ishontirish va unga hamohang uslublar ko'prok tadbiriq etiladi. (Masalan: ma'qullash, rag'batlantirish). Majbur etish, jazolash esa yordamchi usul sifatida qo'llaniladi. Vaholanki, bola tarbiyasida sharoit, vaziyatga qarab ulardan o'z o'rnida foydalanish shart. Bu soxada ham takomillashtirish zarur bo'lgan masalalar mavjud.

Demak, tarbiya usullari va uslublarini tanlash, ularni takomillashtirish va tadbiriq etish oila boshliqlarining va olimlarning dolzarb vazifasidir. Oilada yosh avlod tarbiyasining muvaffaqiyati biron-bir alohida olingan usullarga emas, balki puxta o'ylab va yaxshi tashkil etilgan uslublar tizimiga bog'lik. Ularni qo'llash oila shart-sharoitlari, bolalarning tarbiyalanganlik darajasi, ota-onaning tarbiyachilik mahoratiga bog'liq.

Shu bilan birga, biz uning o'ziga xos imkoniyatlari mavjudligini inkor eta olmaymiz. Ayollarning ishlab chiqarishga tortilishi ularning o'z bolalari bilan bo'ladigan muloqot soatlarining kamayishiga sabab bo'lmoqda. Shu sababli yasli, bog'cha, turar joydagi turli yoshdagi bolalar bilan ishlash maktabdan tashkari muassasalarining tarbiyaviy yordamiga ehtiyoj kuchaymoqda. Eng muhimi ijtimoiy tarbiyaning oila tarbiyasiga ta'sirini oshirish kerak bo'lmoqda.

Bolalar tarbiyasiga asosan ota-onalarning uzaro munosabatlari katta ta'sir ko'rsatadi. Bizda ayollarning teng huquqligi ta'minlangan bo'lsa-da, lekin biologik tenglik yo'qligini inkor eta olmaymiz. Shu sababli onalar bolalar tarbiyasi uchun ko'prok, mehnat qilishlarni taqozo etadi. Bundan tashqari ayollar erkaklarga nisbatan ko'proq vaqtni uy ishlariga sarflaydi. Sosiologik tadqiqotlarning kursatishicha, hatto dam olish kunlari ham ayollar uy ishlari uchun 9 soatdan 11 soatgacha vakt ajratadi. Ishlovchi ayollar bola tarbiyasi uchun juda oz vaqt ajratishga majbur. Ertalab, ishga jo'nashdan oldin bolalarini ovqatlantiradi, kiyintiradi, yasli yoki bog'chaga olib boradi, maktabga jo'natadi. Bu soxada amaliy tadbirlar belgilash darkor.

Otaning uy ishlaridagi ishtiroki, asosan, buyruq berishda ko'proq (oilaning iqtisodiyodini ta'minlashda xatto ba'zi otalar buni ham uddalay olishmayapti) namoyon bo'ladi. "Uni bajar, nima uchun buni bajarmading, hoziroq bajar" va h.k. Uning vazifasi ko'proq oilaning iqtisodiyotini va farzandlarning sog'ligi to'g'risida g'amxo'rlikda ifodalanadi. Otalarning tarbiyachilik faoliyatini oshirishni kundalik oilaviy hayot talab kilmoqda Oilada tarbiya usullarini qo'llashda bir-birlarining tajribasidan foydalanadilar. Shu nukqtai nazardan oilalarni shartli ravishda bir nechta guruhlariga bo'lish mumkin, ya'ni "qattiqqo'l", "o'rtacha", "yumshoq" va "o'ta intizomsiz" oilalar. Birinchi guruhga kiruvchi oilalar o'z faoliyatlarida talabga asoslangan uslublariga, hatto tan jazosi berish orqali tarbiyalashga asoslanadilar. Ikkinchi guruhga asoslanuvchi oilalar esa o'z faoliyatlarini namunasida, ishontirish, yumshoq intizom, shirin, to'g'ri muomala orqali tarbiyalashga asoslanadilar. Agar "qattiqqo'llik" intizomli oilalarning ichki munosabatlarida hukmronlik qilinsa, "yumshoq" intizomlilarda esa demokratiya, tenglik munosabatlari mavjuddir.

Beqaror kayfiyat, hayotiy o'zgarishlar oilaviy muhitda qarama-qarshilikni vujudga keltiradi. Ota-onalarning bir-birini tushunmasliklari yoki uzaro kelishmovchiliklari yoki noo'rin bolalar yonini olishlari uning hulqida egoizm ko'rinishdagi xolatni zohir etadi.

Ota-onalarning bolalarga ko'rsatadigan tarbiyaviy ta'sirlarini tashkil etishdagi qarama-qarshilik, yo'l qo'yilgan xatolarning oqibatidir. Bu rivojlanib borayotgan fan-texnika taraqqiyoti, ta'lim, axborot va aloqalar, urbanizatsiya va aholi migratsiyasi natijalarida yanada murakkablashmoqda. Yosh avlod tarbiyasida o'gmish ajdodlar tajribasidan yetarli foydalana olmaslik, ota-onalar bilim va tajribasining bola rivojidan orkada qolayotganligi, ishlab chiqarishda ko'p vaqt yo'qotishlari va boshqa omillar ta'sir ko'rsatmoqda.

Oilalarni xar tomonlama o'rganish ularning faoliyatlarini qiyosiy taxlil etish va baholash maqsadida ko'plab oilalarda tabiiy kuzatishlar va suhbatlar olib borildi. O'tkazilgan kuzatishlar va suhbatlar natijasi quyidagi pedagogik xulosalarni chiqarishga imkon beradi.

1. Oila tarbiyasini yaxshilash uchun, bola shaxsini kamolotga yetkazish uchun, uni har tomonlama o'rganish, shuningdek, oilaviy tarbiya usullari va shakllariga ijodiy yondoshish uni takomillashtirishdir.

2. Ota-onalar o'rtasida tarbiyaga oid bilimlarni targ'ib qilish, ayniqsa, oilaviy tarbiyada qiyinchilikka uchrayotgan ota-onalarga jamoatchilik va davlat yordamini kuchaytirish lozim.

3. Oila tarbiyasida ijodiy yutuqlarni qo'lga kiritgan ota-onalar tajribalaridan foydalanish uchun ularni maktabning kengaytirilgan yigilishlariga, ota-onalar qo'mitalarining majlislariga taklif etish va o'z tajribalari bilan o'rtoqlashish foydalidir. Shu maqsadda maktabda ota-onalar kunini joriy etish.

4. Ota-onalar qo'mitalari rahbarlarining bevosita boshchiligida radio aloqalarini tashkil qilish. Bunda "Ota-onalar - ilk tarbiyachi", "Ota-onalar bolalar tarbiyasining asoschilari", "Ota-onalarning bola tarbiyasidagi shaxsiy namunasi va uning ahamiyati", "Yoshlarni mehnatga, hayotga, turmushga o'rgatish va tayyorlashda oila, maktab va jamoatchilikning hamkorligi" kabi mavzulardagi eshittirishlarni tayyorlab o'tkazish.

5. Oynai jahon ko'rsatuvlarida namunali va salbiy tomondan tanilgan tajribalarni eng kamida har oyda ko'rsatib borish.

6. Bolalarning halq og'zaki ijodiga doir qiziqishlarini o'stirish maqsadida suhbatlar, hikoyalar, ertak va dostonlar o'kib eshittirishni yo'lga qo'yish.

7. Oilada o'zbek halki axloqi ma'naviyati, qadriyatlari ruhida tarbiyalashning o'ziga xos milliy usul va vositalaridan samarali foydalanishni yo'lga ko'yish.

8. Oilalarda uzbek halqining tarbiya sohasidagi an'ana, udum, urf-odatlarining mohiyati, mazmuni hakida targ'ibot ishlarini kuchaytirish.

9. Bolalarga milliy mafkura, milliy istiqloq, milliy g'oya, milliy ong, millatidan faxrlanish tuyg'ularini tarbiyalashga erishish.

10. Bola tarbiyasida maqolaning tarbiyaviy imkoniyatlaridan foydalanishni yo'lga qo'yish.

11. Ota-onalarga televideniye orqali ko'rgazmali amaliy tajribalarni ko'rsatishni va ular uchun alohida "Oila pedagogikasi" jurnali nashrini joriy etish va x. k.

Ma'lumki, har qanday ota-ona o'z bolasiga tikanni ravo ko'rmaydi, turli qiyinchiliklar, xavf-xatarlarning oldini olishga intiladi. Ota-onalar bolalariga o'ta "qattiqo'l" yoki "yumshoq"lik bilan munosabatda bo'lishlari me'yorini bilishi va uning oqibatlarini nimalarga olib kelishini xam nazariy, ham amaliy qo'llashlari juda muhim. Eng muhimi ota-onalar tarbiyada ko'zda tutilgan maqsadni o'z xotiralarida pinhon saqlashlari lozim. Bu usul oilada bolalarni tug'ri tarbiyalashning asosi xisoblanadi. Ota-onalar oila tarbiyasida qaratish g'oyalar va amaliy harakatlarida qat'iy bo'lishlari shart va aks holda, tarbiya ijobiy natija bermaydi.

Ota o'z farzandlarida. maqsadga intiluvchanlik, botirlik, javobgarlik kabi sifatlarni shakllantirish bilan ajralib turadi. Bunday sifatlari o'g'il-qizligidan qat'iy nazar inson egallashi lozim bo'lgan sifatlari hisoblanadiki, ularsiz to'laqonli inson shaxsini kamol toptirish mumkin emas. Buning isbotini shunda ko'rish mumkinki, ona qo'lida otasiz voyaga yetgan o'g'il bolada erkaklarga xos oilaviy rahbarlik (tashkilotchilik) fazilatiga muhtojlik kuchli bo'ladi, ayniqsa. u yetuklik yoshiga yetganida bu extiyoj yana ham kuchayadi.

Otaga bo'lgan muxabbat - bu birinchi navbatda unga bo'lgan hurmatda o'z ifodasini topadi. Otaning obro'si uning o'ziga xos shaxsiyatida namoyon bo'ladi. Ota o'g'lini o'z fikrini muloyim ifodalay olishga, munozarali voqeyada o'z fikrini qat'iy himoya qilishga, qiziqqonlik, bachkanalik qilmaslikka o'rgatadi. Shuning uchun ham otaning o'rni ug'il bolani kuchli shaxs sifatida shakllantirishda nihoyatda kattadir. Bu sifatlarni esa ota o'zining shaxsiy namunasida - o'g'luga, onaga, ayolga, xotin-qizlarga bo'lgan munosabatlarida qaror toptirib boradi.

Adabiyotlar:

1. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun T: 1997.
2. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" T: 1997.

Одил Бегимов, Нигора Шадманова, Муҳаммадали Муҳаммадиев
(Қарши, Ўзбекистон)

БАЛАНДЛИК ТУШУНЧАСИ БИЛАН БОҒЛИҚ ОРОНИМИК ИНДИКАТОРЛАР

Жанубий Ўзбекистон оронимларининг тадқиқи улар таркибида баландлик тушунчаси билан боғлиқ орографик сўз ва атамалар учрашини кўрсатди. Улар иштирокида ясалган оронимлар асосан ер сатҳидан баланд бўлган географик объектларга тегишли. Маълумки, баландлик тушунчаси билан боғлиқ ҳар қандай орографик термин оронимик индикатор бўлмайди. Биз мақолада оронимлар ва улардан келиб чиққан бошқа турдаги жой номлари таркибида индикатор бўлиб келиш имкониятига эга бўлган сўз ва атамалар устида тўхталамиз.

Адир. Орографик термин сифатида тоғ этагидаги чўл ва чала чўл қирларни ифодалайди. Ўзбекистоннинг тоғолди худудларида кўп учрайди. Жумладан, Жанубий Ўзбекистонда Қоратепа адири, Мироқи адири, Яккабоғ адири, Ғузор адирлари мавжуд. XI асрлар туркий тилида азиз сўзи ҳам адир маъносида қўлланилган. Жумладан, Махмуд Кошғарий луғатида азиз – “баланд ер ва бошқа баланд нарсалар” маъносида келиши кўрсатилган. У азиз тоғ бирикмаси таркибида келиб, “ошиб ўтиш мумкин бўлмаган тоғ” маъносини бериши изоҳланган [9: I, 88]. Т. Нафасов ҳам азиз ва адир сўзлари ўзақдош эканлигини таъкидлаган, улар таркибидаги з ва д товушларидаги фарқлар талаффуз хусусиятларидан келиб чиққанлигини, сўз охиридаги р~з товушлари сўз ясовчилик вазифасининг бажаришини кўрсатган [14: 10].

Айри. Бу сўз орографик характердаги термин ҳисобланиб, у айри~айриқ – “айрилган, ажралган; ўрқачга ўхшаш баландлик, ораси кичик ўйиқ билан ажралиб турган, ёнма-ён жойлашган кўп кичик тепалардан иборат бўлган баландлик” тушунчаларини ифодалайди. Шу тушунча асосида орографик объектларнинг номи ясалишига хизмат қилади: Қораайри (До., баландлик), Оқайри (До., Қм., баландлик), Оғайри (Қм., қ-қ).

Байир//бойир. Бу сўз орографик атама сифатида бир қанча туркий тилларда учрайди. Бу сўз байир ~ бойир ~ байыр ~ баир шаклларида қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, турк, туркман, озарбайжон, нуғай, гагауз, қирим-татар тилларида турли фонетик вариантларда қўлланилади. У бу тилларда турли маъно хусусиятларига эга: тепа; дўнглик; баландлик; тоғ ёнбағри, қиялик; текислик, яланглик; ҳайдалмаган ер. Жумладан, туркман тилида байыр – дўнглик, баландлик; қозоқ тилида байыр – қумли чўлларда шамол натижасида ҳосил бўлган ботиқ жой [8: 47]. Эски ўзбек тилида бойир – кичик тепа, текисликдаги ҳажми кичик баландлик маъноларига эга бўлган. Алишер Навоийнинг “Насойимул муҳаббат” асарида шу маънода қўлланган [13: I, 309]. Бу сўз орографик индикатор сифатида оронимлар ясалишига хизмат

қилган: Қорабайир (Шс., тепа) – унчалик баланд бўлмаган тепа. Туркменистонда Қизилбойир, Қизилжабойир, Қорабайир, Биринбойир, Елбойир, Етимбойир, Дарвозабойир деган баландликлар бор. Шунингдек, бу сўз топонимлар таркибида аниқловчи компонент бўлиб ҳам келади: Бойиргаза (Чр., газга), Байиркўл (Яб., кўл).

Бўктар. Бу оронимик индикатор ҳисобланиб, баъзи туркий тиллари, жумладан, қирғиз тили, шунингдек, ўзбек тилининг баъзи бир қанча шевалари (масалан, Зомин, Ғаллаорол туманлари)да “тоғ этаги” тушунчасини ифодалайди. Бу сўз Махмуд Кошғарийнинг «Девонул луғатит турк» асарида ҳам қайд этилган. Махмуд Кошғарий уни бўктар – “тоғ олди, тоғдаги тепалик жой” шаклида қўллаган [9: I, 424]. Қирғиз тилида бектер, ўзбекчада бўктар – “тепалик” (асосан тоғ олди ҳудудида). Демак, бу сўз ўз маъно хусусиятига кўра “адир” сўзига мос келади. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Бўктарйўл (Зомин) топоними - “тоғ олди ҳудудидан, адирликдан ўтган йўл” маъносига эга. Бу термин қозоқ тилида ҳам шу маънода қўлланади. Г. Конкашпаев Амонбуктер топонимини келтирган [126: 189].

Бўрлик. XII - XIII асрлар туркий тилида – тепалик, қир; чакалак, тўқай. «Ҳибатул-ҳақойиқ»да ҳам шу маънода қўлланган [12: 260]. Бўрлик (Чироқчи, адир, баландлик) ороними шу индикатор асосида келиб чиққан.

Думалоқ. Бу сўз орографик атама сифатида “учи конуссимон, гирди силлик чоштепа шаклида бўлган баландликнинг бир турини ифодалайди. У англатган тушунчаси билан боғлиқ орографик объектларнинг номларини ясашига хизмат қилади. Жумладан, Жанубий Ўзбекистоннинг Қорадумалоқ, Оқдумалоқ (Деҳқонобод, баландликлар) оронимлари таркибида оронимик индикатор сифатида келган.

Дўнг. Бу сўз орографик термин сифатида “чўққисимон баландлик, ер сатҳидан кўтарилган баландлик” тушунчаларини ифодалайди. Бу сўз қадимги туркий ва мўғул тилларидаги қара~хара – “баландлик, дўнглик” маъносига сўзга синоним. Бу термин дўнг~тўнг шаклларида оронимлар ясашига хизмат қилган: Қорадўнг (Нишон, жой), Бойдўнг (Чироқчи, тепа).

Сирт. Бу сўз туркий тилларга тегишли бўлиб, М. Кошғарий асарида келтирилишича, XI асрларда қипчоқча “кичик тепа, кичик водий” маъноларини билдирган [9: I, 328]. Орографик характердаги термин сифатида оронимлар ва бошқа турдаги объектлар номлари таркибида учрайди: Белассирт (Деҳқонобод, баландлик), Қорасирт (Деҳқонобод, тоғ).

Тал/талл. Бу сўз келиб чиқишига кўра араб тилига тегишли бўлиб, ўзбек тилига “тепа, тепалик” маъносини беради [19: II, 310]. Жанубий Ўзбекистон оронимиясида кенг тарқалган. Жумладан, Таллактоғ (Шеробод, тоғ), Таллипахса (Миришкор, баландлик), Таллисор (Қарши, тепа), Тиллатепа (аслида Таллитепа, Деҳқонобод), Талиқизтепа (Қарши), Таллиқўрғонтепа (Қарши). Бу сўз XIV – XVI асрлар “Вақфнома” ларида жой номлари таркибида кўп учрайди [21].

Тепал/тува. Бу сўз термин сифатида усти гумбаз шаклидаги, ёнбағирлари қия, дўнг, баланд бўлган орографик объект турини ифодалайди. Нисбий баландлиги 200 м дан ошмайди. Жанубий Ўзбекистон айрим шеваларида тева, тўба, тува [196]; хоразм шевасида тоба, дапа шаклларида қўлланади [16: 15]. Бу индикатор бошқа туркий тилларда ҳам шу маънода қўлланади. Жумладан, олтой тилида тобе, бошқирд тилида туба, туркман тилида дepe, қорақалпоқ тилида тобе шаклларида эга. Жой номлари таркибида кўп учрайди: Баринтепа, Барсағонтепа, Бозортепа, Етимтепа, Бағиштўба, Теват ва ҳ.к.

Тарам. Бу сўз орографик термин сифатида чўққи, қоя сингари учли баландликларнинг тизмасимон ёки қирга ўхшаш бир қисмининг ёнма-ён келиши билан боғлиқ тушунчани ифодалайди. У маҳаллий характердаги оронимик индикатор сифатида Жанубий Ўзбекистон оронимларининг ясашига хизмат қилади: Тўғизтарам (Деҳқонобод, қоя, баландлик).

Ува. Бу сўз орографик характердаги термин бўлиб, Қуйи Қашқадарё шевасида ува - “текис жойдаги, чўлдаги кичик дўнглик, ясси баландлик” маъноларини беради. Ува ~ уба ~ ўба – келиб чиқишига кўра туркий тилларга хос сўз. Татар тилида уба – “кичик баландлик, баланд жой; бошқирдларда – “тепа; қарача-балқар, қараим, нўғай тилларида оба – “тош уюми”; “тепа, тепалик” маъноларига эга [18: 114]. Генезиси мўғул ва тунгус-маньжур тилларидаги обо ~ ово (тепа, дўнглик, баландлик, ёлғиз тепалик; тош уюми, тош тўда) сўзи билан боғлиқ. Бу термин оронимик индикатор сифатида Увалиқ (Муборак, яйлов) оронимида сақланган. Шунингдек, бу индикаторни Увада (Чироқчи, қишлоқ) топонимида ҳам кўриш мумкин. Таркибий тузилишига кўра ува+да шаклида бўлган бу номнинг иккинчи компонентини Т. Нафасов –да<о:та~о:да (дўнглик, баландлик; сув ичидаги баланд жой, орол) шаклида ўзгариб борганлигини кўрсатади [14: 186].

Ширам. Бу сўз маҳаллий характердаги орографик термин ҳисобланиб, “тоғ бағридан куйи томон давом этган чўзиқ баландлик, узун қир, тизма” тушунчаларини ифодалайди. У асосан Жанубий Ўзбекистон, Туркменистон ва Тожикистон қўнғиротлари нутқида учрайди. Деҳқонобод туманининг тоғли ҳудудлар аҳолиси нутқида “бир томони тик жарлик бўлиб, бошқа томонлари яссироқ ёки қиялик бўлган чўзиқ баландлик” тушунчасини ҳам ифодалайди [14: 19]. Бу сўз оронимик индикатор сифатида жой номлари ясашига хизмат қилади. Жумладан, Ширам (Деҳқонобод, баландлик, тизма), Ширам (Қамаши, тепа), Асқарширам (Деҳқонобод, баландлик), Муллаширам, Бўлакширам, Қизилширам, Узунширам (Деҳқонобод, баландликлар) оронимлари мисолида буни кўриш мумкин.

Шоти. Ўзбек тилининг айрим шеваларида нарвон маъносига сўз билан шаклдош бўлган бу орографик термин “ёлғиз йўли бўлган катта баландлик, чўққи” маъноларига эга. У шу маъноси асосида оронимлар таркибида индикатор сифатида қўлланади: Туяшоти (Деҳқонобод, баландлик).

Қашқа. Бу сўз ясама бўлиб, таркибий жиҳатдан қаш+қа қисимларига бўлинади. У умумтуркий тилларга тегишли қадимги сўз ҳисобланади. Қадимги туркий тилда қаш – тепа, баландлик [11: 412]; XI аср

туркий тилида ҳар нарсанинг чети, ёқаси, ёни, қирғоқ маъносига эга бўлган [9: III, 166; 70: 431]. XIII аср ёдгорликларида – тоғ чўққиси, баландлик, тизма тоғ [10: 160] маъноларини билдирган. Л.З. Будагов луғатида чигатой тилида қаш – “баландлик, тепа, тоғ тизмаси, дўнглик” [2: II, 15]; В.В. Радлов луғатида қаш – “ўсимта, қавариқ жой; баландлик, тепа, кўтарма; баланд қирғоқ; ён, чет” [15: II, 386] каби маъноларга эга эканлиги кўрсатилган. Шунингдек, Олтой тилларида қаш – қирғоқ, бирон нарсани чети; тепа, баландлик; уч, этак [3: 133, 136]; тоғ чўққиси [5: 194]; хакас тилида хас – қирғоқ; баландлик, дўнглик; бирон нарсанинг чети, қирғоғи [20: 278] маъноларини билдиради. Юқорида келтирилган мисоллардан кўринадики, бу сўз умумий жиҳатдан икки хил маънога эга: 1) баландлик (тепа, чўққи, тоғ тизмаси); 2) қирғоқ (бирон нарса ёки баландликнинг чети, ёни). Бу сўзнинг маъноларидан кўриш мумкинки, у орографик характердаги термин ҳисобланади. У шу маъно хусусиятлари асосида оронимлар ясалишига хизмат қилган. Масалан, Қашқатепа (Ғузор, тепа), Қашқақум (Деҳқонобод, жой), Қашқатау (Қозоғистон, тоғ), Қашқаашу (Қирғизистон, довон) каби.

Қир. Бу сўз орографик термин ҳисобланиб, усти ясси ёки салгина гумбазсимон баландликлар, тепаликлар, платолар, ясси паст тоғлар тушунчасини ифодалайди. Масалан, Ўрта Россия қирлари, Волгабўйи қирлари. Қорақум ва Қизилқумдаги қолдиқ плоталар, уста ясси паст тоғлар ҳам «қир» дейилади. Қирлар баланд текистликлар, тоғларнинг оқар сувлар, шамол емирилишидан, тектоник кўтарилишидан ҳосил бўлади [4: 149]. Махмуд Кошғарий бу сўзни икки хил маънода изоҳлайди: қир - 1) “тўғон, сув тўпланадиган жой; 2) “қир, ясси тоғ” [9: I, 314]. У оронимик индикатор сифатида орографик ва бошқа турдаги объектлар номларини ясалишига хизмат қилган. Масалан, у Асқарқир (Яккабоғ, қир), Бўлаққир (Косон, қир), Дарвозақир (Муборак, баландлик), Оққир (Косон, қир) каби оронимлар таркибида учрайди. Хоразм топонимиясида бу индикатор “текис майдон, экин қилмайдиган катта дала, қўй боқиладиган текислик, ўтлоқ” маъноларини беради [6: 66].

Бароз. Келиб чиқишига кўра эроний тилларга тегишли бу сўз «баланд жой» маъносига эга. Бу сўз Авестода келтирилган Хар-Баразайти атамаси таркибида учрайди. У “баланд хара” деб таржима қилинган [1: 347]. Шундан билиш мумкинки, орографик характерга эга бўлган бу атама жуда қадимги тарихга эга. Тожикистонда бу сўздан ясалган топонимлар учрайди: Барозго «баланд жой» [17: 69]. Бу атама осетинча багз «тўда, баландлик, кўрғон, кўплик»; бар «тоғ бағри», қадимги арманча бардзравандон «ясситоғлик» атамаларига мос келади [7: 189]. Орографик термин сифатида оронимлар ясалишига хизмат қилган. Қашқадарё, Самарқанд ва Сирдарё вилоятларида бу терминдан бир қатор топонимлар ясалган: Тўпчибойбароз, Каттабароз, Кичикбароз ва б. [7: 189]. Бузовут [Чр., қ-қ.] топоними таркибида ҳам шу термин сақланган. Бу ном сўғдча барз+овут компонентларидан шаклланган. Эроний ва туркий тилларда бурз ~ борз ~ барз “баланд, юқори” вариантларида қўлланган. –овут ~ -оват ~ -ут – сўғдча ават “жой” сўзидан шаклланган [14: 45]. Бу ном дастлаб ороним сифатида вужудга келиб, кейинчалик ойконимга ўтган.

Юқорида келтирилган мисоллардан шу нарса кўринадики, Ўзбекистон, жумладан унинг жанубий ҳудуди ҳисобланмиш Қашқадарё ва Сурхандарё оронимлари таркибида баландлик тушунчаси билан боғлиқ сўз ва атамаларнинг қўлланиши характерли. Улар номлар таркибида оронимик индикатор вазифасини бажариб келган. Улар тарихий-этимологик жиҳатидан ўзига хос луғавий-маъновий хусусиятларни намоён этади. Бу ном ижодкори бўлган маҳаллий халқнинг лисоний мансублиги ва нолисоний хусусиятлари билан боғлиқдир.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Авесто (Тарихий-адабий ёдгорлик). Тошкент: “Шарқ” нашриёти, 2001.
2. Будагов Б. А. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. I-II, СПб, 1869, 1871.
3. Вербицкий В. Словарь алтайского и аладагского наречия тюркского языка. Казань, 1884.
4. Географик терминлар ва тушунчалар изоҳли луғати (тузувчилар: Қораев С., Ғуломов П., Раҳимбеков Р.). Т., 1979.
5. Грамматика алтайского языка. Казань, 1869.
6. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. Т.: Фан, 1985. -104 б.
7. Караев С. Географические термины в зоне контактирования узбекского, киргизского и таджикского населения. – Вопросы географии. СБ. 81, М., 1970, с. 187 – 192.
8. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, 1974.
9. Кошғарий М. Девону луғатит турк.: ЎзССР фан. Акад. Т.: Фан, Т. I, 1960, - 449 б.; Т. II, 1961, - 427 б.; Т. III, 1963, - 466 б.
10. Курьшжанов А. К. Исследование по лексике «тюркско-арабского словаря». Алма-Ата, 1970.
11. Малов С. Е. Памятнике древнетюркской письменности. М. – Л., 1951.
12. Махмудов К. А. А. Югнакийнинг “Ҳибатул ҳақойиқ” асари ҳақида. Т., 1972.
13. Навоий асарларининг изоҳли луғати. I – VI, Т., 1983 - 85.
14. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимияларининг изоҳли луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1988.-290 б.
15. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I – IV, СПб. 1893 – 1911.
16. Ражабов Ў. Х. Топонимик индикаторларнинг функционал-семантик хусусиятлари. Номзод. дисс. автореферати. Тошкент, 2009. – С. 19.
17. Розенфельд А. З.. Топонимика Ванджа в кн.: «Топонимика Востока», М., 1962, стр. 66-72.

18. Саттаров Г.Ф. Монголізми в топонимії Татарії. – В кн.: Тюркская ономастика. Алма-Ата, 1984. с. 111-120.
19. Фарҳанги забони тоҷики, I-II, М., 1969.
20. Хакасско-русский словарь. М., 1953.
21. Чехович О.Д. Самаркандские документы ХУ-ХУ11 вв.: О владениях Ходжа Ахрара в Средней Азии и Афганистана // Памятники письменности Востока, вып. 31. – М.: Наука, 1974. – 631 с.

Абдувахоб Вахидов, Фозилжон Шукуров
(Самарканд, Ўзбекистон)

НИГОҶЕ БА РУСУМОТИ МАРДУМИ ХАМЧАВОР

Дар чануби Ўзбекистони соҳибистиғлоли мо кишваре бо номи Афғонистон чой гирифтааст, ки омӯзиши русумот ва одобу ахлоқи мардуми он барои забоншиносон ва мардумшиносони мамлақати мо низ аз манфиат холӣ нест, зеро дар гузаштаи на чандон дур таърихи муштараку ғисмати якҷоя халғҳои моро бо ҳам пайваستاаст. Дар тӯли асрҳои халғҳои минтақа бо ҳамдигар паҳлӯ ба паҳлӯ истода, зарбаҳои мухталифи ҳаётро паси сар намудаанд. Дар натиҷа, урфу одат ва фарҳанги муштараке ба вучуд омадааст, ки аз ҳамбастагии халғҳои мон сарчашма мегирад. Дар мағолаи мазкур тасмим гирифтанд, ки чанде аз мулоҳизоти хешро доир ба расму одатҳои мардуми кишвари ҳамсоя иброз дорем. Маводи мазкур ҳини сафарҳои хидматӣ ва мутолиаи асарҳои дастрас рӯйи қор омадааст.

Дар кишвари Афғонистон аҳолии бо бештар аз 30 забон, қисмати зиёди мардум бошад, бо ду забон – дарӣ ва пушту гуфтугӯ мекунад. Ба гурӯҳи даризабонон, асосан тоҷикон ва ҳазораҳову аймақҳои ба гурӯҳи пуштузабонон бошад, пуштунҳо, ки онҳоро афғонҳо меноманд, дохил мешаванд. Аз чиҳати урфу одат балучҳо ба пуштунҳо, аз чиҳати забонӣ каме ба даризабонҳо наздик мебошанд.

Дар байни даризабонҳо таҳти мафҳуми «одоб» меъёри рафтору одатҳои мардумие шакл гирифтааст, ки метавон гуфт, асоси он андарзнома ва пандномаҳои қадимро дар бар мегирад. Дар байни пуштунҳо ва балучҳо бошад, маҷмӯи ахлоқи одоби нонавиштаи авлодию қабилавӣ таҳти унвони «паштунвали» ташаккул ёфтааст ва дар он таъсири маҷмӯи «одоб»-и даризабонҳо зиёд аст.

Дар байни ин урфу одатҳои эҳтироми қалонсолон, хусусан ба чой овардани ҳурмати падару модар мавқеи аввалиндарача дорад. Намунаи барҷастаи одобу ахлоқи мардум дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ, «Қобуснома»-и Унсуролмаолии Кайковус, «Адаб-ус-солиҳин»-и Муҳаммад Содиқ ном адиби ин кишвар ифода ёфтааст, ки дар байни мардум хеле серистеъмол мебошад. Чунончи, дар асари охири омадааст: «Русумот дар рӯзгори ҷамоати балучҳо нақши асосиро ишғол мекунад. Муомилаи эҳтиромонаро истифода набурдан ё ба мурочиати одамон кӯтоҳақақ ҷавоб додан – ин ба сӯйи худ талаб карда гирифтани муносибати бадҳонона ё ин ки рӯйро душманонаро ифода мекунад».

Намунаи мурочиат ба шахсони ношинос дар байни мардум метавонад чунин сурат гирад: агар ҳамсӯҳбат бо синну сол тахминан баробар бошад, ба ӯ «бародар» (дарӣ), «врора» (пушту) ва «брас» (балучӣ), ба занон «хоҳар» (дарӣ), «хоре» (пушту) ва «гвар» (балучӣ) гӯён мурочиат намудан мақбул аст. Агар шахси мурочиатшаванда (мунодо) меҳмон ё одами баландмартаба бошад, дар дарӣ ва пушту «соҳиб», дар балучӣ «воча» мегӯянд.

Дар рафти сӯҳбат худро чиддӣ ва ором гирифта, оддиёна гуфтугӯ кардан хос аст. Ҳангоми гуфтугӯ сухангӯро бодикқат гӯш кардан мақбул буда, агар касе чизе гуфтани хоҳад, тамом шудани сухани ӯро бояд мунтазир шавад ва ин нишонаи бомаданиятӣ ба шумор меравад. Ҳангоми сӯҳбат гапи якдигарро «дуруст», ё «саҳеҳ» гӯён қувват медиҳанд ва агар касе чизеро бар хилофи ӯ изҳор доштан хоҳад, бояд чунин сар кунад: «Гапи шумо билкул саҳиҳ аст, аммо арз дорам...» ва сипас мақсади худро метавонад баён созад. Агар чизеро ба ҳамсӯҳбат ёдрас намудан лозим шавад, ин гуна оғоз намудан мақбул аст: «Шумо худ биҳтар мефаҳмед ки...», ё худ «Ба шумо худ аз мо бештар маълум аст ки...»

Аз чумла, дар «чирга» – шӯрои қавилавии пуштунҳо чунин тарзи рафтору гуфтор писанд мебошад: «...бо навбат сухан мегӯянд; маликҳо, хонҳо ва донишмандон табиӣ (яъне аз рӯйи мартаба) масъаларо ҳал мекунад. Дар вақти мубоҳиса озодандешӣ ҳукмрон мебошад, лекин ба забон овардани суханони дақал, нораво манъ аст. Агар касе ягон сухани нораво гӯяд, чунин ҷазо медиҳем, ки аъзои чирга ба ӯ бигӯянд: «ту бад гуфтӣ, ту гуноҳкорӣ». Дар чиргаи пуштунҳо хушсухани хеле қадр дорад. Дар аввал ҳаракат мекунад, ки сухани худро бо нақли ривояти ҷолибе сар кунад. Овардани зарбулмасал бошад, исботи ҳаққонияти қонунии сухангӯяндаро ифода мекунад.

Мардум хеле меҳмондӯст буда, чунин зарбулмасалҳо дар байни халқ маъмул мебошад: «Меҳмон расули худо аст», «Ҳаққи меҳмон қабл аз меҳмон меоя». Чунонки Муҳаммад Содиқ менависад, даъват ба меҳмониро новобаста ба доро ё камбақал будани соҳибхона бояд қабул кард. Ба меҳмонӣ ҳамроҳи худ шахси даъватнашударо ҳам бурдан дуруст нест, айб маҳсуб мешавад. Агар шахси даъватнашуда ҳамроҳатон ихтиёран ба меҳмонӣ равад, ба назди дари соҳибхона рафта чунин гуфтани лозим аст: «Ин кас бо хоҳиши худ омад, агар иҷозат диҳед, дарояд, агар нахоҳед, бигузур биравад». Дар «Қобуснома» чунин омадааст: «Агар ба меҳмонӣ равӣ, гурусна нарав, аммо сер ҳам нарав, то ки каме тановул карда тавонӣ ва мизбон наранҷад».

Мизбон дар рафти қабули меҳмон бо ибораи «Михрабонӣ кунед», меҳмонро қабул менамояд. Ба чунин қоидаҳо риоя намудан зарур аст: 1) Шитоб накунед, мунтазир шавед, то ки аввал дигарон ба хӯрдан ибтидо кунанд. 2) Дар оғоз гуфтугӯ бояд намуд. 3) Ба чӣ гуна таомхӯрии дигарон нигоҳ накунед. 4) Кореро, ки боиси нафрати дигарон мешавад, накунед. Меҳмон бо мақсади рафтани аз соҳибхона чунин мепурсад: «Ичоза аст, аз пешатон рухсат бигирем?» Дар вақти хайрухуш мегӯянд: «Худо хофиз», ё «Ба амони худо».

Дар пуштунҳо ҳам меҳмондорӣ як баҳши муҳими ҳаёти онон ба шумор меравад. Онҳо одатан дар вақти қабули меҳмон мегӯянд: «Шэ роглей, худо де ровлэ» (Хуш омадед, шуморо худо расонд) ва посух чунин аст: «Ше осей, худой де лара» (Хуш бошед, Худо бо шумо бод).

Тавачҷӯх намоед ба намунае аз гуфтугӯи мардум бо се забон: дарӣ, пушту ва балучӣ, ки бештар дар муошират дучор мегардад. Дар зер бо чунин тартиб намунаи гуфтугӯи мардум оварда мешавад: таҳти рақами 1- дарӣ, рақами 2 - пушту ва рақами 3 - балучӣ. Ҷангоми шиносӣ мегӯянд:

- 1) Салому алейкум, бародар!
- 2) Салом алайкум, вора!
- 3) Салом алейкум, брас!

- Чавоб: 1) Ва алейкум ассалом, соҳиб, чӣ ҳол аст?
2) Ва алайкум ассалом, соҳиб, ҷе ҳал дей?
3) Валекум салом, воча, чӣ ҳал инт?

- Пурсиш: 1) Саломатии туст, дига хайр аст, ту чӣ тавр астӣ?
2) Ста саломатей да, нор хайр дей, тэ цэнга йе?
3) Таи дураи инт, дига айр инт, тав чун ай?

Посух: 1) Ман хуб астум. 2) Зэ ше-йем. 3) Ман ваш ум.

Пурсиш: 1) номи ту чӣ аст? 2) Ста нум цэ дэй? 3) Тай нам кай инт?

Посух: 1) Номи ман... аст. 2) Зма нум... дэй. 3) Манӣ нам... инт.

Барои рафтани чунин рухсат мепурсанд:

- 1) Але ман рухсат мехоҳам.
- 2) Зэ ос рухсати ворэм.
- 3) Нун ман изм лотин.

Посух: 1) Саломат бошӣ. 2) Саламат оса. 3) Таи дураи лотин. Дрва бибай!

Соҳибхона чунин лутф мекунад:

- 1) Соҳибо, ман бисёр хуш астум ке ту миҳмони ман астӣ.
- 2) Саҳиба. Зма дера хваша да че тэ зма мелмайе.
- 3) Воча, ман баз вашш-уш ки та май меман ай.

Посух: 1) Бародар, ман ам бисёр хуш астум аз и ке миҳмони шумо астум.

2) Вора, зма ам дера хваша да че стаси мелмайем. 3) Брас, ман ам сакк вашш ун ки шумай меман

ун.

Соҳибхона муаррифӣ менамояд: 1) Соҳиб, ин ду нафар бародари мананд ва у тараф бародарзодаи ман аст.

- 2) Саҳиб, да два сари зма вруна ди ав ахва зма вране дей.
- 3) Воча, е ду мард манӣ брас ант ав ашкайге манӣ накозант инт.

Посух: 1) Бисёр хуб. 2) Дер ше. 3) Баз чван.

Соҳибхона мепурсад: 1) Але бугу ки чойе савз мехурӣ ё чойе сия? 2) Ос ву вая шин чай чше ка тор чай? 3) Нун е бугуш ки савз ча варай йа сйа чай?

Инчунин дар рафти муошират чунин алфоз қабул аст:

- 1) Ташаккур; лутфи шумост; лутф кардед; миҳрабонӣ.
- 2) Ташаккур, ста лутф дэй; мирабанэй; манена.

Метавон чунин изҳори хоҳиш намуд:

- 1) Хоҳиш мекунам; бифармойид; лутф кунед; миҳрабонӣ кунед.
- 2) Ву фармааст; мирабани ву кэй.

Аз чумла, меҳмонро чунин метавон пазириро намуд:

Доим биёед, хуш мешем. Омадани шумо мавриди ифтихори мост.

Аҳволпурсй чунин сурат мегирад: «Чй тур астй, хуб астй, сиҳат хуб аст? Хона хайрият аст? Хурду калон, авлодо хуб аст?»

Меҳмон чунин сипосгузорй менамояд: «Аз хусни меҳрабониатон бисёр ташаккур, таклифойа бахшиш бошад. Дига нони шумо хеле лазиз буд».

Бо таваллуди фарзанд чунин муборакбодй намудан мумкин аст: «Хабар шудум, ки фарзанд ёфтай, табрик бошад, чешмат рӯшан, хуш шудум».

Он чй дар мавриди одоби муоширати мардуми Афғонистон қайд гардид, барои омӯзиши русумоти халқҳои мамлакати мо метавонад кӯмак намояд. Зеро, чунонки дар боло таъкид шуд, фарҳанги муштараки мардуми ҳар ду диёри ҳамсоя то дарачае ба ҳамоҳангии урфу одатҳои мардумӣ оварда расонидааст.

Шоҳида Каромова
(Ўзбекистон)

ЖУМАНИЁЗ ЖАББОРОВ ИЖОДИДА ЖАҲОН ШЕЪРИЯТИНИНГ ТАЪСИРИ

Жаҳондаги барча халқлар адабиётида бўлгани сингари ХХ аср ўзбек шоирлари шеърларида ҳам Пушкин шеъриятидаги улугворликдан баҳраманд бўлиш, ундаги ҳаётбахш оҳанглардан таъсирланиш сезилади. Жумладан, Жуманиёз Жабборов ҳам ўз ижодида унинг поэтик образлар тизимидан, бадиий тасвир усулларидан фойдаланишга ҳаракат қилади. Хусусан, Пушкин маънавий оламидаги улугворлик ўзи учун ижодий сабоқ бўлганини Жуманиёз Жабборов куйидагича таърифлайди: «Бу қудратли жараён... гоҳ тиниқ, гоҳ ғалаёнли ҳислар, жозибали ўйлар, дунёвий фикрлар билан инсонни камолотга, эзгуликка, олийжаноб сирлар оламига етаклай боради»¹⁰.

Жуманиёз Жабборов кўплаб шеърларида табиатни куйлаши ҳам бежиз эмас. Табиатнинг сирли маъволарини Гёте ҳам, Гейне ҳам, Пушкин ҳам Чўлпон, Ойбек, Ҳамид Олимжон ҳам севиб, завқланиб тасвирлаганлар.

Жуманиёз Жабборовнинг «Болаликка қайтиш» шеърида Пушкин шеъриятига қайсидир маънода ўхшаш «жозибали ўйлар», «олийжаноб сирлар олами» таъсирини кўриш мумкин. Шеърда лирик қаҳрамон ёши улғайган таниқли шоир ва жамоат арбоби бўлиб етилган вақтида туғилган қишлоғига бориб, болалик чоғларини эслагани, ўша беғубор, гўзал лаҳзаларни қайта бошдан кечиргани тасвирланади. Шеърнинг асосий қаҳрамони болалик соғинчидир. «Сал кам қирқ йиллик йўл – неча-неча дарёю кўл, тоғлару чўллар ошароқ, Хотирот аталмиш йўллар ошароқ. Хаёлнинг тизгинсиз, учқур отида сенга етиб келдим, олис болалик...» Мазкур шеърда шакл элементлари – вазн, ритм, жумла тузилишида сўзлар бир-бирига эргашиб, уюшиб келиши, ички қофия (чўллар ошароқ, йўллар ошароқ...), баъзи сатрларда паузани ҳосил қилувчи бир ёки икки сўзнинг ёлғиз қолдирилиши, баъзи сатрларнинг атайлаб чала, ярим қолдирилиши (Ўттизинчи йиллар. Илк синф, илк сабоқ), болаликка хос ҳолатлар (ялангбош, ялангоёқ) ва бошқалар – барчаси бир асосий маъно-мазмун болалик соғинчи мотивига бўйсундирилади. Лекин шеърда болаликни соғиниш воситасида яна бир муҳим маъно – инсон улғайган вақтида жамият қонун-қоидалари остида истар-истамас самимийликнинг йўқолиб боришига диққат қаратилади. Жуманиёз Жабборов шеърининг ботиний илдизида поклик ва самимият соғинчи сезилади:

*Сени, болалигим, қалбим ардоғи,
Наҳотки бир умрга йўқотган бўлсам?
Олис-олисларда қолмиш у вақтим,
Ўртада масофа чексиз ва беҳад...¹¹*

Мана шу самимият, мусаффолик йилларини соғиниш ҳаяжони билан шоир бу сатрларни қофиялашни ҳам унутади. Лекин шоир ҳамдардига айланган ўқувчига қофияларнинг йўқолгани сезилмайди, дард оқими ўз оғушига тартади. Чунки бу ерда шакл эмас, маъно муҳимдир.

А.С.Пушкин ижодида ҳам болалик, ўсмирлик йилларининг шўхликлари, орзу-армонларга бой «Шоҳишлоқ хотиралари» шеъри муҳим ўрин тутаяди. Бу шеърнинг лирик қаҳрамони руҳий кечинмаларида болалик, ўсмирлик йиллари улар орзу қилган юксак маънавий-ижтимоий идеаллар ҳамон унутилмагани, лекин энди замон ўзгариб, бу юксак идеаллар қадри йўқолаётганига афсусланиши, қайғуришини кўрамайди. Гарчанд ҳаётда турли машаққат ва кутилмаган фожиалар кўп бўлса ҳам, инсон болалигида барибир шўх, қувноқ, ҳаётсевар, орзу-умидларга тўлиб-тошган бўлади. «Болалигинг қандай шароитда, қандай замонда ўтган бўлмасин, барибир уни ширин бир энтиқиш билан эслайсан...», – деб ёзади шоир¹².

Одамнинг болалик таассуротлари қанчалик бой, ранг-баранг воқеалар, учрашувлардан иборат, табиатдан баҳрамандлиги мўл, рангин бўлса, у шунчалик маънавий кучни ўзида мужассамлаштиради. Табиатга меҳр-муҳаббат ҳам асли шу даврда – болалик оламида туғилади.

Жан Жак Руссо, Лев Толстой, Максим Горький, Ойбек ва бошқа буюк адиблар болалик ҳис-туйғулари ва кечинмаларини бола нигоҳи билан ҳикоя қилганлар. Жуманиёз Жабборов Гомер, Шекспир,

¹⁰ Жабборов Ж. Оламнинг ўзидай бепоён // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1974. – № 5. – Б. 185.

¹¹ Жабборов Ж. Сайланма. Икки жилдлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. 2-жилд. – Б. 57.

¹² Жабборов Ж. Ҳайрат олами. – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 4.

Фирдавсий, Байрон, Гёте, Пушкин, Лермонтов, Лев Толстой каби жаҳон адабиёти даҳоларининг асарлари билан чуқурроқ танишди, бадий маҳорат сирларини ўрганди. Дунё адиблари асарлари талқинида ёки Ойбек, А. Қаҳҳор, Ғ. Ғулум, каби адабий сиймолар ижодини ўрганишда уларнинг биографик асарлари жуда муҳим ўрин тутди. Шунга ўхшаб, Ж.Жабборовнинг ижод йўлини тадқиқ этишда, шоир сифатида шаклланиши ва эстетик идеали моҳиятини ўрганишда унинг болалиги, ўсмирлиги, давр руҳи, оиласи, қариндошлари, бирга ўқиб, ўсиб-улғайган дўстлари хусусида ёзганлари муҳим аҳамиятга эга.

Ж. Жабборов ижодига яхлит назар ташласак, лирик қаҳрамоннинг ёшлиги, бағоят даврлари, болалик хотиралари, муҳаббатга ошно даврларининг бадий ифодаси кўринади. Ж. Жабборовнинг лирик қаҳрамони таҳлили муносабати билан Европанинг улкан шоирлари ижодига мурожаат қилишимиз бежиз эмас. Чунки чинакам истеъдод эгаси бошқа бирор ижодкор асарларини ўз тилига ўғирар экан, албатта, ўша асарлар руҳи унинг қалбига кўчади. Ўз бисотидан бу таржималарга нималардир қўшади. Жуманиёз Жабборов буюк инглиз даҳоси Байроннинг асарларини ўқиган, албатта, фақат ўқибгина қолмай, севги, айрилиқ, ҳижрон ва ўлим ҳақидаги сирли, романтик руҳдаги шеърларига айрича муҳаббат билан ёндашиб, улардан айримларини ўзбек тилига моҳирона таржима ҳам қилган. Байрон бир шеърда (уни Жуманиёз Жабборов таржима қилган) табиатга шу даражада яқин келадик, ҳатто шоир ўлса болалик чоғларида шодлик бахш этган ўша хушманзара, қадрдон масканга кўмилишини орзу қилади.

Инглиз шоири Жорж Байрон ўз қишлоғидаги кекса қайрағоч билан беғубор болалик чоғларидаги дўсти ва сирдоши сифатида суҳбатлашади. У бадий таржима жараёнида инглиз шоирининг лирик қаҳрамони ҳаёт инсоният учун азиз ва дилга яқинлиги сирларини англашга ҳаракат қилган. Кўпинча романтик шоир деб танилган А.С. Пушкин ва М. Лермонтовга, У. Носир ва Ҳ. Олимжонга ижодий таъсир кўрсатган Байрон бу шеърда реалистик шоир сифатида гадаланади:

*Биламан, тақдирнинг белгиланган бир куни
Бадан совиб, босилар эҳтирослар тўлқини.
Менга шундай туюлар: ўлимни қаршилаб шод,
Оҳ, ўлим қанийдики, дилимни этса обод.
Яхши кунларим ўтган ерни танларди кўнғлим,
Шунда кўмилмоқликни фарз деб анларди кўнғлим.
Эй кекса қайрағочим, сен сирли шивирладинг,
Умр кунботарида хаёлларга ўрадинг...
Япроқларнинг тўлқинли чодир бошим узра,
Ўт-ўланнинг оромбахш ҳидидан олиб баҳра,
Кўраётгандай яна ўсмир йиллар тушларин,
Сирдош, кўз ёши қилган ёшлик тенгу дўстларим
Қалин давраларида, хотирада бўлурман¹³.*

(Ж. Жабборов таржимаси)

Ижодкорларнинг ўз руҳига яқин асарларни таржима қилишларида катта мувафакцияларга эришуви таржимашуносликда аллақачон исботланган. Жаҳон адабиётига мурожаат Ж.Жабборов ижод кўламини кенгайтди. Шу маънода шоирлар ўзлари эътироф этган кишиларнигина эмас, балки уларга у ёки бу даражада таъсир кўрсатган барча ижодкорларни ҳам уларнинг устози дейиш мумкин.

Пошшажон Кенжаева
(Ташкент, Узбекистан)

ТУРК ҲИКОЯЧИЛИГИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ДАВРИ

Турк адабиётида миллий адабиётдан кейинги давр Жумҳурият даври адабиёти номи билан аталади. **Жумҳурият даври турк адабиёти:** Жумҳурият эълонидан (1923) XX асрнинг охиригача давом этган жараён ичида вужудга келган адабиётга, шу даврда қаламга олинган асарлар мажмуасига берилган ном [4, S. 107].

Жумҳурият даври турк адабиёти термини турк адабиётининг 1923 йилдан кейин истеъмолга кирди. Бу давр адабиётининг вакиллари асосан II Машрутият даврида танилган, Усмонли давлатининг кулаши, янги давлат барпо этилишининг шоҳиди бўлган шахслардир [2].

Шунингдек, Танзимот даврида шаклланган жанр намуналари табиий равишда Жумҳурият даври турк ҳикоячилигининг давоми ҳисобланади. Ҳатто Жумҳурият даври ёзувчиларининг асосий қисми олдинги даврларда қалам тебратган ва жанрда шуҳрат қозонган ҳикоянавислардир. Шундай тажрибалар асносида юзага келган Жумҳурият даври турк ҳикоячилиги ўз даврида жамиятнинг ижтимоий, маданий, сиёсий-иқтисодий шарт-шароити дунё адабиёти билан омукталашган ҳолда жанр ўзгаришларга юз тутди ва шундай ўзгаришлар доирасида янада тараққий топди [1, S. 29].

¹³ Жабборов Ж. Сайланма. Икки жилдлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. 1-жилд. – Б. 18.

Жумхурият даври турк адабиёти юқорида келтирилган таърифлардан кўриниб турибдики, турк насрида, хусусан ҳикоячилигида сезиларли ўзгаришлар кузатилади. Бошқа соҳаларда бўлганидек, адабиётда ҳам янги давр ўзидан олдинги даврнинг тажриба ва хулосаларига таянади. Шу нуқтаи назардан қараганда, Жумхурият даври ҳикоячилигини ўз асарлари билан бойитган ёзувчилар ижодидан бошлаш мақсадга мувофиқ бўларди [6, S. 29].

Турк ҳикоячилигида анъанавийликдан янгиликка ўтиш аста-секин тараққий этиб борди. Бу борада даврнинг пешқадам адиблари жонбозлик кўрсатди, жанрда ҳам шаклан, ҳам мазмунан янгиликлар кузатилди. Хусусан, бу даврда енг шимариб маҳорат билан ижод қилган ёзувчилар кўп эмас эди. Жумхурият даври ҳикоячилигининг тараққиётида Мамдуҳ Шавкат Эсендал, Саид Фоиқ ва Сабоҳаддин Али ижодининг баланд чўққиси, яъни қайнаган даври алоҳида аҳамиятга эга. Улар жанрга афсонавий ёки романтик нуқтаи назардан эмас, балки реалистик жиҳатдан ёндошдилар. Ҳаётда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларни бадиий тўқимага бойитмасдан, борлигича, шафқатсизлигича, ҳаққонийлигича акс эттиришга ҳаракат қилдилар.

Жумхурият даври ҳикоянависларининг илк ҳикоялари 1929 йилларда китоб ҳолида чоп этилгани кузатилади. Ундан олдин ҳикоялар баъзи газета ва журналларда нашр этилади (1926 йилдан кейин). Бу авлод вакилларининг ҳикоялари 1930 йилларда алоҳида китоб ҳолида чоп этилгани кузатилади [5, S. 13].

Бу даврда ҳикоялари чоп этилган ёзувчилар сифатида Фаҳри Жалолиддин Гўктулга, Салоҳиддин Энис, Мамдуҳ Шавкат Эсендал, Кенан Хулуси Қўрой, Наҳит Сирри Ўрик, Садри Эртем, Сабоҳаддин Али, Бекир Ситки Кунт, Маҳмуд Йесари, Аҳмад Наим, Усмон Жемал Кайгили ва Саид Фоиқларни тилга олишимиз мумкин.

1930 йиллар ва ундан кейинги даврларда техника тараққиёти билан бирга турк ҳикоянависларининг ижодида ҳам янгиланишлар кузатилади. Шахс ва унинг ички оламини тасвирга олган ҳикоянавислар оломон ичида ёлғиз қолган инсонни тадқиқ этади [3, S. 429].

1930 йиллардан кейин Мамдуҳ Шавкат Эсендал ва Саид Фоиқ ҳикоялари янги ва замонавий услубда ёзилди, шунингдек бу ёзувчилар ижоди ўзидан олдинги адиблардан алоҳида ажралиб туради. Улар турк ҳикоячилигининг деярли битмас-туганмас манбасини юзага келтирдилар [10, S. 112].

Мамдуҳ Шавкат Эсендал ижодининг иккинчи даври ана шундай ҳикоялар билан бойиди. “1920 йилгача бўлган даврда Мопассан йўналишида ҳикоялар ёзган Мамдуҳ Шавкат Эсендал (1884-1952) ижодининг 2-даврида Чехов йўналишидаги ҳикоялар ёзди. Чунки Боку вакиллиги жараёнида (1920-1924) рус ёзувчиси Антон Чехов ижоди билан яқиндан танишган Мамдуҳ Шавкат, 1921-1952 йиллар давомида жанр қурилиши жиҳатдан Чехов ҳикояларидан таъсирланди.” [1, S. 30] Ёзувчининг “Икки зиёрат”, “Шоир Тавофий”, “Бемор”, “Тўй”, “Қизимиз”, “Кино”, “Саида”, “Қарилик”, “Ҳаёт қандай ширин”, “Аюбсултон йўловчиси” каби бир қатор ҳикоялари шу бугунгача ўз қимматини йўқотмаган ва ҳалигача дунё китобхонлари томонидан севиб ўқилмоқда. Унинг илк ҳикоялари Муҳиддин Бирген муҳаррирлиги остида чоп этилган “Meslek” журналида нашр қилинган. М.Ш. Эсендалнинг илк ҳикоялари қачон нашр этилгани номаълум, лекин турк адабиётшунос олими Музаффер Уйғунернинг ёзишича [7, S. 7] адибнинг илк ҳикояси 1908 йил 17 декабрда “Tanin” газетасида “Лейтенант Вайсал” номи билан эълон қилинган деб ҳисоблайди. Иккинчи чоп этилган ҳикояси эса “Çiğir” газетасида 1911 йилда эълон қилинган “Иккисининг орасида” асаридир. Кейинчалик унинг ҳикоялари “Покиза севгилар” номли тўплами остида нашр этилди.

Ёзувчининг ҳикоялари “М.Ш., М.Ш.Э., Мустафо Ялинкат, М.Ўғулжуқ” тахаллуслари билан “Seçilmiş Hikayeler” журналида узлуксиз равишда чоп этирилди. Иккита китобдан иборат бўлган ҳикоялар тўплами “Биринчи китоб”, “Иккинчи китоб” деб номланди. Бир қанча вақт ўтмасдан Тоҳир Алангунинг таҳрири остида ҳикояларнинг янги нашри қайта чоп этилди. “Покиза севги” (1965), “Уй унга ярашди” (1971) номли ҳикоялар тўплами шулар жумласидандир. 259та ҳикоя муаллифининг “Аяшли билан ижарачилари” (1934, 11-нашр 2004), “Вассафбей” (1983), “Мерос” (1988) каби романлари ҳам бор.

Адибнинг “Аюбсултон йўловчиси” номли ҳикоясида сафарга отланган йўловчи қариянинг бир лаҳзалик сафар манзараси акс этган. Шу кичкинагина лавҳа воситасида қариянинг характери, табиати очиб берилади. Ёзувчи жамиятда шундай характерли инсонлар ҳам яшаётганини таъкидлайди, гўё. Истанбулга илк маротаба келиб, оломон ичида ўз йўлини йўқотган, кўзлаган манзилни излаётган қария образи ниҳоятда ночор, содда, эсидан айрилган телбанамо киши қиёфасида ҳикояга кириб келади. Ҳикояда шаҳарда яшаб турмуш кечираётган, инсонлар бир-бирига бегоналашаётгани асар моҳиятига сингдирилган.

М.Ш. Эсендалнинг аксарият ҳикояларида ёши улуг, самимий, покиза қалбли, ҳасаддан йироқ, ёмонликдан фориғ инсонлар туйғулари, тасаввурларю қарашлари, руҳий олами қисқа ва ихчам воқеликлар асосида қаламга олинади.

Унинг “Бемор” ҳикояси қаҳрамони Тавфиқ Афандининг ҳолатини эсга олайлик. Қаҳрамоннинг хасталик баҳонасидаги қилиқлари инжиқ табиатли кишини кўз олдимишга келтиради. Лекин бу инжиқлик ортида бир оз эркалик, ҳаётдан, ташвишдан зерикашдек ҳодиса борлигига ҳеч шубҳа йўқ. Чунки асар қаҳрамони атрофидаги “меҳрибон”ларнинг сийловига маст, меҳрга ташна қалб сифатида акс эттирилади. Ўн кун давом этган бу касаллик ниҳояси аёлининг норозилиги билан яқунланади. Аёл хўжайини хасталиги туфайли ўзининг ҳам қандайдир касалликка чалинганини, боши оғриқдан ёрилаётганини, оёғида зўрға юрганини шикоят қилади. Тавфиқ Афанди яна турмуш ташвишлари гирдобига шўнғийди. Ҳикоя моҳиятида меъёр масаласи ётади. Яъни ҳар бир ишда меъёрий мувозанатнинг йўқолиши салбий оқибатларга олиб келиши уқтирилади:

Ётоқ юмшоқ, хона илиқ, ҳаёт ширин, ҳамма нарса ёқимли. Афсуски, бу узоққа чўзилмади. Ўн кундан кейин беморни кўришга келган-кетганлар камайди. Аёли ҳам товуқ шўрва пиширмай қўйди: Сиз жудаям дангаса бўлиб кетдингиз. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг менинг ҳам соғлиғим ёмон. Ётсам, ётавераман. Бугун ҳам бошим оғрияти, оёқда зўрға турибман....

Жумҳурият даврининг яна бир машҳур ёзувчиси Саид Фоиқ бўлиб, унинг илк ҳикояларида ўттиз йилга яқин вақт мобайнида Мопассан услубини деярли ўзлаштириб олган санъаткорлар таъсири сезилади. Бунга “маълум бир санъаткор таъсирида қабул қилинган ва туб аҳоли ҳаётига бўялган услуб таъсири”[9, S. 189] нуктаи назаридан қараш ўринли. Шунинг учун ҳам Саид Фоиқ илк ҳикояларида оддий кузатувчи сифатида кўринади ва қисқа вақт ичида ҳикоя жанрини оддий баёндан кутқаришга ҳаракат қилади. Унинг услубида ҳақиқат ёки ҳолатни ҳикоя қилиш ўз “мен”и орқали тасвирлаб берилади. Бу эса унинг ҳикояларида табиий субъективлик жараёнини таъминлайди. Саид Фоиқ инсон “мен”ининг инсоний туйғулар марказида бўлганлиги учун ҳам инсоннинг бутун зиддиятларию изтиробларини ҳикоялар асосига сингдиради. У ҳикояларида ишчи ва меҳнаткашлар, кимсасиз болалар, бир бурчакка тиқилиб олган тиланчи ва кўча-қўйда умрини бекорга ўтказаятган ароқхўрлар ҳаётини тилга олади. “Самовар”, “Сардоба” ва “Шоҳимардон” сингари дастлабки китобларида Адапазари ва Истанбулдаги болалик ва ўсмирлик йилларидаги хотиралари, Францияда яшаган даврда бегона муҳитга бўлган бегоналашуви ва инсон муносабатларига таянган қарашлари ўрин олган. Баъзан Истанбулнинг чекка жойлари, ундаги қашшоқ одамлар, улар бошидан кечираётган турли саргузаштлар, энг аҳамиятлиси, инсон муҳаббатини ҳикоя қилади. Иккинчи давр ҳикояларида эса инсонларни шахс сифатида алоҳида ўрганиб уларга танқидий нуктаи назардан ёндашгани сезилади. Кузатишлар натижасида хулосага келинган учинчи давр ҳикояларида эса ёзувчининг ҳаётга бўлган қувончи аста-секин сўниб, унинг ўрнини ғам-қайғуга тўла изтироблар эгаллайди. Саид Фоиқ шон-шухратга ўзи ўсиб-улғайган Бургаз ороли ва орол атрофидаги ҳаётдан илҳомланиб ёзилган Рим балиқчилари, денгиз, денгиз қушлари, балиқлари ва табиатни акс эттирган “Кераксиз одам”, “Маҳалла қаҳвахонаси”, “Сўнги қушлар”, “Труппа” ва “Ҳовуз боши” ҳикоялари орқали эришади. Ҳажм жиҳатдан йирик ҳикоялардан ташкил топган “Ҳавода булут” номли дастлабки китобида у асосан ёлғизлик, ғам-алам, чорасизлик, ўз-ўзидан узоқ-узоқларга қочиш кетиш сингари ҳолатларни баён этади.

“Заруратсиз одам”, “Маҳалла қаҳвахонаси”, “Ҳавода булут” каби асарларида ҳунарманд, ишсизларга ўхшаган қийналган одамлар, жамиятнинг азоб чекаётган қатламларига эътибор қаратади. “Труппа” ҳикоясидаги характерлар сони орта борди, яъни юртлар оша кезувчи театр жамоаси, дорбозлар, нафақахўр аскар, Галата, Саматя, Йедикуледа тери билан шуғулланувчи ишчилар, майхоналар, чойхоналар, қаҳвахоналар, официантлар сингари характерлар. Саид Фоиқнинг “Сўнги қушлар” номли асари қандайдир хаёл парчалари тарзида ҳис қилинади. У ижтимоий тузумнинг чиркинликларини, сохтакорлигу адолатсизликлар қаршисида тиз чўккан инсон ёлғизлигини кашф этади. Кейинги асарларида эса бундай пессимистик руҳ янада ортиб боргани кўзга ташланади.

Саид Фоиқнинг инсон ва жамият мавзусида ёзилган ҳикояларида жамиятнинг ҳар қандай воқеага ёки инсонга кўрсатган муносабати, синфларга ажратишлар натижасида юзага келган турли муаммолар, иш берувчи ва ишчи муносабати, жамиятнинг ғариб одамларга бепарволиги, бойлик ва камбағаллик сингари муаммолар тилга олинади. Инсон ва табиат мавзусидаги ҳикояларида инсон ва табиат ўртасидаги кураш, табиатга келтирилган зарарлар ҳақида ёзади. Психологик мавзуда ёзилган ҳикояларида дўстлик, инсонлар ўртасидаги муҳаббат туфайли ишқ, соғинч, ёлғизлик каби тушунчаларни тасвирлайди. Хаёллар оламига қурилган баъзи ҳикоялари ҳам маълум маънода ҳақиқатга таянган ҳолда ёзилган. Ёзувчи бундай одамлар, воқеалар воситасида инсоний муҳаббатни кўрсатишга ҳаракат қилди.

Жумҳурият даврида ҳикоя жанрига кўпроқ эътибор қаратилди, шунинг учун ҳам ихчам ҳикоя шакли катта ўзгаришларга юз тутди. 1923-1940 йиллар оралиғидаги ҳикоянавислар ижодида аста-секин мушоҳадага асосланган муносабат шаклланиши кўзга ташланади.

Адабиётлар:

1. Karataş Turan. Ansiklopedik Edebiyat terimleri sözlüğü. Sütun yayınları. İzmir-2014.
2. Enginün İnci. Cumhuriyet dönemi türk edebiyatı. / Genel türk tarihi. 9-cilt. (Editörler Güzel C.H., Birinci A.) Yeni Türkiye yayınları. Ankara-2002.
3. Çetişli İ, Balcı Y, Kolaç E. Cumhuriyet dönemi türk nesri. Anadolu Üniversitesi. Eskişehir-2012.
4. Külahlıoğlu İ.A. Cumhuriyet dönemi türk hikayesi. Yeni Türk Edebiyatı. (1839-2000). Edit. Ramazan Korkmaz. Ankara-2015.
5. Sami N. Özlerdim “Türk öykü kitapları zaman dizimi”, Türk dili, Türk öykücülüğü özel sayısı, 1975.
6. Kudret Cevdet. Türk edebiyatında hikaye ve roman. Cilt.III. İnkilap kitabevi, İstanbul-2009.
7. İslam K.A. Cumhuriyet dönemi: Öykü 1920-1960. Türk edebiyatı tarihi. 4-cilt. (Editörler Halman S.T., Horata O., Çelik Y., Demir N., Kalpaklı M., Korkmaz R., Oğuz Ö.M.) TC kültür ve turizm bakanlığı yayınları. İstanbul-2007.
8. Yalçın-Çelik D.S. Türk edebiyatında kısa hikaye hakkında yapılan çalışmalar. // Türkbilgi 2002/3.
9. Memduh Şevket Esenal: Mendil altında. / Bütün eserleri-4. Bilgi yayınevi. Ankara-2004.
10. Şerif Aktaş. Sait Faik Abasıyanık. Türk Dili dergisi. Sayı 590, Şubat 2001.

МОДЕЛЮВАННЯ ЧИТАННЯ АВТЕНТИЧНИХ ТЕКСТІВ У ВИВЧЕННІ ПРОФЕСІЙНО СПРЯМОВАНОЇ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Сучасне викладання іноземної мови характеризується пошуком шляхів формування мотивів навчання як умови досягнення підвищення результативності процесу опанування студентами іноземної мови.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аналіз стану викладання професійно спрямованої іноземної мови в умовах її реформування показує, що результати навчання студентів, рівень їх пізнавальної активності та самостійності, значною мірою не відповідають запитам суспільства. Проблема формування мотивів опанування іноземної мови не може бути ефективно реалізованою у навчально-виховному процесі, якщо використовувати лише традиційні методи, форми, засоби навчання, не враховуючи нові тенденції, притаманні сучасному розвитку педагогічної науки.

Актуальність написання статті обумовлена постійно зростаючою потребою в моделюванні нових, науково обґрунтованих, практично значимих та методично доцільних шляхів використання автентичних текстів, пов'язаних з професійною направленістю студента. Це дозволить виробити стійкий інтерес до предмету. Головний акцент тут ставиться на застосуванні методу моделювання читання автентичних текстів, що є одним із ефективних підходів до викладання іноземної мови, який дасть змогу формувати гнучку, свідому, творчу, успішну особистість, здатну до саморозвитку та самореалізації.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні методу моделювання читання автентичних текстів в межах його впровадження в навчально-виховний процес; у зосередженні уваги на принципах відбору текстів, у розробці моделі читання.

Моделювання дозволяє перенести особливості побудови моделі на об'єкт, оскільки вона (модель) повторює поведінку об'єкту моделювання та його структуру. Моделюються ті характеристики лінгвістичного об'єкту, які пов'язані зі структурною його організацією [1, с. 6].

Проблема використання моделей у процесі навчання не нова. Вона досліджувалася в різних аспектах: застосування методу моделювання у дидактиці (Ю.В. Васьков, Є.Д. Матрон, В.М. Мізінцев, Р.Я. Касимов, Г.С. Сухобська); моделі, методи і механізми підвищення ефективності навчального процесу (В.Ф. Бабкін, І.В. Буреєва, В.Г. Кузь, І.С. Колодій, С.О. Шаронова); моделювання педагогічних ситуацій як спосіб підготовки майбутніх спеціалістів (О.С. Березюк, М.Г. Горкун, А.М. Дахін, Ю.М. Кулюткін, О.Г. Штепа); навчання іншомовного мовлення з використанням імітаційного (рольового) моделювання (О.І. Близнюк, Л.Р. Вишнякова, Р.М. Гладушина, І.В. Коломієць, Л.І. Крюкова, І.С. Ладенко, Лівінгстоун Керол, Ю.А. Олійник).

Водночас окремі аспекти проблеми використання моделей у теорії і практиці навчання ще недостатньо вивчені. Потребують дослідження питання моделювання читання автентичних текстів, що відображають характерні риси професійної діяльності студентів аграрного вишу.

Якщо визнати, що найважливішим для прикладного використання лінгвістичних знань є оптимізація, тоді оптимізується, тобто моделюється, такий мовний компонент, який потрібен для вирішення конкретної поставленої проблеми, а модель як результат представлення конкретного мовного компонента виявляється тільки одним з етапів прикладного опису, повна схема якого за Барановим А. М. виглядає так: 1) складання технічного завдання; 2) аналіз проблемної області; 3) вибір засобів опису проблемної області; 4) моделювання проблемної області; 5) верифікація результату [1, с. 7].

Ще понад три століття тому великий чеський педагог Ян Амос Коменський дивувався з того, наскільки в сучасних йому школах вивчення іноземної мови було важким. «Боже мій, - писав він, - як ускладнено і розтягнуто вивчення навіть однієї латинської мови. Кухарі на кухні, слуги при обозі, майстровий люд - усі вони, роблячи свою справу чи знаходячись при війську, під час походів швидше засвоюють чужу мову, навіть дві або три, ніж вихованці шкіл за умови вільного часу й величезного напруження - одну латинську мову. І з яким нерівним успіхом! Ті після кількох місяців вільно гомонять про те, що їм потрібно, а ці через п'ятнадцять і навіть двадцять років можуть вимовити лише дещо з латини і то в більшості випадків за допомогою граматик і словників.» [2, с. 104].

Манжянт та Парпет вважають, що вивчення іноземної мови у професійно направлених інституціях треба замінити на вивчення професійної іноземної мови, що виходить з кількох причин: по-перше, «попиту клієнта», а по-друге, замовлення держави [5]. Особливу роль у викладанні професійно орієнтованої іноземної мови, на наш погляд, відіграє робота з автентичним матеріалом.

Автентичний документ визначається як документ, що не містить педагогічних цілей і стає педагогічним при використанні викладачем» [6, с. 57].

Це документи, що належать реальному світу читачів, в якості прикладу можна навести брошури, туристичні листівки, афіші, інтерв'ю тощо. Вони мають важливе значення для тих, хто вивчає мову, бо дають можливість напряму використати мову в комунікативних ситуаціях з реального життя. Крім того, вони ознайомлюють з культурою країни.

У цих умовах визначною стає роль педагога, бо він має вміло знайти автентичний текст, що відповідає рівню володіння мовою та бути певною мірою привабливим для студента.

Обравши документ, важливо створити дидактичну модель, що б дозволила використати документ на 100%. Ця модель складається з кількох етапів. Перший етап – це **представлення** тексту, яке складається з 4 підпунктів: **сенсibilізація, представлення, загальне розуміння та детальне розуміння** [4, с. 128].

Під час першого можливе використання шуму або музики, яке стимулює допитливість та пам'ять студентів та провокує бажання знати більше. Йдеться про схеми, міміку або аналіз малюнку. Тепер студент готовий до сприйняття матеріалу, отже можливий етап гіпотези, коли кожен висловлюється, про що йтиме мова. Викладач не має за мету відповідати на питання, а заохотити студентів до розгадування комунікативних ситуацій документу. Отже, щоб перевірити гіпотези, вони переходять до етапу глобального розуміння, читаючи і слухаючи документ вперше. Потім поступово переходять до більш детального розуміння тексту, виконуючи при цьому більш конкретні лінгвістичні завдання. Цей етап може супроводжуватись заповненням анкет або таблиць, для чого потрібно декілька разів перечитати або переслухати текст. Потім студенти повинні мати можливість обмінятися інформацією, порівняти і виправити свої помилки.

Другий етап складається з двох складових: **аналізу та концептуалізації**. По-перше, необхідно проаналізувати використану в документі мову, студенти шукають в тексті форми, які дозволяють вирішити поставлену комунікативну задачу. Щоб полегшити цю задачу, краще дозволити працювати в групах. Леменьє порівнює роботу студента на цьому етапі з детективом, який шукає знаки, щоб розгадати загадку. Переходячи до етапу концептуалізації, група має проаналізувати всі факти і представити висновок-правило.

Наступний етап – **систематизація** передбачає систему вправ націлену на досягнення комунікативної мети, а потім - **репродукція** включає в себе вживання в ситуаціях мовлення. На цьому етапі доречно використовувати рольові ігри, симуляції або письмове редагування листів або статей.

І, нарешті, останній, **творчий етап** передбачає реалізацію дидактичної моделі в реаліях іншомовної комунікації.

Джерела інформації, що використовуються викладачем для підготовки роботи над автентичними текстами, можуть бути пізніше використані самими студентами за умов спрямованого керування. Важливо надати їм можливість проявити ініціативу у відборі інформації, яка ніколи не буває надлишковою. Процес її обробки та аналізу створить можливість розвивати критичне мислення, оперування інформаційним потоком, зрештою - організовувати дебати. Відповідно до джерела інформації (наукові та науково-популярні тексти, художні книги, газетний та журнальний матеріал, рекламні буклети, відеоролики, рекламні ролики, художні фільми, фотоматеріал, інформація з Інтернету, е-мейл, поштові листи та інше) викладач добирає форми й методи роботи, технології та методики опрацювання матеріалу.

Зміст тексту можна представити як схему відносин тих об'єктів (предметів), про які в ньому згадується. Ці об'єкти називаються денотатами, їх ієрархія формує зміст тексту. Денотатна схема тексту відрізняється від звичайного плану тим, що в ній відображені не тільки послідовність викладу змісту тексту, а й характер взаємозв'язку різних частин змісту.

Для складання денотатної схеми необхідно [3]:

а) записати основну тему абзацу; б) назвати факти, які відносяться до даної теми; в) представити графічно факти основної теми даного абзацу у вигляді денотатної карти, використовуючи лексико-граматичний ланцюжок абзацу; г) продовжити складня теми, визначаючи додаткові графи на основі лексико-тематичного ланцюжка подальших абзаців. Підсумовуючи вище сказане, необхідно відмітити, що робота з професійно спрямованими автентичними текстами має відповідати основним принципам європейської системи навчання іноземної мови.

Принцип професіоналізації. Викладач іноземної мови має максимально професіоналізувати заняття, незважаючи на малу кількість годин, навчити студентів професійним якостям, використовуючи мовні навички. Досягати цієї мети треба поступово і цілеспрямовано.

Мотивація – головне для майбутнього спеціаліста розуміння, що немає невмотивованих студентів, є викладачі, які не можуть зацікавити. Тому дуже важливим для викладача є перший крок: спираючись на базові знання, які визначаються методом тестів та самооцінки, поступово додавати складності, не забуваючи про професійний аспект.

Принцип позитивного відношення до студентів є одним з найголовніших. Оцінка завжди має бути позитивною, а похвала - бути всюди, де є навіть найменший рух вперед.

Принцип автентичності матеріалу. Викладач повинен виходити від програми, але використовувати при цьому різноманітні підручники, посібники, а особливо Інтернет. Що стосується читання, треба більше займатися вибіркоким читанням, оглядовим, бо у повсякденному житті ми мало сидимо із книжками, перекладаючи дослівно текст, нам потрібна з тексту тільки інформація. У цьому світлі доцільніше використовувати тексти та підручники з малюнками. В умовах аграрних закладів при відсутності яскравих спеціалізованих посібників з іноземної мови, слід брати підручники зі спеціальності, наприклад, з біології.

Принцип первинності тексту. Граматика при викладанні іноземної мови - лише допоміжне знаряддя, тому *первинним* має бути *текст* або професійна інформація, яка може бути висвітлена за допомогою певних граматичних форм.

При роботі з Інтернетом не слід давати чіткі накази, а направляти роботу студента у певному напрямку. Наприклад, дається адреса сайту, студенти за 15 хвилин повинні знайти певну кількість

термінів, або написати заголовки, які їх зацікавили, або знайти короткий інформаційний текст, статтю, або оголошення та ін.

Студентів слід навчати оцінювати ситуацію та приймати рішення навіть на елементарному рівні. Велика роль приділяється командній роботі та рольовим іграм.

Оскільки світ розвивається по шляху інтернаціоналізації, студенти вищих навчальних аграрних закладів мають можливість проходити практику за кордоном, пріоритети у викладанні іноземної мови дещо змінилися, і методика викладання має відповідати світовим стандартам.

Література:

1. Філіппова Н. М. Вступ до прикладної лінгвістики: Моделювання у мові: Навчальний посібник / Ніна Михайлівна Філіппова. – Миколаїв: НУК, 2004. – 36 с.
2. Василенко М. Граючись - виграємо / М. Василенко // Інозем. мови в навч. закладах. - 2003. - № 1. - С. 104-106.
3. Pierson R. Making Sense in English. Grammar in Context/ R.Pierson – Reading, Mass.: Adison Wesley, 1998. – 263 p.
4. Lemeunier V. Un cadre méthodologique cohérent: l'unité didactique.- 2006, [01 juillet 2013], <http://www.francparler-oif.org/didactique/les-articles/2401-elaborer-une-unite-didactique-a-partir--dun-document-authentique.html>
5. Mangiante J-M., Parpette C. Le français sur objectif spécifique: de l'analyse des besoins à l'élaboration d'un cours. Paris: Hachette, 2004 – 367 p.
6. Tagliante C. La classe de langue. Paris: CLE International, 2006- 185 p.

Юлія Лібрик, Надія Савчин
(Івано-Франківськ, Україна)

ЗООНІМИ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ У СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ. ПЕРЕКЛАДАЦЬКИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми: Проблема дослідження особливостей перекладу фразеологізмів із зоонімічним компонентом досить складна і багатогранна. Виконуючи переклад фразеологізмів із зоонімічним компонентом та пошуком відповідного еквіваленту українською мовою існує певна проблематика адекватного зіставлення українських та англійських фразеологізмів із зоохімічним компонентом.

Питання, що потребує детального вивчення – це проблема вибір адекватного відповідника в процесі перекладу з однієї мови іншою.

Під час перекладу фразеологізмів із зоонімічним компонентом варто зважити на певні особливості українських відповідників, оскільки впродовж років у свідомості різних культур і народів сформувались різні стереотипи, різні уявлення про представників флори і фауни, які ми спостерігаємо зі зразків народної творчості - казок, прислів'їв, приказок, зокрема можна виділити декілька шляхів перекладу: дослівний (що слово в слово відповідає першоджерелу), еквівалентно-повний, еквівалентно-неповний, описовий.

Однак, незважаючи на те, що з'явилось декілька цікавих розвідок присвячених вивченню фразеологізмів із зоонімічним компонентом, якісного дослідження фразеологічних аспектів даної теми не маємо, чим і зумовлена актуальність теми нашого дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить, що проблема перекладу фразеологізмів із зоонімічним компонентом, як окремих лексичних одиниць і як компонентів стійких словосполучень, широко представлені у всіх мовах світу й відносяться до одних із найдавніших і найпоширеніших. Вивчення найменування тварин у сучасній лінгвістиці відбувається у різних аспектах, у тому числі в переносному значенні у працях ряду науковців: А. В. Куніна [5], В. Д. Ужченка [7], В. М. Бойка [2], Г. Л. Кривенка [4], Л. П. Білозерської [1], С. В. Мірошника [6], Ю. О. Жлуктенка [3], та інших.

Завдання статті – на основі аналізу вибірки фразеологізмів із зоонімічним компонентом із словника О. В. Куніна, а також прислів'їв та приказок які містять зоонімічний компонент за джерелом Дубенко, визначити походження зоонімізмів в англійській та українській мові та з'ясувати способи їх перекладу з однієї мови на іншу.

Виклад основного матеріалу. В основу статті покладено результати аналізу фразеологізмів із зоонімічним компонентом (300 одиниць) англійської та української мов, які містять у своєму складі тварина same: *horse, bird, pig, cat, dog, fish, lion, goose, bull, mouse, fox, wolf, bear* [8], [9].

Завдання дослідження – за допомогою вибірки фразеологізмів із зоонімічним компонентом з'ясувати, якими засобами досягається адекватний переклад даних фразеологічних одиниць.

У ході дослідження було виявлено, що характерною рисою зоонімів англійської мови є високий ступінь ідіоматичності й образності із сильним змістом номінативності. Це призводить до того, що подібні за денотативним значенням зооніми в різних мовах відрізняються образністю, тому що асоціативні уявлення про тварин у різних мовах не збігаються. Випадки збігу вкрай поодинокі, і, як правило, походять

або від загального джерела, або є наслідком єдиного сприйняття світу, подібних культурних, національних і історичних особливостей.

Розглянувши 13 груп фразеологізмів із зоонімічним компонентом, було виявлено, що при перекладі на українську мову вони можуть передаватися іншими відповідниками мови перекладу для підсилення значення фразеологізму. Так, фразеологізми із зоонімічним компонентом *horse* в англійській мові мають при перекладі здебільшого відповідники *віл* та *вовк*: *toeatlikeahorse* має український відповідник *їсти, як вовк*; *healthyasahorse* має український відповідник *здоровий, як віл*.

До прикладу, група зоонімів з компонентом *bird* мають українські відповідники «горобець»/«горобчик», «сорока», «синуця», «журавель», які є гіпонімами до «*bird*»: *toeatlikeabird* – *їсти, як горобчик*.

У групі фразеологізмів із зоонімічним компонентом *pig* українські відповідники є досить різноманітними, оскільки при перекладі вони можуть передаватися такими зоонімічними компонентами як *кіт*, *бобер*, *рак*, *ведмідь*: *tobuyaripiginapoke* – *купити kota в мишку*, *likepigsinclover* – *як бобер у салі*, *whenpigsfly* – *як рак на горі свисне*.

Проаналізувавши вибірку даних груп фразеологізмів із зоонімічним компонентом було виявлено, що в англійській мові переважна більшість зоонімів пов'язана з образами таких тварин, як собака і кішка. Більність обраних зоонімів мають ідентичний відповідник, проте бувають і випадки коли зоонім *dog* в українській мові передається як *кіт*: *dogwillnotcryifyoubeathimwithabonema* не *страши kota сало*.

Проаналізувавши групу фразеологізмів із зоонімічним компонентом *lion* виявилось, що його образність не втратила свого значення ні в англійській ні в українській мовах. Лев асоціюється з величністю, розсудливістю, інколи навіть з пихою: *as brave as a lion* – *хоробрий мов лев*.

Стосовно фразеологізмів із зоонімічним компонентом *bull* (a bull), досліджено, щопочинаючи з доісторичних часів символізує «силу», «здоров'я» та «злість» як в англійській так і українській мовах. Проте при перекладі на українську мову даний зоонімічний компонент не використовується і в більшості передається словом котре саме символізує його: *like a bull at a gate* – *люто*.

Група із зоонімічним компонентом *fish* передається у мову перекладу як еквівалентом так і зовсім протилежним значенням для підкреслення значення фразеологізму: *crystinkingfish* – *прибіднятися*.

Наступними проаналізованими групами є фразеологізми із зоонімічними компонентами *fox* та *wolf*. В процесі дослідження було встановлено що у фольклорі будь-якої країни символом хитрості є лисиця. Тому не дивно настільки явний збіг образності в мовах. Такий фразеологізм також відноситься до опису характеру людини. Підлу, корисливу та хитру людину завжди порівнювали з лисицею: *ascunning as a fox* – *хитрий як лисиця*. Стосовно зоонімічного компоненту *wolf*, то як і в українській так і в англійській мовах він символізує жорстокість, безжальність: *to throw someone to the wolves* – *підставити когось з метою самозахисту*, проте в англійській мові образ вовка набуває жартівливих конотацій *бабія*, який передається на українську тільки за допомогою описового способу перекладу: *"Wolf-Whistle"* – *схвальний свист чоловіків при появі привабливої жінки*.

Ведмідь в обох мовах має значення як позитивного так і негативного забарвлення. Ведмедем називають міцну, сильну людину: *to be a bear punishment* – *бути дужим як ведмідь*. Також це може бути людина незграбна: *як ведмідь у танці*, або груба і нетактовна *the one who plays the bear*. При їх передачі у мову перекладу більшість фразеологізмів із даним зоонімічним компонентом мають відповідник.

Аналізуючи групу фразеологізмів із зоонімом *mouse* було встановлено, що дані зоонімічні компоненти здебільшого співпадають: *as quiet as a mouse* – *тихий як миша*, а на щодо *goose* то еквівалент даного зооніму не завжди присутній і може передаватися в українську мову навіть не зоонімом: *silly as a goose* – *дурний як пробка*.

Аналіз вибірки фразеологізмів із зоонімічним компонентом

засвідчив, що певні риси, якими наділені тварини в англійській і українській мовах збігаються, та все ж є і відмінності. Вони продиктовані насамперед національними стереотипними уявленнями про ту чи іншу тварину. Значення зоонімів, уживаних у мові дуже часто і широко, спрямовано на алегоричне позначення людини, найчастіше метафоричне, стилістично підкреслене, наділене явно експресивними семантико-стилістичними відтінками, тому фігуральні, утримуючі елементи образності.

Аналіз вибраних фразеологізмів також засвідчив і те, що при перекладі найбільшу частину становить переклад за допомогою калькування, наступним слідує еквівалентний переклад (повний і частковий), також досить часто використовується «псевдодослівний переклад», а приклади відтворення фразеологічних одиниць із зоонімами шляхом описового перекладу не є частотними.

Висновок. Загалом фразеологізми із зоонімами мають такі самі шляхи передачі з англійської мови на українську як і всі інші групи фразеологізмів. Головною проблемою є той факт, що певному зооніму, який трапляється в англійській мові, в українській мові можуть відповідати різноманітні зоонімами. Точне значення передачі зооніма можна виявити лише за допомогою аналізу його походження і значення для культури певної мови. Саме це зумовлює проблеми їх розпізнання у текстах. Адже у будь-якій мові існують різні ряди фразеологізмів із зоонімічним компонентом, а саме: зафіксовані у словниках, тобто загально відомі; рідко вживані, проте зазначені у словниках та ті котрі є рідко вживаними і не мають широкого застосування. Саме тому основне завдання перекладача полягає в умінні розпізнати дані фразеологічні одиниці та правильно відтворити їх у мові перекладу враховуючи історичні, культурні, семантичні, стилістичні особливості мови.

Література:

1. Білозерська Л. П. Термінологія та переклад: навч. посібник для студ. філолог. напряму підготовки / Л. П. Білозерська, Н. В. Возненко, С. В. Радецька – Вінниця: Нова Книга, 2010. – 232 с.
2. Бойко В. М. Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць з анімалістичним компонентом // Література та культура Полісся/ В. М. Бойко- Ніжин, 2007. – Вип. 36 – С. 5.
3. Жлуктенко Ю. О. Українсько-англійські міжмовні відносини / Ю. О. Жлуктенко. – К.: КДУ., 1964. – 168 с.
4. Кривенко Г. Л. Зоосемізи в англійській та українській мовах: семантико – когнітивний і функціонально - прагматичний аспекти: Автореф. дис.канд. філол. наук /
5. Г. Л. Кривенко; Київ. нац. лінгв. ун-т – Київ, 2006. – 20 с.
6. Кунин А. В. Курс фразеології сучасного англійського мови / А. В. Кунин – М.: Высшая школа, 1986. – С. 3– 10,128–139.
7. Мірошник С.О. Основні етапи використання фразеологізмів-зоонімів в англійській мові / С.О. Мірошник, А. О. Давиденко // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики. 2010. Вип. 18. С. 279 – 286.
8. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови. Навчальний посібник. / В. Д. Ужченко– К: Знання,2007. – 494 с.

Ілюстрована література:

9. Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь. 3-е изд., стереотип / А. В. Кунин – М.: Русский язык, 2001. – 403 с.
10. Oxford Dictionary of English Idioms. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.oxfordreference.com/>

Мамадалиева К.А., Уразкулова А.А.
(Самарканд, Узбекистан)

КВАЛИФИЦИРУЮЩИЙ И ТОЖДЕСТВЕННО КОМПАРАТИВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ СЛОВСОЧЕТАНИЙ

Настоящая статья посвящается изучению сочетаний необычности структуры, характером связи между элементами N1 и N2.

Сочетания типа *a monster of a dog*, *a huge wheel of a het* привлекали внимание исследователей необычностью структуры. Эти сочетания отличаются от других сочетаний N1 of N2 своим грамматическим оформлением. При этом усматривается несовпадение семантической и грамматической зависимости. Как удалось установить с помощью трансформации усечения элемента, в этих сочетаниях спорным элементом является не N1, а N2, по этому управление грамматической и семантической зависимости совпадает: N1 ___ N2.

Рассмотрим примеры:

1. The landlady was a thin bird of a woman in a flowered house dress.

2. They sat in the captain's cabin, a coffin of a compartment the bulkheads of which dripped sweat and rust.

Многие исследователи усматривают в подчеркнутых словосочетаниях признак тождества.

Представляется, что эти элементы тождественны, но в то же время N1 имеет признак компаративности. Ср. *The woman was like a thin bird. The compartment was like a coffin.*

Неопределенный артикль при N2 употребляется вследствие того, что N2 является классифицирующим элементом по отношению к третьему элементу предложения.

Замена неопределенного артикля определенным или каким-либо местоименным детерминативом (*that, some, any, etc.*) невозможно:

The Lady was a thin bird of the woman. The Lady was that thin bird of a woman.

Следовательно, сочетание *a monster of a dog*, *a bird of a woman, etc.* является компаративным классифицирующим элементом. ср.

1. The landlady was... a woman in a flowered house-dress;

2. They sat in the captain's cabin..., a compartment, the bulk heads of which dripped sweat and rust.

Эти трансформации выявляют элементы N2 в анализируемых сочетаниях N1 of N2 признак классифицирования, поскольку N1-N2 по своему содержанию/отношению тождество/, при этом N2 третьему элементу предложения, следовательно, все три элемента /N1, N2 третьему элементу/ тождественны друг-другу, о чем свидетельствуют следующие трансформации!

– The Landlady was a woman...

– The landlady was like a bird....

– A woman is like a bird

Указанные элементы, однако, не полностью тождественны, каждый из них имеет свои особенности; *the landlady* является субстанциальным элементом, который сопоставляется с классифицирующим и через его посредство, с компаративным элементом, неопределенный артикль предопределен отношениями внутри словосочетания N1 of N2.

Отношения тождества предполагают аналогичное синтаксическое содержание элементов N1 и N2 и раскрывается развертыванием сочетания N1 of N2 в предложении с глаголом to be.

При этом от перестановки частей смысл предложения не меняется. Такие же отношения наблюдаются не только между субстанциями, но и между состояниями. Оба элемента /N1 и N2/ характеризуются признаком стативности или признаком активности, но один из них /N1/ реализуется на базе лексемы более широкого значения. Например, лексико-семантическая группа со значением чувства включает лексемы: regret, sympathy, satisfaction, dissatisfaction, anger, etc. Более общими лексемами, выражающими чувства, являются sense, feeling. Поэтому в сочетаниях a sense of humour, the feeling of regret и др. более необходимым для смысла предложения является N2. Ср: My one feeling of regret at that time was that Josephine was out of it all. My...regret at that time was that Josephine was out of it all.

My ... regret at that time was that Josephine was out of it all. Трансформация усечения N2 тоже дает отличное предложение, что объясняется тем, что N1 и N2 тождественным по своей синтаксической семантике, но смысл словосочетания – более общий my one feeling... at that time was that Josephine was out of it all. Проводим трансформацию постановки глагола to be с последующей переменной мест элементов N1 N2; my one feeling of regret – my one feeling was regret – Regret was my one feeling. Тождество, очевидно, является сопутствующим признаком. В данном примере устанавливаем признак стативности как у элемента N1, так и у элемента N2. Определенный артикль у элемента N1, а также невозможность подстановки различных артиклей свидетельствуют о субстанциальности этого элемента. Что касается элемента N2, то он является квалификативным, что мы устанавливаем, пытаясь подставить какой-либо определитель и убеждаясь в невозможности этой трансформации: ___one feeling of that regret.

Отсутствие артикля, очевидно, вызвано тем, что элемент не субстанциальный, а квалификативный. Об этом ясно говорят примеры, где N2 выражено конкретным существительным, которое у кваликативной единицы утрачивает способность обозначать субстанцию, и употребляется без артикля: the status of mother, the role of mother, the sense of family, etc.

При анализе поверхностной структуры конструкций N1 of N2, в которых характеризуется признаком кваликативности выявлены два вида словосочетаний:

- а) словосочетания, в которых опорным элементом является N1/a woman of importance/
- в) словосочетания, в которых опорным элементом является N2/a number of them/.

Анализ показал, что в языковой системе существует отношения кваликативных и субстанциальных элементов, одинаковыми частными признаками, из противопоставленных из более общих признаком.

В синтаксической системе современного английского языка имеется аппозитивные ряды посессивно-партотивных, локативно-партотивных, локативно-посессивных, посессивно-агентивных темпоральных, посессивно-стативных, эквативных и других элементов.

Артикль является одним из формальных признаков, свидетельствующий о содержании элемента. Определенный артикль указывает на субстанциальность языковой единицы.

В случаях, когда опорным элементом является N2, элемент N1 характеризуется дифференциальными признаками квантитативности/собирающей, элективной и неопределенной/меры, апроксимативности, классифицирования тождества и др.

Результаты проведенного анализа семантики сочетаний N1 of N2 позволяют сделать вывод о важной роли системного подхода к изучению языковой структуры, которой, в частности, приводят к установлению особенностей синтаксической семантики элементов словосочетания, установлению непосредственных лексических и синтаксических отношений между единицами структуры N1 of N2, выявлению роли артикля.

Сочетания N1 of N2 является синтаксическими, системно-организованными построениями в современном английском языке, состоящими из опорного и зависимого элементов.

Артикли, также не могут быть вычленены в качестве отдельных синтаксических единиц – они являются составной частью синтаксической единицы. Важную роль при определении синтаксических элементов играет тот или иной артикль.

Определенный артикль, как правило, свидетельствует о субстанциальности элемента. Одной из функций неопределенного артикля является обозначение признака. Понятие признака более широкое, чем понятие качества /квалификативность-квалитативность/, так же как и понятие процесса по отношению к понятию действия.

Изучая сочетания N1 of N2 удалось установить, что категория определенности/ неопределенности реализуется в структуре синтаксического построения. Таким образом синтаксическая семантика одного из элементов в структуре N1 of N2 является детерминирующей по отношению к другому элементу, который, как правило, является опорным элементом словосочетания.

Дальнейшее исследование роли артикля в синтаксических структурах позволит выяснить и другие функции артикля. Важным и интересным представляется в дальнейшем сопоставление оппозиции наличия-отсутствия артикля в синтаксической структуре словосочетания и предложения. Исследование синтаксической роли артикля, начатое на материале различных языков и до сих пор не законченное, является важным как в плане теории, так и практическом аспекте.

Это позволит разработать методику обучения употребления артиклей в словосочетаниях разного рода.

Литература:

1. Крамский И.К. К проблеме артикля. Вопросы языкознания. 1963
2. Ильиш Б.А Современной английский язык. 2-е издание испр. и дополн. М. 1948
3. Почепцов Г.Г. Трансформация как метод лингвистического анализа, Journal of linguistics, 1967
4. A grammar of the English Language; Parts of speech, Murphy R.
5. Англо-русский словарь Б.К. Мюллер, 1967.

Ботир Мамаражабов
(Ташкент, Узбекистан)

ОҒЗАКИ ТАРЖИМАНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Оғзаки таржиманинг вазифалари бошқа таржима турларига кўп жиҳатдан ўхшаб кетади. Аммо оғзаки таржимани амалга оширишнинг асосий механизмлари ва шарт-шароитлари нуқтаи назаридан ёзма таржимадан маълум бир фарқлари бор. XX асрнинг иккинчи ярмида оғзаки таржимани қўллаш доираси кенгайиши муносабати билан оғзаки таржиманинг ўзига хос хусусиятлари ва қонуниятларини тизимли равишда тадқиқ этиш ҳамда оғзаки таржиманинг махсус назарияси пайдо бўлишига олиб келди. Бундан ташқари, оғзаки таржима назарияси доирасида кетма-кет таржима ва синхрон таржима назариялари тафовутлана бошланди.

Оғзаки таржима бўйича амалга оширилган тадқиқотларда уч йўналишни ажратиш мумкин:

1. Асл матндаги ахборотни таржимон томонидан чиқариб олинишига таъсир этувчи омиллар тадқиқи. Оғзаки нутқни қабул қилиш вақтининг қисқалиги, бир маротабалиги, бўлақларга бўлиниши билан ажралиб туради. Таржимоннинг асл матнни тўлиқ англаш нутқнинг ритми, танаффуслилиги, тепмпига боғлиқ бўлади. Аслиятдан ахборотни чиқариб олиш нотиқ нутқида тил бирликларининг тизмасининг очилиб боришига қараб, алоҳида порциялари шаклида амалга ошади. Ахборотни англаш эса “маъновий таянч нуқталар” асосида реаллашади. Таржимон қабул қилинган ахборот орқали кейинги таржима қилинадиган матннинг мазмунини олдиндан башорат қилади.

2. Оғзаки таржимани таржима тилидаги нутқнинг ўзига хос кўриниши сифатида ўрганиш. Оддий таржима қилинмайдиган нутқдан фарқ қиладиган таржимон оғзаки нутқининг спецификаси тавсифи. Тафовут эса шунда кўринадики, таржимон нутқи аслиятга йўналтирилади ва таржима жараёнида шакллантирилади. Ушбу йўналиш доирасида шунингдек, синхрон таржима хусусиятлари ўрганилади.

3. Оғзаки таржимани ёзма таржимага қарама-қарши қўйиб, таржиманинг алоҳида махсус кўриниши сифатида тадқиқ этиш. Бунда оғзаки ва ёзма таржимани фарқловчи миқдорий ва сифат белгиларини аниқлашга асосий эътибор қаратилади.

Оғзаки таржимага қуйидагича таъриф бериш мумкин: Оғзаки таржима – шундай таржима кўринишики, унда аслият ва унинг таржимаси қайд этилмайди, натижада таржиман аслиятни фақат бир марта қабул қилади ва таржима амалга оширилгач, унга ўзгартириш ёки тузитиш киритиб бўлмайди. Оғзаки таржимада таржима матнини яратиш ёки аслиятни тинглаш билан бир пайтда ёки асл матн қабул қилинган, бошланади [1, с. 98].

Тадрижий таржима – оғзаки таржиманинг кўриниши бўлиб, унда таржимон нотиқ нутқини ёки нутқи бўлагинисўзлаб тугатганидан кейин таржима қилишни бошлайди. Тадрижий таржима аслиятнинг тўлиқ сўзлаб тугалланган ёки танаффусли - одатда “абзацма-абзац”, айрим вазиятларда жумлама-жумла баён этилганлигига кўра икки хил бўлади: абзац-жумлалар таржима ва соф тадрижий таржима. Шунингдек, таржима иштирокчиларининг қайси бирига қаратилганлигига қараб, бир томонлама таржима ва икки томонлама таржима кўринишлари ҳам мавжуд.

Синхрон таржимада таржимон нотиқ нутқини тинглай туриб, деярли бир пайтда (2-3 сониялик кечикиш билан) таржимани амалга оширади. Қоидага кўра, синхрон таржима техник воситалар ёрдамида қилинади. Яъни таржимон махсус хонада ўтиради, нотиқ нутқи қулоқлик орқали унга етказилади, таржимон таржимани микрофонга гапирди, микрофон орқали таржима рецепторларга эшиттирилади. Синхрон таржима таржимондан бир пайтнинг ўзида турли нутий ҳаракатларни бажаришни талаб этади: бир тилда тинглаш; иккинчи тилга таржима қилиш; шу тилда сўзлаш. Башарти тадрижий таржима таржимондан яхши хотирани тақзо этса, синхрон таржимада бир вақтнинг ўзида тинглаш ва сўзлаш қобилияти биринчи ўринга чиқади.

Оғзаки таржиманинг янада батафсил таснифи қуйидагиларни ўз ичига олади [1, с. 98-99]:

- Бир томонлама оғзаки тадрижий таржима (чиқишлар таржимаси);
  - Бир томонлама абзац-жумлалар тадрижий таржима (чиқишлар, маърузалар ва ҳоказолар таржимаси);
  - Икки томонлама абзац-жумлалар тадрижий оғзаки таржима (музокаралар, суҳбатлар таржимаси, интервью ва ҳоказолар таржимаси);
  - Синхрон таржима.
- Р.К. Миньяр-Белоручев оғзаки таржиманинг қуйидаги кўринишларини таснифлайди [2, с. 12]:
- Синхрон таржима;
  - Қоғоздан таржима;

- Тадрижий таржима;
- Абзац-жумлалари таржима;
- Икки томонлама таржима.

Бу таснифга икки томонлама таржиманинг киритилиши бироз мунозарага сабаб бўлади. Чунки одатда икки томонлама таржима абзацма-абзац ёки жумлама-жумла амалга ошириладики, мазкур икки таржима кўринишининг деярли айнан бир хидлигини кўрсатади.

Оғзаки таржиманинг ушбу кўринишлари ўртасидаги фарқларга қарамай, уларни ёзма таржимадан ажарлиб бирлашишига сабаб бўлган умумий белгилари ҳам бор. Қуйида оғзаки таржимани ёзма таржимадан тафовутлаб турадиган хусусиятларга тўхталамиз:

Асл матнни қабул қилиш ва таржима матнни яратиш шакллари: оғзаки ва ёзма шаклда. Бунда ҳар бир таржима кўриниши иккинчи кўриниши унсурларидан фойдаланиши мумкин. Ёзма матн таржимони дискка, магнитофон лентацияга, флешкага ёзилган асл матнни таржима қилиши ёки ёзма матн таржимасини диктофонга ёзиб олиши мумкин. Бунда таржима барибир ёзма таржима ҳисобланади, зеро, асл матн ва таржима матни қайд этилади, уларни тинглаш, кўриш, солиштириш, таржима матнни ўзгартириш мумкин. Оғзаки матн таржимони нотиқ нутқини чиқишдан аввал ёзма шаклда олиши мумкин. бироқ бу ҳолда ҳам оғзаки таржима унсури сақланади, таржима матнни рецепторларга етказмасдан аввал яратиш ва ўзгартириш имкони йўқ.

• Вақт омили: ёзма таржимада таржима жараёни қатъий вақтда амалга оширилиши белгиланмайди. Оғзаки таржимада таржимон нутқи нотиқ нутқи темпи билан, шунингдек, нотиқ сўзлашни тўхтатиши билан ёки нотиқ билан биргаликда таржимани баён этиши зарурлиги таржима учун бериладиган вақтнинг аниқ белгилаб берилиши билан характерланади. Натижада оғзаки матн таржимони ўйлашга ва вариантлардан бирини танлашга вақти бўлмайди, ярим автоматлашган таржима малакаси ривожланади, қолиплаган муқобиллар ҳақидабилим захираси бойишди, тражима тилида тез ва аниқлик билан гап тузиш қобилияти шаклланади. Бу ўринда мослаштирилган транскодлаш унсурларини киритиш, айрим унсурларни тушириб қолдириш, таржима матнни сиқиштириш, ънисбатан қуйи сатҳларда муқобиллик муносабатларини ўрнатишга тўғри келади.

• Аслиятнинг турли ҳажмдаги бўлаклари билан ишлаш. Ёзма таржимада таржимон матнни жумлама-жумла амалга оширади, бироқ унда матн билан бошдан-оёқ қайта-қатъ танишиб чиқиш имкони бор. Оғзаки таржимада таржима матнни қисмма-қисм қабул қилиш ва таржима қилиш ишлари аслият билан тўла танишмасдан туриб бажарилади.

• Тиллараро мулоқот иштирокчилари билан алоқанинг ўзига хос хусусияти. Ёзма таржимада таржимонда коммуникантлар билан бевосита ёки қайта алоқа йўқ. Оғзаки таржимада таржимон коммуникантлар билан бевосита нутқий алоқага, баъзан шахсий алоқага киришади. Бу ҳолат таржиманинг прагматик вазифаларини ҳал қилиш учун кўпроқ имконият яратади.

Оғзаки таржиманинг кўринишларини солиштириб кўрайлик. Р.К. Миньяр-Белоручев таржимоннинг турли таржима кўринишларини ўгиришдаги шарт-шароитларни қиёс учун асос сифатида қабул қилади [3, с. 147]:

- 1) Ахборотни қабул қилиш: эшитиш, кўриш, бир марта, кўп мартаба;
- 2) Эслаб қолиш хусусияти: мураккаб, оддий;
- 3) Бир тилдан бошқа тилга ўтиш: вақтда чекланган ҳолда, вақтда чекланмаган ҳолда;
- 4) Таржиманинг расмийлаштириши: оғзаки, ёзма, бир мартаба, кўп мартаба;
- 5) Таржима ишлари тартиби: синхрон таржима, тадрижий таржима.

Таржима кўринишларининг қиёсий тадқиқи тадрижий таржима, абзац-жумлалари таржима ва икки томонлама таржима таржимондан ўхшаш ақлий фаолият механизмларини талаб этишини кўрсатади. Бу таржима кўринишларининг барчаси учун хос бўлган характерли белгилар: ахборотни бир марта эшитиш; таржимани оғзаки амалга ошириш; таржима ҳаракатларининг кетма-кет бажарилиши. Демак, Р.К. Миньяр-Белоручев фикрига кўра, таржиманинг қайд этилган кўринишлари мустақил бўлмай, тадрижий таржиманинг кўринишлари ҳисобланиши керак. Абзац-жумлалари таржима тадрижий таржимадан фақат таржима матни бўлакларининг ҳажми катта-кичиклиги жиҳатидан фарқ қилади. икки томонлама таржима эса таржима йўналишининг ўзгариши билан тафовутланади.

Тадрижий таржима. Оғзаки тадрижий таржиманинг вазифаси бошқа таржима кўринишлари сингари аслиятдаги ахборотни етказишдан иборат (ахборот нутқий асар муаллифи адресатга етказишни мўлжаллаган маълумот эканлигини эслатиб ўтамиз). Ёзма таржимадан фарқли равишда тадрижий таржимада ахборот нутқий асарнинг мазмунидан ажратиб олинади, матннинг ўзи коммуникатив релевант маълумотни ташимайди, бадиий матн шакли ахборотнинг маълум бир қисмини ўзида ифода этади. Бу вазият муҳим роль ўйнайди, чунки ёзма таржимадан фарқли ўлароқ оғзаки таржимада бирламчи матннинг шакли камроқ аҳамиятга эга, шунинг учун таржима матни аслиятдан фарқли кўринишда бўлиши мумкин. оғзаки тиллараро мулоқотда қуйидаги босқичларни ажратишимиз мумкин:

1. Манба томонидан ахборот матннинг яратилиши.
2. Бирламчи матнни таржимон томонидан қабул қилиниши ва англаниши (декодлаштириш);
3. Қабул қилинган ахборотни қайдлар тизими – “эслатиш мосламаси” ёрдамида кодлаштириш.
4. “Чиқувчи ахборот –таржима матнни расмийлаштириш (кодлаштириш).
5. Реципиент томонидан қабул қилиниши.

Кўп тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, бу ўринда таржимон томонидан бирламчи матннинг қабул

қилиниши ва таржима матнини яратилиши босқичлари муҳим аҳамият касб этади. Қайд этиш керакки, таржимоннинг бирламчи ахборотни қабул қилиш муваффақияти мазкур матннинг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланади. Шу сабабли бирламчи ахборотнинг умумий характеристикасига тўхталамиз.

Бирламчи ахборот: умумий тавсиф. Бирламчи ахборот авваломбор оғзаки ахборотдир. Бир қарашда, очиқ-ойдин далил, бироқ бу, бирламчи ахборотнинг аоссий белгиларидан биридир, зеро, нутқий асарнинг тақдим этилиш шакли унинг муҳим хусусиятларини ташкил этади. Иккинчидан, тадрижий таржимадаги бирламчи ахборот кўп вақтни талаб этади. Қисқа ахборотларни тадрижий таржима қилишга ҳожат йўқ, қисқа ахборотлар абзац-жумлалари таржима орқали амалга оширилади. Шу тарзда, тадрижий таржима учун бирламчи ахборот монологик нутқдир.

Устига-устак, бу ахборот оммавий мулоқотга мўлжалланган бўлиб, тингловчиларни уюштиришнинг даражаси ҳам роль ўйнайди. Чиқиш матннинг тузилиши ва тингловчиларга тақдим этиш шакли ҳам нутқнинг анчагина катта аудиторияга йўналтирилганлиги билан ҳам белгиланади. Нотиқнинг аудитория билан мулоқот юзма-юз мулоқотдан анчагина фарқланади. Коммуникатив мақсадга эришиш учун нотиқ юзма-юз гаплашгандан кўра бутунлай бошқача лисоний воситалар ва шакллардан фойдаланади.

Бирламчи ахборот инсон нутқида моддийлашган ахборот бўлганлиги учун нутққа хос акустик, физиологик, руҳий ва бошқа аспектларига алоқадор бўлади. Ю.С. Степановнинг таъкидлашича, бундай ахборот «фақат асосий унсурлар сифатида нутқни жўнатувчи қа қабул қилувчиларни ўз ичига оладиган контекст ва вазият билан алоқадорликда тадқиқ этилиши мумкин». Демак, тадрижий таржимада бирламчи ахборот индивидуал нутқ сатҳида ўрганилиги керак.

Нотиқ нутқи фаол ва нофаол бўлиши мумкин. Қоғозга қараб ўқиладиган ёки ёдлаб олиб сўзланадиган нутқ нофаол нутқ ҳисобланади. Қоғозга қараб ўқиб берилмайдиган ва ёддан айтилмаган нутқ фаол нутқдир. Бошқача қилиб айтса, сўзловчи қанчалик кўп ўйланганлигига ёки қанча вақтда олдиндан ёзганлигига қарамай, агар сўзлаш вақтида қоғоздан фойдаланмаса ёки ёдлаганини айтиб бермаса, фаол нутқнинг яратувчиси, муаллифи ҳисобланади. Аввалдан ёзиб олинган ва ёдланган нутқ – нофаол нутқ тадрижий таржима учун мўлжалланмайди. Аввалдан ёзилган ва қоғозга қараб ўқиладиган нутқ матни таржимонга бериб қўйилади. Демак, фақат фаол нутқ тадрижий таржима қилинади.

Шундай қилиб, *тадрижий таржимадаги бирламчи ахборот индивидуал фаол нутқ шаклида расмийлаштирилади ҳамда оммавий мулоқотга мўлжалланади.*

Адабиётлар:

1. Комиссаров В. Н. Теория перевода (Лингвистические аспекты). - М.: Высш. шк., 1990.
2. Миньяр – Белоручев Р.К. Последовательный перевод (Теория и методы обучения). - М: Воениздат, 1969.
3. Миньяр – Белоручев Р. К. Общая теория перевода и устный перевод. -М: Воениздат, 1980.

Научный руководитель:
ф.ф.д., проф. Зилола Худайберганава.

Наталья Маторина, Алина Карасёва
(Славянск, Украина)

О ВТОРОСТЕПЕННЫХ ЧЛЕНАХ ПРЕДЛОЖЕНИЯ, ВЫРАЖЕННЫХ ИНФИНИТИВОМ

Инфинитив (от лат. *infinitivus* – неопределённый), неопределённая форма глагола, – форма глагола, называющая действие или процессуальное состояние (*смотреть, читать, беречь, нести, находиться*) без указания на время действия, его отношение к действительности, количество субъектов действия, а также на то, является ли субъект действия говорящим лицом, собеседником или третьим лицом [подробнее об инфинитиве читайте: 1–7].

Известно, что большую трудность для учащихся представляет определение синтаксической роли глагола в неопределённой форме, поскольку синтаксические функция инфинитива в предложении разнообразны.

Инфинитив выступает в предложении чаще всего для обозначения предиката, зависимого от каузативных, модальных и фазовых глаголов. Инфинитив употребляется также в позициях подлежащего и сказуемого (*Курить – здоровью вредить*), части составного сказуемого (*Его мечта – побывать в Африке*), главного члена односоставных предложений (*Не входит*), обстоятельства цели (*Пошел купить хлеба*), несогласованного определения (*Он говорил о своем желании уехать в город*).

Синтаксическая функция инфинитива, которым выражены второстепенные члены предложения, является нетипичной.

Итак, инфинитивом могут быть выражены и определение, и дополнение, и обстоятельство (в качестве иллюстраций используем примеры из рассказов В. М. Шукшина [12]).

Определение – второстепенный член предложения, поясняющий словоформу с предметным значением и называющий признак этого предмета. Определения, выраженные инфинитивом, служат для раскрытия содержания предмета, обозначенного часто отвлеченным именем существительным: *Она*

больно переживала эту неистребимую, несгораемую страсть мужа – писать, писать и писать, чтобы навести порядок в государстве... И так, идея Христа возникла из желания победить зло. Солодовников почувствовал острое желание действовать. Находили возможность подпортить важную минуту. И пока шел, ему пришла в голову совсем такая мысль – вызвать Егора сюда. Возникает неодолимое желание посмотреть вниз, в темный угол.

Дополнение – второстепенный член предложения, обозначающий предмет, на который направлено действие, который является результатом действия или его орудием, предмет, по отношению к которому совершается действие или проявляется признак. Дополнения, выраженные инфинитивом, обозначают действие как объект, на который направлено другое действие. В роли дополнения может выступать субъектный или объектный инфинитив.

Инфинитив называется субъектным, если субъект обозначенного им действия совпадает с субъектом действия, которое обозначено поясняемым глаголом: *Совсем еще юным мечтал, например, собраться втроем – вчетвером, оборудовать лодку, взять ружья, снасти и сплыть по рекам к Ледовитому океану. Никто не призывает бессловесно сносить обиды, но сразу из-за этого переоценивать все ценности человеческие, ставить на попа самый смысл жизни – это тоже, знаете ... роскошь.*

Инфинитив называется объектным, если субъект действия, обозначенного инфинитивом, не совпадает с субъектом действия, обозначенного поясняемым словом: *Ненавижу, когда жить учат. Я прошу вас получить сегодня это железо.*

Обстоятельство – второстепенный член предложения, поясняющий член предложения, который обозначает действие или признак, и указывающий на способ совершения действия, его качество или интенсивность, либо место, время, причину, цель, условие, с которыми связано действие или проявление признака. Инфинитивом выражаются только обстоятельства цели, которые обозначают цель совершения того или иного действия: *Был он в городе (мотоцикл ездил покупать), зашел там в ресторан покушать. Я встал и пошел в их комнату - посмотреть какие в городе печки. Вот завтра дедушку позовем ночевать, и ты нам опять ее всю прочитаешь. Съехали мы поздно вечером к бригадному дому, расселись кто где хлебать затируху. Впору к вам ехать – лечиться. Кайгородов остановился прикурить.*

Главный член односоставного предложения, выраженный инфинитивом, – это предикативный центр высказывания. Выделяются такие разновидности односоставного предложения с главным членом – инфинитивом (здесь в качестве иллюстраций используем примеры из любых художественных произведений).

1. Инфинитив – главный член односоставного личного предложения (любой разновидности). Это главный член в форме сказуемого. Такой главный член грамматически зависит от связочно-вспомогательного (спрягаемого) глагола, т. е. подчиняется ему, связываясь с ним по способу примыкания. Следовательно, главный член с инфинитивом в односоставном предложении представляется аналитической конструкцией, выступающей в форме составного сказуемого. Например:

Смерть – не свой брат, разговаривать не станешь; Люблю долго спать, да стыжусь поздно встать; Не торопись отвечать, торопись слушать. (Пословицы).

2. Инфинитив – главный член односоставного безличного предложения. Здесь инфинитив – составной компонент аналитической конструкции. Он выражает лексическое значение главного члена, зависит а) от связочно-вспомогательного, безличного по значению, спрягаемого глагола, выражающего грамматические значения главного члена (синтаксическое время, наклонение) и б) от слова категории состояния со значением долженствования, необходимости, возможности и т. п. В этой конструкции связочно-вспомогательный спрягаемый глагол с грамматическими значениями времени и наклонения может быть материально выраженным, а может материально не выражаться, т. е. быть «нулевым». В любом случае инфинитив примыкает к указанным словам, является важнейшим лексическим компонентом единственного главного члена предложения. Например:

а) Хороших не отдают, а плохих *взять не хочется*;

б) *Лучше свое отдать, чем чужое взять*; Где силой *взять нельзя*, там надобно ухваткой; Про его совесть *можно написать* повесть; *Надо* и совесть *знать*; Стоячего *не мудрено догнать*.

3. Инфинитив – главный член инфинитивного предложения. В этом употреблении он является абсолютно грамматически независимым, выражает потенциальное процессуальное значение, которое обычно соотносится с дательным падежом субъекта. Грамматическое значение времени у главного члена формально не фиксируется и оказывается, в зависимости от контекста высказывания, потенциальным. Например:

Не догнать тебе бешеной тройки. (Н. Некрасов); *Дочке в город уезжать*. (А. Твардовский); *Вольно собаке на небо лаять*. (Пословица); *Как бы нам в яму не угодить*. (А. Н. Толстой).

Дательный субъекта может и отсутствовать. Ср.:

Как бы это собрать свои мысли и привести их в полную ясность. (К. Паустовский); *Доброе дело – правду говорить смело*; *Жить бы с другом, да помешал недруг*. (Пословицы).

Как видно из приведенных примеров, синтаксическая функция инфинитива в предложении разнообразна. Неопределенной формой глагола выражаются все члены предложения. Это говорит о сложной и неоднозначной природе инфинитива как в синтаксисе, так и в морфологии.

В заключение заметим, что при лингвистическом разборе особую трудность вызывают случаи, когда несколько инфинитивов (особенно разнофункциональных) употребляются в одном предложении. Это примеры типа:

Спешит Онегин одеваться, слуге велит приготовляться с ним вместе ехать и с собой взять также ящик боевой (А. Пушкин); Из Ясной Поляны приехал Лев Толстой просить папу приехать к больному ребенку. (В. Вересаев); Я собрался ехать осматривать город. (Б. Полевой); Сюда я пришел однажды к Маяковскому пригласить его сотрудничать в «Красном перце». (В. Катаев); Привычка странствовать по картам и видеть в своем воображении разные места помогает правильно увидеть их в действительности. (К. Паустовский); Почти все они в разное время обращались к нам с просьбой помочь им попасть к нам хоть ненадолго. (Б. Полевой); Севка просил плеснуть кипятку в пластмассовый стаканчик, сел в горнице к столу бриться (Н. Носов); Просим вас отыскать сотрудника «Правды» полковника Полевого помочь ему срочно выехать в Софию. (Б. Полевой).

Материалы для практического усвоения сведений о синтаксических функциях инфинитива можно найти в научно-методических пособиях Н. М. Маториной [8–11].

Литература:

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ахманова О. С. – М.: Сов. энцикл., 1966. – 608 с.
2. Буланин Л. Л. Трудные вопросы морфологии / Буланин Л. Л. – М.: Просвещение, 1976. – 256 с.
3. Виноградов В. В. Русский язык. (Грамматическое учение о слове) / Виноградов В. В. – М., 1986. – 640 с.
4. Грамматика русского языка. В 2-х т. / Под ред. В. В. Виноградова. – Т. 1. – М.: АН СССР, 1960. – 640 с.
5. Грамматика современного русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
6. Касаткин Л. Л. Краткий справочник по современному русскому языку / Касаткин Л. Л., Клобуков Е. В., Лекант П. А. – М.: Высшая школа, 1991. – 383 с.
7. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклоп., 1990. – 684 с.
8. Маторина Н. М. Русский язык в вопросах и ответах / Н. М. Маторина. – Славянск: Канцлер, 2007. – Ч. 1. – 203 с.
9. Маторина Н. М. Русский язык в вопросах и ответах / Н. М. Маторина. – Славянск, 2009. – Ч. 2. – 241 с.
10. Маторина Н. М. Русский язык в вопросах и ответах / Н. М. Маторина. – изд. 2-е, перераб. и доп. – Славянск, 2009. – Ч. 1. – 219 с.
11. Маторина Н. М. Трудности морфологического разбора / Маторина Н. М. – Славянск: СГПИ, 1995. – 30 с.
12. Шукшин В. М. Рассказы / Шукшин В. М. – М.: Просвещение, 1995. – 230 с.

Улгуза Назирова
(Карши, Узбекистан)

НАВОИЙ ПОЭЗИЯСИНИНГ ТАРЖИМАЛАРИ ХУСУСИДА

А. Навоий асарларининг немисчага таржима қилиниши йўллари биз, шартли равишда, беш гуруҳга бўламиз:

1. Европа тилларидан немис тилига таржима
2. Тўғридан – тўғри аслиятдан таржима
3. Ўзбекчадан русчага қилинган тағламадан фойдаланган ҳолда амалга оширилган таржима
4. Аслиятдан немисчага қилинган тағлама орқали таржима
5. Русча таржимадан таржима

Биринчи гуруҳга юқорида номи тилга олинган 1583 йили Йохан

Ветцел немисчалаштирган «Сарандиб шоҳи Жаъфарнинг уч ўғлони бошидан кечирган янги ҳайратомуз саргузаштларини биринчи қисми ғоят нафосат ва фасоҳат билан ҳикоя қилиниши, эндиликда Базель шаҳрининг фуқароси Й. Ветцел томонидан итальян тилидан немисчага янгидан таржима қилиниши» сарлавҳали китобининг иккинчи қисмидаги Баҳром ва Дилором воқеасини киритиш мумкин.

Иккинчи гуруҳга шоир ғазалларидан Ҳерман Вамбери немисчалаштирган таржималарни киритиш мақсадга мувофиқдир.

Учинчи гуруҳга А. Курелла амалга оширган «Фарҳод ва Ширин» достони XVII бобининг немисча таржимасини киритишни мақбул топдик. Шоир достонининг ҳар бир бобида шу бобдаги воқеа ва ҳодисаларнинг асосий мазмунини англатувчи насрий сарлавҳалар қўйилган. Бу сарлавҳалар китобхонни бобни ўқишга тайёрлайди. Ўқувчида эмоционал ҳис – туйғу уйғотади.

XVII боб насрий сарлавҳасида шундай сўзлар ўқиймиз: «Баҳор насими нафас била лола ўтин ёрутуб, ғунча пардасин очқонда, балки, лола у гул яфроғларин чаман гулруҳлари бошига сочқонда, Ҳоқон Фарҳод била гулнорий қаср майли қилиб, гулгун май ўти била базм равшан этиб, чаман раёҳидин холи бўлуб ашжор Хизрваш яфроғлар била сипехри ахраздин намуна бўлғонда райҳоний қасрда тараб баргин тузотиб, роҳи райҳоний ичиб, дарахт яшил кисватин заъфароний хуллаларга бадал қилғонда заъфароний қасрда олтун соғарға асфар май тўкиб, дай тожири боғ либосин кофур кирдор қилиб, балки, тоғу сахроға

кофурбор бўлғонда қасри кофурий аро биллургун қадаҳ ичра кофурий мизож май нўш этиб, ҳар ҳадиқада уч ой нишот қилиб, бир йилни бу навъ тараб била ўткариб, Ҳоқон Фарҳоднинг мизожига илож қила олмағони».

Бироқ, немис таржимони бу сарлавҳани қуйидагича қисқартириб ўгирган ва кўпол хатога ҳам йўл қўйган: “Wie der Hakan seinen Sohn Farchad in die Schlösser der vier Jahreszeiten führte und Feste für ihn veranstaltete, um seine gedanken von der Liebe abzulenken, wie aber nichts Farchad bewegen könnte, die Liebe zu vergessen”.

Мазмуни: «Ҳоқон ўз ўғли Фарҳодни йилнинг тўрт фасли саройига қандай олиб боргани ва ишқ ўйларидан чалғитиш учун байрамлар ташкил қилган, аммо ҳеч нарса Фарҳоднинг севгисини унутишга таъсир қила олмагани». Немисча таржимага ишонсак, Ҳоқон ўғли Фарҳодни севги ўйларидан чалғитиш учун байрамлар ташкил қилган бўлиб чиқади.

Хўш аслида – чи? Шу бобгача, яъни қасрлар қурилгунига қадар Фарҳод севгига гирифтор бўлганмиди? Хазинахонадаги кўзгул, ундаги Шириннинг жамолини кўрганмиди?

Бу саволларни тўғри ҳал қилиб олишимиз учун, асардаги Фарҳоднинг юрагига ишқ ўти тушгунича бўлган воқеалар тафсилотига бир назар ташлашимизга тўғри келади.

Достондаги воқеалар Фарҳоднинг таваллуд топишидан бошланади. Ҳоқонга Оллоҳ фарзанд ато этгач, унинг ягона орзуси рўёбга чиқди. Болага «Фарҳод» деб исм қўйилди. Фарҳод кундан – кун қувватга тўлиб, улғая бошлади. Отаси уни илмли қилиш мақсадида энг билимдон олимларни ёллади. Уч ойда Фарҳоднинг саводи чиқди, биринчи йили «Қуръон»ни ёд олди. 10 ёшга етгач, энг улуғ инсонлардан дунёнинг барча билимларини эгаллади, хунар ўрганди, паҳлавон - баҳодир бўлиб етишди. Ҳоқон унга бирор дард илашмасин деб, ҳар куни унинг боши учун бир хазина садақа берарди. Бироқ Фарҳод ғамгин эди. Бунинг сирини тушуна олмай, барча ҳайрон эди, Ҳоқон эса ўғлини шод – хуррам кўришни истарди. Шунинг учун у Фарҳоддаги бу ғамгинликни тарқатиб юбориш мақсадида турли байрамлар уюштирди. Лекин базмлардаги ўйин – кулгилар, масхарабозларнинг чиқишлари Фарҳодга таъсир қилмасди. Буни кўрган Ҳоқон, ўйлай – ўйлай, охири йилнинг тўрт фаслига мос, тўрт фалснинг кўринишини ўзида акс эттирган тўртта қаср қурдиришга қарор қилди. Ҳоқоннинг фикрига кўра, Фарҳод бу қасрларда айшу ишрат қилса, тоза майлардан ичса, бу ғамнокликдан фориғ бўлади.

Қурилиш бошлангач, уни томоша қилгани келган Фарҳод барчанинг ишини диққат билан кузатди. У, айниқса, тош йўнувчи Қораннинг ишига қизиқиб қолди ва ундан тош йўнишни, наққош Монийдан наққошликни ўрганди. Қасрлар битгач, ундаги айшу ишратлар ҳам шаҳзодага таъсир қилмади. Шундан сўнг Ҳоқон унга подшоҳликни топшириб, уни шу билан чалғитмоқчи бўлади. Бироқ Фарҳод шоҳлик вазифасига ҳали тайёр эмаслиги, бу соҳадаги фаолиятни ўрганиш учун бир оз муҳлат беришларини рўқач қилиб, бундан ҳам бош тортди. Фарҳоднинг оқил ва донолиги, одоблилигидан Ҳоқон ич – ичидан қувонарди. Шаҳзода шоҳликни қабул қилмагач, Ҳоқон уни истаган нарсасини олиши учун хазинахонага етаклаб киради. Аммо у ердаги олтину жавоҳирлар ҳам Фарҳодни диққатини ўзига тортмайди. У ҳар бир нарсани эътиборсизлик билан томоша қилади. Томоша охирида бирдан шаҳзоданинг кўзи тиниқ биллурдан ясалган сандиққа тушди ва уни очишларини буюрди. Ҳоқоннинг сандиқни очтирмаслик учун қилган барча ҳаракатлари бекор кетди. Сандиқнинг ичида бир сирли ойна бўлиб, уни ясаган донишманд кўзгунинг орқасига махфий сирларини ёзиб қўйган эди. Уни ўқиган шаҳзода ўз тинчини йўқотди. Ойнани кўриш иштиёқи унга тинчлик бермай қўйди. Шундан сўнг Юнонистонга борди. У ерда Сухайло хузурида бўлди. Ундан кўп нарсани билиб олгач, аждаҳони енгиб, беҳисоб хазиналар топди ва Ҳоқонга топширди. У ердаги девни ўлдиришга аталган қилични олиб, Аҳраман девни ўлдирди. Ёқут қандил орасидан Искандар тилсимини очиш тўғрисидаги ёзувни топиб, тилсимни очди. Барча қўлга киритган хазиналарини Ҳоқонга совға қилди. Сулаймон узуги унинг тилсимни очишга ёрдам берган бўлса, Ҳизр таълими билан дунёни кўрсатадиган жомни қўлга киритди. Жом ёрдамида Суқротни топди. Суқрот Ҳоқонга қарилқдан асровчи дори бериб, унга узоқ умр ва ҳокимиятни бағишлади. Фарҳодга ишқ дарсидан сабоқ берди. Искандар ойнасида ўз тақдирини кўришини башорат қилиб, оламдан кўз юмди. Суқротни дафн этиб, Чинга қайтгач, Фарҳод кўзгунини очди. У ерда Шириннинг жамолини кўргач, беҳуш юрагига севги ўз учқунларини жойлади. Фарҳод хасталана бошлади. Табибларнинг маслаҳати билан шаҳзодани денгиз сафарига олиб чиқдилар.

Биз достон тафсилотларини шу ерда тўхтатамиз. Чунки, шу ергача бўлган воқеалар бизга Ҳоқон қасрларни Фарҳоднинг ғамгинлигини тарқатиб юбориш мақсадида қурдирганини, қасрлар қурилган пайтда Фарҳоднинг юрагига ҳали таржимон талқин этган маънодаги ҳеч қандай севги учқунини йўқлигини кўрсатиб туради.

Демак, немис таржимонининг хатоси асар воқеасига кўра ноўрин ва мутлақо нолойиқ ерда “Liebe” (севги) сўзини қўллаганида.

Чунки бу пайтда Фарҳод Шириннинг жамолини кўриш тугул, ҳали хазинахонадаги сандиққа унинг кўзи тушмаган эди.

Бу сарлавҳанинг русча таржимасига эътибор берсак, рус таржимони Л. Пеньковский 1940 йилдаги таржимасида «Пиры во дворцах» («Саройларда базмлар») деб ўта қисқа русчалаштирган (1.13.59.)

Китобхонни бобни ўқишга тайёрловчи аслиятдаги сарлавҳадан асар ҳам қолмаган. 1943 ва 1946 йилги таржималарда ҳам Л. Пеньковский сарлавҳаларни ўта қисқа ўгирган: «Пиры во дворцах», «Весенний пир. Зимний пир. Конец пирам. Снова рокавая скорбь. Отчаяние Хакана».

Аслиятда бу боб 133 байтни ташкил қилган бўлса, немисча таржимада бу байтлар сони 10тага камайтирилган ва жами 123 байтга келтирилган. Рус тилида эса бу байтлар 20 тага қисқартирилган, натижада аслиятдаги 266 мисрали дoston рус тилида 226 мисра бўлиб қолган.

Л. Пеньковский ҳам, А. Курелла ҳам ташлаб кетилган байтларнинг ўрнини билдирмасдан, тушириб қолдирилган байтлардан олдинги ва кейинги байтларни бир – бирига усталик билан боғлаб кетганлар. Бироқ В. Белинский таъкидлаганидек: «Бадий таржимада ташлаб кетиш ҳам, қўшиб қўйиш ҳам, ўзгартиришга ҳам йўл қўйилмайди. Агар асарнинг камчилиги йўл қўйилмайди. Агар асарнинг камчилиги бўлса, уни ҳам аниқ бериш керак». Асарни қисқартириб ўгириш фақатгина асар мазмунига таъсир қилиб қолмасдан, балки, асар композицияси ва муаллиф услубига ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Биз А. Курелла таржимаси қайси манба асосида амалга оширилганини аниқлаш мобайнида «Фарход ва Ширин» дostonининг Л. Пеньковский таржимаси 1940, 1943 ва 1946 йилги нашрларини кўздан кечирдик. Чунки, немис тилига ўгирилгунига қадар, аниқроғи, 1946 йилгача русча таржиманинг юқорида қайд этиб ўтилган учта нашригина мавжуд эди.

Энди рус тилига ўгирилмай ташлаб кетилган байтлардан бирини солиштириб кўрайлик:

Аслиятда: Сариг яфроғ узаким ўлтуриб зоғ,

Бўлуб андоғки сориг лолада доғ.

Байти немис тилига қуйидагича таржима қилинган:

Der Rabe, Der aufs gelbe Laub setzt,

Gleicht einem Fleck, dem Krokus aubgeätzt

Мазмуни: «Сариг япроқда ўтирган қарға ўйма нақшга солинган заъфарон доғни эслатади». Рус тилига қилинган таржимада бу байт бутунлай ташлаб кетилган.

Асл нусхадаги:

Уй олтин, фарми олтун, томи олтун,

Май олтун, зарфи олтун, жоми олтун

Байтида «олтун» сўзи 6 марта такрорланган бўлса, немисчада 4 бора, русча таржимада атиги 1 ўриндагина такрорланган.

Немисчада: Goldwände, goldne Dielen,

Gold das Dach,

Von Golde alles, Höfe und Gemach

Мазмуни: «Деворлар олтин, олтин рақс зали, том олтин, ҳовлилар ва хоналар ҳаммаси олтин»

Русчада: Вся утварь, украшенья, ткани, вселишь золото. Передел мечтаний все.

Бу мисолларни келтиришимиздан мақсад немис мутаржими 1939 йилги З. Аксаков амалга оширган русча тагламага тўла ёпишиб олмаганлигини кўрсатиб ўтишдан иборат. Лекин биз бу билан немис таржимони русчадан, умуман, фойдаланмаган, демоқчи эмасмиз. Чунки немис мутаржими русча тагламадан ҳам фойдаланган. Таржимоннинг ўзи бу ҳақда Германия ёзувчи ва таржимонларининг 1954 йили 12-13 октябрдаги конференциясида сўзлаган нутқида шундай дейди: «Менда русча манба – таглама бор эди. Мен алоҳида сифатлар, отлар ва феъллар учун остига ва устига бир неча синонимларни ёзиб, кўп қаватли таглама тайёрлаб беришларини илтимос қилдим... Шоир яшаган даврни ўргандим ва ўша даврни акс эттирувчи суратларни тўпладим. Бошқа манбаларга мурожаат қилдим. Шу йўл билан аслият руҳига чуқур кириб бордим». Йоханн Варкентин томонидан немисчаштирилган Навоийнинг ҳикматли сўзлари ҳам, бошқа тилларга ўгирилгани сингари, русча тагламада таржима қилинган.

Адабиётлар:

1. А. Абдуллажонов Навоий асарлари немис тилида, ўзбек тили ва адабиёти, 1996.
6. А. Ҳайитметов Навоийхонлик суҳбатлари., Тошкент, 1993.
7. А. Қаюмов «Фарход ва Ширин» сирлари., Тошкент, 1979.
8. Е.Э. Бертельс «Наваи, опыт творческой биографии», Москва – Ленинград, 1948 г.

Очилов Н.
(Қарши, Ўзбекистон)

ДОСТОНЧИЛИК АНЪАНАЛАРИНИНГ САҚЛАНИШИДА ЭПИК ХОТИРАНИНГ ЎРНИ

Дoston ва дostonчилик халқимизнинг қадимий санъат турларидан бири бўлиб унинг оғзаки жонли анъналарда давом этиши ва сақланишида бахшилар ижро маҳорати алоҳида аҳамиятга эга. Бахшилар устозидан ўрганган дoston матнларини хотирада сақлаб, эпик билими ва дунёқарашида сайқаллаштириб бадихагўйлик маҳоратларини намоиш этиб, кенг аудитория олдида мунтазам чиқишлар қилганлар. Чунки бахшичилик санъатида дoston ўргатиш усуллари оғзаки асосда амалга оширилади. Шу боисдан ҳам бахшичилик санъатида эпик хотира, билим ва дунёқараш каби хусусиятлар муҳим ўринлардан ҳисобланади. Фольклоршунос Т. Мирзаев таъкидлаганидек: «Бахши хотирасида аниқ ҳажм ва чегарага эга бўлган ҳар жиҳатдан тартибга солиниб сайқаллаштирилган бадий текст бўлмай, балки сюжетлар, мотивлар, эпик клишелар, тайёр мисралар ва доимий эпитетлардан иборат жуда катта поэтик манба мавжуд. Бошқача қилиб айтганда, бахшининг ижодий хотирасида дostonларнинг умумий сценарийси,

унинг асосий сюжет халқалари ва эпизодлари, ёдланган бутун-бутун парчалар ва эпос поэтикасидан иборат жуда катта эпик билим бор. Бахши ҳар гал ижрода ана шу имкониятдан ижодий фойдаланади» [1. 148]. Демак, бахшичилик санъатининг сақланиши ва жонли жараёнларда давом этишига биринчи навбатда ижтимоий-иқтисодий ва маиший ҳаёт, халқнинг ушбу санъатга қизиқиши сабаб бўлса, иккинчидан барқарор анъаналар замирида юзага келган ижро маҳорати асосий ўрин эгаллайди. Бахшичилик санъатида барқарор анъаналар эпик хотира, билим ва дунёқарашнинг ижодий жараёнларда мавжуд ва умумлашган кўриниши асосида давом этади. Агар оғзаки анъаналарда эпик хотира, билим ва дунёқараш билан боғлиқ умумий хусусиятлар йўқолса, анъанавий дoston ижро этиш усуллари ҳам ўзгаради. Натижада бахши дoston ижро этишга ҳаракат қилса-да, у ижро этган намуна ўша бахши репертуари билан боғланади. Бунда фольклорга хос индивидуал ва жамоавий ижод мутаносиблиги бузилиб, дoston матнлари саёз, ўша бахши дунёқараш билан чегараланиб қолади.

XIX асрнинг охири ва XX аср бошлари ижодкорлари ижодида шу уч хусусият узвий боғлиқлик асосида давом этди ҳамда дostonчилик санъат даражасида гуллаб-яшнади. Бу даврда яшаган Фозил шоир, Пўлкан шоир, Ислом шоир, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Абдулла Нуралли ўғли, Мардонақул Авлиёқул ўғли, Умир шоир Сафаров каби бахшилар барқарор анъаналар доирасида дostonлар ижро этиб бадихағўйлик маҳоратларини намоён қилганлар. Устозларидан ўрганган дoston матнларини кейинги авлод бахшиларига ўткази олганлар. Аммо кейинги пайтларда ижтимоий-маданий ҳаётимизда кечган ўзгаришлар, ёзма адабиёт ва театр санъатининг оғзаки ижро жараёнига таъсири, бахшичилик санъатининг аввалги мавқеини анча сустлаштирди. Жонли оғзаки ижро ва анъаналарининг маълум маънода ўзгаришига олиб келди. Бундай жараёнлар дoston ижро этиш усуллари устозлардан оғзаки ўрганган Қодир Раҳимов, Қора ва Чори Умировлар, Ҳазратқул бахши Худойбердиев, Хушвақт Мардонақулов, Чоршанби Раҳматуллаев, Қаҳҳор Раҳимов ва бошқа бир қатор бахшилар ижросида ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Дoston матнларини мураккаблаштириш, бахшининг барча билганларини бир дostonга тикиш, мавжуд вариантлардан бошқачароқ қилиб айтишга интилиш, бир дostonга хос эпизодларни бошқасига кўчириш каби ҳолатларда ҳам кўзга ташланади. Мисол учун қизларнинг сайлбоққа чиқиш тасвири романик дostonлар учун хос бўлиб, бундай тасвир қаҳрамонлик дostonларида деярли учрамайди. Баъзан бир дoston турига хос бўлган хусусиятларнинг иккинчиси таркибида учрашини бахшилар барабар қуйлаб келганлиги сабабли кейинги даврларда рўй берган ҳодисалардан бири сифатида баҳолаш мумкин. “Алпомиш” қаҳрамонлик дostonининг айрим вариантларида романик дostonларга хос хусусиятларнинг кириб қолиши ҳам шу билан изоҳланади. Масалан, Умир шоир Сафаров репертуаридаги “Алпомиш” дostonида Товканин канизлари билан Чилбир чўлидаги кўрғончасига сайлбоққа чиқиш тасвири ёки Берди бахши вариантыдаги “Мен сени севдим, Товкажон, сен мени севгин, Товкажон” тасвири шундай ўринлардандир. Аммо бу вариантларда меъёр, мутаносиблик тўла сақланган. Сунъийлик кўзга ташланмайди. Хушвақт бахши “Алпомиш”ида ҳам қизларнинг сайл боққа чиқиш тасвири бўлсада, бу ўзига хос кўриниши билан фарқланиб туради. Тойчихон ясовулларининг Барчин бошлиқ канизларга дуч келиш эпизодини бахши шундай тасвирлайди: “Ҳа, айтганларингизни, албатта Тойчихонга етказамиз”, деб отларига минишаётганди, иттифоқо, сайрибоққа чиқиб кетган Барчин канизлари билан ёниб-товланиб, гулдай орланиб, аммо ўзи ҳам билибми-билмай уларга яқинлашиб қолса бўладими-а?

...Қорли товлар газаси,
Сочли милтиқ дазаси,
Ҳейла, келаётирлар,
Сулувларнинг тозаси.
Битта кучиб ўтсангиз,
Ҳафта кетмас мазаси,
Чин ошиқ бўп айрилсанг,
Сира кетмас иззаси,
Мана келар Барчин ёр,
Кўзлари ҳумор-ҳумор”, [2. 30] - каби узундан узоқ тасвир мавжуд.

Бундай парчалар бахшининг маълум маънода бадиха қилиши, тасвирни кенгайтиришга бўлган ижро жараёни билан боғлиқ ҳолатлардан ҳисобланса-да, у дostonдаги воқеалар тасвири билан уйғунлашиб кетмаган. Дoston таркибига тиркаб қўйилган мустақил термага ўхшаб қолган. Умир шоир вариантыда Товка бошлиқ канизларнинг сайл боққа чиқиш тасвири гарчи у дostonга романик дostonлар таъсирида кейинчалик кириб қолган бўлсада, асарнинг умумий композицион қурилиши билан боғланади. Хушвақт бахши вариантыда эса, Барчиннинг канизлари билан сайлбоғдан қайтиб келиш тасвири эпик воқелик баёнидан узилиб қолган. Лирик ифоданин бундай ижро йўналиши термалар ва “Келиной” кўшиқларига хос. “Келиной” кўшиқларидаги қизларнинг чиройи, ҳусни, латофати тўғрисидаги тасвирлар шундайгина Барчин ва унинг қизларига кўчирилган. Парчага “Мана келар Барчин ёр, Кўзлари ҳумор-ҳумор” сингари мисраларнинг киритилиши ҳам сунъийликка барҳам бера олмаган. Дostonдаги Алпомишнинг қалмоқ элига сафари билан боғлиқ эпизодда ҳам мантиқсизлик, бахшининг анъанавий дoston ижрочилигига зид усулда ижро этишига сабаб бўлган.

Бугунги адабий-маданий муҳит туфайли бахшилар гарчи дoston ижро этишга ҳаракат қилсаларда, ўзларида муаллифлик ҳисси, анъанавий эпосга ижодий ёндашув туйғуси кучайиб бормоқда. Жонли оғзаки анъаналарнинг сўниши бахши хотирасида мавжуд эпик билимнинг маълум маънода замонавий кўринишда ифодалаш, ўзи билганича ижро этиш ҳолатларини шакллантирди. Бу эса дoston матнларининг бузилиши,

илгари эпик анъанада бўлмаган дoston намуналарининг яратилишига, индивидуал ижодкорлик туйғуларининг кучайишига сабаб бўлмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, дostonчилик анъаналарининг сақланишида эпик хотира, билим ва дунёқараш муҳим ўрин тутса-да, бугунги сўниш жараёнлари бу уч хусусиятнинг бахшилар ижрочилигида нисбатан ўзгаришларга учраган ҳолда сақланганлигини кўрсатмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзаев Т. Эпос и сказитель. – Т.: Фан, 2008. стр.148.
2. Алпомиш. Дoston. Айтувчи Хушвақт Мардонақулов. Нашрга тайёрловчи Т. Турдиев. – Т., 1998. 30-бет.

**Ольга Петрова
(Харків, Україна)**

ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ АНАЛІЗ КОНКРЕТНОГАЛУЗЕВИХ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ СИСТЕМ

Питання вивчення термінології, галузевої термінології та конкретногалузових термінологічних систем, їх створення, розвитку та функціонування розробляються багатьма мовознавцями, зокрема, цих проблем у своїх працях торкаються Д.С. Лотте, В.М. Лейчик, Т.Р. Кияк, Т.І. Панько, Є.Ф. Скороходько, С.А. Жаботинська, О.С. Кубрякова, В.Ф. Новодранова, Г.О. Краковецька, С.Л. Мішланова та ін. [1-5].

Зацікавленість у лінгвістичній розробці проблем термінології зумовлюється зростанням ролі термінів у різноманітних сферах життя, зумовленим як сучасним прогресом, так і глобалізацією та інтернаціоналізацією. Розвиток галузей знання сприяє всебічному вивченню конкретногалузових терміносистем, склад і структура яких стрімко розвиваються. Терміносистема епідеміології належить до найбільш інтегрованих наук і становить об'єкт актуального лінгвістичного аналізу.

Слід відзначити, що нинішній стан розвитку мовознавства визначає як найактуальніший когнітивний підхід, який описує терміни (одиноці терміносистем) з погляду відбиття ними процесу пізнання в цілому та створення фрагментів наукової картини світу. Нині актуалізовані дослідження в галузі когнітивної лінгвістики (Р. Ленекер, Ж. Фоконьє, Дж. Лакофф, М.Н. Володина, Т.Р. Кияк, Т.І. Панько, С.А. Жаботинська, О.С. Кубрякова, Дж. Лакофф, Дж. Лайонз, В.Ф.Новодранова, С.Л. Мішланова та ін.) [1-8]. Цей підхід доповнює традиційні описові методики аналізу термінологій, дозволяє моделювати внутрішній зміст терміна, аналізувати його системні зв'язки мовно-пізнавального характеру. Сучасній науці виставе застосування поліпарадигмального підходу до вивчення об'єктів дійсності, який передбачає широкий погляд і враховує взаємодію та розподіл об'єктів (Є.С. Закірова, О.С. Кубрякова, Т.І. Панько, Є.Ф. Скороходько, Т.Г. Соколовська та ін.) [1; 9]. Це обумовлено тим, що по-перше, одним із провідних аспектів розгляду став антропоцентризм, а по-друге, інтенсивною інтеграцією різних галузей знання – теорії пізнання, мовознавства, психології, культурології, логіки, філософії та ін. (С.А. Жаботинська, О.С. Кубрякова, В.Ф. Новодранова, Т.Р. Кияк та ін.) [2; 3; 5].

Перетин складних проблем різних галузей знання сприяв зародженню когнітивної лінгвістики, яка становить напрям у мовознавчих дослідженнях, у межах якого мову розглядають з погляду загального когнітивного механізму в розвитку мовлення та мислення та поступу знань. Професійна мовна картина світу стає все частіше об'єктом лінгвокогнітивних розвідок. Когнітивна лінгвістика базується на тому, що спеціально дібрані та опрацьовані дані про мову можуть бути застосовані для аналізу ширшого ніш власне мовознавство коло проблем стосовно природи розуму людини та інтелекту, мовленнєвої поведінки, що виявляється у всіх процесах взаємодії людини з навколишнім світом та суспільством. Методи когнітивної лінгвістики дозволяють аналізувати та реконструювати ментальні процеси, які складають основу термінотворення, виявляти закономірності та підстави (лінгвістичні, когнітивні, антропоцентричні, галузеві тощо) номінації. Номінативно-когнітивний підхід застосовує різні моделі аналізу (дефініційного, семантичного, категоріального, концептуального, етимологічного, словотворчого, статистичного та ін.). При цьому мова розглядається як ментальне утворення, яке породжується людиною за допомогою мислення та як система репрезентації знань людини в певній професійній галузі.

Наука становить сферу людської діяльності, спрямованої на вироблення та теоретичну систематизацію об'єктивного знання про дійсність, включаючи як діяльність, метою якої є отримання нового знання, так і її результат – суму знань, які лежать в основі наукової картини світу. Як відомо, внаслідок спеціалізації наукових знань формуються відносно самостійні окремі наукові галузі, базовим структурним елементом удосконалення та стандартизації яких є термінологія. Створення термінів відбувається в межах науково-пізнавальної діяльності, орієнтованої на опрацювання фахової інформації. Галузеві медичні термінологічні системи не є винятком у цьому сенсі і відбивають динаміку розвитку певних галузей медичної науки.

Як свідчать відносно усталені в термінознавстві традиційні визначення, термінологією називають сукупність термінів, які створюються стихійно в процесі пізнання певної галузі діяльності людини, а терміносистему розуміють як упорядковану єдність термінів певної галузі, яка поступово із розвитком науки набуває ознак системності внаслідок організації термінології (Т. Кияк, І. Кочан, Т. Панько, Л. Симоненко,

О. Суперанська та ін.) [1-2]. Терміносистеми унормовуються впродовж безперервного функціонування в комунікації.

Вище вже було зазначено, що епідеміологія є однією з найбільш інтегрованих наук в аспекті сучасного термінотворення. Питання аналізу терміносистеми епідеміології як однієї із сучасних створюваних терміносистем включають різні аспекти розгляду. Терміносистема епідеміології має ознаки впорядкованості, семантичної та структурної єдності взаємопов'язаних між собою та змістом галузі термінів. Багато особливостей визначаються міждисциплінарним статусом цієї терміносистеми. Характерним для даної термінології є міграція термінів із суміжних спеціальних галузей знань.

Структурно *епідеміологію* підрозділяють на *загальний* та *спеціальний* розділи, що знайшло безпосереднє відображення в найбільш вживаних типах термінів, характерних для даної наукової галузі. Сучасна епідеміологія включила в свою сферу методи інших дисциплін, що спричинило широке застосування термінів цих суміжних фахових галузей. Залучаючи їх терміни, епідеміологія в сучасних умовах набула характеру однієї з дисциплін, найбільш поєднаних із різними розділами медицини та іншими сферами знання. Аналізуючи екстралінгвістичну основу термінології цієї галузі, можна простежити досить тісні зв'язки епідеміології з комплексом медико-біологічних і ветеринарних наук – таких, як *мікробіологія, паразитологія, імунологія, генетика, інфектологія, епізоотологія* та ін. Крім того, традиційно відзначаються її зв'язки з медико-гігієнічними (*гігієна, санітарна статистика, організація охорони здоров'я*), а також із різними технічними науками (*інформатика, фізика* та ін.). Слід відзначити також наявність зв'язків епідеміології з *географією, ландшафтознавством* та ін. Епідеміологія активно застосовує терміни *імунологічної діагностики* для найменування понять епідеміологічного нагляду. *Імунологічна діагностика і профілактика* як прикладні напрями теж були інтегровані в епідеміології і, відповідно, принесли своє термінологічне забарвлення. Такі номінації відбивають найефективніший аспект комплексу профілактичних епідеміологічних заходів.

Епідеміологія використовує також терміни *імунотерапії*, зокрема в розділах, пов'язаних із застосуванням протиправцевої, протидифтерійної сироваток та іншими методами лікування і боротьби з інфекцією (наприклад, санація носія, лікування хворого). Терміни *імунологічної генетики*, як і інших зазначених галузей, епідеміологія застосовує в специфічному висвітленні. Так, у проблемах генотипування мікроорганізмів для епідеміології важливим є не тільки те, що певний мікроорганізм циркулює в навколишньому середовищі або серед населення, а саме визначення його генотипових характеристик, які дозволяють вважати їх епідеміологічними маркерами. Таким чином, у межах епідеміологічної терміносистеми зазначені термінологічні назви мають дещо інший порівняно з терміном вихідної терміносистеми семантичний склад, зумовлений саме епідеміологічним аспектом розгляду та функціонування.

Як можна побачити, епідеміологія запозичує терміни суміжних галузей у межах специфічного епідеміологічного когніотипу (від *cognitive* – англ. пізнавальний). Так, згідно з даними імуногенетики відомо, що різні генотипи людини мають різний ступінь схильності до сприйнятливості інфекції. Ці відомості із генетики знаходять застосування в епідеміологічній стратегії вироблення напрямків боротьби та профілактики інфекції. Тут епідеміологічні терміни відбивають, на відміну від суто генетичних, поняття про генотипи людини в епідеміологічному аспекті.

Епідеміологія, яка останнім часом демонструє активний розвиток, послуговується багато профільним комплексом найскладніших і взаємопов'язаних дисциплін, галузей дослідження та численних фундаментально-прикладних відгалужень, зокрема *імунобіотехнології та молекулярної біології, вірусології, бактеріології, біологічної хімії*, а також аналітичних дисциплін (*кібернетика, інформатика, статистика* та ін.). Цьому сприяє те, що нині в епідеміології структуровані такі вузькі галузі, як *молекулярна епідеміологія, вакцинологія*, а також проблеми *онтогенезу імунної системи та еволюції імунітету*.

Отже, відмітною рисою розвитку епідеміології як самостійної наукової галузі на сучасному етапі є її активний симбіоз з іншими науковими дисциплінами. Через це сьогодні вона оперує термінологією різноманітних фахів. До названих вище суміжних із епідеміологією галузей можна додати такі, що термінологічно підживлюють її: *трансплантологія, фізіологія, хімія, хроматографія, цитогенетика, генна інженерія, популяційна екологія*.

Таким чином, можна відзначити, що постійно відбувається творення міжгалузевого термінологічного фонду для наук певного напрямку, зокрема природничих дисциплін, оскільки окремі галузеві термінології розвиваються не ізольовано, а в тісному зв'язку з іншими термінологічними підсистемами. В цьому феномені можна побачити відбиття багатогранності певного виду фахової діяльності і його взаємозв'язку з суміжними галузями. Зокрема, епідеміологія є одним із найяскравіших прикладів того напрямку, який притягує до себе термінологію інших галузей, близьких за досягненням мети. Формується міждисциплінарний масив термінів певної спрямованості наук і у процесі функціонування та розвитку знань створюється термінологічна база.

Терміносистема епідеміології має свою структуру, яка багато в чому визначається позамовними факторами, зокрема умовним розподілом науки на загальну (теоретичну) і спеціальну. Терміни, застосовані в *загальній епідеміології*, становлять ядро епідеміологічної терміносистеми – вони відбивають найбільш фундаментальні поняття галузі. Застосування зазначених термінів у розв'язанні спеціальних питань епідеміології вимагає їх видозмінення й спричиняє утворення більш конкретних термінів,

орієнтованих на вирішення прикладних проблем, якими займається *спеціальна епідеміологія*. Ці терміни становлять периферичну частину терміносистеми. Прикладами можуть слугувати такі випадки: функціонування в загальній епідеміології терміна *популяційний імунітет*, а в спеціальних же розділах поняттєвий обсяг конкретизується і функціонують терміни *імунний прошарок населення щодо грипу*, *імунний прошарок населення щодо туберкульозу*, *імунний прошарок населення щодо дифтерії* тощо. Як можна побачити, в останньому прикладі більш узагальнений термін *популяційний імунітет* конкретизовано стосовно певної групи (*населення*) та хвороби (*грип, туберкульоз, дифтерія* тощо).

В епідеміології, особливо теоретичній, активно використовуються терміни, які втілюють узагальнене й водночас конкретне значення істотних властивостей соціально-біологічних явищ (*епідпроцес, механізм передачі збудника, формування епідемічних штамів збудника* та ін.). Для терміносистем характерне явище міжнаукової омонімії; одній науковій галузі омонімія не властива. Так, термін *вогнище* виявляється омонімічними найменуваннями в різних галузях (про що свідчить порівняння таких номінацій, як *вогнище інфекції, епідемічне вогнище* – в епідеміології; *природне вогнище* – в екології та епізоотології; *вогнище запалення, вогнище патологічного процесу* – в інфектології; *вогнище ураження* – в медицині катастроф тощо). Як можна побачити, в інфектології термін *вогнище інфекції* позначає локалізацію на рівні органа чи системи, де концентрується і звідки поширюється патологічний процес. Для епідеміолога термін *епідеміологічне вогнище* відбиває поняття про територію, в межах якої діє певне джерело інфекції. Для еколога, епізоотолога назва *природне вогнище* позначає ділянку, як правило, одного типового географічного ландшафту зі стійко сформованим паразитоценозом.

Таким чином, феномен еволюції епідеміологічної термінології є досить активним процесом постійного створення, поновлення й зникнення певної кількості галузевих термінів, одні з яких набувають нових значень, інші – змінюють зміст чи форму написання, деякі – зовсім зникають зі вжитку. Значну роль відіграє інтеграція наукового поняття в певну фахову галузь, що й остаточно визначає, як мовно оформлятиметься дане термінологізоване поняття (номінації: *екологічна епідеміологія* або *епідеміологічна екологія; епідеміологічна географія* або *географічна епідеміологія*).

Отже, аналіз терміносистеми епідеміології свідчить про досить розвинену цілісну систему термінологічних одиниць, виявляє специфіку категоризації та концептуалізації даної термінології, зв'язку концептуальної моделі галузі з терміносистемою. Комплексний підхід до опису формування, функціонування та системно-понятійних зв'язків згаданої конкретногалузевої терміносистеми дозволяє дослідити питання специфіки галузевих термінів як лексичних одиниць, особливості самої терміносистеми та розглянути відбиття процесу пізнання, взаємозв'язків різних суміжних та несуміжних із епідеміологією галузей. Такі дослідження дозволяють докладніше вивчити характер мовної репрезентації термінів.

Література:

1. Панько Т. І. Від терміна до системи. – Львів: Світ, 1979. – 147 с.
2. Кияк Т.Р. Лингвистические аспекты терминоведения. – К., 1989. – 104 с.
3. Жаботинская С.А. Лингвокогнитивный поход к анализу номинативных процессов // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2010. – № 982. – С. 6–20.
4. Мишланова С.Л. Терминоведение XXI века: история, направления, перспективы // Филол. науки. – 2003. – № 2. – С. 94–101.
5. Новодранова В.Ф. Понятие и концепт // Научно-техническая терминология: Научно-реферативный сборник. – 2002. – Вып. 2. – С. 59–60.
6. Володина М.Н. Когнитивно-информационная природа термина и терминологическая номинация: дисс.... докт. филол. наук. – М., 1998. – 345 с.
7. Langacker R.W. Cognitive Grammar: A Basic Introduction. -NY:OUP, 2008.
8. Lacoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. - Chicago, 1980.
9. Соколовська Т.Г. Українська термінол. з генетики: походження, структура, системність: автореф. дис... к. філол. н. – К.: КНУ, 1999. – 20 с.

Наталія Рожнів, Надія Савчин
(Івано-Франківськ, Україна)

НЕОЛОГІЗМИ В СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ (НА ПРИКЛАДІ МАТЕРІАЛІВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТЕМАТИКИ)

Постановка проблеми: Знаходячись в постійному русі, мова розвивається та вдосконалюється. Збагачення словника – це один з найважливіших чинників розвитку мови, свідомство її динамічного характеру. В англійській мові в середньому за рік з'являється 800 нових слів – більше, ніж у будь якій іншій мові світу. У зв'язку з цим перед мовознавцями постає завдання не лише фіксувати нові слова, але й досліджувати їх якості, специфіку творення і функціонування. З розвитком техніки українська та англійська неологічні бази є не є достатньо розроблені. Для перекладачів особливо важливо вміти правильно перекладати неологізми та передавати їхнє значення. Зважаючи на ці фактори, а також

активний і надшвидкий темп збагачення англійської мови неологізмами, дослідження їх функціонування є актуальним і своєчасним на сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблеми формування критичного мислення знаходяться у центрі уваги ряду вітчизняних і закордонних науковців: І. Арнольд [1], І. Гальперіна [3], Ю. Зацного [5] та інших. Неологізми української мови останніх десятиліть, зокрема суспільно-політична лексика, вивчалися здебільшого в плані загальних словотвірних, лексико-семантичних та стилістичних тенденцій розвитку таким науковцем як О. Сербенська [6].

Тема дослідження передбачає наведення визначення поняття «неологізм». Як зазначає І. Арнольд, неологізм – це поняття, що використовується як для назв новоутворень, які виникли на матеріалі мови, так і для словосполучень, що означають нове, неіснуюче поняття: предмет, галузь науки, професію [1]. Очевидно, що слова сприймаються як неологізми тільки доти, доки поняття, що виражаються ними, не стануть звичними, після чого вони міцно входять у словниковий склад і вже не сприймаються як нові.

Ю. Жлуктенко вважає, що після своєї появи нова лексична одиниця проходить стадії сприйняття суспільством, тобто «соціалізації», переважно через посередництво викладачів та журналістів [4, с. 45]. Адже сприйняттю нового слова масами сприяє поява нового слова у засобах масової інформації, тобто мовна закріпленість, або «лексикалізація», у результаті чого нова мовна одиниця адекватно сприймається та вживається носіями мови.

Багато неологізмів повністю зникають із мови. Деякі письменницькі неологізми фіксуються англійськими словниками із вказівкою автора. Ті ж слова, які народилися серед народних мас, часто взагалі не фіксуються й зникають безслідно.

Взагалі вживання поняття неологізм у лінгвістиці неоднозначне.

Г. Бусманн визначає його як «нововведений або вжитий з новим значенням мовний вираз» [7]. Відповідно існують два принципово різні типи неологізмів: нова лексема та нове значення. В англійській мові в середньому за рік з'являється 800 нових слів – більше, ніж у будь-якій іншій мові світу. У зв'язку з цим перед мовознавцями постає завдання не лише фіксувати нові слова, але й досліджувати їх якості, специфіку творення і функціонування. З розвитком техніки українська та англійська неологічні бази є не є достатньо розроблені. Для перекладачів особливо важливо вміти правильно перекладати неологізми та передавати їхнє значення. Зважаючи на ці фактори, а також активний і надшвидкий темп збагачення англійської мови неологізмами, дослідження їх функціонування є актуальним і своєчасним на сьогодні.

Завдання статті – на основі результатів статистичного дослідження, проведеного на базі текстів суспільно-політичної тематики, проаналізувати особливості неологізмів у суспільно-політичних текстах англійської та української мов.

Виклад основного матеріалу. В основі статті є результати статистичного дослідження використання частоти вживання неологізмів, а також аналіз перекладу цих фігур українською та англійською мовами.

Основна складність при перекладі неологізмів – це з'ясування значення нового слова. Власне переклад неологізму, значення якого вже відоме перекладачеві, завдання порівняно простіше, і вирішується вона шляхом використання способів, приведених нижче, залежно від того до якого типу слів належить даний неологізм.

Можна виділити основні шляхи передачі неологізмів:

1. Транскрибування, транслітерація: *baracknophobia* – *баракнофобія*, *obamacon* – *обамакон*, *theoscons* – *теокон*.

2. Калькування: *oppositionresearch* – *опозиційне розслідування*, *generation O* – *покоління O* (*прихильники президента Обаму*), *regimechange* – *зміна влади*.

3. Описовий переклад: *In-timepolitics* – *своєчасна політика*, *Headlinerisk* – *ризик пов'язаний з чимось або кимось хто може спричинити негативну репутацію публічній людині*, *Birther* – *людина, яка вважає, що американський президент Барак Обама не був народжений в сполучених штатах, і тому не має права бути президентом*.

Отже, процес перекладу неологізмів з англійської мови українською відбувається в два етапи:

1) усвідомлення значення неологізму (перекладач або звертається до останніх видань англійських тлумачних словників, або з'ясовує значення нового слова, беручи до уваги його структуру та контекст).

2) переклад засобами української мови, а саме: транскрибування, транслітерація, калькування, описовий переклад або комбінації цих прийомів.

Досліджуючи проблему неологізмів, вчені переконують, що нова лексика утворюється із власного матеріалу через словотвірні операції і переосмислення уже наявних одиниць.

Афіксальні одиниці складають 24% всіх новоутворень і в незначній мірі поступаються складним словам. Наприклад слово «*delawyer*» (усувати потребу у послугах адвоката) було утворено від слова «*lawyer*» (юрист, адвокат) шляхом додавання префікса «*de-*», а слово «*delawyerization*» (усунення потреби в послугах адвоката) – від слова «*delawyer*» шляхом додавання суфікса «*-ization*». Найбільш продуктивними префіксами є: *cyber-*, *dot* (*dot-commie* – «кіберпідприємець»), *anti-*, *co-*, *de-*, *non*, *post-*, *re-*, *pre-*, *sub-*, *un-*. Порівняно новими і продуктивними є суфікси «*-gate*» (*-gate* – *скандал навколо чогось*) і «*-holic*» (*-holic* – *бути одержимим чимось*).

До скорочень відносять аббревіатури, усічені слова. Слова і фрази, які найчастіше скорочують – це технічні терміни, назви груп і організацій. Наприклад, «*FBI*» (*Federal Bureau of Investigation* – Центральне

бюро розслідувань, ФБР). У наш час з'явилася тенденція опускати крапки після букв в абрєвіатурах: «EPA» (Environmental Protection Agency – Агенство по захисту навколишнього середовища) замість «E.P.A.».

Складні слова – слова, утворені шляхом складання двох або більш слів: *roadman* – учасник велогонки, *media-shy* – людина, що випробовує страх перед камерою, *downlink* — передача інформації з супутника на землю.

Конверсія – *a boss – toboss*; «*address*» (адреса інформації в комп'ютері) – «*doaddress*» (знайти інформацію в комп'ютері); «*tolookout*» (бути обережним) = «*lookout*» (обережна людина); «*tokill*» (убити) = «*kill*» (дичина, убита на полюванні).

Отже, неологізми утворюються шляхом афіксації (що є найпоширенішою формою творення нових слів саме у суспільно-політичній сфері), скорочення, словоскладання, конверсії.

Висновок. Дослідження суспільно-політичної лексики – великий лінгвістичний інтерес. У зв'язку з розвитком досліджень політичної комунікації та закономірностей комунікативної діяльності, в даний час зростає увага до вивчення політичної лексики. Не дивлячись на велику кількість праць, різноманітність тематик і сфер дослідження суспільно-політичної лексики, ряд завдань залишається невирішеним. Так, визначення тематичних меж, а також лексикографічне представлення вербального політичного простору потребують подальших розробок.

Результати нашого дослідження дозволяють зробити наступні висновки.

При розгляді словотвору неологізмів суспільно-політичної сфери найбільш активними процесами виявились: афіксація, слово складання та конверсія;

Процес перекладу неологізмів з англійської мови українською відбувається в два етапи:

- усвідомлення значення неологізму (перекладач або звертається до останніх видань англійських тлумачних словників, або з'ясовує значення нового слова, беручи до уваги його структуру та контекст);

- переклад засобами української мови, а саме: транскрибування чи транслітерація (запозичення звукової або графічної форми слова разом із значенням з мови оригіналу в мову перекладу), калькування (існування двосторонніх міжмовних відповідностей між елементарними лексичними одиницями), описовий переклад (передача значення англійського слова за допомогою більш або менш розповсюдженого пояснення) або комбінації цих прийомів.

Література:

1. Андрусяк І. В. Англійські неологізми кінця ХХ століття як складова мовної картини світу: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.04/І. В. Андрусяк; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 20 с.
2. Арнольд І. В. Основи наукових досліджень в лінгвістическ: учебное пособие. / І. В. Арнольд – М.: ВШ, 1991. - 140 с.
3. Гальперин І. Р. Очерки по стилистики / І. Р. Гальперин - М.: ВШ, 1981. – 140 с.
4. Жлуктенко Ю. О. Українсько-англійські міжмовні відносини. Українська мова у США і Канаді / Ю. О. Жлуктенко.–К.: КДУ., 1964. –168 с.
5. Зацний Ю. А. Сучасне англомовне суспільство і розвиток словникового складу англійської мови / Ю. А. Зацний. –Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. – 443 с.
6. Сербенська О. А. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О. А. Сербенська, М. Й. Волощак. – К.: Просвіта, 2001. – С. 108.
7. Bußmann H. Lexikonder Sprachwissenschaft / H. Bußmann. – Stuttgart, 2002. – 390 p.

Джультетта Рузиева
(Карши, Узбекистан)

ГАПИРИШ КЎНИКМАСИ ВА УНИ РИВОЖЛАНТИРИШ БЎЙИЧА ТАЛАБЛАР

Сухбатдошлар инсоний одатга кўра навбати билан гапирани ва бир бирини тинглаб тушунишга ҳаракат қилади. Хаётий тажрибадан маълумки, ўз фикирини оғзаки баён этиш [гапириш] кўпчилик ёқтирадиган нутқ фаолиятининг туридир. Ўзга шахсни тинглаб тушиниш орқали турли ахборат олинади. Нутқий мулоқатда бўлиш одам учун зарурий эҳтиёж саналади [1, 241 б].

Бизга маълумки, гапириш кўникмаси тилни қай даражада эгалланганлигини номоён қилади. Биз ишимизни ушбу бобида гапириш кўникмаси ҳақида фикр юритамиз. Гапириш кўникмасини қамраб олган ва изоҳлаган турлича тарифларни кўришимиз мумкин. Барковски / Круммларнинг Немис тили асосий ва иккинчи тил сифатида номли луғатида гапириш кўникмасига қуйидагича таъриф берилди: Гапириш кўникмаси тил кўникмаларидан бири ҳисобланади. Бу кўникма тил ўрганишининг умум европа стандартларида яна иккита кўникмаларга ажратилди.

- ✓ фаол нутқ
- ✓ равон нутқ

Авторлар шуни ҳам таъкидлашадики, тил ўрганувчилар гапириш кўникмасини ривожлантиришда мукамал даражада бўлиши „щпонтан“ (ўз-ўзидан беихтиёр содир бўладиган) креатив ва шу билан

биргаликда хатосиз гапириш учун талабларга жавоб бериш керак, бунда Мулоқот элементларига мос келадиган метафораларни қўллаш, гап тузилишига эътибор қаратиш ўқвчидан интуитив билимни талаб қилади [2, 83].

Гапириш кўникмасида кичик коммуникатив ҳамкорлик деган тушунча ҳам мавжуд. Чет тили дарсларидаги гапириш кўникмаси фарқли вазифаларни қамраб олган ҳолда номоеён бўлади. Бундан ташқари гапириш кўникмасини бошқа тил кўникмалари билан ҳам чамбарчас боғлиқлигини кўришимиз мумкин. Ва у кўникмалар ёрдамида шаклланиб боради.

Якка нутқда мураккаб синтактик ва лексик шакллар ишлатилади. Улар, кўпинча, ёзма нутқ материалига яқин туради.

Жуфт нутқда қисқартирилган бирликлар тилнинг барча ҳодисаларига тааллуқли бўлади. Бу нутқнинг эркинлигидан далолат беради. Жуфт нутқнинг асосини турли репликалар ташкил этади. Репликалар гапиришга ундовчи ва жавоб жумлаларидан иборат бўлади. Репликалар бирикувидан диалогик бирлик ҳосил қилинади [3, 68 с.]. Улардан савол — жавоб, савол — савол, хабар — савол, хабар — хабар, хабар — кўшимча хабар, гапга ундаш — хабар, гапга ундаш — савол сингарилар жуфт нутқда кенг тарқалган.

Нутқнинг содир бўлиши ўта мураккаб ақлий жараён ҳисобланади. Шунинг учун ҳам нутқ соҳасида турли фанлар (тилшунослик, руҳшунослик, мантиқшунослик, таълимшунослик) да тадқиқотлар олиб борилади.

Гапириш — бирор фикрни изҳор этиш мақсадида муайян тилдаги лексик, грамматик ва талаффуз ҳодисаларини қўллашдан иборат. Аввал ўйла, кейин сўйла, дейилиши бежиз эмас. „Ўйла“ қисмида фикр пайдо бўлиши, „сўйла“да эса уни нутқ ҳаракат сезгиси/анализатори орқали „баён этиш“ томонлари назарда тутилади. Биринчиси — тил материалининг қўлланилишидир, улар лексик, грамматик, талаффуз кўникмалари дейилади, иккинчиси — фикр айтиш жиҳати — гапириш малакаси номи билан юритилади.

Чет тилда гапиришга оид кўп сонли илмий терминлар методика фанида кенг ифода қилинади. Уларнинг мухтасар услубий таҳлили даркордир.

Умум Европа стандартларида таъкидланишича тил компетенцияларни эгаллаш 6 босқичда амалга оширилади..

Бу даражалар ҳар бири ўрганувчилар аниқ бир даражани эгаллашлари учун нималарга эътибор беришлари кераклиги ҳақида қисқача характеристикага эга. СЕФР шкаласига кўра, А1 даражасига кўра (А2 даражаси билан)элементар тил билиш асосида изоҳланади, бунда А1 тил ўрганишни бошловчилар учун характерланади. А1 даражасини жамлаш учун қуйидаги талабларга жавоб бериш керак.

Кундалик ҳаётда учраб турадиган оддий воқеа ҳодисаларни ва оддий гапларни тушуна оламан ва уларни гапда қўллай оламан, ўзимни ва бошқаларни таништира оламан. Бошқа шахсларга савол бера оламан М; Қаерда яшайсиз? Кимларни танийсиз? Ёки сизда нималар бор? Бундан ташқари гапириш кўникмасини бошланғич даражаси қуйидаги тушунчаларни ҳам қамраб олади.

❖ Қисқа бир-бири билан боғланмаган фикрларда мулоқотга кириша оламан, қачонки суҳбатдошим қийин сўзларни тушунтириш учун танаффус қилганда

❖ Сўзларни ва қисқа гапларни бир бирига боғлай оламан. М; ва, ёки,кейин, каби боғловчилар

❖ Тушунмовчиликка олиб келадиган ситуациялар эҳтиёжларни ифодалайдиган ёд олинган гаплар ва иборалар билан иштирок эта оламан

❖ Оддий Грамматик структурани фикримни баён қилишда қўллай оламан

❖ Суҳбатдошимнинг фикрлари ўлароқ интонатсияни қўллай оламан [дарак, сўроқ, буйруқ гаплар]

❖ Оддий саломлашиш ва хайрлашишни тушунаман ва уларни қўллай оламан

❖ Ўзимни ва бошқаларни таништира оламан. Суҳбатдошим ўзини таништирса фикр билдира оламан

❖ Содда саволларга оддий жавоблар билан фикр билдира оламан

❖ Билмаган нарсаларимни сўрай оламан ва хабарларга фикр билдира оламан

❖ Кундалик жараёнлардаги тушунмовчиликларда мимика ёрдами билан тушунтиришларини илтимос қиламан

❖ Рози бўлиш ёки рад қилишда оддий иборалар билан мулоқотга кириша оламан

❖ Нарсаларни илтимос қила оламан, тушунтира оламан ва миннатдорчилик билдира оламан.

Умум Европа Стандартининг талабларидан келиб чиқиб тил кўникмалари бўйича ўқув адабиётлари ҳам мослаштирилди. Бу адабиётларда 4 компетенция бўйича яъни ўқиш, ёзиш, тинглаб тушиниш ва гапириш асосида ҳар бир мавзуга мос келадиган машқлар берилган. Ушбу адабиётлар тил билиш даражасига ҳам асосланган.

Гапириш кўникмасини ривожлантиришнинг дастлабки этапларида қуйидагилар санаб ўтилади.

❖ Ўқувчилар олган билимлари ёрдамида оддий суҳбатларда иштирок эта оладилар.

❖ Улар ўз оиласи, мактаб, буш вақт ва бошқа ўзлари фикрлай оладиган мавзулар тўғрисида маълумот бера оладилар.

❖ Улар ўзлари,оиласи,мактаб, бўш вақт каби мавзуларда саволларга жавоб бера олади ва шу мавзулар асосида савол қўя оладилар.

Психалогик билим назарияси бўйича нутқни ифодалаш қуйидагича шартларни ўз ичига олади.

✓ қабул қилиш

✓ қайта ишлаш

✓ ижро этиш

Қабул қилиш жараёнда қабул қилинган хабарнинг тасаввури тушинилади.

Қайта ишлаш хабарнинг етказиш усулларидан бўлиб, бунда вербал ва нонвербал воситалардан қандай фойдаланиш ҳақида фикр боради.

Ижро жараён эса хабарни мимика, имо -ишоралар билан баён этишдир. Ушбу жараёнда суҳбатдошнинг маълумотни қандай қабул қилиши ҳам назорат қилинади [4, 170 б].

Оғзаки нутқ баён қилинишидаги муаммолардан бири гапириш тезлигидир. Ёзма нутқ баён қилинишида тезлик талаб қилинмайди ва фикрларни ифодалашда вақтдан самарали фойдаланиш имконияти мавжуддир. Шатз айтганидек ўзайтилган фикрни ўзгартириб бўлмайди. Ў

Оғзаки нутқда бошқа муаммолар ҳам мавжуд бўлиб, улардан яна бири кўркув. Ўқувчи фикрни баён қилишда нотўғри талаффуз тил воситаларини ўринсиз қўллашни асос қилиб мулоқотга кириша олмайди [5, 107 б].

Ҳар қандай ҳолатда ҳам кўриш мумкинки, гапириш кўникмаси мураккаб кўникмалардан бири ҳисобланади. Чет тилида фикрни мазмунли ва манולי тарзда суҳбатдошга етказиб бериш тил ўрганувчидан анчагина билим ва кўникмаларни талаб қилади.

Немис тили дарсида гапириш кўникмасини жадаллаштирувчи 2 тури фарқланади.

1. Тил ўрганишда мулоқот орқали гапиришга эришиш,
2. Аудиторияда мақсадни ривожлантирувчи методларни қўллаб, ўқитувчи ёрдамида гапиришга эришиш.

Фанда бу назоратли ва назоратсиз тил ўрганиш атамаси билан изоҳланади [6, 13 б]. Биз жадвалда тил эгаллашнинг иккала фарқини кўриб ўтишга ҳаракат қилдик.

<i>Назоратсиз тил эгаллаш</i>	<i>Назорат остида тил эгаллаш</i>
1. Ўқитувчисиз	1. Ўқитувчи ёрдамида
2. Тилни ўқув адабиётларисиз ўрганиш	2. Ўқув адабиётлари ёрдамида тил ўрганиш
3. Чегарасиз вақт	3. Мустажкам чегараланган вақт
4. Аудиториядан ташқарида	4. Аудиторияда
5. Ўқиш жараёнини ўзи белгилайди	5. Ўқиш жараёнини маъсул шахс Белгилайди
6. Мувоффақиятли мулоқотга эришиш учун катта қизиқиш	6. Дарс жараёни ўқитувчи мақсади туфайли қизиқиш
7. Чет тили мулоқат орқали ўрганилади, синаб кўрилади ва тақлид қилинади	7. Чет тили ўқув фани сифатида тақдим қилинади ва тушунтирилади
8. Тасдиқланган ҳужжатлар мавжуд эмас	8. Тасдиқланган ҳужжатлар мавжуд
9. Сўзлар аниқ тасаввурлар, тажрибалар, ўхшатишлар, қўллашлар ва тасдиқлаш билан самарали мулоқат орқали ўрганилади	9. Сўзлар тақдимотлар ва дарс давомидаги машқлар орқали ўрганилади
10. Грамматика аниқ тил тажрибалари, ўхшатиш, қўллаш ва тасдиқлаш билан самарали мулоқат орқали ўрганилади.	10. Грамматика тақдимот, тушунтириш ва дарс жараёнидаги машқлар орқали ўрганилади

Юқоридаги таққослашдан кўриниб турибдики, назорат остида тил ўрганиш чет тили дарслари учун мос. Шу билан бир қаторда Шатс кўпинча гапириш кўникмасини назоратли ўрганишда ривожлантириб бўлмаслигини таъкидлаб ўтади.

Юқоридаги асослар дарс жараёнида машқлар орқали гапириш кўникмасини яхшилашни кам ҳолларда учрашишни ва улар суҳбатдошларини бир –бирларини яхши тушунишлари ва мақсадни аниқлаштириб олишлари учун хизмат қилишини кўрсатади. Дарс сунъий тарзда бўлиб, мулоқот белгилаб қўйилган тартибда олиб борилади. Немис тили дарсида гапириш кўникмасини ривожлантириш учун, гапиришни мақсадли кўникма асосида белгилаб олиш, дарс жараёнида қўлланиладиган методларни талабларга мослаштириш етарлидир.

Чет тили дарсида гапириш кўникмасини ривожлантириш ва машқ қилиш, қоидалари асосан бир неча этапларда амалга оширилади ва булар оғзаки баёнотларда кузатилади.

Адабиётлар:

1. J. Jalolov, Chet tili o'qitish metodikasi, 241 bet
2. Barowski, Hans / Krumm, Hans-Jürgen (Hrsg.) (2010): Fachlexikon Deutsch als Fremd- und Zweitsprache. Tübingen, Francke Verlag. S., 83
3. Н. Д. Шведова. К изучению диалогической речи. // ВЯ, 1957, №2. - 68-бет.
4. Schatz 2006.; 29 Janikova 2011 86, Lachout 2006/2007, 170
5. Apeltauer, Ernst (1997): Grundlagen des Erst- und Fremdsprachenerwerbs. Fernstudieneinheit 15. Berlin, Langenscheidt. S. 107
6. Schatz, Heide (2006): Fertigkeit Sprechen. Fernstudieneinheit 20. München, Langenscheidt. S, 13

АНТРОПОНИМ

Антропоним (др.-греч., означає «человек и имя») — единичное имя собственное или совокупность имён собственных, идентифицирующих человека. В более широком смысле это имя любой персоны: вымышленной или реальной. По исконному значению и происхождению антропонимы в массе своей представляют из себя обиходные слова. Некоторые из них до сих пор сохранили смысл в языке носителя (например Вера, Надежда, Любовь), другие же его в настоящее время не имеют.

Типы антропонимов:

- личное имя (имя при рождении)
- отчество (патроним — именованья по отцу, деду и т. д.)
- фамилия (родовое или семейное имя)
- мононим
- прозвище
- псевдонимы различных типов, которые могут быть как индивидуальными, так и групповыми)
- криптоним (скрываемое имя)
- антропонимы литературных произведений (литературная антропонимика), героев в фольклоре, в мифах и сказках
- антропонимы — производные этнонимов (названий наций, народов, народностей)

Антропонимикон. Каждый этнос в каждую эпоху имеет свой антропонимикон — реестр личных имён. Совокупность антропонимов называется антропонимией. Наука, изучающая антропонимы называется антропонимика. Несмотря на непрекращающиеся споры о лексическом значении собственных имен, мнений остается столько же, сколько спорщиков. Вопрос осложняется тем, что само понятие "семантика онома" не однозначно: в него закладывается смысл не только лексического значения, но и с одной стороны, гораздо более узкий, предполагающий только исходное мотивационное значение, а с другой - гораздо более широкий, включающий всю информацию, которую можно извлечь из имени. Плодотворность исследований в указанных направлениях отводит вопрос о лексическом значении имени собственного на второй план, однако не снимает его и не исключает все новых попыток его разрешения.

Представляется, что одна из причин "нерешения" данного вопроса - в стремлении решить его для всех онома сразу. Между тем существование единой модели онома, очевидно, следует признать мифом. Выделение ономастики как самостоятельной науки, имеющей свой собственный предмет, имело огромное значение для развития интереса к именам собственным как особым лингвокультурным феноменам. Вместе с тем перечень исследований отдельных классов онома, в том числе и содержащих значимые выводы теоретического плана, мог бы занять не одну страницу. Надо полагать, и вопрос о наличии отсутствия и характере лексического значения собственных имен решаем только по отношению к конкретным классам онома.

Попробуем рассмотреть эту проблему на материале антропонимов. Выбор обусловлен не только необходимостью выбрать какой-то один класс, но и следующими обстоятельствами: во-первых, из двух наиболее изученных классов - топонимов и антропонимов - последние явно в меньшей степени подвергались рассмотрению в плане выявления их семантики; во-вторых, как кажется, именно по отношению к антропонимам тезис об отсутствии лексического значения выглядит особенно весомо, что объясняется "классичностью" антропонимов как собственных имен, о чем говорит даже сам восходящий к античности определяющий термин - вопрос о "собственности" может стоять только в отношении к лицу, но не к любому другому объекту, и фактически *собственные* имена - это и есть личные имена. Античная концепция акцентировала противопоставление не столько общего индивидуальному, сколько ничьего - моему собственному. Именно это противопоставление и становится решающим при определении семантики человеческих имен.

Если идти по обычной схеме: сигнификат - денотат - коннотат, - определяющей в общем виде структуру лексического значения, очевидно отсутствие ярко выраженного сигнификата. Его существование на уровне семы "человек" может оцениваться аналогично категориальной семе апеллятива. Другими словами, сигнификат антропонима лишь относит его к определенному разряду онома, не более того. В русском языке формальные показатели добавляют к семе "человек" сему отнесения к определенному полу, но и это не абсолютно, имена *Валя, Женя* и т. п., которые могут обозначать лиц как мужского, так и женского пола. Кроме того, создавая уменьшительно-ласкательные формы имен, мы вообще не пытаемся придать им формальную родовую определенность, *Люлю, Люльчи, Люлёк* и т. п., где нет возможности вне контекста определить, мужчине или женщине имя принадлежит. Логически сигнификат личного имени вполне конструируем, однако актуальность его практически равна нулю. Не случайно апеллятивные номинации вытесняют собственные, когда речь идет о незнакомом собеседнику человеке. "Я выхожу замуж. - Кто он? - Человек (инженер, студент, приезжий и т. п., но не Вася и не Иванов Петр Иванович, если спрашивающий не знает ни Васи, ни Петра Ивановича)"; "Кто там? - Слесарь (это из домоуправления, милиция и т. п., но не Вася и не Иванов Петр Иванович, коль скоро этот Вася или Иванов Петр Иванович не знакомы спрашивающему) " и т. п. На вопрос "кто (что) такой,

такая, такое Иван, Татьяна, Мария и т. п.?" из десяти ответов восемь-девять связывают имя с конкретным человеком либо литературным героем, один-два ответа не связаны с людьми ("Мария" - магазин, "Татьяна" - шампунь и т. п.) и практически никто не отвечает "человек" или "имя человека". Привычные ответы на вопрос "что такое (кто такой) стакан, собака, студент и т. п.?", когда мы опираемся на родовое слово, добавляя к нему дифференциаторы или не делая этого: "стакан - это посуда", "собака - домашнее животное", "студент - учащийся вуза" и т. п. Любой апеллятив отсылает к родовидовым отношениям, личное имя этого не делает, оно "ищет" конкретного носителя. Это качество выделяет его и из Среды прочих собственных имен: например, если в топонимии называемые топоры различны (река, гора, остров, поле и т. п.), то антропонимия монотонна, и эту монотонность не устраняют разновидности антропонимов (фамилии, личные имена, отчества и т. п.), которые все вместе могут обозначать одного и того же человека фактически в один и тот же момент.

*Внутри сферы "человек" имя также лишено обобщающих сем: оно в конечном счете не указывает на национальность ("Его фамилия Вернер, но он русский..."), на социальное положение ("звала Полиною Прасковью"), на возраст (у каждого есть полное имя, и каждого могут назвать именем уменьшительным), на черты характера (исключения - прозвища, но, как мы постараемся показать далее, это исключение лишь подтверждает общее правило). "Что имя? - звук пустой...".

С другой стороны, денотат антропонима максимально нагружен - имя имеет смысл, если оно соотносено с реальным человеком ("Но в час печали в тишине, произнеси его (имя), тоскуя. Скажи: есть память обо мне. Есть в мире *сердце*, где живу я"). Знать значение имени значит знать названного этим именем человека. Антропоним функционирующий всегда соотносён с конкретно-чувственным представлением о его носителе. Если я говорю *Елена Львовна Березович*, *Елена Львовна*, *Лена*, *Леночка* и т. п., я всегда это соотношу с совершенно конкретным человеком, хорошо мне известным. Даже если я произнесла имя *Лена* и откликнулись все *Елены* данной аудитории, все равно имя от этого не потеряло своей конкретной семантической однозначности, просто имеет место непонимание в результате ономастической омонимии. Нередки ситуации, когда и имя, и человек (например, студент) известны, но не соотносены друг с другом - тогда отсутствие знания об этой соотносённости обуславливает семантическую пустоту имени. С другой стороны, если носитель имени лично мне незнаком, но известен социум, в котором этот носитель имени находится, то семантика имени, не имея образного компонента, содержит, тем не менее, набор денотативных признаков, достаточный для функционирования имени как такового. Проводя переключку в учебной группе, преподаватель не всегда заранее может идентифицировать носителей фамилий, но в любом случае уверен, что называет имена, общая семантика которых (при предполагаемой, но пока затемненной дальнейшей конкретизации) - "студенты данной группы данного факультета". Другими словами, частью денотативной семантики имени можно считать сему принадлежности к определенному социуму (но не социальному слою!). "Кто такой Иванов?". Я его знаю: "Славный парень" (социум 1); "Хороший студент" (социум 2) "Такой черный, высокого роста" (социум N); Я слышал, что есть такой видел в списке его фамилию "Студент 301 группы" (социум N); Не знаю такого "Неизвестно" (причем такой ответ звучит, несмотря на то, что фамилия *Иванов* - одна из наиболее распространенных и каждый из нас в своей жизни наверняка оказывается знакомым хоть с одним Ивановым - но ответ всегда определяет статус имени *Иванов* в рамках заданного социума).

Имя живет внутри социума и именно внутри него обладает значением. Не случайно можно "обладать именем", "сделать себе имя", т.е. ввести свое имя в широкий социум и тем самым закрепить за данным звукокомплексом свой собственный образ.

Каждый социум смело экспериментирует с именами своих членов, создавая даже внутри себя длинные синонимические ряды именования каждого из них. Внутрисоциумная семантика имени есть его семантика как имени собственного. Однако традиция присвоения христианского имени предполагает существование устойчивого списка имен, существующих оторванно от конкретных носителей антропонимии. Антропоним существует "вообще", вне конкретного денотата. Является ли он при этом именем собственным? Представляется, что нет, поскольку здесь отсутствует главное свойство имени собственного - способность индивидуализации. Только наполнение пустой оболочки антропонима конкретным денотативным содержанием превращает его в личное имя.

С одной стороны, личное имя всегда субъективно коннотативно окрашено, поскольку, как уже говорилось, существует не одно, а в длинном ряду собственных именовании. Выбор одного из множества всегда субъективен и поэтому всегда нагружен коннотацией, что, как правило, осознает называющий и тонко чувствует называемый: "Почему так официально?"; "Кому Петька, а кому Петр Иванович!"; "Я уже не маленький, не зовите Вы меня Васяткой". Нюансы обращения по имени прогнозируются до момента речи и анализируются после него. При оценке коннотации ведущую роль играет не сама форма имени, а традиции ее употребления в данном социуме: "Я не Лена!" - обиженно реагирует поименованная носительница имени, привыкшая считать нейтральным именованием форму Ленка; "Мама, скажи ему, чтобы не обзывался, он меня Ниночкой зовет!" - жалуется девочка, и мать реагирует: "Зови ее Ниной, видишь, она обижается". Естественно, такая парадоксальная реакция не частотна, но она хорошо подчеркивает отсоциумный характер коннотации личного имени.

Итак, постараемся подвести итог. Антропоним может быть двуликим: он существует сам по себе и как личное имя конкретного человека. Антропоним сам по себе не имеет реального значения - личное имя обладает отсоциумным денотатом и отсоциумным коннотатом. Антропоним сам по себе вбирает в себя

культурные коннотации, за счет чего формируются фантомные лексические значения, превращающие его в промежуточную форму между онома и апеллятивом коннотоним. Личное имя варьирует в социуме, через многочисленные варианты и дублиеты стараясь наиболее полно реализовать денотативное и коннотативное наполнение семантики имени. Антропоним существует в языке, особенности его функционирования определяются языковыми законами. Личное имя существует в социолекте, и чем уже социум, тем ярче особенности функционирования имени. Семантика антропонима определяется общенародными культурными коннотациями. Семантика личного имени определяется закрепленностью его за конкретным членом социума.

Литературы:

1. Антонова В.А. «Язык и культура: особенности этно-семантической интерпретации» М., 2001.
2. Т.А. ван-Дейк «Язык. Познание. Коммуникация» М., 1989.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.

Анна Убоженко
(Карши, Узбекистан)

ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ПАДЕЖЕЙ РУССКОГО ЯЗЫКА В УЗБЕКСКОЙ ШКОЛЕ

«Построение предложений – один из самых важных, самых существенных элементов грамматического строя языка. В предложении выражается не только сообщение о действительности, но и отношение к ней говорящего. Язык как орудие общения и обмена мыслями между членами общества пользуется предложением как основной формой общения» [2, с. 13].

Именно поэтому с первых шагов обучения русскому языку в узбекской школе учителями проводится большая работа по привитию учащимся навыков понимания и составления предложений, в которых выражаются пространственные, временные и другие отношения, для чего употребляются существительные в разных падежах с предлогами и без предлогов.

Падежи – одна из важнейших грамматических категорий русского языка и один из самых трудных разделов грамматики. Изучая падежные формы русских имен существительных, учащиеся овладевают сложным видом связи между словами – предложным и беспредложным управлением.

Усвоение предложно-падежной системы русского языка вызывает у учащихся узбекской школы определенные трудности. Это объясняется, во-первых, сложностью самой категории падежа и склонения в русском языке, во-вторых, расхождением между русским и узбекским языками в значениях и употреблении падежей и во всей системе склонения. Сложность заключается, в первую очередь, в многозначности падежей. (к примеру, родительный падеж имеет следующие значения: принадлежность – *книга отца*; отсутствие – *нет отца*; количество – *кусок хлеба*; удаление – *выезд из города, уход от брата* и т.д.), в разнотипности склонения имен существительных (3 типа склонения), также в действии некоторых фонетических законов при изменении падежа (выпадение или вставка звуков: *день - дня, сестры – сестер* и др.) [2, с. 224].

Преодоление этих трудностей, а следовательно, и предупреждение многочисленных ошибок в употреблении учащимися имен существительных возможно лишь при правильно организованной работе по усвоению падежей и их значений.

Усвоение падежей имеет чрезвычайно важное значение для практического овладения русским языком. Поэтому, в отличие от русской школы, где основное внимание уделяется изучению типов склонений, в узбекской школе учащиеся знакомятся, прежде всего, с наиболее употребительными значениями падежей русского языка.

Наиболее эффективным приемом изучения значений русских падежей является сопоставление. Сущность этого метода заключается в синхронном сравнении фактов разносистемных языков. Еще К.Д. Ушинский указывал на то, что «сравнение языков способствует рациональному изучению второго языка и углублению знания родного языка». Сопоставительный метод не мыслим без перевода, который помогает учащимся понимать слова и предложения в плане как содержания, так и выражения. Он может служить и средством контроля.

Попробуем перевести на узбекский язык сочетания с творительным падежом:

- 1) Анвар писал *черной ручкой*. – Анвар *қора ручка билан* ёзди.
- 2) Обсуждение доклада *собранием* прошло на высоком уровне. – Маърузани *мажлисда* муҳокама қилиш юқори савияда ўтди.
- 3) Руководство *работой* осуществлял известный инженер. – Таниқли муҳандис *ишга* раҳбарлик қилди.
- 4) Шитьё *вечерами* было любимым занятием Марии Ивановны. – *Кечкурунлари* тикиш Мария Ивановнанинг севимли машғулоти эди.

Перевод словосочетаний с творительным падежом показывает, что он может передаваться формой основного падежа с послелогом *билан*, формами направительного, винительного, местного и исходного падежей, а также формой основного падежа с притяжательным аффиксом –*и* [1, с. 124].

Современные стандарты образования предусматривают обучение говорению, что невозможно без выработки навыков грамотного построения предложений. Это значит, что на любом этапе обучения русскому языку в центре внимания должна находиться работа не над изолированным словом или отдельной грамматической формой, а работа над предложением как минимальной речевой единицей, тесно связанная с работой над словосочетанием. Исходя из этого, и следует строить работу по формированию навыков использования в речи конструкций с именным управлением.

Формирование подобных навыков начинается с работы по таблицам, в которых сравниваются падежные окончания имен существительных всех трех родов. Учащиеся делают выводы о закономерности окончаний существительных, конструируют с ними предложения, определяют основные значения падежей.

Первый этап работы – это отбор типовых предложений, в которых отражаются структурные особенности русского языка с учетом их доступности и употребительности в живой речи. Типовые предложения создают базу для образования аналогичных по структуре, грамматическому оформлению и разнообразных по тематике фраз и предложений, которые могут быть употреблены в различных реальных жизненных ситуациях. На этом этапе учащиеся выполняют упражнения такого характера:

1) поставьте существительные, данные в скобках, в нужный падеж:

Он рисовал солнце желтой (краска). Я купил (книга) в магазине. В доме нет (свет).

Второй этап работы – это разработка оптимальной методики изучения предложений с предложно-падежными конструкциями, их смысловых и структурных особенностей в целях выработки у учащихся навыков самостоятельного конструирования аналогичных предложений и употребления их в речи. Здесь широко используется перевод.

На этом этапе выполняются упражнения типа:

1) составьте предложения со словосочетаниями: *рисовать красками, подарок маме, комната сестры и др.*

2) распространите предложение: *вчера я был (где?), завтра мы пойдем (куда?), Алишер купил подарок (кому?), Феруза купила килограмм (чего?), температуру у ребенка измеряют (чем?) и др.*

3) самостоятельно составьте предложения с существительными в родительном (или каком-либо другом) падеже;

4) из диктуемого текста выпишите словосочетания с существительными в винительном падеже (выборочный диктант).

Таким образом, использование сопоставительного метода при изучении русских падежей способствует выработке у учащихся узбекских школ прочных навыков самостоятельного составления русских предложений. Учет особенностей родного языка способствует также предупреждению типичных ошибок, допускаемых учащимися, и является важным фактором при разработке научно обоснованной методики преподавания русского языка в узбекской школе.

Литература:

1. Азизов О.А. Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков. Ташкент: Укитувчи, 1960.
2. Грамматика русского языка. – М.: Просвещение, 1980, т.2 «Синтаксис». – ч. 1. – 626 с.

Дилафрўз Халилова
(Карши, Узбекистан)

ЎЗБЕКИСТОНДА ТАРЖИМА ТАРАҚҚИЁТИ

Таржима тарихи жуда қадим замонларга бориб тақалади ва инсониятнинг азалдан шуғулланиб келаётган машғулоти дир. Таржима инсоният тараққиётида, унинг маданий ҳаётида жуда катта ва муҳим ўрин эгаллайди. Айнан шу таржима бир мамлакат ёки қитъа одамларининг ҳаёти, турмуш тарзи, маданияти, урф-одати, тарихи, адабиёти ва илм-у фани билан таништирган.

Таржима тарихи дунё миллатларида минг йилларни қамраб олади. Таржима тарихи “Гилгамиш”, “Илиада”, “Таврот”, “Авесто”, “Инжил” таржималаридан бошланади. Таржима тарихи жуда кўҳна. Таржима назарияси эса жуда ёш ҳисобланади.

Маданият тарихидан бизга маълумки, фан ва адабиёт тараққий этган ерларда бутун бошли таржима оқимлари, таржима мактаблари юзага келган. Раймонд Толедскийнинг Фарбий Европа таржима мактаби (XII аср), Россиядаги таржима жамияти (18 аср), Боғдода таржимонлар уюшмаси ҳисобланмиш “Байт-ал ҳикма” (“Билимлар уйи”), ал-Маъмурнинг таржима мактаби, Араб таржима мактаби (1837), Хоразм таржима мактаби (19 аср) шулар жумласидандир. Арманистонда 6 асрдан буён “Таржимон куни” ўтказилиб келади.

Ўзбекистонда юнон, ҳинд, хитой, араб, Византия манбаларини таржима қилишга уринишлар Искандар Мақдуний замонларидан бошланган. “Авесто” ва Буддий таълимотга дахлдор битикларни таржима қилишга уринишлар бўлган. Лекин ислом маданиятининг кириб келиши, халқлар алоқа доиралари кенгайиши VII-XII асрларда Турон кенгликларидан, Хоразм, Бухоро, Термиз каби кўҳна маданият бешикларидан Фаробий, Хоразмий, Ибн Сино, Беруний сингари улкан алломаларнинг туғилиши,

араб, форс, қадимги туркий тилларнинг мавқеи ортди, илмий-адабий манбаларни таржима қилиш куртаклари ниш ура бошлади. Фаробий, Хоразмий, Ибн Сино, Беруний сингари даҳоларнинг илмий фаолиятини таржималарсиз тасаввур қилиб бўлмайдди. Кенг миқёсдаги тил билимларисиз уларнинг тиббиёт, астрономия, фалсафа, физика, жўғрофия, ахлоқ, диний таълимолар ва алгебрага оид мангу тирик китобларни кўз ўнгимизга келтиришимиз қийин.

Абу Райхон Беруний ўзининг дунёга машҳур “Ҳиндистон” асаридида “менинг бутун орзу-ниятларим, энг суйган машғулоти билимларимни тарқатишдан иборат”, деб ёзган эди. Буюк аллома билим тарқатиш, тилларни кунт билан ўрганиб қомусий билимлар тарқатиш учун таржималар қилди. У ҳинд фалсафасининг машҳур “Санқхия” ҳамда “Патанжала” асарларини араб тилига таржима қилган. У улуғ китоб “Панчатантра”нинг (“Беш муқаддас китоб”) арабча ва форсча қилинган таржималарига танқидий муносабатда бўлди, уларнинг таржимасини сохта ва ишончсиз деб топди. Шу сабабли ҳам олим ўз қайдларида: “Вақтим имкон берса, “Панчатантра”ни асл санскритчадан таржима қилишни истар эдим”, деган сўзларни ёзиб қолдирган эди.

XI асрда туркий маданият оламида тенгсиз буюк тарихий ходиса юз берди: Шарқий Туркистонга туғилган буюк филолог олим, элшунос адиб Маҳмуд Қошғарий “Девони луғотит турк” (“Туркий сўзлар девони”) деб номланган улуғвор асарни яратди. Бу асарда у жуда қадимги сўзлар, қўшиқлар, мақол ва маталларни йиғиб жамлади ва уларни араб тилига таржима қилди. Кенг шарҳлаб берди. Туркий дунё тарихи маданиятидан дунё хабардор бўлди.

XII асрда Турон диёридан чиққан яна бир даҳо аллома Маҳмуд Замахшарий “Муқаддимат ул-адаб” деган арабча-форсча луғат тузди. У араб тили грамматикасини асосларини тушунтириб, “Ал-муфассал” деган дарслик китоб ёзди, бу китоб XIII асрда туркий тилга таржима қилинди. У луғатшунослик ҳақида “Асос ал-балоға” деган тил фасохатига бағишланган китоб яратди. “Ал-Кашшоф” номли Қуръон шарҳи китобини ёзади.

Таржима санъати Навоий даври ва Навоий қаламида янги босқичга кўтарилди. Навоий таржимани туркий элларни бошқа халқларнинг маданиятлари, илм-тафаккури, ахлоқий дунёларидан хабардор айлагувчи буюк бир маданий ҳодиса деб билди. Бадиий таржимага янги асар яратиш учун манба деб қаради. У А. Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс ва ҳазарот ул-қудс” деб номланган асарини ўзбек тилига таржима қилар экан, бу асарга тугал ижодий муносабатда бўлди. Уни бойитди. Ўз замонасининг ўқувчисига мослади, Жомий асари асосида янги бир асарни дунёга келтирди. Навоий ўзи севган ва болалиқдан муҳаббат билан эъзозлаган Ф. Атторнинг “Мантиқ ул-тайр” (Қушлар мантиқи) асарига жавобан ўзининг “Лисон ул-тайр” (Қуш тил) деган гўзал фалсафий-ахлоқий дostonни ёзди. Шу билан бирга ҳазрат Навоий ҳазрат Алига нисбатан бериладиган унинг “Наср ул-лаолий” деган ҳикматларини ҳам гўзал рубоийлар шаклида таржима қилишга муяссар бўлди.

Ўзбек китобхонлари инглизча билан муаллифлар асарлари билан XX асрнинг 30-йилларидан бошлаб яқиндан таниша бошлаганлар. Ушбу асарлар ўзбек тилига асосан рус тили орқали таржима қилиб келинди ва афсус билан қайд этиш лозимки, инглиз тилидан бевосита таржима қила оладиган ҳақиқий мутахассисларнинг йўқлиги сабабли инглиз тилида ижод қилган муаллифлар асарлари ўзбек тилига ҳамон рус тили орқали ўғирилмоқда.

Бугунги кунда халқимизга, айниқса ёшларга чет тилларни ўргатиш давлат аҳамият даражасига кўтарилди. Бу тўғрисида муҳтарам Президентимиз И.А. Каримов шундай дейдилар: “Ҳозирги пайтда хорижий тилларни ўрганиш ва ўргатишга юртимизда катта аҳамият берилмоқда. Бу ҳам, албатта, бежиз эмас. Бугун жаҳон ҳамжамиятидан ўзига муносиб ўрин эгаллашга интилаётган мамлакатимиз учун, чет эллик шерикларимиз билан ҳамжиҳатликда, ҳамкорликда ўз буюк келажакини қураётган халқимиз учун хорижий тилларни мукамал билишнинг аҳамиятини баҳолашнинг ҳожати йўқдир”. Бу фикрни 10 декабрь 2012 йилдаги Президентимиз томонидан чиқазилган чет тили ўқитиш системасини такомиллаштириш ҳақидаги фармони тасдиқлайди. 13май 2016 йил Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти Университетини ташкил этиш тўғрисидаги фармони ва ушбу Университет таркибида ўзбек-инглиз таржима факультетларининг ташкил этилиши, буюк аждодларимизнинг ўзбек ва жаҳон тилшунослиги ривожига қўшган хиссаси, уларнинг илмий мероси, она тилимизнинг халқаро миқёсдаги ўрни ва нуфузи, бошқа тиллар билан алоқалари алҳида эътироф этилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳузурида “Ижод” фондиди ташкил этиш тўғрисидаги 2010 йил 26 февралдаги қарориди уюшма олдига “...халқимизнинг қадимий тарихи, бой маданияти, асрий анъана ва қадриятлари тараннум этилган, миллий маънавиятимизнинг мазмун-моҳияти теран бадиий ифодасини топган мумтоз ва замонавий адабиётимиз муносиб намуналарининг хорижий тилларга таржима қилинишини ҳамда Интернетда кенг тарғиб этишни” муҳим вазифа қилиб қўяди. Бундай мўтабар ҳужжат ижодкорларни илҳомлантиришига, адабиётимизнинг бадиий пишиқ асарларини хорижий тилларга таржима қилишда катта аҳамият касб этишига шубҳа йўқ.

XX асрнинг 30-йилларидан Ўзбекистонда таржимачилиқда динамик, инқилобий силжиш рўй берди. Бутун янги миллий маданият, унинг улкан намояндалари, чунончи, Қодирий, Чўлпон, Бехбудий, Айний, Ҳамза, Ойбек, Ғ. Ғулом, Уйғун, Ҳ. Олимжон, Шайхзода, Усмон Носир, А. Қаҳҳор, Миртемир, Зулфия, М. Осим, М. Исмоилий ва улардан кейин изма-из адабиёт майдонига кириб келган намояндалар, Э. Воҳидов ва А. Ориповгача – ижодий шаклланиш ва дунё адабиёти сари бўй чўзишларида илмий, бадиий таржималарнинг ўрни беқиёс катта ва самарали бўлди. Адабиётимизда олдин кузатилмаган турфа шакллар, турли жанрлар, ранг-баранг ёрқин поэтик тасвир ифода воситалари улар ижодини ғоятда

жозибали қилди. Булар ижоди орқали ўзбек адабиётига Данте, Шекспир, Байрон, Саъдий, Ҳофиз, Гёте, Пушкин, Толстой, Достоевский нигоҳи тушди. А. Қаҳҳор ҳатто “Чеховнинг кўзойнагини тақиб” олди. Есенинча, Маяковскийча оҳанглар момақалдиروقдек янгради.

Бизнинг беғубор болалик оламимизга кириб келган “Геклберри Финн”, “Том Соьер”, “Том тоғанинг кулбаси”, “Робинзон Крузо”, “Гулливёр”, “Мултатули”, “Денгиз заҳматкашлари”, “Мартин Иден”, “Денгиз бўрилари”, “Минг бир кеча”, “Манас”, “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон”, “Калила ва Димна”лар мурғак юракларимизни саргузашт, олижаноблик, валломатлик, мубталолик нурлари билан тўлдирган.

XX асрнинг ўрталарига келиб, ўзбек китобхонлари жаҳон адабиётининг бир талай йирик намояндалари асарларини она тилимизда мутолаа қила бошладилар. А. Орипов Дантенинг “Илоҳий комедия”сини, Э. Воҳидов Гётенинг “Фауст”ини, Қ. Мирмухаммедов Гомернинг “Одессея”, Ж. Бакачонинг “Декамерон”ини, Миртемир қирғиз эпоси “Манас”ни, Муҳаммад Али ҳинд халқининг “Рамаяна” эпосини, шунингдек, кўпчилик ёзувчи ва шоир таржимонлар В. Гюго, Оноре де Бальзак, А. Дюма, Ф. Шиллер, Иоганн Вольганг Гёте, Роман Роллан асарлари ўзбек тилига таржима қилиниб, халқ эъзозига сазовар бўлдилар. Бугунги кунда ўзбек таржимонлари томонидан А. Иминов В. Коллинзнинг “Оқ кийинган аёл”, Ж. Эшонқул А. Хейлининг “Оқшом хабарлари”, А. Отабоев У.С. Моэмнинг “Нонушта”, “Ой ва сариқ чақа”, Ж. Камол Шикспер асарларини, М. Акбаров Х. Хессининг “Чўл бўриси”, А. Отабоев Ж. Жойснинг “Навқирон санъаткор сийрати”, И. Ғофуров “Чол ва денгиз” ва “Улисс”, асарларини, В. Файзулло Ф. Кафканинг “Жараён”, Н. Комил Ж. Сименоннинг “Комиссар Мегре”, О. Шарофиддинов И. Буничнинг “Партиянинг олтинлари” каби асарлар таржима қилиниб, китобхонлар ҳукмига ҳавола қилинди.

Бу асарларни мутолаа қилиш орқали биз ҳам нафақат адекват таржима яратиш йўлидаги тадрижийривожланишни, балки шу асарлар яратилган даврнинг маданий ҳаёти, ўша давр адабиётининг ўзига хос йўналиши, тил ва услуб хусусиятлари каби муҳим масалаларни ҳам ўрганамиз. XX аср бошидан эътиборан турли соҳалар бўйича Ғарбий Оврупа тилларида яратилган кўплаб асарлар ўзбек тилига ўгирила бошлангани ва бу жараённинг кейинги ярим асрдан кўпроқ давр мобайнида янада жадаллашиб кетган юртимиз илмий-техникавий салоҳиятининг камол топиши ва бошқа халқлар билан адабий-маданий алоқаларнинг кенгайишида муҳим аҳамият касб этади.

Буюк инглиз драматурги В. Шекспирнинг сонетлари 1964 йилдан бошлаб М. Шайхзода, Ю. Шомансуров, Шунқор ва Зоҳиджон Обидовлар томонидан ўзбек тилига ўгирила бошлади. Кейинчалик Ю. Шомансур Шекспир қаламига мансуб бўлган 154 сонетининг ҳаммасини таржима қилинди.

М. Шайхзода, Ж. Жабборов, Муҳаммад Али, Р. Парфи ва Шукруллолар таржимаси асосида 1974 йилда Байроннинг шеърий балладалари китоб шаклида нашрдан чиқарилди.

1980-1990 йилларга келиб С. Аҳмад таржимаси асосида Лонгфеллонинг “Ҳаявата ҳақида кўшиқ” шеърий асари ва Шекспернинг “Макбет” фожиаси, М.Жалил таржимаси асосида К. Марлонинг “Соҳибқирон Темур” фожеаси асарлари ўзбек тилига ўгирилди.

1988 йил Абдулла Шер таржимаси асосида буюк инглиз шоири Ж. Байрон 200 йиллик таваллуди муносабати билан қатор газета ва журналлар саҳифаларида шоирнинг “Дон Жуан” достони аслиятдан бевосита ўгирилган парчалари чоп этила бошлади.

Инглиззабон муаллифлар ижодидан амалга оширилган таржималар сони йиллар ўтган сайин оша бормоқда. В. Шекспирнинг “Ҳамлет” трагедияси ўзбек тилига 1938 йилда В. Зоҳидов томонидан иккинчи бор ўгирилди. 1946 йил В.Шекспирнинг “Ромео ва Жульетта” трагедиясини ўзбек тилига ўгирган. М. Шайхзода 1948 йилда “Ҳамлет” таржимасига учинчи бор қўл урди. Аслиятга монанд қилиб Б. Пастернакнинг русча таржимасидан шеърий тарзда амалга оширилган бу таржима Чўлпон ва В. Зоҳидов таржималаридан ҳар томонлама мукамал эди. 1960 йилда М. Шайхзода Шекспирнинг ўзбек тилига ўгирилган драматик асарлари тўплами нашр этилиши муносабати билан ўз таржимасини қайта кўриб чиқиб, унга жиддий тузатишлар киритди. Пировардида ўзбек китобхони ва томошабини “Ҳамлет”нинг анча мукамал, шаклан ва мазмунан аслиятга монанд таржимасига эга бўлди. Ва натижада китобхон “Ҳамлет”нинг анча мукамал, шаклан ва мазмунан аслиятга монанд таржимасига эга бўлди.

Шуни қувонч билан айтишимиз жоизки, асримизнинг бошларидан бошлаб мамлакатимизда билвосита таржимадан бевосита таржимага ўтиш ҳаракатлари кўзга ташланмоқда. Бугунги кунда таржимонларимиз хорижий тилдаги матнларни тўғридан-тўғри она тилимизга ва она тилимиздан хорижий тилга таржима қилмоқдалар. Ж. Камол томонидан Шекспир асарларининг барчаси, А. Отабоев Жеймс Жойснинг “Эвелин” ҳикояси; С. Моэмнинг ҳикоялари, Ш. Акбарова Жон Лутснинг “Ертўладаги хона” ҳикояси, Н. Абдуллаев Ж. Лондоннинг Мак-Даффининг баҳоси ҳикояси; Д. Султонованинг инглиз шоирлари шеърлари таржимаси; Ҳ. Аъзам “Ошин” ҳамда “Эсмералда” серияллари таржималарини мисол қилишимиз мумкин. Бу эса ўзбек китобхонларининг жаҳон адабиёти дурдоналари намуналари билан батафсилроқ танишишлари учун имконият яратиб бериш бараварида яқин келажақда таҳлил ва тадқиқ учун ҳам шубҳасиз зарурий материал ҳозирлай олади деб умид қилишимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Баркомол авлод – Ўзбекистон тараққийетинингпойдевори. Т.: Шарқ, 1998й., 8-9 бетлар
2. Каримов И.А. Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида. (қарор) 10 декабрь 2012 й.
3. Каримов И.А. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти Университетини ташкил этиш тўғрисидаги фармон. Т.: Халқ сўзи, 14 май 2016 й.

Дилбар Холжигитова
(Ташкент, Ўзбекистан)

THE ANALYSIS OF THE GRAMMATICAL REPRESENTATION OF DURATION, COMPLETION, AND REPETITION IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

There are other ways of looking at the temporal properties of an event or state than when it occurred or was true. It could be viewed as ongoing or completed, for example. Consider the difference between these two English sentences.

1. *Clark was falling asleep.* = *Кларк ухлашга ётаётган эди.*
2. *Clark had fallen asleep.* = *Кларк ухлаб қолганди.*

Both have an unspecified time in the past as a point of reference. In sentence 1 the event is seen as ongoing at that time, and in sentence 2 the event is seen as completed at that time. The Speaker may also point out the repeated nature of an event or state, Consider the difference between these English and Uzbek sentences.

3. *Clark runs in the marathon.*
  4. *Clark is running in the marathon.*
- Қуёш доим ўз йўлидан юради.*
Папирос чекасизми? (А. Қаҳҳор)

For both of these sentences, the point of reference is the utterance time ('now'). In sentence 3, the running is viewed as repeated around this reference time, in sentence 4 it is ongoing at the reference time. The grammatical representation of duration, completion, and repetition of events and states is known as aspect.

As with other grammatical morphology, aspect morphology is often obligatory. In English, for example, speakers have to commit themselves to the choice between ongoing, repeated, or completed for an event with present reference time. That is, it is impossible in English to talk about *Clark is running the marathon*, as in sentences 3 and 4, without making such a commitment.

Another set of properties that distinguishes some events and states from others is related to their truth; whether they are true or likely to be true, whether we are (renting them as true just for the sake of argument, whether we would like them to be true. The grammatical representation of meanings like these is called modality. Here are two English examples where the verb morphology reflects these dimensions:

Ronnie goes ahead and pushes Ada out of their path (SimPresent)

Тантанали мажлис соат еттида очилади... Хўп, хўп... мен яна телефон қиламан... Кечкурун мажлисга келасизми? (А. Қаҳҳор)

For more examples with Sim as combined with the tenses. In a few cases Sim (in combination with Present) may be used instead of Ant to emphasize the persistence of the effect of the state-of-affairs at the reference time (the categorial meaning not being expressed):

'I hear/learn, understand/forget, he tells/writes me that... it's a long time since...'

'Mr. Brown tells me you've come all the way from London today.

I forget his name.

Мен унинг исмини эсимдан чиқардим.

Қуёш тиқ келган. Ҳаво ловуллаб ёнади. Йўлчиннинг яланғоч елкасини ва орқасини қуёш қиздиради. Ит ақилламайди, қушлар сайрамайди. (Ойбек)

Ant is formed by the addition of the structural 'ha(ve)' and, with an open class of verbs, an ed-morpheme to the invariant component ("invariant + -ed" being the edparticiple of the verb functioning as part of a combined finite form).

Ant:	variant	invariant	variant
	ha(ve)	(call-)	-ed

There are a number of unproductive patterns of ed-participle formation, due to historical development. In terms of invariant and variant components they can be described as follows: Inv + Var: *have-had, say-said, leave-left, buy-bought, put-put* (Var = 0), etc; *see-seen, take-taken*, etc. Spelling variation before -en: consonants before '-en' are doubled after a short stressed vowel spelled with a single letter, e.g. *'forbidden'*; mute 'e' before '-en' is dropped, e.g. *'take-taken'*.

Inv + Var + Inv: *I lead-led, win-won, bind-bound, sit-sat, get-got*, etc.

Inv + Var + Inv + Var: *write-written, speak-spoken, sell-sold, keep-kept*, etc.

The function of Ant is to signal anteriority of the state-of-affairs to be described to the reference time, and also the speaker's retrospection (the categorial meaning being expressed by one variant).

The speaker's viewing the state-of-affairs in retrospective is due to the fact that he proceeds from situation/state-of-affairs which is valid at the reference time. It is thought to be the consequence of the state-of-affairs described. Keeping these consequences in mind the speaker directs his view backwards to the state-of-affairs itself thus expressing its "current relevance". The consequences the speaker has in mind when using Ant are mainly either the results of or experiences arising out of the previous state-of-affairs. In most cases they are not explicitly mentioned, but rather merely implied. Current relevance of an anterior state-of-affairs due to its results:

I've bought a copy of the 'Concise Oxford Dictionary' (so now I possess this dictionary). = Мен луғат **сотиб олдим** (энди менинг луғатим бор).

Has he arrived? = У келдими? I have just finished a skirt for mother. = Мен онанги юбкаси **биткиздим**.

Current relevance of an anterior state-of-affaire due to an experience arising out of it:

She has spent many years in France (so now she probably knows a lot about France and the French). = У Францияда кўп йиллар давомида яшаган (шунинг учун у француз тили ва французлар ҳақида яхши билади).

I've eaten my dinner off the best of plates... Кўрай қани, сен нималарни тергансан. (С. Айний)

I have never seen anything like them before. "Йўқ, мен ҳорган эмасман," деди. (С. Айний)

The temporal relation expressed in Ant is also expressed by temporal phrases which denote a timespan placed before and extending to the reference time, which are hence compatible with Ant, e.g. *'these... for the last...'*; the beginning of the time span is indicated in phrases with *'since'*, the final point (= the reference time) in phrases such as *'by,..., till 'up to...'*; *'recently, lately, a long time, ever, never, for...'* are used with Ant if felt to be connected with the reference time, e.g. *'ever' = 'at any time up to now/then'*; the same holds for *'this morning/afternoon/evening'*; today, this week-year' etc. may be used with Ant if there is no additional time indication (*'I've seen him today' - 'Today I met him at eight o'clock'*), time point phrases that may be used with Ant are *'now'* and *'just'*.

One of the forms of activity that has been developed in recent months is what is called a teach-in.

Улуғ Ватан урушида қатнашдингиз... Сиз қаерларда жанг қилмагансиз? Ўҳу, Брестни, Варшавани озод қилишда қатнашгансиз, Берлингача жанг қилиб боргансиз. Мен урушда бўлганим йўқ, ёш эдим. (Ш. Рашидов)

But this affluent society is built up on the fact that since the 17th century England.

Демак эрақлар ҳамма нарса тўғрисида ўйлаб, бир фикрга келишган; дадаси келиб, унга сўзлаган! (Ойбек)

I have just turned on the immerser to get hot water.

Салтанат: Вой, Ҳофизахоннинг кими бўласиз? Ҳамробуви:... Онасиманда! Салтанат: Шундоқми? Сиз Холнисо холамдирсизда... (А. Қаҳҳор)

With Present instead of Future in a temporal subjoined clause: *I will have a shower to freshen me up when I have finished this letter.* = Мен хатни ёзишни тугатиб бўлгач душ қабул қилиб чиқаман. AntPast (correlation: state-of-affairs anterior to reference time t2 viewed in retrospectives tense: reference time t2 before moment of speaking):

They'd been unemployed for months and months. = Улар бир неча ойлар давомида **ишсиз бўлган**.

By 1790 at least eight large towns had developed this way. = 1790 йилга келиб камида етти катта шаҳарлар бу ўл билан **ривожланиб кетди**.

AntFuture (correlation: state-of-affairs anterior to reference time t2, viewed in retrospectives tense: reference time t2, after moment of speaking):

Within the next few decades man will have been able to imitate the energy producing mechanism of the stars.

Кейинги бир неча йиллар давомида одам юлдузлардан энергия ишлаб чиқарувчи механизмни ярата оладиган бўлади.

By this time next year George will have taken his university degree.

Кейинги йил шу пайтда Джордж дипломини олаётган бўлади.

AntPresent-Past (correlation; state-of-affairs anterior to reference time t3, viewed in retrospective: tense: reference time t3 overlapping with reference time t2, t2 before moment of speaking): *He said he had lost his favourite book;* У ўзининг севимли китобини **ўқотиб қўйганини айтди**. AntFuture-Past (correlation: state-of-affairs anterior to reference time t3, viewed in retrospective tense: reference time t3 after reference time t2, t2 before moment of speaking):

He told me where the comet would have reached the next day;

У менга эртага комета қаерга етишини айтди.

Post is formed by the addition or the structural '(he) going to' and a O-morpheme to the invariant component.

Post: variant invariant variant
(be) going to (call-) -0

The function of Post is to signal posteriority of the state-of-affairs described to the respective reference time, including prospection (the categorial meaning being expressed in the other variant).

The speaker proceeds from a situational indication which is valid at the reference time and will (or should)

lead to the realization of the state-of-affairs to come. From the viewpoint of these circumstances the speaker directs his view forward to the state-of-affairs itself, thus expressing its "current relevance". In this sense Post might be called the converse of Ant. (circumstances indicating realization of state-of-affairs valid at). Current relevance of the posterior state-of-affairs due to some previous indication:

His table is going to collapse one of these days; the legs are very weak;

Шу кунларнинг бирида бу стол оғанаб тушади, унинг оёқлари зўрға турибди.

Current relevance of the posterior state-of-affairs due to the subject's intention:

I'm not going to make speeches, Ronnie.

Мен сўзга чиқмоқчимасман, Ронни.

Then are no specific temporal phrases used with Post. The state-of-affairs itself may be specified by temporal phrases denoting futurity, e.g. 'tomorrow, next week, soon'.

The list of used literature:

1. Каримов И.А. "Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида." ПК-1875, Халқ сўзи, 2012, 11 декабр, 1-бет
2. Бўронов Ж. Инглиз ва ўзбек тилларининг қиёсий грамматикаси. Т. Ўқитувчи, 1974, 280 б.
3. Аничков А.А. Методика обучения английскому языку. Москва ВШ. 1973
4. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. М., 1965, 580 р.

Дилбар Холжигитова
(Ташкент, Узбекистан)

COMPONENTS OF INTONATION AND THE STRUCTURE OF ENGLISH INTONATION GROUP

Let us consider the components of intonation.

In the pitch component we may consider the distinct variations in the direction of pitch, pitch level and pitch range.

According to R. Kingdon the most important nuclear tones in English are: Low Fall, High Fall, Low Rise, High Rise, and Fall-Rise. (see Appendix 1)

The meanings of the nuclear tones are difficult to specify in general terms. Roughly speaking the falling tone of any level and range expresses certainty, completeness, and independence. A rising tone on the contrary expresses uncertainty, incompleteness or dependence. A falling-rising tone may combine the falling tone's meaning of assertion, certainty with the rising tone's meaning of dependence, incompleteness. At the end of a phrase it often conveys a feeling of reservation; that is, it asserts something and at the same time suggests that there is something else to be said. At the beginning or in the middle of a phrase it is a more forceful alternative to the rising tone, expressing the assertion of one point, together with the implication that another point is to follow. The falling-rising tone, as its name suggests, consists of a fall in pitch followed by a rise. If the nucleus is the last syllable of the intonation group the fall and rise both take place on one syllable. In English there is often clear evidence of an intonation-group boundary, but no audible nuclear tone movement preceding. In such a circumstance two courses are open: either one may classify the phenomenon as a further kind of head or one may consider it to be the level nuclear tone. Low Level tone is very characteristic of reading poetry. Mid-Level tone is particularly common in spontaneous speech functionally replacing the rising tone. There are two more nuclear tones in English: Rise-Fall and Rise-Fall-Rise. But adding refinement to speech they are not absolutely essential tones for the foreign learner to acquire. Rise-Fall can always be replaced by High Fall and Rise-Fall-Rise by Fall-Rise without making nonsense of the utterance.

According to D. Crystal, there are nine ways of saying Yes as an answer to the question Will you marry me?

1. Low fall. The most neutral tone; a detached, unemotional statement of fact.
2. Full fall. Emotionally involved; the higher the onset of the tone, the more involved the speaker; choice of emotion (surprise, excitement, irritation) depends on the speaker's facial expression.
3. Mid fall. Routine, uncommitted comment; detached and unexcited.
4. Low rise. Facial expression important; with a 'happy' face, the tone is sympathetic and friendly; with a 'grim' face, it is guarded and ominous.
5. Full rise. Emotionally involved, often "disbelief or shock, the extent of the emotion depending on the width of the tone.
6. High rise. mild query or puzzlement; often used in echoing what has just been said.
7. Level. Bored, sarcastic, ironic.
8. Fall-rise. A strongly emotional tone; a straight or 'negative' face conveys uncertainty, doubt, or tentativeness; a positive face conveys encouragement or urgency.
9. Rise-fall. Strong emotional involvement; depending on the face, the attitude might be delighted, challenging, or complacent.

Two more pitch parameters are pitch ranges and pitch levels. Three pitch ranges are generally distinguished: normal, wide, and narrow. Pitch levels may be high, medium, and low.

Loudness is used in a variety of ways. Gross differences of meaning (such as anger, menace, and excitement) can be conveyed by using an overall loudness level.

The tempo of speech is the third component of intonation. The term tempo implies the rate of the utterance and pausation. The rate of speech can be normal, slow and fast. The parts of the utterance which are particularly important sound slower. Unimportant parts are commonly pronounced at a greater speed than normal.

Any stretch of speech can be split into smaller portions, i. e. phonetic wholes, phrases, intonation groups by means of pauses. By 'pause' here we mean a complete stop of phonation. We may distinguish the following three kinds of pauses:

1. Short pauses which may be used to separate intonation groups within a phrase.
2. Longer pauses which normally manifest the end of the phrase.
3. Very long pauses, which are approximately twice as long as the first type, are used to separate phonetic wholes.

Functionally, there may be distinguished syntactic, emphatic and hesitation pauses.

Syntactic pauses separate phonopassages, phrases, and intonation groups. Emphatic pauses serve to make especially prominent certain parts of the utterance. Hesitation pauses are mainly used in spontaneous speech to gain some time to think over what to say next. They may be silent or filled.

Each syllable of the speech chain has a special pitch colouring. Some of the syllables have significant moves of tone up and down. Each syllable bears a definite amount of loudness. Pitch movements are inseparably connected with loudness. Together with the tempo of speech they form an intonation pattern which is the basic unit of intonation. An intonation pattern contains one nucleus and may contain other stressed or unstressed syllables normally preceding or following the nucleus. The boundaries of an intonation pattern may be marked by stops of phonation that is temporal pauses.

Intonation patterns serve to actualize syntagms in oral speech. It may be well to remind you here that the syntagm is a group of words which is semantically and syntactically complete. In phonetics actualized syntagms are called intonation groups (sense-groups, tone-groups). Each intonation group may consist of one or more potential syntagms, e. g. the sentence / think he is coming soon has two potential syntagms: / think and he is coming soon. In oral speech it is normally actualized as one intonation group.

The intonation group is a stretch of speech which may have the length of the whole phrase. But the phrase often contains more than one intonation group. The number of intonation groups depends on the length of the phrase and the degree of semantic importance or emphasis given to various parts of it:

This bed was not' slept, in-, This be was not' slept in

An additional terminal tone on this bed expresses an emphasis on this bed in contrast to other beds.

Not all stressed syllables are of equal importance. One of the syllables has the greater prominence than the others and forms the nucleus, or focal point of an intonation pattern. Formally the nucleus may be described as a strongly stressed syllable which is generally the last strongly accented syllable of an intonation pattern and which marks a significant change of pitch direction, that is where the pitch goes distinctly up or down. The nuclear tone is the most important part of the intonation pattern without which the latter cannot exist at all. On the other hand an intonation pattern may consist of one syllable which is its nucleus. The tone of a nucleus determines the pitch of the rest of the intonation pattern following it which is called the tail. Thus after a falling tone, the rest of the intonation pattern is at a low pitch. After a rising tone the rest of the intonation pattern moves in an upward pitch direction:

No, Mary - Well, Mary.

The nucleus and the tail form what is called terminal tone. The two other sections of the intonation pattern are the head and the pre-head which form the pre-nuclear part of the intonation pattern and, like the tail, they may be looked upon as optional elements:

→ Lake District is one of the loveliest 'parts of, Britain.

The pre-nuclear part can take a variety of pitch patterns. Variation within the pre-nucleus does not usually affect the grammatical meaning of the utterance, though it often conveys meanings associated with attitude or phonetic styles. There are three common types of pre-nucleus: a descending type in which the pitch gradually descends (often in "steps") to the nucleus; an ascending type in which the syllables form an ascending sequence and a level type when all the syllables stay more or less on the same level. The meaning of the intonation group is the combination of the "meaning" of the terminal tone and the pre-nuclear part combined with the "meaning" of pitch range and pitch level. The parts of the intonation pattern can be combined in various ways manifesting changes in meaning, cf.: the High Head combined with Low Fall, High Fall, Low Rise, High Rise, Fall-Rise in the phrase Not at all.

>Not at all (reserved, calm).

>Not at all (surprised, concerned).

>Not at all (encouraging, friendly).

> Not at all (questioning).

> Not at all (intensely encouraging, protesting).

The more the height of the pitch contrasts within the intonation pattern the more emphatic the intonation group sounds, cf.:

He's won. Fan tastic.

Fan tastic.

The changes of pitch, loudness and tempo are not haphazard variations. The rules of change are highly organized. No matter how variable the individual variations of these prosodic components are they tend to become formalized or standardized, so that all speakers of the language use them in similar ways under similar circumstances. These abstracted characteristics of intonation structures may be called intonation patterns which form the prosodic system of English. Some intonation patterns may be completely colourless in meaning: they give to the listener no implication of the speaker's attitude or feeling. They serve a mechanical function - they provide a mold into which all sentences may be poured so that they achieve utterance. Such intonation patterns represent the intonational minimum of speech. The number of possible combinations is more than a hundred but not all of them are equally important. Some of them do not differ much in meaning, others are very rarely used. That is why in teaching it is necessary to deal only with a very limited number of intonation patterns, which are the result of a careful choice.

Bibliography:

1. Bolinger D. *Intonation and its Uses*, Stanford, 1989. – 355 p.
2. Brazil D. *Discourse Intonation*. / D. Brazil, M. Coulthard, C. Johns. - London, 1975. – 515 p.
3. Brazil D. *The Communicative Value of Intonation in English*. Discourse Analysis monograph. 8. Birmingham, 1985. – 318 p.
4. Brown G. *Listening to Spoken English*. / G. Brown-M., 1984. – 324 p.

Зилола Худайбергенова
(Ташкент, Узбекистан)

TARJIMASHUNOSLIKDA SATHLAR EKVIVALENTLIGI NAZARIYASI

V.N. Komissarov tarjimaning turli nazariy modellarini tahlil etar ekan, ularning har biri tarjimonlik faoliyatining faqat ayrim aspektlarinigina aks ettirishini, va faqat ularning barchasi birgalikdagina tarjimaning ekvivalentligini ta'minlaydigan mazmuniy komponentlarning to'liq manzarasini namoyon etishini e'tirof etadi. Olimning fikricha, tarjimonlik faoliyatini har tomonlama tavsiflovchi bunday umumlashtiruvchi model vazifasini **sathlar ekvivalentligi** nazariyasi bajaradi.

«**Sathlari ekvivalentligi** — tarjimonlik faoliyati modeli bo'lib, unga ko'ra, ekvivalentlik munosabati asl matn va tarjima matnlardagi o'xshash sathlar o'rtasida o'rnatiladi. Bu modelning asosida matn mazmunida Manbadan Reseptorga yetkaziladigan axborot xarakteriga ko'ra farqlanuvchi bir qator tadrijiy sathlarni ajratish yotadi» [1, c. 62].

Mazkur nazariyaning mohiyati shundaki, «asl matn tili va tarjima matni tili tizimlari o'rtasidagi tafovutlar va ularda matn yaratish spesifikasi tarjimada asl matn mazmunini to'liq saqlash imkoniyatini cheklashi mumkin. Shu sababli tarjimadagi ekvivalentlik asl matnda ifodalangan ma'noning turli unsurlarini saqlashga (xususan, yo'qotishga) asoslanishi mumkin. Tarjimada ekvivalentlikni ta'minlash uchun asl matndagi qaysi ma'noning saqlanib qolinishiga ko'ra ekvivalentlikning turli darajasi (ko'rinishlari) farqlanadi. Ekvivalentlikning har qanday darajasida tillararo muloqot ta'minlanishi mumkin» [2, c. 51].

Darhaqiqat, tillararo kommunikatsiyaning muvaffaqiyatini ta'minlash uchun ayrim hollarda "Men sizning chap tomoningizda turgan, anavi qizil shardan teparoqdagi va yashil kubdan pastroqdagi narsani nazarda tutyapman" degandan ko'ra, o'sha narsani ko'rsatish yetarli bo'ladi. Bunda hattoki tarjimada hech qanday so'zlar va gaplar ishlatilmagan bo'lsa-da, muloqotdan ko'zlangan maqsadga erishish mumkin. Boshqa vaziyatlarda tarjimon aynan shu vaziyatni boshqacha usullar orqali, muloqot maqsadini saqlagan holda, muayyan shart-sharoitlarni identifikatsiyalash orqali tavsiflashi mumkin.

Manbadan (asliyatdan) Reseptorga (kitobxonga) yetkaziladigan matnda V.N. Komissarov mazmunning asosiy besh sathini ajratadi:

- 1) til belgilari (so'zlar) sathi;
- 2) fikr ifodalash sathi;
- 3) ma'lumot (tuzilmasi) sathi;
- 4) vaziyatni tavsiflash sathi;
- 5) kommunikatsiya maqsadi sathi.

V.N. Komissarovning fikriga ko'ra, keltirilgan sathlarning ketma-ketligi nafaqat matnning mazmuniy tuzilmasini, balki Reseptor (kitobxon)ga yetkazilgan matnni tahlil etishning asosiy bosqichlarini ham aks ettiradi. Avval Reseptor til belgilarini identifikatsiyalaydi, «keyin tahlil etilayotgan matn mazmunini fikr-mulohaza, axborot, vaziyatning bayoni sathlari ketma-ketligida anglaydi, muloqot maqsadi sathida mazmunni to'raligicha tushunadi» [1, c. 66].

Olim ushbu sathlarni tavsiflar ekan, tarjimaning yuqori bo'sag'asi quyi sathdagi ekvivalentlik (ya'ni til birliklari darajasida), tarjimaning yuqori bo'sag'asi yuqori darajadagi ekvivalentlik (ya'ni muloqot maqsadi darajasida) ni yuzaga keltirishini qayd etadi.

Shu bilan birga, nisbatan yuqori darajalardagi ekvivalentlik uning quyi darajalarida ekvivalentlik mavjud ekanini bildirmaydi. Quyi darajadagi ekvivalentlik nisbatan yuqori darajalardagi ekvivalentlikni ham taqozo etadi,

zotan, tarjimon asl mat mazmunini til birliklaridan boshlab to muloqot maqsadigacha bo'lgan barcha sathlarini tadrijiy ravishda aniqlab borishi zarur.

Ushbu modelga asoslangan holda V.N. Komissarov tarjima jarayonini quyidagicha tavsiflaydi: Tarjimon matni Reseptor sifatida qabul qilar ekan, quyidan yuqoriga ketma-ket bir sathdan keyingi sathga mazmunning barcha sathlarini anglagan holda o'tadi.

Keyin tarjima tilining lisoniy kodini qo'llashga o'tar ekan, tarjimon butun ierarxiyani yuqoridan quyiga qarab, teskari tartibda bosib o'tadi. Bunda yo'l-yo'lakay mazmunning har bir sathi – darajasi tarjima matnining yakuniy matni mazmunini belgilab berayotganligi yoki bermayotganligini tekshirib boradi. Basharti qandaydir bir darajada alohida shakllarning majburiy qo'llanilishi talab etilsa, tarjimon bu vazifani tanlov asosida bajaradi. Agar bunda cheklov mavjud bo'lmasa, tarjimon keyingi bosqichga o'tadi, bunda asl matn va tarjima matni o'rtasida quyi sathlarda o'rnatilgan ekvivalentliklar mazmunning yuqori sathlarida o'rnatilgan muvofiqliklariga zid bo'lmasligi kerak [3, 4].

Keyinchalik V.N. Komissarov bu sathlar ketma-ketligini teskari tartibda almashtirdi va "sath" atamasiga sinonim sifatida qo'llash uchun "ekvivalentlik tipi" atamasini iste'molga kiritdi, keyinchalik umuman ushbu atamani "sath" termini o'rnida ishlata boshladi.

Sathlarning ketma-ketligining o'zgartib berilishidan ko'rinib turidiki, gap ikki tamomila farqli sathlar majmuasi haqida ketyapti. Bir tomondan, matn mazmunidagi sathlar ajratiladi, va bunda haqiqatan ham, alohida olingan so'zlar ma'nosi quyi sathni tashkil etadi. Quyi sath "g'ishtchalari"ning o'zaro ta'siri natijasida muloqot jarayonida o'z o'rniga (aniqrog'i, maqsadiga) ega bo'lgan, ya'ni ma'lum bir kommunikativ maqsadni ko'zlagan gapning mazmuni shakllanadi. Ikkinchi tomondan, ikki matn – asl nusxa matni va tarjima matni mazmunlari o'rtasidagi ekvivalentlik darajalari diqqat markazda tutilayapti. Bu holda vaziyat o'zgaradi. Til belgilari o'rtasidagi ekvivalentlik kommunikativ maqsad + vaziyat bayoni + axborot yetkazish qurilmasi + g'oya, fikr darajasidagi ekvivalentlikni o'z ichiga oladi va til belgilarining mazmuni saqlanishini taqozo etadi. Shu bois, bu sathni quyi sath sifatida ko'rish mantiqqa to'g'ri kelmaydi va texnik nuqtai nazaran olinganda ham noqulaylik tug'diradi.

Tarjimadagi ekvivalentlikning turli ko'rinishlarini quyidagi misollar asosida ko'rib chiqish mumkin:

• **birinchi tip (kommunikatsiya maqsadi darajasidagi ekvivalentlik):**

Biraz utansaymish ya!

(Sal uyalsa bo'lar(mi)di.)

استحي قليلا

(Ozgina uyal!)

لا تستحي قليلا

(Ozgina uyalmaysanmi?)

Bu misolda kommunikatsiyaning maqsadi muhbatdoshining gapidan jahli chiqqan so'zlovchining hissiyatini ifoda etishdan iborat. Tarjimada g'azab, jahlni anglatuvchi stereotip jumla qo'llangan. Bunda bu gaplarni tashkil etuvchi til vositalari asl matnga mutanosib emas va hattoki, unda aks etgan vaziyat ham tarjimada boshqacha ko'rinishda ifodalangan: asl matnda so'zlovchi sherigi aytgan fikrga baho beryapti, tarjimada esa bu gapni aytgan odamning o'zini tutishi masalasida tavsiya berilgan.

• **ikkinchi tip (vaziyatni tavsiflash darajasida):**

أجاب لتلفون

(U telefonga javob berdi).

U telefonni ko'tardi.

Ayni vaziyatda asl matn va tarjima matni bir xildagi kommunikativ maqsadni hamda ayni bir vaziyatni tavsiflagan. Bunda asl matn va uning tarjimalaridagi o'zaro mutanosib bo'lmagan til vositalari ayni bir harakatni va ayni bir reallikni anglatgan. Ya'ni telefonni ko'tarmoq "qo'ng'iroqqa javob bermoq" ma'nosini ifoda etgan.

• **Uchinchi tip (axborot sathidagi ekvivalentlik):**

من غسل الارض أقتع

(Pol yuvishdan qayt qilaman).

Artik ev temizlemekten bıkmışım.

(Pol yuvish desa ko'nglim ketadi.)

Bu tarjimada tarjima maqsadi saqlangan, asl matndagi manzarani yorituvchi umumiy tushunchalar saqlangan va aks etgan vaziyat tavsiflangan. Biroq na sintaktik tuzilma va na tarjimada qo'llangan so'zlar asl matndagi sintaktik qurilmaga va so'zlar ma'nolariga to'la mos.

• **To'rtinchi tip (fikr, g'oya sathi tuzilmasidagi ekvivalentlik):**

قلت له ما رأيي عنه

Ben o haqqinda ne dushundugumu soyledim.

(Men u haqda nima deb o'ylashimni aytdim.)

Ekvivalentlikning bu tipida uchinchi tipdagi saqlangan uchta mazmuniy komponent bilan bir qatorda, asl matndagi sintaktik qurilmalarning katta qismining tarjimada qayta tiklanishi nazarda tutiladi. Boshqacha qilib aytganda, bunda til birliklari o'rtasidagi aloqalardan anglashilgan ma'nolar saqlanadi, ammo so'z darajasida ekvivalentlik mavjud bo'lmaydi (*o haqqindaki dushunduklerim* – u haqda nima deb o'ylashim – هذا رأيي عنه – U haqida o'ylaganlarim).

• **Beshinchi tip (til belgilari darajasidagi ekvivalentlik):**

بيع البيت عشرة الاف دولار

(Uy 10 ming dollarga sotildi).

Köşk 10 bin dolara satıldı.
(Uy 10 ming dollarga sotildi).

Ekvivalentlikning bu tipida kommunikatsiya maqsadi, vaziyat bayoni, axborot mazmuni, sintaktik qurilmalar va so'zlar ma'nosi saqlanadi, ya'ni asl matn va tarjima matni o'rtasidagi maqsimal darajadagi muqobillikka erishiladi.

Shunday qilib, ekvivalentlikning keyingi tiplarida avvalgi tipdagi axborot yetkaziladi, faqat, bu axborotga qo'shimcha yana qandaydir ma'lumot qo'shiladi. Bu ma'noda haqiqatdan ham, modelning yangi, "yoyiq" shakli nisbatan mantiqli va qulay ekanligi kuzatiladi.

"sath" atamasining "tip" atamasi bilan almashtirilishi bu modelni izohlashda yuzaga keladigan qator qiyinchiliklarni barataraf etadi. *daraja*, *sath* atamasi quyidan yuqoriga ko'tarilishni taqozo etadi. Ayni holatda bu model uchun jo'yali deb bo'lmaydi, chunki modelning dastlabki ko'rinishidan ma'lum bo'ladiki, yuqori sathdagi tarjima asl matndagi nisbatan eng kam ma'lumotni ifoda etadi. Bundan tashqari, "sath", "daraja" atamalarining o'zi sifatga baho berishni nazarda tutadi, masalan, tarjima qanchalik yuqori daraja, sathda amalga oshirilgan bo'lsa, shu qadar sifatli bo'lishi mo'ljallanadi. Hozir tahlil etilayotgan modelda esa bu xususiyat ko'zda tutilmagan.

Aslini olganda, V.N. Komissarov taklif etgan "sath"lar tarjimonning imkoniy xatti-harakatlarini bayon etish usuli bo'lib, unga asl matn mazmunining qaysi qismidan qaysi o'rinlarda voz kechishi mumkin yoki mumkin emasligi bo'yicha ko'rsatma bera oladigan model sifatida xizmat qiladi. Shu tarzda, bu modeldan ma'lum bo'ladiki, hech qanday holatda ham kommunikativ maqsaddan voz kechib bo'lmaydi. Agarda kommunikatsiya maqsadi darajasida ekvivalentlik o'rnatilmasa, boshqa hech qaysi sathlar o'rtasidagi ekvivalentlik haqida gap bo'lishi ham mumkin emas. Ammo bu, kommunikativ maqsad sathidagi ekvivalentlik, aytaylik, til belgilari darajasidagi ekvivalentlikdan yuqori turadi, degani emas. Zotan, til belgilari o'rtasidagi muqobillik ham kommunikativ maqsadni saqlab qolishni taqozo etadi.

Boshqa tomondan qaralsa, asl matn va tarjima mazmunidagi yaqinlik qanchalik to'liq bo'lsa, tarjima shunchalik yaxshi chiqadi, ya'ni til belgilari darajasidagi muqobillik vaziyatni bayon etish darajasidagi muqobillikdan ko'ra har doim ham yaxshi, deb bo'lmaydi. Masalan, ingliz tilidagi "*Stop! I have a gun*" gapini uning tarkibidagi so'zlarning ma'nosi, gapning ifoda shaklini saqlagan holda turk va o'zbek tillariga o'girsak (*Dur! Ateş edeceğim!* – *To'xta! Qurolim bor/ Qurollanganman*), tarjima asl matnga to'la yaqin bo'lsa-da, vaziyatni tavsiflash darajasida amalga oshirilgan tarjimaga (*Sakin! Ateş edeceğim!* – *To'xta! Otaman!*) qaraganda muvaffaqiyatsiz chiqadi.

"tip" atamasi ierarxiklik bilan hech qanday assotsiativ bog'liqlikni yuzaga keltirmaydi va shu bois, u yoki bu ekvivalentlik tipiga monand tarjima sifatining implisit bahosini ifoda etmaydi.

Tarjima shakllari barcha imkoniy shakllarining mutanosibini tanlash jarayonini, shuningdek, tarjimaning asl nusxada aks ettirilgan voqelik xususiyatlariga bog'liqligini izohlash maqsadida yaratilgan sathlar ekvivalentligi nazariyasi, V.N. Komissarov bahosiga ko'ra, har bir alohida ajratilgan sathda "ekvivalentlik" tushunchasiga aniqlik kiritilishiga hamda har bir sath ifoda plani variantlarining aynan tavsifi, bunday variantlar o'rtasidagi ma'noviy tafovutlarga bog'liq bo'ladi.

Umuman olganda, bu tavsifiy model tarjimonga har bir alohida olingan aniq vaziyatda qanchalik asl matnga yaqin tarjimani amalga oshirishi mumkinligini aniqlashga ko'mak beradi.

Adabiyotlar:

1. Комиссаров В. Н. Слово о переводе (Очерк лингвистического учения о переводе). – М.: Междунар. отношения, 1973.
2. Комиссаров В. Н. Теория перевода (Лингвистические аспекты). – М.: Высш. шк., 1990.
3. Швейцер А. Д. Перевод и лингвистика. – М.: Воениздат, 1975.
4. Швейцер А. Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. – М.: Наука, 1988.

Ҳамдамов А., Қиёмов Ф.
(Қарши, Ўзбекистон)

ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИНИНГ “ҲАКИМ ВА АЖАЛ” ДОСТОНИДАГИ ТАЖАССУМИ

Тарихий шахслар образини яратиш ва уларнинг замонавий қирраларини бўрттириб кўрсатиш бадий ижоднинг барча турлари ва жанрларида ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Хусусан, насрий асарлардаги эпик қамровлилик, воқеабандлик, психологик таҳлил тарихий шахслар характерини чизишда кенг имкониятларни юзага чиқарса, лиро-эпик жанрдаги асарларда бундай қирралар ўзгача кўринишда кечади. Қолаверса, ижоднинг марказий масалаларидан бири - бадий асар сюжетини яратишда ўзига хос ана шундай анъана ва новаторликнинг эътирофга молик ўрни борлигини ушбу “Ҳақим ва ажал” достони мисолида кўришимиз мумкин. Таниқли шарқшунос Абдусодиқ Ирисовнинг эътироф этишича, Абу Али ибн Синонинг ўзи ёзган таржимаи ҳоли бизгача етиб келган. Ибн Сино ўз аҳволи, ота-онаси, устозлари, ёзган асарлари, Бухоро, Хоразм ва бошқа юртларда кечган ҳаёти ҳақида ва ҳатто ал-Жузжоний билан танишгунгача бўлган даврни қамраб олган таржимаи ҳолини ёзиб қолдиради.

Ибн Сино ҳаётига оид иккинчи бир қимматли манба бу- аллома билан кейинги йигирма беш йил бирга бўлган, садоқатли шогирди ва дўсти Абу Убайд Абдулвоҳид ал-Жузжоний ёзиб қолдирган таржимаи

қолдир. Бу таржимаи ҳол бир асар сифатида доимо бир қўлёзма ичида кетма-кет келади. Бунда ал-Жузжоний устози ҳақида эсдаликлар сифатида ўз биланларини ёзади. Бу таржимаи ҳол Абу Алининг 1012 - йилдан кейинги ҳаётини қамраб олади. Буни ал-Жузжоний устози Ибн Сино вафотидан сўнг ёзган. Шу билан бирга, у Ибн Синонинг кўп жылдлик энг йирик "Аш-шифо" асарини тартибга тушириб, қисқа муқаддима ҳам ёзган.

Абу Убайд ал-Жузжоний бу муқаддимани Ибн Сино ҳаёт чоғида ёзган кўринади. Бу нарсани ўша муқаддимадаги "Худо умрини узун қилгур Шайх ар-Раис Абу Али" дейилган иборасидан ҳам билса бўлади. Ибн Сино ҳақида бизгача етиб келган мана шу манбалар алломадан қолган бирдан-бир нодир маълумот ҳисобланади. Ибн Сино ўз билими, беқиёс салоҳияти туфайли йигитлик чоғидаёқ обрў-эътибор қозонди. Ҳақимнинг бу ноёб қобилиятдан саросимага тушган баъзи ҳасадгўй уни саройдан узоқлаштиришга ҳаракат қилдилар. Шу туфайли у қувғинда, қочоқликда юришга мажбур бўлди. У вазирлик мартабасига ҳам эришди, қамоқхона азобини ҳам татиди. Шаҳардан-шаҳарга, саройдан-саройга кўчиб, умр бўйи ўзига қўноқ, ўз илмий машғулотига имкон қидиришга, қўноқ топганда эса ҳокимларнинг раъйига қараб иш тутишга мажбур этилди. Тенги йўқ табиб сифатида донг қозонди. Юзлаб-минглаб, саноксиз одамларни дарддан фориг этди, лекин ўз дардини даволашга вақт ва имкон топа олмади. У буюк истеъдод эгаси эди, зеҳни тез, мулоҳазаси чуқур, мантиқи зўр, фикри ўткир, хотираси ниҳоятда мустаҳкам, кўрган-билган, ўқиган нарсасини биринчи мартабадаёқ бир умрга эслаб қолиш ва шу хотира хазинасидан истаган пайтида фойдалана олишдек ажойиб қобилиятга эга эди. Ибн Сино номи кўп асрлар давомида Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам қомусийлик, ўткир илмий ақлнинг рамзи бўлиб келди. У ўз мероси билан кўп авлодларни маърифатдан баҳраманд қилди, инсонга меҳр-муҳаббат қўйишга чорлаб турди. Ибн Сино жаҳон маданиятининг буюк сиймоси, соф, ўчмас ва ёрқин саҳифаси, инсоният учун хизмат қилган буюк гуманист олимдир {1, 3-5}.

Ибн Сино ҳақида ёзилган бадиий асарларнинг деярли барчасида буюк олимнинг ҳаёт йўлини ёритиш мақсад қилиб олинган, дейиш мумкин. Истеъдодли шоир Абдулла Орипов эса бутунлай бошқа йўлни танлайди. "Ҳақим ва ажал" достонида буюк олим ҳақида яратилган афсона ва ривоятларга суянган ҳолда, Ибн Синонинг бадиий образини яратишга ҳаракат қилади. Аниқроғи, буюк ҳақимнинг "ўликни ҳам тирилтира оладиган" дорини кашф этгани ҳақидаги афсонани достоннинг асосий материали қилиб олади. Бу афсона бизгача икки вариантда етиб келган. Биринчиси - ҳақимнинг шогирди ҳаяжонланганидан дори солинган охириги идишни қўлидан тушириб юборади ва буюк ҳақим тирилмай қолади. Иккинчи вариантида эса шогирддаги ҳасад туйғуси ўз устозининг тирилишига йўл қўймайди - шогирд охириги идишдаги дорини устозининг оғзига томизмайди.

Абдулла Орипов афсонанинг иккинчи вариантини танлайди. Бунинг ўзига яраша сабаблари бор. Биринчидан, достонга мўлжаллаб қўйилган сюжет чизиғи, ички конфликт ва воқеа ривожини шуни талаб этади. Иккинчидан, катта талант эгаси бўлмиш шоирнинг ўзи ҳам ҳасадгўйлар найрангларидан шунчалик кўп азият чекканки, достон ёзиш сабаб бўлиб, инсоният учун ҳасаднинг қай даражада хавфли иллат эканини яна бир марта таъкидлаб кўрсатади. Бундай тасвир манераси достоннинг умуминсоний, ғоявий-бадиий қийматини оширади.

"Ҳақим ва ажал" достондаги Абу Али ибн Сино образида юксак маънавиятли инсон фазилатлари мужассам топган бўлса, Мирзо қиёфасида ўз нафси йўлида ҳар қандай тубанликка тайёр турган пасткаш ва мунофиқ кимса суратини жонлантиради. Шу тасвир йўсинида табиб сиймосини эса янада баланд кўтаради. Умуман, "Ҳақим ва ажал" достони буюк аллома ва улўғ табиб Ибн Синонинг руҳий ва ахлоқий юксаклиги бадиий воситалар асосида теран тасвирланади. Агар достоннинг ғоявий мақсадига чуқурроқ назар ташласак, достонда Мирзо қиёфасидаги ҳасад образи ҳам мавжуд эканини англаб олиш қийин эмас. Аслида ҳасад инсон зоти билан, унинг табиати билан бир вақтда яратилган. Дарвоқе, достон охирида шу мазмунда ҳасадгўй тимсоли бўлмиш Мирзо тилидан:

Мен –иблисан, одамларнинг ўзидан чиққан,

Сен –закосан, йўқдир сени кўрарга кўзим, {2,382}

Мана шу ҳасаддек машъум туйғу "Ҳақим ва ажал" достонининг бутун руҳида ўз таъсирини сездириб туради. Достонда ҳасаднинг бадиий талқини халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлган шу типдаги анъанавий образнинг шоир шууридан ўтказилган янги бир намунасидир. Бу туйғунинг ифодаси достонда бадиий мақсади учун белгиловчи мотив вазифасини ўтаган. Ҳасадга учраш, тубан кимсалар билан конфликт ҳар доим истеъдодли шахсиятлар билан бирга бўлган.

Агар биз "Ҳақим ва ажал" достони сюжетини ҳаёлан кўздан кечирсак, кўрамызки, достоннинг якуний қисми ўз бичимини тарихий ривоятдан олган. Ривоят Абдулла Орипов учун таянч манба вазифасини ўтаган, фақат муҳим бир нуқтада достоннавис унга ўзгартириш киритиб, синтезлаштириб, мавзунини ўз мақсадига бўйсундирган. Ривоятдаги абадий ҳаёт берувчи тирилтирувчи дори ҳаяжонда қалтираган шогирд қўлидан тушиб синиши, яъни **онгли ҳаракат** - буюк Ҳақимга қарши ҳасад ўтида ёнган Мирзо томонидан тирилтирувчи дори солинган идишнинг **қасддан** синдирилиши билан алмаштирилган:

Мен бермайман бул доруни, - шундоқ деб Мирзо,

Остонага урди чил-чил, битди матлаби. {2,383}

Бу ўзгартиришни қилмасдан халқ ривоятидаги каби тасодифийлик ўз ҳолича сақлаб қолинганда, Мирзо образининг ёвуз моҳиятини англашилмай қолар эди. Бунда Мирзо каби образга эҳтиёж ҳам бўлмас эди.

Такрор бўлса-да айтамик, Ибн Сино ҳақидаги тарихий ривоятнинг мавжудлиги ва унинг шундай тарзда ечим топиши “Ҳаким ва ажал” достони яратилиши учун муҳим аҳамият касб этган. Ишонч билан айтиш мумкинки, халқ яртаган ажойиб бир дурдона – ривоятга тўла таянган ҳолда, халқ поэтик тафаккури билан Абдулла Ориповнинг шоирона фантазияси бирлашиб ўзбек адабиёти ана шундай ўлмас бир асар билан бойиди.

Адабиётлар:

1. Хайруллаев М. М. Кириш сўз ўрнида // Ирисов А. Абу Али ибн Сино. -Тошкент: Фан, 1980.
2. Орипов Абдулла. Танланган асарлар. I жилд, -Тошкент: 2001.

Шадманова Н.
(Қарши, Ўзбекистон)

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ ҚАДИМГИ ТОПОНИМЛАРИ ЁЗМА МАНБАЛАРДА

Тарихий манбалардан маълумки, Қашқадарё воҳаси қадимда Сўғднинг бир қисмини ташкил этган. Ибн Хавқалнинг таъкидлашича, Бухоро, Кеш ва Насаф Сўғд давлатининг вилоятларини ҳисобланиб, алоҳида дивон бошқарувида бўлган (2: 14.). Шу муаллиф бутун Сўғд учун умумий бўлган жиҳатларни қуйидагича кўрсатган: “Бутун Сўғд иқлими, фаровонлиги, ўсимликлари, ҳосилдорлиги ва экинзорлари билан кўп жиҳатдан бир-бирига ўхшаш” (2: 19).

Қашқадарё воҳасида қадимдан физик-географик шароити билан боғлиқ равишда унинг ғарбий ва шарқий ҳудудларини ўз ичига олувчи иккита йирик тарихий-маданий вилоят ажратилган. Антик даврлар манбаларида бу вилоятлар Ксениппа ва Навтака номлари билан тилга олинган. М.Е. Массон ҳисобига кўра, Навтака ғарбий томонда, Қашқадарёнинг қуйи оқимида жойлашган ерларни ўз ичига олувчи вилоят номи. Унинг бош шаҳри шу ном билан аталган ҳозирги Ерқўрғон ҳаробалари ўрнида бўлган. Ксениппа эса воҳанинг шарқий қисмида жойлашган вилоят номи бўлиб, унинг бош шаҳрининг қолдиқлари ҳозирги Китоб шаҳри ўрнида бўлган (6: 10.). Аммо кейинги тадқиқотлар уларнинг жойлашиши аксинча бўлганини, яъни Навтака воҳанинг шарқий қисмида, унинг бош шаҳри Узинқир ҳаробалари ўрнида бўлганлигини, Ксениппа эса воҳанинг ғарбида, унинг бош шаҳри Ерқўрғон ҳаробалари ўрнида бўлганлигини кўрсатди (4: 87).

Илк ўрта асрлар бошларига келиб, ғарбий вилоят Нахшаб (унинг бош шаҳри ҳам шу ном билан аталган), шарқий вилоят эса Кеш (унинг бош шаҳри ҳам шу ном билан аталган) номини олишган. Араблар даврида Нахшаб Насаф номи билан алмашган. Кеш номи тарихий ёзма манбаларнинг кўрсатишича, XIV асрларгача қўлланилиб келган.

Ерқўрғон эраизгача бўлган IX-V11 асрларга тегишли манзилгоҳлар ўрнида қад ростлаган, С.К.Кабановнинг фикрича, ҳозирги Қарши воҳасининг энг йирик шаҳри Ерқўрғон ҳисобланган ва манбаларда Нахшаб, Боло, Валаам номлари билан муҳирланган шаҳар айнан шу Ерқўрғон бўлган (4: 125-127).

Қашқадарё воҳасининг шарқий қисмига тегишли илк ўрта асрларга тегишли энг йирик шаҳар ҳозирги Китоб шаҳри ўрнида бўлган. Қашқадарёнинг қуйи қисмидаги энг йирик илк ўрта аср шаҳри М.Е. Массоннинг фикрича, Қарши шаҳри яқинида қолдиқлари сақланиб қолган Қалаъи Заҳаки Марон тепалиги ўрнида бўлган. Шаҳарнинг асосий қисми ўралган девор билан 16га етган. Шаҳарнинг гуллаб-яшнаган даври V-VIII асрларга тўғри келади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, бу ёзма манбаларда келтирилган Нахшаб шаҳри бўлган (6: 28.).

Кешнинг илк ўрта асрлар шаҳарлари сирасига Лангардарё водийсида жойлашган Бовуртепа (Бобуртепа)ни киритиш мумкин. Унинг арки, ривожланган шаҳристони ва ташқи шаҳри бўлган. Шунингдек унчалик катта бўлмаган илк ўрта асрлар шаҳарларига Китоб туманидаги Қўрғонтепа ва Савсантепа харобалари ўрнида бўлган манзилгоҳларни киритиш мумкин. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, Қашқадарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган қадимги аҳоли манзилгоҳлари Шуробсой, Макридсой, Аёқчисой, Қалқамасой бўйларида, шунингдек, Қашқадарё ўзани яқинида бўлган. Жом чўли ҳудудида ёзма манбаларда қадимги манзилгоҳлар диярли қайд этилмаган. Кўринишидан, бу ҳудуд узоқ давр мабойнида кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилаларнинг асосий яшаш жойи бўлган.

Ўрта асрлар ёзма манбаларида энг кўп тилга олинган шаҳар номи Насаф бўлиб, у шу номли вилоятнинг бош шаҳри сифатида тасвирланади. X аср географлари шаҳар арки ва рабоди тўғрисида ёзадилар. Жумладан, Самоний унинг шаҳристони тўғрисида маълумот бериб, шаҳар ўртасидан дарё ўтганлиги, шаҳарнинг тўртта дарвозаси бўлганлигини, шунингдек, унда ҳоким саройи, жомеъ масжиди, зиндон, бозор бўлганлигини қайд этган.

Ўрта аср Насаф шаҳрига Шуллактепа харобалари тўғри келиши масаласини биринчи бўлиб, тарихчи Л.А. Зимин қўйган (қаранг: Зимин Л.А. Нахшеб, Несеб, Қарши. – В кн.: В.В. Бартольд, Ташкент, 1927.).

Археологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, ҳақиқатдан ҳам, шаҳар дарёнинг икки томонида жойлашган, X асрларга келиб вайрон бўлган мустаҳкам арка эга бўлган. Б.Д. Кочневнинг маълумотида кўра, рабод III-IV асрларда, эҳтимол ундан олдинроқ, жонлана бошлаган (5: 501).

В.В. Бартольднинг кўрсатишича, Самъоний ва Ёқут асарларида Кеш вилоятига тегишли бир қанча қишлоқ номларини учратиш мумкин. Улар қуйидакилар: Ғазнаён, Ғардиён, Зодак, Марғибон, Муда, Ниёза

(Кеш билан Насаф ўртасидаги қишлоқ), Саркас, Сунаж (бу Субах билан бир бўлса керак), Тубан (Субах яқинида дейилган), Хушминжакат, Хушунжакат (Самарқанд ҳудудига яқин жойда бўлган), Шузиён ёки Шузиён.

Ўзма манбаларда Кеш вилояти таркибига кирувчи қуйидаги туман номлари келтирилган: Миён кеш, Руд, Баландарон, Расмаин, Кешк, Ару, Бузмажон, Сиём (ёки Сином), Арғун, Жажруд, Хузарруд, Хузар, Суруда, Сангардаки андари, Сангардаки бируни, Маймурғ (1:1,189). Хузар туманлигида Субох, Навқад Қурайиш, Искифағн шаҳарлари жойлашаган. Насафдан (Қарши) 2 фарсаҳ масофада Ғубдин шаҳри бўлган. Шаҳар атрофида Касби ва Безда қишлоқлари, Насафдан Бухорога ўтиш йўлида Миёнкол ва Маймурғ манзилгоҳлари бўлганлиги манбаларда қайд этилган (1: III,190).

Ўз вақтида М.Е. Массон Шаҳрисабз ҳудудида шаҳар манзилгоҳи XIII асрдан кейин шаклланган деб ҳисоблаган. Аммо кейинчалик у томонидан ташкил қилинган археологик текширишлар натижасида бу ерда XIV-XV асрлардан олдинги даврларга тегишли қатламлар ҳам борлиги аниқланди. М. Е. Массон текширишлар натижасини умумлаштириб, бу ерда анча олдин шаклланиб, мунтазам тараққий этиб борган шаҳар типидagi манзилгоҳ бўлган, деган хулосага келади.

Шаҳрисабз ҳудудини текширган З.И. Усмоновнинг келтирган маълумотида кўра, Шаҳрисабз ҳудудида У1 асрларда манзилгоҳлар барпо қилинган бўлиб, улар X-XII асрларда анча тараққий этган. Унинг майдони, эҳтимол. Амир Темур даври шаҳридан катта бўлган. X1-XII асрларда бу ерда шаҳар типидagi йирик манзилгоҳ бўлган (қаранг: Усмонова З.И. Историческая топография Шахрисябза в свете новых данных. – Археология средней Азии, ташкент, 1977. (Сб. научных трудов / ТашГУ; № 533).

Араб муаррихларидан Самъоний ва Ёқут асарларида Насаф ва унинг атрофида тегишли кўплаб жой номларини учратиш мумкин. Улардан Андади, Аншамитан, Офурон, Батхудон, Баштон, Бузғом, Вазғажн, Варағжан, Васоф, Винаж, Варсин, Жўбак, Жўйбор, Косон, Мувон, Муждудон, Падиён, Устўгдадиза, Фархурдиза каби номлар шулар жумласидандир. Бу номларнинг кўпчилиги узоқ тарихий-ижтимоий жараён натижасида йўқ бўлиб кетган, баъзилари ўзгарган шаклда бизнинг давримизга қадар етиб келган. Ҳозирда Қарши шаҳри атрофида мавжуд бўлган Парғуза, Каманди, Апарди, Лаганди, Лағмон, Потрон, Поштон, Парметан каби қишлоқ номлари шундай номлар сирасига киради. Фонетик тузилиши, маъно ва бошқа лисоний хусусиятлари уларнинг анча қадимги тилларга тегишли эканлигидан далолат беради. Тилшунослар томонидан олиб борилган тарихий-лисоний тадқиқотлар уларни қадимги суғд тилига тегишли эканлигини кўрсатди.

Археологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, Қарши атрофида 300 дан ортиқ илк ва ўрта асрларга тегишли аҳоли масканларининг харобалари жойлашган. Булардан Парғуза (IX-Хаср), Қораховалтепа (V-VI аср), Қорахабартепа (IX-Хаср), Камандитепа (V-VI аср), Киндиклитепа (V-VI аср), Қўштепа (V-VI аср), Тостепа, Шайхалитепа (X-XII аср), Наймантепа (X-XII аср), Олтинтепа (X-XII аср), Суюрғунтепа (V-VI аср), Хонободтепа (X-XII аср), Човкайтепа (V-VI аср), Қалайи Захоки Марон, Каттепа (X-XII аср), Гунгонтепа (III-V аср), Таллибортепа (эр. I аср) ва бошқаларни айтиш мумкин.

Юқорида зикр этилган харобалар қадим ўтмишда аҳолиси гавжум бўлган турли манзилгоҳлар бўлган. Айримларининг номлари тепаликлар ёнида қад ростлаган янги аҳоли масканлари номларида сақланиб қолган. Баъзиларининг номлари эса бутунлай ўзгариб кетган ёки сақланмаган. Қачонлардир шундай жойлар ва уларнинг номлари бўлганлиги тўғрисида фақат тарихий ёзма манбалар гувоҳлик бериши мумкин. Қадимги манбаларда зикр этилган жой номлари узоқ тарихий давр мобайнида турли ҳодисаларни бошидан кечирган. Уларнинг бир қисмининг товуш ва морфема таркиби ўзгариб кетган: Барметон – Парметон, Фархурдиза – Парғуза, Гувайдин – Ғубдин, Падйон – Пудина, Бештон – Поштон, Вижкат ёки Фажкат – Бешкент.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Бартольд В.В. Сочинения. – М.: Наука Т. I, 1963 - 759 с.
2. Бетгер Е.К. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма Ибн-Хаукаля. – Археология Средней Азии, IV. Ташкент, 1957.
3. Зимин Л.А. Нахшеб, Несеф, Карши. – В кн.: В.В.Бартольд, Ташкент, 1927.
4. Кабанов С.К. Нахшеб на рубеже древности и средневековья..., с. 87;
5. Кочнев Б.Д. Исследования Средневекового Несефа. – АО. 1974 года. М., 1975, с. 501.
6. Массон М.Е. Столичные города Южного Согда с. 10.
7. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда, Тошкент, 1996.

Нилуфар Шарипова
(Карши, Ўзбекистан)

МЕТОДЫ ПРИМЕНЕНИЯ НОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В ВУЗАХ РУСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Вопрос о применении новых информационных технологий при обучении английскому языку становится все более актуальным. Совершенно очевидно, что использование компьютера и мультимедийных средств для интенсификации процесса обучения помогает не только осуществить

лично-ориентированный подход в обучении, но и обеспечить индивидуализацию и дифференциацию с учетом уровня знаний учащихся.

Для достижения нового качества образования, действительно адекватного современности, преподаватель английского языка не только должен овладеть информационно-компьютерными технологиями, но и осознать, насколько изменяется подход к процессу обучения, когда традиционно руководящая и контролирующая функции постепенно замещаются ориентирующей и систематизирующей. Только при этих условиях может полноценно осуществляться целенаправленная совместная деятельность преподавателя и студентов в информационно-образовательной среде (ИОС).

Если в традиционном обучении главной задачей являлись передача студентам определенной суммы знаний, формирование ряда умений, то цель обучения в ИОС – научить студентов ставить и решать познавательные проблемы, а для этого находить, перерабатывать, использовать и создавать информацию, ориентироваться в информационном пространстве.

В последние годы наиболее универсальным техническим средством обучения стали электронные интерактивные доски. Интерактивные доски – это эффективный способ внедрения электронного содержания учебного материала и мультимедийных материалов в процесс обучения, обеспечивающий мотивацию обучаемого на активную плодотворную деятельность. Заранее подготовленные тексты, таблицы, картинки, музыка, карты, тематические видеофрагменты позволяют эффективно подать материал, проводить занятие динамично, используя различные стили обучения, развивают творческую активность, увлечение предметом, что, в конечном счете, обеспечивает эффективность усвоения иностранного языка.

К интерактивным методам, используемым в процессе ускоренного обучения студентов, можно отнести также метод проектов, дискуссии, соревнования, использование Интернет-ресурсов, работу с видеофильмами, а также проведение ролевых игр. Особенно хочу остановиться на ролевых играх так как по-моему они являются более интересными и эффективными средствами обучения разговорной речи а также ролевые игры часто привлекают внимание учителя, т.к. они оживляют урок, повышают интерес учащихся к изучаемому предмету. Хорошо организованная игра создает условия для реального использования языка на уроке. Перед учащимся ставится проблема, решая которую, он прибегает к иностранному языку как средству общения.

Часто можно слышать рассуждения преподавателей о том, что, несмотря на их старание, учащиеся не могут говорить на иностранном языке, хотя хорошо выполняют упражнения. Не вдаваясь в подробный анализ причин, мешающих учащимся «заговорить», хотелось бы указать на одну из них. В формулировке целей урока по иностранному языку акцент ставится на формирование умений говорения, аудирования, чтения и письма, т.е. на отдельных видах речевой деятельности. Возможно, поэтому преподаватель только эпизодически прибегает к таким приемам обучения, когда ученику необходимо использовать сформированные умения в комплексе, так, как это происходит в естественной ситуации общения. Если преподаватель хочет научить учеников общаться на иностранном языке, т.е. хочет, чтобы они «заговорили», он не закончит изучение темы пересказом текста или составлением диалога, а будет рассматривать эти упражнения как создающие основу для общения. Традиционное деление упражнений на языковые/условно-речевые и речевые превратится в «тренировку в общении» и «практику в общении», т.е. общение на иностранном языке будет иметь свое определенное место, как в планах отдельных уроков, так и в учебном процессе по иностранному языку в целом. Итак, отсутствие практики в общении на уроке иностранного языка можно считать одной из причин, мешающих учащимся использовать язык как средство общения.

Как организовать такую практику? Наиболее подходящей формой общения на уроке является ролевая игра. Как и упражнения, ролевые игры можно разделить на две группы: тренирующие в общении и организующие практику в общении. Игры, тренирующие в общении, будут более простыми, выбор языковых средств учащимися ограничивается изучаемой темой. Игры, организующие практику в общении, будут более сложными, выбор языковых средств ничем не ограничен.

В подготовке ролевой игры выделяют следующие этапы:

- 1) определение цели и языкового материала, на котором будет проводиться игра;
- 2) составление сценария игры;
- 3) распределение ролей;
- 4) психологическая подготовка обучаемых.

Для первой группы игр, более простых, подготовка включает пункты 1 и 4, для второй группы – все четыре пункта. Психологическая подготовка необходима особенно перед проведением первых игр, чтобы учащийся понял, что он подчиняется только правилам игры и чувствовал себя свободным в выборе средств достижения цели. Некоторым обучаемым требуется и физическая подготовка: несколько простых движений под музыку. Следует отметить, что во время ролевой игры коренным образом меняется и роль преподавателя. Из обучающего и контролирующего он превращается в одного из участников игры или в зрителя, который незаметно направляет игру в нужное русло. Во время игры преподаватель должен забыть такие «вредные» привычки, как исправление ошибок, перевод или подсказка забытого слова. Тренировку в общении лучше проводить в подгруппах по 3-4 человека, в некоторых случаях – в парах.

Преподаватель, начинающий применять ролевые игры, должен знать, что не всегда игра проходит так, как она была задумана. Успех игры зависит и от учащихся (они должны привыкнуть к новой форме урока), и от учителя. Организуя ролевую игру, учитель должен помнить, что:

- нельзя сочинять роль вместо ученика, а затем давать её заучивать, как для спектакля;
- нельзя подсказывать, что и какими словами надо говорить в той или иной роли;
- при распределении ролей надо учитывать количество мальчиков и девочек в группе: мальчики не должны играть женские роли, и наоборот. Сюжет можно легко откорректировать, вводя или убирая второстепенные роли или меняя мужскую роль на женскую там, где это возможно;
- надо обязательно определить минимальное количество фраз для каждой роли. Объем высказывания увеличится за счет неподготовленной речи: ответы на реплики и вопросы собеседника.

Таким образом использование различных интерактивных методов позволяет создать аутентичную виртуальную языковую среду на любом этапе обучения иностранным языкам, включить студентов в реальные ситуации межкультурной коммуникации, приобрести индивидуальный опыт общения с иной культурой, что, в конечном счете, влияет на эффективность формирования иноязычной коммуникативной культуры будущего специалиста. Эффективность ускоренного обучения студентов неязыковых вузов иностранному языку зависит во многом от того, насколько преподаватель владеет современной технологией преподавания.

Литературы:

1. *Карамышева Т.В.* Изучение иностранных языков с помощью компьютера. В вопросах и ответах. – СПб. Издательство «Союз». 2001. – 192 с., С. 27 – 38
2. *Киргинцева Н.С.* Саморегулируемое обучение студентов лингвистических специальностей в условиях дидактических информационных сред. Дис. ... канд. пед. наук, – Ставрополь, 2003. – 192 с.
3. *Насибуллин Э.Н.* Об эффективности информационных технологий обучения // <http://www.tiei.ru/ppage/pages/57/HTML/nasibullin.htm>

Нилуфар Шарипова
(Қарши, Ўзбекистон)

ХОРИЖИЙ ТИЛЛАРНИ КОМПЬЮТЕР ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ЁРДАМИДА ЗАМОНАВИЙ ТАЛКИНДА УТИШ

Юртимизда шахснинг маънавий камолотига эришувини таъминлаш, ёш авлодга замонавий билимлар бериш, касб ҳунар ўргатиш, иқтидорли, қобилиятли ва интеллектуал салоҳиятини ўстириш учун зарур бўлган барча имкониятларни яратиш, уларни илмий ва умуминсоний қадриятлар эзгу фазилатларга садокат руҳида тарбиялаш устуворлик касб этмоқда.

“Таълим тўғрисида”ги қонун, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, “Мақтаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастури”нинг ҳаётга татбиқ этилиши замирида фарзандларимизни қомил инсонлар қилиб тарбиялаш каби эзгу мақсадларга қаратилган.

Ҳозирги вақтда мос мутахассислар тайёрлаш учун замонавий таълим технологиялари муҳим уринни эгаллайди. Олий таълимни ахборотлаштириш-инсонни ахборотлашган жамиятда ҳар тарафлама билимли қилиш жараёнидир. Замонавий таълим технологияларининг олий таълим соҳасида кенг жорий қилиниши педагог ва талабаларга таълим мазмунининг барча бугинлари ва босқичлари, уларнинг мақсади, мазмуни, шакли ва усулларини такомиллаштириш имконини беради. Замонавий ахборот ва коммуникация воситаларига асосланган илгор педагогик технологияларни ишлаб чиқиш, маъруза ва амалий дарслар жараёнида фойдаланиш катта самара беради. Жаҳон илм-фани тараккиётидан хабардор бўлиш ва тажриба алмашиб туриш олий таълимни ахборотлаштиришда жуда муҳимдир.

Замонавий ахборот воситаларини олий таълимда дарс жараёнида қўллаш, илмий изланишларни олиб бориш, илгор технологиялардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтиради ва талабалар билимини оширади.

Хорижий тилларни компьютерлардан фойдаланиб ўқитиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Хорижий тил ўқитувчилари нафақат дарсга методик тайёргарлик қилишда, материалларни тайёрлашда, балки фанни компьютер дастурларидан фойдаланилган ҳолда ўқитишда фойдаланилади. Уни талабалар билан индивидуал ишлаш воситаси сифатида қўллади. Компьютер дастурий воситаларининг таркибига қирувчи интерфейсининг қулайлиги билан, педагогларга замонавий ахборот технологияларни самарали ўзлаштиришлари учун имконият яратади.

Шундай экан, ахборот коммуникацион технологиялари имкониятларидан шахсга йўналтирилган таълимни ривожлантиришда, талабаларнинг ижодий қобилиятларини шакллантиришда самарали фойдаланиш мумкин.

Компьютер ёрдамида маълумотларни қайта ишлаш тасвирлаш жараёнларини қулай тақдим этиш каби дидактик масалаларни кўрсатитишга ёрдам беради.

Шу боис, таълимда замонавий ахборот технологияларини анъанавий дарснинг таркибига ҳамоҳанг бўлиши ва ўқитувчи учун компьютерда, кўпгина эффектларни намойиш этишга, янги ноанъанавий ўқув фаолиятини ташкил этишга катта ёрдам беради.

Інглиз тилини ургатиш мураккаб жараёндир. Олий таълимда инглиз тилини ургатиш мураккаб жараёнида янги педагогик технологияларни татбик этиш энг мухим масалалардан биридир. Бунинг учун энг аввало талабада компютер инглизча суздан олинган булиб computer-хисоблайман олдиндан берилган дастур (программа) буйича ишлайдиган автоматик курилма эканлигини тушунтириш лозим. Инглиз тилини давр талабига мос равишда укитишда замонавий таълим технологияларидан фойдаланиш максадга мувофиқдир. Бунда ахборот манбалари, жихозлари, аудиовизуал воситалар компютерга киритилган уйинлар, укитишнинг автоматлаштирилган копютер тизимлари, мультимедиа, аудио ва видео кассеталар, диск, флешкалардан ва бошка янги педагогик технологиялардан фойдаланиш талабаларнинг билимини мустахкамлашда ва оширишда мухим уринни эгаллайди. Матн, маълум бир харакатдаги расм, харакатланувчи уйинлар, овоз, жадваллар ва графикларни уз ичига олган слайддан олий таълимда инглиз тилини ургатишда фойдаланиш намойиш жараёнида укитувчи хар бир слайдни уз нутки билан тулдириб бориши талабаларда купрок маълумотларни эслаб колиш, тушуниш ва нуткини тез ошириш имкониятини яратади. Слайд оркали куриб тушунилган матндан сунг талабаларни гурухларга булиб ишлаш талабаларда мустакил таълимни замонавий таълим технологияларидан фойдаланилган холда тайёрлаб келиш истаги пайдо булади.

Республикамизда компютер технологиялари асосида ўқитишнинг дастурий таъминоти таҳлили сифат жиҳатдан янги ўқитиш воситалари бўлиб, улар анъанавий ўқитиш моделларидан устунлик қилишини кўрсатмоқда. Компютер асосида ўқитиш, маъруза матнларини таҳлаш, талабалар топширган назорат натижаларининг таҳлили, маъруза матнларини баён қилиш методини такомиллаштиришга хизмат қилади. Талабалар мультимедиа воситалари асосида анимация элементларини дарс жараёнида кўриш, эшитиш ва мулоҳаза қилиш имкониятларига эга бўлади.

Ахборот коммуникация технологиялари воситаларидан фойдаланиш масаласи ҳорижий тилларни ўқитилишида ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Жумладан дарс жараёнида керакли мавзуга оид текстларни, презентация асосида тушунтириш ҳамда керакли объект эскиз, суръатларнинг кетма-кетлик асосида кўрсата олишдек мухим вазифани амалга ошириш имкониятини яратади. Бу эса ўз навбатида педагогик ва ахборот технологиялар асосида мультимедиа элекрон дарсликлар яратиш масаласининг долзарблигини кўрсатади.

Ахборот технологияларининг мультимедиа воситалар асосида ўқув жараёнида қуйидаги мухим жиҳатлари билан алоҳида аҳамиятга эга:

- индивидуал ва дефференциал ўқитиш жараёнини ташкил этилиши;
- анимация, мультимедиа, овоз каби компютер ва ахборот технологияларидан фойдаланиши.

Шунингдек, мультимедиа воситаларинг амалий тамони, улардан ўқув жараёнида фойдаланиш ва келгусида таълим тизимида ўқув жараёни учун ахборот таълим ресурсларини яратишдек мухим вазифани амалга оширишга замин яратади.

Замонавий таълим технологиялари таълим тарбия тизимини тубдан ислох қилишни методик таъминлайди. Замонавий таълим технологиялари хар бир воситани уз урнида куллашни хал этишда, компютер техникасидан интерфаол методлардан фойдаланиш зарурлигини кўрсатади.

Олий таълимда инглиз тилини ургатишда «Арра» узаро укиш техникаси, «Биргаликда укиймиз», «Уйланг-жуфтликда ишланг-фикр алмашинг» биргаликда укиш техникаси, «Инстер, Тоифали, Концептуал, БББ, SWOT- таҳлил» жадваллари «Кластер, Каскад, Нилуфар гули, Пирамида, Балик склети, Нима учун», каби схемалардан фойдаланиш талабалар билимини оширади ва мустахкамлайди. Бундай интерфаол методлардан фойдаланиш ва замонавий таълим технологияларини татбик этиш дарс сифатини оширади.

Республикамиз Президенти Ислон Каримов таъкидлаб утганларидек:

«Таълим жараёнида янги ахборот-коммуникация ва педагогик технологияларни электрон дарсликлар, мультимедиа воситаларини кенг жорий этиш оркали мамлакатимиз мактабларида, касб-хунар коллежлари, лицейлари ва олий укув юртларида укитиш сифатини тубдан яхшилаш лозим. Хар бир жамиянинг келажаги унинг ажралмас қисми булган таълим тизимининг кай даражада ривожланганлиги билан белгиланади. Демак таълим жараёнида замонавий таълим технологияларидан кенг фойдаланилса таълим тизимини юкори даражада ривожлантиришга манба булади. Олий таълимда замонавий таълим технологияларини кенг куллашда куллаш укитувчилар – лойихалаштирувчилар талабларни янги таълим моделлари буйича курилган таълим жараёнига тайёрлаб борадилар ва шу оқибатида тез орада талабалар таълим субъекти сифатида намоён булади. Хамда укитувчилар тамонидан таклиф этиладиган укув фаолиятининг услуб ва воситаларини амалий куллаш куникмаларига эга буладилар. Олий таълимда замонавий таълим технологияларини кенг татбик этиш талабалар лекция, семинар ва амалий машгулотларда мустакил фаолият, тақдимот, коммуникатив, ҳамкорликдаги ишлар, муаммоли холатларни таҳлил қилиш, маълумотларни кидириш, йигиш, ишлов бериш ва саклаш учун замонавий компютер ва ахборот технологиялардан амалий фойдалана олиш, укув вазифасини ечиш куникмаларига эга буладилар. Ахборот технологиялари таълимнинг анъанавий воситалари билан бир каторда кенг кулланилиши, укув материалларини таълим олаётганлар тамонидан мустакил кидириш учун замин яратади.

Одатда ҳорижий тиллар (чет тили) ўқитувчилари ҳар доим хам бундай имкониятлардан фойдалана олмайдилар. Таълим жараёнини ахборотлаштириш учун педагог кадрларни компютер саводхонлигини тайёрлашни талаб этади. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, саводхонликка эга бўла туриб, баъзи

ўқитувчиларнинг дарс жараёнида ахборот технологиялардан самарали фойдалана олмаслиги кўплаб давлатлар таълим тизимига хосдир.

Шунингдек, педагог кадрларнинг Интернет ахборот ресурсларидан мақсадли фойдалана олиши, мукамал билимларни эгаллаш жараёнида ахборот ва коммуникация технологиялари воситалари имкониятларини жорий эта олиши, ўзининг касбий фаолиятида ахборот ва коммуникация технологияларидан амалий жиҳатдан тўғри фойдалана олиши, уларни ўринли қўллаш таълимда илмийлик таъминлашга хизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 - Т., 2006 - 372 б.
2. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва қучли фуқаролик жамияти барпо этиш устивор мақсадимиздир. Т. 2010й.
3. Карамышева Т.Б. Изучение иностранных языков с помощью компьютера в вопросах и ответах. СПб: Издательство «Союз». 2001 - 192 с. С. 27-28

СЕКЦІЯ: ФІЛОСОФІЯ

Акбаржон Душаев
(Гулистан, Узбекистан)

ТАРБИЯ МУАССАСАЛАРИДА МАЪНАВИЙ – МАЪРИФИЙ ВА МАФКУРАВИЙ ИШЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Илм – фанимизнинг ҳозирги замандаги долзарб вазифаларидан бири – ёшларни маънавий – маърифий ва мафкуравий жиҳатдар тарбиялаш, миллий ғоямизни назарий жиҳатдан янада такомиллаштиришдан иборат. Талаба ёшлар онгига, миллий ғояни сингдириш орқали, талаба ёшларнинг дунёқарашини, шахсиятини шакллантириш, бугунги таълим муассасаларининг долзарб масаласидир.

Таълим тизимида маданий – маърифий тадбирлар ташкил қилиш ва уларни маънавий – маърифий ва ахлоқий тарбияга йўналтирилаётганини таъминлаш таълим муассасалари раҳбарлари, аввало ўқув юрти раҳбарларининг маънавий – маърифий ишлар бўйича ўринбосарларининг вазифасидир.

Таълим муассасаларида, маънавий – маърифий ва мафкуравий ишларнинг ташкил этилиши ва унинг тарбиявий аҳамиятини тадқиқ этиш, аввало, шу атамаларни ва унга турдош бўлган “Маънавий – маърифий тадбирлар”, “маданий тарғибот ишлари”, “бадий – оммавий тадбирлар”, “оммавий тарғиботлар” сингари атамаларнинг мазмуни доираси ва моҳиятини аниқлашни тақозо этади.

Мамлакатимиз ёшларининг катта бир қисмини қамраб олган соҳа - ўрта таълим ўқув тизимида маънавият масаласини оқилона ва мақсадга мувофиқ ташкил этиш умумдавлат сиёсати миқёсидаги вазифадир. Шу боисдан Республикамиз Президенти, ҳукуратимиз бу соҳага алоҳида эътибор билан қарамоқда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил август ойида бўлиб ўтган 1-чақириқ 9-сессиясида “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” нинг қабул қилиниши бунинг ёрқин мисолидир. Мазкур дастурнинг “Кадрлар тайёрлаш миллий модели” сарлавҳали бобининг истиқболида ҳар жиҳатдан баркамол шахсни шакллантириш режасида шундай сатрлар мавжуд: “Кадрлар тайёрлаш соҳасидаги давлат сиёсати инсонни интеллектуал ва маънавий - ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш билан узвий боғлиқ бўлган узлуксиз таълим тизими орқали ҳар томонлама баркамол шахс-фуқарони шакллантиришни назарда тутати. Шу тарзда фуқаронинг энг асосий конституциявий ҳуқуқларидан бири - билим олиш, ижодий қобилиятини намоён этиш, интеллектуал жиҳатдан ривожланиш, касби бўйича меҳнат қилиш ҳуқуқи рўёбга чиқарилади”. Шунингдек, дастурнинг **“Маънавий-ахлоқий тарбия ва маърифий ишлар”** бобида бу тезислар янада кенгроқ шарҳланади: “Ёш авлодни маънавий-ахлоқий тарбиялашда халқнинг бой миллий маданий-тарихий анъаналарига, урф-одатлари ҳамда умумбашарий қадриятларга асосланган самарали ташкилий, педагогик шакл ва воситалари ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий этилади. Шахсни тарбиялаш ва уни ҳар томонлама камол топтиришнинг устуворлиги таъминланади. Умумий ҳамда педагогик маданиятни ошириш мақсадида, мамлакат аҳолиси орасидаги маърифий ишлар такомиллаштирилиб борилади.

Ўзбекистон мустақиллиги принципларига садоқатли ҳамда жамият тараққиётига муносиб ҳисса қўшашга қодир шахсни шакллантириш мақсадида таълим муассасалари ота-оналар, оила, маҳалла кўмиталари, фондлар билан ўзаро пухта ҳамкорлик қиладилар.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” ги қонунида (1997) ҳам ёш авлоднинг маънавий ва ахлоқий тарбиясига алоҳида эътибор берилган.

Буларнинг барчаси мактабда таълим олаётган ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясига ҳукурат миқёсида катта аҳамият берилаётганини ёрқин далилидир. Шундай бўлиши ҳам лозим эди. Чунки ўтиш даврининг мураккаб кечувчи жараёнлари ёшларнинг маънавий ва ахлоқий тарбиясига турлича таъсир кўрсатиши табиий эди. Жумладан, бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан муайян муддат моддий бойлик, пул, валюта жамғариш ҳаракати авж олади. Бу эса ёшларнинг маълум қисмида нима бўлса-да, бойлик тўплаш ҳирсини кучайтириб, уларда маънавий бойликларга эътиборсизликни туғдиради. Бундан мактабнинг ўқувчилари ҳам мустасно эмаслар. Уларнинг маълум қисми бозорга, савдо-сотиққа ўзини уришга интилади. Бойлик, пул, пулдорликка нисбатан уларда мойиллик ҳислари уйғонади. Данғиллама уйларни, “бойвачча”ларнинг чет эл русумидаги тойчоқдек автомашиналарини, уларнинг ялт-юлт кийимларини кўриб, ёшларнинг айримларида бундай турмуш тарзига ҳавас уйғониб, ҳаётнинг асосий мазмунини мана шундай “бойваччаларча” яшашдан иборат деган бир ёқлама, нотўғри тушунча ўрнашади. Натижада, моддий бойликнинг кўлига айланиш улардаги маънавият чашмасининг кўзини бутунлай бекитиб қўйиши мумкин. Бундай ёшларда ўқишига ҳавас сўна бошлайди. Бошланғич синф ўқувчиларига маънавий ва ахлоқий тарбия беришда миллий қадриятлар билан бирга умуминсоний қадриятлардан ҳам самарали фойдаланиш, айни пайтда, буларга умумтараққиётнинг замонавий ютуқларини ҳам пайванд қилиш талаб қилинади. Маънавий баркамол ёш авлод ўз халқи, Ватани тарихини, улғу сиймоларини, миллий ва тарихий қадриятларини, урф-одатларини, расм-русмларини, уларнинг моҳиятини чуқур билгани ҳолда жаҳон адабиёти, санъати, маданияти дурдоналари билан яхши таниш бўлмоғи, кишилик жамияти тараққиёти тарихи давомида қўлга киритилган ютуқлар билан ошно бўлмоғи даркор. Буларнинг барчасини ўқувчи-ёшларга маънавий ва ахлоқий тарбия беришн уюштириш ва режалаштиришда диққат-эътиборда тутмоқ талаб қилинади.

Табиїки, шу ўринда “Буларнинг барчасини ўрганиш учун вақт ҳам, имконият ҳам етмаса керак?”, “Аудиовизуал техника тараққий этиб кетган бир замонда буларни ўрганишга бошланғич синф ўқувчиларида хошиш ва мойиллик бўлишига иймонингиз комилми?” тарзидаги саволлар туғилиши табиий. Ҳамма гап ҳам ана шунда-да! Ўқувчи- ёшлар билан маънавий ва ахлокий тарбия олиб боришни ташкил этишда буларнинг барчасини ҳисобга олиш керак. Ўқувчи-ёшлар орасида маънавий ва маданий тарбия масаласига комплекс тарзда ёндашиш талаб қилинади.

Ўқувчи-ёшлар орасида олиб бориладиган маънавий ва ахлокий ишларнинг методикасини яхши билиш мазкур соҳадаги муваффақиятли фаолият олиб боришнинг гаровидир.

Билим масканларида олиб бориладиган маънавий-маърифий ишларнинг самараси, энг аввало, тўғри тузилган режа ва тадбирларга боғлиқдир. Таассуфки, улар тузган режаларнинг аксариятида ўтказиладиган тадбирлар эскидан нишонланиб келинадиган байрамлар, спорт мусобақалари, ота-оналар йиғилиши ва қисман суҳбатлар ўтказишдан иборатлигининг гувоҳи бўлди. Маърифий ва тарбиявий ишлар назар-эътиборга олинган бўлса ҳам, маънавий тарбия соҳасидаги ишлар етарли ҳисобга олинмаган. Шу боис биз билим масканлари ўқитувчи ва ўқувчилари ўртасида олиб бориладиган маънавий - маърифий ишларнинг тахминий режа ва тадбирлари, режадаги вазифаларни бажаришда нималарга эътибор берилиши лозимлиги хақида ўз фикр- мулоҳазаларимизни айтиб ўтишни лозим деб билдик.

Маънавий- ахлоқий, руҳий - жисмоний етук ва фаол шахсина жамиятнинг тараққиёт мазмунини, давлатнинг истиқбол йўлини, шахс, жамият - давлат манфаатларини бир бутунлигини, ўзаро ички боғлиқлигини тушунади. Албатта, маънавий - ахлоқий, руҳий - жисмоний соғлом ва етук кишиларни вояга етказиш осон гап эмас. Бунинг учун ҳатто бир неча ўн йилликлар кетиши мумкин. Бунда, аввало, одамлар тафаккурини янгилаш, табиатида миллий ахлоқ тамойилларининг барқарорлигига эришиш, истиқлол дунёқарашини шакллантириш зарур.

Фойдаланилган адабийотлар:

1. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан колсин. 2-том. «Ўзбекистон», 1996.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХИ аср бусагасида: хвфсизликка таҳдид, барқарорлик ишлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. «Ўзбекистон» 1997.
3. Янги педагогик технология нуқтаи назаридан таълимни дидактик лойиҳалаш. Педагогик таълим. 2000, 3-сон. 38-41-б.

Лілія Романкова
(Івано-Франківськ, Україна)

МОДЕЛЮВАННЯ ВИХОВНОГО ПРОСТОРУ ВНЗ

Значущість **моделювання виховного простору ВНЗ** обґрунтована багатьма об'єктивно-суб'єктивними чинниками сучасної педагогічної реальності:

- по-перше, серйозним збільшенням обсягу наукового міждисциплінарного знання про виховання і його суть, різноманіттям підходів і концепцій до його організації; визначенням виховання як явища, процесу, результату, цінності і реальності;

- по-друге, виділенням поняття «виховний простір ВНЗ» як нової категорії сучасної педагогіки і визначенням його як результату конструктивної діяльності для підвищення ефективності виховання; розумінням, що ВНЗ є тим соціальним інститутом, «територією», виховним комплексом, де певні закономірності і принципи виховання об'єктивно чинять вплив на розвиток особистості студента; виділенням системи виховання ВНЗ як педагогічно обкресленого простору і як механізму інтеграції його виховного потенціалу [1].

Таким чином, наші уявлення про виховний простір ВНЗ дозволяють характеризувати педагогічне моделювання як опосередковане практичне або теоретичне дослідження об'єкту, коли вивчається не сам об'єкт, що цікавить, а створена технологіями освіти штучна система, яка адекватна пізнаваному об'єкту, що заміщає його і що дає при дослідженні інформацію про нього. Слід зазначити, що властивістю усіх моделей є їх здатність відобразити дійсність. Залежно від того, якими методами, за яких умов, по відношенню до яких об'єктів пізнання це їх загальна властивість реалізується, на практиці виникає велика різноманітність моделей.

Під моделлю виховного простору ВНЗ слід розуміти, на думку Г. І. Рогольової, «систему, тотожну модельованому об'єкту відносно деяких істотних властивостей і відмінну за усіма іншими властивостями. Виділяючи моделювання як метод дослідження виховного простору ВНЗ, ми виходимо з того, що моделювання в цьому випадку в якійсь мірі інтегрує сучасні наукові методи дослідження і стає комплексним системним методом в педагогічних дослідженнях. Це науковий системний метод теоретичного і емпіричного пізнання об'єктивних і суб'єктивних реальностей і особливостей виховного простору вищого навчального закладу з метою ефективного використання їх потенціалу в його вдосконаленні і розвитку» [1].

Моделювання виховного простору ВНЗ потрібне для створення в реальній дійсності такого простору, в якому б ефективно здійснювався процес виховання студентської молоді. «Типова модель виховного

простору ВНЗ (теоретична і емпірична) - зразок і перспектива його розвитку. У моделі відтворюються найбільш важливі компоненти, властивості, зв'язки досліджуваних систем і процесів, що дозволяє адекватно оцінювати їх, прогнозувати тенденції їх розвитку, а також ефективно управляти цим розвитком» [1], - слушно зазначає дослідниця. При цьому виховний простір ВНЗ в умовах моделювання має розглядатися як цілісне ціннісно-смісловне поле, що має певну структуру і йому доступний певний функціонал.

Методологічно значущими для когнітивного відтворення соціальних явищ у даному випадку - виховного простору, є принципи моделювання. Сучасні дослідники виділяють наступні [1]:

- принцип цілісного підходу до об'єкту (цілісність як характеристика об'єкту-системи);
- принцип комунікативності (внутрішні і зовнішні зв'язки системи);
- принцип структуризації як спосіб встановлення стійких зв'язків, надання системі опори;
- принцип управління і самоорганізації;
- принцип ступінчастості, розвитку.

Далі Г. І. Рогольова, цілком слушно зазначає, що виховний простір ВНЗ - соціально-педагогічна модель, що представляє інтегроване з'єднання усіх його компонентів, зовнішніх і внутрішніх чинників, об'єктів і суб'єктів простору у відкриту, динамічну керовану і саморегульовану систему, основою якої є взаємодія (спільна творча діяльність, зв'язки і стосунки індивідуальних і колективних суб'єктів). Іншими словами ми можемо виховний простір ВНЗ визначити об'єктом моделювання, виділяючи як модель виховного простору інтегральну систему взаємозв'язаних компонентів, що включає цінності, традиції і інновації конкретного навчального закладу. Слід зазначити, що виховний простір ВНЗ є специфічним об'єктом моделювання, оскільки, на наш погляд, є гранично відкритою, культурною, соціально-педагогічною системою і спільністю, що несе в собі ідею виховання суб'єктів простору.

У сучасній педагогічній науці виховання розглядається як особливий об'єкт моделювання. Сучасні дослідники (Н. М. Боритко, І. А. Колеснікова, С. Д. Поляков, Н. Л. Селіванова, В. А. Сластьонін та ін.) відмічають, що у виховному досвіді існує декілька основних моделей виховання, кожна з яких вимагає своєї стратегії організації виховної діяльності, а саме:

- традиційні моделі, у рамках яких здійснюється етнічне, релігійне і духовне виховання;
- соціально-адаптуючі моделі, орієнтовані на те, щоб за допомогою суспільно- державних інститутів вписувати вихованців в соціальний контекст;
- педоцентричні (людиноцентричні) моделі, що висувують на перший план внутрішні потреби та інтереси дитини;
- діалогові моделі, що забезпечують співпрацю учасників виховного процесу [2].

Ці моделі виховання широко використовуються, вважають деякі дослідники, в педагогічній практиці загальноосвітніх шкіл і дозволяють упорядкувати різноманіття існуючих варіантів виховної діяльності. Проте при моделюванні виховання у ВНЗ слід враховувати, що існують значні відмінності в шкільному вихованні та вихованні вузів, такі як: мета, зміст, методи і форми організації діяльності, полісуб'єктність і полікультурність, соціальне партнерство, професійна спрямованість особи, зв'язки і стосунки, спілкування і т.д. Охарактеризувати модель виховання у ВНЗ досить складно, оскільки будь-яка модель виховання завжди визначається конкретним суспільством і зберігатиметься до тих пір, поки вона затребувана, тобто має конкретно-історичний характер.

Нині моделювання виховання у ВНЗ спирається на різноманітність підходів і концепцій виховання, в основі яких виділяються наступні сучасні визначення виховання:

- об'єктивна закономірність людського суспільства;
- процес становлення і розвитку людини-індивідуальності, особи у взаємодії людських спільностей в реальній діяльності по перетворенню суспільства і людини (як частини природи, розвитку його людських якостей і здібностей, його соціалізації);
- процес стихійний і керований (цілеспрямований), історично і соціально обумовлений часом, простором, зовнішніми і внутрішніми чинниками, людськими ресурсами (його основними суб'єктами - людиною-індивідуальністю і людськими спільностями);
- особлива соціально-історична реальність, представлена в різних сферах діяльності людини, людських спільностей (пріоритетні простори (сфери) виховання: соціальні, культурні, виробничі, освітні і відповідні їм людські спільності як суб'єкти виховання) [3].

Про ефективність використання типової моделі виховного простору ВНЗ можна судити на основі змін в самому виховному просторі (зміст, методи, форми, зовнішні атрибути); змін у співвідношенні ВНЗ і взаємозв'язках з виховним простором регіону, країни і міжнародних зв'язків (розширення контактів, інтеграція з соціокультурним середовищем, громадськими і іншими організаціями); самопочуття кожного суб'єкта простору (включеність, міра схвалення, співуправління, самоврядування). Проте основним показником ефективності буде випускник ВНЗ - фахівець, професіонал, громадянин, людина культури, особа з адекватною самооцінкою і гуманістичною життєвою позицією [1].

Підкреслюємо наявність у виховному просторі ВНЗ особливостей, властивих виховним системам. Системний підхід дозволяє визначити суть даного виховного простору філософським розумінням сенсу виховної системи, а також в цілому сенсу соціальної системи, виражаючи її в з'єднанні системоутворюючих елементів, і припускає наявність системних елементів - мети, завдань, відповідних органів управління.

Відмічаємо, що компоненти виховної системи можуть характеризувати виховний простір університету як авторське або таке, що має авторські риси, сприяючи його розвитку.

Спираючись на думку дослідників, ми можемо припускати, що основним результатом у виховному просторі ВНЗ як педагогічній системі є - розвиток особистості студента. Цей результат є і системоутворюючим компонентом і чинить центральний організуючий вплив на усі етапи розвитку виховного простору ВНЗ. Безумовно, невід'ємною складовою виховного простору є його суб'єкти, у ВНЗ це - викладач і студент [4]. Необхідно відмітити, що, в першу чергу, виховний простір ВНЗ формується педагогічним колективом.

На думку М.С.Степанова виховний простір ВНЗ має певні структурні рівні, а саме [5]: 1) концептуальний, 2) структурний, 3) субстанціональний.

Концептуальний рівень характеризує системо утворюючі властивості фізичного і соціального простору виховання. Оскільки студенти отримують різносторонні і різноспрямовані соціальні впливи з боку оточення, то актуалізується завдання цілеспрямованого формування виховного середовища (простору) як у самій освітній установі, так і за її межами. Якщо виходити з філософського розуміння простору як системи зв'язків, необхідних і достатніх для нормального функціонування і розвитку предмета (процесу, людини, соціуму і тому подібне), то виховний простір можна визначити як систему необхідних і достатніх зв'язків, у якій знаходиться об'єкт виховання (студент, група студентів). При цьому передбачається, що самі зв'язки здійснюють на нього визначений вплив. Те, що не робить такої дії, автоматично випадає із змісту виховного простору. Можна говорити про виховний простір, що застосовується до когось (студентів) або до чогось (учбового закладу), але немає і не може бути виховного простору як такого, безвідносно до того, хто виховується.

Структурний рівень характеризується системо утворюючими відносинами, що забезпечують Ради з виховної роботи, студентське самоврядування, студентські ради гуртожитків, адміністративні, методичні і технологічні структури ВНЗ і факультетів, специфічні культурологічні підрозділи, наприклад, музеї, газети та ін.. До нього віднесені важливі елементи організаційної структури поза навчальної виховної роботи, наприклад, студентський центр культури та дозвілля, Центр соціальної і психологічної підтримки студентства, Центр сприяння працевлаштуванню студентів та ін.

І тому можна говорити, що цей рівень виникає як результат ініціативної діяльності ректорату, професорсько-викладацького колективу ВНЗ, а також і як результат діяльності студентів по освоєнню життєвого простору, в основі, якій лежать особистісні потреби студентської молоді. У ВНЗ, на погляд Г.І. Рогальової, між двома цими точками знаходяться різні соціальні інститути, що беруть участь в цьому процесі. Серед них: інститут управління виховним процесом; інститут заступників деканів (директорів) по виховній роботі; інститут кураторства; інститут студентського самоврядування; інститут організації культурно-дозвільній; інститут організації здорового способу життя. Всі вище перераховані інститути виконують роботу по вихованню студентів, а також діяльність кожного з них спрямована на виконання свого локального завдання, пов'язаного передусім з вихованням студентів [6].

Субстанціональний рівень характеризується елементами виховної роботи, що складається з безлічі різноманітних заходів, що проводяться у ВНЗ.

Ми додаємо до цього переліку ще декілька зрізів виховного простору ВНЗ, а саме: онтологічний, технологічний, педагогічний, культурологічний, управлінський.

Виховний простір ВНЗ має організовані і стихійні компоненти. Організовані компоненти формалізуються у Концепції стратегічно-виховного процесу та доповнюються планами виховної роботи на факультетах і кафедрах. Як правило, вони представляють собою підрозділи загальної структури ВНЗ або культурологічні установи міста або району, з якими укладені довгострокові угоди про співпрацю у сфері виховання студентства. Це обумовлюється тим, що професійне виховання нерозривно пов'язане з загально культурним розвитком особистості. До позитивних наслідків виховної роботи приводить співпраця молодіжних організацій ВНЗ з іншими ВНЗ країни або міста, а також із закордонними навчальними закладами.

Стихійні компоненти [7] соціального середовища негативно впливають на процеси соціалізації особистості, тому що на етапі моделювання виховного простору необхідно приділяти увагу зменшенню цього негативного впливу. Л.Виготський писав: «Ми не можемо погодитися на віддання виховного процесу у владу життєвої стихії. Ми ніколи не зуміємо розрахувати наперед, які елементи життя візьмуть гору в нашому вихованні, і чи не отримаємо ми в результаті карикатуру на життя, тобто суцільну колекцію його негативних і негідних сторін» [8].

Наведені визначення виховного простору вдало доповнюють одне одного, акцентуючи увагу на різних аспектах єдиного феномена. За Н. Селівановою якісною характеристикою виховного простору є цілісність як результат гетерогенності його елементів і зв'язків між ними при наявності єдиної педагогічної концепції [9].

Виховний простір включає в себе [7]:

- виховні компоненти;
- взаємозв'язки між виховними компонентами, характер зв'язків;
- учнів, які є невід'ємною частиною виховної діяльності.

Д.О. Чернишов провідними структурними компонентами виховного простору визначає [7]: педагогів та учнів; загальноосвітні заклади; навчально-виховний процес; соціальне середовище; особистісні

характеристики та ін. «Правильно змодельований і створений регіональний виховний простір емерджентний за своєю суттю й відкритий для взаємодії із соціальним середовищем. Тільки в цьому випадку можна розраховувати на те, що він стане суттєвим чинником особистісного розвитку учнів» - зазначає Д.О. Чернишов [7].

Виховний простір, як соціально-педагогічний феномен характеризується кількома особливостями. Серед них дослідники виділяють такі [7]:

По-перше, за принципами організації виховний простір, з одного боку є результатом цілеспрямованої проектувальної соціально-педагогічної діяльності, з іншого – самоорганізованим.

По-друге, виховний простір вимагає від педагогів дуже високого рівня компетенції в питаннях створення виховних середовищ та використанні цих середовищ у виховних цілях.

По-третє, крім соціально-педагогічних характеристик, виховний простір має чітко окреслені територіально-географічні параметри. Відзначені регіональні особливості, неминуче будуть впливати на соціально-педагогічні характеристики виховного простору, його виховний потенціал.

Четверте, діалектичне протиріччя між територіальними межами та розмаїттям зв'язків соціуму. Територіальна обмеженість не повинна стати кордоном для соціального, культурного, економічного та інших видів виховання учнів, навпаки, завдяки новітнім технологіям у галузі зв'язку та обміну інформацією кількість інформаційних джерел повинна збільшуватись не тільки кількістю, але й якістю.

Атрибутивні властивості виховного простору обумовлюються функціональним характером даної віртуальної системи: емерджентність, відкритість, синтетичність, цілісність, структурність, ієрархічність, взаємозалежність простору і середовища, множинність опису.

На думку Г.І. Рогольової виховний простір ВНЗ є різновидом педагогічної системи, оскільки має усі властиві такій системі ознаками і особливостями. Дослідники при цьому виділяють наступні особливості системи: цілісність - властивості цілого, в той же час кожен елемент в цілісній системі має своє місце і свої функції; структурність (функціонування системи обумовлене не стільки особливостями окремих елементів, скільки властивостями її структури); ієрархічність (кожен елемент системи може бути розглянутий як відносно самостійна підсистема); взаємозалежність системи і середовища (система функціонує і розвивається в тісній взаємодії з середовищем); множинність описів (у зв'язку із складністю системних об'єктів в процесі їх пізнання можуть бути використані різні схеми, моделі їх опису) [6].

Синтетичність є найважливішою характеристикою виховного простору. Провідним критерієм, який визначає ефективність моделі виховної системи, є її емерджентність (англ. emergence — виникнення, поява нового) в теорії систем — наявність у будь-якої системи особливих властивостей, не властивих її підсистемам і блокам.

Враховуючи перераховані особливості, відмічаємо їх наявність у виховному просторі ВНЗ і виділяємо як його особливості - цілісність, структурність, ієрархічність, взаємозалежність простору і середовища, множинність опису.

Таким чином, системний підхід припускає виділення особливостей виховного простору ВНЗ і розгляд їх з позицій системоутворюючих зв'язків, ієрархічних стосунків, структурних характеристик. Системний підхід дозволяє визначити суть виховного простору вищого навчального закладу філософським розумінням сенсу виховної системи, а також в цілому сенсу соціальної системи. Вона виражається в з'єднанні системоутворюючих елементів і припускає наявність системних якостей - мети, завдань, відповідних органів управління.

Виховний простір має ще одну важливу характеристику - його вважають хронотопом [від гр. *chronicos*- час, *topos*- місце] середовищем спільного буття, тобто, перетвореним усіма соціокультурними структурами, що задіяні у виховному процесі у відповідний час на певній території, у чинник інтегрованого впливу на процес формування і розвитку особистості з метою забезпечення відчуття психологічного комфорту і сприятливих умов для самовизначення, саморозвитку і самореалізації. Виховний простір забезпечує більш високий ступінь координування взаємодії людини з соціокультурним і природним оточенням.

Окремі компоненти виховного середовища мають впливати на учнів, але цей вплив може носити як позитивний, так і негативний характер [7]. Виходячи з цього, необхідно дотримуватися цілісності феномену виховного середовища як спеціально створеного контексту виховання особистості учнів. Радіус виховного простору може різнитися від радіусу самого освітнього закладу до радіусу селища, району, міста і навіть області.

У своїх дослідженнях формування виховного простору ВНЗ М. Г. Резніченко також відмічає, що нині одним з підходів до виявлення суті виховного простору є визначення його як динамічної мережі взаємозв'язаних педагогічних подій, що створюються в середовищі перебування суб'єктів виховання, здатному виступити інтегрованою умовою особового розвитку людини.

Виховний простір кожного навчального закладу є унікальним, при його створенні і розвитку використовуються педагогічний досвід, традиції і інновації, з'єднуються минуле і майбутнє навчального закладу, його історія, традиції і перспективи. За своєю суттю виховний простір вищого навчального закладу є авторським. При створенні авторських систем виховання особливе значення завжди приділяється мікроклімату навчального закладу, як елементу виховного простору. К.Д. Ушинський кажучи про чинники виховання стверджував: «Багато що, звичайно, означає дух закладу; але цей дух живе не в

стінах, не на папері, але в характері більшості вихователів і звідти вже переходить у характер вихованців» [10].

Критерієм ефективності функціонування регіонального виховного простору буде виступати, на думку Д.О. Чернишова, відсутність протиріч між цілями розвитку конкретної особистості, держави в цілому й регіону, що дасть можливість особистості самореалізуватися з урахуванням загальнодержавних і регіональних інтересів» [7].

На основі вищевикладеного зробимо деякі теоретичні узагальнення щодо виховного простору ВНЗ. У «Філософському енциклопедичному словнику» (1989) зустрічаємо наступне визначення поняття простору: «Простір є форма буття матерії, протяжність, що характеризує її, структурність, співіснування і взаємодія елементів в усіх матеріалістичних системах» [11]. Відзначається, що простір і час є загальними формами буття матерії, без просторово-часових властивостей матерія не існує. До загальних властивостей простору і час відносяться: об'єктивність і незалежність від свідомості людини; абсолютність як атрибутів матерії; нерозривний зв'язок один з одним і з рухом матерії; залежність від структурних стосунків і процесів розвитку в матеріальних системах; єдність переривчастого і безперервного в їх структурі; кількісна і якісна нескінченність.

Також виділяються загальні властивості простору, до яких відносяться: протяжність, співіснування різних елементів; зв'язаність і безперервність, тривимірність, яка органічно пов'язана із структурністю систем і їх рухом; гомогенність і гетерогенність; невичерпність в кількісних і якісних співвідношеннях [11].

Ідея простору відповідно до думки дослідників (Н.М. Боритко, І.А. Колеснікова, С. Д. Поляків, Н.Л. Селіванова, В. А. Сластьоніна) для педагогів практиків, вихователів формує відчуття місця, комплексний вплив якого створює фон для виховання. Спираючись на твердження дослідників, що простір відрізняють наступні властивості: протяжність і фрагментарність, уривчастість і неуривчастість, структурність, співіснування і взаємодія елементів усередині простору, відкритість. Вважаємо за можливе у подальшому використовувати ці властивості при аналізі виховного простору ВНЗ, відповідно до вимог поставленої нами мети даного дослідження.

Вказівка на тримірність простору нашою виховує нас на можливість змодельовати виховний простір ВНЗ, у якому виконавчим механізмом є педагогічна система, а координати у яких відбувається взаємодія викладачів і студентів – є славнозвісний ЗУН (знання, уміння і навички). По іншому, ми вважаємо, що освітній простір у межах ВНЗ має три координатні вісі, а саме:

1) знання, що саморозгортається у площину «сенс-цінність», що забезпечує студента індивідуальними знаннями як професійними так і загальнолюдськими;

2) діяльнісну, що саморозгортається у площину «мотив-дія» і відтворюється педагогічною взаємодією викладача і студента та матеріалізується у вигляді обміну пізнавально-перетворюючої діяльності, що веде до набуття студентом умінь спілкуватися в освітньому просторі ВНЗ;

3) самодіяльнісну, оскільки вимагає від студента використати освітній і виховний субстрат, оскільки без його участі/самодіяльності принципово не можливо задовольнити його потреби у набутті фахової компетентності і навичок жити у суспільстві. Тому виховний простір ВНЗ є місцем, де здійснюється і матеріалізується (результатується) процес розвитку особистості студента і її соціально-значущих якостей, таких як самостійність, творчий саморозвиток, соціальна активність, відповідальність і спрямованість на самореалізацію в професійній і громадській діяльності. Тому сучасний випускник ВНЗ має бути творчим, соціально-активним, ініціативним, уміючим робити вибір і визначати оптимальну життєву стратегію.

Виховний простір ВНЗ розгортається, за висновками білоруських науковців, в культурних і тимчасових межах процесу підготовки майбутніх фахівців. Характеризуючи його, вони вважають за доцільне виділяти декілька рівнів [12].

Глобальний рівень - це рівень організації підготовки майбутніх фахівців, мається на увазі – учителів, в державному масштабі. Він включає «стосунки суспільства до процесу професійного становлення в цілому». Це компонент, який регламентує положення ВНЗ в системі утворення Республіки Білорусь, відношення до ВНЗ Міністерств, обласних і районних адміністрацій на місцях. Він визначається мірою фінансування, забезпеченістю кадрами, високими конкурсами при вступі абітурієнтів, що дає студентам можливість вибору.

Аналіз глобального рівня дозволяє ілюструвати зв'язок ВНЗ з іншими соціальними системами держави, підкреслює його відкритість. Тільки при обопільній зацікавленості ВНЗ і спеціалістами, яких він готує, усередині виховного простору між суб'єктами складаються стосунки на основі гармонії.

Другий рівень - робочий простір, функціональний рівень, відповідний показнику: «стосунки до виконання функціональних обов'язків» в процесі організації підготовки майбутніх фахівців, стосунки викладачів до роботи і до процесу соціально значущої взаємодії із студентами. Саме до взаємодії, до його стилю, визначенню характеру цієї взаємодії як «суб'єкт-суб'єктних» або «суб'єкт-об'єктних» стосунків.

Характеристики цього рівня є основні зовнішніми формами прояву культури суб'єктів ВНЗ виховного простору, які, зрештою, визначають культуру ВНЗ.

І третій рівень - особистісно-індивідуальний. Він відбиває відношення суб'єктів до себе. У викладача це відношення до себе як до фахівця, у студента як до майбутнього фахівця. Мотиви, задоволеність своєю діяльністю, собою як особою - ось основа, що визначає змістовний аспект цього рівня.

Зв'язок між компонентами представленої системи має, на думку білоруських колег, «вертикальну і горизонтальну спрямованість. Вертикальний зв'язок визначається трьома рівнями (вони названі вище). Ці

рівні відповідають суб'єктам системи ВНЗ підготовки майбутніх спеціалістів (державна, професорсько-викладацький склад і студенти). Горизонтальні зв'язки визначають значущих людей і об'єктів навколишньої дійсності, включених у виховний простір ВНЗ, відбиваючи культуру простору ВНЗ і, следовательно, кожного суб'єкта, включеного в нього».

При цьому нагадаємо, що ми розглядаємо виховний простір як підпростір освітянського простору. Це означає, що у освітянському просторі треба виділяти поряд з виховним простором специфічний підпростір навчання. Як наслідок, виховна взаємодія у органічному освітянському просторі ґрунтується на елементах навчання, головним чином теорії виховання, концепціях виховної роботи у ВНЗ, так і на практичній виховній взаємодії викладача і студента. При цьому студент може привласнити тільки ту частину потенційного виховного дійства, у якому він приймає безпосередню участь шляхом самодіяльності і закріплює отримані властивості у формі навичок.

Якщо виходити з морфології людської особистості, те він, виховний простір ВНЗ, повинен розгортатися в двох площинах: теоретичній і практичній. Перша з них характеризується координатами «цінність — смисл», а друга «потреба — дія». Ці площини – теоретичного і практичного призначення – забезпечуються, як впливає з вищевикладеного активністю професорсько-викладацького колективу.

У повноцінний, з точки зору трьохвимірності, простір вони, вказані площини, перетворюються за умови, коли особистість майбутнього фахівця додасть до них свій власний вектор індивідуального розвитку. Можна цілком розділити думку О.В. Какаліної, щодо того, що «розвиток людини у виховному просторі - це є наслідок його суб'єктної позиції в нім. При знаходженні особи усередині простору вона сама його вивчає, взаємодіє, тим самим, улаштовувавши "для себе і під себе". Творці простору в даному випадку лише пропонують осіб поле можливого освоєння. Вірогідність реалізації суб'єктної позиції в пропонованому виховному просторі тим вища, чим багатша, різноманітніша структура останнього. Включення студента у виховний простір у позиції суб'єкта відбувається тільки у тому випадку, якщо воно є диференційованим по відношенню до різних категорій».

Освоєння і привласнення особою виховного простору може відбуватися, на думку дослідниці, на емоційному і раціональному рівнях. Чим старше за чоловік, тими потужнішими стають раціональні мотиви таких процесів. Людина освоює готові просторові структури, виходячи з можливості задоволення в них своїх потреб, з минулого соціального досвіду, з присвоєних їм громадських норм і цінностей. Примусове освоєння особи виховного простору гальмує її особовий розвиток.

Тільки за таких умов дана функціональна структура набуде трьохвимірності і перетвориться у повноцінний простір. Це означає, що простір ВНЗ - це функціональна структура з надто рухливими параметрами. При високій активності студентства – вона здатна займати необмежено більший об'єм, а при індивідуальній масі студентства – вона здатна затухати або ледь жевріти.

У горизонтальній площині внутрішній зміст людини розгортається по лінії «потреба — дія». Механізмом перетворення тут виступає співпраця викладача і студента. У вертикальній же площині, як відомо, внутрішній зміст людини розгортається по лінії «цінність — смисл». На підставі цього ми можемо стверджувати, що тут цю функцію виконує мислення людини, яка поступово освоює названі вище рівні сходження універсуму. Він робить це шляхом засвоєння інформації, а точніше — перетворення її в знання. На рівні об'єктивованого соціального світу цей рух досягається завдяки колективному мисленню і колективній рефлексії. Об'єктивується це все у вигляді форм суспільної свідомості. Реально виходить так, що сходження людини у вертикальній площині здійснюється за рахунок накопичування форм свідомості. При цьому їхня кількість повинна відповідати числу рівнів сходження розуму від неусвідомленої до Абсолютної форми або чистого Розуму.

Тож, виходить, що в межах людини або в координатах «потреба — дія» і «цінність — смисл» соціальність може перебувати тільки в потенційній формі. Тому соціальність особистості студента для того, щоб виступити назовні, вимагає «своїх» координат і вона отримує їх завдяки самодіяльності людини шляхом створення вісі «персоніфікована мета – самодіяльність особистості».

Висновки. Отже, ціннісно-смыслову площину, що підтримується мисленням колективного суб'єкту, можна уявити як теоретичну компоненту, а потребнісно — утилітарну площину, що підтримується працею, слід визнати практикою. Теорія і практика професійної компетентності закріплюється у структурі майбутнього фахівця тільки завдяки самостійній роботі його над собою у площині «персоніфікована мета – самодіяльність».

При цьому самостійна робота студента має суспільне значення, оскільки тут існує достатньо жорсткий зворотний зв'язок. На це прямо вказує Р.М. Вернидуб: «Безперервність процесів розвитку науки і освіти, якісне управління ними, їхня інтенсивність можуть бути забезпечені лише за двох умов принципового характеру. Перша: використання новітніх, теоретично обґрунтованих і практично апробованих управлінських, філософських розвинутих, доступних і технічно забезпечених високих технологій соціальної діяльності, виховання і навчання, опанування знань. Друга: досконале оволодіння людиною методологією самостійної соціально-ціннісної і науково-дослідної діяльності.

Інакше кажучи, розглянутий вище алгоритм розвитку соціального організму як зняття протиріччя між метою і його практичним станом наштовхує нас на висновок про те, що постійне перебування суб'єкту в стані подвійності є: по-перше, його нормальним станом, оскільки без цього не було б розвитку соціальної цілісності; по-друге, життя соціальної особини і навіть всього соціального світу протікає в координатах «слово і діло», «теорія і практика», тому що «в основі функціонування будь-яких форм психічної активності

лежить робота саморегуляційного комплексу, в якому об'єднуються спонукальний і виконавчий компоненти».

Нагадаємо, що Гегель розглядав пізнання і практику як дві сторони діяльності ідеї. Ідею нерозривності теоретичного і практичного для соціального світу оригінально сформулював В. Белінський, який писав: «Сонце розуму зійде над людством, і ніхто з тих, хто носить ім'я людини, не буде виключений з дарів всім рівно притаманного духу людського, і для всіх свідомість буде життєм, а життя свідомістю, думка справою і справа думкою, і для всіх буде нова земля і нове небо». У цьому він бачив квінтесенцію нової суспільної соціальності. Тому можна вважати теоретично доведеним, що соціальний світ розгортається в системі координат «теоретичне» — «практичне».

Теоретичне і практичне подається педагогічною системою ВНЗ, а привласнення теоретичного і практичного знаходиться на боці майбутнього фахівця. Привласнення тут розуміється як перехід, або суб'єктивація об'єктивованих у освітньому просторі ВНЗ професійних відносин у структуру особистості майбутнього фахівця.

Як доведено дослідженнями вчених школи ноосоціогенезу, самоорганізації і саморегуляції соціальних систем виховна взаємодія професорсько-викладацького складу і студентства веде до створення соціального організму навчального закладу. Це дуже важливий висновок для розуміння топології соціального тіла ВНЗ і алгоритмів соціального руху навчально-виховних структур взагалі. При цьому підкреслимо, що процес саморозгортання соціального організму навчального закладу в горизонтальній площині більш повно відбитий в творах представників матеріалістичного крила філософської думки — К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна, а в вертикальній площині — в творах Г. Гегеля та інших представників так званого ідеалістичного крила світової філософської думки. Як тепер стає очевидним, протиставлення К.Маркса і Г.Гегеля досі було не зовсім коректним, і не стільки через різницю методологічних підходів до пояснення світу, але і площин аналізу об'єктів, які вони вивчали. К. Маркс пояснював горизонтальний, а Г. Гегель — вертикальний рівень саморозгортання світу.

Цікавим виявляється питання щодо топології виховного простору ВНЗ. М.М. Боритко вважає, наприклад, що будь-який виховний простір навчального закладу обмежений у своєму бутті місцем і часом. У той же час з ним не погоджується М.Г. Резніченко, яка стверджує діаметрально протилежне, а саме: «виховний простір безкінечний, якщо враховувати його зв'язки з навколишнім середовищем, завдяки відносинам з яким тільки й можливо визначити його завершеність».

Отже, ми вважаємо, що оскільки особистість майбутнього фахівця є продуктом саморозгортання підстави, тобто, вона є джерелом самої себе і умов виховання або універсальності елементів виховного простору ВНЗ, то така соціальна система є відкритою і вона безмежна у своєму саморозгортанні.

Ми змодельювали виховний підпростір ВНЗ і далі можемо досліджувати його онтологічні, структурні, функціональні, організаційні і самоорганізаційні, технологічні, інформаційні, дидактичні, комунікативні і інші атрибутивні властивості, що не залежать, як було вище зазначено, від свідомості учасників корпоративного виховного процесу.

Література:

1. Рогалева Г.И. Моделирование воспитательного пространства вуза// Вестник бурятского государственного университета. – 2015. – №1. – С.66-69. – 66.
2. Воспитательная деятельность педагога: учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений / И.А. Колесникова, Н.М. Борытко, С.Д. Поляков, Н.Л. Селиванова; под общ. ред. В.А. Слостенина и И.А. Колесниковой. – М.: Издательский центр «Академия», 2006. – 336с. – (Профессионализм педагога).
3. Воспитательная деятельность современного вуза: науч. докл. / под науч. ред. Л.В. Алиевой, Н.А. Нефедовой. – М.: Академия, 2012. – 48с.
4. Баранова Е.В. Організація морального виховання студентів технічного ВНЗ на основі середовищно-пространственного підходу// Весник КГУ им. Н.А. Некрасова. – 2011, Том 17. – С.125.
5. Степанов Н.С. Воспитательное пространство вуза. – Высшее образование в России. - №1. – 2010. – С. 120-124.
6. Див.: Рогалева Г.И. О воспитательном пространстве вуза// Молодой ученый. – 2012. – № 5. – С. 488-492.
7. Чернишов Д.О. Виховний простір: регіональний вимір// Наукова скарбниця освіти Донеччини № 2 (7), 2010. – С. 74-77. – С.76
8. Выготский Н. С. Педагогическая психология [Текст] / Н.С. Выготский; под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
9. Селиванова Н.Л. Современные представления о воспитательном пространстве [Текст] / Н. Л. Селиванова // Педагогика. – 2000. - №. – С. 35-39.
10. Педагогическая энциклопедия. / М.: Советская энциклопедия, 1968. – т. 7 Сп-Я. – 912 с.
11. Философский энциклопедический словарь / Под ред. С.С. Аверинцева, Э.А. Араб – Оглы, Л.Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с. – С.519.
12. Организация воспитательного пространства университета: пособие по орг. воспит. работы в вузе/ О.М. Дорошко, Т.М. Прудко, Е.С. Потько. – Гродно.: ГрГУ, 2008. – 347с. – С.58.

Наріне Трандафілова
(Костянтинівка, Україна)

КОНФОРМІЗМ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФІЛОСОФСЬКОГО ПІЗНАННЯ НЕФОРМАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАНЬ

Не можна не погодитися з тим банальним фактом, що суспільство формує поведінку, думки та переконання людини. Простим прикладом такого формуючого суспільного впливу можуть слугувати поведінкові моделі, що формуються на ранніх етапах життя - дитина аж до найменших деталей і нюансів засвоює свою рідну мову, або за умов постійного тиску групи на конкретну особистість - член племені канібалів вважає поїдання людей нормальним явищем. Одним із завдань соціальної філософії виступає спостереження за впливом групи на окрему людину, адже груповий тиск на свідомість індивіда викликає у них безліч питань, на які хотілося б отримати вичерпну відповідь. Перед дослідником, перш за все, постає питання як і наскільки соціальні сили обмежують наші думки і переконання. Це питання особливо актуальне в наші дні, за умов коли сучасна епоха, поряд з небаченим технічним прогресом в області комунікації, привнесла в соціальні відносини і також свідоме маніпулювання людьми. Є багато причин того, чому і прості обивателі, і вчені зацікавлені в тому, щоб з'ясувати, як люди формують свої погляди і яку роль в цьому відіграють соціальні умови, а також яким чином філософська наука може вплинути на цей процес. Найкращим середовищем для аналізу поданих соціально-філософських проявів, на нашу думку, виступають неформальні об'єднання. Вони за умов своєї замкненості, суспільної обособленості та відвертій протидії встановленим законам соціуму виступають ідеальним матеріалом для соціально-філософських розвідок. Своєрідним інструментом, засобом пізнання специфіки неформальних молодіжних об'єднань виступає саме конформізм.

Почнемо з того, що необхідною умовою існування будь-якої групи загалом і неформальних об'єднань зокрема є служіння певної мети. Це передбачає тісний взаємозв'язок між єдністю мети всередині групи і її успішністю у виконанні завдань. Підбиваючи підсумки досліджень у сфері молодіжних неформальних течій можна зробити висновок про те, що досягненню групових цілей сприяє висока згуртованість [1]. Члени групи, індивідуально або колективно, можуть чинити тиск на інших в даній групі з метою підпорядкування їх завданням, що вимагає невідкладного рішення. Такі тиски можуть надаватися надзвичайно ефективними, впливаючи не тільки на вибір індивідуумом завдання, але і на індивідуальні переконання і навіть на сприйняття дійсності [2].

Груповий тиск у середовищі людей об'єднаних однією спільною метою виконує наступні функції: допомагає групі досягти її мети; допомагає групі зберегти себе як ціле; допомагає членам групи виробити "реальність" для співвіднесення з нею своїх особистих думок; допомагає членам групи визначити своє ставлення до соціального оточення, що забезпечує адаптацію в соціумі.

Чому ж так важко протистояти такому тиску? Відомо, що в ході групового життя виникають і закріплюються певні групові норми і цінності, які в тій чи іншій мірі повинні розділяти всі учасники. Групові норми - це певні правила, вироблені групою, прийняті її більшістю і регулюють взаємини між членами групи. Для забезпечення дотримання цих норм усіма членами групи, виробляється також і система санкцій. Санкції можуть носити заохочувальний або заборонний характер. У першому випадку група заохочує своїх членів, які виконують вимоги групи - підвищується рівень їх емоційного прийняття, зростає статус, застосовуються інші психологічні заходи винагороди. У другому випадку група в більшій мірі орієнтована на покарання тих членів групи, поведінка яких не відповідає нормам. Це можуть бути бойкот, зниження інтенсивності спілкування з "винуватим", зниження його статусу, виключення зі структури комунікативних зв'язків тощо. Загроза соціального відкидання або іншого покарання може служити потужним підкріпленням конформної поведінки [3].

Подальші дослідження феномену конформності привели до висновку про те, що тиск на індивіда може надавати не тільки більшість групи, але і меншість. Відповідно до цього стали виділяти два види групового впливу: нормативне (тиск здійснює більшість, і його думка сприймається членом групи як норма) та інформаційне (тиск здійснює меншість, і член групи розглядає його лише як інформацію, на основі якої він повинен сам здійснити свій вибір).

Таким чином, філософський конформізм – здатність особистостей усупереч поглядам, думкам, знанням, під впливом думки більшості членів групи сприймати загальні положення та статuti неформального об'єднання як істинно вірні і погоджуватися прийняти [4]. Інакше кажучи конформіст - людина, звикнувши всім беззаперечно підпорядковуватися. В нього немає власну думку, ні власних переконань, ні власного "Я". Якщо в нього є друг, він в усьому підпорядковується йому. Якщо він перебуває у групі людей, то в усьому підпорядковується її вимогам. Конформіст - це тип соціального пристосування, який знайшов яскраве відображення саме у неформалів [5].

Явище конформізму було відкрито американським психологом З. Ашем в 1951 р. У його знаменитих експериментах з підставною групою перед піддослідними ставилося завдання порівняння з оцінкою довжини ліній, зображених на пропонуваніх картках. У контрольних дослідах при індивідуальному виконанні завдання він викликало в піддослідних будь-яких труднощів. Під час експерименту всі учасники, окрім однієї ("наївного суб'єкта"), по попередньої домовленості із експериментатором давали явно неправильний відповідь. "Наївний суб'єкт" не знав про змову і виконував завдання останнім. У експериментах З. Аша було знайдено, що майже 30% піддослідних давали за групою помилкові відповіді,

тобто. демонстрували конформне поведінка. Після закінчення експериментів із його учасниками проводилося інтерв'ю із єдиною метою з'ясування їх суб'єктивних переживань. Більшість опитуваних відзначали значне психологічне тиск, що надає думку більшості групи [6].

Суть всіх досліджень конформності залишається незмінною - це метод "підставною групи", причому сама група набрана спеціально для цілей експерименту в умовах лабораторії. Тому всі спроби дати пояснення як самому феномену, так і ступеня конформності різних індивідів повинні враховувати цю істотну особливість групи. На підставі самозвітів досліджуваних та висновків, побудованих експериментаторами, були виявлені численні залежності. Хоча на основі власних оцінок результатів експерименту піддослідними причина податливості вбачалися в їх особистих особливостях (або у зв'язку з низькою самооцінкою, або завдяки визнанню якихось дефектів власного сприйняття), в більшості пояснень дослідниками було прийнято, що конформність не є строго особистісна характеристика індивіда. Звичайно, і ці показники достатньо значимі; наприклад, було встановлено, що на ступінь конформності впливають і менш розвинений інтелект, і більш низький рівень розвитку самосвідомості, і багато інших обставин подібного ґатибу [7].

У кожному колективі існує система соціального контролю, що спостерігається підтримує конформізм на необхідного рівня. У цю систему входять такі заходи на співробітників, як переконання, розпорядження, заборони, визнання заслуг тощо. Завдяки даним заходам поведінка членів товариства наводиться у відповідність із загальне твердження прийнятим.

Від конформізму слід відрізнати інші прояви однаковості поглядів, думках, судженнях, створених у процесі соціалізації, і навіть зміна поглядів під впливом переконливою аргументації. Конформізм - це прийняття індивідом певної думки "під тиском", під тиском суспільства, чи групи. Вона зумовлена переважно боязною санкцій чи небажанням залишитися у ізоляції.

Сучасні дослідники неформальності – соціологи, психологи, педагоги, а перед усім соціальні філософи перейняли дослідницьку естафету минулих поколінь та дійшли висновків про те, що конформізм, як окремий прояв суспільного буття неформалів, грає особливе значення у діяльності членів організації. Крім того, він слугує своєрідним індикатором становища групи та може слугувати інструментом у дослідницькій роботі, оскільки здатність людей приймати встановлені порядки впливає на спроможність приживатися у колективі, на швидкість прилаштування конкретної людини до нестабільності, мінливості сучасної реальності.

Таким чином, у представленій роботі зроблена спроба надати характеристику поняття конформізму у контексті діяльності та розвитку неформальних об'єднань, проведений аналіз розвитку явища конформності у суспільстві загалом та в неформальних групах зокрема. Розглянуто ступінь вивченості даної проблематики у філософській науці та суміжних з нею соціології з метою надання більш ширшої характеристики проблеми. Новизна роботи полягає у тому, що автор намагався використовувати явище конформізму як «лакмусовий папірець» аналізу становища неформальних об'єднань. Під час проведення дослідження вдалося дійти наступних висновків: явища конформізму та мають широке розповсюдження у замкнених групах, більш того, слугують їх об'єднуючим елементом; з одного боку, найкращим середовищем для вивчення конформностіє неформальні течії, адже сама нестандартність цих суспільних утворень слугує підґрунтям для розвитку нестандартних моделей поведінки; з іншого, конформізм може виступати інструментом аналізу становища неформальних об'єднань; аналіз джерел продемонстрував глибоке вивчення проблематики у колі соціальних наук та недостатню увагу до питання у лоні соціальної філософії.

Виходячи з цього слід зазначити високу актуальність представленої теми та її недостатню вивченість з боку філософської думки. Подальші дослідження у цій сфері потрібні для узагальнення та систематизації отриманих знань, згрупування отриманих результатів, що надасть можливість більш точно надати оцінку місцю неформальних молодіжних об'єднань у сучасному середовищі, розглядаючи їх крізь призму неформальних молодіжних об'єднань.

Література:

1. Структурные характеристики молодёжных неконформистских объединений: антиномия «порядок-хаос» // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: Философия. Новосибирск, 2006. -Т.4. Вып.2 - С. 105-111.
2. Аксютенко Н.А. Философско-мировоззренческие проблемы молодежной субкультуры. Онтология и теорияпознания. / Н.А. Аксютенко. – М.: Наука 2007. – 23.
3. Філософський енциклопедичний словник. 2-е вид. М.: Радянська енциклопедія, 1983. – 625 с.
4. Назаретян, А. П. Психологія стихійного масового поведінки. [Текст] / А.П. Назаретян. - М.: Ладога, 2001. - 280 с.
5. Конформізм // Політологія. Енциклопедичний словник. - М.: Publisher, 1993. -433 с.
6. Там само. –С. 35.
7. Erikson, E. H. (1996). Identity: youthandcrisis. М.:Progress, 426 p.

Науковий керівник:

доктор філософських наук, Попов Володимир Юрійович.

Гавхар Хайдарова (Гулистан, Узбекистан)
Исроил Хайдаров (Ташкент, Узбекистан)

IBN SINONING TABIIY-ILMIY QARASHLARI

Allomaning ko'pgina asarlarida o'sha davr olimu fozillarini qiziqtirib kelgan tabiat hodisalari tilga olingan. Uning ta'kidlashicha, narsa-ashyolarning bir-biriga ta'siri ostida ularda misli ko'rilmagan o'zgarishlar sodir bo'lib turadi. Masalan, Quyosh va Oydan tarqaladigan nur va quvvat Erda jamiki ro'y beradigan hodisalar, jumladan odamlar, hayvonot va o'simliklar olami hayotiga, notirik tabiat hodisalari harakatiga ta'sir etadi. Oyning yaqqol ko'zga tashlanadigan ta'siri shundan iboratki, u "mevalarni eltiradi, o'z sathining kattalashishi tufayli meva mag'zi hajmini kengaytiradi va dengiz suvining ko'tarilishiga olib keladi"¹⁴, -deb uqtiradi Ibn Sino o'zining "Tib qonunlari" da.

Shuni ham unutmash kerakki, yomg'ir, qor, do'l va shunga o'xshash tabiat hodisalarining yuzaga kelishi olim tomonidan suv bug'larining tarqalishi yoki kontsentratsiyasi darajasi bilan izohlanadi. Darhaqiqat, Ibn Sino kolloid jarayonlarning umumiy ko'rinishini ko'rsata olgan bo'lsa-da, yog'ingarchilikning sodir bo'lishi sir-asrorini, uning teran mohiyatini har tomonlama ilmiy tahlil qilish tadqiqotchidan ilmiy tadqiq qilish yangidan-yangi texnik vositalarini yaratishni talab qilardi.

Olimning o'zi qoldirgan ma'lumotlarga ko'ra, Ibn Sino zamondoshlarining ko'pchiligi og'ir xastaliklar vaqtida sodir bo'ladigan inqirozlarning ko'pchiligi og'ir xastaliklar vaqtida sodir bo'ladigan inqirozlarning davom etishi muddati Oyning holatiga bog'liq deb hisoblar edilar. Oyning quvvati odamlar organizmlarida har xil o'zgarishlarni yuzaga keltiradi. Bunday o'zgarishlar, o'z navbatida, odamlar uchun foydali yoki zararli bo'lgan turli-tuman oqibatlariga olib kelishi mumkin. Oy nuri ko'payganida miya mag'zining ko'payishini hamda Oy to'lganda daraxtlardagi mevalar va sabzavotlarning pishishining tezlashuvini dalil qilib ko'rsatadilar. Ularning aytishicha, kishi badanining rutubatlari ham Oydan ta'sirlanadi: Oy holatining o'zgarishiga qarab rutubatlarning holati ham turlicha bo'ladi. Oy holatidagi o'zgarishning kuchayishi bilan rutubatlardagi turilik ham kuchayadi, deydi alloma o'zining "Tib qonunlari" ning to'rtinchi kitobida.

Ibn Sinoning o'ziga kelsak, u bunday sodda dalillarga shubha bilan qaraydi. Olimning fikricha, xastaliklarda uchraydigan inqirozli holatlar, ularning davri va sabablari asosan erdagi sharoitlarga bevosita bog'liqdir. Shuning uchun bu xil dalil va hisoblashlarda bir qancha shak-shubhalar bo'lib, bular ustida har xil tortishuvlar, bahs-munozaralar borligini eslatib o'tadi. Tajriba va kuzatuvlar natijasida qo'lga kiritilgan ma'lumotlar har qanday astrologik xulosa va bashoratlardan afzaldir. Astrologiya va unga asoslangan diagnostika uslublari hamda davolash metodikasi olimgacha ham yashab kelganligi ma'lum. Ibn Sino ba'zi hollarda fazoviy jismlar va yoritgichlar to'g'risida fikr yuritar ekan, bu uning astrologiyani tan olganligini ko'rsatmaydi, balki uning kasalliklarning oldini olishda yil fasllarida uchrab turadigan meteorologik sharoitni e'tiborga olish kerakligini uqtirganligidir.

Ibn Sinoning ko'pgina hodisalarning fizik mohiyatini aniqlab berish borasidagi sa'y-harakatlari uning katta xizmatlaridan biri hisoblanadi. Jismlar o'rtasidagi aloqadorlik va o'zaro ta'sir to'g'risidagi g'oyalarning ilgari surilishi ilmiy tadqiqotlar doirasidan astrologiya^X ni siqib chiqarishga imkoniyatlar yaratib berishga olib keldi.

Hozirgi kunda ekologik xavfsizlik borgan sari sayyoramiz aholisi uchun o'ta murakkab va dolzarb muammoga aylanib bormoqda. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning asosli ravishda uqtirishicha, "Ekologik xavfsizlik muammosi allaqachonlar milliy va mintaqaviy doiradan chiqib, butun insoniyatning umumiy muammosiga aylangan. Tabiat va inson o'zaro muayyan qonuniyatlar asosida munosabatda bo'ladi. Bu qonuniyatlarni buzish o'nglab bo'lmas ekologik falokatlarga olib keladi"¹⁵.

O'tmishga murojaat qilsak, mazkur muammoning o'ziga xosil ko'rinishlari va ularning echimi to'g'risidagi g'oyalarni Abu Ali Ibn Sinoning betakror tibbiy asari sanalmish "Tib qonunlari" da uchratamiz. Alloma asarning birinchi jildida ilm-fan sohasida jahonda birinchilardan bo'lib tibbiy muhit va inson salomatligining o'zaro munosabatlarini tadqiq etish zaruratini teran anglaganligini yaqqol shohidi bo'lamiz. Inson hayoti, uning sihat-salomatligi tashqi muhitning inson organizmiga ta'siriga bog'liqdir. Bunday sharoitlarga ob-havo, turar joy, uning konkret xususiyatlari, yil fasllari va ularning o'zgarib turishi kiradi.

Inson organizmi faoliyati uchun muhim bo'lgan omillardan biri turar joydir. U odam gavdasiga quyidagicha ta'sir ko'rsatadi: "u joylarning balandlik va pastligi, yoki ularga yaqin joyda G'baland, pastlik G' va tog'larning bo'lishi; tuproqlarning qanday bo'lishligi, ya'ni ular toza tuproqlikmi, boqoqlikmi, loylikmi yoki G'tuproqda G' ma'dan quvvati bormi? Bunday sabablarga yana suvning ko'p yoki ozligi, u joyning yaqinida daraxtlar, konlar, qabriston, o'lgan hayvonlar va shunga o'xshash narsalarning borligi ham kiradi".

Tashqi muhit tarkibida havoning o'rni muhimdir. Yaxshi havo bug' va tutun kabi yot narsalar aralashmagan sof havodir. Bu aslida ochiq havo bo'lib, unga pastlik, chuqurlik, chakalakzor, botqoq erlar va polizlardan, ayniqsa, qalin daraxtzorlar, yong'oq, shavhat, anjir kabi moddalari yomon bo'lgan daraxtlar o'sgan joydan suv bug'lari va sassiq hidli ellar aralashmagan bo'ladi. Aslida quyosh botganda tez soviydigan va quyosh chiqqanida esa tez isiydigan havo inson hayoti uchun foydalidir.

¹⁴ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. IV-китоб. Т., "Фан", 1980.-253-бет

X Ayrim kishilar va halqlar taqdirini osmon yoritqichlarining vaziyatlariga qarab aytib berishga da'vo qiluvchi ta'limot. U ilmi nujum deb atalgan.

¹⁵ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., "Ўзбекистон", 1997. 112-113 бетлар.

Ibn Sinoning ta'kidlashicha, insonlar hayotida suvning ahamiyati behad darajada e'tiborlidir. Alloma suvning turli xil jihatlarga to'xtalib, "Suvlarning eng yaxshisi buloq suvidir. Lekin hamma buloqning emas, balki eri toza va tuprog'ida bironta chet xususiyat va kayfiyat bo'lmagan buloqning suvidir, yoki G'suv oqadigan joy G' toshli bo'lishi kerak, chunki u balchiqqa o'xshab sasimaydi, ammo toza tuproqli er toshli erdan yaxshiroq".¹⁶ Bundan tashqari, hamma toza tuproqli buloqning suvi doimo ham yaxshi bo'lavermaydi. Agar bu suv oqar suv bo'lsa yana ham ma'quldir, chunki oqar suvning fazilatleri bisyordir.

Ichimlik suv ba'zi talablarga javob bera olishi shartdir. Bunday suvning sifatleri chuchuk va biroz shirindek tuyuladi. Olib borilgan tajribalar shuni ko'rsatadiki, bunday suv aslo sharob bilan qo'shilmaydi, miqdoran solishtirma og'irligi boshqa suvga nisbatan ancha engil, tezda soviydi va tez muddatda isiydi. Bundan tashqari, u qishda sovuq va yozda esa issiq bo'lib, har qanday noxush hidlardan holidir.

Tabobat ilmining sultoni yuqorida aytilgan fikrlar pirovard oqibatida dalillar talab qilishini yaxshi biladi. Uningcha, bularga samarali kuzatuv va oqilona tashkil etilgan tajribalar ishonchli dalil bo'la oladi. Suvning sifati uning og'irligini belgilash yo'li bilan aniqlanadi. Bilgilki, deb yozadi alloma, tortib ko'rish suvning sifatini aniqlashda qulay usullardan biri sanaladi. Engil suv yaxshiroq bo'ladi. Suvning vaznini ba'zan ma'lum o'lchov yordami bilan, ba'zan esa quyidagi usul orqali aniqlaydilar: og'irligi bir xil bo'lgan ikki bo'lak latta yoki paxtani ikki xil suv bilan ho'llab, keyin ular yaxshilab quritiladi. Natijada qaysi paxta engil kelsa, o'sha ho'llangan suv yaxshiroq hisoblanadi.

Hozirgi zamon fani tomonidan bu masalaga birmuncha aniqlik kiritildi. Ichishga mo'ljallangan suv manbaidagi har xil quruq qoldiqlar 100 mgG'l dan oshmasligi, uning hidi va ta'miga berilgan baho o'rtacha 2 ball, ayrim hollarda esa 3 ball dan oshmasligi shart qilib qo'yiladi.

Tajriba va kuzatuvlar natijasida qo'lga kiritilgan salmoqli ijobiy yutuqlardan o'z fikr-mulohazalarini har tomonlama asoslash, ularga ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirishda tayanish Ibn Sinoning mustaqil tarzda fikr yuritishi, boshqa olimlarga taqlid qilishni xush ko'rmasligi o'sha davr uchun o'ta e'tiborlidir. Bunda uning o'ziga xos tarzda teran mulohaza yuritib, nazariy fikr va ashyoviy dalilning birligini qadrlashdek muhim xususiyatning ustunligi doimo sezilib turadi. Aynan shu masalada Ibn Sinoning "Quroza-ye tabiat" G' "Tabiat durdonasi" G' asariga nisbatan eronlik tadqiqotchi Xusayn Sodiqiyning allomaning "o'ziga xos bo'lgan fikr yuritish xarakteri falsafiy fikrlash uslubidan yuqori turadi"¹⁷, -degan xulosasiga qo'shila olmaymiz. Allomaning barcha asarlarida, jumladan "Tib qonunlari" va "Tabiat durdonasi"da ham falsafiy tafakkur va muammolarga tabiiy-ilmiy nuqtai nazardan yondashish bir-biriga qarama-qarshi qo'yilmagan, chunki tabiiyot mustaqil fan sohasi bo'lmasdan, balki yagona falsafaning muhim tarkibiy qismi sanalganligi ko'pchilikka ma'lum. Shunday ekan, bu ikki yondashishni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish tarixiy haqiqatga putur etkazishi aniq, deb o'ylaymiz.

Ibn Sino yashash joy omillarini odamlar fiziologik va psixologik xususiyatlarining mohiyati bilan bevosita va uzviy bog'lashga harakat qiladi. Jumladan, issiq, sovuq, tog'lik, past tekislik va boshqa geografik kengliklarda yashovchi kishilarning gavda tuzilishi, kuch-g'ayrati, salomatligi, xulq-atvoridagi xususiyatlar, urf-odatlar, boshqa muhit kishilaridan farqini real sabablar bilan zo'rma-zo'raki bir tarzda bog'lashga intilishi ham ba'zan ko'zga tashlanib turadi. Qolaversa, u kishilarda uchraydigan turli-tuman fazilatlar va illatlarni ham sof tabiiy hodisalardan izlaydi. Vaholanki, bunda Ibn Sino ijtimoiy muhitning rolini birmuncha unutilib qo'ygandek tuyuladi.

Ibn Sino ba'zi hollarda fiziologiya patologiya asosi sifatida to'rtta suyuqlik-xillarni qabul qiladi. To'rtta suyuqlik to'g'risidagi ta'limot moddiy olamning asosi to'rtta unsurlardan, ya'ni havo, suv, tuproq va olovdan tashkil topganligini e'tirof etuvchi ta'limotning mantiqiy davomidir. "Tib qonunlari"ning uchinchi va to'rtinchi kitoblarida kasalliklarning eng nozik alomatlarini, ularning rivojlanish qonunlarini to'g'ri ko'rsatib berayotgan ajoyib diagnost, klinist, tajribali va bilimdon vrach o'zi kuzatayotgan klinik manzarani to'rtta suyuqlik haqidagi ta'limotning tor tokchasiga zo'rlab joylashtirayotganligini ko'rsatadi. Lekin shunga qaramasdan, uning izlanishlarida muammolarni haqiqiy ilmiy asosda o'rganish ishtiyogi behad darajada yuksak ekanligiga guvoh bo'lamiz. Bu esa o'sha tarixiy davr sharoitida jasoratli sa'y-harakat bo'lganligi shubhasizdir.

Aniqlik kiritish lozimki, yil fasllarining almashinib turishi o'zicha inson organizmiga faol ta'sir etuvchi omil bo'lib xizmat qilmaydi. Bu aslida davrdan kelib chiqmaydi, chunki davr bir vaqtdir, balki u bilan birga bo'lgan muayyan kayfiyatdan kelib chiqadi. Oqibatda ob-havoda ro'y beradigan o'zgarishlar muhim ahamiyat kasb etadi. Agar bir kunning o'zida ob-havo, masalan, issiqdan birdaniga sovuqqa o'tsa, u shubhasiz, inson salomatligiga salbiy ta'sir qilmay qo'ymaydi. Agar bordiki, bahor fasli yog'ingarchilikka serob bo'lsa, uning davomi yoz yomg'iridan holi bo'lmasa-bu ayni muddao, u kishilar salomatligini saqlash va kasalliklarning oldini olishga ko'maklashadi.

Inson organizmining tashqi muhitga nisbatan faolligi hozirgi zamon fanida "adaptatsiya"^x tushunchasi orqali ifodalanaadi. Ibn Sino terminologiyasida esa u "mijoz", organizmning o'ziga xos tabiati sifatida ishlatilib kelingan. "Tib qonunlari"da "mijoz" tushunchasi quyidagicha ta'riflanganligini ko'ramiz: "unsurlarning nihoyat darajada mayda bo'laklaridagi qarama-qarshi kayfiyatlarining bir-biriga ta'siri ma'lum bir chegaraga etganda paydo bo'lgan kayfiyati mijoz deyiladi. Unsurlarning eng kichik bo'laklaridagi kayfiyat har bir unurning aksar bo'laklari bilan aralashishi uchun lozimdir. Bu unsurlar o'z quvvatlari bilan bir-birlariga ta'sir qilishlari natijasida ularning hammasiga mos bir kayfiyat vujudga keladi. Ana shu kayfiyat mijozdir"¹⁸. Mijozlarning xilma-xilligi tufayli ko'pincha

¹⁶ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. 3 жилдли сайланма. 1-жилд. Т., "Халқ мероси" нашриёти, 1992. 49-50-бетлар.

¹⁷ Shayx ur-ra'is Abu Ali ibn Sino. Quroza-ye tabiat G'Tadqiq-e va muqaddima-ye doktor G'ulom Husayn Sodiqiy. Tehron, 1332 hijriy-shamsiy. Muqaddima. 12-13-betlar.

¹⁸ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. 3 жилдли сайланма. 1-жилд. –Т.: Халқ мероси, 1992. 15-бет

sabab bitta bo'lsa ham, turli gavdalarda turlicha kasalliklarni yoki turli vaqtlarda turli kasalliklarni keltirib chiqargan bo'ladi. Biror-bir sababning ta'siri kuchsiz va kuchli odamda, sezuvchan va kam sezadigan odamda bir xil bo'lavermaydi.

Inson organizmiga etib bormagan har qanday sabab unga ta'sir etmaydi. Sababning oqibat keltirib chiqarishi uchun zarur muddatda faol kuchlarning bir-biri bilan hamjihat bo'lishi shart. Tashqi muhim omillarini yuzaga keltiruvchi sabablar har xil xarakterga egadir. Bir xil sabablar kishilr organizmida turli-tuman kasalliklar, salomatlik alomatlarini yoki har xil vaqtda har xil kasalliklarni keltirib chiqaradi.

Bundan kelib chiqadiki, Ibn Sino inson mijozi va tashqi muhitning o'zaro munosabatini tadqiq etish orqali buyuk ingliz biolog Ch.Darvindan 800 yil avval evolyutsion nazariyaning o'zaro munosabatini tadqiq etish orqali buyuk ingliz biolog Ch.Darvindan 800 yil avval evolyutsion nazariyaning ko'pgina muhim jihatlarini bashorat qilishga musharraf bo'ldi. Ammo shuni ham ta'kidlash lozimki, Ibn Sino davridagi va hozirgi zamon tashqi muhiti bir xil emas, albatta. Yaqin vaqtlargacha kishi patologiyasining asosiy omillari bakteriya va viruslarni tashkil qilgan bo'lsa, endilikda esa unga tashqi muhitni fizikaviy – kimyoviy komponentlari hal qiluvchi ta'sir ko'rsata bormoqda. XXI asr o'zining ajoyib olamshumul yutuqlari bilan birga turli xil yuqumli, genetik, endokrin, allergik, toksik hamda toksik- allergik kasalliklarnig guvohi bo'ldi.

Xullas, musulmon Sharqi falsafiy tafakkur va tabitshunosligining buyuk namayandasi Ibn Sino davrlar osha dolzarbligini yo'qotmagan ilmiy muammolarni hal etishda ilg'or ilm –fanning ajoyib an'analariga sodiq qolganligini ko'rsatadi. Allomanig tabiy-ilmiy qarashlaridagi evristik g'oyalar mustaqil O'zbekistonning ma'naviy xazinasining ko'rki bo'lib qolishi va jahon madaniyatining nurli istiqboliga beminnat xizmat qilishi tabiiy va shubhasizdir.

Ibn Sinoning Abu Rayhon Beruniy bilan yozishmalarida, "Kitob ash-shifo", "Tabiat durdonasi" va boshqa asarlarida tog' jinrlarining vujudga kelishi va ularning emirilishi, bo'shliqning yo'q ekanligi, sarob va elektr hodisalari, inertsiya kabilar haqida qiziqarli fikr-mulohazalar yuritilgan. Xullas, Ibn Sinoning tabiiy-ilmiy g'oyalari uning gnoseologik qarashlari va ijtimoiy idealining shakllanishi va yuksalishiga samarali ta'sir ko'rsatdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ayrim kishilar va halqlar taqdirini osmon yoritqichlarining vaziyatlariga qarab aytib berishga da'vo qiluvchi ta'limot. U ilmi nujum deb atalgan.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолтлари. Т., "Ўзбекистон", 1997. 112-113 бетлар.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Kuchkarova Hafiza Scherbabayevna** – преподаватель NUU кафедры немецкого языка и литературы Каршинського государственного университета.
- Абдукодиров Акмалхўжа** – студент. Гулистанский государственный университет.
- Абжаков Асет** – магистр делового администрирования Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова.
- Акбаров И.** – старший преподаватель НамИПИ, г. Наманган.
- Акирова Анар Магистрант** – 2-го курса Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова.
- Ахадов Али Сабир-оглы** – студент 6 курса специальности "Юриспруденция" ЮФУ, ведущий инженер по внедрению информационных систем ОАО «Электронная Москва».
- Ашурова Зебинисо Рахимовна** – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры математического анализа Самаркандского государственного университета.
- Базаров Бахритдин Махаммадиевич** – кандидат биологических наук, доцент кафедры «Генетика и биохимии» Самаркандского государственного университета имени Алишера Навои, Узбекистан.
- Балян Ізо́льда Валері́ївна** – заступник директора з науково-організаційних та господарських питань Закарпатської державної сільськогосподарської дослідної станції НААН.
- Бандуровська Марина Андріївна** – студентка Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.
- Бегимов Одил Тўхтамишович** – Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти, “Ўзбек ва рус тиллари” кафедраси доценти, филология фанлари номзоди (Ўзбекистон).
- Бєляков Сергій Олександрович** – аспірант кафедри екології факультет природничих наук Національний університет «Києво-Могилянська академія».
- Бобовський Роман Петрович** – викладач кафедри математики, інформатики та методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Боднарчук Тетяна Леонідівна** – кандидат економічних наук. асистент кафедри економіки підприємства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- Боєчко Владислав Федорович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Бойдадаев М.** – старший преподаватель НамИПИ, г. Наманган.
- Бойчаева Шарифа Саидкуловна** – старший преподаватель. Сырдарьинский областной институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования.
- Болтаева М.Л.** – кандидат педагогических наук, доцент. Наманганский инженерно-педагогический институт.
- Бўронов Жавохир Муродулла ўғли** – студент. Гулистанский государственный университет.
- Варганова Катерина** – студентка Навчально-Наукового Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету
- Великий Сергей Сергеевич** – магістрант кафедри електропостачання НТУУ «КПІ».
- Воробйов В. В.** – викладач. Львівський університет бізнесу і права.
- Ғаниев Ахрорбек Алишер угли** – студент направления педагогики и психологии Наманганского государственного университета
- Гірчук Олесья Василівна** – старший викладач кафедри авіаційної психології Навчально-Наукового Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету.

- Горленко Валентина Парфёновна** – кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики учреждение образования «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины».
- Грановська Валерія Михайлівна** – Київський університет імені Бориса Грінченка.
- Грипинська Надія Василівна** – кандидат фізико-математичних наук, доцент. Хмельницький національний університет.
- Гулько Петро Миколайович** – кандидат педагогічних наук, викладач-методист циклової комісії фізичного виховання Черкаського державного бізнес-коледжу.
- Гуськова Елеонора** – аспірант кафедри політичної аналітики і прогнозування НАДУ при Президентові України.
- Диптан Людмила Леонідівна** – студентка. Національний університет харчових технологій.
- Древицька Наталія Юріївна** – асистент кафедри безпеки життєдіяльності Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- Дукенбаева Задаш Оразгалиевна** – доктор исторических наук, профессор, заведующая кафедрой «Евразийских исследований» Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Дуліна Олександра Сергіївна** – студентка Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.
- Душаев Акбаржон Жаникулович** – преподаватель. Гулистанский государственный университет.
- Д'яченко Андрій Володимирович** – аспірант першого року навчання Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, майор Національної гвардії України.
- Жанибекова Жанат Слановна** – Магістрант ЖезУ.
- Живолуп Роман Ігорович** – магістрант спеціальності «Медіакомунікація» Гуманітарного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Журавель Тетяна Василівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Жураева Умидахон Юнусалиевна** – Самаркандский государственный университет.
- Захаровська Тетяна Леонідівна** – старший викладач кафедри легкої атлетики
- Ильясова Гульсим Сагидановна** – учитель математики СШ №22 г. Актобе Республика Казахстан.
- Исмаилов Бауыржан Карабекович** – магістрант кафедри економіки Казахского университета экономики, финансов и международной торговли.
- Исмаилова З.К.** – доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский институт ирригации и мелиорации.
- Ишонкулова Комила Курбановна** – преподаватель Гулистанский государственный университет.
- Іваник Андрій Євгенович** – магістрант кафедри електропостачання НТУУ «КПІ».
- Ісаєва Маріан Олександрівна** – студентка Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.
- Калінчик Василь Прокопович** – доцент кафедри електропостачання НТУУ «КПІ».
- Камысбаева Кадиша** – учитель математики СШ №22 г.Актобе Республика Казахстан.
- Карасьова Аліна Олександрівна** – магістрант російсько-українського відділення філологічного факультету ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».
- Каххоров Шохрух Камолович** – студент. Самаркандский Государственный Университет.
- Кенжаева Пошшажон** – кандидат филологических наук, докторант кафедры «Литература стран зарубежного востока» Ташкентского государственного института востоковедения.

- Кимаковская Галина Николаевна** – старший преподаватель кафедры алгебры, геометрии и методики преподавания математики Приднестровского государственного университета имени Т.Г. Шевченко;
- Киямова Махбуба Султановна** – преподаватель кафедры немецкого языка и литературы Каршинського государственного университета.
- Колотило Наталія Станіславівна** – студентка Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.
- Коник Юрій Миколайович** – студент. Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу.
- Короленко Олена Владиславівна** – студентка Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Коскеева Асемгуль Муратовна** – PhD докторант кафедры «Евразийских исследований» Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Костенко Світлана Борисівна** – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри математичного моделювання соціально-економічних процесів Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Красінько Вікторія Олегівна** – кандидат технічних наук, доцент. Національний університет харчових технологій.
- Крекотень Олена Валентинівна** – старший викладач кафедри іноземних мов Сумського національного аграрного університету.
- Кузько Едуард Олегович** – студент Дніпропетровського державного інституту фізичної культури і спорту.
- Курбанова Зарифа Бокижановна** – старший преподаватель кафедры педагогики и психологии Наманганского государственного университета.
- Қалдыбеков Мұхамедғали Ғабдыжалилұлы** – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті.
- Лабудько Степан Пилипович** – старший викладач кафедри освітніх та інформаційних технологій КЗ Сумський ОІППО.
- Леонтьева Ліна Віталіївна** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри економічної теорії та права.
- Лещенко Анастасія Миколаївна** – доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Інституту людини Київського університету імені Б.Д. Грінченка.
- Ліснічук Надія Вікторівна** – аспірант НУБІП України.
- Логоша Роман Васильович** – кандидат економічних наук, доцент кафедри аграрного менеджменту Вінницького національного аграрного університету.
- Мадрахимов А.** – старший преподаватель НамИПИ, г. Наманган.
- Мазур Анна Павлівна** – асистент економічної геології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- Мазур Наталія Володимирівна** – старший викладач кафедри соціальної і корекційної педагогіки Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка.
- Максимчук Леся Василівна** – старший викладач кафедри економіки та менеджменту підприємства ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК».
- Мамажанова Мадина** – Наманган тумани 1-сонли умумтаълим мактаби тарих ва ҳуқуқ фани ўқитувчиси.
- Мамаражабов Ботир Баходируглу** – магистрант кафедры «Теория и практика перевода» Ташкентского государственного института востоковедения.
- Маматкулова Нигора Шербековна** – старший преподаватель. Сырдарьинский областной институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования.
- Маторіна Наталя Михайлівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри

германської та слов'янської філології ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Мельник Кирило Вікторович – студент Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.

Мисрбекова Махліє Мисрбек кизи – студентка. Гулистанский государственный университет.

Михайлів Ірина Романівна – кандидат геологічних наук, доцент, завідувач кафедри економічної геології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Мурзалиева Айкерим Байказаховна – аспірант БГУ имени К.Карасаева.

Мусурманкулов Фарход Уралович – старший преподаватель. Сырдарьинский областной институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования.

Муҳаммадиев Муҳаммадали – Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти, “Иқтисодиёт” факультети 1 курс талабаси.

Назирова Улгуза Насриддиновна – преподаватель кафедры «Немецкого языка и литературы» Каршинского государственного университета.

Намозов Ахрор Рустамович – преподаватель медколлежа города Самарканда.

Насриддинов Шукрулло Назруллаевич – Наманган давлат университети ўқитувчиси.

Наточий Людмила Олександрівна – вчитель, кандидат педагогічних наук, загальноосвітня школа I-III ступенів, м. Северодонецьк, Україна.

Нурекеев Куат Темирбаевич – Нукусский филиал Ташкентского университета информационных технологий, магистрант факультета «Компьютерный инжиниринг».

Нурматова Мафтуна – магистрант 2 го курса кафедры «Генетика и биохимии» Самаркандского государственного университета имени Алишера.

Обушна Наталія Іванівна – кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри державного менеджменту Національної академії державного управління при Президентові України.

Онгарбаева Алия Дуйсенгалиевна – старший преподаватель. Жетысуский государственный университет имени Ильяса Жансугурова.

Охунова Мухаббат Аликуловна – преподаватель. Гулистанский государственный университет.

Павлось Ольга Олександрівна – старший викладач. Львівський державний університет фізичної культури.

Павлось Руслан Мирославович – старший викладач. Національний університет «Львівська Політехніка».

Пастушенко Анастасія Ігорівна – студентка кафедри екології факультету природничих наук НУ «Києво-Могилянська академія».

Петрова Ольга Борисівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Харківського національного медичного університету.

Пилипів Любомир Дмитрович – кандидат технічних наук, доцент кафедри транспорту і зберігання нафти і газу Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Піскун Інна Михайлівна – магістр. Київський університет імені Бориса Грінченка.

Покойовець Катерина Юрїївна – студентка факультету біотехнології, технології цукру та водо підготовки Національного університету харчових технологій.

Попова Наталія Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов № 3 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Рахимова Муйба Темировна – преподаватель кафедры немецкого языка и литературы Каршинского государственного университета.

- Рахмонов Азамат Рузвонвич** – преподаватель. Гулистанский государственный университет.
- Розен Виктор Петрович** – заведующий кафедрой АУЭК НТУУ «КПИ».
- Романкова Лілія Миколаївна** – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач відділу виховної та психолого-педагогічної роботи ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника».
- Рудянин Іван Петрович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Рузиева Джульетта Эльмуродовна** – преподаватель кафедры немецкого языка и литературы Каршинского государственного университета.
- Рябошапка Анастасія Василівна** – студентка Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.
- Сайфиева Ю.У.** – студент по направлению «Профессионального образования», Ташкентский институт ирригации и мелиорации.
- Свищ Ярослав Степанович** – Львівський державний університет фізичної культури.
- Сіньковський Артем Петрович** – студент Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького.
- Собиржонова Н.Р.** – студент по направлению «Профессионального образования». Наманганский инженерно-педагогический институт
- Стонога Аліна Олександрівна** – асистент кафедри педагогіки та методики професійного навчання Української інженерно-педагогічної академії.
- Тошбоев Хусан Бахтиєрович** – преподаватель. Гулистанский государственный университет.
- Трандафілова Наріне Араратівна** – аспірантка. Донецький національний університет (м. Вінниця).
- Тураева Шахида Эгамбердиевна** – Каршинский инженерно-экономический институт.
- Турумбетов Байрам Конгратбаевич** – Нукусский филиал Ташкентского университета информационных технологий, ассистент кафедры «Телекоммуникационный инжиниринг».
- Убоженко Анна Станиславовна** – преподаватель кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета.
- Ужва Олена Олександрівна** – студент Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.
- Умматова Махбуба Бекбуловна** – исследователь Гулистанский государственный университет.
- Урденко Юлія Сергіївна** – студентка Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.
- Файзуллоев Хусен Рахматович** – студент. Самаркандский государственный университет.
- Фахриддинова Сайёра Садриддиновна** – учительница по информатики Академический лицей Республика Узбекистан, Наваиская обл.
- Фундак Леся Ігорівна** – асистент кафедри математичного моделювання соціально-економічних процесів Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Хайдаров Исроил Бўрикулович** – студент Тошкент давлат університети.
- Хайдарова Гавхар Бўрикуловна** – преподаватель. Гулистанский государственный университет.
- Хайдарова Сайёра Чиналиевна** – преподаватель. Гулистанский государственный университет.
- Халилова Дилафрўз Жаҳонгировна** – преподаватель Лицей “Нуристон” кафедра немецкого языка и литературы, Карши.
- Химматалиев Д.О.** – старший научный сотрудник-исследователь, кандидат педагогических наук. Ташкентский институт ирригации и мелиорации.

- Химматова Жанатой Кучмуратовна** – старший преподаватель. Сырдарьинский областной институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования.
- Хітько Григорій Анатолійович** – студент кафедри електропостачання НТУУ «КПІ».
- Холжигитова Дилбар Баходир кизи** – студентка Узбекистан Государственных Университета Мировых языке.
- Худайбергенова Зилола** – доктор филологических наук, профессор кафедры «Тюркские языки» Ташкентского государственного института востоковедения.
- Хайитов Даврон Гайбуллаевич** – ассистент кафедры «Генетика и биохимии» Самаркандского государственного университета.
- Цегелик Григорій Григорович** – доктор фізико-математичних наук, професор, завідувач кафедри математичного моделювання соціально-економічних процесів Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Чен Люсін** – аспірант кафедри музичного мистецтва і хореографії Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського.
- Черепаха Богдан Сергійович** – студент Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.
- Чернецький Антон Миколайович** – студент видавничо-поліграфічного інституту НТУУ «КПІ».
- Чеснова Марина Владиславівна** – студентка Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.
- Шадманова Нигора Иргашевна** – Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти, “Ўзбек ва рус тиллари” кафедраси катта ўқитувчиси (Ўзбекистон).
- Шаматріна Тетяна** – студентка. Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка.
- Шаповалова Анна Олегівна** – студентка Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.
- Шевченко Анастасія Олександрівна** – студентка Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.
- Шевчук Марина** – студентка Навчально-Наукового Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету.
- Шкретій Максим Вікторович** – магістрант кафедри електропостачання НТУУ «КПІ».
- Шодибоева Мастура Комилжон кизи** – студентка. Гулистанский государственный университет.
- Шукурова Ўғилой Умаровна** – преподаватель. Гулистанский государственный университет.
- Эргашева Фароғат Шералиевна** – преподаватель Гулистанский государственный университет.
- Эшонкулова Маъсуда Хабибовна** – преподаватель Гулистанский государственный университет.
- Юлдашева Вохида Назаровна** – преподаватель кафедры немецкого языка и литературы Каршинського государственного университета.
- Януль Оксана Юріївна** – студентка видавничо-поліграфічного інституту НТУУ «КПІ».
- Яхшибоев Дилшодбек Гайрат угли** – студент. Самаркандский государственный университет.

НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩИЕ КОНФЕРЕНЦИИ

Уважаемые преподаватели, аспиранты, студенты!

Государственное высшее учебное заведение

«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды»,
молодежная общественная организация «Независимая ассоциация молодежи»,

студенческое научное общество исторического факультета «Комитет исследования истории и современности»

Информируют Вас, что с 29 по 30 июня мая 2016 г. проводится XXVII Международная научно-практическая интернет-конференция «Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии».

Планируется работа по секциям:

I. БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Систематика и география высших растений.
2. Структурная ботаника и биохимия растений.
3. Микология и альгология.
4. Ресурсоведение и интродукция растений.
5. Молекулярная биология, микробиология.
6. Зоология.
7. Физиология человека и животных.
8. Биохимия и биофизика.
9. Генетика и цитология.
10. Биоинженерия и биоинформатика.

II. ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

1. Регионоведение и региональная организация общества.
2. Наблюдение, анализ и прогноз метеорологических условий.
3. Гидрология и водные ресурсы.
4. Биогеография, биоресурсоведение, биоразнообразие.
5. Картография и геоинформатика.
6. Природопользование и экологический мониторинг.
7. Техника и технологии геологоразведочных работ.
8. Почвоведение.

III. ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

1. Повышение роли государственного служащего на современном этапе развития общества.
2. Современные технологии управления.
3. Взаимодействие различных ветвей власти.
4. Подготовка государственных служащих.

IV. ЭКОЛОГИЯ

1. Состояние биосферы и его влияние на здоровье людей.
2. Экологические и метеорологические проблемы больших городов и промышленных зон.
3. Радиационная безопасность и социально-экологические проблемы.
4. Промышленная экология и медицина труда.
5. Проблемы экологического воспитания молодежи.
6. Экологический мониторинг.

V. ЭКОНОМИКА

1. Банки и банковская система.
2. Внешнеэкономическая деятельность.
3. Финансовые отношения.
4. Инвестиционная деятельность и фондовые рынки.
5. Управление трудовыми ресурсами.
6. Маркетинг и менеджмент.
7. Учет и аудит.
8. Математические методы в экономике.
9. Экономика промышленности.
10. Экономика предприятия.
11. Логистика.
12. Экономика АПК.
13. Региональная экономика.
14. Экономическая теория.
15. Государственное регулирование экономикой.
16. Макроэкономика.

VI. ИСТОРИЯ

1. История Украины.
2. Всемирная история.
3. История науки и техники.
4. Этнография.
5. Устная история.
6. История стран СНГ.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Дифференциальные и интегральные уравнения.
2. Перспективы систем информатики.
3. Теория вероятностей и математическая статистика.
4. Прикладная математика.
5. Математическое моделирование.

VIII. ИСКУССТВО

1. Музыкальное искусство.
2. Искусство танца.
3. Театральное искусство.
4. Фото и киноискусство.
5. Искусство дизайна.

IX. ПЕДАГОГИКА

1. Дистанционное образование в высшей школе.
2. Проблемы подготовки специалистов.
3. Методические основы воспитательного процесса.
4. Стратегические направления реформирования системы образования.
5. Современные методы преподавания.
6. Социальная педагогика.

X. ПОЛИТОЛОГИЯ

1. Избирательные технологии.
2. Проблемы интеграции Украины в мировое сообщество.
3. Отношения Украины с НАТО.
4. Отношения Украины со странами СНГ.

XI. ПРАВО

1. История государства и права.
2. Административное и финансовое право.
3. Охрана авторских прав.
4. Трудовое право и право социального обеспечения.
5. Уголовное право и криминология.
6. Борьба с экономическими преступлениями.
7. Экологическое, земельное и аграрное право.
8. Конституционное право.
9. Гражданское право.
10. Хозяйственное право.
11. Криминалистика и судебная медицина.
12. Предпринимательское и банковское право.
13. Уголовно-процессуальное право.

XII. ПСИХОЛОГИЯ

1. Место психолога на производстве.
2. Формы работы психолога-практика.
3. Современные тенденции в методологии психологических исследований.
4. Психология терроризма.
5. Психолого-педагогические проблемы развития личности в современных условиях.
6. Клиническая психология.
7. Общая психология.
8. Педагогическая психология.
9. Психология развития.
10. Психология труда.
11. Психофизиология.
12. Социальная психология.

XIII. СОЦИОЛОГИЯ

1. Кадровый менеджмент.
2. Современные технологии социального опроса.

XIV. СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

1. Компьютерная инженерия.
2. Вычислительная техника и программирование.
3. Программное обеспечение.
4. Информационная безопасность.

XV. ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ

1. Физическая культура и спорт: проблемы исследования, предложения.
2. Развитие физкультуры и спорта в современных условиях.

XVI. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Методика преподавания языка и литературы.
2. Риторика и стилистика.
3. Теоретические и методологические проблемы исследования языка.
4. Синтаксис: структура, семантика, функция.
5. Методы и приемы контроля уровня владения иностранным языком.
6. Актуальные проблемы перевода.
7. Язык, речь, речевая коммуникация.
8. Украинский язык и литература.
9. Русский язык и литература.
10. Этно-, социо- и психолингвистика.

XVII. ФИЛОСОФИЯ

1. Философия литературы и искусства.
2. Социальная философия.
3. История философии.
4. Философия культуры.
5. Философия религии.
6. Философия науки.

XVIII. ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Metallургия.
2. Горное.
3. Литейная Дело.
4. Машиноведение.
5. Электротехника
6. Теплотехника.
7. Гидротехника.
8. Радиотехника.
9. Строительство

XIX. СОЦИАЛЬНЫЕ КОММУНИКАЦИИ. МЕДИА.

1. Журналистика. Теория и история журналистики.
2. Книговедение, библиотековедение, библиографоведение.
3. Социальная информатика. Прикладные социально-коммуникационные технологии.

Оргкомитет конференції планує розміщати доповіді на Web-сторінці по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua>.

По результатах конференції буде сформований електронний збірник матеріалів, який можна буде завантажити в PDF-форматі на головній сторінці конференції по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua/>.

Робочі мови конференції – український, польський, російський, англійський, французький, білоруський, грузинський, армянський, азербайджанський, казахський, узбекський, таджицький, киргизський, молдавський, туркменський.

Останній термін подання матеріалів – 28 червня 2016 г. (включительно).

Вартість участя в конференції та розміщення статті в електронному збірнику становить:

Організаційні збори - 10 USD США або 10 Євро (переклад в рубль – 500 рубль). (в організаційні збори входить оплата за розміщення на сайті, верстка макета, редактування текстів).

Обсяг статті – не більше 7 сторінок. Завантажити збірник можна буде **через тиждень** на головній сторінці конференції.

Для учасників країн Європи та Азії (за виключенням України) засоби перераховуються наступним чином:

1. СПОСОБ ПЕРЕВОДА.

Переклади по системі «Юністрім» для Бобровника Юрія Вікторовича пунктах Приват Банк г. Переяслав-Хмельницький (в квитанції повинен бути вказаний **код перекладу** та Ф.І.О. того, хто перекладає гроші, країна).

(комісія 0,15 USD США)

2. СПОСОБ ПЕРЕВОДА (Через ОАО «Сбербанк Росії»)

Для учасників з Російської Федерації (500 руб.) оплати організаційних зборів в рубль РФ (RUB) в відділеннях ОАО «Сбербанк Росії» *для того, щоб організаційні збори дійшли, в розділі НАЗНАЧЕННЯ ПЛАТЕЖА, потрібно вказувати «ПЕРЕВОД ЛІЧНИХ ЗАСОБІВ» і тільки ці три слова.*

56A: Банк-Посередник:	ОАО «Сбербанк Росії», Москва, РФ БИК 044525225, К/С 3010181040000000225 ИНН 7707083893 СВИФТ: SABRRUM
57D: Банк Бенефіціара:	/30111810100000000540 АО «СБЕРБАНК РОССИИ» Київ, Україна
59D: Бенефіціар:	/ 26207017148867/ Бобровник Юрій Вікторович

3. СПОСОБ ПЕРЕВОДА

Або поштовою переказом на Ф.І.О.: Бобровник Юрій Вікторович, 08401, Україна, Київська обл, г. Переяслав-Хмельницький, ул. Сухомлинського, 32, к. 108.

4. СПОСОБ ПЕРЕВОДА Western Union на Бобровник Юрій Вікторович (Bobrovnik Jurij Viktorovich) (вказуйте код перекладу, Ф.І.О того, хто перекладає організаційні збори)

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Научная степень и ФИО автора
по образцу Иван Петренко (Киев, Украина)

Секция, подсекция по образцу (Филологические науки
Методика преподавания языка и литературы.)

НАЗВАНИЕ СТАТЬИ (БОЛЬШИМИ БУКВАМИ)

Текст статьи

(Ссылки на литературу по тексту в квадратных скобках по образцу [1, с. 23])

Литература:

16. Евремов С. Михаил Коцюбинский / / Ефремов С. Избранное: Ст. науч. разведки.
Монографии - К.: Наук. мысль, 2002. – 760 с.

Научный руководитель:

кандидат исторических наук Бобровник Юрий Викторович

Внимание!

После литературы (в правом углу указывается научный руководитель (для студентов и аспирантов)) подаются сведения об авторах (Ф.И.О. (полностью) домашний адрес, код города, телефон, e-mail, место работы или учебы, должность, ученое звание, ученая степень.

К участию в конференции принимаются статьи объемом до 7 страниц набранных в редакторе **MICROSOFT WORD** в виде компьютерного файла с расширением *. doc. Шрифт Times New Roman 14. Междустрочный интервал 1,5. Поля со всех сторон 20 мм. Материалы на конференцию принимаются по электронной почте по адресу: neasmo@gmail.com (тема сообщения: 29.06-30.06.2016 г.) (в случае если Ваш почтовик выбрасывает **ошибку не отправления**, отправляйте на адрес neasmo@ukr.net) или на CD-дисках (дискеты не принимаются) с добавлением печатных материалов + отсканированную копию или ксерокопию квитанции об оплате оргвзноса. **В случае отправки научной статьи по электронной почте**, печатные материалы присылать не надо, а к статье, нужно прикрепить отсканированную копию квитанции об оплате оргвзноса.

Адрес оргкомитета:

08401, Украина, Киевская обл, г. Переяслав-Хмельницкий, ул. Сухомлинского, 32, к. 108.

Контактное лицо в Украине и за рубежом: Бобровник Юрий Викторович

Контактные телефоны: +38 (097) 923 16 58,: +38 (093) 335 78 86.

E-mail: neasmo@gmail.com

ВНИМАНИЕ!

После того, как мы получили от Вас статью, Вы обязательно должны получить ответное сообщение: **«Вашу статью получили и приняли»**. Если такой ответ не поступил через день после отправки, тогда обязательно позвоните в оргкомитет и сообщите о ситуации.

РАБОТЫ ОБЪЕМОМ более 7 страниц не принимаются!

Тексты, набранные межстрочным интервалом 1,0 **НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!**

С результатами и форматом проведения подобных мероприятий можно ознакомиться по адресу <http://conferences.neasmo.org.ua/>

Участие в конференции – это отличная возможность осветить свои научные работы для студентов, аспирантов и преподавателей!

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ УЧАСНИКІВ З УКРАЇНИ

Шановні викладачі, аспіранти, студенти!

Державний вищий навчальний заклад

«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
молодіжна громадська організація «Незалежна асоціація молоді»,

студентське наукове товариство історичного факультету «Комітет дослідження історії та сучасності»

Інформують Вас, що з 29 по 30 червня 2016 р. проводиться XXVII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція

«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії».

Планується робота за секціями:

I. БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Систематика та географія вищих рослин.
2. Структурна ботаніка та біохімія рослин.
3. Мікологія та альгологія.
4. Ресурсоведення та інтродукція рослин.
5. Молекулярна біологія мікробіологія.
6. Зоологія.
7. Фізіологія людини та тварин.
8. Біохімія та біофізика.
9. Генетика та цитологія.
10. Біоінженерія та біоінформатика.

II. ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

1. Регіоноведення і регіональна організація суспільства.
2. Спостереження, аналіз та прогноз метеорологічних умов.
3. Гідрологія та водні ресурси.
4. Біогеографія, біоресурсоведення, біорізноманітність.
5. Картографія та геоінформатика.
6. Природокористування та екологічний моніторинг.
7. Техніка та технологія геологорозвідувальних робіт.
8. Грунтознавство.
9. Економічна географія.

III. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

1. Підвищення ролі державного службовця на сучасному етапі розвитку суспільства.
2. Сучасні технології управління.
3. Взаємодія різних гілок влади.
4. Підготовка державних службовців.

IV. ЕКОЛОГІЯ

1. Стан біосфери та його вплив на здоров'я людей.
2. Екологічні та метеорологічні проблеми великих міст і промислових зон.
3. Радіаційна безпека та соціально-екологічні проблеми.
4. Промислова екологія і медицина праці.
5. Проблеми екологічного виховання молоді.
6. Екологічний моніторинг.

V. ЕКОНОМІКА

1. Банки та банківська система.
2. Зовнішньоекономічна діяльність.
3. Фінансові відносини.
4. Інвестиційна діяльність та фондові ринки.
5. Управління трудовими ресурсами.
6. Маркетинг та менеджмент.
7. Облік та аудит.
8. Математичні методи в економіці.
9. Економіка промисловості.
10. Економіка підприємства.
11. Логістика.
12. Економіка АПК.
13. Регіональна економіка.
14. Економічна теорія.
15. Державне регулювання економіки.
16. Макроекономіка.

VI. ІСТОРІЯ

1. Історія України.
2. Загальна історія.
3. Історія науки і техніки.
4. Етнографія.
5. Усна історія.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Диференціальні та інтегральні рівняння.
2. Перспективи систем інформатики.
3. Теорія ймовірностей та математична статистика.
4. Прикладна математика.
5. Математичне моделювання.

VIII. МИСТЕЦТВО

1. Музичне мистецтво.
2. Мистецтво танцю.
3. Театральне мистецтво.
4. Фото і кіномистецтво.
5. Мистецтво дизайну.

IX. ПЕДАГОГІКА

1. Дистанційна освіта у вищій школі.
2. Проблеми підготовки фахівців.
3. Методичні основи виховного процесу.
4. Стратегічні напрями реформування системи освіти.
5. Сучасні методи викладання.
6. Соціальна педагогіка.

X. ПОЛІТОЛОГІЯ

1. Виборчі технології.
2. Проблеми інтеграції України у світове співтовариство.
3. Відносини України з НАТО.
4. Відносини України з країнами СНД.

XI. ПРАВО

1. Історія держави та права.
2. Адміністративне і фінансове право.
3. Охорона авторських прав.
4. Трудове право та право соціального забезпечення.
5. Карне право та кримінологія.
6. Боротьба з економічними злочинами.
7. Екологічне, земельне та аграрне право.
8. Конституційне право.
9. Цивільне право.
10. Господарське право.
11. Криміналістика та судова медицина.
12. Підприємницьке та банківське право.
13. Кримінально-процесуальне право.

XII. ПСИХОЛОГІЯ

1. Місце психолога на виробництві.
2. Форми роботи психолога-практика.
3. Сучасні тенденції в методології психологічних досліджень.
4. Психологія тероризму.
5. Психолого-виховні проблеми розвитку особистості в сучасних умовах.
6. Клінічна психологія.
7. Загальна психологія.
8. Педагогічна психологія.
9. Психологія розвитку.
10. Психологія праці.
11. Психофізіологія.
12. Соціальна психологія.

XIII. СОЦІОЛОГІЯ

1. Кадровий менеджмент.
2. Сучасні технології соціального опитування.

XIV. СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

1. Комп'ютерна інженерія.
2. Обчислювальна техніка та програмування.
3. Програмне забезпечення.
4. Інформаційна безпека.

XV. ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

1. Фізична культура і спорт: проблеми дослідження, пропозиції.
2. Розвиток фізкультури і спорту в сучасних умовах.

XVI. ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Методика викладання мови та літератури.
2. Риторика і стилістика.
3. Теоретичні та методологічні проблеми дослідження мови.
4. Синтаксис: структура, семантика, функція.
5. Методи та прийоми контролю рівня володіння іноземною мовою.
6. Актуальні проблеми перекладу.
7. Мова, мовлення, мовна комунікація.
8. Українська мова та література.
9. Російська мова і література.
10. Етно-, соціо- та психолінгвістика.

XVII. ФІЛОСОФІЯ

1. Філософія літератури та мистецтва.
2. Соціальна філософія.
3. Історія філософії.
4. Філософія культури.
5. Філософія релігії.
6. Філософія науки.

XVIII. ТЕХНІЧНІ НАУКИ

1. Металургія
2. Гірництво
3. Ливарна справа
4. Машинознавство
5. Електротехніка
6. Теплотехніка
7. Гідротехніка
8. Радіотехніка
9. Будівництво

XIX. СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ. МЕДІА.

1. Журналістика. Теорія та історія журналістики
2. Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство.
3. Соціальна інформатика. Прикладні соціально-комунікаційні технології

Оргкомітет конференції планує розміщувати доповіді на web-сторінці за адресою:
<http://conferences.neasmo.org.ua/>

Робочі мови конференції: українська, польська, російська, англійська, французька, білоруська, грузинська, вірменська, азербайджанська, казахська, узбецька, таджицька, киргизька, молдавська, туркменська.

Останній термін подання статей – 28 червня 2016 р. (включно).

Вартість участі в конференції та розміщення статті в електронному збірнику складає:

Оргвнесок – 90 грн. (в оргвнесок входить оплата за розміщення на сайті, верстка макету, редагування текстів). Об'єм статті – не більше 7 сторінок. Скачати збірник можна буде через тиждень після закінчення роботи конференції за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua/> натиснувши на слово.

Кошти перераховуються на:

Картку Приват банку **5168 7420 6537 9988** (одержувач - **Бобровнік Юрій Вікторович**) та відправити **SMS** підтвердження про оплату на моб. **097 923 16 58** у повідомленні вказати прізвище учасника конференції.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

ПІБ автора
Місто
за зразком *Іван Петренко*
(Київ, Україна)

Секція, підсекція за зразком **ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ**
(Методика викладання мови та літератури)

Назва статті (великими літерами)

Текст статті

(посилання на літературу по тексту у квадратичних дужках за зразком [1, с. 23])

Література:

1. Коцур В.П. Історія середніх віків: [у 2-х т.]. – Т.1. Раннє середньовіччя: курс лекцій. / В.П. Коцур, В.О. Балух. – Чернівці: Наші книги, 2009. – 496 с.
2. Пангелов Б.П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей: навч. посіб. / Б.П. Пангелов. – К.: Академвидав, 2010. – 248 с.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, Петренко Іван Петрович

Увага!

Після літератури (у *правому куті вказується науковий керівник (для студентів та аспірантів)*) подаються **відомості про авторів** (П.І.П. (повністю) домашня адреса, код міста, телефон, E-mail, місце роботи або навчання, посада, вчене звання, науковий ступінь).

До участі у конференції приймаються статті **обсягом від 5 до 7 сторінок** набраних у редакторі MICROSOFT WORD у вигляді комп'ютерного файлу з розширенням *.doc. Шрифт Times New Roman 14. Міжрядковий інтервал 1,5. Поля з усіх сторін 20 мм. Матеріали на конференцію приймаються електронною поштою за адресою: neasmo@gmail.com (*тема повідомлення: 29.06-30.06.2016 р.* (у разі якщо Ваш поштовик викидає помилку, відправляйте на адресу neasmo@ukr.net)) або на CD-дисках (**дискети не приймаються**) із додаванням друкованих матеріалів + відскановану копію або ксерокопію квитанції про сплату оргвнеску. У разі відправки коштів оргвнеску на картку Приватбанку ксерокопію квитанції не надсилається (достатньо відправити **SMS** вказавши прізвище **автора доповіді**).

Увага! У разі відправки статті та квитанції про оплату оргвнеску електронною поштою, надсилати друковані матеріали Укрпоштою не потрібно!

Увага! Після того, як ми отримали від Вас статтю, Ви обов'язково маєте отримати повідомлення-відповідь: **«Вашу статтю отримано та захищено»**. Якщо така відповідь не надійшла через день після надсилання, тоді обов'язково зателефонуйте оргкомітету і повідомте про ситуацію.

Адреса оргкомітету:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, гурт. 1, кім. 108.

Координатор – Бобровнік Юрій Вікторович

Контактні телефони: (097) 923 16 58, (093) 335 78 86.

РОБОТИ ОБ'ЄМОМ менше 3 сторінок НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!

ТЕКСТИ, НАБРАНІ МІЖРЯДКОВИМ ІНТЕРВАЛОМ 1,0 НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!!!

З результатами та форматом проведення попередніх конференцій можна ознайомитися за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua/>

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ**СЕКЦІЯ: БІОЛОГІЧНІ НАУКИ**

Nurmatova M., Bozorov B. (Samarqand, O`zbekiston)</b> MAHALLIY USULDA TAYYORLANGAN ACHITQILARNING NON MAHSULOTLARINING ORGANOLEPTIK VA FIZIK-KIMYOVIY XUSUSIYATLARIGA TA`SIRI.....	6
Bahritdin Bazarov, Nargiza Qodirova, Baxtiyor Qodirov (Samarqand, O`zbekiston)</b> QORAKO`LCHILIKNI RIVOJLANTIRISH VA UNING ISTIQBOLLARI.....	8
Людмила Диптан (Київ, Україна) ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ПРОЯВ ЦУКРОВОГО ДІАБЕТУ I ТА II ТИПУ.....	9
Валентин Моцар (Київ, Україна) СВОЙСТВА И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИКЛОДЕКСТРИНОВ.....	11
Катерина Покойовець (Київ, Україна) ВПЛИВ ПРОБІОТИЧНОГО ПОКРИТТЯ НА ЯКІСТЬ ХЛІБОБУЛОЧНИХ ВИРОБІВ.....	13
Ҳайитов Д.Ғ. (Самарқанд, Ўзбекистон) АЙРИМ УМУРТҚАСИЗ ҲАЙВОНЛАР ЛИЧИНКАЛАРИ ТАНАСИДАГИ АЗОТЛИ ОРГАНИК БИРИКМАЛАРНИ МИҚДОРИЙ ЎРГАНИШ.....	16
Ҳайитов Д.Ғ., Намозов А.Р. (Самарқанд, Ўзбекистон) ECHINOCOCCUS UNILOCULARIS ОЗИҚЛАНИШНИНГ ФИЗИОЛОГИК-БИОКИМЇВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ЖИГАРНИНГ ДИСТРОФИК ЎЗГАРИШЛАРИДАГИ ФАОЛЛИГИ.....	17

СЕКЦІЯ: ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

Наталія Древицька (Івано-Франківськ, Україна) МОНІТОРИНГ НЕБЕЗПЕЧНИХ ГЕОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ В МЕЖАХ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ВЕРХОВІНСЬКИЙ РАЙОН).....	19
Ірина Михайлів, Анна Мазур, Юрій Коник (Івано-Франківськ, Україна) ВИЗНАЧЕННЯ ТОЧНОСТІ ПІД РАХУНКУ ЗАПАСІВ НА РІЗНИХ СТАДІЯХ ГЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ РОДОВИЩА.....	21
Оксана Притула, Христина Сітко (Івано-Франківськ, Україна) ІМІТАЦІЙНЕ МОДЕЛЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ПІДРАХУНКУ ЗАПАСІВ НАФТИ.....	25

СЕКЦІЯ: ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

Елеонора Гуськова (Херсон, Україна) ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ «МОВИ ВОРОЖНЕЧІ» В УКРАЇНІ.....	27
Наталія Обушна (Київ, Україна) СУТНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПАРАДИГМИ ПУБЛІЧНОГО АУДИТУ.....	29

СЕКЦІЯ: ЕКОЛОГІЯ

Сергій Беляков, Анастасія Пастушенко (Київ, Україна) АНАЛІЗ ДАНИХ ВІДІБРАНОЇ ФІТОМАСИ НА ТЕРИТОРІЇ ВОДОДІЛУ (ПЛАКОРУ) ДІЛЯНКИ «СТАРА» БЗ «АСКАНІЯ-НОВА» У 2015 РОЦІ.....	33
Фароғат Эргашева, Комила Ишонкулова, Махбуба Умматова (Гулистан, Узбекистан) СИРДАРЁ ВИЛОЯТИНИНГ СУВ РЕСУРСЛАРИ ВА УЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ.....	35

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА

Тетяна Боднарчук (Кам'янець-Подільський, Україна) СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО УПРАВЛІННЯ ПРОЕКТНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ.....	37
Воробйов В.В. (Львів, Україна) ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ФІНАНСОВИХ ПОКАЗНИКІВ З РІВНЕМ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ ПІДПРИЄМСТВА.....	39
Бауыржан Исмаилов (Астана, Қазақстан) 2013-2015 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУЛИКАСЫНЫҢ АРҒАРЛЫҚ СЕКТОРДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР.....	40
Роман Логоша (Вінниця, Київ) ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ РИНКУ В УМОВАХ ПОСТІНДУСТІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	42
Леся Максимчук (Київ, Україна) ПРОБЛЕМИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ.....	44
Артем Сіньковський (Черкаси, Україна) КОНТРОЛЬ БЕЗПЕЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ КОРПОРАТИВНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ SAP НА ПІДПРИЄМСТВІ.....	47
Шодибоева М.К., Махлиё Мисрбекова (Гулистан, Узбекистан) ANCIENT TRADE-PRODUCT EXCHANGING ROADS IN CENTRAL ASIA.....	49
Анар Акирова, Асет Абжаков (Талдықорған, Республики Казахстан) ОБ УРОВНЕ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА.....	51

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ

Ізольда Бальян (с. Велика Бакта, Україна) ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІКА М.М. КУЛЕШОВА У ДРУГОЙ ХАРКІВСЬКИЙ ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945–1968).....	53
Боєчко Владислав (Черкаси, Україна) БОРОТЬБА ЗА ЗАХІДНІ ТА ПІВДЕННІ КОРДОНИ ДРУГОЇ РЕЧІПОСПОЛИТОЇ (1919–1921 рр.).....	55
Жавохир Бўронов (Гулистан, Узбекистан) YAPON ORDENLARI TARIXIDAN.....	57
Асемгуль Коскеева, Задаш Дукенбаева (Астана, Казахстан) ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОПРОСА В КАЗАХСТАНЕ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД.....	60
Мўхамедғали Қалдыбеков (Астана, Қазақстан) ӨЗІЛ-ҚАЛЖЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ҚАШҚАҚТАУ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ.....	63
Іван Рудянин, Андрій Д'яченко (Луцьк, Україна) СИСТЕМА ОБОРОНИ ДЕРЖАВИ, ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА Ї НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ.....	64
Сағындықова А.Ә. (Шымкент, Қазақстан) КЕҢЕСТІК БИЛІКТИҢ КӨП ӘЙЕЛ АЛУ ИНСТИТУТЫНА ҚАРСЫ ЖҮРГІЗГЕН САЯСАТЫ.....	66
Гулноза Рафикова (Наманган, Узбекистан) УЗБЕКСКО-КАЗАХСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В НАУЧНОМ СФЕРЕ.....	68
Шукрулло Насриддинов (Наманган, Узбекистан) ЎЗБЕКИСТОНДА МОДДИЙ МАДАНИЯТ МЕРОСИ ОБЪЕКТЛАРИНИНГ МУҲОФАЗАСИ БЎЙИЧА ОЛИБ БОРИЛЁТГАН ИСЛОХОТЛАР.....	70
Мадина Мамажанова (Наманган, Узбекистан) МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИКНИ ТАМИНЛАШДА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА БАЙНАЛМИНАЛ МАРКАЗЛАРИНИНГ ЎРНИ.....	72

СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

Nilufar Sharipova, Mustafо Toshmukhammadov (Karshi, Uzbekistan) APPROXIMATE CALCULATION OF EXACT INTEGRALS IN "MS EXCEL" PROGRAM.....	74
Зебинисо Ашурова, Шохрух Яхшибоев, Дилшодбек Каххоров (Самарканд, Узбекистан) О НЕКОТОРЫХ СВОЙСТВАХ БИГАРМОНИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ ДВУХ ПЕРЕМЕННЫХ.....	76
Зебинисо Ашурова, Умидахон Жураева, Хусен Файзуллоев (Узбекистан, Самарканд) О БИГАРМОНИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ ДВУХ ПЕРЕМЕННЫХ.....	79
Григорій Цегелик, Леся Фундак, Світлана Костенко, Надія Грипинська (Львів, Хмельницький, Україна) ВИКОРИСТАННЯ АПАРАТУ МАЖОРАНТ І МІНОРАНТ ФУНКЦІЙ, ЗАДАНИХ ТАБЛИЧНО, ДЛЯ ОПТИМІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ.....	83

СЕКЦІЯ: МИСТЕЦТВО

Хусан Тошбоев (Гулистан, Узбекистан) АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА МОВАРАУННАХР ТАСВИРИЙ САНЪАТ УСТАЛАРИ.....	87
--	----

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА

Toshxonov A. (Namangan, O'zbekiston) BOSHLANG'ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARIDA FANLARARO ALOQAORLIK.....	89
Роман Бобовський (Переяслав-Хмельницький, Україна) МУЛЬТИМЕДІЙНА ПРЕЗЕНТАЦІЯ ЯК ЗАСІБ НАВЧАННЯ МАТЕМАТИКИ.....	90
Бойдадаев М., Акбаров И.Г., Мадрахимов А. (Наманган, Узбекистан) САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА КАК ВИД УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И СПОСОБ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ И ТВОРЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ.....	93
Бойдадаев М., Акбаров И., Мадрахимов А. (Наманган, Узбекистан) РОЛЬ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ.....	95
Шарифа Бойчаева, Фарход Мусурманкулов (Гулистан, Узбекистан) КЕЛАЖАК АВЛОДНИ МУСТАҚИЛ ФИКИРЛАЙДИГАН ҲАЛОЛ ВА ФИДОЙИЛИК РУҲИЯТИДА ТАРБИЯЛАШ.....	97
Тетяна Веретенко, Анастасія Лещенко (Київ, Україна) СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПІДГОТОВКИ СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО МАЙБУТНЬОГО СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ.....	98
Аҳрорбек Ғаниев (Наманган, Узбекистан) SHARQ MUTAFAKKIRLARI ILMIY MEROSIDA MAXSUS PEDAGOGIKAGA DOIR FIKRLARNING YORITILISHI.....	101
Валентина Горленко (Гомель, Беларусь) СУЩНОСТНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТИЯ «ВОЛОНТЕРСТВО» И СОПУТСТВУЮЩИХ ЕМУ ТЕРМИНОВ.....	103

Валерія Грановська (Київ, Україна) АНАЛІЗ ПРОГРЕСИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ФОРМУВАННЯ БАТЬКІВСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ.....	106
Тетяна Журавель, Олена Короленко (Київ, Україна) ФАКТОРИ РИЗИКУ ТА ЗАХИСТУ ЩОДО НАРКОТИЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ.....	108
Гульсим Ильясова (Ақтөбе, Қазақстан) ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНЕ ЕНГІЗУ ЖОЛДАРЫ.....	111
Кадиша Камысбаева (Ақтөбе, Қазақстан) МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ЖОҒАРЫ БЕЛСЕНДІЛІКТІ ДАМУҒА ӨДІСІН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	113
Степан Лабудько (Суми, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ.....	115
Надія Лісничук (Київ, Україна) ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ САМООСВІТНЬОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ.....	117
Ольга Лобода (Київ, Україна) МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ІНШОМОВНОЇ ЛЕКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЯК СКЛАДОВА ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ... ..	119
Наталія Мазур (Полтава, Україна) КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО ПОДОЛАННЯ НЕВРОЗОПОДІБНОЇ ФОРМИ ЗАЇКАННЯ У ДІТЕЙ.....	122
Нигора Маматкулова, Жанатой Химматова (Гулистан, Узбекистан) СОҒЛОМ ОНА ВА БОЛА ТАРБИЯСИДА ОИЛА МУСТАҶҚАМЛИГИНИНГ АҶАМИЯТИ.....	124
Людмила Наточий (Сєвєродонецьк, Україна) ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВИКЛАДАННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ.....	126
Інна Піскун (Київ, Україна) ПРОБЛЕМА ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЇЇ ОЦІНЮВАННЯ СТУДЕНТАМИ.....	127
Наталія Попова (Харків, Україна) СТУДЕНТ ЯК ОБ'ЄКТ/СУБ'ЄКТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ЮРИДИЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ.....	131
Аліна Стонога (Харків, Україна) ПРОФЕСІЙНИЙ ІМІДЖ ІНЖЕНЕРА- ПЕДАГОГА ЯК ІНСТРУМЕНТ ПЕДАГОГІЧНОГО ВПЛИВУ.....	133
Сыздықова А.Қ., Татамбаева К.М. (Жезказган, Казахстан) БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ИНТЕРАКТИВТІК ТЕХНОЛОГИЯ - БІЛІМ БЕРУШІЛЕРДІҢ ШЕБЕРЛІГІ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ.....	135
Тошхонов А. (Наманган, Ўзбекистон) МАТЕМАТИКА ВА ХИМИЯ ФАНЛАРИНИ ЎҚИТИШДА ФАНЛАРАРО АЛОҚАДОРЛИҚДАН ФОЙДАЛАНИШ.....	138
Сайёра Хайдарова, Акмалхўжа Абдукодиров (Гулистан, Узбекистан) XXI АСР ИНТЕЛЛЕКТУАЛ САЛОҶИЯТЛИ ЁШЛАР АСРИ.....	141
Тетяна Шаматріна (Глухів, Україна) ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ ТА ЇЇ ПРОФІЛАКТИКА.....	142
Тетяна Шевченко (Суми, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ІНФОРМАТИКИ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ.....	144
Жамал Баширова, Алмагуль Штатбаева (Жезказган, Казахстан) БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ИМИДЖІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ.....	145
Маъсуда Эшонкулова (Гулистан, Узбекистан) ЁШ (БЎЛАЖАК) ПЕДАГОГНИНГ ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТИНИНГ МОДЕЛИ, УНИНГ РИВОЖЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ.....	147
Azizbek Toshxonov (Namangan, O'zbekiston) BOSHLANG'ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARINI ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA LOYIHALASHTIRISH.....	149

СЕКЦІЯ: ПРАВО

Али Сабир-оглы Ахадов (Москва, Россия) СУБЪЕКТНЫЙ СОСТАВ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ ОБРАЩЕНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ ДОКУМЕНТОВ В СЭД ПРАВИТЕЛЬСТВА МОСКВЫ.....	152
Марина Бандуровська (Харків, Україна) ГЛОБАЛЬНА МЕРЕЖА ІНТЕРНЕТ, ЯК ОДИН ІЗ ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА.....	154
Олександра Дуліна (Харків, Україна) АДВОКАТ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	156
Наталія Колотило (Харків, Україна) ПОЛІТИКА У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВА ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ.....	158

Микола Кулик (Харків, Україна) ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ДОГОВОРІВ В УКРАЇНІ.....	160
Ліна Леонтєва, Ісаєва Марина (Харків, Україна) ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПІДТРИМКИ ІНВАЛІДІВ ДЕРЖАВНИМИ ОРГАНАМИ В ПРАЦЕВЛАШТУВАННІ.....	162
Кирило Мельник (Харків, Україна) КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ В КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ УСТАНОВАХ ЗАКРИТОГО ТИПУ.....	164
Ігор Муковоз, Тетяна Яцечко-Блаженко (Луцьк, Україна) НЕЗАКОННЕ ВИВЕЗЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ЯК ФОРМА ЗЛОЧИННОСТІ: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ.....	166
Олена Ужва, Богдан Черепаха (Харків, Україна) ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПІДТРИМКИ ІНВАЛІДІВ ДЕРЖАВНИМИ ОРГАНАМИ В ПРАЦЕВЛАШТУВАННІ.....	168
Марина Чеснова (Харків, Україна) ПОНЯТТЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ТА ЇЇ ОЗНАКИ.....	171
Анна Шаповалова (Харків, Україна) ДОКАЗ ПРИ ЗАТРИМАННІ ПІДОЗРЮВАНОВОГО У ВЧИНЕННІ ЗЛОЧИНУ.....	173
Анастасія Шевченко, Юлія Урденко (Харків, Україна) ТРУДОВЕ ПРАВО ТА ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ.....	175

СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ

Eshquvvatov T., Xalboeva G. (Samarqand, O'zbekiston) YSHLARNI MILLIY QADRIYATLAR RUHIDA TARBIYALASHDA SHARQ MUTAFAKKIRLARI MEROSIDAN FOYDALANISH (KHK O'QUVCHILARNI MISOLIDA).....	178
Аҳрорбек Ғаниев (Наманган, Узбекистан) ЎСМИРЛАРНИНГ ЎЗИГА-ЎЗИ БАҲО БЕРИШИ ВА БУ ЖАРАЁНГА ХУЛҚ-АТВОР МОТИВАЦИЯСИНИНГ ТАЪСИРИ.....	179
Аҳрорбек Ғаниев (Наманган, Узбекистан) МЕНҲИБОНЛИК УЙЛАРИ ТАРБИЯЛАНУВЧИЛАРИНИНГ О'ЗИГА-О'ЗИ ВАҲО БЕРИШИ ВА УЛАРДА SUB'ЕКТ- SUB'ЕКТ » MUNOSABATINI QAROR TOPTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI.....	181
Аҳрорбек Ғаниев (Наманган, Узбекистан) РАҲБАРЛИК ПСИХОЛОГИЯСИ.....	183
Олеся Гірчук, Марина Шевчук (Київ, Україна) ЗВ'ЯЗОК САМОСТАВЛЕННЯ З ПРОКРАСТИНАЦІЄЮ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ СТУДЕНТІВ ВНЗ.....	184
Олеся Гірчук (Київ, Україна) УМОВИ ФОРМУВАННЯ САМОСТАВЛЕННЯ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	187
Олеся Гірчук, Катерина Варганова (Київ, Україна) ЗВ'ЯЗОК АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ З КОПІНГ-СТРАТЕГІЯМИ У МЕНЕДЖЕРІВ.....	189
Жанат Жанибекова, Айкерим Мурзалиева (Жезказган, Казахстан) ҚИЫН БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	191
Исмаилова З.К., Химматалиев Д.О., Сайфиева Ю.У. (Ташкент, Узбекистан) Болтаева М.Л., Собиржонова Н.Р. (Наманган, Узбекистан) КОНФЛИКТЫ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ КОЛЛЕКТИВЕ.....	193
Ismoilova N.Z., Kuchkarova A. (Tashkent, Uzbekistan) DEVELOPMENT AND SOCIALIZATION OF THE PERSON.....	195
Зарифа Курбанова, Аҳрорбек Ғаниев (Наманган, Узбекистан) КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ УЯТЧАН БОЛАЛАРНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ.....	196
Norqo'ziev D.B. (Toshkent, O'zbekiston) SHAXSDA HAYOTDAN QONIQQANLIK HAYOTIY STRATEGIYALARNI BELGILOVCHI MEKANIZM SIFATIDA.....	197
Нормуродова М. (Тошкент, Узбекистан) МАКТАБГАЧА ТАРБИЯ ЁШИДАГИ БОЛАЛАРДА МУЛОҚОТДАГИ ҚИЙИНЧИЛИКЛАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ.....	200
Азамат Рахмонов, Мухаббат Охунова (Гулистан, Узбекистан) БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРДА СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИГА МОС ИНТЕЛКТУАЛЛИКНИ ОШИРИШ....	202
Сатарова Х.Ж., Жўраева М.А. (Тошкент, Узбекистан) КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ ЎҚУВЧИЛАРИДА ИДРОК ЖАРАЁНИНИ РИВОЖЛАНГАНЛИГИНИ ЎЗИГА ХОСЛИГИ.....	203
Зиягуль Сатыбалдина (Жезказган, Казахстан) ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ӨЗІНДІК САНАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	205
Xalilova N.I., Qayumova D. (Tashkent, Uzbekistan) BEING SATISFIED WITH LIFE AS A MECHANISM FOR DETERMINING PERSONAL FULLNESS.....	207
Ўғилой Шукурова (Гулистан, Узбекистан) ЭМОЦИОНАЛ ЖАРАЁНЛАРНИНГ УМУМИЙ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ.....	208

СЕКЦІЯ: СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ. МЕДІА

Роман Живолуп (Київ, Україна) РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ МЕДІАДИСКУРСІ.....	212
Анастасія Рябошапка (Київ, Україна) ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ РЕДАКТОРОМ ПОРЯДКУ ДЕННОГО МЕДІА ТА ЙОГО РОЛЬ У ЦЬОМУ ПРОЦЕСІ.....	213
Антон Чернецький (Київ, Україна) ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ НА ПРИКЛАДІ ВИСВІТЛЕННЯ РЕФЕРЕНДУМУ У ГОЛЛАНДІЇ ІНФОРМАЦІЙНИМИ АГЕНТСТВАМИ «УКРІНФОРМ» ТА SPUTNIK.....	216
Оксана Януль (Київ, Україна) РЕДАГУВАННЯ ПЕРЕКЛАДУ ТЕРМІНІВ У НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ АУДІОВІЗУАЛЬНИХ ТВОРАХ (НА ПРИКЛАДІ СЕРІАЛУ «КОСМОС: ПОДОРОЖ У ПРОСТОРИ ТА ЧАСІ»).....	218

СЕКЦІЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Faxriddinova S., Jumayeva D., Hamidova D. (O'zbekiston) IQTISODIYOTDA MEDIANA.....	222
Рима Абдуалиева, Айгуль Елепбергнова, Лилия Криванкова (Талдыкорган, Казахстан) СОЗДАТЬ ТРЕХМЕРНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ В AUTOCAD.....	223
Байрам Турумбетов, Куат Нурекеєв (Нукус, Узбекистан) ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ВОЗМОЖНЫХ НЕПОЛАДОК ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА ПРОИЗВОДСТВА КАЛЬЦИНИРОВАННОЙ СОДЫ С ПОМОЩЬЮ МОДЕЛИ СЕМАНТИЧЕСКИХ СЕТЕЙ.....	226
Алия Онгарбаєва, Мирас Ажинов (Талдыкорган, Казахстан) ҚАРАПАЙЫМ ҮШ ӨЛШЕМДІ ОБЪЕКТИЛЕРДІ МОДЕЛЬДЕУ БАҒДАРЛАМАСЫ.....	229
Виктор Розен, Сергей Великий (Київ, Україна) БЕНЧМАРКИНГ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПОТРЕБЛЕНИЯ ЭЛЕКТРИЧЕСКОЙ И ТЕПЛОВОЙ ЭНЕРГИИ В УЧЕБНЫХ КОРПУСАХ.....	232
Тетяна Шевченко (Суми, Україна) НАВЧАЛЬНЕ ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЕКТУ «1 УЧЕНЫ - 1 КОМП'ЮТЕР».....	235

СЕКЦІЯ: ТЕХНІЧНІ НАУКИ

Бойдадаєв М., Акбаров И., Мадрахимов А. (Наманган, Узбекистан) ГЕОТЕРМАЛЬНЫЕ НАСОСЫ – АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ЭНЕРГИИ В УСЛОВИЯХ УЗБЕКИСТАНА.....	238
Андрій Іваник (Київ, Україна) ПОБУДОВА ЛЮДИНО-МАШИНИХ ПРОЦЕДУР ОПЕРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ РЕЖИМАМИ ЕЛЕКТРОСПОЖИВАННЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ.....	240
Василь Калінчик, Андрій Іваник (Київ, Україна) ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ ОПЕРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ РЕЖИМАМИ ЕЛЕКТРОСПОЖИВАННЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ.....	242
Василь Калінчик, Григорій Хітько (Київ, Україна) ВИБІР ШКАЛИ ПРІОРИТЕТУ СПОЖИВАЧІВ-РЕГУЛЯТОРІВ ЕЛЕКТРОСПОЖИВАННЯ.....	245
Василь Калінчик, Максим Шкрєбтій (Київ, Україна) УПРАВЛІННЯ ЕЛЕКТРИЧНИМ НАВАНТАЖЕННЯМ ЗАДОПОМОГОЮ СПОЖИВАЧІВ-РЕГУЛЯТОРІВ.....	246
Ольга Павлось, Ярослав Свищ, Руслан Павлось (Львів, Україна) РОЗВИТОК ПРОГРАМИ «ДИТЯЧА ЛЕГКА АТЛЕТИКА ІААФ» У СВІТІ ТА В УКРАЇНІ.....	248
Любомир Пилипів (Івано-Франківськ, Україна) ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРНО-МЕХАНІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ВИСОКОВ'ЯЗКИХ НАФТ В КОНТЕКСТІ ЇХ ВПЛИВУ НА ЕКСПЛУАТАЦІЮ МАГІСТРАЛЬНИХ НАФТОПРОВОДІВ.....	251

СЕКЦІЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

Петро Гунько (Черкаси, Україна) ЗАСТОСУВАННЯ АТЛЕТИЗМУ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ЯК ЗАСОБУ РЕКРЕАЦІЇ ТА ОЗДОРОВЛЕННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	254
Едуард Кузько, Тетян Захаровська (Дніпро, Україна) ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ФІЗИЧНИХ ЯКОСТЕЙ ДІТЕЙ СЕРЕДНЬОГО ТА СТАРШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	256
Наталія Мазур (Полтава, Україна) КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО ПОДОЛАННЯ НЕВРОЗОПОДІБНОЇ ФОРМИ ЗАЇКАННЯ У ДІТЕЙ.....	259

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Eltazarov J., Eshonqulova Sh. (Samarqand, O'zbekiston) TOHIR MALIKNING "SHAYTANAT" ASARIDA QO'LLANILGAN SLENG SO'ZLARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....	262
--	-----

Iroda Ernazarova (Samarqand, O'zbekiston) NAVOIY "NASOYIM"IDAN NAFISLIKLAR.....	263
Hafiza Kuchkarova (Tashkent, Uzbekistan) NEMISSHE'RIYATIDA "KONKRETEPOESIE" YO'NALISHININGO'ZIGAXOSXUSUSIYATLARI.....	264
Zebixol Narimonova (Karshi, Uzbekistan) LINGVISTIK TAHLIL ASOSIDA MATN TUZISH.....	266
Olima O'rinova (Karshi, Uzbekistan) ANTROPONIMIK VARIANDORLIK VA ONOMASTIK PARALLELLAR.....	268
Gulruxbegim Ravshanova (O'zbekiston) "YUSUF VA ZULAYHO" TURKUM DOSTONLARI.....	270
Muyba Raximova (Karshi, Uzbekistan) YOZUV NUTQ FAOLIYATINING TURI VA MALAKA SIFATIDA.....	271
Xursanqul Tursunmurodov, Abira Baxramova, Dilbar Tosheva (Samarqand, O'zbekiston) O'QUVCHILAR AXLOQIY SIFATLARNI SINGDIRISHDA OILAVIY TARBIYANI MAQSAD VA VAZIFALARI.....	273
Одил Бегимов, Нигора Шадманова, Мухаммадали Мухаммадиев (Қарши, Ўзбекистон) БАЛАНДЛИК ТУШУНЧАСИ БИЛАН БОҒЛИҚ ОРОНИМИК ИНДИКАТОРЛАР.....	275
Абдувахоб Вахидов, Фозилжон Шукуров (Самарканд, Ўзбекистон) НИГОҶЕ БА РУСУМОТИ МАРДУМИ ХАМЧАВОР.....	278
Шоҳида Каромова (Ўзбекистон) ЖУМАНИЁЗ ЖАББОРОВ ИЖОДИДА ЖАҶОН ШЕЪРИЯТИНИНГ ТАЪСИРИ.....	280
Пошшажон Кенжаева (Ташкент, Узбекистан) ТУРК ҶИКОЯЧИЛИГИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ДАВРИ.....	281
Олена Крекотень (Суми, Україна) МОДЕЛЮВАННЯ ЧИТАННЯ АВТЕНТИЧНИХ ТЕКСТІВ У ВИВЧЕННІ ПРОФЕСІЙНО СПРЯМОВАНОЇ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ.....	284
Юлія Лібрик, Надія Савчин (Івано-Франківськ, Україна) ЗООНИМИ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ У СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ. ПЕРЕКЛАДАЦЬКИЙ АСПЕКТ.....	286
Мамадалиева К.А., Уразкулова А.А. (Самарканд, Узбекистан) КВАЛИФИЦІРУЮЩІЙ І ТОЖДЕСТВЕННО КОМПАРАТИВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ СЛОВСОЧЕТАНИЙ.....	288
Ботир Мамаражабов (Ташкент, Узбекистан) ОҒЗАКИ ТАРЖИМАНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ.....	290
Наталья Маторина, Алина Карасёва (Славянск, Украина) О ВТОРОСТЕПЕННЫХ ЧЛЕНАХ ПРЕДЛОЖЕНИЯ, ВЫРАЖЕННЫХ ИНФИНИТИВОМ.....	292
Улгуза Назирова (Карши, Узбекистан) НАВОИЙ ПОЭЗИЯСИНИНГ ТАРЖИМАЛАРИ ХУСУСИДА.....	294
Очилов Н. (Қарши, Ўзбекистон) ДОСТОНЧИЛИК АНЪАНАЛАРИНИНГ САҚЛАНИШИДА ЭПИК ХОТИРАНИНГ ЎРНИ.....	296
Ольга Петрова (Харків, Україна) ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ АНАЛІЗ КОНКРЕТНОГАЛУЗЕВИХ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ СИСТЕМ.....	298
Наталія Рожнів, Надія Савчин (Івано-Франківськ, Україна) НЕОЛОГІЗМИ В СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ (НА ПРИКЛАДІ МАТЕРІАЛІВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТЕМАТИКИ).....	300
Джувлетта Рузиева (Карши, Узбекистан) ГАПИРИШ КУНИКМАСИ ВА УНИ РИВОЖЛАНТИРИШ БЎЙИЧА ТАЛАБЛАР.....	302
Шахида Тураева (Карши, Узбекистан) АНТРОПОНИМ.....	305
Анна Убоженко (Карши, Узбекистан) ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ПАДЕЖЕЙ РУССКОГО ЯЗЫКА В УЗБЕКСКОЙ ШКОЛЕ.....	307
Дилафрўз Халилова (Карши, Узбекистан) ЎЗБЕКИСТОНДА ТАРЖИМА ТАРАҚҚИЁТИ.....	308
Дилбар Холжигитова (Ташкент, Узбекистан) THE ANALYSIS OF THE GRAMMATICAL REPRESENTATION OF DURATION, COMPLETION, AND REPETITION IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES.....	311
Дилбар Холжигитова (Ташкент, Узбекистан) COMPONENTS OF INTONATION AND THE STRUCTURE OF ENGLISH INTONATION GROUP.....	313
Зилола Худайбергенова (Ташкент, Узбекистан) ТАРЖИМАШУНОСЛИКДА САТНЛАР ЕКВИВАЛЕНТЛИГИ НАЗАРИЯСИ.....	315
Ҷамдамов А., Қиёмов Ф. (Қарши, Ўзбекистон) ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИНИНГ "ҲАКИМ ВА АЖАЛ" ДОСТОНИДАГИ ТАЖАССУМИ.....	317
Шадманова Н. (Қарши, Ўзбекистон) ҚАШҚАДАРЁ ВОҶАСИ ҚАДИМГИ ТОПОНИМЛАРИ ЁЗМА МАНБАЛАРДА.....	319

Нилуфар Шарипова (Қарши, Ўзбекистан)	
МЕТОДЫ ПРИМЕНЕНИЯ НОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В ВУЗАХ РУСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН.....	320
Нилуфар Шарипова (Қарши, Ўзбекистан)	
ХОРИЖИЙ ТИЛЛАРНИ КОМПЬЮТЕР ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ЁРДАМИДА ЗАМОНАВИЙ ТАЛКИНДА УТИШ.....	322
СЕКЦІЯ: ФІЛОСОФІЯ	
Акбаржон Душаев (Гулистан, Ўзбекистан)	
ТАРБИЯ МУАССАСАЛАРИДА МАЪНАВИЙ – МАЪРИФИЙ ВА МАФКУРАВИЙ ИШЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШ.....	325
Лілія Романкова (Івано-Франківськ, Україна)	
МОДЕЛЮВАННЯ ВИХОВНОГО ПРОСТОРУ ВНЗ.....	326
Наріне Трандафілова (Костянтинівка, Україна)	
КОНФОРМІЗМ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФІЛОСОФСЬКОГО ПІЗНАННЯ НЕФОРМАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАНЬ.....	333
Гавхар Хайдарова (Гулистан, Ўзбекистан), Исроил Хайдаров (Ташкент, Ўзбекистан)	
IBN SINONING TABIIY-ILMIY QARASHLARI.....	335
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	338
НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩИЕ КОНФЕРЕНЦИИ	
Информация для участников из зарубежных стран.....	344
Информация для учасників з України.....	347

Українською, польською, російською, англійською, французькою, білоруською, грузинською, вірменською, азербайджанською, казахською, узбецькою, таджицькою, киргизькою, молдавською, туркменською мовами

Матеріали XXVI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «**Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії**» // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2016 р. – 356 с.

Материалы XXVI Международной научно-практической интернет-конференции «**Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии**» // Сборник научных трудов. – Переяслав-Хмельницький, 2016 г. – 356 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,

ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Упорядники: Ю.В. Бобровнік, А.М. Вовкодав

Верстка та дизайн: Ю.В. Бобровнік, А.М. Вовкодав

Проведення XXVI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «**Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії**» та видання збірника наукових матеріалів стало можливим завдяки організаційній підтримці **молодіжної громадської організації «Незалежна асоціація молоді»**

Відповідальність за достовірність матеріалів несуть автори публікацій.

Матеріали конференції розміщені на сайті МГО «Незалежна асоціація молоді» за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua>

Адреса оргкомітету конференції:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, кім. 108.

